

Х. МИРЗОЗОДА

ТАЪРИХИ
АДАБИЁТИ
ТОЧИК

ББК 83.3 (0) 9
8 тоҷик 1 (075)
М 65

Мухаррир Х. Имоди

Мирзозода Холик

М 65

Таърихи адабиёти тоҷик (Аз давраи қадим то асри
XIII)

Китоби I (II)

Мирзозода Х.

История таджикской литературы (с древних времен
до XIII в.)

ISBN 5—670—00090—0

М $\frac{4603020000-248}{504 (12) - 89}$ 89—89

ББК 83.3 (0) 9
8 тоҷик 1 (075)

ISBN 5—670—00090—0

© Мирзозода Х., 1989.

АДАБИЁТИ ДАВРАИ ИНКИШОФИ ФЕОДАЛИЗМ (АСРҲОИ XI—XII)

Маълумоти
мухтасари шароити
таърихӣ

Асрҳои XI—XII аз ҷиҳати сохти иҷтимоӣ ва сиёсии худ — давраи феодализми мутараққӣ буда, давоми сохти феодалист, вале аз ҷиҳати воқеаҳои сиёсӣ ва таърихи аз асрҳои IX—X

фарқи кулли дорад.

Дар ин асрҳо, ҳарчанд ки давраи инкишофи феодализм буд, воқеаҳои таърихӣ шакли дигар доштанд, бо чандин сабабҳои дохили ва хориҷӣ ҳокимияти хонадони феодалҳо — аристократияи тоҷик аз арсаи таърих рафта, ҷои онро ҳокимияти хонадони аристократияи ҳарбии туркҳои бодиянишин — Қарахониён (999—1141), Ғазнавиён (999—1187), Салҷуқиён (1040—1190) ва Хоразмшоҳиён (1097—1220) ишғол карда буданд. Бо қувваи ҳарбӣ ҷорӣ шудани ҳокимияти ин хонадонҳо чунин маънои сиёсӣ дошт, ки кишварӣ Осӣён Миёнаро, ки дар ин асрҳо аксарияти халқаш тоҷикон буданд, сипоҳиёни феодалии туркҳои кучманчӣ истило карда буданд ва халқи маҳалли истиқлолияти сиёсиашро гум кард. Мамлакат ба қисмҳо тақсим, ягонагии марказияти он вайрон гардид. Дар ҷои як маркази сиёсӣ (Бухоро) чанд маркази сиёсӣ (Ғазнин, Баласағун, Марв, Нишопур, Урганҷ, Бомиён, Фирӯзкӯҳ, Шервон) ба вучуд омаданд. дар байни ин хонадонҳои нави феодалӣ ҷангҳои доимии байниҳамдигарӣ давом мекард, ки моҳияти таърихан иртиҷои дошт. Ҳоҷагии халқ хароб мешуд, нифок, душмани ва майлҳои маҳалпарастӣ, ҷудоиталабӣ авҷ гирифта, ягонагии халқу мамлакат аз байн мерафт. Дар охири асри XI ва аввали асри XII давлати феодалҳои кӯхистонии тоҷик бо номи мулуки Ғурия ташкил шуда бошад ҳам (марказаш Фирӯзкӯҳ), вазъияти таърихи таърихиро тағйир дода, мамлакатаи тоҷиконро аз нав мисли давраи Сомониён муттаҳид карда натавонист. Хулоса, аз ҷиҳати сиёсӣ чунон вазъияти ногуворе ба вучуд омад, ки муаллифи «Шоҳнома» Фирдавсӣ дар тамоми асари бузургаш ба муқобили он гоӣ ягонагии халқу ватан ва ҳимояи онро тараннум кардааст. Ин ҳолат барои ватандӯстон азоби бузурги рӯҳӣ буд:

Ки онҳо ҳама бар дил осон набуд,
Вале ҷуз хамӯшӣ ҳеч дармон набуд.

(Фирдавӣ)

Бо вучуди чангҳои пай дар пай ин хонадонҳо, ки харобин кулӣ меоварданд, азбаски замон замони инкишофи муносибатҳои иқтисодии феодалӣ буд, хоҷагии халқ — зироат ва маҳсусан, дар шаҳрҳо хунармандӣ ва савдо инкишоф ёфта, миқдори шаҳрҳо зиёд шуда, худшиносии аҳолии шаҳр меафзуд. Яке аз сабабҳои тараққии шаҳрҳо натиҷаи бад шудани аҳволи иқтисодии аҳолии деҳот, кам шудани рағбат ба деҳқонӣ ва ба шаҳрҳо равон шудани деҳқонони хонавайроншуда ва заминҳоро тарк кардани онҳо буд. Бо вучуди ин, соҳаи асосии хоҷагидорӣ феодалӣ зироат буд ва деҳқонон оммаи асосии истеҳсолкунандаи неъматҳои моддӣ ба шумор мерафтанд. Ин фикр дар шеърҳои шоири деҳқон Носири Хисрав «Дар ҳаққи кашоварзон» ва «Дар ҳаққи санъатварон» хеле равшан акс ёфтааст:

Беҳ аз саннои олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст.

Аҳволи иқтисодии ҳар ду табақаи меҳнаткаш ҳам вазнин буд, зеро синфи ҳокими муфтахӯри феодалӣ, аристократияи ҳарбию давлатии он ва империяҳо аз ҳисоби ранҷи бешумори халқӣ мамлакат зиндагӣ мекарданд, зеро «Ҳамаи табақаҳои расми империя аз ҳисоби мақидани охири шарбати бадани деҳқонон зиндагӣ мекарданд»*. Ин маъниро шоирони майлҳои феодалӣ ва халқӣ дошта дар асарҳои худ акс кунонидаанд:

Фарруҳӣ ҳолати моддӣ ва рӯҳияи синфи ҳокимро аз забони қаҳрамони лирики ин тавр овардааст:

Тавонгарам ба ғулому тавонгарам ба сутур,
Тавонгарам ба нишоту тавонгарам ба сурур,
Либоси ман ба баҳорон зи тузиву қасаб аст,
Ба тирамоҳ хази қиматеву қаззу самур.

Носири Хисрав ҳолати тазоди иқтисодии синфи доро ва нодорро акс кунонидааст:

Ин ба сари ганҷ бароварда тахт
В-он ба яке кунҷ — дарун бенавост.
Ҳолид бар бистари хаз асту базз,
Ҷаъфар дар орзуи бўрьёст.

Мутафаккирони майлҳои халқӣ дошта ба моҳияти иқтисодӣ ва қонунҳои иҷтимоии он сарфаҳм нарафта, танҳо факти ногувори ҳаётро қайд намуда, худ ба худ саволҳои эътирозӣ медоданд:

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 3, с. 357.

Неъмат мунъим чарост даръё-даръё?
Меҳнати муфлис чарост кишть-кишть?

Вале на ҷавоб гирифта ва на ҷавоб дода метавонистанд. Сабаби онро ба таври ғалат аз қачрафтории ҷарҳи фалак ва таъсири он ба тақдир инсон дониста, аз даври гардун шикоят мекарданд:

Эй ҷарҳ, ҳароби аз кинаи туст,
Бедодгарӣ шеваи деринаи туст,
Эй ҳок, агар синаи ту бишқофанд,
Бас гавҳари қимате, ки дар синаи туст.

(Хайём)

Аз рӯи таълимоти марксизм-ленинизм, шикоят аз фалак — шикоят аз замин аст, шикоят аз замин — шикоят аз ҳукуматҳои замони феодалӣ, синфи ҳукмрон ва сохти беадолати он мебошад. «Танқиди осмон ба танқиди замин... нигаронида шудааст...»*

Дар асрҳои XI—XII ҳам мисли давраҳои дигари феодалӣ шуришҳои халқ аз қабилӣ ҳаракати исмоилия — қараматия ва шуриши қосибони Бухоро — шуриши малик Санҷар (дар соли 1206) рӯй дода меистод, вале аз сабаби набудани синфи коргар ва роҳбарии он, номуташаккилии деҳқонон ва ҳунармандон, ҳамчунин ҳукмрон будани ақидаи деҳқони подшоҳпараст ба ғалабан кулӣ расида наметавонист. Агар шуриши деҳқонон ғолиб омада бошад ҳам, сохти иқтисодӣ ва давлатдорӣ феодалиро тағйир наодааст, вале рӯи озодиҳои оммаҳои меҳнаткаш дар ҷараёнҳои гуногуни эътирозҳои зиддифеодалӣ дар ақида ва ҷаҳонбинии халқ давом ёфтааст.

Дар асрҳои XI—XII дар асоси қонуни ҷамъияте, ки халқи истилошудаи маданияташ баланд маданияти худро ба халқи истилогари маданияташ нисбатан паст қабул мекунонад**, омезиши тадриҷӣ халқи маҳаллӣ — тоҷикон ва халқҳои кӯчманҷӣ туркон дар қори хоҷагӣ ва маданӣ ба амал омад ва алоқаи деринаи ин ду халқ, бо вучуди тазоди хоҷагии онҳо дар ифодаи «турку тоҷик», инкишоф меёфт. Онҳо ба якдигар таъсир мегузаронданд.

**Комъебиҳои илмӣ
ва маданӣ**

Тараққиёти илмӣ, адабӣ, санъат, маданият ва афкори ғалсафии ин давра «ренесанси Шарқ» номидан дар адабиёти илмӣ имрӯза расм шудааст. Факти комъебиҳои маданияти ин ду асрро на ренесанс, ки ба пайдоиши ҷамъияти буржуазии Ғарб мансуб аст, балки тараққиёти маданияти давраи инкишофи феодализми мутараққӣ шуморидан беҳтар аст, ки баъдҳо вобаста ба таназзули феодализм ба ҳаробӣ рӯ овардааст. Ҳарчанд ки истилои арис-

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 1, с. 400.

** Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Дар китоби К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 14, нашри 1, ст. 185.

тоқратии ҳарбии турк марказҳои илмӣ пешина — Бухоро, Самарқанд ва анҷумани дониши Хоразмро барҳам дод, вале комёбиҳои мадания, ки олами феодалии Шарқ дар асрҳои IX—X ба даст оварда буд, дар асрҳои XI—XII натиҷаҳои хуб дод.

Ба вучуд омадани марказҳои нави сиёси марказҳои нави илмию адабиро ҳам ба вучуд овард. Ин факти таърихӣ ҳам ҷиҳати мусбат дошт ва ҳам манфӣ. Ҷиҳати мусбат ин аст, ки ташкили марказҳои нави илмӣ ва кӯшишҳои феодалиҳо барои шӯҳрати хонаводаи худ дар маҳалҳо қувваҳои илмиро бештар ба ҳаракат овард, олимони марказҳои нави гирд меомаданд ва аз илму адабиётдӯстии баъзе подшоҳон ва вазирон истифода мебаранд. Масалан, аз илмдӯстии Улоуддавла (1007—1041) баҳра бурдани Ибни Сино аз фарҳангдӯстии Маликшоҳ (1072—1092) ва сарвазир Низомулмулк (1019—1092) баҳравар шудани Умари Хайём ва ғайра. Факти дигари таърихӣ ҳам ҷой дорад, ки агар подшоҳ ҷоҳил ва мутаассиби диндор бошад ҳам, дар дарбор ва ё пойтахти худ олимони ҷамъ менамуд, то ки ба илмдӯстӣ ном бароварад ва дар назди давлатҳои дигари замон расмияти зоҳириро нигоҳ дорад. Чунончи, Султон Маҳмуд Абӯрайҳони Беруниро зӯран (1017) аз Хоразм ба Ғазнин бурд, ҳатто, боре бо гуноҳи ба илмҳои дунёӣ майл доштани ба қатли ӯ фармон дода, боз фармони худро бекор карда буд.

Ҷиҳати манфии ҷой доштани марказҳои зиёд дар он буд, ки марказияти ягона барҳам хӯрд, марказҳои маҳаллии илмӣ пайдо шуда буданд, бинобар ин, парокандагии маҳаллӣ ба вучуд омад. Он ҷӣ аҳли илмро ба ҳам ё зоҳиран ва ё ботинан муттаҳид менамуд, фикрҳои илмӣ буд. Илм мисли пештара дар мубориза бо ҷаҳолат ва таассуби динии ислом ва ҷаҳонбинии иртиҷоии тасаввуф инкишоф меёфт. Аҳволи моддӣ, маънавӣ ва мавқеи аҳли илм хеле душвор буд, зеро озодии афкори илмӣ ва ягонагӣ дар байни уламо мавҷуд набуд, афкори илмиро бадбахтии инсонӣ мешумориданд:

Асрори ҷаҳон чунонки дар дафтари мост,
Гуфтан натавон, ки он ваболи сари мост.
Чун нест дар ин мардуми «доно» аҳлӣ,
Гуфтан натавон ҳар он ҷӣ дар хотири мост.

(Хайём)

Дар бораи аҳволи бади уламони ҳақгӯӣ, ҳамчунон шахсҳои олимтарош, ки бештар ба сохтакорӣ, дурӯғ ва тўҳмат машғул буданд ва худро донои асру ақли кулл мешумориданд Хайём изҳори ақида карда гуфтааст:

«Аммо ба сабаби муҳолифате, ки бо он гардишҳои замон мамониат мерасонад, ба ман мумкин нашуд, ки ба тафсили ин хабар машғул шавам ва дар бораи он ба таври доимӣ фикр наоям. Ва мо инқирози тамоми аҳли илмро аз сар гузарондем,

фақат як гурӯҳи камшумори ҷафои зиёддида (боқӣ мондааст)...
Ва аксар донишмандони замони мо ҳақро ба дурӯғ мепӯшонанд
ва дар дониш аз ҳадди фиреб ва худнамоӣ намегузаранд ва
ҳамин қадаре аз илмҳо, ки медонанд, фақат ба ғаразҳои пасти
маишати худ сарф мекунанд. Ва агар бинанд, ки касе дар та-
лаби ҳақ барҷаста бошад, ростиро афзал донад ва дар радди
дурӯғу фиреб кӯшида, дар тарки риёкорӣ ва ҳила ҷаҳд намояд,
ӯро ҳақорат ва тамасхур кунанд *. Хайём ин маъниро дар ру-
боиёти худ низ акс кунонидааст:

Онон, ки муҳити фазлу одоб шудақд,
Дар кашфи улум шамъи асҳоб шуданд.
Раҳ з-ин шаби торик набурданд бурун,
Гуфтанд фасонаево дар хоб шуданд.

Бо вуҷуди иртиқои феодалии динию тасаввуф, илмҳои дун-
явиро пайравони фалсафа ва илмҳои табиӣ ва дақиқ Ибни
Сино, Берунӣ, Хайём, Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (ваф. 1135),
Имом Муҳаммад Ибни Умари Розӣ (1148—1210) давом ме-
данд. Инҳо давом ва инкишофдиҳандагони илмҳои Юнони Қа-
дим буданд.

Муборизаи илмҳои иртиқои динӣ ва тасаввуфӣ дар асар-
ҳои Абӯсаид Абулхайр (968—1040), Имом Ғазалӣ, Саной, Аб-
дуллои Ансорӣ, Ҳоконӣ, Ибн-ул-Қифтӣ (1172—128) ва ғайра
акс ёфтааст. Абӯсаид Абулхайр дар як рубои худ ба Ибни Си-
но, ки дар бораи ба таври киноя «гуноҳҳои» худро бахшидани
худо сухан рондааст, ҷавоб гуфта, таъкид намудааст, ки худо
ӯро нахоҳад бахшид:

Ибни Сино:

Моем ба лутфи ҳақ тавалло карда
В-аз неку бади хеш табарро карда.
Он ҷо, ки инояти ту бошад, бошад
Нокарда чу карда, карда чун нокарда.

Абӯсаид::

Эй, нек накардаву бадиҳо карда
В-он ки ба ҳалоси худ таманно карда,
Бар афв макун таъба, ки ҳаргиз набувад
Нокарда чу карда, карда чун нокарда.

Низомии Арӯзӣ дар бораи муносибати сӯфӣ Абдуллои Ан-
сорӣ ба аҳли илм, махсусан олим, файласуф ва табиби номи
Ҳоҷа Исмоил нақли аҷибе овардааст: «Шайх-ул-Ислом Абдул-
лои Ансорӣ... бо ин ҳоҷа таассуб карда ва борҳо қасди ӯ карда
ва кутуби ӯ бисӯхт. Ва ин таассубе буд динӣ, ки ҳиравиён дар
ӯ эътиқод карда буданд, ки ӯ мурда зинда мекунанд... Магар
шайх бемор шуд ва дар миён марази фувоқ паидид омад ва ҳар-

* Умари Хайём. Рубоӣёт. Нашр. дав. Тоҷ., Сталинобод, 1955,
с. 7—8.

чанд утаббо илоҷ карданд, суд надошт, ноумед шуданд. Охири баъд аз ноумедӣ қорураи шайх бад-ӯ фиристоданд ва аз ӯ илоҷ хоистанд бар номи ғайре. Хоҷа Исмоил чу қорура нигарист гуфт: Ин оби фалон аст ва фувоқ падида омадааст ва дар он очиз шудаанд. Ва ўро бигўед: пўсти мағзи pista... ва шакар бикўбанд ва ўро диҳанд, то боз раҳад ва бигўед, ки илм бибояд, омўхт ва китоб набояд сўхт»*.

Дар ин ҳикояти бисъёр қолиби диққат ҷаҳолати уламои дин ва инсонпарварӣ, ҳиммати баланди аҳли илм, очизии дин дар назди илм ва афзалияти илм бар таассуби динӣ акс ёфтааст. Дурӯғ будани даъвои уламои дин, ки Абдуллои Ансорӣ мурдари зинда мекунад, (ҳол он ки қариб худаш мурда буд), дар назди аҷали ногаҳонӣ дармондани ҳуди вай, вале а аҷал ўро халос карда тавонистани олими илми дунёвӣ исбот карда шудааст.

Аз ин рӯбӣ ва ҳикоят муносибати манфии на танҳо Абӯсаид ва Абдуллои Ансорӣ, балки ҳамаи уламои ҷоҳили ислом ва аҳли тасаввуф ба аҳли илмҳои дунёвӣ намудор гаштааст, ки ибни Сино онҳоро «ду-се нодон», «ҷоҳилон», ва «харон» номидаст:

Бо ин ду-се нодон, ки ҷунон медонанд:
Аз ҷаҳл, ки донои ҷаҳон ононанд.
Хар бош, ки ҷамоат аз фарти харӣ,
Хар, к-ӯ на хар аст, кофираш мехонанд.

Уламои илмҳои дунёвиро кофир эълон намудан усули дӯшманона дошта ва равиши осони уламои ҷаҳолатпарастии исломи ортодоксалӣ ва расмист, ки роҳи рост барои онҳо пинҳон аст ва дидани ҳақиқати олам дидаи бино надоранд:

Пинҳон раҳи дуруст бувад баҳри ҷоҳилон,
Он сон, ки офтоб ба кӯрон аён нашуд.

(Ибни Сино)

Аҳли тасаввуфи иртиҷоӣ ва уламои мутаассиби дини расмӣ ислом ва пайравони фалсафа, илмҳои табиӣ ва даҳриён ҳуҷумҳои шадиде кардаанд. Қатли оме, ки онҳо соли 1095 дар Нишопур ва дигар шаҳрҳои Хуросон ба муқобили одамони ирода диниашон сушт ташкил карда буданд, тасдиқи ин даъвоист. Имом Ғазоли онҳоро «аҳли абоҳат» ва «мулҳид» номида, ба ин гурӯҳ одамон, олимони илмҳои табиӣ, мунаҷҷимҳо ва даҳриёнро дохил намуда, ин гурӯҳро бо калимаҳои таҳқиркунандаи «аблаҳон», «аҳмақон» ва «ҷоҳилон» ном бурдааст, ҳол он ки аз рӯи гуфтаи Ибни Сино ин сифатҳо хоси уламои динист. Ғазоли даъвои асари худ «Кимйи Саодат» дар ҳақиқи уламои илмҳои табиӣ чунин гуфтааст: «Аҳли абоҳат касонеанд, ки... аз ҳудуди ҳақиқат

* Низомии Арузи. Ҷаҳор мақола. Техрон, 1334, ҷ. ш. 164—165.

ми худои таоло даст доштанд, ғалат ва ҷаҳли эшон аз ҳафт ваҷҳ бувад: ваҷҳи аввал — ҷаҳли гурӯҳест, ки ба худои таоло имон надоранд, ки вайро аз ганҷинаи ваҳм ва ҳаёл талаб карданд ва чигунагӣ чустанд ва чун наёфтанд, инкор карданд ва ҳаволаи корҳо ба табиат ва нучум карданд ва пиндоштанд, ки ин шахси одамӣ ва дигар ҳайвонот ва ин олами ачиб бо ин ҳикмат ва тартиб аз худ пайдо омада ё худ ҳамеша буда ё феъли табиат аст, чун табиӣ худ аз худ беҳабар аст то ба чизе дигар чӣ расад».* Чи тавре ки аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, аҳли абоҳат одамон — олимони ва файласуфони атеистанд, ки аз ҳукмҳои худо даст кашаанд, яъне онро ҳаёл ва ваҳм номидаанд, барои исботи ҳастияш чигунагӣ талаб кардаанд, азбаски исботу далел наёфтаанд, табиат ва сайёраҳо асли олам доништаанд, ки худ аз худ пайдост ва ҳамеша буд ва кори дунёи модди аз феъли табиат аст. Ғазоли аҳли абоҳатро ба ҳафт гуруҳ ҷудо кардааст, ки асоситарини онҳо тибоиюн мебошанд. Ғазоли ин ақидаи дурусти илмӣ даҳригӣ ва атеистонро ҷоҳили эълон намуда, ба муқобили он ҳуҷум кардааст. Яке аз корҳои неки ғайри ихтиёри уламони дини зидди даҳриҳо ва тибоиҳо ин аст, ки ақидаи даҳриёнро нақл кардаанд ва азбаски асарҳои тибоиён нобуд карда шудааст, аз гуфтаи ҳарифони онҳо маълумот мегирем. Масалан, шоири сӯфӣ Ҳаким Саной ба муқобили мункирони дину худо ва олимони даҳриву атеист баромад кардани шуда, аввал ақидаи онҳоро баён намудааст. Вай дар шеъри «Мунозараи даҳрӣ бо ҳанафӣ», ки дар назди халифа баргузор гардидааст, ақидаи олимони даҳриро зикр менамояд:

Ин чӣ банд аст аз шарият бар танат, гуфт, эй амир!
 Ёфта-стӣ подшоҳӣ, хуш хӯру беғам гузор.
 Рӯзаву ақду никоҳу дур будан аз мурод,
 Ҳаҷҷу ғазву амраву ин амрҳои бешумор.
 Хештан ранҷа чӣ дорӣ, чун ба олам бингарӣ,
 То бидонӣ, к-ин қадим асту надорад кирдугор.
 Гуфт: Расми шаръу суннат ҷумла тазвиру риёст,
 Сар ба сар гетӣ қадим асту надорад кирдугор.
 Омадӣ ту беҳабар в-аз хеш рафти беҳабар,
 Н-омад аз рафта яке в-аз мо бирафта сад ҳазор.
 Ҳаст олам чун чарогоҳево мо чун манзилӣ,
 Чун бирафт ин манзилӣ, гирад дигар кас марғзор.
 Табъу ошхиҷу Ҳаюлоро шиносем аслу кавн,
 Хар киро ин мункир омад, ақли ӯ гирад ғубор.
 Ку мунаҷҷим, ку мусоҳиб, гӯиё маълум кун?!
 Ибтидо пайдо куну мар интиҳоро ҳуҷҷат он!
 Ин ҳама зарқу фусун асту дурӯғу шаъбада,
 Ҳилату найранг донанд ин суҳанро ҳушёр.

* Абуҳамид Муҳаммад Ғазоли. Кимийи Саодат. Бомбай. 1903 м., с. 25—26.

Ин тавр рафтор, яъне нақли ақидаи даҳриён дар асарҳои илмию фалсафии файласуфони идеалист низ мушоҳида мешавад. Носири Хисрав дар бораи даҳриён чунин гуфтааст: «Яке фиркати даҳриёнанд, ки аҳли таътиланд ва гуянд: олам қадим аст ва ўро соней нест, бал соней маволид аз набот ва ҳайвон, хиради афлок ва анҷум аст, ки ҳамеша будааст ва ҳамеша бошад*».

Уламои дин, ки аз илмҳои дунёвӣ ва ба амалу исбот такя кардани олимони тараққипарвар ба таъшишу таҳлука афтода буданд ва ба муқобили мантиқи илми яқин истода наметавонистанд, ба усулҳои ҷаҳолатпарастии динӣ даст дароз карда, онҳоро кофир ва пайравони шайтон эълон намуда, ҷисман маҳв карданишонро раво медонистанд ва ба ҷаҳолатпарастони иртиҷоъпараст аслиҳаи маънавии таассуби динӣ медонанд. Уламои дини асри XII Ибни-ул-Чавзии Бағдодӣ (1116—1201) дар «Талбиси иблис» ном асари худ навиштааст: «Иблис файласуфиро барои он фиреб дода тавонист, ки ба раъйҳо ва ақлҳои худ такя, бо-варӣ ва қаноат карданд ва аз рӯи тақозои гумон қадим будани оламо исбот карданд, ба он эътиқод доданд. Ва заминро ситора дар миёни фалак фарз карданд ва гуфтаганд, ки ҳар ситора омилро соҳиб аст, ки замин дорад.

Баъзе ба набудани ҳудо эътиқод доданд... Гурӯҳе монанди Ибни Сино ва мўътазила гуфтаанд, ки ҳудо бар нафси худ ва яклухт бар ҳамаи олам илм дорад, на бар ҷузъиёт, яъне як бор оламо офарид, дигар ба қорҳои ҷузъӣ дахл надорад. Рӯзи қиёмат бозгашти арвоҳ ба баданҳо, вучуд доштани биҳишт ва дўзахи ҷисмонӣ дуруғ аст ва пиндоштаанд, ки инҳо мисолест, ки барои авом гуфта шуд, то ки савоб ва иқоби рӯҳиро дарк кунанд...

Баъд аз он Иблис гурӯҳе аз миллати мо (мусулмонон — Х. М.)-ро фиреб дод ва онҳоро ба қатори фирқаи файласуфон даровард ва ба онон чунин намуд, ки роҳи дурусти пайравӣ ба файласуфон аст, зеро онон аз ҳақимоне буданд, ки гуфтор ва кирдорҳояшон ба ниҳояти ҳушёрӣ онҳо далолат дорад. Масалан, аз ҳикмати Сукрот, Афлотун ва Арастотелис ва Ҷолинус нақл шудааст ва он қавм аз улуми ҷаҳдасӣ, мантиқ ва табиӣ бохабаранд ва ба ҳушёрӣ амрҳои пинҳониро ба вучуд овардаанд ва кашф кардаанд. Аз ин сабаб, вақте ки аз илоҳиёт сухан рондаанд, ба иштибоҳе афтодаанд ва аз ин рӯй, дар байни илми дунёвӣю илми илоҳӣ дучори ихтилоф гардидаанд... Файласуфони охириин миллати мо гуфтаанд, ки онҳо мункир ба ҳудованд ва ба шариату ҳукмҳои он безътиноӣ мекарданд ва онро қонунҳо ва ҳилаҳо мепиндоштанд... Онҳо аз шиори дин қанора гирифтанд ва аз тоати ислом сар печиданд**.

* Чомеъ-ул-хикматайн. Техрон, 1331 х. ш., с. 31.

** Мазмун аз китоби Забехулло Сафо. Таърихи улуми ақлӣ дар тамаддуни исломӣ. Техрон, 1336 х. ш., с. 141—142.

Аз ин чост, ки уламои дин ва тасаввуф ба муқобили илм тарғибот бурда, ҳатто дар мадрасаҳо хонданро манъ кардаанд ва ё танҳо илми динӣ-тасаввуфӣ хонданро талқин кардаанд:

Эй дил талаби камол дар мадраса чанд?!
Такмили улуми ҳикмату ҳандаса чанд?
Ҳар фикр, ки ҷуз фикри худо-васваса аст,
Шарме зи худо бидор, к-ин васваса аст.

(Абӯсаид)

Онҳо роли китоб ва китобхонаҳоро инкор намудаанд ва ба ҷои он ҳиссу мувоқабати динию тасаввуфиро пеш рондаанд.

Илме, ки ҳақиқат аст, дар сина бувад,
Дарсе набувад, ҳар он чӣ дар сина бувад.
Сад хона пур аз китоб коре н-ояд,
Бояд, ки китобхона дар сина бувад.

(Шоҳ Санҷони Хофӣ)

Онҳо, ҳамин тавр, аҳли илм, ҳикмат ва фалсафаро кофир эълон карда, ба муқобилашон ҳар гуна тарғиботи зидди-илмӣ ва тӯҳмату алфозҳои қабехро раво медоштанд ва мардумро аз роҳ мезаданд:

Чашм бар пардаи амал маниҳед!
Ќурм бар кардаи азал маниҳед!
Илми таътил машнавед аз ғайр,
Сари тавҳидро ҳалал маниҳед!
Фалсафа дар суҳан маёмеzed
В-он гаҳе номи он чадал маниҳед!
Раҳали зиндика ҷаҳон бигрифт,
Гӯши ҳиммат бар он раҳал маниҳед...
Нақди ҳар фалсафӣ кам аз фулусест,
Фалс дар кисаву амал маниҳед...
Маркаби дин, ки зодаи араб аст,
Доғи Онон-ш бар кафал маниҳед!
Қуфли астураи Арастуру
Бар дари аҳсан-ул-милал маниҳед!...
Илми дин илми қуфр машморед!
Ҳамраҳон ҳамраҳи талал маниҳед!...
Фалсафӣ марди дин мапиндоред,
Ҳезро ҷуфти Сомӣ ял маниҳед!

(Ҳоқонӣ)

То кай аз қоҳилнамоzӣ, эй ҳақими зиштхӯй,
Ҳамчу дунон эътиқоди ақли Юнон доштан?!...
Ақл набвад фалсафа хондан зи баҳри қомилӣ,
Ақл қӣ, Ҷони набӣ хоҳу набихон доштан.

Дину миллат неву бар чон нақши ҳикмат духтан,
Нӯху киштӣ неву дар дил ишқи тӯфон доштан.

(Саной)

Тарсу ваҳми уламои дин ба дараҷае расидааст, ки онҳо ба пайравони худ муроҷиат карда, оммаи нодони мусулмонро ба ғӯш накардан ба гуфтаи уламои илмҳои дунёвӣ ва файласуфон, ғӯш доштан ба уламои дин даъват кардаанд:

Мусулмонон, мусулмонон, мусулмонӣ, мусулмонӣ,
Аз ин оини бединон пушаймонӣ, пушаймонӣ.
Бибурред аз чунин чоне, к-аз ӯ куфру ҳаво хезад,
Аз-еро дар чунин чонҳо фурӯ н-ояд мусулмонӣ.
Шароби ҳикмати шаръӣ хӯред андар ҳарими дин,
Ки маҳруманд аз ишрат ҳавасҷуёни юнонӣ...
Бирав кан тавқи ақлонӣ ба сӯи завқи имон шав,
Чӣ бошад ҳикмати Юнон ба пеши завқи имонӣ?!

(Саной)

Чаҳолати иртиҷопарастони дин ба пояе расид, ки китобҳои илмиро сӯзонданд, соҳибонашонро ҳабс ва қатл карданд. Ибн-ул-Асир ном мусанниф нақл мекунад, ки «дар ҳаводиси соли 279 (892—893, м. Х. М.) вароқон аз фурӯши китоби қалом ва чадал ва фалсафа мамнӯъ шуданд. Сузонидани китобҳои фалсафӣ ва озори соҳибони онҳо ҳам дар қарни панҷум — шашум (асрҳои XI—XII — Х. М.) амре мӯътод буд ва мо дар матуни таворих ба намунаҳое ҷаҷеҳ аз ин қор боз меҳӯрем»*, зеро уламои мутаассиби дин муомаларо бо уламои даҳри ба воситаи теғу шамшер медонистанд: «Пас, муомала бо ишон ба шамшер бувад, на ҳуччат ва сухан»**.

Дар чунин шароити душвори таърихӣ, ки идеологияи иртиҷоии феодалии ислом ва таассуби динӣ ҳукмрон буд, аҳли илм ва файласуфони даҳрии асрҳои XI—XII ҳам қорҳои илмӣ ва фалсафиро қаҳрамонона давом медоданд, илмҳои ақлиро пеш мебурданд ва аз ҳар имконият истифода мекарданд. Бо вучуди ин, илми тиб («Заҳираи хоразмшохӣ»-и Зайниддин Исмоили Чурҷонӣ (ваф. 1135—1137), ки бо даъвати Қутбиддин Муҳаммад ибни Анӯштегини хоразмшохӣ ба Хоразм омада буд, соли 1110 асари худро навиштааст); таърих (Абӯнасири Утбӣ — «Таърихи яминӣ», ба забони арабӣ; Абӯсаиди Гардези, — «Зайнул-ахбор», ба забони тоҷикӣ, байни солҳои 1048—1052; Абулҳасан Низомулмулк — «Сиёсатнома», «Таърихи масъудӣ» ё ки «Таърихи Байҳақӣ»; Маҷидиддин Муҳаммади ибни Аднон — «Таърихи мулуки Туркистон»); филология (адабиётшиносон: Рашиди Ватвот — «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-уш-шеър», Низомии

* Иқтибос аз китоби Забехулло Сафо. Таърихи улуми ақлӣ дар тамаддуни Ислмоӣ, с. 140.

** Муҳаммади Ғазолӣ. Қиммӣ саодат, с. 27.

Арузии Самарқандӣ — «Чаҳор мақола», Муҳаммад ибни Умари Родуёи — «Тарҷумон-ул-балоға», Рашидии Самарқандӣ «Зинатнома», Абулҳасан Али Баҳромии Сарахсӣ — «Ғоят-ул-арӯзайн», Ас-Саолабӣ — «Ятимат-уд-даҳр», Авфии Бухорой — «Лубоб-ул-албоб»; забоншиносон: Абулқосим Маҳмуд Замахшарии Хоразми (1074—1143), Абубакр Абулқодир ибни Абдурахмони Ҷузҷонӣ (ваф. 1008) ва ғайра); фалсафа («Чомеъ-ул-ҳикматайн»-и Носири Хисрав ва дигарон) ва ғайра инкишоф ёфт.

Микдори олимони дар асрҳои XI—XII хеле зиёд аст. Аз уламои машҳури илмҳои дунёвии ин асрҳо Абӯалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Умари Хайём ва аз уламои динии он давр Муҳаммад Ғазолиро қайд намудан кофист.

АБӮАЛИ ИБНИ СИНО (980—1037)

Манбаи асосии қадимае, ки дар бораи Ибни Сино маълумот медиҳад, хотираҳои худӣ ӯ ва ёддошти шогирди вай Абӯубайд аст. Илова бар ин, маълумоти гуногун ва зиддиятноки шарҳи ҳолнависон низ кам нест.

Абӯалӣ Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сино дар атрофи шаҳри Бухоро дар оқлаи хизматчиӣ идораи давлатӣ ба дунё омадааст. Падари Абӯалӣ аслан аз Балх буда, дар замони ҳукмронии Нӯҳи II ибни Мансури Сомонӣ (976—997) ба Бухоро омада, дар кишлоқи Хурметан (Рометани ҳозира) ба хизмат таъин шуда, аз кишлоқи Афшана (Лақлаққайи ҳозира) ба Ситорабону ном духтаре хонадор шудааст. Онҳо ба аввалин фарзанди арҷманди худ Ҳусайн ном гузоштанд. Падари Абӯалӣ шахси фозиле буд, ба тарбияи фарзанди худ эътибори ҷиддӣ дод. Баъд аз муддате аз Хурметан ба Бухоро омада, писари худро, ки нав ба синни панҷсолагӣ расида буд, ба мактаб дод. Абӯалӣ зехну ҳофизаи фавқуллодае дошт. Вай дар мактаб хату савод бароварда, куръонро аз ёд карда, сарфу наҳв ва қисман илми адабро омӯхт. Ин таҳсили ӯ то синни даҳсолагӣ давом кард. Падараш истеъдоди фавқуллодаи ӯро пай бурда, ба вай муаллими хусусӣ аз илми арифметика (ҳисоб) ва геометрия (ҳандаса) мегирад, ки номи ӯ аз рӯи нақлҳо Маҳмуди Массоҳ ва касбаш баққол будааст. Вай ин илмҳоро бисёр ба зудӣ аз худ мекунад ва талаби илмҷӯияш торафт меафзояд. Падараш барои ӯ аз илми фалсафа Абӯабдуллоҳи Нотилиро ба муаллимӣ даъват менамояд. Абӯалӣ ин илмро ҳам ба зудӣ аз худ карда, бо роҳи худомӯзӣ донишашро зиёд мекунад ва муаллимаш дар баъзе масъалаҳо ӯро қонеъ гардонида наметавонад. Дар ин давра асосан фалсафа ва тибро меомӯзад. Ӯ дар 16-солагӣ аллақай табиби машҳур шуда, беморони сершумореро табобат карда буд, вале ҳоло бо докран дарбор алоқае надошт. Дар ин ҳангом воқеаи бемории амири сомонӣ Нӯҳи II ибни Мансур рӯй дод, вале онро ба ҷуз Ибни Сино касе табобат карда наме-

тавонист. Ин тасодуф такдири ўро ба дарбори амирони сомони вобаста кард. Шарҳи ҳолнависони Ибни Сино қайд карданд, ки ў ба ивази таобаташ аз амир иҷозат гирифт, то ки аз китобхонаи бузурги шоҳи «Авонис-ул-улум» баҳра бардорад.

Бо ин восита дари илм барои Ибни Сино боз ҳам васеътар кушода шуд. Вай аз рӯи гуфтаи ҳудаш, дар он ҷо китобхоеро дид ва мутолиа кард, ки дар китобхонаҳои машҳури ҷаҳони маданияи онрӯза набуд. Вай бо роҳи мутолиаи шахси илмҳои машҳури он давр — ҳандаса, ҳайат, илоҳиёт, ҳикмати табиӣ ва ғайраро омӯхт. Хулоса, илмҳои замонашро то 18-солагии аз худ кард, дар айни замон, бо тибби амали машғул шуда, аз омӯхтан ҳеҷ гоҳ боз наистод. Барои тасдиқи ин фикр он ҳақиқати шарҳи ҳоли ўро ба хотир метавон овард, ки дар бораи китоби метафизикаи Арасту дар ёддоштҳои нақл кардааст: Вай китоби оид ба илоҳиёти Арасту то чил бор хондааст, ба дараҷае, ки порчаҳои зиёде аз ин китоб аз ёд шуд, вале фаҳмидани он душвор буд. Аммо китоби тасодуфан аз бозори китоб, аз дасти саҳҳофе (бо илтимоси китобфуруш, ки соҳибаш мӯҳтоҷи пул будааст) харидаи вай ки шарҳи Абӯнасири Форобӣ ба он китоб будааст, масъаларо ба у равшан менамояд. Аз ин ҳақиқати шарҳи ҳоли ў, аз як тараф, мутолиаи бардавоми ў то фаҳмидани умқи масъала, иродаи маҳками вай дар ин роҳ, аз тарафи дигар, ҳисси инсонипарварии ў, ки китобро, пеш аз ҳама, барои мӯҳтоҷии соҳибаш харида буд, намудор гаштааст.

Дар ин ҳангом вафоти падараш ташвиши зиндагиро ба сари ў гузошт, вай бо хизмати дарбори сомониён алоқа пайдо кард, вале он дер нақашид, зеро дар соли 999, ки Ибни Сино 19 сола буд, давлати Сомониён ба ҳуҷуми Туркҳои қарохонӣ аз шимолу шарқ ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз ҷануб, ба исёнҳои феодалони марказгурези иртиҷои дохилӣ дучор шуда, барҳам хӯрд. Ба ибни Сино ҳамчун ходими давлати Сомониён, тарафдори хонадони онҳо, шахси ватанпарвар ва олими тараққиҳои илми дунёвӣ лозим омад, ки аз дасти ҷаҳолатпарастон (ду-се нодон) ҷалои ватан кунад. Вай аввал ба Хоразм ба дарбори Алӣ ибни Маъмун, ки дастнишондаи Сомониён буд ва ба аҳли илму фазл рағбати зиёде дошт, рафт.

У дар он ҷо ҳуш қабул шуд, имконият пайдо кард, ки корҳои илми худро давом диҳад ва бо олимони машҳури он замон: Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯнасири Ироқ, Сухайли Масеҳӣ, Абулхайри Ҳаммор ва ғайра шиносо шавад. Ба ин тарик, 10—12 сол дар Хоразм зиндагӣ кардааст. Аммо ин осоиштагӣ тӯл нақашид. Султон Маҳмуд ба воситаи мактуб аз ҳукмрони Хоразм талаб кард, ки олимонашро ба дарбори ў ба Ғазна фиристонад. Ибни Сино ба ин таклиф розӣ нашуда, бо роҳи саҳрои регзори Хоразму Хуросон роҳи Ҷурҷонро пеш гирифт ва ба азоби зиёде роҳ тоб оварда ба он ҷо расид. Муроди ў аз ин сафар, аввалан аз дасти Султон Маҳмуди ҷоҳили мутаассиб ҳалос шудан, сониян, аз истиқлолиятҷӯӣ ва қисман илму олимпар-

варин ҳокими он чо Қобус ибни Вушмгир (976—1012) баҳраманд шудан ва дар шароити нисбатан ором корҳои илмию эҷодии худро давом додан буд, зеро ҳоким фозил буда, ба аҳли илму адаб пуштибонӣ мекард. Аммо вай ҳанӯз ба Ҷурҷон нарасида, Қобусро исъёнгарон аз тахт маҳрум ва ҳабс карданд. Писари ӯ Фалакулмаолӣ Манучеҳр (1012—1029) ба Султон Маҳмуд тобеъ буд. Бинобар ин, дар ин чо будан ба Ибни Сино, ки дар қорвонсаро номаълум зиндагӣ мекард, мақбул набуд, аз ин ру, Ҷурҷонро тарк кард. Ба Деҳистони Мозандарон, ки дар лаби баҳри Хазар буд, рафт, аммо аз сабаби беморӣ баргашт. Абӯубайди Ҷузҷонӣ, ки шогирди содиқаш буд, мадади зиёде кардааст, то ки донишҳои бои ӯ ба рӯи қоғаз бароянд. Ибни Сино дар Ҷурҷон истоданро хавфнок шуморида, бо Абӯубайд ба Рай рафт, зеро он тобег ҳокимияти Султон Маҳмуд набуд, вале баъд аз Райро ба худ тобеъ кардани ин султони муқтадир аз Рай ба Қазвин ва аз он чо ба Ҳамадон сафар кард.

Вай ҳокими он чо Шамсуддавла (997—1012)-ро аз бемории сахтӣ меъда муолиҷа карда, ҳусни тавачҷӯҳӣ уро ба худ кашид ва вазир таъин шуд. Аммо қордорӣ олимӣ вазир ба дариборӣ ва аскарони қироя маъқул наафтад, онҳо хонаи ӯро тороч, қатлашро аз Шамсуддавла дархост карданд. Вай аз дасти ҷоҳилон ниҳон шуда, дар хонаи яке аз дӯстонаш мезист. Баъд аз он ки ҳоким боз бемор шуд ва Ибни Синоро ёфта, худро муолиҷа кунонд, ӯро дуюмбора вазир таъин кард. Вай дар ҳамин давр бо хоҳиши шогирдаш Абӯубайд ба навиштани китоби бисёрчилдан «Қитоб-уш-шифо» шурӯъ кард ва аз мансаби вазирӣ истеъфо дода, ба хонаи яке аз дӯстонаш кӯчида, бо қорҳои эҷодӣ машғул шуд ва он чо қисми зиёди ин асари худро навишт. Аз руи навишти шогирдаш вай китоби мазкурро ба ҳеҷ маъхазе муроҷиат накарда, аз ёд навишт. Ин далел аз бузургии қувваи ҳофиза ва дониши бои вай гувоҳӣ медиҳад.

Ҷи тавре ки дар боло дидем, Ибни Сино душманони зиёде дошт. Онҳо тӯҳмат карда, ба ҳокими Ҳамадон Самоуддавла (1021—1023) навиштанд, ки ӯ гӯё бо ҳокими Исфаҳон Алоуддавла (1007—1041) алоқаи ҷосусии хаттӣ дорад. Ин ду ҳоким бо ҳам душманӣ доштанд. Самоуддавла ба ин иғво бовар накарда бошад ҳам, Ибни Синоро дастгир ва дар қалъаи Фардҷон бандӣ кард. Душманон гумон карданд, ки бо ҳамин ҳаёт ва фаъолияти ӯ қатъ хоҳад шуд, вале дар ҳабсхона қиссаи фалсафии «Ҳай бини Яқзон» ва асари илмӣ «Ал-ҳидоёт»-ро навишт.

Баъд аз он ки Алоуддавла Ҳамадонро забт кард, Ибни Сино аз зиндон озод шуда, ба Исфаҳон омад ва боз ба вазифаи вазирӣ яқум таъин гардид. Вай ҳар шаби ҷумъа маҷлиси илмӣ меорост, аз ҳар ҷониб ба назди ин донишманди бузург арбобони давлат, толибони илм мешитофтанд. Ӯ «Қитоб-уш-шифо»-ро дар ҳамин чо ба анҷом расонид. Вай асари машҳури худ «Донишнома»-ро низ дар Исфаҳон ба номи Алоуддавла навишт.

Асари дигари ӯ оид ба забони арабӣ, ки то имрӯз боқӣ намондааст, дар ҳамин шахр навишта шудааст.

Дар Исфаҳон ҳам ҳаёти ӯ ором набуд. Писари Султон Маҳмуд Султон Масъуд (1030—1041) бо Алоуддавла борҳо ҷанг карда, ду бор Исфаҳонро забт кард ва ҳамаро ба ғорат бурд. Ибни Сино ҳар бор аз душман пинҳон мешуд. Асари машҳураш «Китоб-ул-инсоф» (дар 20 ҷилд), ки фалсафани пеш аз замонашро ҷамъбаст кардааст, талаф шуд. Аз ин қашмақашу тохтутозҳо Ибни Сино хеле монда шуд ва аз шиддати қор саломатиашро аз даст дод. Бо вучуди беморӣ, 17-уми июни соли 1037 ҳамроҳи Алоуддавла ба Ҳамадон рафта, 18-уми июнь дар ҳамон ҷо дар айни камолот — 57-солагӣ вафот кард. Ҳоло оромгоҳаш дар шаҳри Ҳамадон аст.

Маҳсули эҷодии Ибни Сино аз асарҳои илмӣ ва адабӣ иборат аст. Ҳар чанд ки ҳаёти асосии ӯ аз 18—19-солагӣ то охири умр ноором, дар гурезагӣ ва обу оташи ҷангҳои ҳокимону игвою тўҳмати ҷаҳолатпарастон гузашт, вале асарҳои бузургеро, ки бештарини онҳо 5, 10, 20 ҷилдаанд, эҷод карда тавонист. Микдори ҳамаи онҳо ба 200 адад мерасад ва маҳз ҳамин асарҳо номи ӯро дар ҷаҳон машҳур кардаанд. Номи Ибни Синоро «Ал-қонун фит-тиб» аз ҳама зиёдтар машҳур кард ва абадӣ гардонид. Ин асар ба забони латинӣ тарҷума шуда, то давраи инкишофи ренессанси Аврупои ғарбӣ ва то Революцияи Октябр дар Шарқ ҳам дастури тиббӣ буд. Вай табиб, файласуф, олими илмҳои дунёвӣ, шоир ва филолог мебошад.

Ақидаи иҷтимоӣ ва фалсафии Ибни Сино. Мутафаккири бузург Ибни Сино дар ақидаи иҷтимоӣ адолатхоҳ ва ҳалқпарвар буда, тарафдори шӯҳи одил ва бомаърифат аст. Ӯ ҳашм ва зулмро мазаммат карда гуфтааст:

Ба ҳар диёр, ки ҳашми ту қорзор қунад,
Замона бар сари хунобаи ҷигар гардад.
Магар, ки баҳр ба хоки дари ту назд бигашт,
Қи рӯзгор аз ӯ дасти пурғуҳар гардад.

Дар ақидаи Ибни Сино оид ба синфи ҳоким ва мансабдорон лаҳзае ҷолиби диққат ҳаст. Ҳокимони ҷоҳу мансабпараст бо ҳар роҳ худро ба пояҳои баланди мансаб мерасонанд. Вай ин одамони шахшудаи кундзехиро ба ҷизҳои ҷамодӣ ташбеҳ ва мансабпарастии онҳоро ин тавр тамасхур мекунад:

Соҳибони мансаби олий ҷамодон гаштаанд,
Эй аҷаб, ҷизи ҷамодӣ мекунад нашъу нумӯ?!

Вай дар масъалани ҷаҳонбинии фалсафӣ пайрави Арасту ва Абӯнасири Форобӣ буда, дар мавқеи машоъ (аз байн — миёна рафтан) ва машоин аст. Аз рӯи ин ақида ҳудо берун аз олами физикӣ вучуд дорад, барои пайдоиши дунёи моддӣ як бор тақдир додааст, вале ба ҷузъиёти он қор надорад. Илми ӯ бо зо-

ти худ аст, ба кори олам дахл надорад. Азбаски худоро эътироф карда, ўро аввалин ҳаракатдиҳанда ва офарандаи олами моддӣ донистааст, идеалист аст, вале вай дар забон идеалист бошад ҳам, дар амал ба материализм майл дорад. Ин маъниро асарҳои илмӣ ў дар бобати илми тиб ва илмҳои дигари табиӣ исбот мекунад. Ҳамин чиҳати материалистии ақидаи фалсафии Ибни Сино буд, ки душманони ғоявиашро ба муқобили вай бархезонд ва бо вучуди дар масъалаи асосии фалсафа маснӯъ будан ва ё набудани олами моддӣ ва ҳастии худ идеалист аст (зеро вучуди худоро инкор намекунад), ўро кофир эълон карданд ва ин олами бузургро бо худо муқоиса карда, ўро дар назди худо дуруғгӯй ва худоро «ростгӯй» маънидод намудаанд. «Садақа-аллоҳ-ул-азим ва каззиба Ибни Сино» (худои бузург рост, вале Ибни Сино дурӯғ гуфт). Ҳарчанд ки Ибни Сино дар назди душманони ғоявиаш рӯҳониён ва уламои динии ҷаҳолатпараст устувор будани имони дини мусулмонии худро даъво кард ва мусулмониро аз ҷоҳили не, балки аз доноӣ ва донишмандӣ иборат донист:

Куфри чу мане газофу осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман имон набувад.
Дар даҳр чу ман якеву он ҳам кофир,
Пас, дар ҳама даҳр як мусулмон набувад.

Вале моҳияти таълимоти фалсафии ў бар зидди дини ислом — бар зидди фалсафаи «калом» нигаронида шуда, қудрати дар ҳамаи қорҳои олам (ҷузъиёт) дахл доштани худои исломӣ — олоҳро, ки ғӯё ҳозир нозир ва холиқи олами моддист, инкор мекунад. Уламои дини ислом бо вучуди худоро эътироф кардани Ибни Сино ба моҳияти зиддинии ақидаи ў сарфаҳм рафтанд ва ба муқобили вай муборизаи шадид бурданд. Таълимоти Ибни Сино чӣ маънӣ дорад? Гуфтаи Ибни Сино чунин маънӣ дорад, ки худо бо як бор такон додан ҷаҳони моддиро офарида бошад ҳам, ба кори дохилии он, яъне ба тараққиёти қонунҳои дохили он, афзоиш ва барҳам хӯрдани шаклҳои мода (ҳаюло) коре надорад, яъне дунёе мустақилона бе мудохалаи худо вучуд ва инкишоф дорад. Пас, Ибни Сино дасти худоро аз мудохала намуდან ба кори дунёи моддӣ кӯтоҳ карда, онро ба олами худ, ки берун аз табиат номидааст, маҳдуд намудааст. Пас, илми илоҳӣ, ки он илми динист ва Ибни Сино онро «илми барин» (дар Арасту — метафизика) номидааст, бояд бо омӯзиши олами худ ба ҳуди худо, ки бо кори олами ҷисмонӣ ва илми табиӣ он, ки Ибни Сино онро илми зерин (дар Арасту — физика) мешуморад, машғул шавад. Пас, илми дунёвӣ — илми табиӣ бояд мустақилона бе мудохилаи илми динӣ ва илоҳӣ инкишоф ёбад, ки он ба тараққиёти илмҳои дунёвӣ ва атеизм роҳ мекушояд ва дар охир ба он ғолиб мебарояд. Аз ин гуфтаҳои Ибни Сино маълум мешавад, ки ў дар за-

бон ба вучуди худо ва офаридгории ӯ иқрор буда, дар амал онро инкор намудааст. Ин ҳолат тасдиқи он таълимоти марксизм-ленинизм аст, ки дар асрҳои миёна — дар замони феодализм ва ҳукмронии идеологияи динии он, агар вучуди худо ва офаридгории онро эътироф намекарданд, фалсафаи материалисти ва илмҳои дунёвиро давом ва инкишоф дода наметавонистанд.

Дар таълимоти фалсафаи Ибни Сино унсури материализм мавқеи калон дорад. Дар яке аз рубоиҳои ӯ материя (ҳаюло) чони ҷаҳони модди ва мавҷудоти он ҳастии ягона ва боки ҳама дурӯғ (фан) номида шудааст:

Ҳақ чони ҷаҳон асту ҷаҳон ҷумла бадан,
Аҷноси малонк ҳавоси ин тан.
Аҷрому аносирӯ маволид-аъзо
Тавҳид ҳамин аст, дигарҳо ҳама фан.

Қалимаи ҳақро на танҳо ба маънои «материя», балки ба маънои «рӯҳ ё ки худо» низ фаҳмида, онро дар дохили ҷаҳони модди (ҷаҳон-бадан) ва чони он дарк кардан мумкин аст. Дар ин сурат фикри ваҳдати вучуди материалии маънои ваҳдати вучуди идеалистимазмун (на ваҳдати вучуди сӯфиёна, ки танҳо рӯҳро эътироф мекунад) мегирад, ки дар чунин ҳолат, ин таълимот бештар маънои материалисти дорад, зеро ҷаҳони моддӣ асоси ҳаёт буда, рӯҳ «чони он» бе ҳисм вучуд надорад. Ин маъниро мазмуни дуюм, ки «Аҷром, аносир ва маволид — аъзо»-ро ҳастии ягона ва боки ҳамаро «фан» ва «ҳавоси ин тан» номидааст, тасдиқ менамояд.

Ба ақидаи дурусти илмии ӯ ҳамаи табоддулот дар олами табиат мегузарад, шаклҳо — ҳисмҳо тағйир ёфта, ба дунёи табиат (бо ифодаи Ибни Сино ба «ҳазинаи рӯзгор») бармегардад ва дар ҷараёни табоддулоти моддӣ боз он шаклро берун меорад:

Ҳар ҳайати ҳар нақш, ки шуд маҳв кунун,
Дар маҳзани рӯзгор гардад маҳзун.
Чун боз ҳамин вазъ шавад вазъи фалак,
Аз пардаи ғайбаш оварад ҳақ берун.

Ибни Сино дар масъалаи маърифатшаванда будани дунёи модди, вале маҳдуд будани донишҳои инсонӣ низ дар мавқеи материализм аст ва онро аз забони қаҳрамони лирикий «ман», дар мисоли худ ифода кардааст, ки дар ин гуфтаи ӯ, дар айни замон, хоксории олими бузург низ акс ёфтааст:

Дил гарчи дар ин бодия бисъёр шиофт,
Як мӯй надонист, вале мӯй шикофт.
Андар дили ман ҳазор хуршед битофт
В-охир ба камоли заррае роҳ наёфт.

Ин гуфтаи донишманди ҷаҳониро кашфиёти ҳозираи илмӣ исбот кард. Агар олимони гузашта хурдтарин зарраро ба қисм-ҳо тақсимнашаванда (атом — ҷузъи лоятаҷззо) дониста бошанду Ибни Сино «охир ба қамоли зарра роҳ наёфтам» гуфта бошад, физикаи ҳозира аз электрон, протон ва ҳаракатҳои он иборат будани «атом», энергияи он ва боз моҳиятҳои дигари материяро кашф кард.

Ибни Сино кашфшаванда ва имконпазир будани маърифати қонунияти олами моддиро, ки санги маҳаки фалсафаи материалистист, эътироф намуда, дар айни замон тағйирнопазирӣ ва берун аз иқтидори шуури инсонӣ мавҷуд будани қонунҳои объективии дунёро дар мисоли марғ тасдиқ кардааст:

Аз қаъри гили сияҳ то авҷи Зухал
Қардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун ҷастам зи банди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди ачал.

Дар назди ачал очиз будани дониши инсон, умуман очиз будани онро маънидод кардан ва бо ин восита масъаларо ба «қувваи тавоно»-и ҳудо, ки таълимоти динист, алоқаманд намудан дуруст нест, зеро дар ин рубой маърифатшаванда будани дунё «аз қаъри гили сияҳ то авҷи Зухал» ва қонуниятҳои он эътироф шудааст, вале тағйирнопазир будани қонунҳои объективии ҳаёт ба таври ҳаққонӣ ва илмӣ исбот карда шудааст.

Панду ҳикмат дар афкори Ибни Сино ҷои аз ҳама намоёнро ишғол мекунад, ки аз як тараф, ба тарбияи инсон ва қавӣ гардонидани иродаи ӯ, аз тарафи дигар, ба мубориза бо ҷаҳолати динӣ ва феодали равона карда шудааст. Ибни Сино рационалисту бузург аст:

Тарк бинмо ҷумларо, ҷон бар ҳама маъво бувад,
Пешрафту беҳтарӣ ҷонро ҳама бо илмхост.
Ҷон мисоли шиша асту илм монанди ҷароғ,
Ҳикмати инсониро равшан ҳисобидан равоост.

Ибни Сино ба ҳикмати инсонӣ баҳои баланд дода, дар бо-раи кӯшиши шахс, ки бояд пояҳои баланди шарафи одамиро дар мадди назар дошта бошад, сухан рондааст:

Майли ман бар мунтаҳои мақсади оӣ бувад,
Пояи поён нахоҳад ҳеҷ гаҳ хотир маро.
Ҳоҳам ин, ки ворасам то қуллай мақсуди ҳуд
Ё ки дар ин роҳ хобонад ачал охир маро.

(Тарҷумаи А. Суҳайлӣ)

Масъалаи дигаре, ки дар панди Ибни Сино мавқеи қалон дорад, меҳнат аст, ки онро ин шахси хирадманд бо муваққатӣ будани умр ва дар ғафлат набудан вобаста кардааст. Дар

масъалаи меҳнат ва ба даст овардани дониш фурсатро аз даст додан лозим нест, зеро вақт ба шахс ва фаъолияти он мунтазир нест ва ӯ мувофиқи зарбулмасали халқ «кори имрӯзаро ба фардо магузор» амал кардааст:

З-он пеш, ки аз ҷаҳон фурӯ монӣ фард,
Он бех, ки набоядат пушаймонӣ хвард.
Имрӯз бикун, чу метавонӣ коре,
Фардо ҷӣ кунӣ, чун натвонӣ кард.

Дар ин рубоӣ на танҳо масъалаи имрӯзу фардо, ки фардо имрӯзро ба ҳисоб намегирад, масъалаи зиндагӣ (имрӯз) ва охираи инсон баъд аз марг (фард мондан) низ муҳокима шудааст ва он ба таълимоти динию тасаввуфӣ муқобил меистад. Дин барои охират (он дунё) дар ин дунё тоату ибодат карданро, тасаввуф барои «роҳати олами руҳ» хушбахтии абадӣ тарки дунёро тарғиб менамояд, ҳол он ки ба қавли дурусти Ибни Сино, барои он ки инсон пушаймон нашавад, бояд қореро барои роҳат ва хушбахтии худ дар ҳамин дунё ба ҷо орад, зеро дар «он дунё», ки олами ҳомӯшист, ҳеҷ коре нест ва қарда намешавад.

Дар ин дунё қоре қардан ва фурсат ғанимат доништанро синфи ҳокими муф்தӯр ва истисморкунанда бештар ба маънои қонеъ гардонидани нафси бади мону ҷиз ғундоштан ва айшу ишрат қардан мефаҳмад, барои амалӣ гардонидани он ба золимӣ, порахӯрӣ, муф்தӯрӣ, фиребу найранг ва рафтори қабех даст мезанад. Ибни Сино ин ҳислати баъзе ашхос, махсусан, синфи ҳокимро ба назар гирифта, онро аз мавқеи тасаввуфи тарки дунё, ки ақидаи гурӯҳе аз оммаҳои мазлуму бенаво буд, маҳкум намудааст ва моликияти ҳусусии бо ҳирсу тамаъ ҷамъ намудаи уро душмани вай эълон кардааст. Чунин панди ӯ на оҳанги фаъоли мубориза, балки оҳанги мистикӣ дошта бошад ҳам, ҳолати рӯҳияи оммаҳои очиз ва нафрати онҳоро акс қунондааст. Ҳарчанд ки нафс дар ҳамаи инсонҳо ҳаст, вале Ибни Сино нафси бадро маҳкум кардааст:

Эй нафс, ки бастаи ҳавову ҳавасӣ,
Биштоб, ки дар ҳимояти як нафасӣ,
Дунё маталаб, ҷоҳ маҷӯ, ишва маҳар,
Қ-аз дӯст барову ба душман бирасӣ.

Мавқеъ ва муносибати инсон дар маишати ҷамъиятии он предмети панду ҳикмати Ибни Сино қарор ёфтааст, ки он ба озодии шахс алоқаманд аст. Вай ҳислатҳои ҳасадбарӣ, пасти, дурӯғгӯӣ, ҳудро очиз, мӯҳтоҷу дардманд нишон додан, ҳасосату худхӯрамӣ, бо мардум доду гирифт нақарданро маҳкум намуда, инсони мазлум ва мӯҳтоҷро ба сир надодан ба одамони бираҳму шафқат даъват кардааст, зеро мӯҳтоҷ ба қасе бу-

дан боиси банди иқтисодӣ ва маънавии дигаре шудан аст, ки шараф, номус, истиклолият ва озодии шахсии ўро поймол менамояд:

Ҳаром аст даҳ чиз бар родмард,
К-аз он шаш бувад марди озода фард:
Ҳасад бурдану сифлагия дурўғ,
Намудан ниёзу заифию дард.
Чу неъмат бувад даст бар дўстон,
Бибояд кушудан ба доду хвард.
Чу шиддат бувад, роз пайдо макун,
Биҳил, то шавад рўят аз дард зард.

Ибни Сино ба дўстон ёрӣ додан ва бо онҳо доду хўрд карданро тақлиф карда, дар айни замон фарқ кардани дўсту душманро таъкид намудааст. Дар ин таълимоти дидактикии у муносибат бо душмани дурӯя ҷои асосӣ дорад ва ин гуна дўстонро ба шакари бо заҳр омехта ва магаси бар мор нишаста, ки дигаронро заҳролуд мегардонад, ташбеҳ кардааст:

Бо душмани ман чу дўст бисъёр нишаст,
Бо дўст набоядам дигар бор нишаст.
Парҳез аз он шакар, ки заҳр омехт,
Бигрез аз он магас, ки бо мор нишаст.

Азбаски душманони ғоявии ў ба вай ба сифати дўстон ва шогирдон наздик шуда, аз вай гап гирифтани мешуданд, масъалаи сир нигоҳ доштан дар пандҳои ин ҳаким мавқеи муайяне пайдо кардааст, ки имрӯз, балки дар ҳар замон ҳам барои шахс ва ҳам давлат аҳамияти кулӣ дорад:

Ба пурсиши ҳама кас сирри хеш пинҳон кун,
Қасе, ки бар ҳазар аст, ў бувад мулоҳизакор,
Асири туст ҳама сиррат ар ниҳон дори,
Асири сир бишавӣ, гар ҳамае кунӣ изҳор.

Ибни Сино ҳамчун
шоир

Шеърҳои Ибни Сино ба забони тоҷикӣ ва арабӣ эҷод шудааст. Ў мисли шоирони касбӣ танҳо бо шеър машғул нашудааст, вай пеш аз ҳама, олим, файласуф ва табиби ҳозиқ мебошад. Аммо ў лаёқат ва истеъдоди ғавқуллодае дорад, ки афкори илмӣ, фалсафӣ, дидактикӣ ва тасаввуроти амиқи аз ҳаётгирифтаи худро дар шакли шеър ё ки асарҳои манзум баён намояд. Дар шеърҳои ў ғайр аз мазмун, кофия ва радиф, образҳои бадеӣ, восиаҳои бадеии шеърӣ низ мавҷуд аст. Масалан, рубоии зерини дар мавзӯи ишқ эҷодкардаи ў дорони образи маъшуқа ва ошиқ буда, предметҳои зоҳирии шахс «зулф» дар ифодаи «афъӣ», «лаб» дар калимаи мачозини «лаъл» ва дигар ҷойҳои тахту пасту баландии андоми одамон дар ифодаи истиқоравӣ ё ки киноявии «кўҳу камар» тасвир ёфтааст:

Зулфи ту чу афъй пай шарр мегардад,
Донӣ, паси пуштат зи чӣ бармегардад?
Чун дид, ки лаъли ту зумуррад дорад,
Афъй шуду дар кӯху камар мегардад.

Ҳамин тавр, ҳиссиёти ошиқонаи инсонӣ, ки гоҳе аз азоби хичрон ва сахтгириҳои ёр нороҳат ва гоҳе аз лаззати висол дар ҳаловат аст, ҳамчун ҳиссиёти олами ботинии инсон хеле кам бошад ҳам, дар ашъори ошиқонаи ӯ акс ёфтааст:

Хаста гардидам зи миҷгоне, ки мебошад, сиҳат,
Ҳам касал созанд онҳо, ҳам парасторӣ, яқин.
Лутф бар ман кун висолатрову хушбахтам намой!
Медиҳад табдил ҷавҳарро араз баъзан ҷунин.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Зебони маъшуқа дар мисоли равшании рӯй ва сиёҳии гесӯ (зулф) тасвир ёфта, дар асоси аз сиёҳӣ зӯр будани рӯшноӣ афзалияти рӯи сафеди беҳамтои ёр тавсиф ёфтааст:

Хост аз гесӯи худ шабро кунад зоҳир, вале
Раҳиши рӯяш надод имкон, ки шабро оварад.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Агар дар рубоӣ ва қитъаи боло образнокӣ ҷои асосиро ишғол намуда, ба шеър хусусияти бадият дода, онро ба аса-ри адабии дорои тафаккур ва образи бадеӣ мубаддал карда бошад, бештарини рубоӣ ва қитъаҳои ӯ хусусияти асари илмӣ, публицистӣ ва дидактикӣ дорад, ки дар онҳо бо вучуди мавҷуд будани унсурҳои бадеӣ хусусияти илмӣ — даъво, му-ҳокима, далеловарӣ, исбот ва мантиқ мавқеи асосӣ доранд:

Чун пир шудӣ, кори ҷавон натвон кард
Пирӣ ба кофирӣ ниҳон натвон кард.
Дар зулмати шаб ҳар он чӣ қардӣ, қардӣ,
Дар равшании рӯз ҳамон натвон кард.

Дар афкори шоиронаи ӯ ҳиссиёти риндона ва қор фарму-дани истилоҳоти ринди мушоҳида мешавад. Ибни Сино аз рӯи ақида ва тарзи зиндагии худ, ки ҳаётдӯстона аст, бояд шах-си ринд бошад. Ин маъниро образи мусбати ринд, ки дар шеъ-ри ӯст, низ исбот менамояд: «Май шоҳу ҳакиму ринд бояд, ки хӯрад». Соқӣ образи мусбати ақидаи риндист, ки Ибни Сино ба ӯ хусни таваҷҷӯҳ дорад:

Соқӣ қадаҳи маи маини ту кучост?
В-он оинаи худойбини ту кучост?
Ҳоҳам, ки таҳорате диҳам ботинро,
Он лӯлашикаста, лӯлаини ту кучост?

Ибни Сино бар хилофи таълимоти дин май (маи маин)-ро, ки шарият ҳаром ва касиф эълон кардааст, поккунандаи ботини инсон шуморида, онро риндона аз соқӣ талаб кардааст. Ҳарчанд ки «маю пиёла» мувофиқи даъвои риндон «оинаи ҳудойбини ту» гуфта шудааст, вале ӯ низ ба он ҳусни таваҷҷуҳ дорад, онро риндона хоҳон аст. Дар шеърҳои ӯ шикоятӣ инсон аз тақдирӣ бад, «офаридাগори сарнавишт», рафтани ҷавонӣ, дар азоб будани инсонӣ меҳнаткаш, ки ҳамаи инҳо нафаси одами очиз аст, аксандоз мебошад ва ба замони худ ва худон «тақдирсоз» эътироз доштани ӯро ифода менамояд:

Зи тақдир аз гардиши сарнавишт
Шикоят кунам бар худованд ман.
Ҷавонӣ гирифтӣ ҷавон аст худ,
Ман оҳанрабо гаштам, оҳан-миҳан.

Як қисми шеърҳои Сино характери публицистияи шарҳӣ-ҳолӣ дорад. Ин гуна шеърҳо муносибати бади ҷаҳолатпарастонро ба ӯ ва муборизаи бар зидди онҳо бурдаи ин шахси мубориз ва боиродаро акс кунонидааст. Масалан, у тухмат ва ҳучумҳои ҷоҳилонро аз бекуватӣ ва тарсончакии онҳо дар назди илм ва олими ҳақиқӣ, доништааст:

Ба дилҳо ваҳм агар аз ман намебудӣ, намегуфтанд
Сухан аз баҳшиши айбам, намекарданд таҳқирам.
Зи тарси шери ғуррон ҷоҳ кобанду зананд «ав-ав»,
Гирифт овози он сағҳо, валекин ман ҳамон шерам.
Пагоҳӣ ҷаста аз ҷо қач назар созанд сӯи ман,
Зи бас бедораму шабҳо зи меҳнат дил намегирам,
Агар ҷашми адолат будӣ дар ҷои адоват, пас,
Намедидӣ қабех он қорҳои нағзтаъсирам.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Лаҳзаҳои ҷолиби диққат он аст, ки қаҳрамони лириқӣ — Ибни Сино худро дар муҳити танҳой, вале аксарият будани ҷоҳилон, дар мубориза бо ҳасудон, бадгӯён ва душманони ғоявиаш маъюсу ноумед ҳис намекунад, баръакс, қави — шер, душманонашро очиз тасаввур карда, аз беадолатии замона, ки ба қадри ин мутафаккири оламшумул намерасид, шикоят кардааст. Аз гуфтаҳои Ибни Сино маълум аст, ки бадбинии ҳасудон аз овони ҷавонии у оғоз ёфтааст. Вай ҳарифонашро ба бузҳои кӯҳии шохзани ваҳшӣ, худро ба қуҳ ташбеҳ дода, он ҳақиқати ҳаётиро қайд кардааст, ки агар шахс, махсусан, шахси ҷавон ба дониш ва роҳи равшани худ бовар дошта бошад, аз ин гуна тӯҳмату бадгӯиҳо набояд тарсад:

Ҷӣ қавме, ки ҳосид ба фазли мананд,
Зи ғайбат бихоҳанд азоби маро.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Бузург гаштаму майдон васеъ нест маро,
Фузуд қиммати ман, муштарист нопайдо...

АБЎРАЙҲОНИ БЕРУНӢ (973—1052)

Намояндаи дигари барҷастаи илм дар охири асри X ва нимаи аввали асри XI Абӯрайҳон Муҳаммад Ибни Аҳмади Берунӣ буда, дар яке аз деҳаҳои наздики шаҳри Урганҷ ба дунё омадааст. Таҳсили илмро дар Урганҷ гузаронида, баъдтар аз ҷумлаи олимони номии анҷумани дониши Хоразм гардидааст. Берунӣ ҳамчун одами фозили замон донандаи забонҳои хоразми, суғди, паҳлавӣ, дарӣ ва арабӣ буда, асарҳои худро бештар ба забони арабӣ, қисман ба забони тоҷикии дарӣ навиштааст. Вай бо мақсадҳои илмӣ хеле сафарҳо карда, таҷрибаи ҳаёт ва донишҳои ҷамъкардаашро дар асарҳои худ сабт намулдааст. Яке аз маҳалҳои, ки аз ҳама зиёдтар истиқомат кардааст, шаҳри Ҷурҷон ё ки Гургон аст, ки ҳокими он Қобус ибни Вушмғири Зиёрӣ буд. Худи Қобус ҳам рисолаҳо дорад, ки Яздоди ном шахсе дар байни солҳои 1012—1029 бо номи «Қамол-ал-балоғ» гирд овардааст. Берунӣ дар соли 1010 ба Хоразм баргашт. Ҷи тавре ки дар боло, дар қисми Ибни Сино қайд шуд, Берунӣ бо олимони хеле зиёди Бухоро ва дигар

шаҳрҳои давраи Сомонӣ, ки баъд аз барҳам ҳӯрдани давлати Сомониён ба Хоразм ҳичрат карда буданд, вохӯрд, аз онҳо баҳра гирифт ва ба онҳо низ таъсир расонд. Вай аз сарпанҳои ҳокими Хоразм Маъмуни II низ баҳраёб шудааст.

Аммо баъд аз он ки Султон Маҳмуд соли 1017 Хоразмро забт карда, ин маркази илмро барҳам дод. Беруниро ҳамроҳи олимони дигар ба пойтахти худ шаҳри Ғазнин бурд. Берунӣ дар бисёр сафарҳои ҳарбии Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон иштирок кардааст. Вай дар ин ҷо на ҳамчун истилогар, балки ҳамчун олим ба халқу мамлакат ва таъриху маданияти он ҷо нигоҳ карда, забони санскритӣ ва урфу одати мардуми ин кишварро омӯхтааст. Баъд аз ин Ғазнин ватани доимии ӯ шуда монд ва дар он ҷо вафот ёфт.

Мероси илмии Берунӣ хеле бузург аст, вале пурра ҷамъ нашудааст. Ёкут ном сайёҳи араб нақл кардааст, ки у рӯйхати асарҳои Беруниро дар яке аз масҷидҳои шаҳри Марв дидааст, ки аз 60 саҳифа иборат будааст. Дар рӯйхати дигаре, ки дар миёнаи асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, 27 асар ба номи ӯ зикр шудааст. Рӯзҳои иди Наврӯз (21 март) ва ҳосилот — Меҳргон (21-уми сентябрь) ҳамарӯза ба кори илмӣ машғул будааст. Яке аз асарҳои машҳур ва шояд аввалини Берунӣ «Ал-осор-ул-бокия илал-қурун-ил-ҳолия» (осори боқимондаи қарнҳои гузашта дар замонҳои ҳозира) аст, ки дар соли 1000 ба номи Қобус таълиф намудааст, ки бо номи «Осор-ул-бокия» машҳур аст. Вай дар ин асари худ дар бораи тақвим ва тартиби солшуморӣ ва ҷашнҳои сугдиён, форсиён, хоразмиёни қадим, яҳудиён, юнониён, мусулмонон ва насрониён маълумот додааст. Асари мазкур барои омӯхтани таърихи дунёи қадими ин халқҳо аҳамияти хеле бузурги илмӣ ва таърихӣ этнографӣ дорад.

Берунӣ баъди бозгаштан аз сафари Ҳиндустон асари машҳури худ «Таҳрир мол-ил-Ҳинд мин мақола мақбула фи-л-ақл-ил-марзула» (тавзеҳоти мансуби ҳиндуҳо қабули ақл ва ё радди он аст)-ро, ки дар таърих бо номи «Мол-ил-Ҳинд» шӯҳрат дорад, навишт. Аз ин асар онд ба ҳаёт, урфу одат, таърих ва афкори фалсафии ҳиндувон маълумоти хеле зиёди ғоиданоке ба даст овардан мумкин аст ва он дар байни аҳли илм эътибори зиёде дорад. Аз муҳокимарониҳои муаллиф хеле равшан фаҳмидан мумкин аст, ки Берунӣ мусулмони мутаассиб нест, аз ин рӯ, дар байни уламои Ҳинд ҳам эътибори зиёде дорад.

Берунӣ боз ду асари машҳур дорад, ки яке дар соли 1024 ба илми ҳайат (астрономия) ва ҷандаса (геометрия) буда, ба забони арабӣ ба номи духтари Ал-Ҳасан навишта шудааст, ки ба хонадони хоразмиёни аввал мансуб аст. Дигаре дар илми нучум (астрология) буда, бо номи «Ал-қонун ал-масъуди фи-л-ҳайя ва-н-нучум» дар байни солҳои 1030—1036 ба номи Масъуди Ғазнавӣ эҷод гардидааст. Асари мазкур дар Шарқ авва-

лин асарест, ки ба кори тартиб додани харитаҳо (карғаҳо) ёрӣ расонидааст.

Осори илмӣ Берунӣ хеле зиёд аст, вале бештарини онҳо то имрӯз боқӣ намондааст. Дараҷаи илмию назариявии асарҳои илмӣ ӯ аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки на танҳо аз ҳамзамонони худ пеш гузаштааст, дар баъзе лаҳзаҳо ба дараҷаи илмӣ замони ҳозира низ наздик омадааст.

АБЎҲОМИД МУҲАММАДИ ҒАЗОЛӢ (1056—1111)

Дар Тус Ғазол номи маҳаллест, ки он ҷои таваллуди Ғазолӣ мебошад. Ӯ аз ҷавонӣ баъд аз таҳсили расмӣ мадраса мустақилона бо омӯзиши тасаввуф машғул шуд, вале аввал ба он ҳаракат майл накардааст. Ӯ аз Тӯс ба Нишопур омада, илми каломи схоластикии исломро омӯхта, дар байни рӯҳониёни расмӣ шўҳрат баровард. Низомулмулк шўҳрати ўро дида, вайро дар соли 1081 дар мадрасаи «Низомия»-и Бағдод мударрис таъин кард. Дар ин вақт дар натиҷаи хеле чуқур рафтани муборизаи синфӣ байни меҳнаткашон ва феодалон муборизаи идеологии олимони табию файласуфони даҳрӣ, аз як тараф ва уламои динии ортодоксолии ислом, аз тарафи дигар, ҳамчунин оппозицияи зидди феодалии рационализи ҳуд ва тасаввуф бо таълимоти мистикиаш уламои расмӣ исломро хеле ба ташвиш андохта буд. Дар Бағдод бо исмоилиҳо мунозира қардан ва бо онҳо созишнопазир будани исломро исбот намудан ба Ғазолӣ супорида шуд. Ӯ барои дар ҳамаи ҷабҳаҳо бо ҷараёнҳои зиддиисломӣ мубориза бурдан асарҳои файласуфони қадими Юнон, Араб ва асарҳои Закариёи Розӣ, Эроншаҳрӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва ғайраро омӯхта, бар зидди онҳо асарҳои фалсафии худ «Эҳё-юл-улум» (аз нав зинда қардани илмҳо), «Таҳфат-ул-фалосифа» (ба ҳам дарафтодани файласуфон) ва «Алмунқиз мин-аз зилол» (халосшавӣ аз залолат ё ки гумроҳӣ), «Мақосид-ал-фалосифа» (мақсадҳои файласуфон)-ро, ки ҳама ба забони арабист, навишт. «Эҳё-юл-улум»-ро ба забони модариаш — забони дарии хеле фаҳмо бо номи «Кимӣи саодат» аз нав навишт ва Ҳукуматдорони замонаш ба вай унвони фаҳрии «Ҳуҷҷат-ул-ислом»-ро доданд. Ўро уламои динии расмӣ замон наҷотдиҳандаи ислом аз инқироз ва бӯҳрони ғоявӣ маънидод қардаанд. Вай аввал кўшиш кард, ки фалсафаи рационалистии он замонро бо идеологияи динии расмӣ ислом ва мазҳабҳои он созиш қунонад, зеро фоидаи куллии рационализмро мефаҳмид ва тарафдори давлати марказонидашудаи феодалие буд, ки таърихан прогрессивист, аммо дар ин роҳ ба бемуваффақияти ва бӯҳрони ғоявӣ дучор шуда, соли 1095 аз дарс додан дар мадрасаҳо даст кашаида, худро ба дарवेशии суфиёна зад, гўё дар он осоиш ёфт, ба сафарҳо баромад, як қатор кишварҳои Шарқи миёна, аз

қабили Сурия, Ҳичоз (шаҳри Макка)-ро сайёҳат карда, ҳиссиёти сӯфиёнаашро боз ҳам амиқтар намудааст.

Дар охири умр як муддат дар яке аз мадрасаҳои Нишопур мударрисӣ карда, дере нагузашта ба ватани худ баргашта, тамоман тарки дунёе карда, дар хонақоҳи сӯфиён зиндагӣ карда, дар он ҷо вафот ёфт. Вай дар асарҳои худ тасаввуфро бо ислом созиш кунонда, шариати исломро пояи аввал, тариқати сӯфияро пояи баланди он маънидод намуда, ҳиссиёт ва мувоқабати сӯфиёноро асоси маърифат ва муҳаббат ба худоро асоси дин эълон карда, ба муқобили даҳриён ва табиатшиносон мисли Форобӣ ва Ибни Сино — пайравони Арасту муборизаи шадид эълон намуд. Дар таърихи афкори фалсафии халқҳои мусулмони Шарқу Ғарб роли реакционӣ бозида, тасаввуфи опозициониро аз дарун вайрон кард ва оммаҳои нодони халқро нӯхтаву лаҷом зада, ба дасти рӯхониёни иртҷоии ислом, шайхҳои сӯфия ва феодалҳо дод. Бесабаб нест, ки асарҳои ӯ борҳо рӯнавис ва ҷоп шудааст ва китоби рӯимизии рӯхониён ва шайхҳои созишқор гардида буд.

Ғазоли, бешубҳа, шахси боистеъдод ва донандаи масъалаҳои фалсафии замони худ буд. Вай дар мубориза бо фалсафаҳои дигар, барои рад кардани ақидаи онҳо аз ақидаҳои фалсафии душманони ғоявии худ, ки асарҳоиашро ҷаҳолатпарастон сӯзонда буданд, ба таври фаровон иқтибос оварда, фикрҳои онҳоро бидуни ихтиёр як навъ пропаганда кардааст ва бад-ин васила онҳоро аз нобудшавӣ нигоҳ доштааст. Вай ҳамин корро, махсусан дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба ҷо овардааст. Пайравони фалсафаи рационализм аз он фаровон ғоида бурдаанд, зеро хеле аниқ ва беҳато иқтибос овардааст. Он пайравонаш, ки мақсади китоби Ғазолиро нафаҳмидаанд, онҳоро ҳамчун ақидаҳои худӣ ӯ истифода карданд, ки дар натиҷа, он фикрҳо ба таври объективона тарғиб шудаанд.

Дар китоби охирини ӯ «Ал-мунқиз мин-аз-зиллол» зиддияти ақидавии ӯ зоҳир гаштааст. Вай ҳамчун олими боистеъдод оқибати бади авҷи ҷаҳолат, таассуби динӣ ва қатли оми соли 1095-ро, ки ба муқобили ғӯё мункирони дини ислом ва Қуръон дар Нишопур, дар пеши назари ӯ руй дода буд, дида, аз як тараф, файласуфони рационалист Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро кофир эълон кардааст, аз тарафи дигар, хизмати бузурги онҳоро дар соҳаи илмҳои тиб, математика ва дигар донишҳои рационалисти қайд менамояд. Вай, аз як тараф, омӯхтани баъзе илмҳои рационалисти ва далолиҳои он, монанди гирифтани Офтоб, Мох, боридаи борон ва ғайраро зарур медонад, то ки пайравони ин илмҳо, ки ба ҳаққонияти худ бовар доранд, дини исломро ҷаҳолатпарастӣ шуморида, аз вай дур нашаванд, аз тарафи дигар, атеизмро инқор карда истода, ба муқобили ҷаҳолатпарастӣ мебарояд, ки онро уламои динии ислом тарғиб намуда, танҳо аз паи шариат ва Қуръон рафтагони талқин мекарданд. Аз илмҳои ақлиро тарафдорӣ

кардани ӯ чунин бармеояд, ки худӣ ӯ низ ба илмҳо ҳусни таваҷҷӯҳ дорад ва онро аз ҷаҳолатпарастии дини ислом раҳо доданист. Вай ҳам ба пайравони ислом ва ҳам содиқони илми ақлӣ хитоб кардааст, ки исломро ҷаҳолатпарастӣ нашуморанд. Дар охир қайд кардааст, ки табиат дар қори худ мустақил нест, балки зери иродаи худост. Дар ин гуфтаҳои Ғазолӣ, аз як тараф, зиддияти ақидавии ӯ, аз тарафи дигар, очизии қувваҳои прогрессиви, ки дар назди таассуби динӣ доштанд, инъикос ёфтааст. Дар ин ҳақиқати таърихӣ фоҷиаи ақидавии ӯ низ намурада гаштааст.

Ҳамин тавр дар охири асри XII муборизаи марғ ё ҳаёти байни илмҳои дунёвӣ — ақлӣ ва ҷаҳолатпарастии динию мистики ба ғайраи дин ва ҷаҳонбинии тасаввуфи реакционӣ анҷом ёфта, боиси ақибмонии афкори пешқадами халқҳои Шарқ гаштааст.

ИНҚИШОФИ ИЛМИ ФИЛОЛОГИЯ ДАР АСРҲОИ XI—XII

Таърихи адабиёти тоҷик на танҳо аз асарҳои бадеӣ ва панду ҳикмат, балки аз асарҳои илмӣ оиди адабиёт ва забон низ ғанӣ мебошад. Ин илм аз таърихи ғарбӣ, илми арӯз, қофия ва бадеъ иборат аст. Чи тавре ки дар бобҳои боло ишорат рафт, донишмандони илми адаби гузашта адабиётро ҳамчун як шакли мафкура, инъикоси образҳои ҳаёт эзоҳ надодаанд ва дар хусуси қонунҳои инқишоӣ таърихӣ он ва танқиди адабӣ суҳан нарондаанд. Ин мафҳумҳо баъд аз Революцияи Октябр тавассути илми адабиётшиносии рус ва Ғарб ба адабиёти советии тоҷик ворид гашт.

МУҲАММАД ИБНИ УМАРИ РОДУӢНИ ВА КИТОБИ «ТАРҶУМОН-УЛ-БАЛОҒА»-И Ӯ

Тафсилоти ҳаёти Муҳаммад ибни Умари РодуӢнӣ то ҳол маълум нест ва аз рӯи баъзе маълумотҳои «Тарҷумон-ул-балоға», ки ёдгории ӯст, тахмин кардан мумкин аст, ки дар асри XI зиндагӣ кардааст. Ин асар дар соли 1113—1114 аз тарафи яке аз мухлисони ӯ Абулҳайҷо Ардашери Дайламсилор рӯнавис шудааст. Тахмин меравад, ки асари мазкур аз соли 1100 пештар таълиф шуда бошад. То соли 1949, то даме ки аз тарафи Аҳмади Оташ дар Истамбул нашр нашуд, номи муаллифи ин китоб низ маълум набуд. Онро ба шоири асри XI Абулҳасани Фарруҳӣ нисбат медоданд.

«Тарҷумон-ул-балоға» оид ба назарияи адабиёти асрҳои пешина буда, ба илми бадеъ мансуб аст. Аз рӯи гуфтаи РодуӢнӣ асари ӯ аввалин китоби забони форсии дарӣ дар илми бадеъ буда, дар навиштани он аз маъхазҳои фаровони арабӣ истифода

да кардааст. Чи тавре ки муаллиф дар муқаддимаи «Тарҷумон-ул-балоға» гуфтааст, пеш аз ӯ Абӯюсуф ва Абулулои Шуштарӣ ба забони форсии дарӣ танҳо дар бораи илми арӯз асар навиштаанд, вале дар бораи илми қофия ва бадеъ касе чизе нанавиштааст. Пас, асари мазкур дар илми бадеъ якумин аст. Родуёӣ дар бораи дар ин мавзӯ асарҳо хондан ва аз онҳо истифода бурдани худ чунин гуфтааст: «Чунин гӯяд Муҳаммад Умар-ур-Родуёӣ, ки таснифҳо бисёр дидам мар донишиёни ҳар рузгореро андар шарҳи балоғат ва байни аҳли саноат ва он чӣ аз он хезад ва ба вай омезад чун арӯз ба манфиати алқоб ва қавофӣ ҳама ба тозӣ дидам ва фавоиди вай як гурӯҳ мардумро махсус дидам ва магар арӯз, ки Абӯюсуф ва Абулулои Шуштарӣ ба порсӣ карданд. Ва аммо андар донистани аҷнос ва ақсоми саноат ва шинохтани суханони бопироя ва маонии баландпоя китобе надидам порсӣ, ки озодаро мӯнис бошад ва фарзонро ғамгусор»*.

Номи «Тарҷумон-ул-балоға» ба асари тарҷума аз арабӣ будани он далолат намекунад, балки ба маънои шарҳу эзоҳи салосат ва балоғати шеърӯ адаб омадааст. Шубҳае нест, ки муаллиф аз сарчашмаҳои муаллифони араб хеле зиёд омӯхтааст ва дар дебочаи асар ном бурда шудани Мӯътаз ва Қуддама, ки донишмандони поэтикаи адабиёти араб мебошанд, ба ин маънӣ далолат мекунад. Шубҳае нест, ки дар масъалаҳои назариявӣ ва таърифоти санъатҳои шеърӣ ва воситаҳои тасвири бадеӣ аз онҳо омӯхтааст. Дар ин мавзӯ асарҳои бисёреро мутолиа кардааст. Хизмати аз ҳама муҳимми Родуёӣ дар ин аст, ки аз адабиёти форсу тоҷик асарҳои хеле зиёдҳо хонда, омӯхта, санъатҳо ва воситаҳои тасвири бадеӣ онҳоро муайян кардааст ва дар тартиб додани фаслҳои асари худ аз китоби «Маҳосин-ул-калом»-и Хоча Имоми Наср истифода бурдааст.

Ин асар ғайр аз қиммати илмӣ, аҳамияти бадеӣ ҳам дорад, зеро муаллифи он аз асарҳои як зумра адибони гузашта ба тарикӣ намуна мисолҳо овардааст, ки асли он асарҳо то имрӯз боқи намондаанд.

НИЗОМИИ АРҶУНИ САМАРҚАНДИ (ВАФ. 1174) ВА «ЧАҲОР МАҚОЛА»-И Ӯ.

Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Низомии Арҷуни Самарқандӣ, ки дар асри XII зиндагӣ кардааст, маълумоти кофӣ мавҷуд нест. Он чӣ имрӯз каму беш маълумот дорем аз «Чаҳор мақола»-и ҳудӣ ӯ бармеояд. Аз гуфтаи Низомии Арҷуи маълум мегардад, ки дар замони зиндагии вай се Низомӣ будаанд. Ӯ дар ин бора дар сӯхбати Маликулҷибол ном амире ва амирзодагони Балх (ҳикояти 10-ум аз мақолаи дуюм) маълумот дода-

* Зехнӣ Т. Санъати сухан. Душанбе, 1967. с. 7—8.

аст: «Гуфтам: бале, эй худованд, ту Низомии дигаранд: яке Самарқандӣ ва уро Низомии Мунирӣ гуянд ва яке Нишопури ва уро Низомии Асирий гуянд ва мани бандаро Низомии Арӯзӣ хонанд». Низомии Арӯзӣ илова ба ин гуфтаи худ, шеърӣ зеринро бадоҳатан хондааст:

Дар ҷаҳон се Низомием, эй шох,
Ки ҷаҳоне зи мо ба афгонанд.
Ман ба варсод пеши тахти шаҳам
В-он ду дар Марв пеши султонанд.
Ба ҳақиқат, ки дар суҳан имрӯз
Ҳар яке мафҳари Хуросонанд.

Аз ин гуфтаи Низомии Арӯзӣ бармеояд, ки дар ин вақт Низомии Ганҷавӣ ҳоло машхур набудааст.

Низомии Арӯзӣ таҳсили мадрасаро дар шаҳри Балх гузаронидааст ва яке аз меҳтарзодагони он замон ба вай ёрии моддӣ ва маънавӣ додааст, вале санаи он маълум нест. У баъд аз таҳсили мадраса на ба хизмати ҳукуматдорони феодалҳои турки истилогари кишвар, балки ба хизмати дарбори шоҳони тоҷикии мулки Ғурият рафтааст, ки пойтахти онҳо шаҳри Фирӯзкӯҳ буд ва дар сарои онҳо чил сол хизмат карда, дар он ҷо вафот кардааст. Ҳиссиёти ватандӯстонаи ӯ аз он факти таърихӣ маълум аст, ки таҳсили мадрасаро на дар ватани худ Самарқанд ва хизмати дарбориро на дар зодгоҳаш, балки дар Балх ва дар байни кӯҳҳои мулки Ғур дар Фирӯзкӯҳ гузаронидааст. Ин ҳиссиёти ӯ аз китъае, ки дар ҷавоби наҳзанандагони шеърҳои Рӯдакӣ, аз қабилҳои Хоконӣ (1120—1191) гуфтааст, низ маълум мегардад:

Эй он кӣ таън кардӣ дар шеър Рӯдакӣ,
Ин таън кардани ту зи ҷаҳлу зи кӯдакист.
Он кас, ки шеър донад, донад, ки дар ҷаҳон
Соҳибкирони шоирӣ устод Рӯдакист.

Асари машхури Низомии Арӯзӣ «Ҷаҳон мақола» буда, номи аслаш «Маҷмаъ-ул-наводир» аст. Аз мундариҷаи асари маъруф маълум мешавад, ки муаллиф ақсари илмҳои замонашро аз худ карда, асарҳои зиёди илмӣ ва адабиёт хондааст, вале бо ин ҳол қаноат накарда, ба сафар пардохтааст ва бо шахсони таърихӣ ва аҳли илму адаб шинос шуда, материалҳои таърихӣ ва воқеӣ гирд овардааст. Масалан, дар соли 504 ҳ. (1110—1111 м.) дар шаҳри Самарқанд будааст ва нақли сафари Рӯдакӣ бо Насри II ва дар бозгашт ба Самарқанд омадани ӯро аз деҳқон Абӯризо шунидааст. Дар санаи 506 ҳ. (1112—1113) дар шаҳри Балх ба суҳбати Хайём расида, аз ӯ баҳраҳои бардоштааст. Дар соли 510 ҳ. (1116—1117 м.) аз Ҳирот ба лашкаргоҳи Султон Санҷар ба атрофи шаҳри Тус рафта, дар он ҷо бо шоири дарбор Муизӣ вохӯрда, аз вай саргузашти ӯро шу-

нидааст. Дар ҳамин сафар дар Тус қабри Фирдавсиро зиёрат карда, дар бораи вай нақлҳо шундааст. Дар санаи 512 ҳ. (1118—1119 м.) дар Нишопур будааст ва дар соли 514 (1120—1121) аз Муиззӣ дар бораи Фирдавсӣ ва султон Маҳмуд нақлҳо шундааст. Аз ин факти таърихӣ маълум мегардад, ки 4—5 сол дар Нишопур мондааст. Дар соли 530 (1135—1136) дубора ба Нишопур омада, қабри Умари Хайёмо зиёрат кардааст. Дар соли 547 (1152—1153) ҳангоми ҷанги султон Санҷар бо султон Алоуддини Ғурӣ дар саҳрои Авбаи назди Ҳирот ҳамроҳи ғуриён будааст ва баъд аз шикасти ғуриён чанд вақт дар Ҳирот пинҳонӣ зиндагӣ кардааст, зеро лашкариёни Санҷар гурезахоро таъкиб менамуданд.

Баъд аз ин, ӯ ба Фирӯзкӯҳ баргаштааст ва дар соли 550 ҳ. (1155—1156 м.) асари илмӣ худ «Чаҳор мақола»-ро навиштааст. Баъд аз ин ҳаёти ӯ маълум нест. Аз рӯи нақли Низомии Арӯзӣ (дар мақолаи сеюм) ӯ духтаре доштааст, ки ӯ ба илми нучум моҳир будааст. Мувофиқи санаҳои мавҷуда Низомии Арузӣ бояд хеле умри дароз дида бошад. Вай на танҳо назариётӣ, дабир, мунаҷҷим, табиб, балки шоир ҳам будааст.

«Чаҳор мақола»-ро муаллиф дар Фирӯзкӯҳ ба номи ҳоким ё ки амири мулки Ғурия Абулҳасан Алӣ ибни Масъуди Ғур навиштааст. Дар асари мазкур, дар чор мақола, дар бораи чор илме, ки барои дарбори шохони он давр лозим буд, маълумот дода мешавад ва муаллиф онҳоро аз нуктаи назари вазифаҳои дарбори ҳокимони феодали маънидод менамояд. Номи он илмҳо чунинанд: илми дабири ё муншигӣ, илми шеър, илми нучум, илми тиб. Номи мақолаҳо ин тавр аст: Мақолати аввал дар моҳияти дабири ва кайфияти дабири комил ва он чӣ тааллуқ бадин дорад, Мақолати дуввум дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир, Мақолати саввум дар илми нучум ва ғазорати мунаҷҷим дар он илм, Мақолати чорум дар илми тиб ва ҳидоятӣ табиб. Аз нуктаи назари илми адабиёт мақолати дуюм хеле ҷолиби диққат аст. Муаллиф мазмуни ҳар мақолатро бо ҳикояте дар ин илм тасдиқ кардааст.

Нуктаи назари Низомии Арӯзӣ дар бораи адабиёти бадеӣ ва аҳли адаб ба таври зайл аст. Вай пеш аз ҳама дар бораи чигунагии шоир сухан рондааст: «Аммо шоир бояд, ки салимулфитрат, азимулфикрат, саҳеҳуттабъ, дақикулназар бошад. Дар анвои улум мутанаввеъ бошад ва дар атрофи русум мустатриф, зеро ки ҷунон ки шеър дар ҳар илме ба қор ҳамешавад, ҳар илме дар шеър бақор ҳамешавад ва шоир бояд ки дар маҷлиси муҳоварат хушгӯй бувад ва дар маҷлиси муошират хушрӯй ва бояд шеъри вай бад-он дараҷа расида бошад, ки дар саҳифаи рӯзгор мастур бошад ва бар алсинан аҳрор макрӯъ, бар сафоин бинависанд ва дар мадон бихонанд... ва чун шеър бад-ин дараҷа набошад, таъсири ӯро асар набошад ва пеш аз худованди худ бимирад ва чун ӯро дар бақои исми худ асаре нест, дар бақои исми дигаре чӣ асар?».

Дар ин порча ба таври ҳаққонӣ масъалаи истеъдоди тадониши бой, табъи равон, назари дақику тезбин, аз ҳамаи хо бохабар будан, аз расму одати халқ огоҳи доштан, нотабъӣ, нуктадонӣ, ҳозирҷавобӣ, шухтабъӣ ва ғайра аз ша шоир талаб карда шудааст. Аз назари Низомии Арӯзӣ ша дигари шоири ҳақиқӣ он аст, ки шеърҳои у дар шаҳру д машхур, дар забони мардум тараннум ёбад. Яке аз ин хисҳои шоир дар маҷлис ва сӯҳбатҳои подшоҳ ҳозирҷавобу бегӯй будан, то ки табъи шоҳро хурсанд ва хоҳири рақибону рифони ўро хираву забун гардонад, дигаре, бо қасидаҳои ҳокими худро абадӣ намояд. Чунин мартабаи шоир, чунон дар боло зикр шуд, худ аз худ бе кӯшиш ба даст намеояд. Фикри Низомии Арӯзӣ шоиршаванда шоирӣ ва омӯзиширо яд аз ҷавонӣ оғоз кунад ва ин ҳол шартҳои зеринро дар бар гирад: «Аммо шоир бад-ин дараҷа нарасад, илло, ки дар умри ҷавонӣ шабоб ва дар рӯзгори ҷавонӣ бист ҳазор байт аз ашт мутақаддимин ёд гирад ва даҳ ҳазор аз осори мутааххирини шичашм кунад ва пайваста давоини устодон ҳамехонад ва ҳамегирад, даромад ва беруншудӣ нишон аз мазоиқ ва дақиқ сӯҳан бар ҷӣ ваҷҳ будааст, то тариқ ва анвои шеър дар табиъи муртасиб шавад ва айбу хунари шеър бар саҳифаи хира, мунаққаш гардад, то суҳанаш рӯй дар тараққӣ дорад ва табиъи аш ба ҷониби улувв майл кунад, ҳар киро табъ дар назми ширсӣ шуд ва суҳанаш ҳамвор гашт, рӯй ба илми шеър ва арӯз бихонад ва гирди тасонифи устод Абулҳасани Саъиди Ал-Баҳромӣ гардад, чун «Ғоят-ул-арӯзайн» ва «Қанз-ул-қофия» ва нақди монӣ ва нақди алфоз ва сиркот ва тарҷуман Ҳамиди тарик, ба шоиршаванда ғайри истеъдод инчунин илм донишҷӯи ҳаёт низ зарур доништа шудааст, «то номи усто, сазовор шавад ва исми ў дар саҳифаи рӯзгор падида ояд, дар бақои номи касе мувофиқи ҳаққӣ қаламе, ки аз мамнуъи худ гирифтааст, хизмат карда тавонад. Азбаски Низомии Арӯзӣ ба шахси шоир аз нуктаи назари хизмати дарбори подшоҳ ва ҳокиме нигоҳ кардааст, тарбияи чунин шоирон, алаҳқаб, ҷавонро вазифаи подшоҳ шуморидааст: «Ва аммо бар подшоҳи воҷиб аст, ки чунин шоирро тарбият кунад». Вай ба шоир камистеъдод, алаҳқаб, ба қасоне, ки шоирро дар пири кардаанд, аз дарбор ёрии моддӣ доданро қори беҳуда шуморидааст. «Аммо агар аз ин дараҷа кам бошад, нашоуд ба сим зоеъ кардан ва ба шеъри у илтифот намудан, ҳоса, ки бувад ва дар ин боб тафаккур кардаам, дар қулли олам аз ӯ ри пир бадтар наёфтаам ва ҳеҷ сим зоеътар аз он нест, ки вай диҳанд».

Дар ин боб ақидаи ў ин аст, ки агар шахс ба панҷоҳ даҳада, масъалаҳои дар боло зикршударо надонад, қай он меомӯзад: «Ноҷавон марде, ки ба панҷоҳ сол надоништа бошад, ки он ҷӣ ман ҳамегӯям, бад аст, қай бихоҳад донишҷӯи дигар ҳаққи шоири ҷавон нуктаи назари ў дигар аст. Ба ақ

дурусти вай агар шоири ҷавони ояндадор айби эҷодӣ дошта бошад ҳам, ба ӯ ёри додан зарур аст, зеро умеди оянда дорад: «Аммо агар ҷавоне бувад, ки табъи рост дорад, агарчи шеъраш неқ набошад, умед бувад, ки неқ шавад ва дар шарияти озодагӣ тарбияти ӯ воҷиб бошад».

Нуктан назари Низомии Арӯзӣ дар боран шеър аз рӯи талаботи дарбор аст.

Ба ҳасби ҳоли подшоҳ сухан гуфтан, бадеҳатан табъи ўро хуш кардан, вайро мадҳ ва душмани ўро ҳаҷв кардан: «Аммо бибояд донист, ки бадеҳа гуфтан рукни аълоист дар шоирӣ ва ба шоир фариза аст, ки табъи хешро ба риёзат бад-он дараҷа расонад, ки дар маонӣ ангезад, ки сим аз ҳазина ба бадеҳа ояд ва подшоҳро ҳасби ҳол ба табъ орад ва ин ҳама баҳри муруоти дили маҳдум ва табъи мамдуҳ мебояд ва шуаро ҳар чӣ ёфтаанд аз силоти муаззама, ба бадеҳа ва ҳасби ҳол ёфтаанд». Вай, пеш аз ҳама, шеърӯ адабро «санъат» шуморидааст, ки маънояш «санъати сухан» аст: «Шоирӣ саноатест, ки шоир бад-он санъати иттисоқи мукаддимоти мафҳума кунад ва илтноми қиёсати мунтаҷа, бар он вачҳ, ки маънии хурдро бузург гардонад, маънии бузургро хурд ва неқро дар хилъати зишт боз намояд ва зиштро дар сурати неқӯ чилва кунад ва ба ихома қувватҳои шахвонӣ ва ғазабониро барангезад, то бад-он ихом табоеъ инқибози ва инбисоти бувад». Дар ин фикраи адабиётшинос дар боран қувваи таъсири образҳои мусбат ва манфӣ эҷод кардани каломи бадеӣ сухан рондааст. Агар ин маъниро ба адабиёти дарбор татбиқ кунем, ки манфиати он дар мадди назар дошта шудааст, чунин аст: Шоир бо қувваи сухан, воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣ подшоҳи ҳудро, агарчи хурд аст, бузург ба калам медиҳад, яъне подшоҳи як кишварро подшоҳи подшоҳон, шоҳи ҷаҳон, оламгир, ҷои ўро дар тахт не, дар арши аъло, ҷоҳил бошад ҳам, олим, золим бошад ҳам одил ва фукаропарвар, дӯстдори илми адаб ва тарбиятдиҳандаи аҳли илму адаб нишон медиҳад ва бо ин восита мавқеи ўро дар дарбор, дар байни мардум ва лашкару сарлашкарҳо мустаҳкам мегардонад ва ба воситаи адабиёт ҳамчун надстройкаи ба базиси худ хизмат мерасонад. Баръакси ҳол, шоир боз ду имконияти дигар дорад, ки яке ба манфиати шоҳи худ аст, дигаре бар зарари ӯ. Ин имконият бузургро хурд гардондан аст, ки дар фикраи боло зикр шуд: Шоир метавонад ба воситаи қувваи образи манфӣ эҷод кардани шеър душмани ҷи дохилӣ ва ҷи хориҷии шоҳи ҳудро хурд карда нишон диҳад, то ки бо ин роҳ ўро аз ҷиҳати маънави сусту ночиз ва маҳв гардонад, ки ин гуна тасвир бо идеология ва сиёсати подшоҳи шоир, ки ўро мадҳ намояд, хизмат мекунад. Дар ин ҳолат душман қавӣ бошад ҳам, оқизу нотагон, ҳақиру ночиз аст, таносуби ӯ бо шоҳи мамдуҳ чун шеру рӯбоҳ, одилу золим, олиму ҷоҳил, далеру тарсончак ва ғайра мебошад.

Масалан:

Шоҳо, ки ба чомат маи соф аст на дурд,
Аъдон туро зи ғусса ғам бояд хурд.
Гар хасми ту, эй шоҳ бувад Рустами Гурд,
Як хар зи ҳазор асп натавонад бурд.

(Анварӣ)

Имконияти дуҷум ин аст, ки агар шоир аз мамдуҳи худ бигузорад, бо ҳамин қувваи каломи бадеӣ бузургро хурд, яъне уро ҳаҷву масҳара — ночизу нокас мекунад, чунон ки Фирдавсӣ султон Маҳмудро ҳаҷв кардааст:

Чу андар табораи бузургӣ набуд,
Наёрост номи бузургон шунуд.

Низомии Арӯӣ қувваи дигари шеърро дар таъсири психологӣ шахс донистааст, ки аз қувваҳои ғазабонӣ, шахвонӣ, раҳму шафқат ба вучуд меояд. Дар шароити дарбор ин ҷиҳат низ ба шоҳ ва дарборӣён дахл дорад ва гузашта аз он ба ҳама. Тасвири нафратноки ашӯ ё шахс ҳолати руҳии шунавандаро ба тангиву ғазаб, агар шавқовар бошад, боиси фараҳу шодигашта, ба пайдоиши ҳисси шахвонӣ ва агар ҳолати мазлумӣ ва бечорагии шахси мазлум тасвир ёбад, дар олами руҳии шунаванда ва ё хонанда ҳиссиёти тараҳҳум ба вучуд меоварад.

Ҳамин тавр, Низомии Арӯӣ қувваи бузургии таъсири психологӣ ва ғоявии шеърро тасдиқ карда, бо ин қудрати пурзӯри суҳанро нишон додааст.

Низомии Арӯӣ дар мақолати дуҷум на танҳо назариётӣ, балки таърихи адабиётшинос будани худро исбот кардааст. Вай дар бораи як силсила шоирони то замони худ ва ҳамзамонаш, аз ҷумла, дар бораи Рӯдакӣ, саргузашту шеърҳои вай, санъатҳои шеърӣ, таъсири каломи бадеӣ ӯ ва тақлидҳои ночоиз ба ашъори Рӯдакӣ ва ғайра суҳан рондааст. Бинобар ин, ҳикоятҳои мақолати дуҷум як андоза ҳислати тазкиравӣ ва таърихӣ гирифтааст, вале дар боби таърихи ҷамъият ҳаҷвҳои зиёде дорад. Дар боби таърихи адабиёт ҳам аз бисёр ғалатҳои ғалат ва афсонавӣ ҳоли нест. Масалан, барои ҷиҳози духтари ягонаи худ сию панҷ сол «Шоҳнома» эҷод кардани Фирдавсӣ, ки агар духтар яқсола бошад ба 35 медаломад, пирдӯхтар шуд, бемантик аст.

Дар муқаддимаи «Ҷаҳор мақола» ҷаҳонбинии фалсафии Низомии Арӯӣ, ки фалсафаи «қалом» аст, акс ёфтааст. Вай дар масъалаи муносибати олам ва ҳудо тарафдори ақида ва мафҳуми воҷибулвучуд ва мумкинулвучуд аст. Асоси ҷаҳонбинии ӯ моҳияти идеалисти дорад, вале ҳар чанд ки олами моддиро офарандаи ҳудо медонад, онро аз ҷаҳодот сар карда дар тараққӣ ва тақомул дидааст, ки маҳсули охири он инсон мебошад. Ӯ ақидаи фалсафӣ ва илмӣ тақомули ҳудо дар як муқаддима, 5 ғалс ва як ҳикоят ифода кардааст. Дар «ҳикоят»-и ин қисм

масъалаҳои ҷамъиятиро на дар асоси муносибатҳои истеҳсоли ва синфӣ, балки дар асоси таълимоти динии феодалӣ идеалистона маънидод карда, худоро офаридгору сохиби кулли олам, пайғамбарро фиристодаи худо, имомро нониби пайғамбар, подшоҳро нониби имом донистааст. Дину мамлакатро ба ду бародар ташбеҳ кардааст. Ҳамчунин подшоҳро баъд аз пайғамбар шахси масъул ҳисоб кардааст ва аз гуфтаи Фирдӯсӣ далел мерорад:

Чунон дон, ки шохиву пайғамбарӣ
Ду гавҳар бувад дар як ангуштарӣ.

Аз ин рӯ, вазиҳои наздикони подшоҳро кори аз ҳама масъулиятнок шуморидааст: «Пас. наздикони ӯ қасоне боянд, ки ҳалл ва ақди олам ва салоҳ ва фасоди бандагони худой ба машварат ва рой ва тадбири эшон боз баста бувад ва бояд, ки ҳар яке аз эшон афзал ва ақмали вақт бошанд». Низомии Арӯзӣ дабир, шоир, мунаҷҷим ва табибро аз одамони ҳоси подшоҳ шуморида подшоҳро ба онҳо мӯҳтоҷ донистааст: «Аммо дабир ва шоир ва мунаҷҷим ва табиб аз ҳавоси подшоҳанд ва аз эшон чорае нест. Қавомӣ мулк ба дабир аст ва бақои исми ҷовидонӣ ба шоир ва низомӣ умур ба мунаҷҷим ва сикати бадан ба табиб»*. У ин чор амалро аз шоҳҳои илми ҳикмат шуморидааст. Дабири ва шоириро аз илми мантиқ, мунаҷҷимиرو аз илми риёзӣ ва табибро аз илми табиӣ шуморидааст. Аз ин ҷост, ки китоби «Чаҳор мақола» ба ҳамин чор илм бахшида, барои ҳар се мақолати аввал даҳ ҳикоятӣ, барои мақолати чорум 12 ҳикоят оварда шудааст.

Ҷаҳонбинии Низомии Арӯзӣ идеалисти бошад ҳам, ҳамчун олим шахси тараққиқарвар аст. Ин маънӣ аз он ҳикоят бармеояд, ки суфии мутаассиб Абдуллои Ансорино, ки китобҳои илмиро месӯхт, зеро танқид гирифтааст**.

РАШИДИ ВАТВОТ (1090—1183) ВА «ҲАДОИҚ-УС-СЕҲР-ФЙ-ДАҚОИҚ-ИШ-ШЕЪР»-И Ӯ.

Исмаш Муҳаммад, лақабаш Рашидиддин, таҳаллуси олимаш «Ватвот» аст. Падари ӯ Абдулҷамил ном дошта, аз аҳолии Балх будааст. Рашидиддин Муҳаммад дар Балх таваллуд шудааст. Вай дар таърих бо номи Рашиди Ватвот машҳур аст. Ӯ баъд аз таҳсил дар мадрасаи «Низомия»-и Балх ба Хоразм, ба дарбори Отсиз султони Хоразмшоҳ (1127—1156) рафт. Аз баски ҷисман хурд буд, «Ватвот» таҳаллус гирифтааст, ки ин дар забони арабӣ маънои ҳафшо, шабпараро дорад.

Ватвот дар дарбори хоразмшоҳиён, аз ҷумла, Отсиз султон вазиҳои дабири ва шоириро дарборро адо кардааст. Аксарияти

* Ниг. Чаҳор мақола, с. 18—194.

** Ҳамон асар, с. 165.

мактуботи давлатии Отсиз султон ба қалами моҳири ӯ мансуб аст ва маҷмӯаи мактуботи вай муддатҳои хеле зиёде намунаи хуби мактуботи давлатӣ барои дабириони дигар будааст. Чунин мактубот чунон ки таърифааш дар мақолати аввали «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ зикр шудааст, услубан ба асарҳои адабӣ монанд аст. Ватвот аз роҳи дабири ва шоири ба пояҳои баланди иззат расида бошад ҳам, аз ҷиҳати мартабаи дарборӣ аз мансабдорони ҷоҳили дарбор паст меистод ва ин ҳол ба иззати нафси ӯ мерасид. Аз ин рӯ, ба ин ҳолати худ эътироз ва ба дарбориёни худписанд, ки шоир, табиб, мунаҷҷим ва дабир-ро хизматгори худ мепиндоштанд, нафрат баён кардааст:

Донӣ шаҳо, ки даври фалакро ҳазор сол
Чун ман ягонае нанамояд ба сад ҳунар.
Гар зери дасти ҳар касу нокас шинониам,
Он ҷо дақиқаест, бидонам ман ин қадар:
Баҳр аст маҷлиси туву баҳр аст беҳилоф,
Лӯълӯ ба зер бошад ҳошок бар забар.

Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ё рашқу ҳасади дарбориён, ки Ватвот онҳоро «ҳасу ҳошок» номидааст, бо тўҳмате аз дарбори Отсиз султон як муддат дур карда шуд, вале азбаски ба вай эҳтиёҷи калоне доштанд, боз ба хизмати дабири баргардонданд. Ин воқеаро дар соли 1154 тахмин мекунам. Ин маънӣ аз рӯи ишораи ӯ дар яке аз байтҳои бармеояд ва шоир аз он миннатдор аст:

Худойгоно, сӣ сол мадҳҳои туам,
Зи мидҳати ту шудам дар ҳама ҷаҳон машҳур.

Аз калимаи «сӣ сол» маълум мешавад, ки пештар аз замони ҳукмронии Отсиз султон ба хизмати ҳоразмшоҳиён омадааст. Дар бораи ба воқеаҳои иҷтимоӣ ва сафарҳои ҳарбӣ ғайриҳарбии Отсиз султон иштирок кардани ӯ нақли зерин гувоҳӣ медиҳад: Дар соли 1148 Отсиз султон ба муқобили подшоҳи ҳукумати марказии Салҷуқиён султон Санҷар исён бардошта, сар аз итоати ӯ печид. Санҷар ба муқобили вай лашкар кашида, қалъаи Ҳазорасбро муҳосира кард, ки дар он Отсиз султон ва Рашиди Ватвот ҳам буданд. Ҳамроҳи Санҷар шоир Анварӣ буд. Вай барои ҳуҷуми маънавӣ кардан ба муҳосирашудагон дар мадҳи Санҷар рӯбоне навишта, ба қалъагииён фиристод.

Эй шох, ҳама мулки замин ҳасб турост
В-аз давлату иқбол ҷаҳон ҳасб турост.
Имрӯз ба як ҳамла ҳазор асб бигир,
Фардо Ҳоразму Ҳазорасб турост.

Ватвот дар ҷавоби ин рубоӣ рубоии зеринро дар васфи Отсиз султон навишта ба Санҷар фиристод, ки дар он Санҷар иҷолатан тамасхур ва наҳ зада шудааст:

Шоҳо, ки ба ҷомат маи соф аст, на дурд,
Аъдои туро зи ғусса ғам бояд хӯрд.
Гар хасми ту, эй шоҳ, бувад Рустами гурд,
Як жар зи Ҳазорасб натавонад бурд.

Султон Санҷар аз ин ҷавоб, ки захм ва мағлубияти рӯхӣ гирифта буд, бадқаҳр шуда, амр кард, ки агар Ватвот ба даст афтад, сад пора кунанд. Баъд аз фатҳи қалъа Ватвот ҳам асир афтод. Ватвот аз иҷрои ин фармон бо лутфи сухан наҷот ёфт. Вай пеш аз иҷрои фармон аз Санҷар илтимос кард, ки ватвот паррандаи хурдтарақ аст, уро сад пора кардан душвор, иҷозат диҳад, то ки ду пора кунанд. Санҷар аз ин лутф хурсанд шуд, гуноҳашро бахшид.

Мероси адабии Ватвот аз девони шеърҳои мадҳия — қасида ва шаклҳои хурди шеърҳои лирикии ғазал, рубоию қитъа ва асари илмию назариявии «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-иш-шеър», ҳамчунин маҷмуи мактубот иборат аст.

Дар эҷодиёти бадеии ӯ қасидаи мадҳия, ки ба услуби тум-тароқи асрҳои XI—XII хос аст, мавқеи калон дорад. Шаклҳои дигари шеъраш машхур нест.

Ҷояи асосии қасидаҳои тараннуми идеали ҳукумати марказонидашудаи подшоҳи одил ва бомаърифат буда, ҳамчун шоир адолатталаби шиори ӯст ва бо ин хислати ғоявии худ аз дарбориёни дигар фарқ мекард ва як сар баланд меистод:

Мар мулкро ба адл субот асту интизом
Мар адлро илм зуҳур асту иштихор.
Бе адл нест кунгураи мулк муртафеъ,
Бе илм нест қоидаи адл пойдор.
Эъломи адлро ба масоӣ баланд кун
В-арбоби илмро ба аёди нигоҳ дор.

Азбаски шеърҳои Ватвот бештар мазмуни мадҳия ва дар шакл бештар ибораву ифодаҳои маҷозии маснӯъ ва истилоҳоти илмӣ доранд, дорои лаззати бадеӣ ва завқи эстетикӣ нестанд. Масалан:

Лашкаре нокашида бор шикаст,
Сипахе нокашида заҳри фиғор.
Ҳамаро бо рамоҳ хатте шуғл,
Ҳамаро бо саюфи ҳиндӣ кор...
Дар ҳисоре, ки бурчу бораи ӯ
Дар улув аз ситора дорад ор,
Шермардон аз он ҳисор ба тир
Шери афлокро кунанд шикор...

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-уш-шеър» дар илми шеър бо номи мухтасари «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» машхур аст. Аз рӯи муқадди-маи ин асар, рӯзе Отсиз султон Ватвотро ба назди худ даъват карда, китоби санъатҳои шеърӣ «Тарҷумон-ул-балоға»-ро ба

вай нишон дода, хоҳиш кардааст, ки дар ин мавзӯ асаре эҷод кунад, ки як навъ ҷавоб ба асари Родуёнӣ бошад. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» асари абадзиндаи илмӣ дар илми бадеъ буд, асрҳо аз он истифода мекарданд, ҳоло низ аҳамияти худро гум накардааст. Рашиди Ватвот аз назму насри форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ бисёр мисолҳо ҷамъ карда, бо як ду мисол ба тарзи мухтасар матлаби худро баён намудааст. Дар асари мазкур муаллиф аксарияти санъатҳои шеърӣ Аҷаму арабро зикр намудааст. Вай санъатҳоро ҷунон накл кардааст, ки китоби дарсӣ ва ё луғатро ба хотир меорад. Аз санъатҳои воситаҳои тасвир ва қофияву радиф ба мавзӯҳои зерин дахл кардааст ва онҳоро дар шакли арабиаш овардааст. Ҷунончи Ал-таҷнис (намудҳои гуногунӣ як санъатро низ қайд менамояд. Масалан: Таҷниси том, ноқис, зойд, мураккаб, мукаррар, мутарраб, хат), ал-иштиқок, алисҷоъ, ал-мақлубот, ал-аҷр ало ал-садр, ал-матаззод (дар форси аҳшич гӯянд), ал-эънот, тазмин-ул-муздавоҷ, ал-истиора, ҳусн-ул-матлаъ, ҳусн-ул-тахаллус, ҳусн-ул-мақтаъ, ҳусн-ул-матлаб, мурут-ун-назар, ал-мадҳ-ул-муваҷҷаҳ, мӯҳтама-ул-уз-зид-дайн, ал-мадҳ би мояшбиҳ-ил-зам, ал-илтифот, ал-иҳом, ал-ташбеҳот, ташбеҳ-ул-киноя, ташбеҳ-ул-акс, ташбеҳ-ул-измор, сиёкат-ул-аъдод, тансиқ-ул-сифот, эътироз-ул-калом, қабл-ал-тамом) ё ки ҳашв, ҳашви малех, ҳашви қабех, малехати мулавван, ирсол-ул-масалайн, зуқофиятайн, таҷоҳул-ул-ориф, ал-савол ва ҷавоб, ал-мувашшаҳ, ал-мусаммат, ал-муқаттаъ, ал-мувассал, ал-ҳафз, ал-рақто, ал-муҳасхаф, ал-мусхаф-ул-мунтазам, ал-луғз, ал-мутазаммин, афо-ал-анъанат-ул-иғрок, ал-ҷамъ ва алтафриқ ва ал-тақсим, ал-қафо, ал-муқарлазил, ал-мусаррадиф, ал-истидрок, эълom-ул-ҷомеъ, ҳусн-ул-таътил, ал-муқаттаот, ал-қофиятайн, ал-қазо, ал-тарачеъ, ал-мудаввар, ал-муқаррар, ал-мутафоҳир, ал-муталоим, ал-иртиҷол, ҷазолати тамом, ал-равийя, салосат, саҳли мумтанеъ. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ҷопи сангӣ дорад, нашри интиқодист, дар соли 1308 ҳиҷрии шамсӣ ё ки 1929-30 мелодӣ дар Эрон бо ташаббуси Аббос Иқбол ба ҷоп расидааст.

МУҲАММАД АВФӢ ВА ТАЗҚИРАӢ У «ЛУБОБ-УЛ-АЛ-БОБ»

Ҷалолиддин Муҳаммад Авфӣ ба қавле дар Бухоро ва ба ривояте дар Марв дар оилаи қозӣ таваллуд ёфта (солаш маълум нест), дар Бухоро таҳсили илм кардааст. Аҷдодаш аз Абдурахмони Авф ном шахс буда, бинобар ин, таҳаллусаш «авфи» аст. Баъд аз таҳсил ба саёҳати шаҳру мамлакатҳо баромадааст. Сафари аввали ӯ 1200 (597 х.) ба Самарқанд воқеъ гардид, ки дар он ҷо амаки вай Муҳаммад бини Зиёуддини Аднон Алсарҳатӣ табиби ҳоси подшоҳи қароҳонӣ султон Қилич Тамғозхон Иброҳим бин-ал-Ҳусейн будааст. Вай дар он ҷо бо миёнаравии амакаш як муддат дар дарбор хизмат ва ба мунози-

раҳон илми нштирок карда, аз он ҷо ба сафари Осиёи Миёна, Хуросон, Эрон ва Ҳиндустон баромадааст.

Авфи воқеаи харобиоварӣ истилои муғулро дар с. 1220 дар Ғур шунида, тарки ватан карда, дар он ҷо мондааст. Ӯ ҳангоми сафар воизи карда, аз паси ин касб руз гузаронидааст. Вай ҳангоми сафар бо халқҳои гуногун, олимон, шоирон, шайхҳо, ҳокимон ва аҳли касбу кор шинос, аз таҷрибаи ҳаёт баҳравар шуда, материали фаровон ғундошта, ба навистани тазкира ва ҳикояҳои худ пардохтааст. Чунон ки аз фаъолияти эҷодии ӯ бармеояд, вай олими тазкиранавис, нависандаи носир ва шоир ҳам мебошад.

Авфӣ тазкирани худ «Лубоб-ул-ал-боб» (мағзи донишҳо)-ро дар с. 1221 (618 х.) дар Ача ба номи вазири султон Носириддин Қабоча Айнулмулк Ҳусейни Ашъарӣ навишт.

Дар фасли II муқаддимаи китоб қайд шудааст, ки «Лубоб-ул-ал-боб» аввалин тазкирани адабиёти форсу тоҷик аст, муаллифони тазкираҳое, ки пеш аз вай ба забони арабӣ нависташуда, «дар табақоти шуарои араб чанд таълиф сохтаанд ва чанд тасниф пардохта, чун табақоти Ибни Салом ва табақоти Ибни Қутайба ва табақоти Ибн-ул-Мӯътаз» ва «Ятимат-уд-даҳр», ки Абумансур шуарои Аҷам ҳеҷ таълиф мушоҳида наҷфтодааст ва ҳеҷ маҷмӯа дар назар наёмада...»*. Вай аз тазкирае, ки пеш аз худ Абӯтоҳири Хотунии Соваҷӣ дар охири асри XII ва аввали асри XIII бо номи «Манокӣб-уш-шуаро» (сифатҳои ҳамидаи шоирон) навиштааст, як бор ёд карда бошад ҳам, онро аз афти кор тазкира нашуморидааст, ки асари худро аввалин тазкира номидааст. Давлатшоҳи Самарқандӣ ҳам дар «Тазкират-уш-шуаро»-и худ, бо вучуди онро чанд бор ном бурдан, вале аз тазкирани «Лубоб-ул-ал-боб» беҳабар будан, асари худро аввалин тазкирани адабиёти форсу тоҷик номидааст. Аз ин гуфтаи у низ маълум мешавад, ки «Манокӣб-уш-шуаро» маҷмӯаи шеърҳои шоирон ва тавсифи хислатҳои хуби онҳо будааст магар, ки ҳар ду тазкиранавис ҳам онро тазкира нашуморидаанд.

Тазкирани «Лубоб-ул-ал-боб» аз 12 боб иборат аст:

Боби аввал: дар фазилати шеър ва шоирӣ,

Боби дуюм: дар маънии аввал касе, ки шеър гуфт,

Боби сеюм: дар маънии шеър аз тариқи луғат,

Боби чаҳорум: дар маънии аввал шеъри порсӣ кӣ гуфт,

Боби панҷум: дар латоифи ашъори салотин ва мулук ва умаро,

Боби шашум: дар латоифи ашъори вузароъ ва судур ва куфот,

Боби ҳафтум: дар латоифи ашъори айма ва уламо ва судур ва фузало,

Боби ҳаштум: дар латоифи ашъори шуарои оли Тоҳир ва оли Лайс ва оли Сомон ва ин табақаи авваланд,

* Муҳаммад Авфӣ. Лубоб-ул-ал-боб, Техрон, 1335 х. ш., с. 12 таҳияи Саид Нафисӣ.

Боби нухум: дар латоифи шуарои оли Носир ва ин табакаи дуюманд,

Боби даҳум: дар табакоти шуарои оли Салчук то охири аҳди султон Саид ва ин табакаи сеюм будаанд,

Боби ёздаҳум: дар зикри шуарои ин қарн, ки баъд аз аҳди давлати Санҷар будаанд то ин аҳд.

Боби дувоздаҳум: дар латоифи ашъори судур, шуаро ва афозил, ки бад-он-ҳазрат муассиманд.

Чунон ки аз бобҳои тазкираи Авфӣ хувайдост, дар он масъалаҳои назариявӣ, таърих, шарҳи ҳол мавҷуд аст. Пеш аз ҳама, қимати ин асар дар он аст, ки ҳамчун тазкираи аввалин ё дуюмин (агар «Маноқиб-уш-шуаро» аввалин бошад) ба забони тоҷикӣ-форсӣ дар бораи фактҳои адабиёти форсу тоҷики то солҳои 30-юми асри XIII мувофиқи фаҳмиши илмӣ адабии онвақта маълумот медиҳад, вале бояд қайд кард, ки маълумотҳои додаи ӯ ҳамчун факти адабӣ қиматбаҳо бошад ҳам, ба илми адабиётшиносии советӣ бояду шояд мувофиқат намекунад. Мо бояд онро ба таври интиқодӣ омӯзем:

1. Таърихи адабиётро ҳамчун чараёни адабӣ ва мафкуравӣ дар образҳо маънидод накардааст. Ҷумун мафҳуми образи бадеӣ дар он равшан нест.

2. Адабиёти бадеиро ҳамчун чараёни ягона маънидод кардааст, дар он мафҳуми синфӣ, халқият вачуд надорад.

3. Давраи таърихи адабиётро на аз рӯи пояҳои инкишофи ҷамъият, балки хонадонҳои феодалӣ муайян ва ба онҳо вобаста кардааст.

4. Идеологияи асосии муаллифи асар мафкураи синфӣ ҳоким буда, ӯ мувофиқи тезиси идеологияи синфӣ ҳоким, мафкураи ҳоким амал карда, материалҳо ғундошта, аввал шоирони аз подшоҳу амирон баромада, баъд вазирон, садрҳо — рӯхониён, имомҳо ва дигаронро дар ҷои аввал гузоштааст, ҳол он ки онҳо аз намоёндагони аҳли адаб набуданд. Аз ин сабаб, асосгузори адабиёти классики дар ин асар ба назар намоён нестанд.

5. Дар боби «шеър ва шоирӣ» эҷоди адабӣ на ҳамчун истеъдоди фитрии шахс, ҳодисаи идеологӣ ва инъикоси ҳаёт дар образ, балки маҳсули сухан, ки он ҳам «доди худо» ба инсонхост, маънидод шудааст, ки идеалистӣ мебошад. Дуруст аст, ки ӯ суханро «қолаби рӯҳ», яъне калимаро шаклу маънии онро рӯҳ номидааст, вале фаҳмиши идеалистона дорад. Ғайр аз ин, шеърро шоириро аз нуктаи назари манфиатҳои дарбориён маънидод ва дар айни замон шоирони хушомадгӯи ва манфиатпарастро мазаммат менамояд, ки дуруст аст: «Аксарияти шуарои замон рухсорай баёни худро ба дуди тамаъ тира ва чашми фазл ва фасоҳатро ба ғубори вақоҳат хира мегардонанд*». Вай дар ин маврид сарфаҳм нарафтааст, ки адабиёт ҳамчун идеология

* Ҳамон асар, с. 11.

ва надстройка ба базиси худ — сохти иктисодӣ, сиёсӣ ва давлатии замон хизмат мекунад. Ӯ суҳанро ба оби зиндагии Хизр ташбеҳ кардааст, ки манбаи он сиёҳии давогӯ аст: «Сухан чашмаи ҳайвонест, ки сафои ӯ ҳамеша аз зулмоти давогӯ метобад ва Хизри назму наср аз ӯ ҳаёт меёбад»**. Аз рӯи гуфтаи дигар, масалан Рашидӣ:

Сухан гар чи мансур неку бувад,
Чу манзум гардад, накутар бувад.

Назмро аз наср афзал медонад.

6. Дар боби дуум, ки «шеър аз тариқи луғат» номида шудааст, муаллиф кӯшиш кардааст, ки маънои шеър, шоир ва шоириро эзоҳ диҳад «Бибояд донист, ки шеърро маънӣ илм аст, яъне донише, ки арбоби фитрат бад-он чизе фаҳм кунанд ва идроки ин табақа бад-он муҳит шавад ва маънии шоир олим бувад, яъне доно, ки маонии дақиқро идрок кунад ва маънии дақиқ он ки фитрати ӯ дар зерӣ пардаи замири ҳаёл бозиҳои латиф наояд ва илм умумӣ дорад ва шеър хусусӣ, зеро ки ҳар кас, ки чизе идрок кунад ва маънии дақиқро дарёбад, уро шоир наояд хонд ва итлоқи ин лафз бар вай хато бувад»*.

Аз ин гуфтаҳо чанд маъно ба назар мерасад: а) маънои луғавии шеър, ки дониш ва фаҳмидани нуктаҳои борик аст. Ба ин маънӣ, яъне ҳамчун василаи идроки чизҳо ва маъниҳои шеърро илм, шоириро олимӣ ва шоирро олим номидааст. б) Шеър воситаи маърифати ашъе ва манбаи дониш. в) Азбаски чуни эзоҳ байни илму шеър ва олиму шоир омехтагӣ овардааст, ифода «дар пардаи замири ҳаёл бозиҳои латиф наояд»-ро ба қор бурдааст, ки шояд муроди Авфӣ аз ин нақш, сурат — образ бошад. Он гоҳ гуфтан мумкин аст, ки ӯ дар маънидоди шеър кӯшишҳои аввалин кардааст. г) Фарқи олиму шоирро дар умумӣ ва хусусӣ будани баёни фикри онҳо дидааст, ки фаҳм нест. Шоир набудани ҳар як каси идоракунандаи фикрҳои дақиқро даъво кардани ӯ дуруст аст, вале ба даъвои дар боло баёнкардаи вай зид аст. Ин зиддият аз он сабаб аст, ки фарқи ҳақиқии илму шеър ва олиму шоирро наёфтааст. д) Маънои истилоҳи шеър эзоҳ дода нашудааст. е) Вазифаи иҷтимоӣ ва тарбиявии шеър адабиёт қайд нагардидааст. ж) Дар бораи вазн, қофия ва радифи шеър чизе нагуфтааст. Дар гузашта баъзе олимони шеършинос барои шеър вазну қофияро шарт намешумориданд. Шояд Авфӣ ҳам пайрави онҳо бошад. Дар ҳақиқат дар таърифи шеър, ки дарки маъниҳои ва нуктаҳои амиқ номида шудааст, вазну қофия зикр нашудааст.

7. Дар боби сеюми китоб таъкид шудааст, ки шеъри аввал-

* Ҳамон асар, с. 16.

** Ҳамон ҷо.

ро дар адабиёти араб ҳазрати Одам гуфтааст. Ин фикр мо-
хияти афсонавӣ дорад.

8. Дар боби чорум дар адабиёти форсӣ-тоҷикии гуфтани шеър
ававал ба шоҳзодаи эронӣ Баҳроми Гӯр ва он ҳам вобаста ба
адабиёти араб нисбат дода шудааст, ки низ ҳилофи таърих
мебошад. Аввало сарчашмаи каломи бадеӣ дар адабиёти халқ
фольклор аст. Дигар он, ки адабиёти бадеии китобатӣ пеш аз
Баҳроми Гӯр — пеш аз мелод мавҷуд буд, вале Авфӣ дар ин
бора маълумоте надодааст. Ё аз рӯи таассуби дини ислом ада-
биёти қадимро, ки мазмунӣ мачусӣ дорад, ба эътибор намеги-
рад.

Акидаи Авфӣ дар бобати баъд аз истилои араб дар вобас-
тагӣ бо забон ва адабиёти араб инкишоф ёфтани забону ада-
биёти форсу тоҷик дуруст аст.

ДОИРАҲОИ АДАБИИ ДАРБОР

Чӣ тавре ки дар боло ишорат рафт, дар асрҳои XI—XII
доираи ягонаи адабии дарбор набуд, зеро ягонагии давлат
ва мамлакат, ки дар асри X вучуд дошт, барҳам хурда, мар-
казҳои нави сиёсӣ, илмӣ ва адабӣ ба вучуд омада буд. Чунин
ҳолат ягонагиро вайрон мекард, рақобатро зиёд менамуд,
маълуми маҳалларастиро бештар ошкор месохт ва ривож ме-
дод. Дар ҳамаи доираҳои адабӣ, ба ғайри мулуки Ғурия, як
хислати умумии сиёсӣ мавҷуд буд, ки он дар қасидасарои мадҳ
кардани подшоҳони бегонаи истилогар аст. Онҳо силсилаи хо-
надонҳои феодалонеанд, ки ба истиқлолияти сиёсии халқу мам-
лакат футур овардаанд. Подшоҳони бегона ҳамчун подшоҳони
«худӣ» тавсиф ёфтаанд. Пас, шонрони доираҳои адабии нави
хонадонҳои феодалии турк равияи асосии адабиёти асри X—
замони Сомониёнро, ки дар қасидаҳои мадҳия ва дostonҳои
қаҳрамонӣ, ақидаи шуубия, истиқлолияти сиёсӣ ва ҳиссиёти
ватандӯстиро тараннум мекарданд, давом надодаанд, зеро ба
манфиатҳои сиёсии хонадонҳои нави феодалӣ зид буд. Шонро-
ни мадҳ дар нимаи аввали асри XI анъанаи услубии адабиё-
ти асри X сахли мумтанеъро аксар дар доираи адабии Ғазна
давом дода бошанд ҳам, тадричан аз он баргаштанд ва ба ус-
луби душворфаҳм ва бештар ба калима ва ибораи араби му-
рочиат намуданд. Дар тасвири манзараи табиат ва ҷангу са-
фарҳои ғолибона аз тасвирҳои анъанаи реалистии асри X дур
рафтани мушоҳида мешавад. Ин ҳолат дар мисоли қасидаҳои
мадҳияи Амъақи Бухорӣ, Амир Муиззӣ, Рашиди Ватвот, Заҳи-
ри Форъбӣ ва ғайра дида мешавад. Дар назди қасидаҳои мад-
ҳия вазифае меистод, чунон ки дар асри X буд. Дар ин аср-
ҳо аристократияи ҳарбии турк дар масъалаи маишат аз халқи
асосии худ ҷудо шуда буд. Аз ин рӯ, аҳволи қасидаҳои мадҳия
ва эҷодкунандагони он дар ҳолати ногувор буд. Зебӣ, образ

ва шаклҳои бадени қасидаҳои мадҳия ба ҳокимони нав, бештар ба аскару ҳамқабилаҳои онҳо номафҳум. Қасидаҳо афкори умумро дар атрофи подшоҳ фақат дар дарбор як андоза ташкил карда тавонад ҳам, диққати доираҳои васеи оммаҳоро, ки подшоҳони турк ба онҳо такяи мекарданд, ҷалб карда наметавонист. Бинобар ин, шоирони дарбор ва қасидаҳои дарборӣ расман ва бештар зоҳиран вучуд дошта бошанд ҳам, он аҳамияти бузургро, ки дар асри X касб карда буданд, надоштанд. Доираи адабии дарбор дар дарбори он сулолаи подшоҳӣ зоҳиран вучуд дошт, барои он ки гӯё он сулола илму адабиётдӯст буд. Шоирон ҳам, ки ба ақидаи деҳқонии адолатталабӣ бовар доштанд, дар симои подшоҳони худ ҳокимони илму адабиётдӯстро дидани мешуданд ва ривочи шеърӯ шоирро орзу менамуданд. Аз ин ҷост, ки шеърӯ шоирӣ аз подшоҳ дида, ба худи шоирон бештар даркор буд. Аз ин сабаб, ба шоир шарт набуд, ки шеърӣ ўро подшоҳ ва ё лашкариёни вай фаҳманд, қасида барои он лозим буд, ки шоир ҳаққи қалам гирад ва мартабае дар дарбор пайдо кунад. Бесабаб нест, ки сарвазири Салҷуқиён Низомулмулк дар «Сиёсатнома»-и худ шоиронро як гурӯҳи муфтахурон номидааст. Шоирон ҳам дар чунин муҳит бештар худро хору залил медиданд ва аз шоири дарбор буданашон пушаймон буданд:

Эй бародар, бишнава ин рамзе зи шеърӯ шоирӣ,
То зи мо мушти гадоёнро ба мардум нашмарӣ.

(Анварӣ).

Ғайр аз ин, муҳити дарбор, ки пур аз фитнагарӣ буд, барои шоирони боистеъдод хавфнок буд, зеро ҳар яке барои мавқеаширо мустаҳкам намудан худро ба шохе ё вазире наздик карда, ба дигаре тўҳмат ва ўро қурбон мекард. Бо фитнаи дарбориён ва амри султони ғазнавӣ 19 сол дар зиндон нишастани Саъди Салмон ҳақиқати таърихист. Илова бар ин, шохон инчӣ, якрав ва худраъйанд. Дар назди онҳо будан ҳар замон хатаре дошт. Ба фармони Отсиз султони Хоразмшоҳ зинда ба зинда дар даръёи Омӯ ғарқ карда шудани Адиб Собирӣ Тирмизӣ, бо фармони Санҷар тахтакулоҳ карда, аз дарбор ронда шудани Анварӣ, бо фармони шервоншоҳӣ дар ҳабс нишастани Ҳоконӣ ва дар ҳучрааш қатл гардидани Байлақонӣ ва ғайра мисоли кофист. Аз ин ҷост, ки шоирони носеҳ ба подшоҳон аз дур панд додан, вале ба хизмати онҳо нарафтандро тавсия карданд. Ин фикр тақвияи ақидаи Абӯшақури Балхист, ки дар боло дида будем:

Бигзор маоши подшоҳӣ,
Қ-оворагӣ оварад сипоҳӣ.
Аз сӯҳбати подшаҳ бупарҳез
Чун пунбаи хушк з-оташи тез.

Он оташ агар чи пур зи нур аст.
Эмин бувад он касе, ки дур аст.
Парвона, ки нури шамъ афрӯхт,
Чун базмнишин шамъ шуд, сӯхт.

(Низомӣ)

Идеологияи ҳукмрони замон — идеологияи динию феодал-мутаассибона буда, подшоҳони турк ҳамаҷониба онро мекарданд. Адабиёти майлҳои феодалиро адабиёти майлҳои халқӣ, дар мисоли шеърҳои сӯфиёнаи Саной дар шеъри «Дар ҳаққи шоирони бад» ва Носири Хисрав «Мазаммати шуа-танқид ва мазаммат кардааст.

Шакли асосии шеъри майлҳои феодали дар асрҳои XII ҳам шакли қасида буда, дар қасидасарой Унсурӣ, Мачу-чеҳри, Фаррухӣ, Заҳири Форъеби, Анварӣ, Ҳоконӣ ва ғайра ба пояи баланди он расидаанд. Дар мисоли баъзе рубоҳои маҷал-ҳия, аз қабилӣ рубоии маҷалҳияи Амир Муиззӣ ба Маликшоҳ ба доираи дарбор дохил шудани шакли рубоӣ мушоҳида мешавад, аммо ҳислати умумӣ набошад.

Шоирони дарбор, чунон ки Г. Плеханов қайд кардааст, аз рӯи маҷбурият шеър намегуфтанд, моддоҳӣ кори бад бошад ҳам:

Хирад бар маҷли ноаҳлон бихандад,
Ки кас бар гардани ҳар мӯҳра бандад?!
Туро аз ҳештан худ шарм неояд,
Ки ҳар ҷоят дурӯғе гуфт бояд?!

(Носири Хисрав)

расму одати онвақта буд ва аз тарафи дигар, аз рӯи ихлоқ ва ақидаи адолатталабии деҳқони равнақу ривочи илму адаб ва халқу кишварро аз подшоҳони одилу халқпарвар ва бомаърифат тасаввуршуда орзу мекарданд. Аз ин сабаб ба ёрии модди подшоҳон, ки неъматҳои моддӣ ва хазинаи мамлакат дар дасти онҳо буд умедвор буданд. Чунин умедворӣ аҳамияти бузургро ба шеърҳои адабро, ки бояд ба оммаҳои васеи халқ хизмат мекард, меоваронд. Бесабаб нест, ки шоири ҷонибдори майлҳои халқӣ Носири Хисрав тамаҷкориҳои шоирони дарборро мазаммат кардааст:

Зи маънӣ ҷони ишонро хабар нест.
Сухан-шон ҷуз барои симу зар нест.

Аз ин гуна кор ор доштани шоирони майлҳои халқӣ:

Амирони каломанд аҳли ашъор,
Худошон тавба бидҳад аз чунин кор.

ақидаи халқиеро ба миён овардааст, ки дурри каломи бадден-ро зерӣ пои нопоки шоҳон нарезанд:

Ман онам, ки дар пой хукон нарезам,
Мар ин қимати лафзи дурри дарию.

Ин қасидаҳо дар бисёр мавридҳо аз ҷиҳати бадеияти пасти ва аз ҷиҳати ғоя ба ҳимояи манфиатҳои синфи ҳоким бошанд ҳам, аз сабаби акс кунонидани воқеаҳои таърихи, этнографӣ, инкишофи забон, воситаҳои тасвир, санъатҳои шеърӣ ва тасвири табиат ва ғайра беаҳамият нестанд.

ДОИРАИ АДАБИИ ҒАЗНАВИЁН

Давраи пуришхрати доираи адабии Ғазнавиён замони ҳукмронии Султон Маҳмуд, Султон Масъуд, Баҳромшоҳи Ғазнавӣ ва дигарон аст. Махшуртарин шоир ва маликушшуарои дарбори ғазнавиён Унсурӣ мебошад. Аз рӯи гуфтаи таърихнависон дар доираи адабии Ғазна 400 шоири дарбор будааст, ки султонҳои мутаассиби ғазнавиро мадҳ мекарданд. Ҷангҳои ғоратгаронаи аз номи ҷиҳоди динӣ дар Ҳиндустон гузаронидаи ӯро, ки ӯё барои паҳн намудани дини ислом мекарда бошад, тавсиф намудаанд. Як хислати хуби услуби адабии Ғазна дар ин аст, ки анъанаи адабии содданависии асри X-ро махсусан дар нимаи якуми асри XI давом додааст. Аз таносуби миқдори хурди шеърӣ шоирони ин доираи адабӣ пай бурдан мумкин аст, ки ҷои асосиро шакли шеърӣ дарбор қасидаи мадҳия ишғол намудааст, ғазал ҳоло ҳам мавҷеи хурд дорад. Аз дostonҳои Айюкӣ («Варқа ва Гулшоҳ») ва Унсурӣ («Вомиқу Узо», «Сурхбурт ва Хингбурт», «Шодбаҳр ва айнулҳаёт») ва ғайра маълум мегардад, ки шакли шеърӣ дoston дар доираи адабии ғазнавиён мавҷуд будааст, вале сюжетҳо аз ҳаёти халқҳои дигар — арабу Юнону Ҳиндустон гирифта шудаанд.

АБУЛҚОСИМ ҲАСАН БИННИ АҲМАДИ УНСУРӢ (970—1941)

Унсурӣ дар шаҳри Балх таваллуд шудааст. Айёми ҷавонии ӯ дар охириҳои салтанати Сомониён гузаштааст. Вай дар аввалҳои фаъолияти ҳаётии худ бо тичорат машғул буд. Аз рӯи нақли тазкиранависон баъд ба фикри таҳсили илм афтада, ғуломони худро озод карда, ба таҳсил шурӯъ намуд. Устои ӯ дар илм ва шеър Абулфараҷи Саҷзӣ (ваф. 1002) будааст. Баъди таҳсили камолот ва аз худ намудани санъатҳои шеърӣ бо ёрии бародари хурди Султон Маҳмуд Наср бинни Сабуктегин ба хизмати дарбори шоҳ даромадааст. У дар дарбори Султон Маҳмуд ва писари ӯ Масъудшоҳ вазифаи Маликушшуарогиро адо мекардааст. Дар шаҳри Ғазнин вафот ёфт.

Аз осори адабии ӯ як девони шеърҳо ва се дostonро ном мебаранд.

Аз достони «Вомику Узро» 515 байт, аз ду достони дигараш байтҳои ҷудогона мондааст. Девони шеърҳои низ ҳамаи ашъори ӯро дар бар намегирад.

Ҳусурӣ дорои се достон бошад ҳам, дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун қасидасарое, ки аксарияти қасидаҳои ӯро ба султон Маҳмуд бахшидааст, машҳур мебошад. Султон Маҳмуд барои «Шоҳнома» Фирдавсро озор дода, қимати асари ӯро паст зад, вале барои қасидаҳои мадҳияи ба ҳудаш бахшидашуда ба Ҳусурӣ инъоми фаровоне дод, то ки «илму адабиётдӯстии» худро нишон диҳад, вале дар амал ӯро ва оброи ҳокимияти худро мустаҳкам наметавонд. Ҳокимӣ қайд намудааст, ки Ҳусурӣ аз инъоми султон Маҳмуд дегдони худро аз нуқта ва асбоби зиндагиашро аз тилло созад:

Шунидам аз нуқта зад дегдон,
Зи зар сохт олоти хон Ҳусурӣ.

Микдори мукофотҳо ба ҳадде зиёд буд, ки Ҳусурӣ қасида навишта, илтимос кардааст, ки ҳаҷро ба вай камтар диҳанд, вале Султон ин дафъа даҳони ӯро шур аз тилло кардааст. Тиллоҳои аз ғорати халқу мамлакат ва толони Ҳиндустон бо баҳонаи ғазо ҷамъкардан худро аз Фирдавсӣ дареғ дошта, ба Ҳусурӣ фаровон додани Султон Маҳмуд бесабаб набуд. Дар қасидаҳои мадҳияи ӯ шахси султон Маҳмуд ва сиёсати давлати ғайри қонуни зурваронаи ӯ таърифу тавсиф ва дастгирӣ шудааст. Аз ин сабаб, қасидаҳои ӯ ҳарчанд ки аз ҷиҳати санъатҳои шеърӣ ва маҳсусан тасвири манзараи табиат ва манзилу боғу бӯстон ҷолиби диққатанд, вале аз ҷиҳати сиёсӣ на он вазифаҳоро адо мекарданд, ки қасидаҳои Рӯдакӣ ва Дақиқӣ ба ҷо овардаанд.

Шакли дигари шеърҳои Ҳусурӣ ғазал ва рубоӣ мебошад. Бо иқрори худӣ ӯ, ғазалҳои вай ба дараҷаи ғазалҳои Рӯдакӣ набудаанд:

Ғазал рӯдакивор неку бувад,
Ғазалҳои ман рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба бориқӣ ҳам.
Дар ин парда андар маро бор нест.

Дар ҳақиқат, дар ғазал ва рубоӣҳои ӯ, ки дар мавзӯи ишқанд, он санъатҳои баланд, самимият, садоқат ва сӯзише, ки дар осори Рӯдакӣ мебинем, нест. Бештар тасвири зоҳирии маъшуқа, ки аксари онҳо ғулмон ва канизон буданд, акс ёфтааст:

Мушқил шавад ҷу бод ба зулфи ту бигзарад,
Ошиқ шавад касе, ки ба рӯи ту бингарад.
Он лаб намазам, гарчи маро он созад,
Зеро ки шакар ҷун бимазӣ бигдозад.
Чашмам зи ғам-ш заргарӣ оғозад
То бигдозад ақиқу бар зар бозад.

Дар бораи «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт» муҳокама рондан душвор аст, зеро дар даст нест. Аз сюжет ва қаҳрамонҳои достони «Вомиқу Ӯзро» маълум шуд, ки аз ҳаёти Юнониён ва адабиёти Юнони қадим иқтибос мебошад. Ин факти адаби барои он ҷолиби диққат аст, ки шоир ба сюжети адабиёти Юнони муроҷиат намуда, алоқан адабиро пурқувват кардааст. Аз тарафи дигар ба назар мерасад, ки аз ҳаёти халқ ва сюжетҳои қадимаи достонҳои адабиёти худ дури ҷустааст. Ин ҳолат шояд аз он сабаб бошад, ки Султон Маҳмуд бо вучуди қариб фаромуш қардани туркнажодӣ ва худро аз хонадони Сосониён ба қалам додан, ба сюжету қаҳрамонҳои адабиёти халқҳои эронӣ тоқат надошт. Аҷаб нест, ки сюжет ва воқияти ақсу-нандаи «Сурхбут ва Хингбут» аз ҳаёти Ҳиндустон бошад.

Аз ин рӯ, мавқеи Унсурӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс-бузург нест.

ФАРРУХИ (ВАФ. 1038)

Абулҳасан бини Чулуғ Фарруҳӣ дар Систон таваллуд ёфтааст. Падараш аз ҳодимон ва мулозимони дарбори амирони Систон амир Халаф бини Аҳмад будааст. Фарруҳӣ баъд аз таҳсилӣ мадраса санъати мусиқӣ ва муғаннигиро ҳам назарӣ ва ҳам амалӣ пурра аз худ намудааст. Вай дар ин бора дар шеърҳои ӯ ишора кардааст:

Шаҳи Рум хоҳад, ки то ҳамчу ман
Ниҳад пеши ӯ барбате бар қанор.

Руд мегираму мегӯям: Хон то фардо,
Шуғли фардо бин, чун пеш бувад се сад роҳ,

Гоҳ гуфт: Биёву руд бизан,
Гоҳ гуфт: Биёву шеър бихон.

Аз калмаҳои «барбат», «руд» ва «шеър» маълум мегардад, ки хонандаву навозандаву шоир будааст. Бо ин ҳунароҳо ва андак кушиш ба дарбори шоҳон роҳ ёфтан душвор набуд. Аз рӯи нақлҳои тазкиранависон Фарруҳӣ дар хизмати яке аз заминдорони Систон будааст. Ин шахс одами ҳасис буда, ҳар сол ба хизматгори худ 200 дирам ва 250 пуд ғалла хизматона медодааст. Бинобар ин, аз саҳтӣ ва бори вазнини рӯзгор аз дастӣ хоҷаи худ гурехта аз Систон ба Чағониён ба дарбори амираи Балх Абдулмузаффарӣ Тоҳирӣ чағонӣ омада, хизмати дарборро баҷо овардааст. Дар бораи сафари ӯ аз Систон байти зерин гувоҳӣ медиҳад:

Бо қорвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллаи танида зи дил бофта зи ҷон.

Вай баъд аз он ки дар Балх шӯҳрат баровард, бо талаби/султон Маҳмуд ба Ғазнин рафт ва дар ин ҷо низ иззату икром дид ва дар ҳамон ҷо вафот кард.

Мероси адабии Фарруҳӣ аз қасида, ғазал, рубоӣ ва тарҷеъбанд иборат аст, ки дар як девони шеърҳо чамъ оварда шудааст. Миқдори шеърҳояш аз 230 қасида, 28 ғазал, се тарҷеъбанд ва 4 рубоӣ иборат будааст. Шеърҳои Фарруҳӣ дар шакли девон дар соли 1311 ҳиҷрӣ (1894) дар Техрон ҷоп шудааст.

Аз таносуби миқдори шаклҳои шеъриаш маълум мегардад, ки қасидаи мадҳия дар эҷодиёти ӯ ҷои асосиро ишғол кардааст.

Дар қасидаҳои Фарруҳӣ ифодаи идеологияи феодалӣ ҳамчун мафкураи синфи ҳукмрон мавқеи асосӣ дорад. Баромадии иҷтимоии ӯ аз табақаи поёни ҷамъият бошад ҳам, инъомҳои зиёди султон Маҳмуд уро ба ҷодани давлатмандон гузоштааст, ки бо он фахр дорад.

Вай ҳамроҳи султон Маҳмуд ба бисёр сафарҳои ҳарбии ӯ иштирок карда, ба онҳо қасидаҳои мадҳия бахшидааст. Аз ин рӯ, аҳамияти таърихӣ дорад, вале моҳияти ғоратгаронаи он сафарҳоро фош накардааст. Масалан, дар қасидаҳои «Фатҳи Хоразм», «Пул бастани Султон Маҳмуд ба Чайхун», «Васфи коти Сумъи Маҳмуд», «Лашкаркашии Маҳмуд ба Хинд», «Сафари Суминот», «Афрӯхтани оташи сада», «Ҷашни наврӯз» ва ғайра. Аз мадҳу санои қасидаҳояш дида, ташбиби қасидаҳои ӯ ҷолиби диққат аст, зеро дар онҳо манзараҳои табиат, саргузаштҳои ошиқона, базмҳои дарборӣ ва боғу бўстонҳои шохӣ хеле моҳирона тасвир ёфтааст:

Имсол тозарӯйтар омад ҳаме баҳор,
Ҳангоми омадан на бад-ин гуна буд пор.
Пор аз раҳ андар омад чун муфлиси ғариб,
Бе фаршу бе таҷаммулу бе рангу бе нигор.
В-имсол пеш аз он ки ба даҳманзиле расад,
Андар кашид хулла ба дашту ба кӯҳсор.
Бар дасти бед баст зи пирӯза дастбанд,
Дар гӯши гул фиканд зи бечода гӯшвор.
Аз кӯҳ то ба кӯҳ бунафшасту шанбалид,
Аз пушта то ба пушта суманзору лолазор.

Дар эҷодиёти Фарруҳӣ ғайр аз мадҳия ва ғазалҳои ошиқона, шеърҳои панду ҳикмат низ мавҷуд аст. Яке аз онҳо шеърест, ки дар он фазилати шахси хунаrmанд тараннум ёфтааст:

Шарафу ҳиммату кадри ту ба фазлу хунар аст,
Не ба дидору ба динору ба суду ба зиён.
Гар бузург, ки ба фазлу ба хунар гашт бузург,
Нашавад хурд ба бад гуфтан ба ҳамону ба фалон
Гарчи бисёр бимонад ба наём андар теғ,
Нашавад кунду нагардад хунари теғ ниҳон...

Шер ҳам шер бувад, гарчи ба занчир бувад,
Набарад банду қилода шарафи шери жиён.

Шеърҳои Фарруҳӣ аз ҷиҳати забон хеле содда ва ба дараҷаи баланди бадеият меистод. Аммо хеле ҷои таассуф аст, ки ин ҳама маҳорати шоир ба мадҳи султонҳо бахшида шудааст, бинобар ин, шӯҳрати ӯро баланд намегардонад.

МАНУЧЕҲРИ ДОМҒОНИ (ВАФ. 1041)

Абулнаҷм Аҳмад бинни Яъқуб дар Домғон, ки яке аз деҳаҳои Хуросон буд, таваллуд ёфтааст. Вай дар ҷавонӣ аз Абулфараҷи Сазӣ таълими илму адаб гирифтааст. Др бораи донишмандии худ ба тариқи фаҳрия гуфтааст:

Ман бидонам илми тиббу илми дину илми наҳв,
Ту надонӣ долу золу рову зову сину шин.

Баъд аз таҳсили илм ва камоли шеър ба хизмати дарбори Манучеҳр бинни Қобус, ки ҳумкрони Гургон буд, дохил шуд ва таҳаллуси «Манучеҳрӣ»-ро аз номи ҳамин ҳоким гирифтааст. Баъд аз вафоти амир Манучеҳри Фалакулмаолӣ, ки дарбори адабии Гургон барҳам хӯрдааст, Манучеҳрӣ қасидае бо ташбиби «шамъ» ба номи Унсурӣ гуфта, бо ёри ва дастгирии ӯ ба дарбори султон Маҳмуд дохил шуд, то замони писари ӯ Масъуди аввал ва писари вай Муҳаммад шоири дарбор ва ба шарофати қасидаҳои мадҳия хеле иззату эҳтиром дидааст. Аз руи гуфтаи маъхазҳо султон Маҳмуд ба вай лақаби «тархонӣ» додааст, ки одатан ба одамони шучоъ ва ҷанговар меодаанд. Дар Ғазнин вафот ёфт.

Мероси адабии Манучеҳрӣ аз як девони қасидаҳо, ғазал, рубоӣёт ва қитъаҳо иборат аст. Дар қасидаҳояш, ки равияи умумӣ мадҳия аст, лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки мисли Фарруҳӣ дар ташбиби қасондоташ бештар тавсифи баҳор, тирамоҳ ва саргузаштҳои ошиқонаро акс кунонидааст:

Хезеду хаз оред, ки айёми хазон аст,
Боди хунук аз ҷониби Хоразм вазон аст.
Он барги хазон аст, ки бар шохи разон аст.
Гӯй ба масал пирахани рангрезон аст.
Деҳқон ба таҷҷуб сари ангушт газон аст,
К-андар ҷаману боғ на гул монд, на гулнор.
Ҳангоми баҳор асту ҷаҳон ҷун бути Фархор.
Хез эй бути Фархор, биёр он гули беҳор.

Дар шеърҳои Манучеҳрӣ санъатҳои луғз (чистон) мавқеи намоён дорад. Дар ашъори ӯ тақаллуфи шоирона, яъне бозии сухан, ки мусаммат ном дорад, дорои мавқеи калон аст ва он-

ро аз эчодкунандагони ҳамин санъат мешуморанд. Шеъре, ки банди аввали онро дар боло намуна овардем, дар ҳамин санъат аст. Шеърҳои ӯ аз ҷиҳати оҳанг тантананок мебошанд.

МАСЪУДИ САЪДИ САЛМОН (1046—1122).

Намунаи барҷастаи фитнаи дарбор тақдири Масъуди Саъди Салмон аст. Зодгоҳи падари Масъуди Саъд шаҳри Ҳамадон буда, Саъд баъд аз Ҳамадонро забт кардани султон Маҳмуд ва писараш Масъудро ҳоким таъин намудани ӯ ба хизмати ҳоким наздик шуда, пас аз истилои Ҳиндустон ва Масъудро аз Ҳамадон ба Лоҳур ба ҳокимӣ таъин намудани ӯ ҳамроҳи ҳоким ба Лоҳур рафта, истиқоматкунандаи он ҷо гардидааст. Масъуди Саъд дар он ҷо дар соли 1046 таваллуд ёфтааст «Салмон» тахаллуси шоирӣ ӯст. Баъд аз таҳсили камол ва дорои донишҳои зарурии замон шудан ва аз худ намудани забони арабӣ ва Ҳиндӣ ба доираи адабии дарбор дохил гардидааст ва бо фитнаи дарборӣ ҳукми подшоҳи ғазнавӣ дар муддати қариб бист сол дар яке аз калъаҳои кӯҳӣ, ки Ной ном доштааст, зиндонӣ шудааст:

Нолам ба дил чу ной ман андар ҳисори Ной,
Пасти гирифт Ҳиммати ман з-ин баландҷой.
Орад ҳавои Ной маро нолаҳои зор,
Чуз нолаҳои зор чӣ орад ҳавои Ной?

Шоир дуруст қайд кардааст, ки агар истеъдоди шоирӣ ва шеърҳои ӯ намешуд, зиндонии қариб бистсола ӯро мисли ҳазорон зиндонӣ он замон нобуду гумном мекард:

Гардун ба дарду ранҷ маро кушта буд, агар
Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷонфизой.

Адабиётшиносон миқдори мероси адабии ӯро 16 ҳазор байт тахмин кардаанд, ки аз қасида, ғазал, қитъа ва рубой иборат аст. Ҳар чанд ки дар ашъори ӯ мадҳия ҳиссу ҳаяҷони ошиқона ва панду ахлоқ зиёд аст, вале миқдори хеле зиёди ашъори ӯ ҳасбуҳолӣ буда, аз силсилаи ҳасбиёт аст:

Торе аз мӯи ман сапед набуд,
Чун ба зиндон малик маро биншонд.
Мондам андар балову ғам чандон,
Ки яке мӯи ман сиёҳ намонд.

Нишастаам зи қадам то сар андар оташу об,
Тавон нишастан сокин чунон дар оташу об.

Баъд аз Мовароуннаҳр — як қисми қаламрави Сомониёнро ишғол намудани Қарохониён марказҳои илмию адабии тоҷикон дар шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд барҳам хӯрд ва шаҳри Баласағун маркази маъмурӣ ва илмию адабии онҳо ба забони турки қарор гирифт ва аз ин рӯ, як муддат ҳаракати адабии тоҷикӣ хомӯш шуда, қувваҳои адаби ба шаҳру кишварҳои атроф — Хоразм, Ғазнин, Нишопур, Фирӯзкӯҳ, Бомӣён пароканда шуданд. Дар ин муддат ҳокимони қарохонӣ дар вилоятҳои марказии худ бо омӯхтан ва тарҷума намудани забону адабиёти тоҷику форс машғул шуданд, ки аз гуфтаҳои шоири турки қарохонӣ Юсуф Хос Ҳоҷиб (асри XI) дар китоби «Қудатғу билик» (таълифи 1069-70) маълум аст. Ҳокимони дар вилоятҳои забтшуда ҳукумроникунанда тадриҷан забон, адабиёт ва маданияти халқи маҳаллӣ — тоҷиконро омӯхта, дар сарон худ доираи адабӣ ташкил дода, гӯё анъанайи шохони гузаштаи маҳаллиро давом додани мешуданд ва худро ҳамчун хони одилу илму адабиётдӯст мешиносонанд. Дар охири асри XI дар Самарқанд маркази қарохониёни дастнишонда ба вучуд омад, ки дар он номи шоирон Рашидӣ Самарқандӣ ва Амъақи Бухорӣ ба забон гирифта мешавад. Ин шоирон мувофиқи шароит ва талаботи замони худ, забону адабиёти тоҷикро давом дода бошанд ҳам; анъанаҳои ғоявии асри X-ро давом дода натавонистанд, вале намоёндагони ҳаракати адабии замони худ буданд.

АМЪАҚИ БУХОРОӢ (ВАФ. 1148)

Шихобиддин Абулнаҷаб Амъақи Бухорӣ шоири охири асри XI ва нимаи аввали асри XII аст. Аз руи нақли тазкираҳо «Шихобуддавла» лақаби шоирӣ ӯ буда, «амъақ» ё «амъақӣ» тахаллуси вай аст. Чараёни зиндагии ӯ, аз ҷумла, соли таваллудаш маълум нест. Амъақ мисли шоирони дигарӣ ҳамзамонаш баъд аз таҳсили илму камол тақдирӣ эҷодӣ худро дар дарбори подшоҳон озмудани шудааст. Як муддат дар доираи адабии султон Санҷари салҷуқӣ дар Марв шоири дарбор будааст. Баъд бо сабабҳои номаълуме ба дарбори Қарохониён ба доираи адабии Самарқанд омадааст (ба дарбори Қутбиддин Абулмузаффар Иброҳим, Насриддин Абулҳасани Наср Хизрхон) ва ба дараҷаи амирушшуароӣ расидааст. Мувофиқи ривояти тазкиранависон бо Рашидӣ Самарқандӣ мушоира дорад.

Аз мероси адабии ӯ як девони шеърҳои қасида, рубоӣ, қитъа, таркиббанд ва ғазал, ки аз ҳафт ҳазор байт иборат аст ва достони «Юсуф ва Зулайхо» боқӣ мондааст. Қасидаҳои Амъақ аз ҷиҳати равияи мадҳу ситоиши худ бо равияи умумии адабиёти доираи дарбор ҳамоҳангӣ то меорад. Дар услуби шеърҳои мадҳиявиаш муғлақбаёнӣ, печ дар печ будани ифодаву образҳо

ва тасвирҳои ғайриреалӣ кам нест. Ба тарзи чистон (луғз) баёни намудани фикр аз хусусиятҳои услуби баёни вай аст. Масалан, қасидае, ки ташбиби он тасвири шамол мебошад, чунин аст:

Ало, эй мушаъбад шамоли муанбар,
Бухори бухурӣ ту, эй гарди анбар.
На рӯхӣ, валекин чу рӯхӣ мусаффо,
На нурӣ, валекин чу нурӣ мунаввар.
На халқӣ, ки не чисм дорию не қон,
На мургӣ, ки не пой дориву не пар.
Ҳама пӯиву пой ту дар ту пинҳон,
Ҳама парриву кори ту дар ту музаммар.
Зи ашқоли ту рӯи дарёе мунаққаш,
Зи осори ту рӯи сахро мусаввар.

Ҳамин услуби маҷозии тасвир, ки муғлақбаёнӣ дорад, дар шеърҳои ишқии ӯ низ мушоҳида мешавад:

Эй орази ту чун гулу зулфи ту чу сунбул,
Ман шефтаву фитнаи он сунбулу он гул.
Зулфайни ту қирест барангехта аз оч,
Зулфайни ту зогест баровехта ҳамвор,
Ду Моҳ ба минқору ду Хуршед ба чангул.

Рухсори ту ширест баромехта бо мул.

РАШИДИИ САМАРҚАНДИ

Ҳар чанд ки соли таваллуд ва вафоти ӯ маълум нест ва дар бораи вай маълумот хеле кам ва ноқис аст, вале аз шоирони маъруфи асри худ (охири XI ва аввали XII) будааст. Маълумоти нисбатан пурраро дар бораи Рашиди муаллифи «Таърихи адабиёти форсӣ» Ҳерман Эте додааст. Рашидӣ баъд аз хатми мадраса ва камолоти таҳсилу тақмили маҳорати шоирӣ дар доираҳои адабии қарохонӣ ва салҷуқӣ хизмат кардааст. Шоирӣ дарбори Хизрхони қарохонӣ (аввали асри XII) будани вай ба дараҷаи саидашшуарой доштани ӯро нақле, ки Низомии Арӯзӣ дар «Чаҳор мақола» оид ба муносибати ӯ ба Амъақи Бухорӣ овардааст, тасдиқ менамояд (агар саҳеҳ бошад). Рашидӣ бисёр ҳозирҷавоб ва базлагӯй буд, ки махсусан барои шоирӣ дарбор лозим буд. Боре Хизрхон дар сӯҳбат бо Амъақ пурсидааст, ки ӯ дар бораи шеърҳои Рашидӣ чӣ мулоҳиза дорад. Амъақ ҷавоб додааст, ки «хуб аст, вале андак бенамак аст». Дар ин сӯҳбат Рашидӣ ҳозир набуд, вақте ки ҳозир шуд, подшоҳ ба ӯ гуфтаи Амъақро нақл карда ҷавоб гуфтавро тақозо намуд. Рашидӣ бадеҳатан гуфтааст:

Шеърҳои маро ба бенамакӣ
Айб кардӣ, раво бувад, шояд:

Шеъри ман ҳамчу шаккару шахд аст,
Андар ин ду намак намебояд.
Шалғаму бокилост гуфтаи ту,
Намак, эй қалтабон, туро шояд.

Ровӣ нақл мекунад, ки шоҳ аз ин ҷавоб хурсанд шуд. Дар сӯҳбати ӯ одатан ҳар рӯз чор табақ тилло мегузоштанд. Он рӯз подшоҳ ҳар чор табақ тиллоро ба Рашидӣ бахшид.

То кадом дараҷа дуруст будани нақлро тасдиқ кардан душвор аст, вале ин далели он аст, ки Рашидӣ маҳорати ҳозирчавобӣ, латифагӯӣ ва таъби хуш доштааст.

Лаҳзаи дигари ҷолиби диққат дар эҷодиёт ва ҳиссиёти Рашидӣ ватандӯстӣ ва ифтихори миллист. Масалан, дар замони ҳукмронии феодаҳои турк муносибатҳо ба шоирони классикии миллии давраи ҳукмронии феодаҳои тоҷик Сомониён тағйир ёфт. Баъзе шоирони дарбор аз қабилӣ Муиззӣ ва Ҳоқонӣ онҳоро ҳачву тамасхур кардаанд. Рашидӣ ҳамчун шоири ватанпарвар тарафи эшонро гирифта, эҷоди он шоиронро ҳимоя кардааст. Масалан, ӯ дар бораи микдори мероси адабии Рудақӣ маълумоти қимматбаҳое дода, вайро зебандаи сарвари шоирон донистааст. Шояд аз сабаби барои шоирони ватандӯст номуқоид будани шароити дарбори қарохониён бошад, ки Рашидӣ аз ватан ҳичрат карда, аз шаҳре ба шаҳре, аз дарборе ба дарборе гаштааст. Вай аз дарбори қарохониён ба дарбори салҷуқиён Хуросон Туғоншоҳ (ҳукмронияш байни 1174—1186) ва Мозандарон Ҳисомуддавла Ардашер (1172—1207) рафта, шоири дарбор шудааст.

Рашидӣ асосан шоири қасидасаро мебошад. Қасидаҳои ӯро аз ҷиҳати шакл ба қасидаҳои Анварӣ баробар медонанд, вале аз ҷиҳати мазмун аз вай пасттар мешуморанд. Рашидӣ ҳам монанди Анварӣ илова ба шоири, аҳли илм — мунаҷҷим ҳам будааст ва аз шоирони забардасти замони худ ба ҳисоб рафта, ӯро ба дараҷаи устодӣ мешинохтаанд. Қасидасарои моҳиру машҳур Заҳири Форъебиро шогирди ӯ медонанд.

Рашидӣ дар охири умраш аз хизмати дарбор ва умуман дунёҷӯӣ даст кашида, гӯшанишин шудааст. Ниҳоят дар шаҳри Табрез вафот ёфтааст ва қабраш дар қабристони «Мақбарат-уш-шуаро»-и Сурхоб будааст.

ДОИРАИ АДАБИИ САЛҶУҚИЁН

Марказҳои сиёсӣ, илмӣ ва адабии Салҷуқиён бештар дар Марви шоҳи ҷаҳон воқеъ гардидааст. Ин шаҳр аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маданӣ обод буд. Дар он китобхонаҳои бой ва мадрасаҳои ҷой гирифтаанд, ки аз онҳо мадрасаи «Низомия» аст, ки дар баъзе шаҳрҳои дигар ҳам ба шарафи номи Низомулмулк таъсис ёфта буд. Подшоҳони аввали салҷуқӣ ҳатто беса-

вод бошанд ҳам, барои афзудани шӯхрати худ ба корҳои илмию адабӣ ва сарвазирони доно эътибор меоданд. Аз шоирони машҳури дарбори салҷуқиён номҳои Амир Муиззӣ, Анварӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Заҳири Форёбӣ, Маҳастиро ба забон гирифтани мумкин аст. Дар ин доираи адабӣ ҳам шакли ҳокими шеърӣ — шакли қасидаи мадҳия буда, идеологияи синфи ҳокими феодалиро ифода мекард ва ҳокимони аҷнабиҳо бо мадҳияҳои ироқӣ, идеализация менамуд. Шеърҳои танқидии Носирӣ Хисрав ва Саной ба қасидаҳои дарбори салҷуқиён низ дахл дошт. Дар ташбиби қасидаҳои ин доираи адабӣ бештар тасвири юришҳои ҳарбии султонҳои салҷуқӣ ва ҳаёти дашту кӯҳҳо, ки гузаргоҳи лашкариёни онҳо буд, тасвир ёфтаанд. Аммо аз сабаби ба ҳокимон, сарлашкарҳо ва лашкариёни салҷуқӣ, ки аксарият турк буданд ва забони тоҷикӣ-форсии қасидаҳо ба онҳо номафҳум буд, забони қасидаҳои давраи салҷуқӣ ҳам аз калимаҳои арабӣ ва суҳанҳои муғлақӣ душворфаҳм пур аст, зеро шоир чунин қасидаҳоро барои худнамоӣ дар назди ҳарифони худ эҷод мекард ва дар муғлақабаёнӣ як навъ мусобиқа дошт. Дар ин дарбор ҳатто рубоӣ ҳам, ки шакли шеърӣ майлҳои озоидиҳона буд, ба доираи адабии дарбор — ба мадҳ хизмат кардааст. Ду рубоии Амир Муиззӣ, ки ба мадҳи Маликшоҳ (1072—1092) ва инъоми ӯ ва ҳамчунин рубоии дигар ин маъниро тасдиқ менамояд. Шеърҳои мадҳияи ин доираи адабӣ ҳам дорои хусусиятҳои маснӯӣ буда, дар онҳо завқи баланд нест. Баҳои шеърҳои мадҳия дар шеърҳои Носирӣ Хисрав ва Саной ақс ёфтааст.

АМИР МУИЗЗӢ

Абӯабдулло Муҳаммад Муиззӣ дар оилаи Абдулмалик Бурҳонӣ ном шоири дарбори Алп-арслон (1063—1072) ва писари ӯ Маликшоҳ таваллуд ёфтааст. Соли таваллудаш аниқ нест (1049, 1058, 1072) қайд шудааст. Чун таваллудаш низ дар як маҳал Самарқанд, дар дигаре Нишопур ва дар сеюме Нисо зикр шудааст. Падараш Абдулмалик Бурҳониро баъзе сарчашмаҳо амир-аш шуарои дарбори Алп-арслон ва аз шоирони забардасти замони худ номидаанд, вале дар таърихи адабиёт шояд бинобар шоири мадҳҳои маҳз буданаш шӯҳрат надорад.

Муиззӣ баъд аз хатми таҳсили мадраса дар хизмати сипоҳии салҷуқиён буд. Чанде аз Хуросон ба Исфаҳон рафта, хизмати аскарӣ кардааст. Падараш пеш аз вафоти худ аз Маликшоҳ хоҳиш кардааст, ки фарзанди ӯро тарбия намояд:

Ман рафтаму фарзанди ман омад халафи сидқ,
Уро ба ҳудову ба ҳудованд супурдам.

Баъд аз вафоти падараш Маликшоҳ амр кардааст, ки маоши падарашро ба вай диҳанд. Аммо барои иҷрои фармон аз тангии иқтисод аз уҳдаи ришва додан набаромада, маҳрум мон-

дааст ва чуръати ба султон арз кардан ҳам надостааст. Хол он ки барои шоири дарбор будан либосҳои киборона, чоҳу манзили лоиқи шоҳу вазир, гуломҳои доштан лозим буд, ки ҳароҷоти зиёде дошт ва қадри шоир ҳам бештар аз ҳамин ҷиҳатҳои зоҳирий муайян мегардид. Аз рӯи нақли Низомии Арӯзӣ дар «Чаҳор мақола», ки аз забони ҳуди Амир Муиззӣ оварда шудааст, Муиззӣ барои фаҳмондани аҳволи худ ва ҳатто иҷозат гирифтани баҳри аз дарбор рафтан ба домоди Маликшоҳ Алоуддавла Амир Алӣ Фаромурз, ки шахси шеърдӯст ҳам будааст, мурочиат кардааст. Вай каме ёрии моддӣ дода, ўро ба сабру таҳаммул даъват кардааст, то ки фурсати муносибе ёфта шавад, ки ўро ба султон Маликшоҳ шиноснад. Чунин фурсат расид. Маликшоҳ ва дарбориёнаш одати барои гусели моҳи нав боми қаср баромадан доштанд. Шаби моҳи рамазон ба пешвози моҳи нав ба боми қаср баромаданд. Маликшоҳ бо камон ба боми қаср мебаромадааст. Алоуддавла Муиззиро ҳам даъват карда буд, фармуд, ки писари Бурҳонӣ дар ҳаққи моҳи нав, ки бори аввал султон дида буд, чизе гӯяд. Бадеҳатан гуфт:

Эй моҳ камони шаҳриёре гӯӣ
Ё абрӯи он турфа нигоре гӯӣ,
Наъле зада аз зарри иёре гӯӣ,
Дар гӯши сипехр гӯшворе гӯӣ.

Ин рубой, ки дар он моҳи нав моҳирона ба чор чиз ташбеҳ дода шудааст, ба Маликшоҳ маъқул афтод, зеро пеш аз ҳама тавсифи камони султон дар назар дошта шуда буд ва ғайр аз ин дар як порчаи хурд як предметро ба чор чиз ташбеҳ додан маҳорати баланд ба шумор мерафт. Султон амр кард, ки аз аспҳон ҳоси охурии худ якеро диҳанд ва фармуд, ки Муиззӣ ба меҳмонии имшабаи султон биёяд. Алоуддавла ин фармонишро иҷро карда, дар сари дастурхон аз шоир изҳори хоҳиш намуд, ки дар ҳаққи инъоми султон шеъри шукронае гӯяд:

Чун оташи хотирамро шоҳ бидид,
Аз хок маро бар забари моҳ кашид.
Чун об яке тарона аз ман бишнид,
Чун бод яке марқаби хосам бахшид.

Ин рубой чи аз ҷиҳати шакл, ки дар он моҳирона чор унсур (об, оташ, хок ва бод) қор фармуда шудааст ва чи аз ҷиҳати мазмун, ки шоир шоҳро мадҳ карда, худро ҳақир (дар рӯи хок буд) карда буд, ба султон боз ҳам маъқул афтод. Амр кард, ки ҳазор динор диҳанд ва маош таъин кунанд. Шоири ҷавон то ин дам таҳаллус надошт. Маликшоҳ бо амри худ фармуд, ки ба ӯ таҳаллус диҳанд. Амир ба хотири Султон, ки лақаби фаҳрии «муиз-уд-дунё ва дин» дошт, «муиззӣ» таҳаллус гузоштанро тақлиф кард, ба ҳама маъқул афтод. Он гоҳ султон ҳиммат карда гуфт: «Бигзор Муиззӣ мартабан амири ҳам дошта бо-

шад». Ба ин тариқ, тахаллус ва мартабаи дарбории ӯ «Амир Муиззӣ» шуд. Уро тадричан ба вазифаи «амир-аш-шуаро»-ӣ ҳам бардоштанд. Акнун вай надими шоҳ ҳам буд. Аз ҳар ҷиҳат осуда гашт. Дар яке аз шеърҳои аз зиндагӣ ва бахт розӣ будан ва ба вай ҳасад бурдани ҳасудонро акс кунонидааст:

Эй ёр, чу рӯзгор ёри ману туст,
Бас кас, ки бувад ҳасуди ману туст,
Ин бода, ки андӯхгусори ману туст,
Баргиру биё, ки кор кори ману туст.

Ин ҳолати рӯҳияро, ки аз инъомҳои султон баҳраманд, осудаву шодком гардидааст, дар қасидаҳои мадҳияаш низ мебинем.

Вазъияти ҳаёти шахсии ӯ баъд аз вафоти Маликшоҳ тағйир ёфт, зеро беинтизомӣ дар давлати конгломератии ӯ оғоз гардид, ҳар намояндаи хонадони султон амир шудан меҳост. Амир Муиззӣ ҳам мисли дарбориёни дигар ба оворагӣ афтада, гоҳ дар Исфаҳон, гоҳ дар Нишопур ва гоҳ дар Ҳирот зиндагӣ карда, аз рӯи одат ба фарзандони Маликшоҳ ва умуман сулолаи салҷуқӣ қасидаҳои мадҳия гуфта, рӯз гузаронидааст. Баъди оворагиҳо, охируламр ба дарбори султон Санҷар, ки ҳоло ҳокими Хӯросон буд, роҳ ёфт. Санҷари ҷавон ба ӯ бо ифодаи эҳтироми «падар» мурочиат мекард. Амир Муиззӣ ба сафарҳои ҳарбӣ ва шикори Санҷар иштирок мекард. Аз рӯи нақли таъкиранависон рӯзе султон Санҷар ҳангоми яке аз шикорҳо меҳост бадост будани хаймаро санҷад, тир аз камон андохт, тасодуфан дар он хайма Амир Муиззӣ буд, тир хаймаро шикӯфта, ба сари синаи ӯ зад, ки ҷароҳати он як умр беҳ нашуд ва охир ӯро аз олам бурд. Ин воқеа мумкин буд, ки сабаби эҷоди шеърҳои эътирозии у шавад, вале вай аз рӯи хушомадгӯӣ, замонасозӣ ва муносибати худро аз султон нақандан, шукрона мекард:

Тири шахро ба назм бистудам,
Шукр карду ба фаҳр бар бифрошт.
Омаду бўса дод синаи ман,
Рафту пайкон ба сина — дар битзошт.
Ман надонам, ки ин вадиятро
Сина то кай нигоҳ хоҳад дошт.

ва ин фоҷиани худро аз тақдир, аз «хости худо» донистааст:

Миннат худойро, ки ба ҷонам накарда қасд,
Тире, ки шаҳ ба қасд наяндохт аз камон.
Як чанд агар зи ранҷ буд дилам дардманд,
Як сол агар зи дард танам буд нотаваон,
Фарҷому оқибати хешро сабаб
Фазли худой донаму фарри худойгон.

Аз мисраи чоруми ин мисол ҳувайдост, ки бемории тезу тунди захми пайкони тир «як сол» давом кардааст, вале дарди он минбаъд ҳам боиси ранҷурии ӯ гаштааст, ин ҳиссиёти ногувор дар қасидаҳои баъди захмӣ мунъакис гардидааст. Ақидаи тазкиранавис Авфи, ки аз захми пайкон чо ба чо мурд, гуфтааст, тасдиқ намешавад. Дар бораи он ки Муиззӣ дар пиронсолӣ (ба як ҳисоб 91 сол, ба ҳисоби дигар 78 сол умр дидааст) ва фарғутӣ вафот ёфтааст, ду байти зерин ва ифодаҳои «пажмурда» ва «пушти дутоҳ» тасдиқ менамояд:

Муи сиёҳи ман ба чавонӣ чу мушк буд,
Кофур шуд ба пирӣ мушки сиёҳи ман.
Овард рӯзгор зи пирӣ асар надид,
Бо рӯи пажмурдаву пушти дутоҳи ман.

Мероси адабии Муиззӣ аз як девони мукаммали қасидаҳо, ғазалиёт, рубоӣёт ва қитъаҳо иборат аст, ки ҳаҷми онро ҳар хел нишон додаанд: 15 ҳазор, 12,5 ҳазор ва дар нашри Аббос Иқбол 19 ҳазор байт таъин шудааст. Чои асосиро қасидаҳои мадҳия ташкил медиҳанд, ки Носири Хисрав онҳоро «Хармуҳра» номидааст. Ҳар чанд ки дар қасидаҳояш забон, воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърро моҳирона ба кор бурдааст, вале қимати асари адабӣ, аз ҷумла, қасидаҳо, пеш аз ҳама, дар шакл нест, дар ғоя ва мундариҷаи он аст. Амир Муиззӣ пурра побанди ақидаи феодалии подшоҳпарастӣ буда, ҳамаи масъалаҳои адабӣ, эстетикӣ ва панду ҳикмати инсониро ба раёю хоҳиши шоҳ вобаста дониста, аз ҳамин нуқтаи назар қимати онро муайян кардааст:

Ҳар кас, ки нест банди султони рӯзгор,
Ўро умеди беҳ шудан аз рӯзгор нест.
Он сирате, ки шоҳ накардаст ихтиёр,
Наздики оқилони ҷаҳон ихтиёр нест.
Ҳар шеър, к-он ба номи шаҳаншаҳ нагуфтаанд...
Онро зи ҳикмату зи маонӣ шиор нест.

Қасидаҳои Амир Муиззӣ аз ҷиҳати ғоя нокис аст: аввало, дар ҳолати дар адабиёти асрҳои XI—XII мавҷуд будани майлҳои халқии зиддифеодалӣ бо ақидаи феодалии маҳдуд мондааст. Сониян, маҳз барои рӯзгузарони худ подшоҳони аҷнабиرو, ки истилоъқунандагони ватан буданд, таърифу тавсиф менамояд ва мавқеи идеологияи онҳоро мустақкам мекунад. Сеюм, ҷунин мавқеи зиддиватандӯстии ўст, ки анъанаҳои хуби адабиёти классикии форсу тоҷик, аз ҷумла, анъанаи ватандӯстии шоҳноманависиро, ки ба хизмат ва ҳимояи шарафу номуси ватан аз истилоғирони бегона аст, инкор менамояд:

Маҳон фасонаи Афросиёби тўронӣ,
Мағўй қиссаи Исфандиёри эронӣ.

Сухан зи Хусрави султони ҳафт кишвар гӯй,
Ки хатм гашт бад-у хусравнию султонӣ.

Ин фикрҳои зарарноки ватанпарварӣ, аз як тараф, зехну шуури ватандӯстонаи халқҳои эрониро сусту кунд мекунад ва аз мубориза ба муқобили бегонагон боз медорад, аз тарафи дигар, мавқеи истилогаронро дар кишвари забткардашон мустаҳкам менамояд. Чунин мазмуну мундариҷаи қасидаҳои Муиззиро ғояи баланди қасидаҳои ӯ шуморидан ғалати маҳз ва нафаҳмидани моҳияти зиддихалқӣ ва зиддиватандӯстии ўст, ки барои манфиатҳои моддии худ гуфта шудааст ва баҳонро Носири Хисрав, чунон ки дар боло дидем, дуруст додааст. Чунин мавқеи зиддихалқии Амир Муиззист, ки қимати ҷовидонии асари Фирдавсро инкор намуда, онро асари дурӯғ номидааст:

Чанд гӯянд зи «Шаҳнома» суханҳои дурӯғ?

Чанд хонанд суханҳои фалону беҳмон?

Сирати шоҳ аён асту дигар ҷумла хабар,

Аз хабар ёд наёранд, кучо ҳаст аён.

Ростии суханҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсро, ки рӯҳи халқ аст ва баръакс, дурӯғ будани гуфтаҳо, махсусан қасидаҳои мадҳияи бегонапарвари Муиззиро гузашти замон исбот кард. Ҳамин тавр, моҳияти халқии адабиёти озодихоҳии классикиро инкор намудан дар аксарияти қасидаҳои мадҳияи ӯ акс ёфтааст:

Гуфт Фирдавсӣ ба «Шаҳнома» — дарун чунон ки ҳаст,

Қиссаҳои пурҳичобу фатҳҳои бар абар..

Гар чи ӯ аз Рустам гуфтаст бисъёре дурӯғ,

Гуфтаи мо рост аст аз подшоҳи номвар.

Мо ҳаме аз зинда гӯем, ӯ ҳаме аз мурда гуфт,

Они мо як сар аён аст, они ӯ як сар хабар.

Чунин шоири маддоҳи тасвиркунандаи подшоҳони бегонаи истилогарро ба эътибори «санъати баланд»-е, ки дорои ғояи зиддихалқист, «ба сафи шоирони беҳтарини он замон» гузоштан ва баҳои ҳақиқии эҷодиёти ўро «ноинсофӣ» шуморидан — нафаҳмидани моҳияти таърихӣ адабиёт ва ба синфҳои муайян ва давлатҳои хизмат намудан аст. Агар ба гурӯҳи шоирони беҳтарини он замон Носири Хисрав, Саной, Хайём, Низомӣ ва ғайра дохил бошанд. Муиззиро ба қатори онҳо даровардан ба ақидаи ғалати чараёни умуми роҳ додан аст.

Ғазал ва рубоӣҳояш дар мавзӯи ишқ аст, вале ҳамчун шоири таъмин аз ҳаёти моддӣ бештар ба ҳисси лаззати шаҳвонӣ маҳдуд буда, дар он дарди ишқ ба маънои васеи инсонияш, ки олами иҷтимоиро ҳам дарбар мегирад, надорад. Масалан, дар рубоии зерин ҳиссиёти ишқӣ баланд нест:

Чашми ману чашми он бути тангдахон,
Дар байъу шире шуданду дар суду зиён.
Карданд яке байъ зи мо ҳарду ниҳон,
Он об бад-ин супурду ин хоб бад-он.

Рубоӣи Муиззӣ дар муқоиса бо рубоӣхон Хайём мақоми
босазе надорад.

Дар ғазалхояш ҳам дарди ишқ, сӯзиши самими ва дарунӣ
ба назар намерасад. Чи тавре ки аз гуфтаҳои худӣ шоир маъ-
лум аст, предмети ишқи ӯ як кас нест, бо ҳар кас аст, пас,
ҳиссиёти ишқии вай тақсим шудааст. Маъшуқи шоир ҳарза-
гӯи арҷой мебошад:

Агар ягона шавӣ, бо ту дил ягона кунам,
Зи ишқу меҳри дигар дилбарон карона кунам...
Ба маҷлисе, ки рафиқон нигоҳдорандат,
Ба чашм, бо ту сухан гуяму баҳона кунам.

Ба ҳамин тарик, шеърхон Муиззӣ дар ақидаи иҷтимоӣ,
фалсафӣ ва ҳиссиёти ишқию иҷтимоии инсон мавқеи баланд
надорад ва он аз таъсири муҳити ғалати дарбор ва қаноат-
мандии моддию маънавии шоир аз он ба вучуд омадааст.

АДИБ СОБИРИ ТИРМИЗӢ

Таъзе тазкиранависон, аз ҷумла, Давлатшоҳ, ӯро аслан
буҳроӣ мешуморанд, вале вай бо нисбати «Тирмизӣ» машҳур
аст. Соли таваллудаш маълум нест. Исмаи Шайхобиддин, пи-
сарӣ Исмоили Тирмизӣ, ки низ шахси шоир будааст. Дар шеър
«Адиб» ва «Собир» тахаллус дорад. Ин маъниро аз он порча-
ҳои шеърӣ фаҳмидан мумкин аст, ки дар онҳо ин ду калима
қайд шудааст:

Агарчи бошам аз пеши ту ғойб,
Бувад бар дил маро зикри ту ҳозир
В-агар чи дар ҳаводис сабр беҳтар.
Наям бе ту чу номи хеш Собир

Инак Адиб аз сари ихлосу эътиқод,
Бо ин ки нест санъату шеърӯи шоирӣ,
Эдар зи Қайба шеър фиристо дар санот
В-арна, на ҳар дареву санои на ҳар саре.

Яке аз шарҳиҳолнависон таҳсили илму дониши ӯро дар Хи-
роғ дар мадрасаи «Низомия», дигаре дар Бухоро медонад.
Шахси бомаърифат будани вай гувоҳӣ медиҳад, ки аз илмҳои
замони худ баҳраманд будааст. Хатмкунандагони мадрасаҳо
пас аз касби камолот ва шӯҳрати аввалин ба дарбори ҳуку-

матҳои феодали даъват мешуданд. Уро ҳокими Хуросон Алӣ ибни Чаъфар ба Нишопур даъват кардааст ва аз он ҷо ба шаҳри Марв, ки пойтахти султон Санҷар буд, ҷалб карда шуд ва аз одамони хос ва маҳрами ӯ гашт. Тафсилоти ҳаёташ маълум аст. Аз рӯи нақли Давлатшоҳ султон Санҷар ӯро ба сифати сафир ё вакили худ ба дарбори Отсиз султони Хоразмшоҳ фиристодааст, то ки аз амалиёти ин подшоҳи саркаш ва истиклолиятҷуй, ки расман тобеи Салҷуқиён буд, огоҳ карда истад. Дар ин мобайн Отсиз як ё ду нафар каллабурро мефармояд, ки дар шароити мувофиқ масалаи, ҳангоми намози ҷамоа султон Санҷарро қатл кунанд. Адиб Собир аз ин нияти бад хабардор шуда, султон Санҷарро огоҳ мекунад ва сурати қотилонро ба ӯ мефиристад, онҳо дастгир ва ба ҷазо мерасанд. Отсиз аз ин воқеа хабар ёфта, Адиб Собирро дасту по баста, соли 1152 дар ҷарғи Ому ғарқ мекунонанд. Умри дароз дидан ва айёми пирӣ дар хизмати Отсиз султон будани вайро аз порчаи шеърин зерин фаҳмидан мумкин аст:

Будам аз рӯзи ҷавонӣ ҳар нафас дар лаззате,
З-он чунин дар ҳасрати рӯзи ҷавонӣ мондаям.
Лаззате аз зиндагонӣ нест дар пирӣ маро,
З-он ки дар бими заволи зиндагонӣ мондаям.

Аз осори адабии Адиб як девони шеърҳо боқӣ мондааст, наشري пурраи он дар тоҷикӣ нест, вале онро адиби Эрон Алӣ Қавим соли 1953 дар Техрон ба таърифи расонидааст. Мувофиқи шароити хизмат ва зиндагӣ аксарияти шеърҳои ӯ қасидаи мадҳия буда, вобаста ба талаби замон ба султонҳои аҷнабӣ — подшоҳони турк султон Санҷар ва Отсиз султон бахшида шудааст. Ин қасидаҳо монанди қасидаҳои Муиззӣ ва ҷамасронаш аз ҷиҳати забон ва санъатҳои бадеӣ зебо бошанд ҳам, аз ҷиҳати ғоя ҳамон мундариҷаеро доранд, ки ба манфиати халқ набуда, балки ба манфиатҳои шахсӣ ва моддии шоиру феодалиҳо ва ҳукуматдорони аҷнабии истилогар равона карда шудаанд. Равияи асосии феодалии шоирро аз он гуфтаи ӯ пай бурдан мумкин аст, ки дар замонаш афзалиятро дар шеър танҳо ба шоирони маддоҳи дарбор дода, ба шоирон аз қабилҳои Хаёму Носири Хисраву Саноиву дигарон эътиборе надодааст. Ҳар чанд ки ин гуфтаи ӯ фахрия аст, вале ба ғайри адабии майлҳои халқӣ не, ба манфиати синфи феодалиҳо мебошад:

Ба аҳди худ шуароро тақаддуме наниҳам,
Ба ҷуз Муиззӣю Масъуди Саъди Салмонро.

Адиб Собир бо Рашиди Ватвот дар дарбори адабии Отсиз султон буданд ва бояд бо ҳам шиносони наздик дошта бошанд. Аз порчаи шеърин тавсифи Ватвот бармеояд, ки Адиб Собирро эҳтиром мекардааст ва ҳатто ба дараҷаи устодӣ мешинохтааст:

Меҳри ту чӯям аз дилу чону мабод шод,
Он кас, ки нест аз дилу чон меҳрчуи ту.
Чонам зи ҳичри рӯи ту дар андӯх асту бас,
Эй сад ҳазор шодиву роҳат ба рӯи ту.
Ман мадҳгӯи ту шудаму з-ин туро чи фикр,
Қ-имрӯз оламест ҳама мадҳгӯи ту.

Ин гуна тавсифҳоро ба эътибори ғазал ва рубоиҳояш, ки мундариҷаи бой, забон ва услуби содда дорад ва он аз масъалаҳои шакли шеърест, қабул кардан мумкин аст:

Эй Собир, эй сипехри суҳан, эй ҷаҳони ғазл,
Эй қабзаи фазоли айём кун ту.
Ту гӯи назму наср ба майдон фикандаи,
Ҷавғони ҳар кас насрасидаст гӯи ту.

Вале аз ҷиҳати ғоявӣ аз мақому майлҳои халқӣ паст меистад, зеро махсусан қасидаҳои мадҳияи ӯ ба ғоидаи ғояҳои халқӣ нест. Ин маъниро аз порчаи зерини шеърӣ, ки ақидаи ғалати тақдири бади инсонӣ мазлумро на аз ҳаёти онрӯза ва қонуни қоидаҳои ҷамъияти феодалӣ, балки аз ҳаракати сайёраҳои доништааст, фаҳмидан мумкин аст. Ӯ дар ин шеър аз паи тарғиби ғояи динии худҷӯй рафта, ҷаҳонро бебаҳо, танҳо худро безавол пиндошта, бо ин роҳ диққати мардумро аз масъалаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии ҳаёт ба масъалаҳои динии зӯҳду тоату тақво, илму имони динӣ ҷалб намудааст, ки он идеологияи феодалӣ буда, дар таърих роли иртиқой бозидааст. Аз рӯи очизӣ ва сустии ирода одамон (ҳокимон дар назар аст)-ро ба «инсофу адлу эҳсон» даъват кардан маънои адолатхоҳӣ дошта бошад ҳам, мафҳуми мубориза бо бадихо ва бадкирдоронро ифода намекунад ва бузургии шоир ҳам дар ин нест. Оҳангҳои пессимизми зӯҳдпарварӣ ва хилватгузинии шеърҳои Собир ҳоноҳ ба муборизаи ғайри озодиҳои халқ зарар ва барои халқро дар очизиву нотаъвоӣ нигоҳ доштани феодалҳо ёрӣ расонидааст. Чунин оҳанги иҷтимоӣ ба ғоидаи халқ нест ва ғиро аз мубориза барои бахти худ нигоҳ доштааст, зеро агар зулми иҷтимоӣ аз гардиши фалак бошад, пас, золимон айб надоранд:

Ҷавр аз ин баркашида айвон аст,
Ки дар ӯ Муштариву Қайвон аст.

Дами сарде, ки мекашад мардум,
Ҳама з-ин баркашида айвон аст.

Одамизодро дар ин айвон
Ҷавр анвоу ранҷ алвон аст...

Зиндагиро завоҷ дар пеш аст,
Зиндаи безавол яздон аст...

Тӯшаи ту на кӯзаи об аст,
Тӯшаи ту на суфраи нон аст

Зухду инсофу тоату тақвист
Илму имону адлу эҳсон аст.

Шоир ҳар чанд ки инсонро очизона бе тафовут ба «адл инсоф» даъват кардааст, вале дар мағз андар мағзи идеологияи ӯ фикрҳои ба манфиати феодалҳо хизматкунанда пинҳон аст. Чавр аз синфи ҳокими золим не, аз фалак, «мардум ва одамизод» ба синфҳо чудо намешаванд, яклукханд, танҳо оммаҳо меҳнаткаш не, ҳамаи «мардуму одамизод» бетафовут гӯё мебинанд ва ғайра: Ин ақидаҳои динии феодалии гӯлкунандаи халқи меҳнаткаш, кундкунандаи зеҳни онҳо ва боздорандаи муборизаи синфист, зеро мақсад муборизаи иқтисодӣ (тӯшаи обу нон) набуда, балки тоату ибодат будааст. Чунин ақида зарарнокро панду ҳикмати муфид доништан нафаҳмидани маънавияти адабиёти зарарноки майлҳои феодалист. Шоир ба бузургон касе, ки моҳияти зиддиятноки манфиати одамони замони ҳушор синфи истисморкунанда ва муфтиҳуруро фош намояд, на рӯпӯш

Ҳон, то аз он гурӯҳ набошӣ, ки дар ҷаҳон
Чун гов меҳуранду чу гургон ҳамедаранд.

(Носири Хисрав)

Ҳамин тавр, идеологияи шеърҳои Адиб Собир дар манфиати прогресси ичтимоӣ нест. Дар ташбиби қасидаҳои айшу ишрати дарборӣ ва даъват ба лаззатҳои моддӣ дида мешавад, ки аз он ҳолати рӯҳияи синфи доро намудор аст. Чунин вазъиятро танҳо ҳаётдӯсти маънидод кардан кам аст, зеро дар ишратасвирҳо ҳаётдӯсти ба маънои васеи прогрессивии не, тасвири ҳаёти фаҳши синфи доро фаҳмида мешавад, ки аз бонгарии муфти бедарди миён «чун гов меҳуранд»-у нафси ҳайвонии худро қонеъ мегардонанд. Даъватҳо ба айшу роҳат барои оммаҳои мазлум нест, зеро на вақт доранду на имкониятҳои моддӣ. Онҳо киштии-киштии бори меҳнати вазнини ҷамъияти феодалиро ба дӯши худ мекашанд ва аз ҳаёлотии «он дунё» ва ҷаннатии афсонавӣ лаззат мегиранд. Аз ин сабаб, шеърҳои зеринро ки синфи ҳоким, махсусан дарборӣро ба айшу роҳат даъват мекунам намояд, ҳаётдӯсти маънидод кардан баҳои аз ҳад зиёд аст:

Молу ҷамолу хуррамини сӯхбати шабоб,
Ишқу висоли беғамиву ишрату шароб.
Шугле бувад ба вачҳу нишоте бувад ба шарт,
Айше бувад ба расму мурода бувад савоб...
Эй он ки шабобу шаробиву гӯши ту
Ҳам лаҳни ҷанг дораду ҳам нағмаи рубоб,
Гар гулистони орази маъшук пеши туст,
Аз гардиши замона туй дар гулу гулоб,
Аз рӯҳ соз қосиди маъшукро нисор,
В-аз бӯса деҳ саволи дилоромро ҷавоб.

Коху високи ту чаману сарву савсан аст,
Саҳни сарои ту фалаку Моҳу Офтоб...
Дар кӯи дӯстон, ки бувад даҳшати фироқ,
Бар рӯи дӯстӣ чӣ кунад ҳайбати никоб.
Ҷонпарварон ба савсани озоди обдор,
Дил тоза кун ба наргиси маҳмури нимхоб.

Дар гузашта ин ҳама ҳолат ва ҳаёти киборонаву муфтхӯ-
рона насиби танҳо намояндагони синфи ҳоким буд, ки аз ҳисо-
би заҳмати пурмашаққати меҳнаткашон зиндагӣ мекарданд.
Насиби оммаҳои халқ дар гуруснагӣ, қашшоқӣ, мӯҳтоҷӣ ва ға-
му кулфат ва меҳнати вазнин руз гузаронидан буд, ки онро
шоири дарбор дида наметавонист.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ дар офаридани санъати шеърӣ мо-
ҳир аст. Масалан, ғазали ӯ «Се дар се» тасдиқи ин даъво ме-
бошад, ки дар санъати лаффу наشري мунтазам ва ғайри мун-
тазам эҷод шудааст:

Зи ноибони руху чашму зулфат, эй дилбар!
Яке гул асту дуом наргису сеюм анбар.
Ҳамеша дар бари зулфат мучовиранд се чиз:
Яке шиканҷу дуом ҳалқаву сеюм чанбар.
Латофат аз ду лаби ту рабудаанд се чиз:
Яке ҳаёту дуом замзаму сеюм кавсар.
Зи бӯю ҳӯи ду зулфат се чиз баҳраваранд:
Якум насиму дуом нофаву сеюм мичмар.
Маро се чиз бубахш аз ду лаб ба як бўса:
Яке ақиқу дуом пиставу сеюм шаккар.
Равону ҷону дили ман зи ишки ту шудаанд:
Яке залилу дуом очизу сеюм музтар.
Зи ҷодуи ту рабудӣ зи Меҳру ҳуру парӣ:
Яке ҷамолу дуом чеҳраву сеюм пайкар.
Ба кӯи байъату хатти вафову манзили васл:
Яке биёву дуом бингару сеюм бигзар.
Ба чашму гӯшу забон номи ҳолу қиссаи ман:
Яке бигӯю дуом бишнаву сеюм бингар...

Дар ин шеъре, ки ҳусни таҳаллус ва ё байти мактаъ омада-
аст, мавзӯи ишқист ва ба зебоиҳои зоҳирӣ, лаззати ёр ва ҳола-
ти ногувори ошиқ бахшида шудааст. Чунон ки аз кӯшишҳои
шоир дида мешавад, диққати ӯ на ба ифодаи табиӣ, ҳиссӣ ва
ҳаяҷоновари таассуроти ишқии вай, балки ба офаридани санъати
се дар се, ки ҳислати шаклпарастона дорад, равона шудааст.
Диққати ҳонандаро на олами портуғезӣ ҳиссиёти оши-
қона ва ё граждании шоир, балки пеш аз ҳама санъати
зоҳирии ӯ, ки ба ҷамъ кардани предметҳо, ҳислатҳо ва сифату
амалиётҳо равона шудааст, ба худ ҷалб менамояд, ки он рағ-
бати зоҳирист ё ки шаклдӯстист. Ҳар чанд ки ин гуна санъат
меҳнати зиёде металабад ва ҳонандаро водор менамояд, ки дар

бораи узвҳо, хислатҳо ва ҳолати рӯҳияи шахсу сифатҳои ӯ фикр кунад, вале ин ҳолат ҳунар ва санъати маснӯъ аст ва бо эҳсоси дил камтар алоқаманд мебошад.

Дар эҷодиёти Адиб Собир шеърҳои бевосита ифодакунандаи ҳиссиёти ишқии шоир кам нест:

Чун ғиревон шудам ба сӯи висок,
Дар висол ихтиёр карда фироқ.
Дилам андар ҳазоҳизи ҳичрон,
Рӯҳам андар кашокаши эҳрок...
Чун зулфи ту беқарорам имшаб,
Чун чашми ту беҳуморам имшаб.

Бо вучуди ин, диққату эътибори шоир ба санъату таносуби сухан ва воситаҳои тасвири бадеӣ зиёдтар аст:

Танг аст маро дил зи ғами тангдаҳоне,
Чун мӯй шудам аз ҳаваси мӯймиёне.
Аз хуни чигар чехраи ман лоласитон аст,
То дурам аз он чехраи чун лоласитоне.
Эй дода маро васли ту ҳар соат суде,
Дорам зи фироқи ту ба ҳар лаҳза зиёне.
Тимори ману нози туро нест қиёсе,
Ҳусни туву андӯҳи маро нест кароне.

Дар шеърҳои Адиб Собир оҳанги риндона дар назар менамояд, вале рӯҳи баланди зиддидинӣ надорад.

Рубоиёти ӯ низ дар мавзӯи ишқ буда, дар баъзе лаҳзаҳо, масалан, дар тавсифи шароб каме оҳанги риндона ҳам дорад:

Эй мояи ҳар латофат, эй дурри хушоб,
Аз ҳар сухале чу оташи тез матоб.
Ғар оташу об хонамат ҳаст савоб,
Покиза чу оташиву боиста чу об.

Қитъаҳои Адиб Собир бештар ҳасби ҳолӣ буда, муносибати ба ҳаёти онрӯзадостанӣ ўро акс кунонидааст ва бо ин муносибат пандҳои ӯ низ ифода ёфтааст. Масалан, дар рубоии зерин аз ҳасудон ва бахилон шикоят кардааст:

Гумон барам, ки дар ин рӯзгори тира чу шаб,
Бихуфт чашми мурувват, бимурд модари чуд...
Дар ин замона ба чуз мубхилу ҳасуд намонд,
Бурида бод сари мубхилу забони ҳасуд.
Агар ба дасти ман асти амӯди субҳи мунир,
Бикӯба ме сари аҳли забонаро ба амӯд.

Ӯ ҳамчун шоири умедвор ба саховати каримон ва олиҳимматон, ки як навъ хислати тамаъкорист, аз намондани сахиҳову каримон, вагарна дар мадҳ тайёр будани худ сухан рондааст:

Дар ҷаҳон як карим агар будӣ,
Агар мадеҳам туҳӣ набуд забон.
Домани ман туҳӣ аз он монда-ст,
Қ-аз каримон туҳӣ шуда-ст ҷаҳон.

Ақидаи шоир дар бораи душман бо зарбулмасали халқии
«душман дӯст намешавад, шикамба гӯшт», ҷамоҳанг аст.

Зи душманони куҳан душманони нав созӣ —
— Ба дасти дев бувад ақлро гарав кардан.
Зи мурда зинда шудан мумкин асту мумкин нест
Зи душманони куҳан дӯстони нав кардан.

Ба ҳамин тарик, эҷодиёти адабии Собир аз мадҳ, ишқ, панд
ва каме шикоят аз фалак, пас, аз худо бошад ҳам:

Кирдугоро, киса дорам зи симу зар туҳӣ,
Ҳар сабукборӣ маро аз дил аз ин дорад гарон.
Дигаронро қисаҳо додӣ гарон аз симу зар,
Дигаронро ҳамчу ман кун, ё маро чун дигарон.

Дар ҳиссиёт ва ақидаи ӯ оҳанги тасалим ба хости фалак ва
кирдигор ва аз он ноилоҷ будани инсон мавқеи асосӣ дорад ва
аз он мафкураи феодали ва оммаҳои очиз намудор аст, вале
дар афкори рационализм—илмро аз ҷаҳл ва олимро аз ҷоҳил
афзал гузоштан мақоми баланд дорад:

Олим, ки хурданаш ҳама ғам бошад аз ҷаҳон
Беҳтар зи ҷоҳиле, ки наими ҷаҳон хурад.
Гарчи ғизои боз бувад синаи тазарв,
Беҳ з-он ҳумои, гарчи ҳама устухон хӯрад.

АНВАРИИ АБЕВАРДӢ (1090—1188)

Авҳадиддин Али ибни Муҳаммад бинни Исҳоқ Анварӣ дар
деҳаи Баднами ноҳияи Ховарони атрофи Абевард, ки дар соҳи-
ли ҷануби Шарқии баҳри Хазар воқеъ буд, таваллуд ёфтааст.
Тафсилоти ҳаёт ва авлоду аҷдои ӯ, махсусан то омадани вай
ба дарбори султон Санҷари салҷуқӣ равшан нест. Ӯ таҳсили
илмро дар мадрасаи «Мансурия»-и шаҳри Тус гузаронидааст.
Дар бораи аз қадом илмҳои замон баҳраманд шудани вай пор-
чаи зерини шеъри шоир маълумот медиҳад:

Мантиқу мусиқию ҳайат бидонам андаке
Ростӣ бояд бигӯям: бо насибу вофирам
В-аз илоҳӣ он чӣ тасдиқаш кунад аҳли сарех,
Гар ту тасдиқаш кунӣ бар шарҳу басташ моҳирам
В-аз риёӣ мушкиле гардам ба хилват ҳал шудааст
В-андарон ҷуз воҳиб аз тавфиқи кас не ёварам

В-аз табиӣ рамзи чанд ар чанд бе ташвир нест,
Кашф донам кард, агар ҳосид набошад нозирам.
Нестам бегона аз аъмолу аҳкому нучум,
Дар баёни ӯ бағоят устоду моҳирам.
Чун зи Лукмону Фалотун нестам кам дар ҳикам,
В-ар ҳаме бовар надорӣ, ранча шав, ман ҳозирам.
Бо бузургон мустафидам бо фурудастон муфид,
Олами таҳсилро ҳам вориду ҳам содирам.

Анварӣ баъди хатми таҳсил дар ҳамон мадраса мударрисӣ кардааст, вале аз паси даромади мударриси зиндагӣ қардан душвор буд. Вай аз ҳамаи илмҳо воқиф бошад ҳам, бештар дар илми нучум моҳир будааст. Барои ба хизмати дарбор рафтан воситае лозим буд. Дар ин бора ду нақле аз Давлатшоҳ ва Хондамир ҳаст, ки ҳар ду ҳам ба Марв ба дарбори султон Санҷар ба вазифаи ё шоири ва ё мунаҷҷимӣ (ва ё ҳар ду омадани уро тасдиқ менамояд. Вай ба дарбор бо қасидае мурочиат кард, ки ду байти аввали он чунин аст:

Гар дилу даст баҳру қон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.
Шоҳ Санҷар, ки камтарин ҳадамаш
Дар қаҳон подшаҳнишон бошад.

Аммо соли ба дарбор рафтани маълум нест. Агар дар соли ба тахт нишастани Санҷар (1118) 28-сола бошад ва шояд баъд аз хатми таҳсили мадраса, ки тӯлонист, якбора ба дарбор на- рафтааст, зеро мударриси мекард, ба дарбор рафтани ӯро дар солҳои 1125 тахмин қардан мумкин аст. Ин маъниро, ки дар қасидаи «Илтимосия» зикр ёфтааст, низ тасдиқ менамояд:

Хусраво, бандаро чу даҳ сол аст,
Ки ҳама орзуи он бошад,
Қ-аз надимони маҷлис ар нашавад,
Аз муқимони остон бошад.

Вай дар дарбор аз наздикони султон буда, ба вазифаи шои- рӣ ва мунаҷҷимӣ қарор гирифт ва муддати зиёде бо вучуди мочароҷуи дарборӣён, хизмати дарбориро бачо меовард. Сил- силаи қасидаҳои хеле зиёди пур аз игроқи ӯ, ки подшоҳони аҷ- набӣ — туркҳои истилогари салҷуқиро мадҳ ва сиёсати онҳоро ҳимоя кардааст, ба султон Санҷар бахшида шудааст. Сабаби ба дарбор рафтани вай ҳарчанд аз эҳтиёҷоти иқтисодӣ маъни- дод шудааст, ки онро адабиётшиносони хориҷӣ тасдиқ менамо- янд:

Ин як шабе, ҳама шаб дар ғами андешаи он,
Қ-аз куҷо в-аз кию чун кунам панҷ дирам.

сабаби асосӣ мафкураи феодалӣ ва ҳимоя қардани базису над- стройкаи он аст, сабабҳои иқтисодӣ, яъне рӯзгузаронии шоир

сабаби зоҳирист, зеро ризку рӯзии на ҳама шоирону олимон аз хазинаи давлат ва инъоми подшоҳон мегузашт.

Аз рӯи гуфтаи тадқиқотчин эронӣ мударрис Разаӣ Анварӣ пеш аз ба Марв ба дарбори Санҷар роҳ ёфтаи, дар шаҳри Балх будааст ва ҳамчун шоир шӯҳрат доштааст. Ӯ аввал ба хизмати Абулҳасани Имронӣ ном вазирӣ Санҷар дохил шуда, шояд аз одамони мӯътабари Санҷар ба шумор рафта бошад.

Дар соли 1153 воқеаи сиёсӣ рӯй дод, ки ҳам ба тақдирӣ салҷукиён ва ҳам ояндаи Санҷару Анварӣ бетаъсир намондааст? Дар Хуросон туркманҳои ғуз ба муқобили ҳукумати марказӣ шуру фитна ба вуҷуд оварданд. Санҷар дар ҷанги муқобили ғузон асир афтада баъд аз ҷанд соли он дар зиндон вафот ёфт. Бо қасидаи «Ашқҳои Хуросон» ба ҳокими қарохонии Самарқанд барои ёри муроҷиат қардани Анварӣ ғоидае надод, дар натиҷа, дар кишвар харчу марҷ рӯй дод, давлати салҷуқӣ парешон шуд, балки хотима ёфт. Аз як қасидаи Анварӣ, ки соли 1155 навиштааст, ба шаҳри Тирмиз ба дарбори Пирӯзшоҳ омедани вай ва аз дарёи Аму бо кишти гузаштани ӯ ва тасвири зебоии шаҳр акс ёфтааст:

Охируламр чу киштӣ ба саломат бигзашт,
Ҷастам аз киштию омад ба лаби киштигоҳ,
Арсae дидам чун ҷону ҷавонӣ ба хушӣ,
Шоднафзоӣ чу ҷону чу ҷавонӣ ғамкоҳ,
Гуфтаи: «Эй бахт, биҳишт аст савдои Тирмиз».
Гуфт: «Розӣ машав аз равзаи ризвон ба ғиёҳ,
Бош ,то шаҳр бубиниву дару бори малик,
Бош, то қалъа бубиниву дару арзи сипоҳ»...

Аз гуфтаҳои шоир дар ин қасида вонамуд мешавад, ки ӯ ба Тирмиз шояд бо даъвати Пирӯзшоҳ на ба хизмати дарбор, балки меҳмонӣ омада, баъди ҷанде ба Балх боз гаштааст. Ба мадҳи Пирӯз ҳам қасидаҳои мадҳия дорад

Баъд аз мағлубияти Санҷар аз ғузҳо, асири ҳарбии ӯ Алоуддини ғури, ки соли 1152 ба даст афтада буд, озод шуда, ба ватан ва ба тахти худ баргашт. Алоуддин аз сабаби як рубоии Анварӣ, ки ӯ дар бораи асирии вай гуфта бошад, бо нияти ниқоргирӣ, вале бо ваъдаҳои зиёде ӯро ба дарбори худ даъват кардааст, он рубоӣ ин аст:

Чун бандагии шаҳат намеояд хваш,
Бо мулки чу обу давлату чун оташ,
Бархезу басиҷи он ҷаҳон кун х(в) аш-х(в) аш
В-он ҷо алами гулхани дӯзах мекаш.

Аммо Анварӣ аз нияти ӯ пай бурда, бо баҳонае розӣ нашудааст ва он ҷавоб бо байтҳои зерин ӯғоз ёфтааст:

Қулбае, к-андар ӯ ба рӯзу ба шаб
Ҷои орому хӯрд хоби ман аст,

Ҳолате дорам андар у ки дар он
 Чарх дар айни рашку тоби ман аст...
 Ҳарчи дар маҷлиси мулук бувад,
 Ҳама дар кулбаи хароби ман аст,
 Хидмати подшо, ки боқӣ бод,
 На ба бозуи хоку оби ман аст.

Воқеаи дигари ногуворе, ки ба сари ӯ омадааст, Асириддин Футӯҳӣ ном шоир аз номи Анварӣ дар ҳаққи шаҳри Балх, аҳолии он ва одамони олирутбаи он ҷо шеърӣ ҳаҷвия навишта, паҳн кард, уро ба ашъёи нафрат ва лаънати балхӣён мубаддал кардааст. Ҳатто қасди ҷони вай мекунанд. Чанде аз бузургони Балх ӯро аз фочиа наҷот медиҳанд ва ӯ дар хонаи қозии Балх Ҳамидиддин (муаллифи китоби «Мақомат») пинҳон шудааст. Аз рӯи гуфтаи баъзе тазкиранависон, охируламр, худӣ ҳамин қозӣ Анвариро ба дастӣ ҳокимон ва ҷоҳилон додааст, то ки «тахтакулоҳ» кунанд, ки як навъ ҷазои шармандакунанда аст. Вай бахшида ба ин воқеа қасидае дорад ва шояд мисраъҳои зерин ба ин воқеаҳо ишорат бошанд:

Ҳар балое, ки з-осмон ояд,
 Ба замин норасида мегӯям:
 Хонаи Анварӣ кучо бошад?

Воқеаи дигареро, ки ба номи Анварӣ алоқамандона нақл мекунанд, пешгӯии мунаҷҷимони дарборӣ салҷукии Марв, ки гуё аз Қирони сайёраҳо маълум шудааст, ки соли 1186 моҳи сентябрь (16-м) тӯфони сахте хоҳад хест. Мардум ба ҳадде тарсиданд, ки дар зерин замин, дар ғори кӯҳҳо барои худ ҷой карданд. Аммо дар он ҳангом ҳеч бод навазид. Мардум гуё меҳостанд Анвариро ба ҷавобгарӣ кашанд. Анварӣ ба Нишопур ва аз он ҷо ба Балх гурехта, пинҳон шудааст. Воқеаи тӯфонро пешгӯӣ кардан дар соли 1186 аниқ аст. Таърихнависону тазкиранигорон ба он ишорат кардаанд. Ҳатто яке аз шогирдонаш Анвариро мазаммат кардааст:

Гуфт Анварӣ, ки «аз ҷиҳати бодҳои саҳт
 Вайрон шавад иморату кӯҳ низ бар сарӣ
 Дар рӯзи ҳукми ӯ навазидаст ҳеч бод
 Ё мурсил-ур-риёҳ, ту донию Анварӣ.

Мумкин аст, ки ин ҳукм дар он солҳо аз тарафи Мунаҷҷимони дигар бароварда шуда бошад ва он воҳима рост бошад, зеро дар бисёр маъхазҳо зикр ёфтааст, аммо аз тарафи Анварӣ зохир шудани ин ҳукм шубҳанок аст, зеро дар ин солҳо хеле пир ва аз доираи адабии Марв дур дар Балх зиндагӣ мекард. Ғайр аз ин, ӯ бо вучуди мунаҷҷим будан ба ҳукмҳои мунаҷҷимӣ чандон ихлос надоштааст:

Дигар он, к-аз дурӯғ бошам дур,
Филмасал, гар бувад ба адно шай.
Магар андар се гуна ҳукми нучум —
Чӣ бувад, пас, кучо бувад, пас, кай?

Анварӣ дар пиронсолӣ дар Балх аз олам чашм пӯшидааст.

Анварӣ дар айёми ҷавонӣ «ховарӣ» таҳаллус мекардааст.

Мероси адабии ӯ бузург аст, вале бештар қасидаи мадҳия. Бо омӯхтани ҳаёт ва эҷодиёти ӯ бори аввал шарқшиноси рус В. Жуковский (асри XIX) ва дар солҳои 50-ум Мударрис Тақии Разаӣ машғул шудаанд, Разаӣ девони Анвариро дар 2 ҷилд нашр кардааст. Ҷилди аввал аз қасидаҳо ва ҷилди сони аз қитъа, ғазал ва рубоиҳо иборат аст. Дар охири ҷилди 2-юм шарҳу луғатҳо дода шудааст. Аввалин наشري тоҷикии асарҳои Анварӣ соли 1971 бо таҳияи Р. Ҳочизода амалӣ гардидааст.

Ақидаи иҷтимоии Анварӣ тарафдори давлати марказонидашудаи маърифатпарвар буда, ба саховат, ҳиммат ва «здолати» феодалҳо умед бастан аст. Бесабаб нест, ки як ҷилди ғураи куллии ӯро қасидаҳои мадҳия ташкил медиҳад. Ақсар қасидаҳои шоир ба султон Санҷар, вазирон ва калоншавандагони давлати ӯ бахшида шудааст. Анварӣ аз ҷумлаи он паймбарони шеър аст, ки дар қасида устод шуморида шудааст. Қасидаҳои Анварӣ аз ҷиҳати забон, услуб ва воситаҳои тасвири санъати бадеӣ зухуроти зарофати забони форсии дари-тоҷики дар қасидаҳои мадҳия аст. Хаёлотӣ бадеи ӯ ниҳоят баланд ва ҳарҷониба бой аст. Махсусан, ташбиби қасидаҳои вай хеле ҷолиби диққат аст. Масалан, тасвири дохил шудани баҳор дар ташбиби яке аз қасидаҳои ӯст:

Боз ин чӣ ҷавонӣ ҷамол аст ҷаҳонро
В-ин ҳол, ки нав гашта заминрову замонро.
Микдори шаб аз руз фузун буду бадал шуд,
Ноқис ҳама инро шуду зонд ҳама онро.
Ҳам ҷамра баровард фуру бурда нафасро,
Ҳам фохта бикшод фуру баста забонро.
Оҳу ба сари сабза магар нофа бияндохт,
К-аз хоки ҷаман об бишуд анбару бонро?
Гар хом набастаст сабо ранги раёҳин,
Аз акс ҷаро ранг диҳад оби равонро?
Бодом ду мағз аст, ки аз ханҷари алмос
Нодода лабаш бўса саропои фасонро.
Жола сипари барф бибурд аз ҷитифи кӯҳ
Чун Рустам найсон ба ҳам овард камонро...

Чи тавре ки мебинем, шеърҳои Анварӣ аз ҷиҳати забону услуб ниҳоят раван, бадеӣ, дорон воситаҳои тасвири бадеӣ ва санъатҳои гуногуни шеърӣ мебошад. Тасвири манзараи табиат низ хеле моҳирона аст. Аммо қимати асари бадеӣ танҳо бо шакли шеърин он муайян карда намешавад, ғояи онро низ ба

хисоб гирифтан лозим аст. Қасидаҳои мадҳияи ӯ таърифу тавсифи синфи ҳокими феодалӣ алалхусус, подшоҳони аҷнабӣ, зотимони халқ ва истисморгарон равона карда шудааст, ки мавқеи синфи ҳоким, ҳокимият ва идеологияи онро мустаҳкам карда, шуури синфӣ ва миллии халқро куонду паст мегардонад ва халқро аз мубориза бар зидди душманҳои худ бозмедорад. Бесабаб нест, ки асари ҷовидонаи Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба муносибати муқосаи нодуруст бо асарҳои илмии Абӯалӣ Синони наҳ задааст, ҳол он ки ҳар кадом бо рӯҳи худ арзиши баланд дорад:

Дар камоли Бӯалӣ нуқсонӣ Фирдавсӣ нигар,
Ҳар кучо бошад «Шифо», «Шаҳнома», гӯ: ҳаргиз мабош!

Азбаски «Шоҳнома» дорони ғояи ватандӯстонаи зидди аҷнабиён ва истилогарони турк буд, онҳо кушиш мекарданд, ки бо ҳар роҳ онро инкор ва рад карда, наҳ зананд. Анвари, ки маддоҳи онҳост ҳамин кӯшиши ҳокимони аҷнабиёро ифода кардааст.

Анварӣ аввалҳо қадри шеърро паст зада, пояи илмро баланд медонист, ҳол он ки ҳар кадом соҳаи маҳсуси шакли шуури инсонист, якero наҳ задан, дигарero афзал доништан дуруст нест. Ин ҳол аз мавқеи ӯ сар задааст, ки аввалҳо бо илм машғул шуда, дар мадраса дарс мегуфт. Аммо хизмати дарбор диққати ӯро аз илм ба шеър ҷалб кардааст.

Ақидаи илмию ҷаҳонбинии Анварӣ ақидаи «калом» дар фалсафа буда, пайрави тибоиюн, алалхусус ибни Сино ва илмҳои юнонист, ки ҷиҳати тараққипарваронаи ҷаҳонбинии ӯро нишон медиҳад:

Дидаи ҷони Буали Сино
Буд аз нури маърифат бино
Соия офтоби ҳикмати ӯ
Ёфт аз машрики «ва лав шеъно».
Ҷони мусосифоти ӯ равшан
Ба таҷаллию шахси ӯ Сино.
Эй сафеҳи факех ном, ту кай
Боз ёбӣ зумуррад аз мӯно?
Дар таки ҷоҳи ҷаҳл ҷун монӣ,
Масканат рӯҳи кудс мискино

Вай худро бо мансабдорон муқоса карда, дониши юнионашро ба онҳо зид гузоштааст:

Туро агар амале дод рӯзгор, ҷӣ шуд?
Маро ба ҷои амал илмҳои юнонист.

Дар асрҳои XI—XII муборизаи шадиди дин бо илм ва идеализм бо материализм аз таърих маълум аст. Аз ин гуфтаҳо Анварӣ маълум мегардад, ки вай дар мавқеи ақидаҳои прогрессивӣ истодааст.

Дар шеърӯ адаб жанру шаклу равияи эҷодиашро худаш

муайян кардааст. Аз гуфтаи Анварӣ ў ҳам назм доштааст ва ҳам наср:

Назму насре, ки маро ҳаст дар ин мулк, магир,
Ки аз он рӯ ба сад отифатам арзонӣ.

Вале ў бештар дар бораи назмаш ҳарф мезанад, аз насраш то ҳол маълумоте нест. Шеърҳои бештар дар шакли қасида, ғазал китъа ва рубой эҷод шудааст. Равияи эҷодии ў мадҳ, тағззул ва ҳаҷв аст.

Ғазалу мадҳу ҳиҷо ҳар се бад-он мегуфтам,
Ки маро шахвату ҳирсу ғазабе буд ба ҳам.

Ин се равияи эҷодии ўро «шаҳват»-у ишқ, ҳирси молу чиз ва завқи ҳаҷвгӯӣ ё ки нуқтаи назари танқидии ўро ба одамону зиндагии онрӯза муайян кардааст:

Гар нестӣ замона бе ҷангу набарди халқ *,
Пайваста бо замона кучо дар набардамӣ.
Дар ҷӯи осӣ мутаваддин нагардамӣ.
Обӣ мурод зери пули кас намеравад
В-арна қафо зи вартаи тӯфон хӯрдмӣ.

Ақидан адолатхоҳӣ, маърифатпарварӣ ва подшоҳи одилпарастӣ дар дарбор зоҳиран ба зиддият дучор нашуда бошад ҳам (зеро ҳама дар забон адолатшиор ва маърифатдӯст буданд), ҳирси шахвату ҳаҷвгӯӣ, ба задухӯрд, зиддият ва муборизаи акси ҳаракат дучор нашуда наметавонист. Яке аз сабабҳои аз зиндагӣ ва муносибатҳои одамон наосудан, ба азобу кулфатҳо дучор гардидани онҳо дар ҳамин сарчашма аст. Шоир аввал бо нуқсонҳои одамони замонаш ва кирдори онҳо созиш карда натавониста, дар бораи он гоҳ бо рамзу киноя ва гоҳе фошофаш суҳан мегуфт. Масалан: ҳикояти рӯбоҳ дар бораи харгирин султон хислати тӯҳматкоронаи амалиёти подшоҳро нишон медиҳад. Дар ин ҳикоят, аз як тараф, аҳмакии амалдорони ҳукумати аз тарафи дигар, хислати тӯҳматкоронаи амалиёти ҳокимони подшоҳӣ акс ёфтааст. Мохияти амалиёти онҳо «салларо биёр» — гӯед, «каллари овардан» ва бетафовутию бефаросатӣ мебошад:

Рӯбаҳе медавид аз ғами ҷон,
Рӯбаҳе дигараш бидид ҷунон.
Гуфт: Хайр аст, боз гӯй хабар.
Гуфт: Харгир мекунад султон
Гуфт: ту хар най, чи метарсӣ?
Гуфт: Оре, вале одамиён

* Халқ ин ҷо ба маънои гуруҳи камин мардум, ки бо корҳои бад машғуланд.

Менадонанду фарк менакунанд,
Хару рӯбоҳашон бувад яксон.
З-он ҳаметарсам, эй бародар ман,
Ки чу хар барниҳандамон полон.
Хар зи рӯбоҳ мебинашносанд,
Ин-т куни харону беҳабарон.

Анварӣ на танҳо амалдорони подшоҳӣ, дигар намояндагони дину давлат, хочагони «Соҳибнеъмат»-ро, ки пур аз бухлу адоват, вале зану фарзанди онҳо дар ахлоки ношоиста сахӣ буданд, ҳачву танқид кардааст:

Бухлро дидаму саҳо, ҳар ду,
Қарда андар сарои хоҷа ватан,
Ҳар яке бо яке гирифта қарор:
Бухл бо хоҷаву саҳо бо зан.

Мисли ҳамаи мутафаккирони гузашта Анварӣ низ носозӣ ва кулфатҳои замонро аз гардиши фалак дониста, аз он шикоят кардааст. Ҳар чанд ки маънои шикоят аз кори фалак — шикоят аз кори рӯи замин аст, вале ба ҳар ҳол диққати хонандаро аз кори рӯи замин ба осмон бурда, уро дар «кор»-и асрори фалак дар ҳайрат мегузорад:

Эй чарх, чуз бало хонӣ? Не!
Бар кас қаламе зи офият ронӣ? Не!
Чизе бидиҳӣ, ки боз настонӣ? Не!
Эй кӯри кабуд, худ चुҷ ин донӣ? Не!

Ҳар чанд ки то охир дониستاني сирри фалак ё ки замона то марксизм ба касе, аз ҷумла, ба Анварӣ муяссар нашудааст, вале ӯ то андозае сабаби бадбахтиҳои инсони мазлум ва аҳли илму адабро аз синфи ҳокими муфтиҳур дида тавонистааст. Дар ин мавзӯ дар шеъри хурди сюжетноки образи аблаҳе ва зираке ба вучуд оварда шудааст, ки аблаҳ ҳокимону хоҷагонро соҳибнеъматони худодод маънидод мекард, зирак онҳоро муфтиҳуру гадо ба қалам меод, зеро ҳар чӣ доранд, аз обу нони мардум — ятимону бечорагон аст:

Он шундастӣ, ки рӯзе зираке бо аблаҳе
Ғуфт: Ин волии шаҳри мо гадои беҳаё.
Ғуфт: Чун бошад гадо он, к-аз кулоҳаш тукмае
Сад чу моро рӯзҳо, бал солҳо баргу наво.
Ғуфт: Эй нодон, ғалат инак аз ин ҷо кардай,
Он ҳама баргу наво, донӣ, ки ин ҷо аз кучо?!
Дурру марварида тавқаш — ашки атфоли ман аст,
Лаълу ёқути ситомаш — хуни айтоми шумост.
Он кӣ то оби сабӯ пайваста аз мо хостааст,
Ғар биковӣ, то ба мағзи устохонаш нони мост.

Хостан гидяст, хоҳӣ ушр хон хоҳӣ хироч,
Гар гуруҳи ном бошад, як ҳақиқатро равост.
Чун гадоӣ чизи дигар нест чуз хоҳандагӣ,
Ҳар кӣ хоҳад гар Сулаймон асту гар Қорун, гадост.

Чунин ақидаи дурусти иҷтимоӣ ўро ба хулосае овардааст, ки меҳнати такрибан сисолааш дар дарбори подшоҳон ва ҳокимон барабас рафтааст, ў қасидаҳои худро рад мекунад, аз он пушаймон мешавад ва шоири дарбор буданро мазаммат менамояд:

Дӣ маро ошиқаке гуфт: Ҷазал меғӯӣ?
Гуфтам: Аз мадху ҳичо даст бияфшондам ман.
Гуфт: Чун? Гуфтамаш: Он ҳолати гумроҳӣ рафт.
Ҳолати рафта дигар боз наёяд зи адам.

Беш аз ин ёди жож шеър мадеҳ,
Эй гаронсоя, он гаронмоя.

Шоир ба ҷои шеъри мадҳияву аз ҳокимону хоҷагони ҳасис инъом талабидан, бо илму ҳунар машғул шуданро афзал шуморидааст:

Гар ҷон-т ба илм дар тараққист,
Он гаҳ туву мулки ҷовидонӣ
В-ар на, чу марғи ҷаҳл мурдӣ,
Ҳарғиз нарасӣ ба зиндагонӣ.

ДОИРАИ АДАБИИ МОВАРОИ ҚАФҚАЗ

Мурод аз Қафқаз Қафқазӣ ҷанубӣ (Закавказия) аст, ки дар он доираҳои адабии зиёде дар Табреш, Мароға, Аррон, Шамохӣ, Ганҷа ва ғайра мавҷуд буданд. Ҳаёти баъзе аз аҳли адаб на танҳо дар ин шаҳрҳо, дар Арманистон ва Гурҷистон ҳам гузаштааст. Дар қисмати Ғарбию Шимолии Эрон ва Қафқазӣ Ҷанубӣ давлатҳои майдан хонадонҳои феодалӣ бо номи сардори асосгуздорон, аз қабилӣ мулки Шабонкор Шаддодиён, Шервоншоҳиён, Атобакони Язд, Мулки Табаристон ва ғайра мавҷуд буданд, ки ҳар кадоме баъд аз сукути давлати Сомониён ба дараҷаи муайян ба инкишофи шеърӣ адаби форсӣ тоҷик шароити мусоиде фароҳам меовардаанд ва дар он кишварҳо ба паҳн шудани забону адабиёти дарӣ ёрӣ меоданд. Маълум аст, ки забони аҳолии Эрони Шимоли Ғарбӣ дар ҷабтиҳои асри XI ҳоло забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) набуда, забони гуногуни мансуб ба забонҳои қадимии эронии аҳолии маҳаллии он ҷо буда, забони дарӣ акнун бо ҳар сабаб тадриҷан паҳн мешуд. Ин маъниро Носири Хисрав дар 28-уми августӣ соли 1046 дар Табреш бо шоир Қатрони Табрешӣ, луғати забони форсӣ ва забонҳои маҳаллии он ҷоро тартиб додани Қатрон ва «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ исбот менамояд. Дар

ин бора, яъне забони форсии дарио хуб надониستاني аҳолии қисми Эрони Ғарбӣ (Исфаҳон, Ҳамадон, Рай ва Озарбойҷон) Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» ишорат кардааст: ...Ва ғарази мо андар ин луғати порсӣ (он) аст, ки дидам шоиронро, ки фозил буданд, вале луғати порсӣ намедонистанд». Дар ин бора Носири Хисрав низ ишорае дорад: «Дар Табрез Қатрон ном шоиреро дидам, шеърест нек меғуфт, аммо забони форсӣ некӯ намедонист, пеши ман омад, девони Мунчик ва девони Дақиқӣ биёвард ва ҳар маънӣ, ки мушкил буд, аз ман бипурсид, ба ӯ гуфтам ва ӯ шарҳи он бинвишт ва ашъори худ бар ман хонд...»*. Ҳаёти адабӣ дар шахрҳои Табрез (дар симои Қатрон, (Ғанча) дар шахси Низомӣ ва ҷойҳои дигар бошад ҳам, доираи адабии расмӣ асосан дар Шамоха (Шамоҳӣ) буд, ки пойтахти шевроншоҳӣ ба шумор мерафт ва ин хонадон ба сулолаи шоҳони эронинажоди Озарбойҷон мансубанд. Таърихи шевроншоҳӣ дуру дароз аст. Онҳо худро ба сулолаи сосониён ва Баҳроми ҷубина мерасонанд. Онҳо бо ҳамин ном дар аввали истилои араб ҳам будаанд ва тобеи халифаҳои араб гардидаанд. Ҳатто ҳокимони араб низ ҳамин лақабро доштаанд. Дар соли 1067 кишвар ба дастӣ салҷуқиён гузашт, вале Шевроншоҳӣ ба шартӣ додани хироч ҳокимияти худро нигоҳ доштанд. Баъд аз ин, онҳо истиқлолияти худро ба воситаи робитаи хешовандӣ бо подшоҳи Гурҷистон муддати зиёде нигоҳ дошта, дар замони истилои муғул аз байн рафтаанд.

Шевроншоҳӣ ҳомиёни забон ва адабиёти форсу тоҷик дар Озарбойҷон будаанд. Шоирон Абулаълои Ғанҷавӣ, Ҳокони Шевронӣ, Муҷириддини Байлақонӣ, фалакӣ ва ғайра аз шоирони он давр буданд. Баъзе аз шоирони Мовароуннаҳр (аз қабилӣ Асириддини Аҳсикатӣ) ва Хуросон (монанди Фаҳриддини Гургонӣ) ба доираҳои адабии ноҳияҳои Қавкази Ҷанубӣ ҷалб шудаанд. Инак чанд номгӯ аз шоирони Қавкази Ҷанубӣ:

АБҶМАНСУРИ ҚАТРОНИ ТАБРЕЗИ

Аз аввалин шоирони форсигӯи ин сарзамин мебошад. Соли таваллудашро 1010—1013 тахмин мекунам. Ҷои таваллудӣ вай Шодибод ном маҳалли наздики Табрез аст. Қатрон худро аз табақаи деҳқон медонист. Таълиму таҳсилу машқи шеъргӯи ӯ дар ватанаш Табрез мегузашт ва шуҳрати шоирӣ вай барвақт аз ҷавонӣ оғоз ёфтааст. Ин даъворо он ҳақиқати таърихӣ-шарҳиҳои ӯ тасдиқ менамояд, ки дар солҳои 1029—1038 дар мулки Аррон (пойтахташ шаҳри Ғанча) дар дарбори ҳокимони хонадони Шаддодӣ, аз ҷумла ҳокими он за-

* Носири Хисрав. Сафарнома. Нашри «Ирфон», Душанбе, 1970, с. 11.

мон Абулҳасан Алӣ Лашкарии Шаддодӣ, хизмати шоирии дарборро адо кардааст. Чи тавре ки аз қасидаҳои бармеояд, Қатрон дар Ганча дер намондааст. Мо ўро дар Табрез дар доираи адабии дарбори Амир Абулмансури Ваҳсудон ибни Муҳаммад (1020—1059) ва писари ў Мамлон хизмати шоирии дарборро ба ҷо овардааст. Қатрон чанде дар Нахчеван дар дарбори ҳокими он ҷо Абӯдулаф вазифаи шоирии дарборро иҷро кардааст. Аз қасидае, ки ба ҳокими Аррон Фазлун ибни ул-Фазли Шаддодӣ (1075 ба тахт нишастааст) бахшидааст, дубора ба Ганча рафтани ў маълум мегардад. Аз ин гуна ҷойивазкунии ў маълум мегардад, ки ҳаёти Қатрон осуда нагузаштааст.

Қатрон зилзилаи пуршиддати Табрезро, ки соли 1042—43 рӯй дода буд, аз сар гузаронидааст ва таассуроти худро аз ин ғоҷеи табиӣ дар қасидае сабт кардааст:

Худо ба мардуми Табрез барфиканд фано,
Фалак ба неъматӣ Шабрез баргузошт завол.
Фароз гашт нишебу нишеб гашт фароз,
Римол гашт чиболу чибол гашт римол.
Дарида гашт замини хамида гашт набот,
Даманда гашт баҳору даванда гашт чибол.
Басо сарой, ки бошам ҳамебисуд фалак,
Баси дарахт, ки шохаш ҳамебисуд ҳилол...
Қасе, ки раста шуд аз муя, гашта буд чу мӯй,
Қасе, ки часта шуд аз нола, гашта буд чу нол.
Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки: мағӯй,
Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки манол.

Вафоти Қатрон баъд аз соли 1075 рӯй додааст, вале солаш маълум нест.

Қатрон шоири боистеъдоди форсигӯи асри худ бошад ҳам, шогирди навомӯзи адабиёти форсу тоҷик дар ибтидои асри XI будааст. Чи тавре ки дар боло ишорат рафт, шеърҳои хуб эҷод кунад ҳам, забони форсии дариро нағз намедонистааст, вале пайваста онро меомӯхтааст. Девони шеърҳои Дақиқӣ ва Мунҷики Тирмизиро ба назди Носири Хисрав овардан ва ҷойҳои нофаҳмидашро пурсидани вай ин маъниро исбот менамояд.

Бо ду «далел» саҳван шеърҳои Қатрон ба шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудааст ва худӣ ўро бо Қатрони Тирмизӣ як шахс шуморидаанд: Яке қасидаҳои ба Насри II бахшидаи Рӯдакӣ ва ба Абӯнаسر бахшидаи Қатрон. Дигаре саҳван Қатрони Табрезиро Тирмизӣ шуморидани Давлатшоҳ.

Бо шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудани шеърҳои Қатрон шояд, ки дар ҳамномии мамдӯҳони онҳо (Насру Абӯнаسر), балки дар омӯзиш ва ба шеърҳои Рӯдакӣ пайравӣ кардани вай бошад. Услуби хурсонии Рӯдакӣ ва ҳамасронаш, ки устувор

буд, ба шеърятӣ Эрони Ғарбӣ, ки ҳанӯз анъана ва равияи қатъӣ надошт, таъсир мекард ва ба пайравии он асар эҷод мекарданд.

Ба эҷоди бадеӣ ва илмӣ Қатрон як девони шеърҳо ва як китоби луғат (Тафосир-фи-луғат-ил-фурс)-ро нисбат медиҳанд.

Ашъори Қатрон аз қасидаҳои мадҳия, ғазал, рубоӣ ва қитъа, мазмуни шеърҳоиаш аз мадҳ, ишқ ва тасвири табиат иборат аст:

Сиришкӣ абри озорӣ заминро кард лургавҳар,
Насими бодӣ найсонӣ ҳаворо кард пуранбар.
Зи гулбун гул ҳамехандад, зи гул озин ҳаме бандад,
Кунун наргис пайвандад ба ҳам минову симу зар.
Ҳаво гулгулситон гардад, замин сунбулистон гардад,
Гулистон гулистон гардад зи даври чарху баҳши Хур.

Эй ба болои озодон,
Орзуи дилеву ранҷи равон.
Танам аз ишқи ту навону низор,
Дилам аз ранҷи ту нажанду навон.

Бадеият дар ашъори Қатрон хеле баланд аст ва аз шеърҳои устодони замонаш монданӣ надорад.

ФАЛАКИИ ШЕРВОНИ

Номи Фалакии Шервонӣ Абӯнизом Муҳаммад буда, дар шаҳри Шамоҳӣ таваллуд ёфтааст. «Фалакӣ» таҳаллус кардани ӯ аз гуфтаи таъкиранависон аз он сабаб будааст, ки дар аввалҳои таҳсил ва ҳаёташ ба илми нучум машғул будааст ва дар ин фан иштиёқи тамом доштааст.

Соли таваллудаш маълум нест. Соли вафоташро баъзе 1146, баъзе дар соли 1181—1182, баъзе дар соли 1191 қайд кардаанд. Вай илми шеърӯ адабро, аз Абулаълои Ганҷавӣ омӯхтааст. Ӯ аз шоирони мадҳҳои Шервоншоҳӣ (Манучеҳр бини Фаридун ва писари ӯ Аҳситон) буд. Ӯро ҳасудонаш бо тухмати фош намудани сирри давлати ба зиндони оҳанин партофтанд. Қисме аз шеърҳоиаш дар зиндони Шервоншоҳӣ эҷод шудааст:

Ҳеҷ кас чорасозӣ қорам нест
Чӣ кунам қор бахтсозам нест.
Қуштаи сабру интизораму боз
Чора ҷуз сабру интизорам нест.
Ҷуз ба таъсири наҳс анҷумро
Назаре сӯи рӯзгорам нест,
Боғи айши маро ҳазон дарёёфт
Оҳ, қ-уммеи навбаҳорам нест.

Ба ҳама ранҷу меҳнат ин батар аст,
Ки ғамам ҳасту ғамгусорам нест.

Воқеаи зиндонӣ шудани Фалакӣ мисли зиндонӣ шудани Абул-Аълои Ганҷавӣ, Изаддини Шервонӣ, Ҳоконӣ ва ғайра аст, ки бо рақобати дарбориён вобаста буд. У дар дарбори подшоҳ соҳиби иззату неъмат шуда буд, шоирони дарбор рашк бурда, аз ӯ ба подшоҳ ғайбат карданд, ки ба вазифаи давлатии худ беэътиной дорад. Уро дар ҳабсхонаи Шаброн зиндонӣ кардаанд, ки аз он ҷо ба зӯр ҷон ба саломат бурдааст:

Мурда будам, аз ҳама аъзои ман
Устухонҳо буд пайдо ҳамчу лом.
Лутфи Шервоншоҳ ҷонам боз дод,
Рағми он, к-ӯ гуфт: «Ман юҳайя ал-узом»

Аз байти дуюм маълум мешавад, ки Шервоншоҳ «гуноҳ»-и ўро бахшидааст.

Аз мероси адабии Фалакӣ як девони шеърҳо мавҷуд будааст, ки ҳафт ҳазор байт будааст, вале ҳоло боқимондааш ба ду ҳазор байт намерасад.

Шеърҳои Фалакӣ аз мадҳ, ҳаспи ҳол, панд, ишқ ва ғайра иборат аст. Осори бадеии ӯ бар хилофи услуби мушқилпандии баъзе ҳамсаронаш услубан равон, бадеӣ ва саҳли мумтанеъ аст:

Савдозодаи фироқи ёрам,
Бозичаи дасти рӯзгорам.
Ночида гуле зи гулбуни васл,
Сад гуна ниҳод ҳаҷр хорам.
Якбора сиёҳ гашт рӯзам,
Якбора табоҳ гашт корам.

ҲОКОНӢ

Афзалиддин ном, таҳаллуси шоирнаш «Ҳоконӣ» ва лақаби шоирни «Ҳассон-ул Аҷам» дорад. Аз шоирони машҳури асри XI—XII аст. Падараш Начибиддин Алӣ дуредгар буда, модараш румии ба ислом имоновардаи ошпаз (таббоҳ) будааст. Таваллудаш дар билоди Шервон аст. У ин маъниро дар достони «Тӯҳфат-ул-ироқайн» ифода кардааст:

Гуфтам: «Муаллимӣ» — суҳандон,
Милоди ман аз билоди Шервон

Соли таваллудашро 1020, 1021, тахмин мекунанд. Падараш хондани ўро намехостааст, то ки касби бобонаш бофандагиро ёд гирад. Амакаш Қофиюддин Умар бинни Усмон, ки шахси

табиб ва файласуфи ҳамеша мучаррад будааст, ба сифати писархонд то 25-солагиаш ба ӯ тарбияи модӣ ва маънавӣ додааст. Ҳоконӣ илми шеърӯ адабро дар назди Абул-Аълои Ганҷавӣ гирифтааст. Дар аввалҳо «Ҳақонқӣ» таҳаллус мекард, баъд аз он ки бо ёрии Абулаъло ба хизмати дарбори ҳокон Манучеҳри Шервоншоҳӣ дохил шуд, таҳаллуси худро «Ҳоқонӣ» гузошт. Тафсилоти ҳаёташ пурра нест. Ӯ хизмати шоирии Аҳситон ва ғайраро ба ҷо оварда, соҳиби мартаба ва инъомҳои фаровоне гардидааст ва бо сабабе малоли хотир шуда, бо бахонаи дидорбинӣ аз шоирон ва бузургони Хуросон иҷозати сафар кардааст, вале ҳокон Манучеҳр розӣ нашудааст. Сабаби асосии майли ӯ ба берун рафтан аз мулки Шервон ва шаҳри Шамоҳӣ дар он аст, ки Шервоншоҳӣҳо ниҳоят сахтгир буданд ва аз ин ҳолат фоида бурда, тӯҳматчиён ба одамони боистеъдод ғаразқориҳо ташкил мекарданд. Чунин ҳолати ногувор аҳволи шоиронро чи дар шаҳру диёр ва чи дар муҳити дарбор танг мекард, ҳолати зиндониро ба вучуд меовард, онҳо чӣ зудтар аз он ихтиёри гурез мекарданд:

Танг омада бар дилам Шамоҳӣ,
Гулханҷое бад-ин фароҳӣ.
Зиндони ман аст маскани ман,
Ҳар мӯи муваккали тани ман
Наздам зи равандағони олам
Дарнатзоранд бодро ҳам.
Вой, ар қадаме занам ба роҳе!
Оҳ, ар зи чигар барорам оҳе!
Бадгӯе гиреҳ занад бар он оҳ,
Сар баста барад ба ҳазрати шох.

Аз сабаби воқеаҳои сиёсӣ (ҳуҷуми ғузон, асирии султон Санҷар ва ғайра) сафари Хуросонро тарку ба сафари Ироқ майл карда, дар он ҷо бемор шуда, дар бозгашт чанд муддат дар ҳабс буд, вале баъд аз озодӣ солҳои ҳафтодуми асри XII аз ҳабс озод шуда, ба сафари зиёрати дубораи хонаи Каъба ба сӯи Ироқ рафт ва бо вучуди аз ватан (Шервон ва Шамоҳӣ) дилмонда будан, ба он ҷо баргашт. Дар роҳ достони лирикии «Тӯҳфат-ул-ироқайн» ва қасидаи «Ҳаробаҳои Мадоин»-ро навиштааст. Ҳаёти ӯ пур аз тӯҳмат ва фоҷиаҳо мебошад. Рақибони эҷодӣ ва хабаркашҳои тӯҳматкори дарбор дар бораи ӯ хабарҳои ифвогарона мебофтанд. Яке аз онҳо ин аст, ки Муҷириддин Балақонӣ аз забони Ҳоконӣ қасидаи ҳаҷвияе дар бораи аҳолии Исфаҳон навишта, паҳн кард ва ба ғазали аҳолии ҳокими он ҷо гирифтормамуд. Ӯ дар васфи Исфаҳон ва аҳолии он қасидаи дилнишине навишта, халос шуд. Дар бораи сабаби зиддияти байни Ҳоконӣ ва дарбориён сарчашмаҳо бештар ба худписандии ӯ ишорат мекунанд, ки одат ва услуби

баёни тазкираҳо мебошад. Сабаби асосӣ дар зиддияти байни истеъдод ва ноқобилист, ки яке аз зиддиятҳои одамони мустаид ва дарбориёни беилму ҳунар, вале соҳиби ҷоҳу мансаб аст. Онҳо бо роҳҳои гуногуни ғайривичдонӣ ба ин мартабаҳо мерасиданд, ҳамеша аз мавқеи сусту лиққонаки худ дар ҳавотир буданд, бинобар ин, ба соҳибистеъдодон тўҳмату иғво ташкил медоданд ва подшоҳ ҳамчун шахси бадгумон ба онҳо тақия вале ба некон ҷабру зулм мекард.

Муносибати Ҳоқонӣ бо шоирони дигар низ як хел набудааст. Масалан, баъд аз устувор шудани мавқеаш дар дарбор муносибати ӯ, бо вучуди шогирд ва домод будан, бо Абуалъо вайрон шуда, қор бо ҳаҷви устодаш анҷомидааст. Ҳамчунин муносибати вай бо Рашиди Ватвот хеле дўстона буд, вале дар охир ба ҳаҷви ҳамдигар расидааст. Фахрия дар таассуроти ӯ ба дараҷаи худбинӣ ва мағрурӣ ба ҳамқаламонаш, ҳатто ба устодони калом овардааст. Ӯ аз мағрурӣ ва ифода намудани назари таҳкиромези маҳалларастон устод Рӯдакиро резачини дастурхони худ номидааст:

Шоири муфлиқ манам, хони маонӣ марост,
Резахӯри хони ман — Рӯдакиву Унсурӣ.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ дуруст қайд кардааст, ки ин гуфтаҳои Ҳоқонӣ аз ҷоҳилию кўдакист ва Рӯдакӣ соҳибқирони шоирист.

Ҳоқонӣ соҳиби зану фарзанд аст. Ду писараш ҳангоми ҳаёт будани ӯ вафот кардааст, ки аз марги онҳо ғаму андуҳи зиёде дорад. Аммо дар ҳаққи фарзанди духтар бадбин аст, ки акидан иртиҷои дини ва феодалист. Охири умраш дар Табрез гузаштааст ва дар соли 1199 вафот ёфт. Дар «Мақбарат-уш-шуаро»-и Табрез мадфун аст.

Эҷодиёти Ҳоқонӣ сермаҳсул аст ва он аз қасидаҳо, ғазал, китъа ва рубоию маснавӣ иборат буда, дар суҳансароӣ санъати баланд дорад. Як қисми шеърҳои мазмунан шикоят аз замона ва ҳасудон буда, аҳамияти шарҳиҳолӣ дорад:

Бо ноҳуна ҷашми рӯзгорам,
Бо обила рӯи ихтиёрам.
Он ноҳуна чист? Дарди даврон
В-он обила чист? Шарри Шервон.
Шаҳбозам шоҳи парбурида,
Шаҳбозии рӯзгор дида.
Дар халқ бимонда сифру оҳод,
Яъне, оҳ аз ниҳеби ҳассод.
Чун гови хароси тангмайдон
Гирди нуқтаи вабол гардон.

Аз миқраи замона хаста,
Гардан ба танобу чашм баста.
Он гови харос бин, ҳама сол,
К-ӯ чарх занад, ки ваҷд, на ҳол.
Пешаш ҳама чарбу охури тар,
Лекин нарасад ба охураш сар.
З-ӯ то ба муроди роҳ бас не,
Лекин ба мурод дастрас не.

Ҳоконӣ дар ақидан иҷтимоӣ подшоҳпараст буда, дар манзумаи «Харобаҳои Мадоин» ба гузаштаи пурхашамати феодалӣ афсӯс хӯрдааст, ки маънои иртиқои дорад. У дар ақидан фалсафӣ низ дар мавқеи иртиқои динию феодалӣ буда, ба пайравони илму фалсафаи Юнон саҳт ҳучумҳо карда, мавқеи дини ислом ва тасаввуфи иртиқоиро ҳимоя кардааст. Дар баробари ин, Ҳоконӣ дорони истеъдоди адабию бадеӣ буда, суҳанро моҳирона месарояд ва ба санъатҳои адабӣ ва забони бадеъ эътибори ҷиддӣ медиҳад. Ҳаёлати бадеиаш хеле бой аст. Ин маъниро дар қасидаҳо ва манзумаи «Харобаҳои Мадоин»-и ӯ дидан мумкин аст.

Дар таркиби луғавии забони шеърҳои дохил намудани калимаҳои туркӣ мушоҳида мешавад, ки хислати услубӣ дорад:

Мулки аҷам чу тамаи туркони аъҷамист,
Оқил кучо бисоти таманно барафканад.
Тан гарчи суву **экмек** аз ишон талаб кунад,
Қай меҳри шаҳ бар Отсизу Бугро барафканад.

Ҳоконӣ дар услуб бештар ба сабки ироқӣ тааллуқ дорад, бинобар ин, ӯро моили услуби хурсонӣ шуморидан бамавқеъ нест. Ин маъниро таънаҳое, ки ӯ ба назарноғирӣ ва худписандӣ ба намояндагони бузурги услуби хурсонӣ Рӯдакӣ ва Унсурӣ задааст, фаҳмидан душвор нест:

Ку Унсурӣ, ки бишнавад ин шеъри обдор,
То хок бар даҳони муҳоко барафканад.

Бар бисотат ба мидхатандешӣ
Унсуриро се шаш диҳам бешӣ.

Эродҳои индкоронаи Ҳоконӣ ба устоди услуби хурсонӣ на давоми он услуб, балки кӯшишҳои ин услубро тағйир додани шудани ӯро ифода менамояд. Аз як тараф, ақсар бо мадҳи шохонӯ наъти пайғамбар банд кардани афкори бадеии худ, аз тарафи дигар, бештар ба таассуби динӣ бар зидди файласуфони даҳрӣ майл намудани ӯ ба Ҳоконӣ имконият намодааст, ки боз ҳам маъниҳои амиқу шаклҳои пуробу ранги зебои бадеиро эҷод намояд.

ЧАРАЁНҲОИ ЭЪТИРОЗИИ ЗИДДИ ФЕОДАЛИ ДАР АСРҲОИ XI—XII

ТАСАВВУФ

Истилоҳи тасаввуф ва калимаи «суф»* (матон сафеди пашмина) гирифта шудааст. Бо ин либос суфиҳо дар аввалҳо аз пайравони мазҳабҳои дигар дар қиёфа фарқ мекарданд. Мистикҳои риёзат ва зӯҳдкунанда пеш аз ислом ва дар замони халифаҳои аввал ҳам вучуд доштанд, вале дар ҳоли муҷаррад буданд, бинобар ин, то охири асри VII ба афкори иҷтимоии ҷамъият таъсири ҷиддие нарасонида буданд. Тасаввуф ё мистицизм дар Эрон ва Осиёи Миёна аз таълимоти Моинӣ оғоз ёфта, аз сарчашмаҳои дигари ғоявӣ низ сероб гардидааст.

Тасаввуф ҳам ғояи динӣ мебошад ва аз ин рӯ, унсурҳои он дар ҳамаи динҳо мавҷуд аст.

Шароити таърихии пайдоиши чараёни тасаввуф чунин аст: дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои феодали, ки дини ислом ва хилофати араб мафкураи он буд, деҳқонон аз зулми муносибатҳои иқтисодии феодали гурехта ба дунёи кӯҳна баргаштани мешуданд ва бо ин роҳ ба сохти феодали эътирози худро баён менамуданд. Сабаби дигаре, ки муаллифи китоби «Ислам» Л. Климович дуруст кайд кардааст,— ноумед шудан ва пушаймонӣ аз умедҳои неке буд, ки оммаҳои васеи демократии халқи шахру қишлоқ аз ислом ва хилофат доштанд. Дар ҳақиқат, «Зулми мӯъмин бар мӯъмин харом» барин шиорҳо одамони соддалавҳро мафтун карда буд. Ислом ва хилофат на танҳо аҳволи оммаҳои халқро сабук накард, балки вазнинтар гардонид, ҳокимияти феодалҳоро мустақкам сохт, мулки хусусиро моликияти муқаддас эълон карда, онро баробари хуни соҳибаш донист: «моли мӯъмин — хуни мӯъмин». Ислом на танҳо ба деҳқонону хунармандон, балки ба халқҳои мазлуме, ки аз зулми феодализи навпайдошуда ва зулми миллии амалдорону рӯхониёни идеяҳои собик (масалан, Сосониён) азоб мекашиданд, сабуки надод. Вай ҳатто ғуломонро аз сохти феодали озод накард, балки тартиботи муайяни ғуломдориро нигоҳ дошт. Аз ин ҷост, ки муқобили хилофати араб ва идеологияи он ислом шӯриши ғуломони зангибор чордах сол (869—883) давом кардааст. Пас, асири иқтисодӣ ва маънавии феодали оммаҳои меҳнаткаш зиёд шуд. Ислом ва хилофат дар масъалаи ҳуқуқҳои милли ҳам роҳи истилогариро пеш гирифт. Пушаймонӣ аз умед ба ислом ва хилофат халқҳоро ба шӯриш овард. Масалан, шӯриши Абӯмуслим, Бобак, Муқаннаъ, қарматҳо ва ғайра. Аммо дар натиҷаи номуташаққили ва ба сари оммаҳо бо оташи хонумон-

* Климович Л. И. Ислам. М., 1962, с. 155—156.

сӯз ва шамшер хучум кардани хилофат ва дар ин кор ёрӣ додани дини ислом ва рӯҳониён шӯришҳои омма охируламамр ба мағлубият дучор гардид ва ин ҳолати рӯҳияи мағлубӣ, бечорагӣ боиси маъусӣ ва ба зоҳидӣ (мистицизм) майл кардани гурӯҳҳои мазлум шуд, зеро дар шароити ҳукумронии дин дар асрҳои миёна ҳамаи бадбахтиҳо заминаи умедҳои ҳаётии оммаҳоро гум кунонд. Аз сабаби носозкорӣҳои ҷамъият даступро гум кардан ва ба ғазбу ҳаяҷон омадан, дар шуури оммаҳои халқ зоҳир гаштани ҳиссиёти бад ва ҳамчунин ба умеду орзуҳои худ расида натавоништан ва ғайра онҳоро водор кардааст, ки оромӣ, умед ва осоиши худро дар ҳаёлҳои ширин ва ҳудучӯй бинанд. Оммаҳо умеди худро ба осмони пурсасрор мебастанд ва ба пайдо шудани махдиҳо умедвор мешуданд ва бо ин ҳаёлҳои худфиребдиҳанда ба кори «бастаашон» кушоиш ва ба калобаи чигилашон сарришта мечустанд, зеро дин — худшиносӣ ва худҳискунии инсонест, ки ё худро ба даст нагирифтааст ва ё аз нав дасту по гум кардааст... «Дин — нафаси махлуқи мазлум, дин-дунёи сангдил аст»*. Онҳо ҳудучӯиро ба молу зару зӯри синфи ҳоким муқобил мегузоштанд:

Пири дурдикаши мо гарчи надорад зару зӯр,
Хуш атобахшу хатопӯш худое дорад. (Ҳофиз).

Ба ҳамин тариқ, одамони дар муборизаҳо мағлубашта ва дар ҳаёт такъяву умедашонро гум кардагӣ бо ниятҳои аз ҳаёти барояшон манфур дур шудан, худро ё ба тасаввуф ва ё ба бидъати динӣ мезаданд, дар он ҳалли ҳаёлҳои ба ҳақиқат набаромадашонро дидани мешуданд ва бо ин роҳ аз муборизаҳои ғайбӣ, ки барои бахту саодати худ ба муқобили золимон мебуданд, даст «мекашиданд». Бо дарду киноя ва пичинг ҳукумронӣ, роҳати дунё ва молу сарватро ба зӯрварон додем, гуён ба факр, очизӣ, таслим ва қаноат даъват мекарданд. Чӣ ҳақиқати бади ин ақибнишинӣ дар ин аст, ки чунин рафтор ба синфи доро хизмат мекард ва боиси гирифтори дубораи иқтисодӣ ва маънавии меҳнаткашон мешуд. Ҳамин тавр, тасаввуф дар шароити феодализм ва ислом пайдо шуда, тасаввуроти диниро боз ҳам чуқуртар кардааст, зеро пайравони он бевосита ба худо васл шуда, аз он роҳат бурдани мешуданд.

Тасаввуф дар ибтидои худ дар амалиёти ҳаётӣ ҳамчун эътироз ва ҳаракати зиддифеодалии оммаҳои халқ ба вуҷуд омада, ҳолати рӯҳияи норозигии онҳоро акс мекунонд. Оммаҳои васеи норозӣ ва ноумедгаштаи шахру кишлоқ ва зиёӣёни ба халқ наздик ҳайатӣ асоси аҳли тасаввуфро ташкил менамуданд. Он вақтҳо на танҳо пайравони тасаввуф, ҳатто сардорон ва пешвоёнаш низ аз аҳли касбу ҳунари буданд. Масалан: Ҳабиби Аҷамӣ (ҳунарманд) Молики Динор (ғулом), Маъ-

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. изд. 2, т. 1, с. 414—415.

руфи Маволӣ (ғуломи озодшуда), Ҷунайди Наҳовандии машхур ба Бағдодӣ (ваф. марти 910, косиб), Сиррӣ (кӯҳнафурӯш), Чамлӯй (мурдашӯ), Абулҳофиз (охангар), Мансури Ҳаллоҷ, (қатлаш 922 косиб-ҳаллоҷқунанда), Юсуфи Ҳамдонӣ (асри XI) мӯзадӯзу деҳқон ва ғайра. Тадриҷан ҷамъиятҳои бародарони дарвеш ба вучуд омад, ки дорони низомномае буд. Дар баъзе маҳалҳо дар байни иттифоқҳои касабаи «Аҳи» ва дарвешон алоқаи зич пайдо шуда буд.

Ба ҷараёни тасаввуфӣ тадриҷан намоёндагони динҳои қадимӣ, тарафдорони ҳаракатҳои озодии миллии мамлакатҳои забткардаи арабҳо ва умуман унсурҳои озодихоҳӣ зиддифеодалӣ ва зиддиҳилофат, ки ба худ ниқоби мистикӣ-тасаввуфӣ гирифта буданд, низ дохил шудаанд. Ба ин маъно, тасаввуф аз ибтидои пайдоиши худ таркиби дохилиаш як хела набуд. Аз ин сабаб, ба тасаввуф маънои тамоман зидди феодалӣ додан ва ё онро сар то по иртиҷой — зидди халқӣ шуморидан хатост, зеро дар ҷаҳонбинӣ иртиҷой бошад ҳам, доду ғиғони оммаҳои халкро акс кунонида, дар як қатор шахру вилоятҳои ҳилофат ба дараҷаи шӯришҳо расида буд. Масалан, шуриши Мансури Ҳаллоҷ, Шамси Табрезӣ ва ғайра. Ҳилофати араб ва рӯҳониён аз ҳаракати тасаввуфи ибтидоӣ ҳафти қалоне доштанд. Бесабаб нест, ки бисёр аз сардорони ҳаракати тасаввуфӣ: Абоязиди Бастомӣ (874), Сардори сӯфӣёни Бағдод қосиб Мансури Ҳаллоҷ, Шайхобуддини Сӯҳравардӣ (1155—1191 м.), Иброҳим Машраби Намангонӣ (қатлаш 1711) ва ғайра бо ҳукми қозии ислом ба қатл расонида шудаанд.

Баъд аз ин воқеа мубориза боз ҳам шиддат гирифт ва дар тарғиботи зидди ҳилофат ва зидди рӯҳониёни расмӣ ислом бахонаи нағзе шуд. Бо аҳли тасаввуф мубориза кардан хеле душвор гардид: Халифаҳои араб, феодалҳо аз рӯҳониёни ислом бо роҳи ҷазоҳои ҷисмонӣ ҳаракати тасаввуфи амалиро нигоҳ дошта натавонистанд, бинобар ин, барои онро аз дарун (ҳам назариявӣ ва ҳам амалӣ) вайрон кардан кӯшиш намуданд. Дар ин бобат хизмати файласуфи идеалист ва мусулмони мутаассиб Муҳаммади Ғазалӣ қалон аст. Вай дар «Қиммӣи саодат» ном асари худ асосҳои назариявии тасаввуфро бо таълимоти расмӣ ислом омехта, онро аз ҷиҳати ғоявӣ суст карда, ба ислом тобеъ намуд ва онро пояи баланди ислом эълон карда, барои ин, аввало гузаштани пояи шариати исломро зарур шуморид. Барои дарвешон — суфӣён чор давра ва чил поя муқаррар карда шуд, ки давраи аввали он шариат аст. Пас, барои суфӣ шудан, аввал мусулмон будан лозим омад. Акнун тасаввуфро ба ислом зид намедонистанд. Ғазалиро барои исломи рӯ ба харобӣ овардари наҷот ва онро аз нав зинда кардани ҳатто фиристодаи худо эълон карданд. Ба ҳар як гуфтаи Ғазалӣ шак оварданро рӯҳониён рафтори бидъат эълон намуда, одамони шаккокро ба ҷазоҳои саҳт дучор мекарданд.

Аз асри XI сар карда тасаввуфи амалӣ эътибори худро ба андозае гум карда, қояшро ба тасаввуфи илмӣ дод, ки он аз баҳсҳои назариявӣ бо фалсафии исломии калом омехтани тасаввуф, қор фармудани истилоҳот ва қолумақоли зиёде иборат шуда монд. Ҷиҳатҳои иртиқои, зиддиҳалқӣ дар он хеле зиёд гардида ва ҳам чун иртиқои зидди илму фалсафии материалисти ва атеистӣ ба майдон баромада, дар таърихи афкори илмию фалсафии халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон роли иртиқои бозид, аммо «таърихи дуру дароз аз мо нишон медиҳад, ки бо ислом сулҳу салоҳ кардани тасаввуф ҳодисаи умумӣ набуд. «Суфизм дар давраҳои муайян ҳамчун зухуроти эътироз ба худсарии аз ҳад зиёди феодалҳо, амалиёти иртиқонии ислом ва рӯҳонии инкишоф ёфтааст, суфизм бисёр масъалаҳои таълимоти ислом: ба ду тақсим кардани дунё, ҳаёт таълимоти оид ба ҷаннат ва дӯзах, ҳақиқат будани китоби муқаддаси Куръон, тамоман ғавқуттабиа будани Муҳаммад — пайғамбар ва ғайраро рад мекард. Дар шароити Шарқи асри миёна ҷиҳати мусбати суфизм дар ҳамин аст»*.

Дар асри XI тасавуфро дар Осиёи Миёна ба таври расмӣ ва ташкилӣ Юсуфи Ҳамадонӣ (ваф. 1141) ном шахс паҳн кард. Хонақоҳи дар шаҳри Марв будани суфиён маркази таълимоти тасаввуфии Осиёи Миёна буд. Аз рӯи нақлҳо Юсуфи Ҳамадонӣ пайравони худро ба меҳнати ҳалол даъват мекардааст. Суфиёни машҳури Осиёи Миёна шоир Саной, Аҳмади Ясавӣ (ваф. 1166) ва суфӣ Ҳоҷа Абулҳолиқи Ғиждувонӣ (асри XII) аз шоғирдони ӯ будаанд. Дар асрҳои XI—XII аз сабаби тараққи нисбии шахрҳо, тиҷорат ва хоҷагии деҳқонӣ таъсири таълимоти тасаввуф, ки моҳияти зиддиҳаётӣ дошт, то рафт суст шуд, зеро ба қору бори ҳаррӯзаи одамони меҳнаткаш, аҳли тиҷорат ва умуман истеҳсоли неъматҳои моддӣ ҷамъият ва тараққи қувваҳо ва воситаҳои истеҳсолот ҳалал расонд. Бинобар ин, баъзе ҷиҳатҳои амалии тасаввуфро аз ҷав дидан лозим омад. Аз ин рӯ, ба ду шохҳои асосӣ ҷудо шуд:

1. Тасаввуфи нақшбандия, ки тариқати «хуфия» ҳам ном дошт.
2. Ҷаҳрия. Асосгузори тасаввуфи нақшбандия Ҳоҷа Абдулҳолиқи Ғиждувонӣ ва Ҳоҷа Баҳоуддини Нақшбанд (ваф. 1389) буданд. Нақшбандия шакли ба ҳаёти шахру кишлоқ мувофиқ кардашудаи тасаввуф буд. Дар нақшбандия тарки дунё кардан ва ғӯшанишинӣ шарт нест, зеро одамоне ақидаи тарки дунё аз қору бор мемунонд ва сабаби ласт рафтани истеҳсоли неъматҳои моддӣ мешуд. Инро аз шиор** ва талаботи онҳо низ фаҳмидан мумкин аст, ки муҳимтаринашон инҳоянд:

* Заҳидов М. Мир идей и образов Алишера Навои. Ташкент, 1961, с. 220—221.

** Али Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Рашаҳоти айн-ул-ҳаёт. Бамбай, 1895, сах. 20.

1. Хуш дар дам, 2. Назар бар қалам, 3. Сафар дар ватан, 4. Хилват дар анчуман. «Хуш дар дам» дониста сухан гуфтанро талаб мекунад. «Назар бар қалам» аз кору амали худ ба худ ҳисоб додан, дар зиндагӣ қадамро дониста мондан, ба амалиёти худ аз рӯи вичдон танқидӣ ва бо масъулият нигоҳ карданиро тақозо менамояд. Ин шиорҳо моҳияти тарбиявӣ доранд. «Сафар дар ватан» — гӯшанишинӣ накардан, дар байни мардум будан, бо ҳаёти халқҳо шиносо шудан ва сафар карданиро талаб мекунад. «Хилват дар анчуман». Тасаввуфи пешина барои худоро шинохтан чилла ё ки гӯшанишиниро талаб мекард, ки он ҳам одамонро аз кору бори зиндагӣ мемонанд. Шиори чорум дар байни мардум дар муомила бо одамон буданиро тавсия менамояд ва дар ҳар ҷо, ки бошад, шинохтани худоро имконпазир медонад. Шиорҳои дигар: «Дил бо ёр, тан ба бозор», «Дил бо ёр даст ба кор» тақвияи ҳамин шиорҳост. Мувофиқи ин таълимот дар ҳар шароит бо худо хилват доштан ва ўро шинохтан мумкин аст. Агар дар тасаввуфи пешина бо омӯхтани илм машғул шудан манъ бошад, дар нақшбандия манъ набуд. Аз ин рӯ, ҷиҳатҳои мусбати нақшбандияро бо шоҳаҳои дигари хеле иртиҷоии тасаввуф дар як қатор мондан дуруст нест, моҳияти таълимоти худочуии он бетағйир мондан мегирад, ки моҳияти зиддиҳалкии худочӯӣ дорад. Ҷараёни тасаввуфии нақшбандияро ҳам яклукх ва ягона тасаввур кардан нашоад. Ба гурӯҳи пешрави он Хоҷа Исмат (? — 1436), Ҷомӣ, Давлатшоҳ, Алишери Навоӣ (асри XV) ва умуман намояндагони илму адабиётро дохил кардан лозим аст, ки онҳо барои адолат, вичдони пок ва тараққии илму дониш мубориза бурдаанд, шайхҳои риёкору фиребгар ва муридони ҷоҳили ғнҳо ро танқид кардаанд:

Шайхи худбин, ки ба ислом баромад номаш,
Нест ҷуз зарку риё қоидаи исломаш.
Хешро воқифи асрор шиносад, лекин,
На зи оғоз вукуф асту на аз анҷомаш.

(Ҷомӣ).

Ҷомӣ гурӯҳи иртиҷоии нақшбандияро танқид кардааст. Онҳо феодалҳо ва одамони иртиҷоъпарасту ҷаҳолатпарваре буданд, ба мавқеҳои ҳукмронӣ соҳиб гардида, оммаҳои меҳнаткашро аз ҷиҳати рӯҳӣ ва иқтисодӣ бандубаст карда буданд ва ба муқобили ҳар навъ норозигии халқ ва афкори илмӣ — тараққиқпарварии он ва аҳли илму дониш мубориза мекорданд. Сардори ин гурӯҳ, Хоҷа Ахрор (асри XV) буд. 2. Ҷаҳрия. тамоман шоҳии иртиҷоии тасаввуф аст. Дар вай тарки дунё кардан, ҷаҳр гирифтани, гӯшанишинӣ ва душманӣ ба илм ва корҳои дунё, ба золимон эътироз накардан ва ғайра, ҷои асосиро ишғол мекунад. Пешвоёни ҷаҳрия дар байни аҳолии туркзабони Осиёи Миёна Аҳмади Ясавӣ ва дар

байни халқҳои форсизабони Эрону Осиёи Миёна шайхи асри XII Наҷмуддини Кубро (ваф. 1220) ва Абдулқодири Гелонӣ (ваф. 1166) мебошанд. Равияи онҳо дар таърих кубравия ва қодирия ном гирифтааст. Гелонӣ лақаби «Ғафс-ул-аъзам» дошт. Таълимоти Ясавӣ дар китоби ӯ «Ҳикмат» хеле равшан акс ёфтааст.

Ба ҳамин тариқ, қувваи маънавӣ ва ташкилии тасаввуфи пешина, ҳам аз роҳи ғоявӣ тағйир додани Ғазолӣ ва ҳам аз сабаби ба шоҳаҳо чудо шудани он, барҳам хӯрда, ба ташкилоти зоҳиран муташаккилу ботинан парешон мубаддал гашт: «Якero аз машоихи Шом пурсиданд, ки:

— Ҳақиқати тасаввуф чист?

— Гуфт:

— Пеш аз ин тоифае буданд дар ҷаҳон пароканда ба сурат ва ба маънӣ ҷамъ, имрӯз қавмеанд ба зоҳир ҷамъ ва ботин парешон»*.

Вақте ки тасаввуф аз дарун ва бо ислом омехта карда шуд, зоҳидон, шайхҳо, рӯҳониҳо ва эшонҳо, инчунин феодалҳо ба ташкилоти тасаввуфӣ дохил шуда гирифтанд, то ки ҷилави халқи меҳнаткашро аз ҷиҳати маънавию рӯҳӣ, ташкилӣ ва иқтисодӣ ба дасти худ гиранд. Онҳо майнаи халқро бо ин таълимоти зиддихалқии динӣ ва иртиҷоӣ заҳролуд намуда, ӯро ба иҷрои таълимоти сӯфия, масалан, тарки дунё ва ба азобҳо тоб овардан, ба зулм муқобилӣ накардан водор намуда, ҳудашон молу зар гирд оварда, аз неъматҳои моддии ҳаётии ин дунёӣ баҳраманд ва айшу роҳат мекарданд:

Тарки дунё ба мардум омӯзанд,
Хештан симу ғалла андӯзанд (*Саъдӣ*).

Барои тасдиқи он фикр, ки шайхҳо ба мардум тарки дунёро талқин карда, ҳудашон ҷиз ҷамъ мекарданд, калонтарин шайхи тасаввуфи нақшбандия Хоҷа Аҳрори валиро барои мисол мегирем. Вай дар вилоятҳои Самарқанд, Бухоро, Қаршӣ, Тошканд, Фарғона заминҳои бисёре доштааст. Танҳо дар вилояти Қаршӣ 300 ҷуфти гови ӯ кор мекардааст. Танҳо аз ғалла ба ҳукумати теуриҳо ба сифати ушр (дахъяк) 80 ҳазор мани Самарқанд (ҳар ман 8 пуд) андоз меодааст. Вай сад ҳазор мурид доштааст, ки онҳо ба сифати ғулом дар хочагии ӯ кор мекардаанд. Чорвои ӯ ҳадду ҳисоб надошт. Дар ин бора латифан халқӣ ҳам ҳаст.

Вақте ки Машраби девона дар роҳи сафари худ чорвоҳои бисёеро дида пурсид, ки: — Аз онӣ кист? Ҷавоб доданд, ки: — «Моли хоҷа Аҳрор». Вай хари худро ба даруни ғаларонда «рав, ту ҳам моли Хоҷа Аҳрори вали шав» — гуфт. Хоҷа Аҳрор бо роҳи ташкилоти динии тасаввуфӣ ҳазорон-ҳазор деҳқононро ба сифати мурид банду бастӣ худ карда гирифта

* Саъдии Шерозӣ. Гулистон, Истамбул, 1291, х. к. (1884), с. 82.

буд. Вай ба қорҳои сиёсӣ-давлатии темуриҳо муҳофиза мекард. Ин шайхӣ шайхҳо бо рӯҳониёни расмӣ ислом як шуда гирифта, ба муқобили ҳар гуна тараққиқарварӣ, фикрҳои демократӣ, илм ва ҷаҳонбинии материалисти мубориза мебард. Олим Улугбек Мирзо (1394—1449) ва шоир Ҳилолӣ (1536) бо игвои ҳамин ҷамоа кушта шудаанд. Ҳоча Аҳрор барои авомфиребӣ дар як порча замини худ деҳқонӣ мекардааст, мардумро ба иштибоҳ андохта, меғуфтааст, ки ба сарватҳои дигари бепоянаш қорӣ надорад.

Ба ҳамин тариқ, агар дар тасаввуфи ибтидоӣ моли мулк доштани шайхҳо манъ бошад, акнун барои муҳофизати ташкилотҳои тасаввуфӣ соҳиби моли ҷоҳ будани онҳо ҷоиш буд. Дар натиҷаи чунин тағйироти дохилии тасаввуф қувваҳои тараққиқарвар ва ҳалқие, ки дар таркиби ҳархелаи он буданд, аз тасаввуфи расмӣ вайронгардида ҷудо шуда баромаданд ва ба оппозицияи доимии зиддифеодалӣ, зиддиисломӣ ва зиддитасаввуфӣ мубаддал гаштанд. Дар натиҷа, унсурҳои норозӣ ва ошӯбкунанда бо номи дарवेशӣ, риндӣ, қаландарӣ ва ҳароботӣ аз суфиён ва зоҳидони солусу рӯёқор ҷудо шуданд.

Дар асрҳои XI—XIV дарवेशӣ дар шакли ҷунбишҳои ҳалқӣ зоҳир мешуд, вале баъдтар он ҳам ба кӯчаи сарбастанӣ иртиқоти зиддихалқӣ даромада рафт. Аз ин ҷост, ки тадқиқотчиёни тасаввуф баъзе аз ҷараёнҳои дохилии онро ҳудудҳои содиқона ва баъзе аз онҳоро бидъат, вале ҷараёни риндири динӣ ва зиддитасаввуфӣ мешуморанд. Аз низоминомаи суфиҳо фаҳмидан душвор нест, ки ташкилоти расмӣ онҳо ташкилоти пинҳонӣ, ҳатто террористие мебошад, ки дар он ҳуқуқи мурид ҳамчун аъзои оддин ташкилот ҳеҷ маҳдуд, балки нест. Ташкилоти тасаввуфӣ — баъдҳо дарवेशӣ (дар Эрон) ва қаландарӣ (дар Осиёи Миёна) номида шуд, ки моҳияти пурраи ҷаҳолатпарастии динӣ дошт ва аъзоёни он бо иродаи шайхашон ба ҳар гуна қорҳои қабелҳои рағбона карда мешуданд. Онҳо дар хизмати подшоҳон, ҳокимон ва давлатҳои хориҷӣ вазифаи ҷосусиро ҳам адо мекарданд. Аз ин сабаб, бештари подшоҳон шайхҳои сӯфиро дастгирӣ карда, ба онҳо хонақоҳҳо сохта медоданд, ёрии моддӣ мерасониданд. Масалан, «Темур системаи ҷосусиро қорӣ карда буд, ки ин хизматро дарवेशҳо, фаришон, роҳибон аз лама то зоҳидони насронӣ адо мекарданд».

Пешвоёни тасаввуфро «шайх, муршид, пир» ва пайравонашро «муриду дарवेशу қаландар» меномиданд. Онҳо паҳнқунандагони тасаввуф буданд. Роҳу равиши суфиёро «тариқат» меноманд.

Шайхию муридии сӯфиҳо акнун на аз рӯи вичдон ва ҳақиқат, балки аз рӯи расмият ва манфиатҳои шахсӣ буд, ки хислатҳои даррандагии зиддихалқӣ дошт.

...Ки зинҳор, аз ин мардумони ҳамӯш,
Палангони даррандаи суфӣӯш,

Ки чун гурба зону бахам барзаданд,
Вагар сайде афтад, чу саг дарчаҳанд.
Сӯи масҷид оварда дӯкони шайд,
Ки дар хона камтар тавон ёфт сайд,
Сапеду сияҳпора бардӯхта,
Ба солус пинҳон зарандӯхта.
Зиҳӣ, ҷавфурӯшони гандумнамоӣ,
Ҷаҳонгарду солусу хирмангадоӣ.
Мабин дар ибодат, ки пиранду суст,
Ки дар рақсу ҳолат ҷавонанду чувст.
Асои калиманд бисъёрхор,
Ба зоҳир чунин зардрӯю низор.
Зи суннат набинӣ дар ишон назар,
Ба ҷуз хоби пешину нони саҳар. (Саъдӣ).

Бесабаб нест, ки Ҳаким Саной бо вучуди ҳудаш ҳам сӯфӣ бадан, аз сӯфиён гурехтанро тавсия кардааст:

Даст аз ин сӯфиёни даҳр бишӯй,
Ту на кӯрӣ ҳикоят аз худ гӯй.

Зеро, ба ифодаи Саъдӣ, онҳо бо худо хуб буданду бо халқ бад:

Маҳурд аз ибодат бар он беҳирад,
Ки бо ҳақ нақӯ буду бо халқ бад.

Дар ин маврид бояд қайд кунем, ки байни суфиёни танқидкунандаи рӯҳониён, ки ҷиҳатҳои зоҳирро барои мустаҳкам намудани тасаввуф ва ислом танқид мекарданд ва риндон, ки асосҳои тасаввуфу ислом ва ахлоқи ношоистаи пайравонашро фош менамуданд, фарқ гузоштан лозим аст. Масалан, суфиёну рӯҳониёно танқид кардани Саноиву Саъдию Ҷомӣ аз танқидҳои Хайёму Убайди Зоконию Ҳофиз фарқ дорад. Вакте ки танқиди суфиён аз байни ҳуди онҳо сар мезанад, нуқсонҳои ҷузъӣ, камбудии шахсҳои ҷудогонаро, ки дар зери либоси порсой хонӣ мекунанд, фош менамоянд, аммо ба нуқсонҳои кулли он дахл намекунанд, зеро ҳудашонро пайравони покдомани ин ақида мепиндоранд.

Тадқиқотчиёни ҷараёни тасаввуф равияҳои суфиёнаи асрҳои XI—XIII-ро ба шаш гурӯҳ ҷудо кардаанд: 1) Онҳое, ки даъвои ваҳдати вучуд доранд, яъне бо худо як шудани шахсро ҳатмӣ медонанд ва ба гуфтаҳои Мансури Ҳаллоҷ такъя доранд. 2) Онҳое, ки барои ба васли илоҳӣ рафтан ошиқ будан ва тарки дунё кардану риёзат кашиданро аз зарурат медонанд. 3) Аз рӯи ақидаи гурӯҳи сеюм нури илоҳӣ дар рӯи худ пардаи нурии дорад ва пардаи норӣ. Он ҷӣ вобаста ба ҳичоби нурист — аз сифатҳои нек, шавқ, таслим, ризо, таваккал, муроқиба, унс, вачду ҳолат иборат аст. Шаҳват, фиску фучур ва ҳирс, ки гӯё ҳислатҳои шайтонист, аз пардаи норӣ иборат

аст. 4) Онҳое, ки худро гурӯҳи восила меноманд ҳақиқатан шароитро, аз қабилӣ рӯза, намоз, ҳаҷ ва зақот тасвоф намоянд. Онҳо тақлифҳои шароитро барои касоне ки аввал бо ин роҳ худро пок гардонанд, то ки ҳақ ҳосил шаванд. Гурӯҳи чорум, ки худро ҳақрасиданд, шароити диниро қабул намеkunанд, худро соф ва соҳиби илоҳи медонанд 5) Онҳое, ки илмро инкор мекунанд ва имону кирдори худро махлӯқ намешуморанд. Шини на бо роҳи илм, назар ба касбу кор аст, балки ба таҷрибаи муҷрибӣ бо роҳи ҳақд, риёзат ва иршоди муршид ҳосил мегардонанд 6) Гурӯҳи шашум доимо майл ба хӯрок, рақс, суруд, вақтхушию шикамсерӣ доранд ва майл ба шахватҳои ҳасанӣ меkunанд.

Уламои ислом, қатъи назар аз ҳамаи майлу чинарӯнҳо, тасаввуфро ба ислом илҳод дониста, тақлиф карда, уламои ашаддӣ ислом Ибн-ул-ҷавзӣ дар китоби «Ал-Иблис» суфиёнро ба роҳи шайтон ва куфр дароомада эълон карда, қатли онҳоро раво донистааст. Дар ҳақиқат суфиён ба қатл расонида шудаанд. Аммо бо гузашти баъзе сулҳ ва таркиби онҳо тағйир ёфта, бештаринашон ба ҳаёт монӣ ҳамаҷун, муфтихӯр, мутаассиб, айёшу ливотабобо ва одашуда рафтаанд. Аз рӯи таъкиди Ибн-ул-ҷавзӣ сулҳ ва хонақоҳҳои зиёде доштаанд, ки дар он суфиёни рабобри муҷарради бо тарки дунё гузаронида, риёзат мекарданд ва ба золимон ҳокимон нафрат доштаанд, аммо ба ашаддӣ ни шашум... дар ин рабобҳо ба роҳат ва осоиш ва тарбия қарор додаанд ва намозу рақс мегузарондаанд ва аз ҳар золиме меҳарду хоброни маош кӯмаке талабиданд ва аксар ин рабобҳои гузарони золим бино намуда ва моли ҳароми худро ба мардуми карда буданд ва мардуме, ки дар он ҷо ҷамъ омада онҳо вақф буданд, ...аксари авқоташон дар сухан гуфтан ва муллати абнон дунё мегузашт»*.

Силсилаи ташкилии ташкилотҳои тасаввуфӣ, ба номҳои шаҳсо — роҳбаронашон машҳур аст, ба тариқи зерин:

1. Тайфуриён — аз номи Абоязиди Бастомӣ (878—974), ки номи аслиаш Тайфур аст.

2. Чунайдиён — аз номи Чунайди Бағдодӣ, ки аз Навононд аст (с. в. 910), 3. Қодирӣён — аз Абдулқодир Гелонӣ (с. в. 1165—1166), 4. Кубриён — аз номи шайх Касим Кубро (с. к. 1221), 5. Сухравардиён — аз номи Касим Сухравардӣ (с. в. 1234), 6. Чиштиён — аз номи Касим Чиштарӣ Санҷарӣ Чиштӣ (1142—1235), 7. Нақшбандиён — аз номи Баҳауддини Нақшбанд (с. в. 1388).

Принципҳои назариявии тасаввуф дар асарҳои машҳур таъриф ва тавсиф ёфтааст. Масалан: Абу Абубакр суфиёнӣ

* Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Техрон, 1339 х. ш., ҷ. II, с. 204.

ибни Абӯисҳоқ ал — Бухорӣ «Китоб-ул-арруф», ки бо қалами Абуиброҳим Мустамли Бухорӣ ба форсӣ-тоҷикӣ гардонида шудааст. Китоби «Қувват-ул-қулуб»-и Ал-Маккӣ (с. в. 996 м), «Китоб-ул-лумаъ»-и Абӯнасири Сирочи Тусӣ (с. в. 998 м) ва асарҳои Ибнуларабӣ (1165—1240) аз ҳамин қабиланд.

Баҳсу мунозираҳо дар бораи ақидаи суфиён ва қаромати онҳо низ аз асри X—XI оғоз ёфт. Масалан, дар асарҳои Ибни Сино. Вай дар асарҳои худ «Китоби-ул-ишорот ва ал-танбеҳот» баҳси амиқе дар боби этиқодоти суфиён — орифон ва зоҳидон кушода, онро мувофиқи ақидаи фалсафии худ шарҳ додааст, ки баъд ба ҳамаи суфиён дучор гардид. Намоёндагони машҳури тасаввуф дар Аҷам — Эрон ва Осиёи Миёна Мансури Ҳаллоҷ, Абулҳасани Харақонӣ (вафоташ — 1033), Абӯсайди Меҳанӣ (967—1049), Абдуллоҳи Ансорӣ (1003—1087), Юсуфи Ҳамадонӣ, Абдулҳолиқи ғиждувонӣ ва ғайра буданд. Дар таълимоти тасаввуфӣ ибтидои шиорҳои асосӣ чунин буданд: бо меҳнати ҳалолӣ худ зиндагӣ кардан, молу мулки феодалҳо ва ҳодимони дину давлатро ҳаром эълон намудан, аз дастии онҳо чиз нагирифтани, бо ёрии ҷамъиятҳои бародари ба ҳамдигар — ба дарвешон ёрӣ расондан ва ғайра. Дар байти зерин нони муфтиҳӯрон, ки аз хуни бечорагон аст, ҳаром эълон карда шудааст:

Дид вақте яке пуруганда,
Зиндае зерӣ ҷомаи жанда.
Гуфт: Ин ҷома саҳт хулқон аст,
Гуфт: ҳаст онӣ ман, чунин з-он аст,
Чун наҷӯям ҳарому наҳам дин,
Ҷома лобуд бувад чунину чунин.
Ҳаст поку ҳалолу нагинрӯй,
На ҳарому палиду рангинрӯй.
Чун намозиву чун ҳалол бувад,
Он туро ҷавшани ҷалол бувад.

Дар ҳаракати тасаввуфии давраҳои аввал тарки дунё аз шиорҳои асосӣ ва яке аз шаклҳои эътироз ба шумор мерафт: «Табақаи поёнӣ барои он, ки қувваи инқилобии худро инкишоф диҳад, ба ҳамаи унсурҳои дигари иҷтимоӣ ҳолати душманона доштанро фаҳмад ва худро ҳамчун синф муттаҳид намояд, мебоист аз ҳамаи чизҳои, ки ӯро бо сохти ҷамъияти мавҷуда ба сулҳ оварда метавонад, аз кайфу роҳати ночизе, ки ӯро як муддат ба шахси мазлуми тоқатовар мубаддал мекунад ва ҳатто саҳттарин зулм ҳам ӯро маҳрум карда метавонад, даст кашад*.

Аз ин гуфтаи Энгельс фаҳмида мешавад, ки тарки дунё ба нафрат ба молу ҷоҳ—чунин маъние дорад, ки истиклолияти ҳаракатҳои озодихоҳии оммаҳои меҳнатӣ нигоҳ дошта шавад,

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 8, с. 144.

то ки онҳо аз мӯҳтоҷии иқтисодӣ ба мутеии душманони худ, ки соҳиби неъматҳои моддианд, наафтанд, зеро дар таҷрибаи муборизаҳои зиддиҳалқии синфҳои доро оммаҳои камбағал ва мӯҳтоҷро ба воситаи гузаштҳо ва ёрии ночизи моддӣ тасалло додан, ба мутеи иқтисодӣ ва маънавии худ мубаддал намудан ва бо ин роҳ ҳаракати инқилобии онҳоро сушт ва ё хомӯш кардан борҳо мушоҳида шудааст. Бинобар ин, шоирони дорои майлҳои халқӣ камбағалонро ба қаноат ва мутеъ набудан ба соҳибонашон ва нигоҳ доштани ифтихори инсонӣ даъват мекарданд:

Як нон ба ду руз агар шавад ҳосили мард
В-аз кӯзаи бишката даме оби сард,
Маҳдуми камазхудӣ чаро бояд буд
Ё хидмати чун худӣ чаро бояд кард.

(Хайём)

Тарки дунёе маънии дигаре ҳам дорад: Пайравони ин ақида молу мулки беҳисоб, айшу нӯши фаровон ва фароғати синфи ҳокимро, ки аз ҳисоби харобии ватан ва ғоратшавии халқ доштанд, дида, ҳасад мебуданд ва аз сабаби маҳрумии худ ба онҳо бо нафрату кинаву ҳашм нигоҳ мекарданд ва бо равиши тарки дунёе ҳаёти қашшоқонаи обу нони ҷавиро ба хотири давлатмандон меоваранд: «Тарки дунёро тарғиб кардани ин одамон дар натиҷаи ба ҳаёти фахш ва ороиши хушкӯ холии баъзе одамон нафрати ҳаққонӣ доштани онҳо ба вучуд омадааст. Дар ҳақиқат, ба ин одамон, ки барои қонё гардонидани ҷирси қабехашон ватани худро хароб ва ба халқи он зулм мекарданд, ҷандаи пашмина ва нони сиёхро хотиррасон намудан лозим буд».*

Ақидаи тарки дунёе тарафи манфӣ ҳам дорад. Тарки дунёе эътирози заифи оммаҳои меҳнаткаш буда, онҳоро ба камбағалӣ гуруснагӣ, бенавой ва маҳрумии абадӣ нигоҳ медошт ва намегузошт, ки ба муқобили золимон — синфи истисморкунанда ба муборизаи инқилобӣ бархезанд ва ба гуфтаи зерини Саъдӣ пайравӣ кунанд:

Бихӯр мардумозорро хуну мол,
Ки аз мурғи бад канда беҳ парру бол.

Таълимоти тарки дунёе оммаҳои меҳнаткашро ба қаноат, таваккал, беташаббусӣ, беғайратӣ, ба тақдир розӣ шудан, аз хубиҳои ҳаёти моддӣ маҳрум гардидан, дунёбадбинӣ, хор доштани тан, ақл ва дигар хислатҳои манфӣ водор менамояд. Одамони тараққипарвари замон ба муқобили тарки дунёе мубориза бурдаанд:

* Чернышевский П. Г. Эстетика и литературная критика. М., 1951, с. 343.

Чаҳонро ба ҷуз некӯӣ кор нест,
 Накӯро накӯҳиш сазовор нест.
 Чу зебобиҳиштест ороста,
 Дар он ҳеҷ зишті падидор нест.
 Яке дилрабо шӯху ҷонпарвар аст,
 Ки чун ӯ нигоре ба фарҳор нест.
 Яке ёри ғамхори меҳровар аст,
 Ки чун ӯ яке ёри ғамҳор нест.
 Ҳар он, к-ӯ канад дил аз ин гуна ёр,
 Мар ӯро бари ақл миқдор нест,

зеро, натиҷаи объективонаи таълимоти тарки дунё ба зарари меҳнаткашон ва ғоидаи синфи ҳоким аст:

В-он-т гӯяд: бар сари ҳафтум фалак
 Садҳазорон хубрӯёнанд низ.
 Ҳар яке гӯӣ, ки Моҳи анвар аст
 В-он ки ӯро ҳаст хӯрду нозу хоб.
 Ин суҳанҳо з-ӯ муҳолу мункар аст.

(Носири Хисрав)

Тасаввуф дар адабиёти форсу тоҷик асосан аз асри XI паҳн шуд ва намояндагони барҷастаи он Саной, Аттор (1119—1230), Ҷалолиддини Румӣ, Аҳмади Ҷомӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигаронанд. Онҳо бештар тасаввуфи назариявӣ ва унсурҳои ғоявии зиддифеодалии онро давом додаанд.

Тасаввуф дар ҷаҳонбинии фалсафӣ ва фалсафаи идеалистии Монӣ, ишроқиюн, фалсафаи идеалистии Ҳинд, дини яҳудӣ ва насронӣ таъсир гирифтааст. Фалсафаи тасаввуфро ҷаҳонбинии унсурҳои иртиҷоие, ки ба ҳаракати тасаввуфӣ ҳамроҳ шуда буданд, ба вучуд овардаанд.

Фалсафаи тасаввуф танҳо ба як вучуд (ҳастӣ), ки он ҳам «худо» ё ки «рӯҳ» аст, этиқод дорад ва олами моддиро инъикоси он медонад. Бинобар ин, фалсафаи тасаввуфро ба маънои идеалистияш «ваҳдати вучуд» меноманд. Румӣ ягонагии ҳаёту рӯҳро ба об ташбеҳ қардааст, ки дар ҳар кучо ва дар ҳар шакле, ки монӣ, об аст:

Об дар баҳри бекарон об аст
 В-ар кунӣ дар сабӯ, ҳамон об аст...
 Лек ғайри худон иззу ҷалол
 Нест мавҷуд назди аҳли камол.
 Ваҳдати хосаи вучуд ин аст,
 Маънии ваҳдати вучуд ин аст.

Дар таълимоти тасаввуф бисёр ҷиҳатҳои умумӣ бо ақидаи мистикӣи файласуфи Юнони қадим Плотин (204—270 п. м.) мушоҳида мешавад, ки «ҳеҷ чиз берун аз худо нест» ме-

гуфт. Аз рӯи ин таълимот ҳаёти моддӣ танҳо акс ё ки таҷал-
лии рӯҳи мутлақ (худо) буда, дар натиҷаи ба нести (адам)
нигоҳ кардани ӯ ҳосил шудааст!

Дар сурати обу гил аён ғайри ту кист?
Дар хилвати ҷону дил нӣҳон ғайру ту кист?
Гуфтӣ, ки: «зи ғайри ман бупардоз дилат»,
Эй ҷони ҷаҳон, дар ду ҷаҳон ғайри ту кист?

(Абдураҳмони Ҷомӣ)

Чунин таълимоти фалсафӣ ба материализм зид аст ва ҳат-
то фалсафаи идеалистии ислом «калом»-ро, ки олами модди-
ро ҳамчун офаридаи худо муваққатан бошад ҳам, эътироф
мекунад, низ инкор менамояд. Аз рӯи таълимоти тасаввуф
ҳар як шахс ва ҳар як чиз барои баргаштан ба асли худ — ба
рӯҳ кӯшиш дорад. Ин маънӣ дар «Маснавӣ»-и Румӣ дар об-
рази тамсили най ва нолаи он барои баргаштан ба найзор
ифода ёфтааст:

Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад
В-аз ҷудоӣҳо ҳикоят мекунад,
Қ-аз наистон, то маро бубридаанд,
Аз нафирам марду зан нолидаанд.

Барои ба рӯҳ баргаштан танҳо кӯшиш ва хоҳиш кифоя на-
мекунад. Барои ин кор, шахс (мурид ё ки сӯфӣ) бояд тадри-
ҷан пояҳои тасаввуфро тай кунад. Пояҳо чунинанд:

1. Дараҷаи ҷустуҷӯ ё ки талаб дар роҳи ёфтани матлаб
(худо).

2. Дараҷаи ишқ ба дилбар, яъне ба худо дил бастан, аз
машаққатҳои ишқи илоҳӣ натарсидан, ба азобҳои у тоқат кар-
дан, ба дурустӣ, поки ва мавҷудияти он шак наовардан ва
дар ҳаққи вай бадгумон нашудан ва бадгӯӣ накардан;

3. Дараҷаи маърифат, яъне шинохтани худо;

4. Дараҷаи истигно — қаноат кардан ва тамаъкор набудан;

5. Дараҷаи тавҳид — дар ҳама чиз худро дидан;

6. Дараҷаи хайрат — дар ин дараҷа суфӣ мефаҳмад, ки
вай ҳанӯз нодон аст ва аз сирри илоҳӣ шаммае пай набурда-
аст;

7. Дараҷаи фано — набуд шудан ва барбод рафтани шах-
сият — маният аст, дар ин дараҷа сӯфӣ бо худо як шуда ме-
равад, он гоҳ байни «ману ту» фарқ нест.

Шiori тасаввуфии «ман ту шудам, ту ман шудӣ, пас ман
ку?» ҳамин мазмунро ифода менамояд. Ин дараҷа — дараҷаи
фанофиллох, яъне дар олами ҷаллоҳ фано шудан аст. Баъд аз
ин, дараҷаи «бақо» меояд, зеро рӯҳи солиқ бо рӯҳи абдаии
илоҳӣ як шуда рафтааст. Дар ин поя сӯфӣ метавонад «ана-
ал-ҳақ» (ман ҳақ — ман худо) гӯяд. Барои Мансурро ба дор
кашидан ҳамин гуфтаи ӯ баҳона шуда буд.

Дараҷаҳои тасаввуфи ибтидоӣ ба таълимоти ислом зид гузошта шуда буд Дар таълимоти ислом бандагон ҳеҷ гоҳ на танҳо ба дараҷаи ҳудой, балки пайғамбарӣ ҳам расида наме-тавонанд. Даъвои пайғамбарӣ ва ҳудой гуноҳ аст:

Сифати зоти ҳудованд бандаро наравост,
Ба ҳеҷ ҳол ҳудоиву бандагӣ насазост.

Мувофиқи таълимоти тасаввуф ҳама метавонанд ба дараҷаи ҳудой расанд. Чунин таълимот дар аввалҳо як андоза хараҷи демократи дошт ва ба ҳуқуқҳои имтиёзноки феодалҳо, ки оммаҳои васеъро ҳамеша аз рӯи тақдирӣ насиба дар бандагии доимӣ нигоҳ доштани мешуданд зид гузошта шуда буд.

Дар системаи ҳудочуии тасаввуфи расмияти ислом — руза, намоз, ҳаҷ, зинда гардондани баъд аз миронидан, рӯзи қиёмат, дузах, ҷаннат, аъроф, ҳисоботи рӯзи арасот ва ҷазову мукофот, ваъдаи рӯи ҳудро дар рӯзи қиёмат ба бандагони нек нишон додани ҳудо, дастгирӣ кардани Муҳаммад, чорбӯро ва ғайра,— ҳамагӣ инкор карда мешуданд, зеро аз рӯи таълимоти тасаввуф инсон бо роҳи дараҷаҳо ва пояҳоро гузаштан рост ба рӯҳ рафта, бо он як шуда меравад ва ин ҳама расмиятҳо ҳоҷате надорад. Онҳо ба ҷои ин ҳама, инсондӯстиро тавсия мекарданд: — «Эй дарвеш, бихишт баҳона аст, мақсуд ҳудованди хона аст. Эй бихишт, сари ту надорам, дарди сар мадеҳ. Бидон, ки кор на ба рӯзаву намоз аст, ба шикастагӣ ва ниёз аст. Ду рӯзаи зиёда аз моҳи рамазон сарфаи нон аст. Ҳаҷ тамошои ҷаҳон аст. Нон деҳ ки нон додан кори мардон аст»*. Суфиҳо бо роҳи лаззати васли ҳудо (ки рами ёр ифода кардааст) ба лаззати бихишт муқобил гузоштан ҷаннатро инкор кардаанд:

Рӯзе, ки васли ту маро дар ҷанг ояд,
Аз ҳоли бихиштиён маро нанг ояд
В-ар бе ту ба саҳрои бихиштам хонанд.
Саҳрои бихишт бар дили ман танг ояд.

(Абӯсаид Абулхайр)

М. Ф. Ахундов дар бораи Чалолиддини Румӣ сухан ронда, дар масъалаи ягонагии ҳастӣ ва мустақил аз тан вучуд доштани рӯҳ исломро танқид намуда, дар айни замон дар масъалаи рӯзи қиёмат ва дӯзаху бихишт нуқтаи назари мусулмониро рад карда, мафҳуми сӯфиёнаро пеш рондани ӯро қайд кардааст: «Муллои Румӣ ҳамчунин ҷаннат, дузах ва рузи растоҳезро инкор намекунад. Вай бо рӯҳи мутлақ як шуданро ҷаннат ва аз он чудо буданро дӯзах мешуморад. Аммо ҳанго-

* Абдуллои Ансорӣ. Аз намунаи адабиёти Эрон, к. 1, Боку, 1922, с. 69.

ми эзоҳ ва исботи ин се ғоя мувофиқати он ба шарият чунон шӯру гулгула мебардорад, ки кас ҳайрон мешавад ва табиӣ ба вай мегӯяд: «гуш кун, маълум мешавад, ки ту атеистӣ, кофир ҳастӣ. Вай пайғамбар ва имомиро ҳам инкор менамояд».*

Аз таҳлил ва хулосаи М. Ф. Ахундов маълум мешавад, ки системаи ҳатто идеалистии суфиҳо ҳам таълимоти афсонавии ислом — дӯзаҳу биҳишту рӯзи қиёмат ва дигар расмиятҳои мусулмониро инкор мекард, вале азбаски барои фикрҳои зидди ислом ҷазои саҳт меоданд, шоирони озодификр ақидаҳои зиддиисломии худро дар ҳикоя ва масалҳо дар зерин образҳои маҷозӣ моҳирона пинҳон кардаанд.

Ҳар чанд ки тасаввуф бо ин системаи таълимоти худ ба ислом зид аст, вале бо моҳияти идеалистии мистикиаш боз ҳам иртиқонитар мебошад, зеро инсонии мазлумро аз муборизаи ғаёб бар зидди дин ва синфи ҳоким боз дошта, ӯро ба диндорӣ боз ҳам чуқуртар омӯхта, вайро ба тарки дунё даъват намуда, аз дунёи моддӣ ва муборизаи сиёсӣ дур мекунад. Ин хусусиятҳои иртиқонии тасаввуф баъд аз ислоҳоти Ғазалӣ боз ҳам зиёдтар шуд, зеро ҳаҷолатпарастии исломӣ низ ба он ҳамроҳ гардид. Акнун барои сӯфи шудан чор даврано гузаштан лозим буд. 1. Шарият, 2. Тарикат, 3. Маърифат, 4. Ҳақиқат. Суфии оддӣ аз шарият боло намерафт ва ҳамеша дар пояи мусулмонӣ мемонд.

Дар пояи шарият даҳ шарт гузошта шудааст: ба ягонагии худо, мавҷудият, сифатҳо ва моҳияти он бовар кардан, фармуаҳои онро ба ҷо овардан ва ғайра.

Шартҳои пояи тариқат инҳоянд: пушаймонӣ ва афсӯсу надомат, ба пир даст додан, аз худо натарсидан, ба марҳамати ӯ умед бастан, аз айшу ишрат ва шахват дур шудан, ба пир хизмат кардан, бо иҷозати пир бо ӯ сӯҳбат доштан, панду насихати вайро гӯш кардан, тарки дунё намудан ва дарवेशию каландариро писандидан.

Дар шартӣ маърифат ин аст: фановиллоҳ қабул кардани дарवेशӣ, ба ҳама азоб тоқат кардан, хислатҳои покро ҷустуҷӯ намудан, шинохтани худо, ба ҳамаи қоидаҳои шарият ва тариқат риоя кардан, аз ин дунё даст кашидан, ҳаёти охиратро афзал доништан, ба дараҷаи вачд омадан ва ба асрори ҳақиқат ноил шудан.

Пояи охирин ҳақиқат аст, ки он низ даҳ шарт дорад: фаҳмидани неку бад, пинҳон доштани асрори вачд ва ба ҷо овардани шартҳои шарият, тариқат, маърифат ва ғайра. Тасаввуф ва тариқати он таърифи ягона надорад. Тасаввуф асосан ҷараёни маънавиест, ки ҳар кас мувофиқи завқи худ онро муайян мекунад. Бо вучуди ин, дар тӯли асрҳои зиёде қоидаи ҳатмӣ

* Ахундов М. Ф. Избранные философские произведения. М., 1969, с. 9.

шуморида шудани мақомот ва ҳолатҳои тасаввуф, онҳо ба қондаҳои тақрор ва дилабазан мубаддал шуданд ва пайравон озодфикри тасаввуфро водор намудааст, ки он қоидаҳои рава тариқ карда, ҳудро ба мавқеи риндон ва ба дайри муғириранд:

Ҳала, соқӣ, қадаҳе деҳ зи маи рангинам,
То ки дар дайри муғи рӯи ҳақиқат бинам.
Тавба бишкостаам, эй дил, ки ба коми дили худ
Ду-се рӯзе ба дари майкада хуш бинишнам.
Фориғ аз тавбаву зӯҳду варау тақвоам,
З-он ки ман маслиҳати хеш дар ин мебинам.
Тарқи солусию заррокию шайхӣ бикунам,
То диҳад соқии хумхона яке дурдинам.
Чун бинӯшам қадаҳи роҳи муравваҳ зи кафаш,
Раҳи зӯҳду вараъ аз савмаа пас барчинам.
Ҳала, эй шохиди раъно зи дари хучра даро.
То ба рӯи ту шавад шод дили мискинам.
Рӯи зебои ту чун қиблаи аҳли назар аст,
Гар битобам рух аз ин қибла, яке бединам.
Соқие, қоми маи талх ба ширини деҳ.
Нест ҳоҷат ба шакар, ҳаст суҳанширинам.

(Ҷалолиддини Румӣ)

Назариеъ ва фалсафии тасаввуф махсусан дар бобати маърифати «асрори илоҳӣ» аз муҳокимарониҳои беҳуда, хушхолии ва ҳаёлотии бекора иборат шуда буд: «Аз қаландаре пуришиданд, ки маърифат чист? Гуфт: натиҷаи бекорӣ, ки ағашуғле дигар даст ба ҳам меод, ҳеҷ дар ин ҳаёл намеафтад. Рубой:

Гар қобили касби амалӣ мезодем,
Дар вартаи фикри худ намеафтодем.
Дидем, ки даст то ба ҷое нарасид
Аз саъи ҷунун доди гиребон додем.

(Бедил)

Дар масъалаи илму дониш ва маърифат низ мавқеи тасаввуф моҳиятии идеалистии иртиҷоӣ дорад. Тасаввуф умуманроли илми донишро инкор карда, ба ҷои шиори «утлибу ал илм ва лав бил-Син» (илм дар Чин бошад ҳам, талқунед), роли ҳиссиётро ки усули он мувоқабаст, немеронад. Ба фикри сӯфиҳо дар қори маърифат (он ҳам маърифати ҳудо) майнаи инсон ва китоб роле надорад, ҳиссиёботинии инсон манбаи дониш мебошад. Онҳо барои шинохтани ҳудо илми зоҳирро кифоякунанда намедонистанд, ба илм ва фалсафа бо назари инкор нигоҳ мекарданд:

Илме, ки ҳақиқат аст дар сина бувад,
Дар сина бувад, ҳар он ҷӣ дарсе набувад.

Сад хона пур аз китоб коре н-ояд.
Бояд ки китобхона дар сина бувад.

(Шоҳсанҷони Хофӣ) ¹(Асри XII).

Тасаввуф бо инкор кардани илму дониш ва роли маърифат аввалҳо илми фикр ва китоби дини мусулмонӣ «Қуръон»-ро дар назар дошт:

Гар туро ҳаст дар ин шева сари якрангӣ
Дину дониш ба яке чуъра чу Исмат бифурӯш

Ин таълимот тадричан умуман ба муқобили илму дониш, махсусан илми дунёвӣ нигаронида шуд ва унсурҳои иртиқӣ аз он истифода мебуданд.

Дар охир бояд қайд кард, ки махсусан аз асрҳои XI—XII сар карда тасаввуфи амалӣ дар байни оммаҳои нодони халқ—бо сардорӣ шайхҳо ва эшонҳо дар шакли ташкилотҳои гуногуни тасаввуфии ҷаҳолатпарастона инкишоф ёфт. Аъзоҳои оддии муридҳо дар зери ҳукмронии иқтисодӣ ва маънавии шайхҳо—феодалҳо ба эшонҳо ба асирии моддӣ ва маънавӣ гирифтӣ омада буданд. Ин шакл, яке аз шаклҳои пурқувват ва хеле маккоронаи оммаҳои меҳнаткашро асир кардани феодалҳо ва дигар табақаҳои истисморкунанда буд. Назариячиёни тасаввуфи назарӣ дар асарҳои худ ақидаи ҳудудҳои тасаввуфиро тарғиб намуда, ба муқобили ақидаҳои тараққиқарвар суҳан меронанд. Ин гуна асарҳо дар айни замон дар бораи саргузашти авлиёҳо, қиссаи суфиён, «каромат»-и онҳо ва ғайра навишта шудаанд. Масалан: «Қасас-ул-анбиё», «Тазкират-ул-авлиё», «Нур-ал-улум» (шарҳи ҳоли Абулҳасани Ҳараконӣ), «Асрор-ул-тавҳид фи мақомоти Абӯсаид», «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ, «Рашаҳот»-и Қошифӣ ва ғайра.

Баъзе асарҳои бадеӣ ва панду ҳикмати суфиёно, ки бонияти тарғиботи ақидаҳои тасаввуфӣ навишта шудаанд ва дар онҳо ғоҳ-ғоҳ фикрҳои зиддизамонавӣ низ акс ёфтаанд, ба ғуруҳи асарҳои тасаввуфи назарӣ низ дохил кардан мумкин аст.

Ғуруҳи сеюм он асарҳоеанд, ки дар онҳо ақидаҳои озодихоҳӣ ба зери ниқоби ифодаҳои тасаввуфӣ даромедаанд. Баъзе шоирони озодихоҳ баъд аз ислоҳоти Ғазолӣ дар бобати дараҷаи аввал шуморида шудани ҳиссиёти ботинӣ ва дар ҷои дуюм гузошта шудани расмияти дини ислом, дар зери ислоҳот ва мазмунҳои тасаввуфӣ фикрҳои танқидӣ ва эътирозҳои худро баён мекарданд. Масалан, Хофиз аз ин масъала хеле моҳирона ҷоида бурда, фикрҳои озодихоҳӣ ва ҳаётдӯстонашро ҳамчун ҳиссиёти ботинӣ эълон карда, шайхро, ки ба масъалаҳои зоҳирӣ эътибор меод, ба зоҳирпарастӣ, расмиятпарастӣ ва беҳабар аз ҳолати рӯҳияи одамони дорои ҳисҳои ботинӣ сарзаниш менамояд:

Зоҳиди зоҳидпараст аз ҳоли мо огоҳ нест,
Дар ҳаққи мо ҳар чӣ гӯяд, ҷои ҳеҷ иқроҳ нест.

Шоири дигар — Чалолиддини Румӣ ин маъниро дар он шакл ифода кардааст, ки суфиёни ботинпараст мағзи Қуръонро гирифтаанд ва ба шайхҳои расмиятпараст чизҳои нодаркорро вогузоштаанд, чи тавре ки ғӯстро хӯрда устухонро ба сагон медиханд:

Дуньяву дин назди доно чефае,
Чефаро назди сагон андохтем.
Мо зи Қуръон баргузида мағзро,
Пӯстро пеши хасон андохтем.

Ин гурӯҳ шоирони тараққипарвари дар зери ифодаҳои сӯфиёна пинҳоншударо аз суфиёни иртиқӣ фарқ кардан лозим аст, зеро «баъзе мутафаккирони Осиёи Миёна барои пинҳон кардани ақидаҳои инсондӯстӣ ва зиддидинии худ аз истилоҳоти тасаввуф фонда мебурданд, чунки ин кор дар аксари мавридҳо онҳоро аз таъкиботи назораткунандагони дини ислом наҷот медод...»*

Ин фикрро яке аз байтҳои Ҳофиз, ки дар зери ифодаи «ёр» дар бораи Мансури Ҳаллоҷ сухан меронад, тасдиқ менамояд:

Гуфт он ёр, к-аз ӯ гашт сари дор баланд,
Ўрмаш он буд, ки асрор ҳувайдо мекард.

Тасаввуф дар асрҳои аввал оппозиция ва эътирозҳои ба синфи ҳоким доштаи деҳқононро бо моҳияти мистикӣ акс мекунонд. Ин фикрро шоирони суфӣ ва пайравони бидъат, ки бо никоби динӣ баромада, ҳокимон ва рӯҳонӣҳои расмиро ба вайрон кардани дин айбдор менамуданд ва худро ҳомиёни дин нишон медоданд, тасдиқ менамояд. Масалан, манзумаҳои ҳаҷман калони шоирони суфӣ Санои, ки бо радифи «кардаанд» ва Амир Ҳусрав, ки бо номи «Наёбӣ» эҷод шуда, қариб маҷмӯи масъалаҳои зидди ҳокимон ва рӯҳонӣҳои расмии исломро дарбар гирифтаанд, эътирозҳои шакли динидоштаи оммаҳои васеи халқро акс кунонидаанд.

Инъикоси ақидаи тасаввуф дар адабиёт. Тасаввуф аввалҳо бештар дар шакли ташкилотҳо буда, дар ҷамъомадҳои ҳонаҳои суфиён ва дигар мавзеъу мавридҳо тарғиби даҳонӣ дошт. Тадриҷан ба адабиёти бадеӣ, шарҳҳои ва илмӣ гузашт. Баъзе намунаи адабиёти суфиёна дар асри VIII дар эҷодиёти Шақиқи Балхӣ (790 м) мушоҳида мешавад:

Суфӣ, ки ба хирқадӯзиаш бозорест,
Ғар баҳья ба ғар мезанад, хуш корест,
В-ар хоҳиши нафс дасти ӯ ҷунбонад,
Ҳар баҳьяву риштааш буту зуннорест.

* Богоутдинов А. М. Очерки по истории таджикской философии. Сталинабад, 1961, с. 91.

Аз рӯи рубоӣ шахси «суфӣ» ҳоло орифи худочӯӣ ва тарки дунёкунанда нест, балки шахси меҳнаткаш — косиби дӯзанда аст, ки аз рӯи талаботи зиндагӣ меҳнати ҳалол дорад ва ҳар чанд ки фақиру бенавост, бо он фаҳр мекунад ва иҷолатан онро ба молу мулки муфт, ҳаром ва бо роҳи зулму истисмор ғункардаи дороён муқобил мегузорад, ки дар он ҷойҳои заифи оммаҳои меҳнаткаши шахр бар зидди муф்தхӯрон акс ёфтааст. Ин рубоӣ бо ҳаёт, ақида ва ҷаҳонбинии меҳнаткашон алоқаманд будани тасаввуфи ибтидоиро нишон медиҳад. Дар байти дуюми ин рубоӣ, махсусан мисраи чоруми он масъалаҳои ақидавӣ низ акс ёфтааст. Шоир талаботи ҳаёти ҳаррӯзаи моддии инсонҳо (хоҳиши нафс) ва меҳнат (ҷунбидани даст)-ро дар ҷои асосӣ гузошта, доираи ҷорҷӯбаи танги шариатро шарт нашуморидааст, балки ба инсон озодии ақидаро тараннум кардааст, яъне бо меҳнати ҳалолӣ худ метавонад дар ақидаҳои дигари динӣ (буту зуннор) бошад, ки ислом онро куфр мешуморад. Талаби озодии ақидаҳои динӣ аз эътирозҳои зиддиисломии асрҳои миёна аст, ки онро тасаввуфи ибтидоӣ талаб мекард.

Адабиёти бадеӣ тадриҷан доираи васеи масъалаҳои ақидавӣ тасаввуфро акс кунонд. Масалан: Абоязиди Бастомӣ (с.в. 874) ва пайравони ӯ бештар пантеизми (ваҳдати вучуди) тасаввуфро акс кунониданд:

Эй, ишқи ту кушта орифу омиро,
Савдон ту гум карда накӯномиро.
Завқи лаби майгуни ту ӯварда бурун,
Аз савмаа Боязиди Бастомиро.

Ҳар чанд ки ин рубоӣ мазмуну шакли ошиқона дорад ва ҳитоб ба маъшуқа (ту) аст ва онро риндона ба ақидаи исломӣ (савмаа) зид гузоштааст, вале дар зери ифодаҳои рамзӣ ва истиоравӣ ишқи илоҳии орифонро тараннум менамояд. Дар ин рубоӣ тариқи бо рӯҳи илоҳӣ ишқварзии сӯфияна акс ёфтааст, ки аз ифодаҳои риндона (завқи лаби майгун) ва ақидаи ваҳдати шухуд истифода бурдааст. Хислати умумии инсонӣ доштани ишқи илоҳии суфӣна дар ифодаи «орифу омӣ» акс ёфтааст. Дар он оҳанги маломатия (накӯномиро гум кардан) низ мушоҳида мешавад. Ин маънӣ дар рубоии дигараш низ акс дорад:

Моро ҳама раҳ ба кӯи бадномӣ бод
В-аз сӯхтагон насиби мо ҳомӣ бод.
Нокомии мо ҳаст чу коми дили дӯст,
Коми дили мо ҳамеша нокомӣ бод.

Агар ифодаи «бадномӣ» ишораи майл ба маломатия бошад, ифодаи «нокомӣ» маҳрумӣ аз лаззати дунёест ё ки тарки дунё барои хосту хурсандии коми дили худои суфӣён мебошад. Барои худо ба таври ихтиёрӣ тарки дунё кардан — эътироз ба

моликияти феодалии дороён аст, ки нафрати оммаҳои мазлумро акс кунонидааст:

Хоҳӣ, ки расӣ ба комбардор ду гом:
Як гом зи дунёе, дитар гом зи ком.
Некӯмасал шунав зи пири Бастом!
Аз дона тамаъ бибур, ки расти аз дом.

Пири Бастом тарки дунёву комро маҳз аз рӯи ақидаи тасаввуфии ирфонии худ не, дар асоси бадбахтиҳои оммаи мазлуми халқ, ки аз он мотами умумихалқӣ намоён аст, акс кунонидааст:

Ку сӯхтае, ки ёбамаш ҳамдами хеш?
Ё дилшудает, ки ёбамаш маҳрами хеш?
Пас, ҳар ду ба кунҷи хилвате биншонем,
Ман мотами хеш дорам, ӯ мотами хеш.

Дар ин рубоӣ, ки ифодаҳои бадии лирикӣ дорад, индивидуализми хеле амиқ, танҳои шахс, ӯҷизӣ ва ноумедии вай акс ёфтааст ва дар он ӯҷизии оммаҳои халқ дар муборизаҳо бар зидди залимони инъикос дорад.

Намояндаи дигари адабиёти суфия Абӯсаид Абулхайри Меҳанӣ аст. Зодгоҳи ӯ Меҳанро дар наздикии Марв мешуморанд. Давраи ҳаёти ӯ солҳои 967—1049-ро дар бар мегирад. Абӯсаид дар оилаи аттор таваллуд ва тарбия ёфт. Падараш ӯро аз хурдӣ ба маҷлисҳои симоӣ ваъзи суфиён мебард. Вай бо ин роҳ бо рӯҳи тасаввуф тарбия ёфт. Пояҳои тариқати тасаввуфиро тез тай карда, ба дараҷаи пирӣ (иршодӣ) расида, фаъолияти худро дар шаҳрҳои Хуросон инкишоф дод. Ақидаи тасаввуфии ӯ дар рубоиёти вай ва дар асари суфиёнаи ӯ «Ас-сор-ул-тавҳид фи мақомоти-ал-шайх Абӯсаид» (бо номи Мақомот» машҳур аст), инъикос ёфтааст. Дар рубоиёти Абӯсаид Абулхайр масъалаҳои гуногуни ирфонии тасаввуф бо ифодаҳои муҳокимавӣ ва бадии ошиқона тараннум ёфтааст. Масалан, дар масъалаи тавҳид ва пайвастан бо он аҳамият надоштани динҳо:

Дар роҳи ягонагӣ на куфр асту на дин,
Як гом зи худ бурун неху роҳ бубин.
Эй ҷони ҷаҳон, ту роҳи ислом гузин,
Бо мори сияҳ нишину бо худ манишин.

Дар ҳолате ки динҳо ҳамдигарро таънаву маломат карда, дар байни халқҳо низоъ меандоختанд, Абӯсаид онро бо роҳи ваҳдати илоҳӣ (ягонагӣ) инкор кардааст ва аз худ (маният) берун рафта роҳи ба ваҳдат расидан медонад. Вай дар ин рубоӣ дар роҳи ваҳдат аҳамият надоштани «дину куфр»-ро қайд карда, дар айни замон мухотабро ба ислом, ки низ дин аст, даъват намуда, бинобар маҳдудияти мусулмонинаш

Ба худ зид рафтааст. Бо вучуди ин, бояд гуфт, ки дар ақидаи ӯ инкори «куфру дин» масъалаи асосист.

Васл бо ваҳдат ва пайравӣ ба сидқу вафои он бо ифодаҳои ошиқона ба қалам омадааст:

Дил чуз раҳи ишқи ту напӯяд ҳаргиз,
Чуз меҳнату дарди ту наҷӯяд ҳаргиз.
Саҳрои дилам ишқи ту шӯристон кард,
То меҳри касе дар ӯ нарӯяд ҳаргиз.

Дар баъзе рубоиҳояш ин маънӣ зоҳиран ишқи ҳаётии инсонро ифода кардааст, вале он ифодаю ибора ва образҳои ошиқона маънои маҷозӣ дорад:

Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро,
Ба бӯса нақш кунам барги ёсумини туро,
Ҳар он замин, ки ту як рӯз бар қадам биниҳӣ,
Ҳазор сачда барам хоки он замини туро.

Абӯсаид мазмуни ирфониро ба масъалаҳои ахлоқ вобаста кардааст. Масалан, дар рӯзи ҳисобот (хоҳ қиёмати суфиёна бошад, хоҳ динии исломӣ) ба сифати шахс (соликон) эътибор додани ҳисобгирро таъкид намудааст, то ки соликон ба сифати ахлоқ, кирдор ва дониши худ эътибор диҳанд, на ба ҷиҳатҳои зоҳирӣ, масалан, боигарӣ, мансаб ва зебу зинат:

Фардо, ки заволи шаш ҷиҳат хоҳад буд,
Қадри ту ба қадри маърифат хоҳад буд.
Дар ҳусни сифат кӯш, ки дар рӯзи ҷазо
Ҳашри ту ба сурати сифат хоҳад буд.

Онҳо, ки ба номи нек меҳонандам,
Аҳволи даруни бад намедонандам.
Гар з-он ки дарун бурун гардонандам,
Муставҷиби онам, ки бисӯзонандам.

Чи тавре ки аз рубоиёт ва «Мақомот»-и Абӯсаид хувайдост, ӯ дар сулуқати тасаввуф майлҳои пурқуввати эътирозҳои эйдифеодалӣ ва зидди исломи расмиро инкишоф додааст. Масалан, вай ба ҷои намоз ракусу суруду мусикиро афзал медонист ва муридони худро ба воситаи қавволон ва муқриён ба шунидани суруд ва бо ин роҳ ба вачди илоҳӣ омадан даъват менамуд. Моҳияти шеърҳо ва мақомоти ӯ худҷӯёна бошад ҳам, тасули он ба исломи расмӣ зид аст ва дар замони худ аҳамияти калони эйдифеодалӣ ва антиклерикалӣ дошт. Масъалаҳои ҳеле зиёди ахлоқӣ мусбати инсонҳоро низ дар бар гирифтааст.

Шоири дигаре, ки тасаввуфро дар шеър тараннум кардааст, **Бобокӯҳӣ** (с. в. 1050) аст. Ному куняи ӯ Абӯабдуллоҳ Али буда, лақаби «бобо кӯҳӣ» дорад. Зодгоҳаш шаҳри Боку бошад ҳам, бо «шерозӣ» машҳур шудааст. Ӯро Абдуллои Боку, Бодкуя низ меноманд. Ӯ бисёр сафар карда, дар хонақоҳ-

ҳо ва аз ҷумла шаҳри Нишопур иқомат, ҳамроҳи Абӯсаид ваъзу тарғиби сулуқати суфигӣ кардааст, вале майли ӯ дар масъалаи муносибати тасаввуф бо ислом мӯътадил-миёнарав аст. Вай ба усули ошқоронӣ симои суфиёнаи Абӯсаид зид буд. Охири умраш дар Шероз гузаштааст ва бо ҳамин сабаб нисбати «шерозӣ» дорад.

Аз шоирони суфӣ аввалин касе, ки девони шеърҳо тартиб додааст. Бобоқӯҳӣ мебошад. Дар девони ӯ, ки бори аввал соли 1677 рӯнавис шудааст, 270 ғазал ва як тарҷеъбанди суфиёна гирд оварда шудааст. Дар ғазалҳояш «қӯҳӣ» ва «инсон» таҳаллус менамояд. Дар онҳо ифодаи маъниҳои ваҳдати вучуд, қисман ақониди исломӣ ва шиғӣ мушоҳида мешавад. Шеърҳои ғазалҳои Бобоқӯҳӣ, шояд аз маҳдудияти ақидавӣ бошад, ки баланд нест. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки суфиёни минбаъд дар ашъори ӯ сохтациҳоро қардаанд.

Бобоқӯҳӣ асари мансур бо номи «Аҳбори Ҳаллоҷ» ба забони арабӣ дорад ва дар он қувваи бузургии эҷодии намоён аст.

Шоире, ки эҷодиёти ӯро низ ба тасаввуф нисбат медиҳанд — Бобо Тоҳири Урьён аст (980—1055). Ҷои таваллуди ӯ Ҳамадон аст. Ҳаёти ӯ бештар дар қисми ғарбии Эрон ва дар маҳалҳое, ки лурҳо ва курдҳо зиндагӣ мекарданд, гузаштааст. Аз «Қалимоти қосир» ном асари суфиёнаи ӯ ба забони арабӣ ва мундариҷаи баъзе рубоихову дубайтаҳояш ҳувайдост, ки таълимоти динии бое гирифтааст. Дар зодгоҳаш мадфун аст.

Сарчашмаҳо Бобо Тоҳирро ҳамчун шоир қайд накардаанд, вале бо номи «Девони Бобо Тоҳири Урьён» маҷмӯаи шеърҳое ҳаст, ки дар он рубоӣ ва дубайтаҳо дар лаҳҷаи Ҳамадон гирд оварда шудаанд. Баъзе аз онҳо ба забони умумии форсӣ (тоҷикӣ)-и дарӣ хеле наздик аст:

Дило, чунӣ, дило, чунӣ, дило чун?
Ҳама хунӣ, ҳама хунӣ, ҳама хун.
Зи баҳри Лайлии симин-узоре
Чу Маҷнунӣ, чу Маҷнунӣ, чу Маҷнун.

Забони соддаи лаҳҷавӣ ва фольклории дубайтаҳои ӯ, ки хиссиёти инсонро бо самимияти том ва беолсиши пурбори ифодаҳои маҷозӣ баён намудааст. Дар рубоихои ӯ мавзӯҳои гуногун мебошанд. Дар баъзеи онҳо мафҳуми ирфони хеле равшан аст. Дар рубоии ӯ дубайтаҳо низ аз мавқеи ваҳдат ва умумиинсонӣ динҳо ва зиддияти онҳо инкор шудаанд:

Агар мастони мастем, аз ту имон,
Агар беову дастем, аз ту имон.
Агар ҳар ду агар ғабр, ар мусулмон,
Ба ҳар миллат, ки ҳастем, аз ту имон.

Баъзе аз дубайтаҳо танҳо мафҳуми ошиқонаи ҳаёти дорад:

Ба диёри ғамат дил ғўтавар би,
Маро доғи фироғат бо чигар би.
Зи чашмам қатраҳои ашки хунин,
Ту ғўи: лолаи боғи чигар би.

ва дар ин дубайта образи маъшуқаи зебоеро мебинем, ки бо хусну латофати худ ҳамаро мафтуну шайдо кардааст:

Мусалсал зулф бар рӯ рехта дерӣ,
Гулу сунбул ба ҳам омехта дерӣ.
Парешон чун карӣ он тори зулфон,
Ба ҳар торе диле овехта дерӣ.

Дар бештарини дубайтаҳояш оҳанги маъюсӣ, очизӣ ва мазлуми баланд садо медиҳад, ки дар он ҳолати рӯҳияи мардуми мазлум акс ёфтааст:

Зи кишти хотирам чуз ғам нарӯӣ,
Зи боғам чуз гули мотам нарӯӣ
Зи саҳрои дили беҳосили му
Гиёҳи ноумедӣ ҳам нарӯӣ.

Вай бадбахтиҳои халқи мазлумро ҳамчун худочӯ гоҳ аз худо доништа, уро ба даст кашидан аз ин ҳол даъват менамояд:

Аз он рӯзе, ки моро офаридӣ,
Ба ғайр аз маъсият чизе надидӣ.
Худовандо, ба ҳаққи ҳашту чорат,
Зи му бигзор, шутур дидӣ, надидӣ.

Ва агар онро аз рӯи ақидаҳои қадимии сайёрапарастӣ аз асрори фалак медонад:

Ғарибӣ саҳт маро дилгир дора,
Фалак бар гарданаи занҷир дора.
Фалак аз гарданаи занҷир бардор,
Ки ғурбат хоки домангир дора.

Асоси ҳиссиёти ғамангези Бобо Тоҳир нобаробарии иқтисодии ҷамъияти феодалӣ буда, аз унсури маъноӣ суфиёна холист, ҳаёти нугувори халқро бо шӯру туғён акс кунонидааст. Шоир бо туғёни ҳиссиёт ба фалак — чархи гардун муроҷиат менамояд:

Агар дастам расад бар чархи гардун,
Аз ӯ пурсам, ки ин чун асту он чун:
Якero додаӣ сад гуна неъмат,
Якero курси ҷав олуи дар хун?

Решаи ақидаҳои ирфонии Бобо Тоҳир ҳам мисли сӯфиёни собитқадам адолатхоҳӣ ва беҳбудии аҳволи оммаҳои халқ аст, вале шакли ифодаи суфиёна дорад.

Шахсе, ки бештар бо асарҳои мансураш дар адабиёти су-

фия ном баровардааст,— Абӯисмоил Абдуллоҳи Ансорӣ (1005—1088) мебошад. Ансорӣ дар Ҳирот дар оилаи шайхи мутаассиб, ки аввал дӯкандор буд, таваллуд ёфтааст. Падараш аз рӯи таассуби суфия тарки қору бори зиндагӣ ва оила кардааст. Ансорӣ ҳамчун ҷавони боистеъдод илмҳои замонашро бахубӣ омӯхта, аз рӯи шиори суфиён «сафар дар ватан» ба шаҳрҳои Хуросон сафар карда, муриди шайх Абулҳасани Харақонӣ шуд ва баъд аз вафоти ӯ дар соли 1034 ба ватан баргашта, бо қорҳои суфигарӣ машғул гардид ва асарҳои суфиёнаи худро эҷод кард.

Ансорӣ дар ақидаи суфиёнааш ба муқобили шариаи расмӣ ислом, махсусан мазҳаби Ашъарӣ буд, ки асоси фалсафии он илми калом аст. Аз ҳамин мавқеъ, вақте ки сарвазири салҷуқиён Низомулмулк соли 1064 дар асоси таълимоти Ашъарӣ дар мамлакат истилоҳоти динӣ гузаронда, мавқеи давлати салҷуқиёро мустақкам гардониданӣ шуд, Ансорӣ ҳам дар қатори руҳониёни муҳофизакор ба ислоҳоти динӣ муқобил баромад. Ансорӣ ғайр аз шеърҳо, асарҳои зерини мансур дорад: «Табақоти суфия». Аз рӯи гуфтаи Абдурахмони Чомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ин асар аслан ба забони арабӣ буда, ба қалами суфии машҳури Хуросон Суламии Нишопурӣ (ваф. 1021) мансуб аст ва Ансорӣ онро дар ваъзҳои худ ба суфиён истифода мекардааст. Охируламр, онро ба забони форсии дариин лаҳҷаи Ҳирот як навъ тарҷумаи озод кардааст, ки хеле салис ва раван аст ва ақидаи суфияи худро бо ҳикоятҳои аҷоибу ғароиб зинат дода, шеърҳои худро дар он асар истифода кардааст. Рисолаҳои «Муҳаббатнома», «Зод-ул-орифин», «Қанз-ул-соликин», «Қаландарнома», «Ҳафт ҳисор», «Илоҳинома», «Муноҷотнома», «Васиятнома», «Рисолаи воридот», «Рисолаи дилу ҷон» ба қалами ӯ мансуб аст. Ҳамаи асар ва рисолаҳо намунаи хуби насри форсии суфиёнаи асри XI аст. Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон»-и худ аз услуби эҷодӣ ва мундариҷаи ғоявии «Муҳаббатнома» (27 боб) таъсир гирифтааст, зеро Ансорӣ дар асарҳояш, махсусан дар «Рисолаи воридот» аз ифодаҳои кӯтоҳ, афоризм, зарбулмасал ва фразеологияи забони зиндаи халқ фаровон Ҷоида бурдааст.

Аз мундариҷаи асари ӯ «Мизон-ул-соирин» маълум мешавад, ки дар охирҳои умраш (солҳои 1080) аз принципҳои ҷиддии эътирозкоронаи ақидаҳои суфиёнааш ақибнишинӣ карда, ба шарият наздик шудааст, ки бо уламои расмӣ ислом созиш кардани ӯро нишон медиҳад. Ҳол он ки дар рисола ва шеърҳои ӯ эътирозҳо ба ҳокимон, давлатмандон ва арбобони дин хеле зиёд буд. Порчаи шеърҳои зерин, ки дар дебочаи рисолаи «Қанз-ул-соликин» оварда шудааст, ин маъниро тасдиқ менамояд:

Эй ки ту мағрури бахту давлати фархундай,
Хочаи соҳибсарии мафраши огандай.

Ё ки Хуршедӣ ба сурат ё ки Ҷамшедӣ ба ҳусн,
 Ё чу Зӯҳра чеҳра дорӣ ё чу Маҳ тобандай
 Ё чу Қайсар ҳаст бар сар тоҷу афсар ар туро,
 Ё ки чун Исои Марьям то қиёмат зиндаӣ.
 Ё камолоте, ки гуфтӣ, ҷумларо даръефтӣ,
 Ё муродеро, ки ҷустӣ, ҷумларо ёбандай,
 Ё гирифтӣ чун Сикандар миллати рӯи замин,
 Ё чу Қорун садҳазорон молу ганҷ огандай?
 Гарчи Шаддодӣ, валекин нестӣ эмин зи марг,
 Ҳеҷ кас гуфта-ст бо ту? То абад пояндай.
 Осмон чун абри найсон бар ту гириён аст зор,
 Он замон, к-аз азмати худ ҳамчу гул дар хандай.
 Оташи савдои дил то чанд аз ин боди бурут?
 Хоки беобиву в-он ғаҳ бо димоғи кандай.
 Гар амирӣ, ҳам амирӣ, пири Ансорӣ, бидон:
 Хочағӣ аз ту назебад, сар бинеҳ чун бандай.

Шеърӣ мазкур хитоб ба намоёндагони синфи ҳоким, алаҳхус-
 сус ба подшоҳон аст ва онҳоро дар асоси ақидаи мистикий
 бевафои дунё барои дабдабаю хашамату молу ҷоҳ таъна за-
 дааст ва дар назди марг ҳеҷ будани онро таъкид мекунад.
 Мундариҷаи ин шеър нафрату адовати ба синфи ҳоким дош-
 таи оммаҳои меҳнаткашро ифода менамояд, вале рӯҳи ҷан-
 говарона надорад, зеро масъаларо дар рӯҳи мистикий бева-
 фои дунё ҳал кардааст. Чунин ақида оммаҳоро бо рӯҳи ин-
 қилобӣ тарбия накардааст. Чунин шеър бар ҳилофи шеърҳои
 шоирони дарбор пуркувват аст, зеро баръакси он истодааст,
 аммо рӯҳи инқилобӣ не, зоҳидона дорад. Бинобар ин, онро
 дар адабиёт «ҳодисаи тамоман нав» гуфтан ҷои нест, зеро
 ин гуна шеърҳои ғошқунандаи синфи ҳоким дар шеърҳои Ки-
 сии Марвазӣ, Носири Хисрав ва ғайра мушоҳида мешавад.

Ақидаи сӯфиёнаи Ансорӣ на танҳо дар шеърҳо, дар «му-
 ноҷот»-аш низ акс ёфтааст. Дар муноҷот қисме аз гуфтаҳои
 ӯ инъикоси ҷаҳонбинии ақидавии ӯ буда, ҳиссаи дигараш ақи-
 даи панду ахлоқи вай аст. Масалан, аз рӯи ақидаи тасаввуфӣ
 суфӣ, ки бо роҳи тариқат ба тавҳид мерасад, барои ӯ аҳкоми
 шариа ва рӯзи маод — рӯзи қиёмату биҳишт лозим нест:
 «Илоҳӣ, гули биҳишт ба назари дӯстони ту хор аст ва ҷӯян-
 даи туро бо биҳишт чӣ кор аст». «Илоҳӣ, ба ҳури қусур на-
 нозем, агар бо ту даме пардозем».

Пандҳои Ансорӣ инъикоси таҷрибаи зиндагии инсонҳо ва
 ҳаётомӯзи онҳост. Масалан, муносибати ӯ ба моликияти мар-
 дум: «Бидон, эй азиз, ки ранҷи мардум дар се чиз аст: Аз
 қисмат пеш меҳоҳанд ва аз қисмат беш меҳоҳанд ва аз он
 дигаронро аз он хеш меҳоҳанд. Чун ризки ту аз дигарон ҷу-
 дост, пас, ин ҳама ранҷи беҳуда ҷарост?».

Ҳиссае аз муноҷоти ӯ ба масъалаҳои ахлоқ ва рафтору
 кирдор бахшида шудааст, ки низ дар асоси таълими тасаввуф

аст ва ба ин тариқ ба дили дарвешон роҳ ёфтааст: «Эй азиз, дари зулм макшой ва аз охи мазлумон ҳазар намоӣ! То на-пурсанд мағӯӣ, то нахоҳанд марав... Дилро бозичаи дев ма-соз, дар ниҳон бештар аз зоҳир бош. Нони мумсикро махӯр, нони худро аз кас дарег мадор. Бо ношинос ҳамсафар машав. Андаки худро беҳ аз бисёри дигарон дон. Ғами беҳуда махӯр.

Эй азиз, аз нодон доман фароҳам каш ва бо ҷуҳҳол ма-нишин. Саховат пеша кун. Фақрро фахр дон... Некхулқӣ ва камозорӣ пеша кун... Ба кас раво мадор он чӣ ба худ раво надорӣ».

Дар масъалаи муносибат ба подшоҳон ва ҳокимон бар хи-лофи онҳоест, ки ба адлу саховати онҳо ва лутфу марҳама-ташон умед мебанданд:

«Аз султон барҳазар бош ва андак навозиши ўро бисёре дон. Зулм агар бисёре шавад, ба сар ояд, золим агарчи ҷаб-бор аст, ба сар дарояд».

Ҳар чанд ки дар тасаввуф илму ақл инкор карда меша-вад, вале дар пандҳои Ансорӣ тавсиф карда шудааст. Ин ҳол аз рационализм дур набудани ўро нишон медиҳад: «Ҳурмати илмро беҳ аз мол ниғаҳ дор. Илм ба сар тоҷ асту ҷаҳл ба гардан ғўл. Аз омӯхтан ор мадор!»

Ҷунии панду андарзҳои Ансорӣ, ки бештарини онҳоро аз ҳаёт гирифта, ба талқини ақидаҳои суфиёна ва тарбияи ахло-қи мардум нигаронидааст, хеле зиёд мебошад. Як қисми он-ҳо ба ахлоқи феодали зид гузошта шудааст, вале асосҳои ғоя-вии динӣ дорад.

Ансорӣ дар охири умри худ монанди Абӯсаид аз шиддати оппозиционии тасаввуф ба шариат наздик шуд, вале ба ада-биёти дарбор ва илми каломи Ашъорӣ, ки ислоҳоти Низом-ул-мулк ба он қувват меод, зид меистод.

АҲМАДИ ҚОМИ (1049—1142)

«Жандапил» (фили қалонҷуссаи бадҳайбат) ҳам лақаб дошт. Ғайр аз ин, лақабҳои фахрии «пири Қом», «шайхи Қом», «шайх-ул-ислом» низ дошт. Сабаби бо лақаби «зин-дапил» ё ки «жандапил» машҳур шудани вай дар он аст, ки одами шаклан ҳайбатнок, ботинан зишту дуруштхӯӣ, саҳтир, далеру тавоно ва дар назари одамони оддӣ салобатнок бу-дааст. Қои таваллудаш деҳаи Номики шаҳри Қоми кишвари Хуросон буда, дар дар оилаи давлатманд таваллуд ёфтааст. Шояд аз шароити зиндагии оилавиаш бошад, ки худро аз ҷа-вонӣ на ба мутолиаи китоб ва риёзати суфиёна, балки ба фис-ку фасод ва айшу ишрат додааст, вале бо таъсири суфиён аз 22-солагӣ ба тасаввуф майл карда, як муддат тарки шаҳру деҳот карда, 18-сол гумном шуда, дар кӯҳу биёбонҳо гашта,

бозгашт ба ватан (дар 40 солагӣ) чамъомади суфиёбро ташкил дода, ба мавқеи шайхӣ расидааст.

Сарчашмаи оид ба Аҳмади Чомӣ («Нафоҳат-ул-унс»-и Абдурахмони Чомӣ, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»и Ризоқулихони Ҳидоят ва ғайра) ўро бино ба нақлҳо одами бесаводи омӣ ба қалам додаанд, вале аз таснифоти ў маълум мешавад, ки шахси бесавод нест, балки дар муддати сафари 18-сола дар қатори риёзати суфиёна, ба омўхтани илму дониш ҳам машғул шудааст, вале мумкин нест, ки дар мактаби расмӣ нахонда, аз муаллимони ҷудогона ва шайху муршидҳо омўхта бошад. Маъхазҳо барои муболиға ва қудсӣ гардонидани ў дониши ўро «худодод» (лодунӣ) маънидод кардаанд. Агар вай шахси омӣ мешуд, ба дараҷаи шайхулисломӣ намерасид. Барои ин дараҷаи фикрӣ ва расмии динӣ доништани аҳкоми дину шариат, ҳадис фикҳ ва илми тасаввуф зарур буд. Вай бархилофи шайхҳои пешина, ки тарки дунё мекарданд, давлатманд шуд, ба ҷанҷолҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки гӯё қори суфиён набуд, иштирок мекард, ки он низ хилофи тарки дунёест. Вай бо ин восита ба дарбори Султон Санҷари салҷуқӣ роҳ ёфтааст ва асари суфиёнаи худ «Равзат-ул-музнийбин»-ро дар соли 1131—1132 ба номи ин султон бахшидааст. Аз соҳиби бойгарии зиёд ва зану фарзанди бисёре (42 нафар) будани ў маълум мегардад, ки феодалӣ калони Чом будааст. 14 писару 3 духтари ў баъд аз вафоти вай соҳиби илму маърифат, мақомоти суфия ва таснифот шудаанд. Аз рӯи тасдиқи шарҳи-хулнависи Аҳмади Чомӣ мероси илмӣ суфиёна ва эҷоди адабии шеърӣ ў чунин аст: «Равзат-ул-музнийбин», «Ар-рисолат-ас-Самарқандия», «Анис-ул-тоибин», «Баҳр-ул-ҳақиқат», «Кунуз-ул-ҳикмат», «Сироч-ус-соирин» (се ҷилд), «Мифтоҳ-ул-наҷот», «Ал-зӯҳдиёт», «Ал-тазкирот» ва «Девони ашъор». Ҳамаи асарҳои ў, ки асосан ба забони дарӣ (тоҷикӣ) навишта шудаанд, дар мавзӯоти тасаввуфӣ-динӣ мебошад. Ғайр аз ин, «Сабзпарӣ ва Зардпарӣ» ном асари адабии суфиёнаи ошиқонаи омехта бо назму насрро низ ба вай нисбат медиҳанд, вале дар илм исбот нашудааст. Пас, асари асосии адабии ў, ки имрӯз барои таърихи адабиёти форсу тоҷик эътибор дорад, «Девони ашъор»-и ўст. Дар девони шеърҳои ғазал, рубоӣ ва қитъаҳои ў чамъ омадааст, ки наздик ба чор ҳазор байт мерасад. Аксарияти шеърҳои ғазал ташкил медиҳад. Ҳамаи шеърҳои ў дорои мазмуни суфиёна буда, баъзе масъалаҳои иҷтимоӣ ва тарбиявиро низ дарбар гирифтааст. Шеърҳои ошиқонааш мафҳуми ваҳдати вучуд дар мисолу ибораи ифодаҳои ваҳдати шухуданд. Масалан, ғазали зерин, ки таронаи ҳофизон буда, ба оҳанги мусиқӣ даромадааст, зоҳиран ишқи ҳаётро тараннум менамояд, вале ишқи илоҳиро месарояд:

Он сияҳ ҳоле, ки бар руҳсори ҷонони ман аст,
Ханҷари миҷғони ў пайваста бар ҷони ман аст.

Зоҳидо, гӯи, ки дил аз ёри олам боз ғир,
Ман ба фармони дилам, кай дил ба фармони ман аст.

Гуфтам: — Эй нозукбадан, аз ту биёяд бӯи мушк,

Гуфт: — Бӯи мушк не, ин гарди домони ман аст.

Гуфтам: — Эй ҳуру парӣ, душман бикуш, моро макуш,
Чанд аз инҳо куштаам, якчанд даврони ман аст.

Гуфтам: — Эй нозукадо, бар гарданат мори сиёҳ,

Гуфт: — Қай монад бар он, он зулфи печони ман аст.

Аҳмади Қомӣ зи ҳаҷрат сӯхта монанди шамъ,

Нури ин шамъ аз дилу аз рӯи тобони ман аст.

Дар ин ғазал ҳиссиёти гуногуни ошиқона — ошиқонаи ҳаёт-
дӯстона, риндона ва суфиёна акс ёфтааст. Шоири суфӣ аз ақи-
даи ваҳдати шухуд, ки дунёи моддиро сурат ва исботи ҳас-
тии рӯҳи мутлақ медонад, истифода бурда, дар дӯстдорӣ ва
тавсифи ҳаётии зоти илоҳӣ аз шахс ва зебоиҳои он (холи сияҳ,
рухсори ҷонон, ханҷари мижгон, нозукбадан, нозукадо, аз ӯ
омадани бӯи мушк, ҳуру парӣ ошиқкушӣ, зулфи печон ва ғай-
ра) истифода кардааст.

Эътирози ӯ ба зоҳиди хилватнишин ба тарки дунёҷӯӣ, аз
як тараф, ақидаи ҳаётдӯстӣ ва риндиро ифода намояд, аз та-
рафи дигар, ҷараёни ишқии ваҳдати шухуди суфиёро ифода
кардааст, ки низ моҳиятан муҳаббат ба худоро, ки олам гӯё
акси ўст, ифода намудааст. Дар ин ғазал моҳияти суфиёна
доштани ишқ, ошиқ ва маъшук маҳсусан аз байти охирин, ки
дар он маъшук яъне худо мисли нури шамъ ва ошиқ шамъ
аст, ифодаи бадеӣ ёфтааст. Ошиқ ҳар чанд ки аз ҷудой сӯх-
тааст, вале ин сӯзиш ва нури он монанди шамъ аз дили вай
аст, яъне шамъу нуру дилу сӯзиш ягонагӣ — ваҳдат дорад, чи
тавре ки солики роҳи тариқат тадричан дар роҳи худо ба фано
расида, бо худо як шуда меравад.

Дар рубоӣташ ҳам, ҳамин тавр ақидаҳои суфиёна мушо-
ҳида мешавад:

На дар маҷлис гузорандам, ки риндӣ,

На дар майхона, к-ин хаммор хом аст.

Миёни масҷиду майхона роҳест,

Ғарибам, ошиқам, он раҳ кадом аст?

Пас, агар ӯ мусулмону (зеро ўро ба масҷид барои риндиаш
нагузоштаанд) ринд набошад (зеро барои хомиаш ба майхона
роҳ надодаанд), кист? Ошиқи ғариб — пайрави равияи ишқии
маҷматияи тасаввуф аст:

Ишқ онест, к-андар ӯ занге нест,

Бо беҳирадон дар ин сухан ҷанге нест.

Донӣ, ки киро ишқ мусаллам бошад?

Онро, ки зи бадном шудан нанге нест.

Дар рубоиёти Аҳмади Чомӣ панду ҳикмат низ мавқеи муайяне дорад. Масалан, ӯ мавзӯи худбин ва бебаҳра аз ҳаёт набудан, ҷустани роҳи миёна суҳан рондааст:

Чун теша мабошу ҷумла бар худ матарош!
Чун ранда зи кори хеш бебаҳра мабош!
Таълим зи арра гир дар ақли маош,
Чизе сӯи худ мекашу чизе мепош!

Дар қитъаҳои ҳаҷман калонаш (25—30 байт) масъалаҳои динӣ тараннум ва шахсони рӯҳонӣ тавсиф ёфтаанд. Ғазалҳояш бисёр равону лирикист. Ақидаи динии суфиёна ва сиёсию иҷтимоии ӯро акс кунонидааст. Аммо мазмунан хеле маҳдуду мучаррад аст. Ӯ зоҳиран суфӣ бошад ҳам, ботинан ба ислоҳоти имом Ғазолӣ, ки тасаввуфро ба шариат, тобеъ кунонидааст, пайравӣ дорад. Пайрави мазҳаби суннат аст, ки идеологияи феодалҳои истилогари турк буд.

Эътиқоди сунниёро Аҳмадӣ карда баён,
Бар кафи пояш ҳазорон бўсаҳо бояд задан.

Дар шеър, ки ин байт аз он аст, ба муқобили пайравони шиа мебошад. Суфиёни ҳақиқӣ ба муқобили мазҳабҳои мебошанд, зеро мазҳаб мардумро аз ҳам дур ва ба роҳи душманӣ даъват мекунад. Аз ин сабаб, дар ғазалҳои ӯ шиддати эътирозҳои тасаввуфӣ нест, акнун истилоҳи тасаввуфӣ аз қабилӣ «ана ал-ҳақ» ва қор фармудани номи Мансури Ҳаллоҷ маънои оппозиционӣ ва қуфру илҳоди пешинаро ифода мекард.

Соддаву равоии воситаҳои тасвири шеърҳо, махсусан ғазалҳои Аҳмади Чомӣ ба лирикаи фольклорӣ хеле наздик аст. Дар ин гуна шеърҳо қувваи таассуроти шоирона ва самимият хис карда мешавад. Чунин ҳолат бо қиёфаи зоҳирии ӯ, феодали давлатманди ғазолӣ ва истисморчи будан, ҳамчунин бо хислатҳои мансабталабонаи вай мувофиқат намекунад ва шубҳа пайдо мекунонад, ки оё ин шеърҳо аз онӣ ӯст ё не? Мумкин аст, ки ягон шоирӣ дарвеш — суфии боистеъдоди ихлосманд ба вай ин шеърҳоро аз номи ӯ эҷод карда бошад. Масалан, ғазали суфиёнамазмунӣ ӯ ба ботину қиёфаи вай мувофиқат надорад, дорои хислати расмонаи тасаввуфӣ мебошад:

Раҳи девонагон оқил чӣ донад?
Сафои суфиён ғофил чӣ донад?
Ҳама ҳоким, ҳақро ҳақ, шиносад,
Ҳақонро ноҳақу ботил чӣ донад?
Ман аз дил сирри дил мегуям, аммо
Румузу сирри дил бедил чӣ донад?
Ба ёдн ҳалқеи бегонагон бош.
Ки оқил нуқтаи мушқил чӣ донад?

Ту аз худ дур шав, то восил оӣ
 Ки худбин ҳолати восил чӣ донад?
 Туӣ комил, вале дарьёб худро.
 Ки ноқис сирати комил чӣ донад?
 Диле бояд зи дарди ишқ ранҷур,
 Ки ҳар бедил давои ишқ чӣ донад?
 Румузи ишқ Аҳмад кард ташбех
 Нуқоти ишқро ҷоҳил чӣ донад?

Дар ин ғазал «девона» ба «оқил» ва «беҳушию беақлӣ» ба «ақл» ва дониш зид гузошта шудааст, ки мазмуну ифодаҳои суфиёнаи тасаввуфи оппозиционии асрҳои пешина ба муқобили илми динӣ ва ақли исломӣ буд ва девонагони куҳан тарки дунё ва нафрат ба моликияти феодалӣ доштанд. Агар ин «девона» худи Аҳмади Чомӣ бошад, чаро вай феодалӣ бузург ва соҳиби боигарии зиёде буд? Пас, ӯ «девонаи ба кори худ ҳушёр» аст, ки ба дигарон «девонагӣ»-ро тавсия карда, онро муқобили оқилон фиристода, худ молу мулк ҷамъ кардааст. Ё ки ӯ дар бораи «ишқ», гап задааст, ки ҷоҳилон онро намефаҳманд. Вай дар бораи кадом ишқ гап задааст? Агар ишқи илоҳӣ бошад, бояд ӯ дар роҳи он қаландарвор, тарки дунё мекард, вале вай муҳаббати молу ҷон ва мансабро қабул кардааст. Агар ишқи дунёро гӯянд, 42 фарзанди ӯ бояд камаш аз 7—10 зан таваллуд шуда бошанд. Пас, ӯ ишқи поки инсонӣ надорад, дорoi шахвати ҳайвонист. Ҳамин тавр, агар ҳамаи байтҳои ин ғазалро ташреҳ кунем, сохта, зоҳирӣ ва авомфиребона будани он ғазали ба вай ниобат додашуда маълум мегардад. Чунин зиддияти байни гуфтору рафтору суфиёни асрҳои XI—XII аз он сабаб рӯй дода буд, ки тасаввуф бо шарият созиш ва омезиш дода шудааст, ба қорҳои раҳбарии суфигӣ шайхҳо — феодалҳо ҷой гирифта буданд, ба мардуми авом як гапро, ба манфиати ҳудашон гапи дигарро мегуфтанд.

САНОЙ

Абдулмаҷид Маҷдуд бинни Одам Саной аз зодагони ш. Ғазнин аст. Аксарияти сарчашмаҳо соли вафоти ӯро 535 х. (1140—1141 м.) қарор додаанд ва дар ин ҳангом 62-сола будани ӯро баъзе маъхазҳо қайд намудаанд. Он гоҳ соли таваллуди ӯ 473 х. мешавад, ки баробари 1081 аст. Дар бораи ҷои таваллудаш байти зерини ӯ гувоҳи медиҳад, ки:

Гар чи мавлид маро ба Ғазнин аст,
 Нақши шеърм чу нақши Мочин аст.

Давраи ҷавонӣ ва таҳсили камолоти ӯ дар замони ҳукмронии султон Масъуди бинни Иброҳим (1099—1115) гузаштааст. Аз

рӯи одати он давр, ки аҳли илму адаб баъд аз таҳсили камолот умеди худро ба ёрии моддӣ ва маънавии дарбори шоҳон мебастанд ва ба шириншамоилю зебоии зоҳирии дарбор фирефта мешуданд, майл ба дарбори подшоҳ, эҳсону марҳамат ва тарбияти он мекарданд, зеро дар мадраса ҳамин тавр таълим медоданд, давлату шоҳиро доди худо ва ба хизмати халқ — бандাগони худо медонистанд. Санои дорои фазл ва истеъдоди шоириро ҳамин масъала ба худ ҷалб намудааст, вале дере нагузашта, парда ва ниқоб аз шамоилю дарбориён афтида, башари ҳақиқии онҳо нафрати ўро овардааст ва аз ин рӯ, аз хизмати дарбор рӯй гардондааст, зеро ба талабҳои моддӣ ва маънавии вай ҷавоб надодааст, қадри шоир ва донишманди замонро паст гардондааст:

Ҳастам ман он баланд, ки гаштам зи чарх паст,
Ҳастам ман он азиз, ки мондам зи даҳр хор.
Аз ҷаҳл ӯр бошад, ҳаззам аз ўст фаҳр
В-аз шеър фаҳр зояд, қисмам аз ўст ӯр.
Ҳаргиз наёфтам ба чунин шеърҳои нағз
Аз ҳеч родмард ба чунин шеър як шиор.
То панҷонаем диҳанд аз дувист шеър
Андар ҳазор рӯз ду чашмам шавад ҷаҳор.
Ҳастӣ чӣ суд касеро, ки нестӣ
Аз сар ҳаме барорад ҳар соате дамор...?

Аз дарбор ва ҳукуматҳои феодалии онрӯза рӯй гардондан шоирро ё ба гӯшай узлату қаноат ва ноумедӣ мебурд ё ба сӯи ҳаракатҳои оппозиционии он давр мекашид, ки машхуртарини он тасаввуф ва риндист. Саной ба тасаввуф майл кардааст. Дар бораи сабаб ё баҳонаи аз хизмати шоирии дарбор рӯй гардонидани Саной дар таъкираҳо нақле дар бораи Лойҳор ном дарवेशи гӯлаҳӣ ва Саной оварда шудааст, ки шояд нақли бофта бошад, вале ба рӯҳи замон мувофиқ, зеро дар ҳақиқат одамони озодиҳои оппозиционӣ, суфӣ, қаландар ва риндмичоз тарзи ҳаёти гӯлаҳӣ ва девонасифатӣ доштанд, вале сухани ҳаққу талх меғуфтанд ва ба шоирони дарбор, аз ҷумла Саной таъна мезаданд, ки онҳо, бо ҳамин фазлу истеъдод ба подшоҳони аҳмаку золим маддоҳӣ мекунанд.

Саной дар айни рушди синну соли худ хизмати дарборро тарк карда, ба сафари шаҳрҳои Балх, Марв, Хоразм, Бағдод, Ҳирот, Ишбонур Макка ва Сараҳс баромад. Бештарини умрашро дар Сараҳс гузаронид, ба хонаҳои суфиёни Юсуфи Ҳамадонӣ ба Марв рафт, худро ба олами тасаввуфи ирфон гирифт. Вай дар Балх худро аз ҳаёти моддии аҳли ҷоҳу давлат тамоман дур кард ва дар он ҷо достони «Қорномаи Балх»-ро навишт, ки услуби ҳаҷвӣ дошт. Вай дар он ҷо бо илми фикҳ машғул шуд, вале ба калоншавандагон нуқтаи назари танқидӣ доштани асари ӯ боиси бо ҳар роҳ ўро дар Балх бе-

эҳтиром кардани аъёну ашрофи он ҷо гардид. Ў аз Балх ба таври доими ба Сарахс рафта, зиндагӣ кард ва аз он ҷо ба шаҳрҳои дигар ба сафар мерафт. У то соли 1125 дар Сарахс зиндагӣ кардааст. Вай дар он ҷо достони фалсафии «Ҷайрул-ибод-илал-маод»-ро ба номи ҳомии худ Муҳаммад бинни Мансур навиштааст. Баъд аз он ба ватани худ шаҳри Ғазна омада, то охири умр зист. Азбаски шўҳрату эътибори Саной баланд буд ва суханони эътирозии ӯ таъсири калоне дошт, Баҳромшоҳи ғазнавӣ (1118—1158) барои пеши роҳи таъсири зиддифеодалии суханони ӯро гирифтани вайро ба дарбори худ даъват кард ва хоҳарашро ба занӣ таклиф намуд, вале Саной рад кард, зеро маддоҳи шоҳ шудан намехост ва дар ҷавоб байтҳои зеринро навиштааст:

Ҳасби ҳол он ки деви оз маро
Дошт як чанд дар ниёз маро.
Шоҳ хурсандиям ҷамол намуд.
Ҷамъи манъу талаб муҳол намуд.
Ман на марди зану зару ҷоҳам,
Бо худо гар ҷунам ва гар ҳоҳам.
Вар ту тоҷе ниҳи зи эҳсонам,
Ба сари ту, ки тоҷ настам.
Набувам баҳри тамаъ мидҳатгӯй,
Ин наёбӣ зи ман, ҷуз аз ман ҷӯй.
На куҳан ҳоҳам аз касеву на нав,
Нек донад зи кӯи ман хусрав.
Марди хурсанд кам пазирад чиз,
Шер чун сер шуд, нагирад низ,
Манам андар вилояти хусрав
Ҳамчу хаффоши баддилу шабрав
Рӯз аз баддилӣ чу хаффошам,
Ки набояд, ки сайди кас бошам.
Дилам аз неку бад рамон бошад,
З-он ки хушёр бадгумон бошад.
Аз ҳама шоирон ба аслу фаръ
Ман ҳакимам ба қавли соҳиби шаръ.
Шеъри ман шарҳи шаръу дин бошад,
Шоирӣ ақло чунин бошад.

Дар ин байтҳо эътирози шоире, ки ба синфи ҳоким нафрати оппозиционӣ дораду ба банду басти моддию маънавии он гирифтор шудан ва гум кардани истиқлолияти ғоявӣ маънавияшро намехоҳад, акс ёфтааст.

Вақте ки ӯ ба Ғазнин бозгашт, гӯё манзил, зану фарзанд ва ҳешу табор надошт, вале дар қасидаҳои шарҳиҳолиаш дар бораи онҳо ёдоварӣ кардааст:

Аз падар в-аз модару фарзанду зан ёд оварем,
З-орзуи он чигарбандон чигарбириён шавем.

Чун рухи пире бубинем, аз падар ёд оварем,
Ҳамчу Яъкуби писаргумгашта бо эҳсон шавем.

Ҳақиқати таъриҳӣ он аст, ки дар охири умр дар Ғазнин бечоҳу манзил, танҳо ва дар натиҷаи риёзату машаққати суфӣёнаву сафар хеле ҷисман лоғар ва зору низор гаштааст. Аз шахсҳои бораҳмату шафқати Ғазнин Аҳмади Теша ном шахс, ки илму олим ва шеърӯ шоирпарвар будааст, манзили худро ба вай гузошта, ризку рӯзии солонаашро тайёр кардааст:

Дусте мухлис андар ин шахрам
Қард аз сидку дӯстӣ баҳрам
Хонае баҳри ман ба раҳмати дил
Қарду як даст чома хона зи зил...
Ҳаст танҳой андар ин манзил
Ҳучраи ҷону сабзхонаи дил.
Ман ба танҳой андарин бунъёд
Бо диле пур зи ғам нишастам шод...
Вандар он хона мунис аз ҳама кас
Сояи хонаи ману ману бас...
Андар ин хона бешару шӯрам,
Рост хоҳӣ? Чу зинда дар гӯрам.

Аҳмади Теша пеш аз он ки шаронти зиндагонии Саноиро фароҳам овард, ба вай тартиб додани девони шеърҳоиашро тақлиф ҷарда будааст, вале Саной ба вай узр овардааст, ки дар ин ҳолату бизоате, ки ӯ дорад, қореро пеш бурдан душвор аст. Вай ин маъниро дар насраш ифода кардааст: «Чун арӯси ҷони ман аз гуфту гӯй пироя барбаст, ман аз роҳи ноз ниёзро салоҳи ӯ сохтам, баҳонаи хона ва дона овардам, узри тааззури чомаю ҷой гуфтам, ки бе ясор ва қордеворе ин ҷунин қоре муяссар нашавад:

Ин фасл чу бишнид зи ман даст ба бар зад,
Сад раҳмати аллоҳ бар он дасту бар он бар».

Саной девони шеърҳои худро дар ин манзил тартиб дод. Маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шариат-ул-тариқа»-ро дар ҳамин ҷо навишт. Саной дар Ғазнин вафот ёфт, қабраш зиёратгоҳ аст.

Мероси адаби

Осори адабии Саной нисбатан бузург аст, як қуллӣи калонҳаҷмро ташкил медиҳад. Қуллӣи ӯ аз маснавӣҳо, қасидаҳо, ғазал, рубой ва қитъаҳо иборат мебошад. Қалонтарини асараш, ки соли 1130 сар карда, дар соли 1131 м. ба номи Баҳромшоҳи ғазнавий анҷом додааст — Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шариат-ул-тариқат» буда, бештар бо номи ««Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» (боғи ҳақиқатҳо) машҳур аст. Ин китоб асари ахлоқию тарбиявӣ, фалсафавӣ, динию тасаввуфӣ, иҷтимоию эстетикӣ буда, «Илоҳинома» низ номида мешавад ва аз 10 ёбу 10 ҳазор байт иборат аст. Вазни ин

маснави ҳафифи маҳбуни максур аст. Шоир асари мазкурро бо таҷрибаи ҳаётӣ, дониши бой ва маҳорати баланди давран камолоташ эҷод намудааст. Аз рӯи ин асар ҳукм кардан мумкин аст, ки ӯ илмҳои машҳури замонашро пурра аз худ кардааст. Заъфи ҳисмонӣ, пирӣ ва ниҳоят марг ба вай имконият надодааст, ки асари худро пурра таҳрир намояд. Муҳаммад бинни Алӣ Ал рифоӣ бо фармоиши Баҳромшоҳ онро ба тартиб дароварда ва муқаддимаи муфасссале ҳам навиштааст. Дар асри VII Абдуллатифи Аббосӣ ном шахс кӯшиш кардааст, ки матни пурраи онро барқарор намояд ва ба луғату истилоҳоти номафҳум тавзеҳот нависад. «Ҳадиқат-ул-ҳақоиқ» аз қисми муқаддима, бобҳои оид ба ақл, илм, ҳикмат, ишқ иборат буда, ду боби охири он ба саргузашти худ ва мадҳи Баҳромшоҳу садрҳо ва бузургони давлати он замон бахшида шудааст.

Баъд аз он ки китоб ба охир расид, уламои мутаассибӣ он давр ба вай эътироз карданд ва ӯро ба қуфр муттаҳам намуданд. Вай барои ҳимояи худ аз ҳучуми ҷоҳилон ва зоҳирпарастон асарашро барои баҳои бегараз додан ва ба уламои маркази ҳилофат арз намудан ба Бурҳониддин Абулҳасан Алӣ бинни Носир-ул-Ғазнавӣ, ки Бирьёнтар лақаб дошт ва дар Бағдод истиқомат мекард, фиристод ва ба ӯн роҳхате дар шакли шеър низ ирсол намуд, ки ҷарчае аз он ин аст:

...Ту ба Бағдод шоду ман ношод,
Худ нагӯй варо расам фаръёд.
Солу маҳ тарсноку андӯхгин,
Монда маҳбус турбати Ғазнин.
...Ин китобе, ки гуфтаам дар панд
Чун руҳи ҳур дилбару дилбанд...
Ҳар чӣ доништаам зи навъи улум
Қардаам ҷумла халқро маълум...
Як суҳан зину оламе дониш,
Ҳамчу Қуръони порсӣ хонеш.
Ин суҳанро мутолиат фармой,
Некӯй дар ҷавоб ҷоз намоӣ.
Ҷоҳилон ҷумла нописанд кунанд
В-аз сари ҷаҳл ришханд кунанд.
В-он кӣ бошад суҳаншиноси ҳаким,
Ҳамчу Қуръон ниҳад варо таъзим.

Асари мазкурӣ Саной дорон мазмуни ақидаҳои суфӣёна буда, дар адабиёти форсу тоҷик таъсири намоёне дорад. Маҳсусан, ба «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомӣ, «Матлаъ-ул-анвор»-и Амир Хусрав ва ғайра.

Асари дигари ӯ маснавии «Сайр-ул-ибоди илал маод» 700 байт буда, дар вазни «Ҳадиқат-ул-ҳақоиқ» аст. Шоир онро дар шаҳри Сараҳс эҷод намуда, бо мадҳи қозии он ҷо Муҳаммад бинни Мансур ба анҷом расонидааст. Услуби ин маснавӣ

тамсил буда, аз офариниши инсон, хелҳои ақлу нафс ва масъалаҳои одобу ахлоқ баҳс менамояд. Ин асар на танҳо мундариҷаи фалсафӣ, балки ирфонии суфиёна ҳам дорад. Дар зери ифодаҳои рамузӣ ва тамсилӣ ба ахлоқи замони худ баҳо додааст. Пас, аз ин асар нуқтаи назари иҷтимоӣ ва панду ахлоқи ӯро низ фаҳмидан мумкин аст. Аз олимони Моили Хиравӣ ин маснавии Саноиरो бо «Рисолаи сайри нафс»-и Фаҳриддини Розӣ муқоиса намудааст. Рисолаи Розӣ ба фаҳмидани маснавии Санои ёрӣ мерасонад.

Маснавии «Тарикат-ул-таҳқиқ» низ ба тариқ ва бар вазни «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» буда, дар соли 1134 дар Ғазнин навишта шудааст. Ин маснавӣ ба масъалаҳои фалсафии тасаввуфӣ, махсусан ба муҳаббати илоҳӣ бахшида шудааст. Аз ин рӯ, моҳияти идеалистӣ дорад, зеро мистика (зоҳидӣ) асоси онро таъкил намудааст.

Маснавии «Қорномаи Балх» ҳам дар вазни «Ҳадиқа» аст. Чунин ягонати вазни чанд маснавӣ шояд аз он нияти шоири суфӣ ва файласуф омада бошад, ки пай дар пай дар оҳанги ягона ғояҳои суфиёна, фалсафаи мистики ва ахлоқи одоби онро талкин карданист, вағарна, гуногунии вазнҳои шакли асарро шавқовартар мекард. Муҳаққиқони эҷодиёти Санои ин маснавиро аввалин асари Санои мешуморанд. Дар ҳаҷми панҷсад байт аст. Ӯ ин асарро баъди сафар аз Ғазнин, ки дар Балх истиқомат карда буд, дар соли 1105 эҷод намудааст. Азбаски шоири тугъёнӣ аз Ғазнин бо эътироз ва нафрат ба синфи ҳокими он замон берун рафта буд, дар «Қорномаи Балх» оҳанги ҳаҷву тамасхурро ба аён ашроф ва руҳониёни Балху шоирони маддох зиёдтар карда, ба баъзе масъалаҳои иҷтимоӣ низ таваққуф намудааст. Барои беҳавфии ҳудро таъмин намудан онро ба подшоҳи онрӯзаи ғазнави Султон Масъуди III бахшида буд:

Дар ҳаҳон номи аҳд маъҳуд аст,
То ба Масъуд мулк масъуд аст.

Санои ғайр аз ин маснавӣҳо боз чанд маснавӣ бо номи «Ишқнома», (наздики ҳазор байт), «Ақлнома» (195 байт) ва «Таҷрибат-ул-илм» дорад. Ҳар се маснавӣ ҳам ба равиши маснавӣҳои «Сайр-ул-ибод...», «Қорнома...», «Ал-таҳқиқ...» буда, ба масъалаҳои ирфонӣ ва панду ахлоқ бахшида шудааст. «Ақлнома» ҳар чанд мазмуни идеалистии суфиёна дорад, вале дар он ақл, қувваи он чун воситаи маърифат таъкиди гардидааст.

Ғайр аз ин, Санои мактуботе (17 адад) дорад, ки барои фаҳмидани ҳаёти шахсии ӯ, нуқтаи назари вай ба замона ва зиндагӣ хеле ҷолиби диққат аст. Мактуботаш ба Баҳромшоҳ, вазир Қивомиддин, махсусан мактуби ӯ ба Хайём хеле муҳим аст. Вай Хайёмро файласуфи бузурги беҳамтои Нишопур дониста, бо ӯ муносибати дӯстӣ доштааст.

Санои ғайр аз асарҳои ҷудогонаи маснавӣ, девони ашъор

дорад, онро охири умраш тартиб додааст, сабаби тартиб додани девони шеърҳо ва ақидаҳои фалсафии ӯ дар муқаддимаи он муфасссал навишта шудаанд. Шакли шеърии девони ашъор гуногун аст. Чои асосиро қасида ва ғазал ишғол кардааст. Қасидаҳо қисман мадҳия, аксар фалсафӣ ва орифона мебошанд. Дар ин қасидаҳо ақидаҳои иҷтимоии ӯ, ки дар он замони феодалӣ ва намоёндагони синфи ҳоким танқид карда шудаанд, инъикос ёфтаанд.

Ғазалҳои Саной ҳамчун яке аз шаклҳои лирикии шеър ҷолиби диққатанд. Баъзе аз олимони ақидадоранд, ки ғазалҳои ӯ аз таъсири ақидаҳои суфиёна холианд. Дар онҳо ҳиссиёти ошиқона ва азобҳои рӯҳии инсон акс ёфтаанд. Чунин ақида ба мундариҷаи суфиёнаи маснавӣҳош зид аст, зеро дар маснавӣҳо суфию дар ғазалҳо ҳаётдӯст шуда наметавонад. Ин ҷо ғап дар жанру шакли шеър аст. Маснавӣ жанри фалсафии шеър аст, ки шоир дар он ақидаҳои фалсафии худро бештар ба тариқи нақл ва ҳикоят, дар образҳои эпикӣ ифода менамояд. Дар ғазал, ки жанри лирикист, қаҳрамони лирикӣ — шоир ҳиссиёти худро бо ифодаҳои лирикии бештар ошиқона баён мекунад, ки мазмунҳои орифона шакли ифодаи ошиқона дорад ва таассуроти гуногуни шахс — инсонро бо образҳои лирикӣ ифода мекунад. Дар ғазал аз рӯи ақидаи ваҳдати шухуд ҳиссиёти ошиқии суфиён акс ёфтааст. Ошиқ ҳамон солики роҳи ишқи илоҳист, маъшук ҳамон рӯҳи мутлақ аст, ки ба он расидан душвор аст, ошиқ аз васли ӯ дур — дар ҳичрон аст, бинобар ин, дар сузу фиғон аст. Дар симои инсонӣ дидани маъшуқи илоҳӣ ба лирикаи ишқии суфиён шакли зоҳирии ҳаётӣ ва қувваи пурзӯри рӯҳӣ — маънавӣ додааст, вале моҳияти суфиёна дорад.

Ҳамин гуна ҳолат дар рубоиёти ӯ низ мавҷуд аст. Онҳо шаклу маъноҳои духӯрадоранд, зеро маъноҳои зоҳирӣ (масалан, тавсифи май ва ботинӣ (масалан, он май на маи ҳаётӣ, балки маи ваҳдат — илоҳист) дорад. Аз ин рӯ, ҳамохангии рубоиҳои Саной бо рубоиёти Хайём маънои зоҳирӣ дорад ва ба тавсифи ҳаётӣ наздик будани онҳо ниятҳои ба хонанда таъсири ғоявӣ расонидан дорад.

Ақидаи иҷтимоӣ ва фалсафии Саной. Саной дар масъалаҳои ҷамъиятӣ адолатхоҳ ва инсонпарвар аст, ки ақидаи ӯммаҳои мазлуми ҷамъияти феодалист. Вай халқу мамлакатро бо шоҳ тасаввур мекунад, вале одил бошад:

Масали шах сару раият тан, •
Ҳар ду аз як дигар фузуд суман.
Тани бесар ғизои занбӯр аст,
Сари бетан сазои танбӯр аст.
Равғани ҷон зи адли шоҳ бувад,
Мулки беадл барги коҳ бувад.

Саной бовар дорад, ки агар адолат ғолиб ояд, бечорагон кувват мегиранд:

Адл чун дар ҷаҳон амир шавад,
Оҳу аз шир сер, шер шавад,

Ин маънӣ дар аксарияти асарҳои ӯ, махсусан дар маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» дар эпизоди «Пиразани мазлум ва Султон Маҳмуд» хеле равшан ифода ёфтааст: Дар ин ҳикоят пиразани мазлума аз ҳокими вилояти худ ба султон Маҳмуд шикоят мекунад, ӯ ба номи ҳоким мактуб мефиристад, ки зулм накунад:

Шоҳ чун ҳоли пиразан бишнид,
Пиразанро заифу очиз дид,
Гуфт: — Бидҳед номае зар ҳаст,
То зи амлоки зан бидорад даст.

вале ҳоким ба фармон итоат накард. Пиразан ба султон Маҳмуд шикоят кард. Вай боз мактуб додани шуд, зан гуфт, мактуб бурдам, ҳоким иҷро намекунад. Он гоҳ Султон гуфт:

Гар бад-он нома ҳеҷ кор накард
Он амиде, ки ҳаст дар Бовард,
Зор бихрӯшу ҳок бар сар кун,
Пеш маёвар ҳадиси бесару бун»

Пиразан ҷавоб дод, ки бояд султоне, ки ҳукмаш ба ҳокимонаш раво нест, ҳок бар сар ҷунад:

Ҳок бар сар кунад шаҳе, к-ӯро
Набувад бар замона ҳукм раво.

Дар ин ҳикоят золимии ҳокимони маҳалҳо, фармонҳои сохтаву бетаъсири подшоҳон ва ба он амал накардани ҳукумат, рафтори расмиятчигии идораҳои подшоҳӣ фош карда шуда, нафрати халқ дар ифодаи «ҳок бар сари чунин подшоҳ» баён карда шудааст.

Дар масъалаҳои ҷаҳонбинӣ Саной бешубҳа суфии идеалист буда, пайрави ваҳдати вучуд аст:

Мо зот ниҳода, дар сифотем ҳама,
Мавсуфи сифат суҳраи зотем ҳама.
То дар сифатем, дар мамотем ҳама,
Чун рафт сифат, айни ҳаётим ҳама.
То бо ҳудам, аз адам камам, кам.
То бо ту бувам, ҳама ҷаҳонам.

Омехта шудани тариқати тасаввуф бо шарияти ислом дар асрҳои XI—XII дар эҷодиёт ва ақидаи фалсафию ҷаҳонбинии Саной бетаъсир намондааст. Вай аз ислом дур нест, зеро дар мавқеи шарият аст, вале ба муқобили шариятпамоҳон аст, зе-

ро онро вайрон мекунад, у дар айни замон, дар мавқеи тариқат аст, зеро тасаввуфи назариявӣ ягона оппозицияи зиддифеодалист, вале ба муқобили суфиёни сохтакори замони худ аст, чунки онҳо тасаввуфро ба манфиатҳои муфтихӯрии худ истифода мебаранд ва оммаҳои халқро фиреб медиҳанд. Ӯ ба муқобили суфиёни замони худ баромада, суфиёни софвичдони замонҳои гузашта Чунайди Бағдодӣ, Мансури Ҳаллоҷро идеализация намуда, образи равшан ва дурахшони онҳоро ба суфиёни сохтакори замони худ муқобил мегузорад:

Тоза андар баҳори ҳақ суфист,
Сарв дар ҷӯйбори ҳақ суфист.
Марди суфӣ тасаллуфӣ набувад,
Худ тасаввуф такаллуфӣ набувад.
Суфиёне, ки аҳли асроранд,
Дар дили қору дар сари доранд.

Саной бо синфи ҳокими феодалӣ ва руҳонӣ расмӣ арбобони дини исломи замони худ дар мавқеи оппозиционӣ бошад ҳам, дар ҷаҳонбинӣ идеалист ва дар мавқеи иртиқоъ буда, ба муқобили атеизм ва фалсафаи Юнон аст, шарияти исломо сахт ҳимоят мекунад:

Бурун кун тавқи ақлонӣ, ба сӯи завқи имон шав.
Чӣ бошад ҳикмати Юнон ба пешӣ завқи имонӣ.

Ҳолон ки ҳама донишмандон ва файласуфони тараққипарвари Шарқи Миёна — Эроншаҳрӣ, Закариёи Розӣ, Форобӣ, Ибни Сино, Хайём, Берунӣ, Насриддини Тусӣ ва ғайра пайравони ҳикмати Юнон буданд.

Панду ахлоқ дар тафаккури Саной мавқеи қалон дорад ва дар ҳамаи асарҳои ӯ акс ёфтааст. Ҳар чанд ки тасаввуф илму хирадро инкор менамояд ва Саной илми юнониро рад кардааст, вале дар афкори ӯ унсури рационалисти кам нест. Ӯ ҷаҳолат ва золимиро бадномии инсон шуморидааст:

Ҳеҷ бадномӣ одамиро беш
Нест аз ҷаҳлу аз зулумии хеш.

Саной илм (дар навбати аввал илми диниро дар назар дорад)-ро тасвир карда, онро дар ҳамон вақт пурқимат медонад, ки бо амал яқоя бошад:

Илм бо қор судманд бувад,
Илм бе қор пойбанд бувад.

Ӯ онҳоро, ки илмо барои ба даст овардани мансаб ва бою давлатманд шудан меомӯзанд, сарзаниш намудааст:

Ҷохил аз илм ҷоҳ ҷӯяду суд,
Музди очил ба очил орад зуд.

Илм, к-аз баҳри боғу роғ бувад,
Ҳамчу мар дузд ро чароғ бувад.

Аз ин гуфтаҳои Саной маълум мешавад, ки илми боамали ӯ барои ахлоқи неки ҳамида хизмати ҳолис кардан ба халқ аст:

Дониш он ҷо, ки рух ба халқ орад,
Мағзи дониш ба халқ бигзорад.

Ҳамин тавр пандҳои ӯ дар ҳамаи бобатҳои зиндагӣ бисёр аст. Вай бо ин восита ба тарбияи халқ кӯшидааст ва дар ин ҷор, чи тавре ки аз тарҷумои ҳолаш ҳувайдост, аз ҳама гуна манфиатҳои шахсӣ даст кашидааст.

Саной дар адабиёт, ахлоқ ва ҷаҳонбинии фалсафии ирфонӣ таъсири зиёде гузоштааст.

ФАРИДАДДИНИ АТТОР

Номаш Абӯҳомид (Муҳаммад), исми фаҳриаш «Фаридаддин», таҳаллуси ӯ «аттор» аст. Падари вай Абубакр Иброҳим низ касби атторӣ дошта, аз табақаи миёнаи ҷамъияти феодалист. Соли таваллуди Абӯҳомид ноаниқ аст, солҳои 1143—1148—1151-ро ба ҳақиқат наздик мешуморанд. Зодгоҳи ӯ деҳаи Қакани наздики Нишопур ва аз ин рӯ, ба «нишопури» машҳур аст. Вафоти ӯро дар Нишопур дар ҳангоми истилои муғул медонанд, ки соли 1220—1221 аст. Ба қавле дар ҳангоми қатли ӯм аз дасти сарбозони муғул кушта шудааст.

Давраи бачагӣ ва таълиму тарбияи ӯ маълум нест. Аз маълумотиҳои боқимонда ва гуфтаҳои ӯ дар асарҳои бармеояд, ки падараш одами бомаърифат ва дар зери таъсири ғояҳои суфиён будааст. Аз рӯи гуфтаи ӯ дар охири сухани маснавии «Ҳусравнома» модараш ҳам шояд бо таъсири падараш бошад, ба ақидаҳои суфиёна пайравӣ доштааст. Ин маъниро аз зикри номи Руби, ки яке аз пешвоёни қанони суфист, фаҳмидан мумкин аст:

Маро гар буд унсе бо замона,
Ба модар буд, ӯ рафт аз замона
Агарчи Руби сад Таҳамтан буд,
Вале, к-ӯ сонии он шерзан буд.
Агарчи анкабуте нотавон буд,
Валекин бар сари ман пилбон буд.

Аттор дар ҳеҷ яке аз асарҳои дар кучо хондан ва аз кӣ таълим гирифтаниро қайд накардааст. Пас, бо таъсири падару модар ва худомӯзӣ аз илму дониши замон ва касби падар, ки бештар дорусозист, огоҳ шудааст. Баъзе сарчашмаҳои бисёр сафар кардан ва ба зиёрати Қабба рафтани ӯро қайд

кардаанд, вале дар асарҳояш зикр нашудааст, маълум мешавад, ки аз Нишопур, ки маркази илму савдо буд, берун нафтааст.

Мероси адабӣ

Дар бораи мероси адабии Аттор муболиғаҳо хеле зиёд аст. Миқдори асарҳои ӯро ба 190 мерасонанд. Он чӣ то имрӯз аз рӯи тадқиқи таҳқиқ ба ӯ нисбат дода шудааст, ҳудуди ӯ дар дебочаи маснавии «Мухторнома» ва охирсухани «Хусравнома» зикр кардааст. «Мантик-ут-тайр», «Асрорнома», «Илоҳинома», «Муносибатнома», «Мухторнома», «Хусравнома», «Ҷавоҳирнома», «Шарҳ-ул-қалб» (ҳоло ба даст надаромадааст), девони қасидаҳо, рубоӣҳо, ғазалиёт ва ғайра. «Тазкират-ул-авлиё», ки таърих, саргузашт ва гуфтори авлиёву шайхҳои суфист, наср аст. Ин китоб бо ҳикояҳои аҷибу ғариби тобеи ақидаи Аттор зиннат дода шудааст. Пешгузаштаҳои асари мазкур «Табақоти суфия»-и Абдурахмони Суламӣ (ваф. 1025—1026), «Рисолат-ул-кушайрия»-и Абдулқосим Ал-қушайрӣ (986—1044, шоғирди Суламӣ), «Қашф-ул-маҳҷуб»-и Ҳаҷвирӣ ва ғайра мебошад. «Тазкират-ул-авлиё» дар навбати худ ба тазкираҳои дигари суфиён, аз ҷумла, ба «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ таъсири қалони ғоявӣ расонидааст.

Аксарияти дostonҳояш дар шакли маснавӣ, вале «Мухторнома» дар шакли рубоӣ аст, ки аввал аз шаш ҳазор рубоӣ иборат будааст, баъд бо сабабҳои ҳоло номаълум ҳазор ададшро партофтааст. Аттор аз асарҳояш бештар ба «Мусибатнома» эътибор доданро таъкид кардааст:

Гар диле мебоядат бисъёр дон,
Пас, «Мусибатнома»-и Аттор хон.

Ин ишора шояд аз он сабаб бошад, ки Аттор ақидаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ ва ирфонии худро дар ин асар бештар баён кардааст.

Эҷодиёти Аттор бо касбу кори вай яққоя давом кардааст. Пас, корубори зиндагиро, ки манбаи даромади маишати уст, тарк накардааст. Вай ҳатто баъзе аз асарҳояш, масалан, маснавии «Мусибатнома»- ва «Илоҳинома»-ро дар дӯкони атториаш сар кардааст:

«Мусибатнома», к-андӯҳи ҷаҳон аст,
«Илоҳинома», к-асрори ниҳон аст,
Ба доруҳона ҷардам ҳар ду оғоз,
Чи гӯям, зуд растам з-ину он боз.

Чунин тасаввур кардан ҳам дуруст нест, ки касбу корро монда бо кори эҷодӣ машғул аст. Вақтҳои ҳам шудааст, ки бо кори тиб машғул шуда, аз кори эҷодӣ мондааст. Ин маънӣ аз сӯҳбате, ки дар ин бора бо рафиқаш кардаст, бармеояд:

Ба ман гуфт: Эй ба маънӣ оламафрӯз,
Чунин машғули тиб гаштӣ шабу рӯз.
Тиб аз баҳри тани ҳар нотавон аст,
Валекин шеърӯ ҳикмат кути ҷон аст.
Се сол аст ин замон, то лаб бубастӣ,
Ба зӯҳди хушк дар кунче нишастӣ.
Агарчи тиб ба қонун аст, аммо
Ишорот аст дар шеърӯ муаммо.

Пас, Аттӯр барои мӯҳтоҷи моддию маънавӣ нашудан, ки он бештарини аҳли илму адабро ба дарбори шӯҳон ва соҳиб-неъматон мебурд, кори эҷодиро ба касбу зиндагӣ омехта, онро якҷоя бурдааст. Вай ба ин маънӣ ишорат кардааст:

Аз он дар шеъри ман асрор ёбанд,
Қи бӯй аз кулбаи аттӯр ёбанд.

Ақидаҳои иҷтимоии Аттӯр — ақидаи иҷтимоии умумихалқии асрҳои миёна — адолатхоҳист, зеро оммаҳои очиз ва нотавон аз зулми иқтисодӣ ва иҷтимоии синфи ҳокими феодалҳо ба танг омада, ба муқобили онҳо қувваи муборизакунандаи золиму-ши худро дарк накарда, барои адолат ба ҳуди онҳо муроҷиат мекарданд:

Адл кун дар мулк чун фарзонагон,
То нагардӣ суҳраи девонагон
Одил он бошад, ки дар мулки ҷаҳон
Дод бистонад зи нафси худ ниҳон.
Набвадаш дар адл кардан хосу ӯм,
Халқро чун ҳештан ҳонад мудом.

Ақидаи Аттӯр дар бораи инсонҳо аз он мавқеъ сар задааст, ки онҳо дар офариниш баробаранд ва фарқҳои синфиро табақавӣ надоранд. Пас, фарқи онҳо баъд пайдо шудааст:

Ҳар ду аз як об дар хун омадем,
Ҳар ду аз як роҳ берун омадем.
Ҳар ду аз як зод барҷоём мо,
Ҳар ду аз як бод барҷоём мо
Дар ҳама навъе чу бо ту ҳамдамам,
Ман ҷаро барҳезам, аз ту, ҷӣ камам?.

Шоир аз рӯи ҳикояте ба ин ҳулӯса омадааст, ки подшоҳе бо ҳаёлу ҳашами худ аз роҳи биёбон мегузашт ва ба ҷое расид, ки дар болои девори харобаи қалъае девонае хобидааст. Вақте ки подшоҳ ба ӯ наздик омад, девона ба ӯ эътибор надод, ва ба вай хитоб кард; намебинӣ, ки подшоҳ бо аскарони худ мегузарад? Девона дар ҷавоб гуфт: Ту ин талабро аз касе кун, ки ба ту мӯҳтоҷ аст. Ман аз ту ҷизе талаб надорам, кам ҳам нестам. Ҳамин тавр, ақидаи иҷтимоии Аттӯр баробарӣ,

бародарӣ ва адолатталабӣ буда, аз эътирозҳо ба нобаробарии иқтисодӣ ва иҷтимоии зулму истисмори феодалӣ ба миён омадааст:

Гар туро мулку заре ҳаст ин замон,
Ҳаст он ҷумла аз он мардумон.¹
Кардаи аз халқ ҳосил он ҳама,
Бар ту воҷиб мешавад товон ҳама.
Чун аз он худ набудат ҳеҷ чиз,
З-ин ҳама кас мансаб чӣ судат? Ҳеҷ чиз.
Аз ҳама кас гарчи дорӣ бештар,
Менадонам кас зи ту дарвештар.

Аттор аз рӯи ақидаи суфиёни собитқадам моли бемеҳнат ва зиёди дороёнро ҳаром дониста:

Ҳам набошад хӯшай ишон ҳалол,
Гар хӯрам з-инҳо, бувад визру убол.

бо ин восита нафрати оммаҳои мазлум ва нодорро, ки ба неъматҳои фаровони мунъимон доранд, баён кардааст. Шоири ҳимоякунандаи манфиатҳои халқ дороёнро, ки дороиашон аз моли касон аст, одамони гадо шуморидааст.

Ҳангоме ки суҳан аз масъалаҳои ғоявии сӯфиён меравад, масъалаи пири онҳо, ки ақидаҳои ирфонӣ ҳидоят ва иршод дорад, пеш меояд. Аттор дар муқаддимаи «Тазкират-ул-авлиё» номи Маҷдиддини Бағдодиро, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ вазифаи табибиро адо менамуд, ёдоварӣ кардааст, вале ба пири худ будани ӯ ишора надорад. Ҷомӣ дар китоби «Нафаҳот-ул-унс» ӯро пири Аттор номидаст. Агар вазифаи табибӣ доштани ӯ ва бо вай дар Нишопур вохӯрдани Атторро ба ҳисоб гирем, ба гуфтаи Ҷомӣ розӣ шудан лозим меояд. Аммо ҳуди ӯ ба Абӯсаид Абулхайри Меҳанӣ ишора дорад, ки як аср пеш аз Аттор гузаштааст:

Аз дами Бӯсаид ҳамедонам
Давлате, к-ин замон ҳамеёбам.
Аз мададҳои ӯ ба ҳар нафасе
Давлати ногаҳон намеёбам.
Дили худро зи нури синаи ӯ
Ганҷи ин хокдон ҳамеёбам.

Агар Абӯсаиди як аср пеш гузаштаро пиру муршиди худ донанд, ҳамаи пириони то ин дамбада (Абоязиди Бастомӣ, Ҷунайди Бағдодӣ, Мансури Ҳаллоҷ, Шиблӣ ва дигарон)-ро метавонанд ба маънавии худ донанд. Ин гуна суфиёнро увайсӣ* меномиданд.

* Аз руи нақли Аттор дар «Тазкират-ул-авлиё» дар замони Муҳаммадпайғамбар Увайс ном дарвеш будааст, ки пайғамбарро надида ба вай пайравӣ ва тақлид мекардааст. Ҳар кас, ки бе пир ба тариқати суфиён дохил шуда бошад, «увайсӣ» меномиданд, вале ҷараёне бо номи «увайсӣ» дар тасаввуф нест.

Аттор дар **чаҳонбинӣ** пайрави ваҳдати вучуд аст, ки со-
ликони он баъд аз гузаштани пояҳои шариат ва тариқат бо
рӯҳи мутлақ яъне худо як шуда мераванд. Ин маънӣ дар мас-
нави «Мантиқ-ут-тайр» дар ҳикояти сафари мурғон ва раси-
дани онҳо ба кӯҳи Қоф ва бо Симурғ як шуда рафтани он
хеле равшан ифода ёфтааст:

Чун нигаҳ карданд он сӣ мурғ зуд,
Бешак ин сӣ мурғ он Симурғ буд.
Дар таҳайюр ҷумла саргардон шуданд,
Ин надонистанд, то худ он шуданд.
Хешро диданд Симурғи тамом,
Буд худ Симурғ сӣ мурғи тамом.
Чун сӯи Симурғ карданди нигоҳ,
Буд худ сӣ мурғ дар он ҷойгоҳ.
В-ар ба сӯи хеш карданди назар,
Буд он сӣ мурғи ишон он дигар.
В-ар назар бар ҳарду карданди баҳам,
Ҳар ду як Симурғ будӣ бешу кам.
Буд ин як ону он як буд, ин,
Дар ҳама олам касе нашуд ин.

Чунин концепсия ҳар чанд ки идеалистӣ, вале мартабаи ин-
сон, алаҳусус, аҳли меҳнатро, ки таълимоти ислом ва соҳти
ҷамъияти феодалӣ ҳар гардонидааст, баланд мебардорад ва
чунин таълимот як навъ эътирози ҷиддӣ на танҳо ба дини ис-
лом, балки ба ҳамаи динҳо буда, таъна ба тартиботи ғулом-
дорӣ феодализми Шарқи мусулмонӣ, зеро дар дини ислом
инсон аз дараҷаи банди худо боло нест, агар подшоҳ сояи
худо бошад, ки дин чунин таълим медиҳад, пас, инсон дар
айни замон банд (ғулом)-и подшоҳ ва ҳамаи дороён аст. Ин-
сонро аз бандагӣ озод эълон карда, ӯро ба дараҷаи худӣ
гузоштан (ана ал-ҳақ) — инкори ҳамаи системаи идеологияи
феодализм аст, ки таълимоти он ислом мебошад.

Системаи таълимоти тариқат ва пояҳои он, ваҳдати вучуд
ва бо ин роҳ ба дараҷаи худӣ расидани инсон, ки Аттор дар
асарҳои талқин мекунад, чанд масъалаи иҷтимоӣ, ҷиддий
ва ахлоқиро пеш рондааст: 1. Агар ҳамаи инсонҳо дар офа-
риниш дар назди худо баробар бошанд, афзунӣ моликияти
синфи ҳокими феодалӣ ҳаром аст, махсусан, агар бо роҳи зӯ-
рӣ ба даст оварда шуда бошад:

Гуфт: Бешак чун мусулмонӣ бувад,
Аз замин, к-он на султони бувад
З-он ки бошад он замин бешак ҳаром,
Қай нӣҳам ман дар замини ғасб гом.

Пас, агар молу мулки ғосибон ҳаром бошад, аз онҳо чиз —
инъому мукофот гирифтани ва эшонро таърифу тавсиф (дар қа-

сидахон мадҳия) кардан низ ҳаром ва кори ношоиста аст. Аттор худ аз мадҳи подшоҳон саркашӣ карда, иҷолатан ба шоирони маддох таъна задааст, зеро ҷокасон ва одамони пастро аз роҳи мадҳ «худованд» номида, асарҳояшонро ба номи онҳо бахшидаанд:

Ман зи кас банде кучо бар дил ниҳам,
Номи ҳар дуне худованде ниҳам.
Не таоми ҳеч золим хӯрдаам,
Не китоберо таҳаллус кардаам.

2. Ба ин муносибат, яъне ҳаром эълон кардани моликияти феодалҳо ва мӯҳтоҷии моддии оммаҳои меҳнаткаш ва мазлум, масъалаи қаноат пеш меояд, ки аз як тараф, аҳамияти ахлоқӣ дорад, аз тарафи дигар, аҳамияти сиёсӣ ва иқтисодӣ. Барои он аҳамияти сиёсӣ дорад, ки қаноат ва бо ин роҳ худро ба бандагии иқтисодӣ ва маънавии дороён надодан, барои манфиатҳои ночизи иқтисодӣ бо онҳо созиш накардан як навъ муборизаи иқтисодӣ мебошад. Барои манфиатҳои шахсӣ ба ҳар кирдори паст худро назадан, ба асирии моддию маънавий ҷарафтан, ифтихор ва озодии шахсро нитох доштан ҷиҳати ахлоқии масъала аст, усули ӯ низ қаноат мебошад:

Ҳеч касро дар ҷаҳони баҳру бар
Аз қаноат нест мулке бештар.
Ҳар кӣ ӯ аз дасти хукон нон хӯрад,
Ҳеч шак набвад, ки хуни ҷон хӯрад.

Ҳамин тавр, Аттор дар масъалаи муносибат ба синфи ҳоким бо роҳи қаноат саҳт зид истода бошад ҳам, аз таъсири ақидаи оммаҳои заиф, ки ҳокимон ва соҳибнеъматонро ба саховату инсоф даъват намудаанд, берун намондааст:

Аз ту гар инсоф ояд дар вучуд
Беҳ ки умре дар рукӯю дар сучуд.
Худ футувват нест дар ҳар ду ҷаҳон
Бартар аз инсоф додан дар ҷаҳон.

3. Муносибат ба дину мазҳаб. Ҳар чанд ки ҳудӯҳои таъаввуфӣ ҳам дин аст, вале дини бидъат ва оппозиционӣ ба муқобили дини ислом ва мазҳабҳои он мебошад, ки он дар навбати худ идеологияи синфи феодалҳо буд. Аз рӯи ақидаи суфӣнаи Аттор, агар бо роҳи тариқат ба дараҷаи ҳудӯ расидан мумкин бошад, мартабаи «баланд»-и инсон аст, шарият ҷӣ лозим аст, ки дидори худро як бор дар рӯзи қиёмат, он ҳам, ба бандагони нек ваъда медиҳад. Пас, умуман, бисёрдинӣ ва мазҳабҳо, ки инсонҳоро аз ҳам ҷудо мекунад, лозим нест:

Ҳаст ҳешу роҳи миллат бешумор,
То ту бишморӣ, наёбӣ рӯзгор.

Ҳар замон ҳуи дигар натвон гирифт,
Бо ҳама кас тег бар натвон гири ӯт.

Не дини ҳаку на Зардушт маро,
Бар ҳарф бaсе ниҳанд ангушт маро.
Гар нест дар ин воқеа ҳамгӯшт маро,
Қисса чӣ кунам, ғуссаи ту кушт маро.

Инкори дини расмӣ Атторро ба инкори хонаи Қазба, пай
зиёрати он, ба инкори ходимои дин ва ҳуқуқҳои юридикӣ
динӣ, арбобони дин — қозӣ, муфти, мӯхтасиб ва ғайра, ки ман-
фиатҳои синфи ҳокимро ҳимоя мекарданд, овардааст:

Муфтиро дид он парҳезгор,
Бар дари султон нишаста рӯзгор.
Фатвие пурсид аз ӯ марди ҳалим,
Гуфт: — Ин чӣ қои фатвост, эй салим.
Мард гуфташ: — Бар дари шоҳу амир,
Ҳам чӣ қои муфтиён-ст, эй хурдатир.

Мӯхтасиб он мардро мезад ба зӯр.
Маст гуфт: эй мӯхтасиб, кам кун ту шӯр.
З-он ки аз нони ҳаром он қойгоҳ,
Масти ӯ гардию афкандӣ ба роҳ,
Будай ту масттар аз ман бaсе,
Лек он мастӣ намебинад касе.

Чунон ки аз мисолҳои боло маълум мегардад, қаҳонбинии Ат-
тор асосҳои ҳаёти-ҷамъияти, вале зухуроти системаи тасав-
вуфии ирфонӣ дорад, бо мистицизми (зоҳидии) хушқулоли
маҳдуд нест.

Аттор қаҳонбинии динҳои расмӣ ва мазҳабҳо, нормаҳои
ахлоқи феодалиро инкор намуда, ишқро ба он муқобил гу-
зоштааст. Дар ғазалҳояш ишқро бо мафҳуми муҳаббати ило-
ҳӣ маънидод кунад ҳам, дар бисёр мавридҳо мафҳуми ҳаё-
тии онро низ ифода намудааст:

Қоно, эи мушки зулф дилам чун чигар масӯз.
Бо ман бисозу қонам аз ин бештар масӯз.
Ҳар рӯз то ба шаб чу эи ишқи ту сӯхтам,
Ҳар шамъи зор маро то саҳар масӯз.

Дар бештарини ғазалҳояш мафҳуми ишқ духӯра бошад
ҳам, дар баъзе аз онҳо тамоман маънои ҳаёти доштани он
намоён аст. Масалан, дар як ғазалаш ба худо муроҷиат ме-
кунад, ки ба дили ёри ӯ раҳм андозад, то ки уро дуст дорад.
Агар ёр танҳо худо мешуд, ба вай муроҷиат намекард, ки дар
ин кор ба ӯ ёри расонад:

Худоё, раҳм бахш он ёри моро
Нигори дилбари айёри моро.
Дилороме, ки ҳамчун зулфи мушкин

Парешон кард ногаҳ кори моро.
Гаҳе дар сулҳ бошем, гоҳ дар ҷанг,
Набинад ҳеҷ кас асрори моро...
Худовандо, висоли ёр бахшӣ,
Ғуломи ӯшики Аттори моро.

Саной ва Аттор аз он шоирони суфианд, ки дар шеърҳояшон эътирози зиддифеодалии оммаҳои халқ гоҳо ошкоро ва гоҳе бо ифодаҳои ирфонӣ акс ёфта, ба насли минбаъдаи ифодакунандагони ирфон дар шеър таъсири амиқе гузоштаанд. Ин маъниро Ҷалолиддини Румӣ хеле хуб баён кардааст?

Аттор рӯҳ буду Саной ду ҷашми ӯ,
Мо аз паи Санойю Аттор омадем.

АДАБИЁТ

¹ Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская поэзия, М., 1965.

² К. Олимов. Мировоззрение Санои. «Дониш», Душанбе, 1973.

³ А. Мухаммадходжаев. Мировоззрение Фараидидина Аттора. Душанбе, «Дониш», 1974.

⁴ А. Н. Болдырев. Адабиёти суфия. Дар китоби «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV. Душанбе, «Дониш», 1976.

⁵ Х. Мирзозода. Нуктаи назари зиддидинӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик. Душанбе, «Ирфон», 1978.

ИСМОИЛИЯ, ҚАРМАТИЯ, БОТИНИЯ

Ҷараёни бидъати исмоилия аз мазҳаби шиа ҷудо шуда баъромадааст. Унсурҳои демократи, нисбатан пешрав ва норозии мазҳаби шиа, ки бештар аз ҳунармандон буданд, ба таълимоти имомҳои худ розӣ набуданд ва оппозиция доштанд. Номии исмоилия гирифтани ҷараён хислати тасодуфӣ ва сабаби зоҳирӣ дорад. Имоми шашум Ҷаъфарӣ Содик (702—769) мебоист писари калонии худ Исмоилро, ки давраи ҳафтуми имомат бо ӯ тамом мешавад, ба имомӣ васият мекард, лекин барои ба таълимоти имомҳо оппозиция доштани ӯ, бо баҳонаи он ки Исмоил айёшу майнӯш аст, аз ҳукуки имомӣ маҳрум карда буд. Он гоҳ, азбаски Исмоил пеш аз падараш вафот ёфта буд, ҳеҷ набошад, мебоист писари ӯ Муҳаммадро имом таъин мекард. Ин ҳам нашуд, зеро имом Ҷаъфар, писари дигараш Мӯсо Қозим (745—799)-ро имом таъин намуд. Бинобар ин, унсурҳои оппозиционии мазҳаби шиа ин воқеаро баҳона карда, соли 765 бо номи исмоилия мазҳаби алоҳида ташкил доданд. Исмоилиҳо унсурҳои ҷаҳтари мазҳаби шиа буданд, вале бо роҳи авомфиребиҳои иҷтимоӣ, ки дар замири дили одамони оддӣ таъсири ҳудро гузаронида буданд, дар Арабистон ва Осиёи Миёнаву Эрон ғояшонро паҳн намуданд ва аз байни деҳқонон ва аҳолии шаҳр пайравони бисёре пайдо кар-

данд, ки онҳо аз истисмори феодалӣ ва илова бар ин, дар мамлакатҳои забткардаи арабҳо аз истилои араб ва зулми миллию иҷтимоии хилофат халос шуданро орзу мекарданд. Исмоилиҳо ҳам авлоди худро ба Алӣ ва Фотима бурда, танҳо ҳафт имомро эътироф мекунанд, ки ҳафтум ва охиринаи онҳо Исмоил аст. Аввалҳо пайравони онҳо дар кишварҳои хилофати араб пинҳонӣ ба тарғибот машғул буданд ва «мастура» номида мешуданд. Аввалин касе, ки ошкоро баромад кардааст, Маймун бинни Дайсони Ахвотӣ буд, ки «алқаддох» лақаб дошт. Онҳо чи дар Шарқ ва чи дар Ғарби хилофат ба ғайбидан исмоилиҳо ташвиқот мебуданд. Аз доиёни исмоилия Абӯабдулло ал-Ший дар Шимолии Африқо бо тарафдоронаш давлати ағолибаро аз байн бурда, соҳиби ҳокимият шуд ва пешвоёни ин ҳаракат Абӯмуҳаммад Абдулло Ал-Маҳдиро, ки дар ҳаёти худ, озод карда, уро имом Маҳдии ҳақиқӣ (писари Муҳаммад набераи Исмоил буда, гӯё ғайб зада ва умедвораи буданд) эълон кард. Ба ин тариқ, давлати исмоилиҳо бо номи Фотамӣ дар шимоли Африқо ба вучуд омад ва торафт васеъ мешуд ва ба хилофати аббосиёни Бағдод таҳдид мекард. Дар соли 968 пойтахти он ба Миср шаҳри Қоҳира кӯчид. Фотамиҳо дар Эрон ва Осиёи Миёна тарафдорони зиёде ёфтанд, зеро онҳо низ ба хилофати аббосиҳои араб зид буданд ва ба худ тарафдорон меҷустанд. Дар Хуросон ва Мовар-ун-наҳр Хусейн бинни Алии Марвӯдӣ ва Муҳаммад ибни Аҳмади ал-Насафӣ ё ки нахшабӣ (с. қатлаш 938—942) аз доиёни Исмоилия — фотимиҳо ва қарматия буданд. Дар қисмати Бағдод ва атрофи он Ҳамдон ал-Ашъаси Куфатӣ, ки «қармат» лақаб дошт, тарғиботи исмоилӣ мебуд. Дар соли 893 байни Қармат ва исмоилиҳои дигар ихтилофот пайдо шуд, бинобар ин, мазҳаби наво ба номи қарматия ташкил ёфт. Қарматия дар заминаи ҳаракати зиддифеодалии деҳқонон, ҳунармандон, зиёиёни маърифатпарвар ва миллатҳои озодихоҳи мазлум аввало дар ҷанубии Ироқ пайдо шуда, баъд дар Сурия, Яман, Эрон ва Осиёи Миёна низ паҳн шуд. Қарматиҳо аз ҷиҳати мафкура ба исмоилиҳо наздиканд.

Ҳаракати қарматия ва исмоилия дар Осиёи Миёна пайравони зиёде дошт. Ба ин ҳаракат деҳқонони мазлум, қосибон, зиёиёни тараққипарвар монанди Рӯдакӣ, Балъамӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Носири Хисрав ва ғайра пайравӣ мекарданд.

Дар соли 938 дар асоси талабот ва тазъиқи пайравони мазҳаби ҳанафӣ сунӣ (исломи расмӣ) ба вучуд оварда шудани табодулотҳои давлатии Сомониён — аз тахт ғуловарда шудани амири тарафдори қарматия Насри II (914—942), ба доровехта шудани сардори қарматиҳои Осиёи Миёна Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ, дар ҳама ҷо таъқиб шудани қарматиҳо, дар ин воқеа кӯр карда шудани Рӯдакӣ, аз дарбор ронда шудан ва мусодира гардидани молу мулки ӯ, ба сари

Балъамӣ омадани ҳамин гуна воқеа, дертар кушта шудани шоир Дақиқӣ, оворатигҳои Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино ва ғу-резатигҳои Носири Хисрав ва ғайра, шаммае аз алоқаи ин ғу-рӯх шоирон, олимон ва нависандагон бо мазҳаби қарматия ва исмоилия мебошад. Мазҳаби исмоилия ва қарматияро тадриҷан қисме аз аъёну ашрофи маҳаллӣ ҳам қабул кард. Аммо онҳо ин мазҳабро на барои ғояҳои халқпарварии деҳқониаш балки барои дар байни деҳқонон мустаҳкам кардани мавқеаҳои худ, ба сардории шӯришҳои деҳқонон соҳиб шудан, чи-лави онҳоро ба даст гирифтан, аз шӯришҳои деҳқонон бо мақ-садҳои авҷ додани ниятҳои марказгурезии феодалӣ ба муқо-били ҳукумати марказӣ фоида бурдан, мустаҳкам намудани ҳукуматҳои феодалии маҳаллӣ барои ба даст даровардани ҳо-кимияти сиёсӣ ва ғайра қабул карда буданд, ки моҳияти ир-тиқӣ дошт ва яке аз сабабҳои аз дарун вайрон шудани ин ҳаракати деҳқонӣ гардид.

Дар нимаи дуюми асри XI ҳислатҳои демократӣ-деҳқонии ҳаракати исмоилия дар қорҳои амалии он кам, балки нест шуда, мавқеаҳои роҳбарии ин ҳаракат ва ташкилоти онро феодалҳои маҳаллӣ ишғол намуданд. Дар шароити асри XI ва баъд аз он, ба болои зулми миллии хилофати араб, зулми иҷтимоии истисморкунандагони маҳалӣ, зулми миллии аъёну ашрофи ҳарбии турк илова шуд. Оммаҳои меҳнаткаши шаҳру қишлоқ аз зулми 2—3 тарафа ба дод омада буданд ва дар ҳаракати исмоилия ва қарматия ба худ роҳи наҷот меҷустанд.

Бузургзодагони маҳаллии аз ҳокимияти сиёсӣ маҳрум кар-дашуда аз он ҳол фоида бурда, ғуруҳҳои махфӣ худ, аз аъзоёни оддии ташкилот, ки **фидой** ном доштанд, истифода мебурданд. Намоёнтарини саркардаи ин ғуруҳ Ҳасани Саббоҳ (солҳои сардорӣ — шайхияш 1090—1124) аст. Вай пайравони исмоилияро ҷамъ карда, дар наздикии шаҳри Қазвин исён ташкил кард ва қалъаи дастнораси кӯҳи Аламутро забт на-муда, дар он ҷо маркази террористии исмоилиҳоро барпо на-муд. Пайравони исмоилия дар тамоми Эрон, Хуросон ва Осиёи Миёна амалиёт меғузарониданд ва ташкилотҳои махфӣ таш-кил мекарданд. Дар ихтиёри шайх Ҳасани Саббоҳ ҳазорҳо фидоёни исмоилия — деҳқонони хонавайроншуда буданд, ки ба иҷрои ҳар навъ фармони шайхи худ тайёр буданд. Амалиё-ти онҳо аз 1090 то 1256 давом ва онро танҳо кӯшуни муғулҳо барҳам дода тавонист.

Баъд аз истилои аристократияи ҳарбии турк дар Осиёи Миёна ва Эрон, махсусан хонадони Ғазнавӣ, алалхусус султон Маҳмуд ва ғалабаи салҷуқиён дар Эрон ва Ироқ муборизаи шадиде ба муқобили исмоилиҳо, қарматӣҳо ва ботинӣҳо оғоз ёфт. Мазҳаби онҳоро барои ислом аз дини маҷусӣ, насронӣ ва яҳудӣ, ки «дини куффор» медонистанд, хавфноктар мешумори-данд, зеро исломро аз дарун вайрон ва ба мазҳабҳо ҷудо ме-кунад. Аз душмании саҳти ҳукмронҳо — феодалҳои турк ва

халифаҳои аббосӣ маълум мегардад, ки ҳаракати исмоилия, қарматия ва ё ботиния дар Эрон ва Осиёи Миёна маъноӣ озо-
дихоҳии миллӣ-истиқлолиятҷӯӣ ҳам доштааст.

Дар натиҷаи таъкибҳои зиёде, мазҳаби исмоилия дар бай-
ни қуҳҳои дурдасти Помир ва қисман Ҳиндустон ва Покистон
боқӣ мондааст. Баъдҳо мазҳаби исмоилия тамоман ба асли-
ҳаи истисмор ва авомфиребии шайхҳои исмоилия мубаддал
гашт.

Асосҳои ташкилӣ ва назариявии мазҳаби исмоилияро Аб-
дулло ибни Маймуни Қаддоҳ дар соли 864 ба вучуд оварда-
аст. Падари ӯ расман пайрави мазҳаби шиа буда, вале аз ди-
ни зардуштӣ ҳанӯз даст накашида буд ва онро тарғиб мекард.
Аммо дар ин давр барои бомуваффақият гузаронидани тар-
ғиботи дини зардуштӣ аллакай замина набуд. Бинобар ин, вай
мазҳаби исмоилияро аз нав ташкил карда, ба он баъзе ун-
сурҳои дини зардуштӣ, буддо ва ғайраро илова намуда, ча-
ҳонбинии идеалистиро ба вучуд овард. Исмоилиҳо мувофиқи
ақидаи худ «Қуръон»-ро тафсир медоданд. Ба фикри онҳо
одамон бояд дар ақидаи худ озод бошанд, ки аз талабҳои де-
мократии он замон буд. Бинобар ин, ҳар чанд ки ба назария-
ҳои дигари мазҳабӣ бетараф буданд, вале ба динҳои дигар
ва пайравони онҳо душманӣ карданро низ тарғиб менамуданд.
Ин равия ба муқобили принципҳои душманони мазҳаби суннӣ
равона карда шуда буд.

Таълимоти фалсафии исмоилия чунин аст: Исмоилиҳо дар
мамлакатҳои гуногун номҳои ҳархела доштанд. Чунончи:
сабъӣ, ботинӣ, таълимӣ (назариятчиён) ва ғайра. Ба ақидаи
сабъӣҳо, монанди он ки ҳафт саёра, ҳафт рӯзи ҳафта ва ҳафт
арраи гардан мавҷуд аст, пайғамбарон ҳам бояд ҳафт нафар
бошанд: Одам, Нух, Иброҳим, Мӯсо, Исо Муҳаммад ва ҳафт-
тум ибни Исмоил аст, ки онро исмоилиҳо «соҳиб-аз-замон»
меноманд. Исмоилия дар шароити то асри XI ҳамчун бидъат
дар ҳаёти ҷамъиятӣ роли калони таърихӣ бозидааст. Таъли-
моти фалсафии исмоилия дар асри X ба вучуд оварда шуд.
Дар Басра ҷамъияти «Ихвон-ас-сафо» (бародарони пок) таш-
кил ёфт. Аъзоёни ин ҷамъият аз ҳар кучо буданд. Онҳо ба
фалсафа ва табиатшиносӣ иштиёқманд буданд ва мехостанд,
ки дар байни халқ онро интишор диҳанд. Бо ин мақсад, ҷамъ-
ият 51 рисола навиштааст, ки «Тӯҳфат-ал-ихвол-ал-сафо» ном
дорад. Ин асар як навъ қомуси исмоилиҳост, ки фалсафани
Юнони қадимро акс кунонидааст. Рӯҳониёни ҷаҳолатпараст
суннии ислом ҷамъияти бародарони покро бидъат эълон кар-
да, қомуси онҳоро дар асри XII сӯзонданд. Аз рӯи таълимоти
фалсафии динии онҳо, ки «илоҳиёт» номида мешавад, худо ву-
ҷуди асосии олам аст, ки ақли инсон ба маърифати он қодир
нест. Ақли инсон фақат аломатҳои зоҳирии худоро, ки ақли
кул мебошад, дарк карда метавонад. Мувофиқи таълимоти

исмоилия, хангоме ки худо ақли кулро ба вучуд овард, ҳамаи чизҳо эҷод гардидаанд. Ақли кул рӯҳи ҷаҳониرو ба вучуд овард, ки хусусияти асосии он ҳаёти моддист. Хислати асосии ақли кул дониш мебошад. Рӯҳи ҷаҳонӣ дорои дониши комил нест, вале вай кӯшиш дорад, ки ақли кулро шиносад. Инсонҳо гӯё дар ҷаҳон рӯҳи ноқис офарида шудаанд, бинобарин, ҳамеша кӯшиш доранд, ки ба дараҷаи камолоти ақли кул расанд. Вақте ки ҳамаи инсонҳо дорои дониш мешаванд, яъне ба ақли кул наздик мегарданд, муроду мақсад ҳосил мешавад. Он гоҳ ҳамаи кӯшишҳо бартараф шуда, инсонҳо бо ақли кул ва ҳар дуи онҳо якҷоя бо ҳастии маърифатнашаванда (яъне худо) як шуда мераванд.

Ин тарзи гузориши масъала аз инсон покизагии ахлоқ омӯхтани дониш ва сайқал додани ақлро талаб менамояд, ки дар он рационализми деҳқонон акс ёфтааст. Барои ба ин мақсад ноил шудан, пайравони исмоилия бояд пояҳои ба камолот расиданро тай кунанд. Исмоилизм чор пояи ба камолот расидан дорад: шариат, тариқат, ҳақиқат ва маърифат. Шариат монеаест байни шахс — фидой ва корҳои бад. Дар паси шариат моҳияти дин пинҳон аст. Тариқат дарахти дин аст, ки танаву шоҳу барги он дар тараққист ва решаи он дар дин мебошад. Ҳақиқат — намуди зоҳирии ин дарахт ва решаи он дар дин мебошад. Ҳақиқат намуди зоҳирии ин дарахт мева ва рангҳои он аст. Маърифат — моҳияти дохилии ин мева аст, ки ба воситаи он мазаи меваро мефаҳманд. Маърифат дар таълимоти исмоилия пояи камолоти инсонӣ фидоист. Исмоилиҳо гӯё ақли ҳақиқат ва ақли маърифат буда, дар қори ҳуш ҳаққанд. Танҳо онҳо моҳияти дин ва мазаи мевани онро фаҳмида метавонанд.

Фалсафани динӣ будани ин нуқтаи назар аз он аломат маълум аст, ки рӯйрост худоро тарғиб менамояд ва ба он муроҷиат мекунад.

Дар таълимоти исмоилия риштаи халқӣ рационализмро ба вучуд овардааст, ки он ба ҷаҳолатпарастии динӣ зид гузошта шудааст. Ақлу дониш ҳамчун раҳнамои ҳамаи корҳо пеш роида мешавад:

Бар чони ту ақл рост солорӣ,
Ақл аст амиру чони ту омил.

(Носири Хисрав)

Рационализми исмоилия идеалистӣ-илоҳист, вале аз он сабаб ки ба ҷаҳолати динии мазҳаби сунӣ зид гузошта шудааст, аҳамияти таърихан мусбат дорад. Аммо таъбироти маърифии минбаъдаи исмоилия ин ҷиҳатро барҳам дода, он ҳақиқати мисли ҳамаи динҳои дигар аз ҷаҳолатпарастӣ иборат шуда, фаъолияти рационалистии худро гум кардааст. Исмоилиҳо ба воситаи доиён тарғибот мебарданд. Фидоӣни исмоилия аз пояи якуму дуюм боло намерафтанд. Ба пояҳои баланд фақат

пешвоёни рӯҳонии онҳо — шайхҳо, яъне феодалҳо мебароманд. Бинобар ин, фидоӣҳо ҳамеша дар зери ҳукмронии номаҳдуди иқтисодӣ ва маънавии шайхони худ буданд. Онҳо соҳиби иродаи шахсӣ набуданд ва танҳо кӯр-кӯрона амри шайх-хоро баҷо меоварданд. Исмоилиҳо интизоми оҳанин доштанд. Пас системаи ташкилӣ ва ғоявии исмоилия бо натиҷаҳои объективонаи худ меҳнаткашонро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маънавӣ ба дасти феодалҳо мутеъ мегардонид ва манфиати синфи ҳокимро акс кунонидааст.

Мувофиқи таълимоти исмоилиҳо ақли кул ва рӯҳи ҷаҳонӣ замони муайяне дар симои пайғамбарон таҷассум ёфта, барои ҳимояи рӯҳи «ноқис» (яъне инсон) ба дунё меоянд. Онҳо ҷорикунандагони қонунҳои илоҳӣ мебошанд. Вақте ки пайғамбар вазифаи худро иҷро карда, аз дунё мегузарад, ба ҷои ӯ имомҳо меоянд, ки баъд аз пайғамбар асос ва таҳкурсии динӣ ба шумор мераванд. Бинобар, ин, исмоилиҳоро «асосиҳо» низ меномиданд. Баъд аз вафоти як имом рӯҳи ҷаҳонӣ ба имомҳо бояд робита бошад. Масалан, Момо Ҳаво пайғамбари аввал — Одамро бо аввалин имоми шашнабӣ алоқаманд кардааст. Аз рӯи ақидаи исмоилиҳо пайғамбари охирзамон Мухаммад ва имони ӯ Алиш ӯ ба ҳалқаи пайвандкунандаи онҳо духтари Мухаммад — зани Алиш Фотима мебошад.

Аз рӯи таълимоти исмоилия ҳар як имом бояд ёридиҳандаи наздик дошта бошад, ки онро «хуччат» ё ки «шоҳид» меномиданд. Хуччат ё ки шоҳиди Алиш имом Салмони форс буд. Салмони форсро дари роҳе мешиносанд, ки ба маънавиёти Алиш мебарад.

Баъд аз Мухаммад-пайғамбар имомҳо: Алиш, Ҳасан, Ҳусейн, Мухаммад Боғир, Ҷаъфари Содик Исмоил, Мухаммад бинни Исмоил ва имоми охирин «Худои зинда» Оғохон мебошад. Системаи имомӣ манфиатҳои феодалиро акс кунонида, масъалаи меросӣ будани ҳукмронии хонадониро бо роҳи таълимоти динӣ қонуни гардонидаст.

Аз рӯи ақидаи динии исмоилия худо дар баробари рӯҳи муқаддас (шук), рӯҳи нопок ва бадро низ офаридааст, ки дар замони пайғамбарии Одам Шайтон (Иблис), дар замони Нух писари ӯ Ҳом, дар замони Иброҳим Намруд, дар замони Мусо Фиръавн, дар замони Исо Шаддот, дар замони Мухаммад Абучаҳл, дар замони Алиш халифа Умар рӯҳи нопок буданд. Исмоилия ҳамаи онҳоро таҷассуми рӯҳи бад, яъне Даҷҷол меномад. Дар ақидаи исмоилиҳо, агар «охирзамон» шавад, Даҷҷол баромада мусулмононро аз дин мебарорад ва ба роҳи ғалат мебарад. Аммо имом Маҳдӣ ғайбзада, ки дар ҳақиқат ўро душманонаш кушта буданд, гӯё баромада, онҳоро аз роҳи ғалат мебарорад. Дар замони имомии Оғохон Султон Мухаммадшоҳ Даҷҷол додарзодан ӯ буд, ки аз империалистҳои англис ҷор ҳазор рупия гирифта, бо ёрии иғвогаронаи онҳо ба муқобили амаки худ баромад.

Исмоилихо дар мартабаи олии даъватҳои худ бар хилофи аҳли мазҳаби суннат, ки душмани фалсафа буданд, фалсафа ва динро такмили якдигар медонистанд. Файласуфони бузургро ба дараҷаи пайғамбарон мешумурданд. Ба ақидаи онҳо пайғамбарон сиёсати оммаро ба тартиб медароваранд, файласуфон ҳикмати хоссаро. Чунин талабот онҳоро водор карда буд, ки пайравонашро бо ҳикмати ҷунонӣ шинос кунанд. Онҳо азбаски озодии иродаи шахсро талаб менамуданд, ба баҳс, далелу исботталабӣ, фалсафа ва илмҳои ақлӣ эътибори зиёде медоданд, ҳол он ки мазҳаби суннат онро куфр медонист. Аз ин рӯ, азбаски шайдоиши исмоилия ҳангоми ҳучум ва ғалабаи фуқаҳон суннат ва ҳадисиён руҳ дода буд, барои ҳимояи илмҳои ақлӣ роли калоне бар зидди дини расмӣ ва мазҳаби суннат бозид.

Исмоилихо дар байни худ маҷлисиҳои баҳс ташкил медоданд. Дар яке аз рӯзҳои ҳафта маҷлиси даъватҳои илмию динӣ бо марду зан ташкил менамуданд. Баҳсу мунозираҳои онҳоро ба илмҳои ақлӣ аз ҷумла, мантик, фалсафа, табиёт, тиб ва ғайра, раҳбарӣ мекард ва аз байни онҳо уламоҳои бузург, аз қабили Ибни Сино ба майдони илм мебаромаданд.

Исмоилихо эътиқод доштанд, ки дин зоҳир ва ботини дорад. Аз ботини дин имомҳо бохабаранд ва ботини динро аз инҳо ва ё шогирдонашон бояд омӯхт. Азбаски моҳияти дин (ботини он)-ро бо усули ақлӣ ва фалсафӣ омӯхтани мешуданд, таъбан ба тафаккур ва далеловарӣ майл ва рағбат доштанд, ки он исмоилиҳоро ба илм ва фалсафа тарғиб мекард ва аҳли онро ҳимоят мекарданд.

Аҳамияти таълимоти исмоилия дар шеърӣ адаб ҳам баъсир набуд. Азбаски онон таълимоти худро бештар ба халқ равона ва тарғиб менамуданд, ба забони содаи халқии форсӣ-тоҷикӣ эътибор доданд, ки ба равонӣ ва содда шудани забони адабии шеърӣ роҳ кушод. Намунаи чунин осори адабӣ ва забони сода асарҳои Носири Хисрав аст.

Ақидаи расмӣ қарматияи он аст, ки ба ҳафт имом қонланд ва ҳафтуми он Муҳаммад ибни Исмоил ва ӯ соҳиб-аз-замон аст. Онҳо тайёр буданд, ки бинобар гӯе фаро расидани замони хуруҷи имом Маҳдӣ дунёро аз муҳолифони худ пок гардонанд. Онҳо зиёрати қабри авлиё ва бузургони дин, санги Қабба ва ба зоҳири дин эътиқод доштанро хато ва ҳаром медонистанд. Қорашон ба дараҷае расид, ки хонаи Қаббаро тоҷроҷ карда, санги муқаддаси ҳачар-ул-асвадро ба пойтахти худ бурданд. Дар ҳукмҳои шариат тарафдори таъвил (аз иборае дигар гардонидан) анд. Байрақаш мисли байраки исмоилҳо сафед будааст.

Душманони мазҳабӣ мазҳаби ботинияро берун аз ислом, харобкунандаи зоҳири он ва барқароркунандаи дини маҷусӣ — зардуштӣ маънидод карданд. Онро ба ҳаракатҳои халқии миллию озодиҳои Бобак, Абумуслим, Муқаннаъ, маздакиҳо ва

хуррамиҳо алоқаманд доништаанд, ки он гоҳ маънои озодихо-
ҳии милли бар зидди истилои арабро ифода менамояд. Онҳо
даъво мекарданд, ки ботиниҳо бинобар ошкоро баромад кар-
да натавоништан, усули ботинияро пеш гирифтаанд. Ал-Бағдо-
ди ном аз уламои ислом ақидаи онҳоро чунин шарҳ додааст:
Ақидаи санавия (дугона) доранд: Худо нафс (ҷон)-ро халқ
кард ва ӯ ҳамроҳи нафс корҳои оламро бо тадбири сайёраҳои
хафтогона ва табиат идора мекунад. Онҳо тарафдори дар мас-
ҷидҳо нигоҳ доштани оташдон, афрӯхтани оташ ва дар он
сухтани уд (чизҳои хӯшбӯй) буданд. Онҳо амрҳои шариатро
таъвил меоданд, то ки ба ҳукмҳои дини зардуштӣ моил ва
монанд шаванд. Масалан, ба маҳрамон никоҳ кардан ва нӯ-
шидани шаробро, ки шариат ҳаром эълон карда буд, ҳалол
ва ҷоиз медонистанд. Онҳо ба илми нучум эътиқод доштанд
ва бо ин восита харобии ояндаи хилофати арабро пешгӯй ме-
карданд, то ки мардум ба хурӯчи зиддихилофат ҷуръат пайдо
кунанд. Баъзеҳо ҳамин тавр кардаанд. Мазҳаби ботиния дар
Эрон ва Осиёи Миёна бо ҳамин таъсири рӯҳӣ ривоч ёфтааст,
то ки аз истилои араб ва турк халос шаванд.

НОСИРИ ХИСРАВ (1004—1089)

Шарҳи ҳол

Номаш Абӯмуиниддин Носир, номи падараш
Хисрав аст. Дар шеър «хуччат» таҳаллус
менамояд. Ҷои таваллуди ӯ, чи тавре ки дар муқаддимаи «Са-
фарнома» қайд намудааст, Қабодиёни РСС Тоҷикистон буда,
дар моҳи зулқаъдаи 394 ҳиҷрӣ (байни 20-уми моҳи август ва
19-уми моҳи сентябри 1004 таваллуд ёфтааст. Дар илм ва
адабиёт бо «Носири Хисрав» машҳур аст:

Бигзашт зи ҳиҷрат пас сесаду навваду чор,
Бигзошт маро модар бар маркази ағбор.

Чи тавре ки аз ишораҳои Носири Хисрав ва сарчашмаҳо бар-
меояд, падар ва хешу таборони ӯ оилаи давлатманд буда, со-
ҳиби обу замин, сарват ва эронинажод будаанд. Вай шаҳри
Қабодиён, Балх, ва Марвро ватани худ доништааст: «Чунин
гуяд Абӯмуиниддин Носири Хисрав ал-марвазӣ ал-қабодиё-
нӣ»*.

Эй боди сабо, агар гузарӣ бар диёри Балх,
Бигзар ба хонаи ману он ҷой ҷӯй ҳол.

Зикр шудани се ҷой ҳамчун ватан шояд гувоҳи он аст, ки
ватани аслиаш Қабодиёни Тоҷикистон буда, аз он ҷо ба Балх
ва аз Балх ба Марв рафтааст. Ӯ манзилҳои нисбатан мувақ-
қатии худро низ «ватан» номидааст. Ба ин маъно, мумкин

* «Сафарнома», сах. 2., наشري Берлин, 1922.

аст, ки таҳсили ибтидоии ӯ дар ватани аслиаш гузашта бошад, вале таҳсили олӣ (мадраса)-и ӯ бояд ҳатман дар шаҳри Балх, ки маркази иқтисодӣ, илмӣ, сиёсӣ ва маданияи асри XI буд, гузашта бошад, вале дар ин бора дар асарҳои ишорае нест.

Мадрасаҳо ходимони давлату дин тайёр мекарданд. Аз инчост, ки Носири Хисрав дар ҷавонӣ бештар ба хизмати давлатӣ рафтааст. Аввалин хизмати давлатии ӯ дар дарбори ғазнавиён буд. Мумкин аст, ки вай вазифаи маъмурии ғазнавиёро дар Балх адо карда бошад, зеро Балх ба як ҳисоби пойтахти дуҷуми онҳо буда, баъзе солҳо дар он ҷо зимистон мегузaronиданд. Масалан, султон Маҳмуд зимистони солҳои 1024, 1026, 1029, султон Масъуд зимистони солҳои 1030, 1031, 1035, 1036-ро дар Балх гузаронидааст. Вай мумкин аст, ки султон Маҳмуд ва Масъудро дар ҳамин шаҳр дида бошад. Носир, умуман дар дарбори ғазнавиён хизмат карданаширо қайд намудааст: «Ман боргоҳи мулк ва салотини Аҷам дидаам чун султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш султон Масъуд» («Сафарнома», сах. 78). Тафсили солҳои хизматаш маълум нест, вале сабаби ба дарбор рафтаниро дар яке аз шеърҳои арз намудааст:

Як чанд гоҳ дошт маро зери банди хеш,
Ғаҳ хубҳолу боз ғаҳе бенаво шудам.
В-аз ранҷи рӯзгор чу ҷонам сутуда гашт,
Як чанд бо сано ба дари подшо шудам.
Гуфтам: Магар ки дод биёбам зи деви даҳр,
Чун бингаристам зи ано дар бало шудам.

Дар ин байтҳо якранг набудани аҳволи иқтисодии ӯ, шояд аслан давлатманди устувор набудани вай, аз азоби зиндагӣ афтодаҳол шудани ӯ, бинобар ин, барои бештар намудани аҳволи моддӣ ва маишӣ худ бо мадҳу сано дарбори подшоҳон муроҷиат намудани вай акс ёфтааст. Аммо ӯ дар ин умедӣ худ ба шириншамоилии дарбори шоҳону амирон фиреб хӯрда ба бало гирифта шуда буд. Чунин ғалатфаҳмӣ ва нафаҳмидани моҳияти дарбори шоҳон ба аксарияти зиёиёни асрҳои миёна хос аст. Сабаби умдаи он дар ин аст, ки аз ваҷҳи нафаҳмидани моҳияти синфӣи давлати феодалӣ, онро худодод ва умумихалқӣ тасаввур менамуданд ва ба он хизмат карданро аз лавозимоти зиндагӣ медонистанд, вале охируламр аз моҳияти ғоратгарона ва зиддихалқии онҳо камубеш огоҳ шуда аз он бо нафрат рӯй мегардонданд.

Мо Носири Хисравро аз рӯи гуфтаҳои худаш («Сафарнома», сах. 2) баъд аз соли 1040 дар шаҳри Марв — пойтахти салҷуқиён мебинем. Сабаби аз хизмати ғазнавиён ба салҷуқиён гузаштани ӯ шояд дар он бошад, ки соли 1040 ғазнавиён аз салҷуқиён саҳт шикаст хӯрданд ва шаҳри Балх, ки исти

коматгоҳи ӯ буд, ба тасарруфи ҳокимони нав даромад. Дар дарбори ғазнавиён чӣ вазифаро адо кардани ӯ равшан нест. Аз калимаи «сано» дар порчаи шеърӣ болю маълум мегардад, ки шоири маддоҳи дарбор будааст. Шояд вазифаи асосии ӯ дабири, мутасаррифӣ ва муставфигӣ буд, ки ба дарбори Абӯсулаймон Чағрибеки Довуд бинни Микоили салҷуқӣ (1037—1059) дар Марв вазифаи дабири-девонӣ ва мутасаррифиро адо кардааст. Дар ин бора дар муқаддимаи «Сафарнома» ишорае ҳаст: «Ман марди дабирпеша будам ва аз ҷумлаи мутасаррифон дар амвол ва аъмоли султонӣ. Ва ба корҳои девонӣ машғул будам ва муддате дар он шуғл мубошират намуда, дар миёни акрон шўҳрате ёфта будам» (сах. 2). Аз ин қайдҳои шарҳиҳои ҳувайдост, ки Носири Хисрав як муддат дар силки арбобони давлат буда, василаи омӯхаҳои халқро толону тороч кардани феодалҳо ва ҳокимон будааст ва шояд мувофиқи муҳити онрӯзаи дарборӣ иштирокчи айншӯ нӯш ва корҳои фаҳши онҳо буд: «Шароб пайваста хўрдаме» (сах. 3):

Дастам расида бар маҳ азеро, ки ҳеҷ вақт
Бе ман қадаҳ ба даст нагирад ҳаме амир.

Аз сохибхукуматони он замон унвонҳои фаҳрии «адиб», «дабири фозил», «хоҷаи хотир» ҳам доштааст. Вай ба ин унвонҳои худ дар шеърҳои ба тариқи фаҳрия ишорат кардааст:

Ҳамон Носирам ман, ки ҳолӣ набуд
Зи ман маҷлиси миру садру вазир,
Ба номам нахондӣ кас аз бас шараф,
Адибам лақаб буду фозилдабир.
Адабро ба ман буд бозӯ қавӣ,
Ба ман буд ҷашми китобат қарир.
Ба таҳриқи алфози ман фаҳр кард
Ҳаме қоғаз аз дасти ман бар қарир.
Дабириё яке хурд фарзанд буд,
Нашуд ҷуз ба алфози ман сершир...
Кунун мир пешам надорад хатар,
Ғар он гаҳ хатар доштам пеши мир.
Пеши вазир бо хатару ҳашматам бад-он-к,
Мирам ҳаме хитоб кунад «хоҷаи дабир».

Эътибори давлатии Носир ба дараҷае будааст, ки бародари хурди ӯ Абулфатҳ Абдулҷалил дар дарбори Чағрибек мансаби вазирӣ ва мартабаи «хоҷа» доштааст (сах. 143). Аммо азбаски дар ниҳоди дониш ва тафаккури иҷтимоии ӯ ҳисси озодиҳои ва халқпарварӣ вуҷуд дошт, ғорат шудани аҳволи моддӣ ва олами маънавӣ халқро бо ҷашми нафрат мушоҳида менамуд, василаи ҷунин хонахаробкунии халқ шуданро нахостааст. Аҳволи нобаробари иқтисодии халқ ӯро ба

Бебару мевадор хаст дарахт,
Хос пурбору омма беборанд.
Бингар, ки мар-онро хаз аст бистар,
В-инро, ба масал, зер бӯрьё нест.

Вай шояд дар бораи беҳтар намудани аҳволи бади халқ фикр мекард, вале на аз подшоҳ на аз рӯҳониён, ки пешвои маънавии халқ буданд ва на аз донишҳои бисёре, ки омӯхта буд, мададе набуд. Вай ин ёрӣ ва мададро ҳамчун фирефтагони роҳи ҳақиқат дар ҳукуматдории гӯё «одилона»-и давлати фотамиҳои Миср медид, ки дар замони худ пайравони «дини ҳақ» эълон шуда буданд. Ин маъниро доиёни исмоилия, ки фиристодагони фотамиҳо буданд, талқин менамуданд. Аз нақли Носири Хисрав дар «Сафарнома» маълум аст, ки касе аз исмоилиҳо ўро ба ин ақида тарғиб намулдааст («Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт», сах. 7). Кӣ будани ин шахс маълум нест, зеро исмоилиҳо сир нигоҳ медоштанд.

Тарғиботи ин шахси номаълум ба ҳолати пурҳаяҷону боизтиробӣ ў, ки аз ҳокимон ва муллоёни мазҳаби сунний дар ҳашму ғазаб буд, қабул афтод. Аҷаб нест, ки ин тағйирот пештар аз хизмати ў дар дарбори Чағрибек рӯй дода бошад, ки онро аз рӯи одат ва талаботи исмоилия пинҳон медошт. Ба Ҳиндустон ба мулки қарматиҳои Мултон рафтани ў бесабаб нест. Аммо дар ин роҳ гардиши амалӣ дар афкори ў дар моҳи октябр-ноябри соли 1045 рӯй дод. Вай баъд аз иҷрои супориши подшоҳ Чағрибек ва саранҷоми қорҳои дар зиммадошта ба Марвурруд ва Ҷурҷон рафта, фориги он бо бахонаи зиёрати хонаи Каъба аз қорҳои давлатӣ (девори) озод шуда, молу мулки худро ба факрон ва бенавоёни шахр таксим карда, барои хароҷоти роҳ каме нақдина ҳамроҳ гирифта, бо бародари худ Абӯсаид ва як ғуломи ҳинду дар 20-уми декабри соли 1045 ба сафар мебарояд ва аввал роҳи Нишонурро пеш мегирад. Вай бо роҳи муқаррарии сафари хоҷиён нарафт ва дар роҳ шитоб ҳам накард. Сафари ў сафари кӯр-кӯронаи хоҷиёна не, балки сафари маърифатгирӣ буд, ки ин бо деҳаву шахрҳо, мардумон, қору бору истеҳсолоти онҳо ва илму донишашон шиносӣ шудан аст. Ба ин маънӣ нақли ў дар бораи воҳӯрдани вай дар шахри Симнони Эрон бо аҳли илм Алӣ Нисой (с. 8), дар Табрез шиносӣ бо шоир Катрон (с. 11), дар Мааррат-ул-нўмон зиёрати олим ва шоири бузурги араб Абулаъло Мааррӣ (с. 16) ва ғайра гувоҳӣ медиҳад. Ба ҳамин тарик, бо роҳи шимолии Эрон ва Арабистон соли 1047 ба Макка омада, аз он ҷо ба Миср — шахри Қоҳира омада, ғуломи ҳиндуро озод кард ва бо бародари худ се сол дар он ҷо монда, шахрҳои дигари Миср, аз ҷумла, Искандарияро саёҳат карда, вақташро бештар дар Қоҳира гузаронида (1047—1050), бо пешвоёни мазҳаби исмоилия, таълимоти онҳо ошно шуд. Дар ин вақт сардори давлати фотамияи «имомии замон» Ал-мустансир

буд. Аз рӯи гуфтаи муаллифи китоби «Баён-ул-адён» дар он чо фотамиҳо ба вай вазифаи «хуччат» ва «соҳибқазира»-ро дода, ўро ҳамчун дони худ тайёр кардаанд.

Муаллифи китоби «Ҳидоят-ал-мўъминин» Фидой ҳикояте аз рӯи ким-кадом сарчашмае овардааст, ки ў бо сардори ҳукумати фотамиён Ал-мустансир вохўрдааст. Ин маълумот қобили қабул аст, зеро вай се сол дар он чо буд. Ғайр аз ин, бо дони машҳури исмоилия Муайяд фй-д-дин, ки ўро устои худ мешумораду дар соли 1045 дар Қоҳира буд, низ мулоқот намуда, аз ў таъсири ғоявӣ гирифтаст. Дар ин бора байти зерин шаҳодат медиҳад:

Хуршед тавонад, ки кунад ёкут аз санг,
Ёкут манам, инак Хуршеди ман он кас.

Бозгашти ў аз роҳи ҷанубии Арабистон афтод, ки аксар дашту кўху биёбон беоб аст. Дар роҳ бисёр азобу азияти сафарро кашид, барои тўшани роҳ дар манзилҳои гуногун меҳнат кард. Масалан, ў нақл кардааст, ки ба Фалаҷ ном ноҳия расиданд, хўрокворӣ надоштанд, мардуми ноҳия ҳам қашшоқ буданд. Аз ў хоҳиш карданд, ки агар меҳроби масҷиди онҳоро наққошӣ кунад, хурмо хоҳанд дод. Ў ин вазифаро адо ва хурморо тўшани роҳ кардааст. Аз ин нақл санъати наққоширо донишманди ў маълум мегардад (с. 87—88). Баъд аз сафари нўҳмоҳи худ дар Баҳрайн, ки кишвари қарматӣ буд (пойтахташ Ал-ахсу), 28 — декабри соли 1051 ба шаҳри Басра омад. Ҳолати худро дар ҷангоми даромадан ба шаҳри Басра аз бараҳнагӣ, гуруснагӣ, чиркинӣ ва мўи расидагӣ ба девонагон ташбеҳ кардааст (с. 93). Аз Басра ба Эрон гузашта, 23-юми октябри 1052 ба Балх расид.

Ў дар сафари ҳафтсолаи худ ду ҳазору дусад бист фарсанг ё ки 17760 км. роҳро савораву пиёда тай кардааст.

Чӣ тавре ки Носири Хисрав дар саҳифаи 12-и «Сафарнома» қайд кардааст: «Ман фаровон шаҳрҳо ва қалъаҳо дидам дар атрофи ӯлам дар билоди Араб, Ҳинд ва Турк». Сафари ў танҳо ба Эрону Арабистон набудааст, балки Ҳиндустону Туркистонро низ сафар кардааст, вале дар ҳеҷ асараш сабт нашудааст. Баръакс, дар охири «Сафарнома» кайде ҳаст, ки агар «...сафари тарафи Машрик карда шавад, он ҷӣ мушоҳида афтад, ба ин зам карда шавад» (саҳ. 105).

Лахзаҳои ҳаёти Носири Хисрав баъд аз омадани ў ба шаҳри Балх, ки дар роҳ тасодуфан бо бародари вазираш Абулфатҳ Абдучалил баъд аз ҷудои ҳафтсола вохўрда буданд, дигар ҳама қариб норавшан аст. Маълум аст, ки ў баъди бозгашт аз сафари худ бар ҳилофи уламои сунӣ ва ҳокимони аристократияи турк махсусан салҷуқиҳо, ки забткунандагон ва харобиовардагонӣ халқу ватани ў ва ҳомиёни мазҳаби сунӣ буданд, мубориза оғоз намуд, дар атрофи худ доиёро ҷамъ

кард, бо уламон суннӣ мувоҳисаҳо ташкил дод, донёнашро ба атроф фиристод ва асарҳои исмоилимазмуни худро паҳн мекард. Азбаски аҳли суннат дар баҳси динӣ ва илмӣ бо ӯ муковамат карда наметавонистанд, роҳи игво, тӯҳмат, кофир эълон кардан ва таҳдиди таъйиду қатлро пеш гирифтанд. Носири Хисрав аз дасти мутаассибон аз Балх фирор кард, зеро ҷоҳилон оммаи халқро низ ба муқобили ӯ равона карданд, ки вай гӯё бедин, кофир, мулҳид, қарматӣ ва рофизӣ аст. Аз рӯи навиштаи Давлатшоҳ дар «Тазкират-уш-шуаро» Носир аз Балх пинҳонӣ фирор карда, дар Мозандарон, ки макони исмоилиҳои Эрон буд, дар шаҳрҳои Рустамдор ва Гелон чанде истиқомат карда, ба Нишопур рафт. Дар Нишопур доир ба Носири Хисрав ҳикояте оварда шудааст, ки ба ростӣ ё норостӣ он далел надорем, вале шиддати муборизаи рӯҳониёни суннӣ ва амалдорони салҷуқиро, ки бо ӯ бурдаанд, акс кунонидааст: Носири Хисрав гӯё дар назди кӯҳнадӯзе мӯзаи даридаи худро порадӯзӣ мекунонд. Дар ҷое дуртар аз кӯҳнадӯз балвое бархост. Кӯҳнадӯз ба он тараф давид ва бозгашт. Дар нуги дирафшаш порчаи гӯшти одамӣ буд. Носир пурсид: Ин чист ва чӣ воқеа? Кӯҳнадӯз гуфт: — Дар шаҳр шогирди Носири Хисрав пайдо шудааст. Уламо ба куфр ва сангсораш фармон доданд. Ман ҳам аз савоб намонам, гӯён чанд дирафш задам ва ин пораи гӯшти бадани ӯст. Носир мӯзаи чаларо гирифт ва гуфт: — Ман аз он ҷое, ки номи Носири Хисрав ва шогирдонаш бошад, нафрат дорам ва аз пеши мӯзадӯз ғайб зад.

Аҷаб нест, ки ҷаҳолатпарастон манзили ӯро дар Балх хароб, молу мулкашро мусодира карда, ба хешовандони ӯ зарар расонда бошанд. Худи ӯ дар шеърҳояш ба ин маънӣ ишорат ҷардааст:

Тарсам, ки зери пой замона хароб гашт
Он боғҳо хароб шуд, он хонаҳо тилол.
Бингар, ки ҳаст мункири ман ё бародарам
Дорам чунин ки дошт ҳаме бо ман иттисол.
Ё рӯзгор бар сари ишон сипаҳ кашид,
Машғул қарданашон зи ман офоту ихтилол.
Аз ман бигӯй, чун бирасонӣ саломи ман,
Зи қавми ман, ки нест маро хуб қору ҳол.
Қавми маро мағӯй, ки даҳр аз паси шумо
Бо ман накард ҷуз баду нанмуд ҷуз малол.

Носири Хисрав дар бозгашт аз сафари Ғарб 50-сола буд. Айёми 60—63-солагӣ ба Ямгон ё ки Юмғони кӯҳистони Бадахшон рафт. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ӯ аз Балх ба Бадахшон зуд фирор накардааст ва 10—13 сол дар диёри Мозандарону Хуросон оворау гуреза будааст. Ин деҳа ҳоло ҳам дар соҳили дарьёи Кӯкча (Афғонистони шимолии ҳозир)

ра) мавҷуд аст. Аз рӯи гуфтаи муаллифи китоби «Осор-ул-билод» Қазвинӣ Юмгон шаҳри қалъадор дар байни кӯҳхост ва Носири Хисрав дар он ҷо истиқомат дошт. Пас, 23—25 соли ҳаёти ӯ дар Юмгон гузаштааст. Дар бораи аз Балх дилкандан ва дар Мозандарону Юмгон овора шуданаш байтҳои зерин гувоҳӣ медиҳанд:

Гарчи маро асл хуросонияст,
Аз поси пириву меҳию сарӣ,
Дӯстии итрату хонаи расул
Қард маро Ямгию мозандарӣ.

Баргир дил зи Балху бинех тан зи баҳри дин,
Чун ман ғарибвор ба Мозандарон дарун.

Аз нақли сарчашмаҳо бармеояд, ки Носири Хисрав бо амири Бадахшон Алӣ бинни Асад, ки шояд Исмоилимазҳаб бошад (соли ҳаёт ва ҳокимияташ маълум нест), алоқаи дӯстӣ пайдо карда, дар соли 1069 рисолаи фалсафии «Қомеъ-ул-хикматайн»-ро ба номи ӯ таълиф кардааст. Вай дар ҳисори Юмгон идораи тарғиботии исмоилии худро ташкил намуда, аз мардумони он ҷо, ки исмоилимазҳабанд, ёрии моддӣ ва маънавӣ гирифтааст. Асарҳо ва доиёнашро ба ҳар тараф фиристодааст. Бо Миср алоқаи мактубӣ доштааст. Аз рӯи нақли муаллифи «Осор-ул-билод» дар Юмгон боғҳо, қасрҳо ва ҳаммомҳо доштааст. Ин нақл аз эҳтимол дур нест, зеро шайхӣ бузургии мазҳаби исмоилия мебошад ва бо амири замонаш алоқаи дӯстӣ доштааст. Он гоҳ шикоятҳои ӯ аз тангии аҳволаш маънои изтироб аз ҷудои ватан ва ҳешу табору аҳли вилояти ӯст. Юмгонро барои худ зиндон шумориданаш низ шояд ҳамин маъноро ифода кунад:

Бигзар эй боди дилафрӯзи хуросонӣ,
Бар яке монда ба зиндон дар Юмгон,
Андар ин тангию бироҳат биншаста,
Холӣ аз неъмату аз санъати деҳқонӣ.

зеро дар шеърӣ дигараш дар Юмгон зиндагии подшоҳона доштани худро низ қайд намудааст:

Зи ҳуҷҷат ин суҳанро ёд мекор,
Ки дар Юмгон нишаст подшаҳвор.

Бо вучуди ин, барои маҳрумӣ аз ёру диёр, оворатии саргардониҳо, роҳ наёфтани ба ҷӯи ҳақиқат ва хизмат ба халқ, аз халифаҳои аббосӣ, ҳокимони истилогари турк ва рӯхониёни суннии бо золимони халқ ҳамкорикунанда саҳт шикоят дорад ва дар рӯзи қиёмат аз онҳо қасос гирифтаниро аз худодархост кардааст:

Эй худованди ин кабӯдхарос,
Ба ту аз банди садҳазор сипос.

Доди ман бегумон ба ҳақ бидиҳӣ
Рӯзи ҳашар аз набераи Аббос
В-аз гурӯҳе, ки бо расулу китоб
Фитна гаштанд бар яке фирнос.

Носири Хисрав аксарияти асарҳояшро дар Юмгон навиштааст. У дар Юмгон вафот ёфт, қабраш дар ҳамон ҷо, зиёратгоҳ аст. Дар Бадахшон бо номи «Шоҳ Носири Хисрав» машҳур аст.

Носири Хисрав дар бораи бародарон ва хешовандонаш ёдоварӣ карда бошад ҳам, дар бораи зану фарзанд чизе нагуфтааст, будану набудани онҳо маълум нест. Чи тавре ки аз шарҳи ҳоли ӯ дидем, дар бораи дар ҷавонӣ бо ёру дӯстон, амиру вазирон базми айшу нӯш доштан ва «пайваста шароб хӯрдан» сухан рондааст, ки шояд дар ин давр ҳаёти муҷарради дошта бошад. Баъд аз он ки ақидаи риндонаи худро бо зоҳиди ва ҳаёти аёшиашро ба тавба ва тарки дунё дод, боз ҳам ҳаёти муҷарради ро пеш гирифтааст, ки мувофиқи ақидаи зоҳидии ӯ ин тарзи зиндагӣ — зану фарзанд доштан ба он ҳалал мерасонид. Илова бар ин, сафарҳои дуру дароз, нооромӣ сарсониву саргардонӣ, гурезагӣ ба ӯ шояд имконият надодааст, ки оиладор бошад. Бесабаб нест, ки дар шеърҳои ҳаёти муҷарради талқин намуда, дар «Саодатнома» як шеър («Дар таҷарруд») ба ин мавзӯ бахшидааст:

Чу хоҳӣ з-ин саро рафтаи яке рӯз,
Шаби таҷридро шамъе барафрӯз.
Муҷаррад бош чун Исои Марьям,
Табарро кун зи Иброҳими Адҳам.

Мероси адаби ва илмӣ-фалсафии Носири Хисрав ба забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) ва арабӣ (ҳар чанд ки маълум ва машҳур нест) эҷод шудааст.

Ашъор ба порсиву тозӣ
Бар хону бидор ёдгорам.

ва онҳо аз як девони ашъор, маснавӣҳои «Рӯшноинома» ва «Саодатнома», асарҳои динӣ-фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Ҷомеъ-ул-хикматайн» ва ёддошҳои ӯ «Сафарнома» иборат аст. Шубҳае нест, ки дар давоми асрҳо мероси адаби ва фалсафии ӯ чи аз дасти душманони ғоявиаш ва чи бо қалами ҳаммаслақонаш ба таҳрир ва қаламзаниҳо дучор гардидааст. Мероси аслиро ҳамон вақт барқарор намудан мумкин аст, ки нусхаи асли ёфт шавад. Ин ҷо як лаҳзаи ҷолиби диққатро бояд қайд кард, ки ном ва осори Носири Хисрав мисли Хайём ба байрақи озодихоҳӣ, оппозиционии мазҳабӣ ва иҷтимоӣ мубаддал гаштааст. Бинобар ин, дар зерини байрақи пайравони хеле зиёди ӯ дохил шудаанд, вале ному тахаллуси худро пинҳон доштаанд, мумкин аст, ки онҳо асарҳои худро

ба қатори осори ӯ дохил карда бошанд. Баъзе олимони шарқ-диносе, ки дар масъалаи мерос ба расмият эътибор дода, ба лагери ягонаи ғояҳои дигар эътибор намедиханд, манзумаи «Мунозира бо худо» ва «Саодатнома»-и Носири Хисравро ба эҷодиёти ӯ мансуб намешуморанд ва онро ба бесоҳибӣ бароварда, бо ин роҳ хоҳ ноҳоҳ мавқеи муборизаи ғоявии Носир ва ҳамфикронашро дар мубориза бар зидди ғояҳои дигар, аз қабили мазҳаби суннат менамоянд. Пас, чунин «меросшиносӣ» ба фоидаи муборизаҳои таърихӣ оппозиционии зиддифеодалӣ нест, баръакс, ба фоидаи душманони онҳост.

Девони ашъори Носири Хисрав аз қасидаҳои мазҳабӣ, фалсафӣ ва иҷтимоӣ, ғазалҳо, рубой ва қитъаҳо иборат буда, 11000 байтро ташкил медиҳад. Мавзӯӣ, мундариҷаи ғоявӣ, хронология, шаклҳои шеърӣ ва санъату воситаҳои тасвири шеърҳои девони ашъори ӯ ҳанӯз ба таври системанок омӯхта нашудаанд. Аз рӯи қор фармуда шудани номҳои «Макка», «Юмтон», воқеаҳои таърихӣ, синну соли шоир ва масъалагузориҳои ӯ, хронология ва эволюцияи ғоявии баъзе аз шеърҳо, махсусан қасидаҳои иҷтимоӣ ва фалсафии ӯро муайян намудан мумкин аст. Дар девони ашъор лаҳзаҳои лирикӣ хеле зиёд аст.

«Рӯшноинома» маснавиест аз 592 байт дар вазни баҳри ҳазҷ, нашри Берлин, соли 1922. Муаллифи сарсухан ва ба ҷоп тайёркунандаи ин маснавӣ адабиётшиноси Эрон доктор М. Ғанизода аст. Аз рӯи гуфтаҳои Носир дар фасли «Дар таърихи китоб» санаи хатми он 1-уми моҳи шаввали соли 440 ҳиҷрӣ (9) 1049 м.) буда, дар шакли назм қайд шудааст. Маснавии «Рӯшноинома» дар муддати як ҳафта эҷод гардидааст:

Ба соли чорсаду чил бар сар,
Ки ҳиҷрат кард он роҳи м, таҳҳар...
Маҳи шавволро рӯзи нахустин,
Қирони ахтарон дар бурҷи Шохин,
Ки кардам хатми ин фархундадафтар,
Бурун овардам ин покиза тавҳар.
Ба як ҳафта расонидам ба охир,
Мақолоти муқаддас ҷумла як сар.

Аз рӯи сарлавҳаҳои гузоштаи тартибдиҳанда фаслҳои он чунин аст. «Ифтитоҳӣ», «Рӯшноинома», «Фасл фи-л-насиҳата», «Дар тавҳиди боре субҳона ва таоло», «Мақолоти тавҳид», «Дар ақли кул ва нафси кул», «Дар офарида шудани афлок ва кавокиб», «Дар унсур ва маволид», «Дар фитрати инсон», «Дар шарифии инсон», «Дар ҷавҳар ва араз», «Дар ҳавоси зоҳир ва ботин», «Дар сифати камоли мардум», «Дар сифати камоли бани одам», «Дар маротиби нуксон ва камоли мардум», «Дар камоли бани одам», «Дар авомуннос», «Дар шинохтани нафс», «Андар гирифтани узлат», «Дар ахлоқи ҳамида ва замима», «Дар ҷалоси аҳбоби нифоқ ва аҳли ҷаҳл»,

«Дар мазаммати риёӣ», «Дар мазаммати ғаммозон», «Дар мазаммати суфаҳо ва ҷуҳул», «Дар хомӯшӣ ва нигоҳ доштани сир», «Дар нақӯҳиши ҷаҳон», «Дар хомӯшӣ ва нигоҳ доштани хотимаи китоб», «Дар ахбори рӯҳ», «Дар таърихи китоб», «Дар муноҷот».

Аз рӯи фаслҳо «Рӯшноинома»-ро ба гурӯҳи мавзӯҳои зерин тақсим намудан мумкин аст: 1. Муқаддима. 2. Дар бораи яккаву ягонагии худо (тавҳид). 3. Ақли кул. 4. Офариниши олам. 5. Чигунагии унсурҳо ва маволид (чизҳои тавлидшаванда ва афзоянда). 6. Масъалаи шакл ва мазмун. 7. Дар бораи инсон ва чигунагии ӯн. 8. Масъалаи рӯҳиёт. 9. Масъалаи ахлоқ. 10. Илми нучум. 11. Тарки дунё. 12. Масъалаи маод. 13. Муносибат ба шоирон ва адабиёти дарбор. 14. Хотима. Аз рӯи ин тақсимот «Рӯшноинома» асари динӣ, фалсафӣ, панду ҳикмат аст. Чи тавре ки ҳуди ҳаким Носири Хисрав ба тариқи фахрия дар охири «Рӯшноинома» қайд намудааст, ин асари ӯ дар ин мавзӯ нав аст, зеро ҳар чанд ки дар ин равиш ба таври ҷудогона сухан рондаанд, вале дар ин шаклу мазмун ва ба тарзи китоби алоҳида асаре наофараридаанд. Ба ин маъно ӯ наовар аст:

Басе буданд андар шоирӣ фаҳл,
Ки будӣ шеърашон чун зодаи наҳл.
Басе гуфтанд ашъори диловез,
Басе карданд дар маънӣ шакаррез.
Қасе ин маънӣ андар дил наёвард
В-атар овард, дар маҳфил наёвард
Худо донад, ки ин навбова бикр аст,
Зи ман зодасту онро доя фикр аст.
На дасти ҳеч кас бар вай расидаст,
Ба ҷуз ман рӯи ўро кас надидаст.

«Саодатнома» ҳаҷман аз сесада байт иборат аст:

Бигуфтам байти сесада аз дили пок,
Ҳама дӯшизатони табъу идрок.
Табиат дода ӯроиш тамомаш,
Хирад карда «Саодатнома» номаш.

Ин асар қисман такрор ва қисман давоми «Рӯшноинома» мебошад. Таърихи эҷод надорад. Тартибдиҳанда ё ҳуди муаллиф онро ба 30 боб ҷудо намудааст, ки ҳар кадоми онро фасл номидан мумкин аст. Масалан: таслим, некӣ, камозори, бурдуборӣ, дар баёни ҷоҳил ва ночинс, гуфтушунид ва панд шунидан, дӯстӣ, душманӣ ва вафо, тамаъ ва хорӣ, эҳсон, роҳат расонидан ва некӯи хостан, ихтилот бо мардуми доно, буридан аз нодон, шурӯъ ба кор ва иҷтиноб аз корҳо, донишҷӯи ҷой миёни анҷуман, шукри дарвешон дар фақр, даъводорони муқаллид, ёри мувофиқ ва вафо намудан, фарқи дуст ва душман, қарз, додан ва гирифтани нафси бад ва рибохорон, санъатварон, кашоварзон, манӯкиби анбиё, авлиё ва ҳукамо, ҳаё,

ақл ва имон, таҷарруд, бевафои дунё, мазаммати мулук ва умаро, қаноат, ҳатми китоб.

Чи тавре ки мебинем, маснавии «Саодатнома» дар ҳамон вази баҳри ҳазаҷ аст, вале муқаддима ва фаслҳои фалсафӣ надорад, зеро дар «Рӯшноинома» ифода ёфтааст. Дар ин маснавӣ сухан бевосита аз мавзӯи дахлдор оғоз ёфтааст ва бештарини онҳоро ба «Рӯшноинома» дохил кардан ва баъзе фаслҳоро яққоӣ кардан мумкин аст. Агар ин сӣ фаслро ба бобҳои тақсим кунед, аз он 9 боб ва як хотима ба вучуд овардан мумкин аст: панду ахлоқ дар бораи пайравон «дини ҳақ» ва тақлидчиёни он, дар бораи муносибати инсонҳо, дар бораи аҳли меҳнат, дар бораи кӣ будани анбиё, авлиё ва ҳукамо, дар бораи ҳаё, ақл ва имон, дар бораи танҳои, тарки дунё ва қаноат, дар мазаммати синфи ҳоким ва муфтиҳурон, хотима.

Чанд асари Носири Хисрав наср аст ва аз онҳо се асар дар мавзӯи фалсафӣ («Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин» ва «Чомеъ-ул-хикматайн») ва як асараш ёддоштҳо. Азбаски ин асарҳо ба адабиёти илмӣ ва фалсафӣ мансубанд, мавзӯи баҳси дигаранд. Танҳо «Сафарнома», ки мансуби силки ёддоштҳо, аз як ҷиҳат ба асари адабӣ, аз ҷиҳати дигар ба асари илмӣ таърих, ҷуғрофия, этнография мансуб мебошад ва дар боран одамон, ҳаёт ва тарзи истехсолоти замони худ маълумоти ниҳоят боре медиҳад ва ин материалҳо на бофтаи ҳаёлии ӯ, балки тамоман ҳақиқати таърихӣ мебошад. Носири Хисрав ба он воқеаҳо ва фактҳо муносибати шахсии худро низ баён намулдааст.

Асарҳои Носири Хисрав дониш ва таҷрибаи ҳаётии хеле бон ӯро нишон медиҳад. Вай дар мадраса, чи аз шахсҳои ҷудогона ва чи аз роҳи мутолиаи шахси илму ҳикмати замони худро аз рӯи шавқу ҳаваси тамом, ки ба қору бори дунёвии инсон ба қор меояд, бо зеҳну хотираи пурқувват омӯхтааст. Вай ин маъниро дар яке аз қасидаҳои тарҷумаиҳолиаш ба тариқи фохрия баён кардааст:

Ба ҳар навъе, ки бишнидам зи дониш,
Нишастам бар дари ӯ ман мучовир.
Бихондам пок тавқеоти Қисро,
Бихондам аҳди Қайковусу Навзар...
Ғаҳ андар илми ашқоли Маҷастӣ,
Ки чун ронам бар ӯ паргори мистар.

Ғаҳе ақсоми мусиқӣ, ки ҳар кас
Падида овард бар илҳон муқаррар...
Ҳамон ашқоли Уқлидис, ки бинҳод
Арастотелис устои Сикандар.

Намонд аз ҳеҷ гун дониш, ки ман з-он
Накардам истифода бешу камтар.

На андар кутби эзид мучмале монд,
Ки он нашнидам аз доно муфассир.

Носири Хисрав ҳам мисли тарбиятдидагонии
Ақидаи иҷтимоӣ замонаш дар ақидаи адолатхоҳӣ буда, ба
подшоҳи «одилу бемаърифат», руҳониёни ро-
ҳи «дини ҳақ» эътиқод дошт ва онро саодати ин дунё ва «он
дунё» медонист. Шояд натиҷаи ҳамин эътиқодот буд, ки ба
хизмати дарбори салотини ғазнавӣ ва салҷуқӣ рафт. Султон
Маҳмуд писари ӯ султон Масъудро «подшоҳони бузург, ...бо-
неъмату таҷаммули бисёр» («Сафарнома», сах. 78) медонист:

Сад бандагии шох бибиист карданам,
Аз баҳри як умед, ки аз вай раво шудам.

Аммо дере нагузашт, ки ба зулму заҷри шоҳону амирону ва-
зирон пай бурд, аз ҳоли мардуми ситамдида, ки аз деҳқону
хунарманди озод ба ғуломии феодалҳои боиктидор ва ба аси-
рии ҳокимони шаҳр дучор мешуданд, огоҳ шуд, нороҳатӣ ва
хорию залилии аҳли илм ва дар назди ҳокимон ва сарватман-
дони нокас таҳқир шудани шоири дарборро дид, вале аз на-
фаҳмидани моҳияти иҷтимоӣ ва иқтисодии замони феодалӣ аз
умеди худ ба синфи ҳоким маъюс шуда, аз онҳо бо нафрат
рӯй гардонда, барои кушоиши мушкилоти худ ба руҳониён ва
уламо, ки пешвои дин шуморида мешуданд, рӯй овард, барои
ин, шаҳр ба шаҳр гашт, ба Ҳинду Син ва Туркистон рафт, бо
намояндагони мазҳабҳо мунозира кард, вале дар ҳама ҷо ил-
ми зоҳир ва диндорӣ тақлидиро медид, ки ӯро қаноат қуно-
нида наметавонист, тақлидро танқид мекард, аз ҷаҳолат ва
нодонии мардуму уламон динии онҳо дар азоб буд:

Рӯям чу гули зард шуд аз дарди ҷаҳолат
В-ин сарв ба новақт бихамбид ба чанбар...
Бархостам аз ҷою сафар пеш гирифтам,
Н-аз хонам ёд омаду н-аз гулшану манзар.
Аз порсию тозиву аз ҳиндиву аз турк
В-аз синдиву румӣ в-аз ибрӣ ҳама як сар
В-аз фалсафаву монавию собиву даҳрӣ
Дархостам ин ҳочату пурсидам бемар...

Пурсанда ҳаме рафтам аз ин шаҳр бад-он шаҳр,
Чӯянда ҳамегаштам аз ин баҳр бад-он бар.

Гуфтам, ки мавзӯи шарият на ба ақл аст,
Зеро ки ба шамшер шуд ислом муқаррар.
Тақлид напазируфтаму ҳуҷҷат нанухуфтам,
Зеро ки нашуд ҳақ ба тақлид мушаххас.

Ба саволҳои ӯ ҳеҷ кас — на файласуф ва на мунаҷҷим ҷавоб
дода тавонистанд. Он гоҳ ба динҳо ва пешвоёни он муроҷиат
кард:

Чуз дарду ранҷ ҳеҷ нагардид ҳосилам,
 З-он кас, ки сӯи ӯ ба умеди шифо шудам,
 В-аз молу шоҳу мир чу навмед шуд дилам,
 Зӣ аҳли тайласону аммомаву ридо шудам.
 Гуфтам, ки роҳи дин бинамоянд мар маро,
 Зеро ки з-аҳли дунё дил пурчафо шудам.
 Гуфтанд, ки «шод бош, ки расти зи чаври даҳр»,
 То шод гашт чоному чандар наво шудам.

Аммо вақте ки бо кори аҳли дин шиносӣ гашт, дид, ки «қорашон аз чавр», гуфташон аз «қилу қоли мақолоти мух-талиф» ва зӯҳдашон «аз ришваю риё» иборат аст. Пас, аз бо-рон гурехта ба барф дучор шуда буд. (Бо ифодаи худӣ ӯ «аз бими мур дар даҳани аждаҳо» шудааст):

Гуфтам: чу номашон уламо буду қор чавр,
 К-аз дастӣ факри чаҳл бад-ишон раҳо шудам.
 То чун ба қолу қили мақолоти мухталиф
 Аз умр чанд сол миёнишон фано шудам.
 Гуфтам: Чун ришва буду риё молу зӯҳдашон,
 Эй қирдитор, боз ба чӣ мубтало шудам?

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки Носири Хисрав ҳақиқати ҳаёт, осоиштагии рӯҳию маънавиро на аз даргоҳи под-шоҳон ёфтааст ва на аз сӯҳбати уламои динии аҳли суннат, ки дар кишвари ӯ ҳукмрон буданд. Шоир ва олими чавон ба ҷустуҷӯи ҳақиқат медарояд, вале онро ёфта наметавонад. Ас-ри XI айни авҷи тарғиботи исмоилиёни ғолами буд ва онҳо мазҳаби худро «дини ҳақиқат» ҳудашонро аз хонадони Расу-лу Али, уламои суннӣ ва пошохонии аҳли суннатро, ки Носир бо онҳо шиносӣ дошт, пайравони дини ғайри ҳақ эълон кар-да буданд, шоири ҳақиқатчу майл ба тарғиботи онҳо кард. Вай ин маъниро дар оғози «Сафарнома»-аш бо таъсири доиёни ис-моилӣ бо усули баёни хоб, ки дар услуби асарҳои шарқӣ маъ-мул аст, ифода намуд: «Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт: «Чанд хоҳӣ хӯрдан аз он шароб, ки хирад аз мардум зоил кунад. Ба ҳуш бошӣ беҳтар?! Ман ҷавоб гуфтам, ки «ҳу-камо чуз ин чизе натавонистанд сохт, ки андуҳи дунё кам кунад». Ҷавоб дод, ки «беҳудӣ ва беҳушӣ роҳате набошад. Ҳақим натавон гуфт касеро, ки мардумро ба беҳушӣ раҳнамун бошад, балки чизе бояд талабид, ки хирад ва ҳушро бинафзо-яд». Гуфтам, ки «ман инро аз кучо орам?». Гуфт: «Чӯянда-ёбанда бошад» ва пас, сӯи қибла ишорат кард ва дигар сухан нагуфт. Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамоман бар ёдам буд. Бар ман қор кард ва бо худ гуфтам, ки «аз хоби дӯшин бедор шудам, бояд, ки аз хоби чихилҷола низ бедор гардам». Андешидам, ки то ҳамаи афъол ва аъмоли худ бадал наку-нам, фараҳ наёмам». (Чопи Берлин 1922, с. 3).

Аз ин нақле, ки дар он гардиши ғоявии Носири Хисрав

ифода ёфтааст, масъалаҳои зиёде бармеояд: 1. Шахсе, ки ӯ Носирро аз беҳушии шароб ба хирад ва ҳуш даъват, диққаташро ба сӯи қибла ҷалб кардааст, бояд дойи исмоилиҳо бошад, ки у ба вай маълум аст, вале аз руи усули кори исмоилиҳо номашро пинҳон доштааст. 2. Носири Хисрав пеш аз он ки ба ақидаи динии мазҳаби шиаи исмоилӣ гузарад, мисли риндон шаробро барҳамзанандаи ғаму кулфати дунё донистааст, ки онро ҳукамои ринд фикр карда баровардаанд. 3. Носири Хисрав бо ин гуфтаи худ ба ақидаи риндӣ танқиди нигоҳ карда, оқилӣ, роҳат, ҳуш ва хирадро дар зоҳидӣ, парҳезгори дидааст. 4. Вай аз ақидаи пешинани худ ба ақидаи дигар — исмоилӣ гузаштааст. 5. Ба қибла ишорат кардани доӣ ба хонаи «Қаъба» ишорат кардан бошад ҳам, маънои аслии он Миср ва Қоҳираро, ки маркази таълимоти исмоилия буд, ифода менамояд. Бесабаб нест, ки аз сафари ҷорсолаи худ се солашро дар Қоҳира гузаронд, аз онҳо таълим гирифт ва ба дойиҳои онҳо мубаддал гашт. 6. Ба таъсири исмоилиён пештар аз соли 1045 дохил шуда бошад ҳам, гардиш ва қарори қатъии у аз ҳамин сол оғоз ёфта, ҳамаро тарк кард, аз ҷаи мақоли «ҷуянда ёбанда» рафт ва озоиштагии худу мардумро дар ақидаи исмоилия дид.

Асоси ақидаи иҷтимоии Носири Хисрав адолатхоҳӣ, халқпарварӣ ва инсондӯстӣ буда, шаклу равиши динию мазҳабии исмоилия дорад. Ин ҳол ҷои таъҷуб надорад, зеро дар зери пардаҳои дини манфиатҳои моддӣ оммаҳои халқ пинҳон аст ва баромадҳои зиддифеодалии асрҳои миёна хатман пардаи дини дошт. Адолатхоҳӣ ва халқпарварии Носир моҳияти демократияи деҳқониро соҳиб аст, ки бо ҳунармандон ва аҳли илм иттифоқ дорад, зеро деҳқонон истеҳсолкунанда ва истисморшавандатони асосии сохти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷамъияти феодали мебошанд. Бесабаб нест, ки ӯ дар маснави «Саодатнома» деҳқононро дар ҷои аввал гузошта, тавсиф карда аст:

Беҳ аз саннон олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст.
Зи сонёӣ ройгон чизе нахезад,
Зи деҳқон оқибат чизе бирезад.
Ҷаҳонро хушраман аз деҳқон аст,
Аз у ғах заръ, гоҳе бӯстон аст...
Ба роҳат розики ҳар мору мӯранд,
Ҷамон гар одамию гар сутуранд.
Агар деҳқон ҷунон бояд ки бошад,
Сабук гуй аз малюик даррабояд.
Агар ҷуён қаҳти нон набошад,
Қасеро пояи деҳқон набошад.
Ба қор андар ҷама мардонӣ қоранд,
Арақрезанду қути халқ қоранд.

Калиди ризки қисмат сахт дар мушт,
Чароғи дилфурузӣ дар даҳ ангушт.
Ба дунё оқилона тухм киштанд,
Ба уқбо — дар гули боғи биҳиштанд.

Халкияти афкори иҷтимоӣ ва деҳқонпарастии Носири Хисрав дар он аст, ки дар шароити маълумӣ, бечорагӣ, хору залил будани оммаҳои деҳқонон дар ҷамъияти феодалӣ, онҳоро истисмор, ғорат ва тороч карда, табақаи пасти ҷамъияти худ шуморидани аристократия ва рӯҳонӣён, онҳоро ғуломони подшоҳ ва банди худо эълон кардани дин, ба таври қатъӣ дар мавқеи деҳқонон истода, онҳоро ба таври ҳаққонӣ аз ҳамаи синфҳои ҷамъияти феодалӣ ва дараҷаашонро аз ҳар гуна пояи инсонӣ баланд гузоштааст. Мартабаи ўро ҳатто аз фариштаҳо ҳам баланд доштааст. Беқадри ў танҳо дар қаҳтии нон аст. Вай ободкунандаи ҷаҳон мебошад. Дар шароите, ки дин худоро ризку рӯзидиҳандаи инсону ҳайвону паррандаву чаранда медонад, Носир деҳқонро ба ҷои худо гузоштааст, зеро мардони кор майдони меҳнатанд, эҷодкоранд ва ризку рӯзии онҳо на дар иҳтиёри худо, балки дар «даҳ ангушт»-и онҳост. Ба ақидаи динии ў ҷои онҳо ҷаннат аст. Носири Хисрав худочӯ бошад ва ҳамаи корҳо, чизҳо ва ризкро аз худо донад ҳам, ин ҷо ба ақидаи динии худ зид рафта, деҳқонро ба худо баробар, дар ризқ додан, балки аз он болотар гузоштааст.

Гуруҳи дигари меҳнаткашон, ки Носир онҳоро дар ҷои дуҷум гузошта, вале эшонро ҳам аз сабаби меҳнаткашиашон одамони хушбахт шуморидааст,— табақаи ҳунарманд аст. Вай ҳар чанд ки онҳоро дар ҷаҳон аз ҳама хушбахттар шуморидааст, вале дар шеъри «Дар ҳаққи кашоварзон» бо ифодаи «беҳ аз санноӣ олам деҳқон аст», ҳунармандро ба ҷои дуҷум гузоштааст. Дар ҳақиқат, дар ҷамъияти феодалӣ ҳунармандон на истеҳсолкунандаи асолии неъматҳои моддӣ, табақаи ёридиҳанда буданд. Аммо афзалияти моддӣ ва маънавии онҳо дар он буд, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ мутеъ ва вобастаи феодалҳо набуданд, ҳатто подшоҳон ба онҳо эҳтиёҷ доштанд:

Сари соней ба гардун бас фароз аст
Салотинро ба санноон ниёз аст.

Дар тасвири Носир «санноъ», «соней» «санъатвар» табақаи аҳли меҳнат, озода аз зулми феодалӣ заминдор, соҳиби касбу кори ҳалол, соҳиби фахр аз меҳнати ҳаллоли худ маънидод шудааст.

Беҳ аз соней ба гетӣ муқбиле нест,
Зи касби даст бехтар ҳосиле нест.
Ба рӯз андар паи сомони хеш аст,
Чу шаб дар хона шуд, султони хеш аст...

Барӣ аз сиблати ҳар дуну ҳар хас,
 Тан осуда зи биму миннати¹ хас.
 Ба бозу ҳосил орад кути фарзанд,
 Хӯрад хуш бо аёли хешу пайванд.
 Расад сад баркат аз касби ҳалолаш,
 Бияфзояд худо дар касбу молаш.
 Ба тоат то зи мустақбал ба мозӣ
 Худо розӣ аз у, ҳам халқ розӣ.
 Зи касби даст набвад ҳеч оре,
 Беҳ аз максаб набошад ҳеч коре.

Дар ин шеърӣ дорои мазмуни иҷтимоӣ ҳунароманд мисли деҳқон дар ризқофарӣ баробари худо, балки аз вай баланд набошад ҳам, худо барои касби ҳалолаш аз вай розист. Шоир бо ин роҳ касбишро бо меҳнати ҳалолашон ба синфи муф்தхӯри доро, ки ҳаромхӯранд, зид гузошта, муф்தхӯронро маҳкум менамояд ва онҳоро «дуну хас»-и дорои «сиблат» номидааст.

Носири Хисрав дар мисоли ҳукуматдории султонҳои Салҷуқи ва халифаҳои аббосию рӯҳониёни ҳимоякунандаи онҳо синфи муф்தхӯр, золим ва ришвахӯру риёкорро дида, ба онҳо на ҷамъияти ҳаёلى, балки халифаҳои фотами, раҳбарони исмоилӣ ва тарзи зиндагиро ҳукуматдорони қарматиёни Баҳрайнро, ки худӣ ӯ шахсан ҳангоми сафараш дида, тасвир намудааст, муқобил мегузорад: «Гуфтанд: — Султони он марде шариф буд ва он мардумро аз мусулмонӣ боз дошта ва гуфт: намоз ва рӯза аз шумо боз гуфтам... номи ӯ Абӯсаид будааст ва чун аз аҳли он шаҳр пурсанд, ки «чӣ мазҳаб дорӣ? Гӯяд, ки мо бусаидием. Намоз накунам, рӯза надорам ва лекин бар Муҳаммад... ва пайғамбарии ӯ муқирранд ... Абӯсаид васият кардааст фарзандони худро, ки мудом шаш тан аз фарзандони ман ин подшоҳи нигоҳ дорам ва муҳофизат кунанд, раиятро ба адл ва дод ва муҳолифати якдигар накунам... Акнун эшонро қасре азим аст, ки дорулмулкӣ Эшон аст ва тахте, ки шаш малик ба як ҷой бар он тахт нишинанд ва ба иттифоки якдигар фармон диҳанд ва ҳуқуқи кунанд ва шаш вазири доранд... ва ҳар кор, ки бошад, ба кенқоҷи якдигар бисозанд ва ишонро дар он вақт сӣ ҳазор банди дирамҳаридаи зангӣ ва ҳаблаш буд ва кашоварзӣ ва боғбонӣ мекарданд ва аз раият ушр чизе нахостанд ва агар касе дарвеш шудӣ ё соҳиби қарз, уро тааххуд кардандӣ, то қораш неқу шудӣ ва агар заре қасеро бар дигаре буди, беш аз моӣ ӯ талаб накардандӣ ва ҳар ғариб, ки бад-он шаҳр афтод ва санъате донанд, чандон ки қафофи ӯ бошад, моӣ бидодандӣ, то ӯ асбоб ва олате, ки дар санъати ӯ ба кор ояд, бихаридӣ ва ба муроди худ, зари эшон ҳамон қадар ки ситуда буди, боз додӣ ва касе аз худованди мулк ва асҳобро мулке хароб шудӣ ва қуввати ободон кардан надоштӣ эшон ғуломони худро номзад кардандӣ, ки бишуданди ва он мулк ва асбоб ободон кардӣ ва аз соҳиби мулк ҳеч

чиз нахостандӣ ва осиеҳо бошад дар Лаҳсо, ки мулки султон бошад, ба сӯи раият ғалла орд кунанд, ки ҳеҷ наситонанд ва иморати осие ва музди осиебон аз моли султон диҳанд... ва дар шаҳри Лаҳсо масҷиди одина набуд ва хутба ва намоз намекарданд..., агар касе намоз кунад, боз надоранд, валекин худ накунад ва чун султон барнишинад, ҳар кӣ ба вай суҳан гуяд, ўро ҷавоби хуш диҳад ва тавозеъ кунад ва харғиз шароб нахӯранд... ва яке аз он султон... бо лашкар ба Макка шудааст ва шаҳри Макка ситуда... ва ҳаҷаруласвадро аз руқи берун карда ба Лаҳсо бурданд ва гуфта буданд, ки «Ин санги миқнотиси мардум аст, ки мардумро аз атрофи ҷаҳон ба ҳештан мекашад...» (сах. 123—125). Аз ин тартиботи давлатӣ, ки онро Носири Хисрав зоҳиран бетарафона, вале маолан бо ҳусни тавачҷӯх нақл кардааст, бармеояд, ки ў муқобили султон ва давлати султони нест, вале одил бошад, чи тавре ки султон Лаҳсо аст. Ин гуна давлат ҳатто метавонад ғуломони харида дошта бошад, чунон ки султон Абусаид сӣ ҳазор ғуломи харида дошт, вале забони хуш ва тавозеъ дошта бошад. Давлат аз раият андоз (хироч) намегирад, баръакс ёрии бемузде (аз қабилҳои ғаллаи мардумро муфт орд кардани осиеҳои султон), султони меросӣ аст, вале ҳаман ворисон дар як замон ба тахтҳо бо вазирони худ нишаста, баробар бо маслиҳат фармон мебароваранд, ҳеҷ кас бо яқдигар муҳолифат ва ҷанг надорад, чи тавре ки шаш писари Абусаид баробар султон буданд, як нафарӣ вазир доштанд ва ҳар кадом дар тахти худ нишаста баробар бо маслиҳат ҳукм мебароварданд. Мардумони ин давлат мушфиқу меҳрубон, ҳангоми мӯҳтоҷӣ ёрии бемузд мерасонанд, қарзи бефоида медиханд, рӯзгори касе хароб шавад, бо ёрии моддӣ ва ҳашар онро барқарор мекунанд. Дар иҷрои тақдироти динӣ озодад, касеро маҷбур намекунад, ки намоз хонад, рӯза дорад, ҳудашон ҳам онро ба ҷо намеоранд, вале ба дини ислом тобеанд ва ба пайғамбарии Муҳаммад иқроранд.

Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки Носири Хисрав моҳияти синфӣи давлати феодалӣ, ки ба истисмор ва моликияти хусусӣ асос ёфтааст, намефаҳмад, мавҷудияти онро зарур мешуморад, вале одилона бошад, ба раият ёрии моддӣ ва маънавӣ расонад, озодин шахс ва вичдон бошад, нобаробарии моддӣ бошад ҳам, байни мардум меҳру шафқат бошад, дар қори давлатӣ кенгош (шӯро) бошад, барои тахту тоҷ ҷангҳои дохилӣ ҳешовандӣ набошад. Вай ин тартибро иҷролаган ба рафтори зӯрварона, ғоратгарона ва золимонан хунрезона ва ҷангҳои пайдарпаи султонҳои турк, махсусан ба ҳилофати араб зид гузошта, тартиботи давлати қарматӣи Баҳрайро меписандад. Муносибати манфии у бо султонҳои истилогари турк, ки Осиеи Миёна ва Эронро истило карда буданд, аз ҳамин мавқеи исмоилия ва қарматия аст. Пас, намояндагони синфи ҳокимро маҳкум кардани ў маънои мутлақ не, нисбӣ дорад.

Дар як силсилаи шеърҳои ҳокимон, амалдорон аз чиҳати ҳислат, ахлоқ, рафтор ва муносибати золимон ба халқ ҷоҳилӣ, пурхӯрӣ ва бемаърифатӣ саҳт маҳкум карда шудаанд. Масалан, дар шеърҳои «Дар мазаммати мулк ва умаро», «Дар нафси бад ва рибохорон» мағрурӣ, бадмуомилағӣ, зараррасонанда будан, беадолатӣ ва ба аҳли илму меҳнат нописандона назар кардан ва порахӯрии ҳокимони кишвари худро танқид кардааст:

Чи нохуб аст дидори бузургон,
Шудан чун Юсуф андар ҷанги гургон.
Ҳама худ бадтар аз Фиръавни мағрур,
Чун Намруд аз пари як пашша ранҷур.
Малик чун хост ҳозир гашт бар дар,
Гуруҳи дев бинад дар баробар.
Яке чун афъиёни саршикаста,
Яке чун ақраби думбаршикаста.
Чу надҳад доди кас, гар дод хоҳанд,
Дили хулқон зи биму ғам бикӯханд,
Ки гар асҳофи каҳф ояд бар ишон,
Намояд камтар аз сағ дар назаршон.

Носири Хисрав ҳамин тавр нафрати кинаовар ва пуроташу ғазаб дар ҳақи порахӯрон ҳам дорад. Вай зоҳидона ҷои порахӯронро дӯзах қарор дода, сағро аз онҳо бошараф донистааст, зеро барои кайфу роҳати худ камбағалонро хонахароб кардаанд, бо вуҷуди муф்தхӯрӣ ҳасису мумсиканд, пулу молашон беҳайру барака, молашон ҳаром ва гирифтори нафрату ғазаби халқанд. Дар ин гуфтаҳои нафрати оташиини оммаҳои меҳнаткаши мазлум ифода ёфтааст:

Рибохора зи аҳли нор бошад.
Кучо аз хулд бархурдор бошад!..
Бувад бо ҳар азиз аҳли рибохор.
Шараф дорад басе сағ бар рибохор.
Бидон, то худ бувад дар роҳату ноз,
Қунад дарвешро хонабарандоз.
Басо мумсик, ки неъмат ҷамъ овард,
Ки мурду қаҳбааш бо дигаре хвард..
Махӯр нонаш, агар худ нафъи ҷон аст,
Ки гирд оварда хуни муфлисон аст.
Замини ҷарх бо оранд аз вай,
Худову халқ безоранд аз вай.

Чунон ки аз гуфтаҳои Носири Хисрав бармеояд, вай дар масъалаҳои ҷамъиятӣ тарафдори подшоҳии «одилона» буда, аз ҳамин мавқеъ ба ҳокимони золим ва рӯҳониёни рибкор нафрат ва ба аҳли меҳнати ҷисмонӣ ва ақлӣ муҳаббат ва эҳтироми бепоён дорад. Муҳаббат ба оммаҳои меҳнаткаш нафрати

беинтиҳонӣ ӯро ба золимону ситамгарон ба вучуд овардааст. Ҳар чанд ки Носири Хисрав дар панду ҳикмати худ беозорӣ ва ба мардум роҳатрасониро талқин менамояд, вале ӯ ситамгаронро, ки аз гурги дарранда хунхортаранд, аз раҳму шафқат истисно карда, онҳоро сазовори ғазаби халқ шуморидааст:

Гурги дарранда гарчи куштани аст,
Беҳтар аз мардуми ситамгор аст.
Аз бадӣ гург растан осон аст
В-аз ситамгор саҳт душвор аст.
Гург молу зиёи ту бухӯрад,
Гурги саъби ту миру бундор аст.

Ҷаҳонбинӣ Носири Хисрав дар ҷаҳонбинӣ худочӯ ва идеалист мебошад. Дар боби «тавҳид»-и «Рӯшнонома» ақидае баён карда шудааст, ки худо яккаву ягона буда, шарик ва аввалу охир надорад, аз ваҳму фикру ақлу андешаи инсонӣ берун аст, ӯро бо чашми сар дидан мумкин нест, вайро бо чашми ҷон бояд дид, ӯ ломакон аст, ақли инсон дар шинохтани ӯ гӯё очиз ва ҳайрон аст:

Ҳам ӯ аввал ҳам ӯ охир зи мабдоъ,
На аввал буда, на охир мар ӯро.
Хирад ҳайрон шуда аз кунҳи зоташ,
Муназзаҳ дон зи аҷрому ҷихоташ...
Ба ҷайби аҷз ақлам сар фурӯ бурд,
Кӣ бошам ман, ки ёрам номи ӯ бурд.

Худое, ки Носири Хисрав тасаввур мекунад, мисли худон мучассама ва мушаббаҳи таълимоти фалсафӣ «калом»-и ислом вочиб-ал-вучуд нест ва он мумкин-ал-вучуд надорад, зеро ӯ олақи моддӣ, аз ҷумла инсонро ҳам наофаридааст. Ин кор гӯё зебандаи бузургвории вай нест, ӯ танҳо ақли кул ва нафси кулро офаридааст:

Нагӯям соней ҳафту ҷаҳор аст,
Валекин ақлро парвардигор аст.
Чӣ микдор офтобу осмонро
Бад-ӯ мансуб натвон кард онро.
Ҷаро гӯй зару лаълу ҷавохир
Зи хоку обу санг ӯ кард зоҳир.
Набот аз гил ту гӯй: ӯ баровард,
Нашояд ин ҷуниин ӯро сифат кард...
Ту ақлу ҷон зи ҳақ дон, симу зар чист?..
Макун сӯратпарастӣ, пову сар чист?..
Дигар бора ту гӯй: сурати мо
Ҳам ӯ з-оби м... кардаст пайдо.
Магу з-ин сон, азери, к-ин саноеъ
Шуд аз таъсири аҷрому табоеъ.

Носир ақидаи офаридагори олами моддӣ дониستاني худро
куфр доништааст ва онро ақидаи габрон — маҷусиён меш
морад:

Чу гӯй куфру павҷидаш кунӣ ном,
Хабар ноёфта з-оғозу анҷом.
Бад-ин моя хирад, эй хоми нодон,
Чаро хонӣ ҳаме худро мусулмон?...
Нагӯяд инчунин чуз габри гумроҳ,
Аз ин гуфторҳо астағфируллоҳ.

Ба ақидаи ӯ аҷроми табиӣ (сайёраҳо), унсурҳо (элементҳо)
қувва ва таракқии дохилии организмҳои зиндари ҳама номидани
ки гуё ақидаи габрон, яъне даҳристон аст, куфр мебошад, ақ
даи мусулмони нест:

Сипехру унсуру рӯҳи нуморо
Худо хони, чунин куфр аст моро.

Пас, ба ақидаи Носир худо офаридагори олами моддӣ не, ба
ки эҷодкори ақли кул ва рӯҳи умумичаҳониист:

Зи аввал ақли кулро кард пайдо,
Кучо «арши илоҳаш» гуфт доно...
Нахуст аз офариниш баргузида,
Худоят бӯ миёнҷӣ офарида.

Аз ақли гӯё нафси кул ва аз онҳо олами моддӣ эҷод шудааст:

Зи ақли кул, вучуди нафси кул зод,
Ҳаме ҳаввои маъни хондаш устод...
Ҳам ӯ шуд фоили афлоку анҷум,
Ҳам ӯ баҳри муҳиту ҷонӣ, мардум.

Ба ақидаи ӯ фалтакҳо ҷовид, фанонопазиранд, зеро мулки х
доянд, вале хушбахтӣ ва бадбахтӣ инсонҳо аз таъсири онҳо

Чу пайвастанд ақлу нафс бо ҳам,
Аз ишон зод аҷроми мучасам.
Яке гардунӣ аъзам он ки як сар
Бад-ӯ парданд ҳашт афлоки дигар...
Яке дар мулки яздон нек бингар,
Ки инҳо мулки яздонанд яксар.
Ҳама неку бади мо ҳаст аз ишон,
Фаноро гашта кӯтаҳ даст аз ишон...
Яке аз чоҳ ояд бар сари гоҳ,
Яке аз гоҳ афтад бар бунӣ чоҳ.
Якери беҳунгар мол аз адад беш,
Яке бо сад ҳунари дилтангу дарвеш.

Давоми ақидаи ӯ дар бораи офариниши олам ин аст, ки а
аҷрому афлок унсурҳо ба вучуд омадааст, ки дар онҳо таъъ

(аз қабилӣ ҳушкӣ, тарӣ, сардӣ, нармӣ), аз табъҳо роҳату ранҷ, дарду сихат, ҳамчунин аз чор унсур се олами моддӣ—маъдан, набот ва ҳайвонот ба вуҷуд омадааст:

Аз ишон гашт зоҳир чор унсур;
Зи ман бияшав ту ин маънии чун дурр:
Асиру, пас ҳаво, пас обу пас хок,
Ки зодастанд ин ҳар чор афлок.
Дар ишон сарду хушку гарму тар ҳаст,
Чунон чун гарму хушку сарду тар ҳаст.
Шавад пайдо аз ишон ранҷу роҳат,
Аз ишон марҳаму з-ишон ҷароҳат.
Ҳакимон ин чунин гуфтанд бо мо,
Ки ин чор уммаҳотанд он нӯҳ обо.
Аз ин чору аз ин нӯҳ эй бародар,
Маодин, пас набот, он гоҳ ҳайвон.
Бишуд мавҷуд се фарзанди дигар:
Ба ҳам бастанд як сарро хушӣ чон.
Ба даръё дурру дар кон лаълу гавҳар
Кунад дарвешмардумро тавонгар.
Ғизову меваву нон аст, к-аз вай,
Падид ояд ҳаме хун дар рагу пай,
Сутуру ғусфанду гову уштуру,
К-аз ишон мешавад рӯи замин пур.

Дар ақидаи ӯ охири(н) офариниши табиӣ инсон аст, ки ҷисми ӯ низ аз унсурҳо ва наботот таркиб ёфтааст:

Маволиданд аз инҳо ҷисми инсон
Падид омад дар ин шашгӯша айвон.

Чӣ тавре ки аз гуфтаҳои боло дида мешавад, Носири Хисрав бо системан фалсафии худ, пеш аз ҳама, дар мавқеи идеализми динии исмоилия меистад, зеро ибтидои аввал худост, ӯ ақли кул ва нафс (ҷон) ро офарид ва ҳар дуи он афлокро, аз аълояш инсон аст. Пас, ҷаҳони моддӣ ҷараёни тақомулотӣ табиист, ки маънои материалистӣ дорад. Чунин ҷаҳонбинии ӯ таърихан чанд ҷиҳат дорад: 1. Худро аз шакли ҷисмони — мушаббаҳа ва муҷассама, ки таълимоти исломи ибтидоист, берун оварда, уро аз қорҳои дунёвӣ ба олами рӯҳонии аз ақлу ваҳм берун бурда, ақлро офаридгори ҷаҳони моддӣ донистааст. Чунин идеализм худҷӯиро чуқуртар қардааст, ки ин қор ҷиҳати мусбаи таълимоти ӯ нест. Аммо ин гуна система чанд ҷиҳати таърихан мусбат ҳам дорад. 2. Бо баҳонаи он ки қори дунёвӣ моддиюфарӣ барои худо қори оддӣ ва зебандаи бузургӣ ӯ нест, вай танҳо ақлро офаридаасту ақли кул дар миёни худову олами моддӣ истодааст, дасти офаридгорӣ ва парвардигорӣ ӯ аз болои олами моддӣ бардошта шудааст.

Ақли кул ҳам бо вучуди офаридгориаш, ҳақими мутлақи ола-
ма моддӣ нест, вай онро барҳам наменидад. Бинобар ин, ола-
ма моддӣ ва ҳафт сайёраву Моҳу Офтоб — бародарони нӯҳ-
гона иборатанд, дар фалак ҷовиданд, фанонопазиранд. Чисм-
ҳо дар асоси қонунҳои табиӣ шакливозкунанда ва тағйирёбан-
даанд.

Вай ин маъниро дар боби «Чавҳар ва араз»-и «Рӯшноино-
ма» баён кардааст:

Ҳар он-чӯ ҳаст з-аъло то ба асфал,
Ду чиз омад зи охир то ба аввал.
Яке аърозу в-он дигар чавоҳир,
Чуни гуфтанд устодони моҳир.
Чӣ бошад чавҳар он? Кӯҳ аст доим,
Ба зоти ҳештан пайваста қоим.
Араз қобил ба зоти чавҳар омад,
Хирадро ин суханҳо бовар омад.
Бувад қобил араз бешак фаноро.
Вале чавҳар бувад қобил бақоро.

Ҳастиро аз ду қисм — чавҳар (чисм) ва араз (шакли зо-
ҳирӣ — ранг, бӯй, садо, маза) иборат доништан таълимоти фал-
сафии машоъ мебошад, ки Форобӣ ва Ибни Сино ба он қои-
даанд ва он аз таълимоти Арасту омадааст. Дар ин таълимот
дар бораи асли чисм ё ки чавҳар, ки материя — модда, ҳаюло
мебошад ва маҳз он баҳо дорад ва шаклҳо фаноёбанданд, чи-
зе гуфта нашудааст. Бо вучуди ин, чавҳарро қобили баҳо до-
ништан асоси материалисти дорад. Барои ин таълимот уламои
динии ислом — пайравони фалсафаи «калом» Носири Хисрав
ва пешгузаштагони ӯро кофир эълон карда буданд. 3. Пас,
системаи фалсафии Носир ба муқобили таълимоти исломии
«калом» аст, зеро офаридгории худо (масъалаи тарфатулайн),
фаноёбанд будани дунёи моддӣ, воҷиб-ал-вучудии худо ва
мумкин-ал-вучудии олами моддиро инкор намуда, ба олами
моддӣ истиқлолият ва абадиёт додааст, зеро дунёи моддӣ
дар асоси қонунияти тақомулотӣ худ тараққӣ мекунад, меаф-
зояд, шакли зоҳирро барҳам медиҳад, вале чавҳарро нигоҳ
медорад. Чунин фалсафа ба илмҳои дунёвӣ — ҳикмати табиӣ
имконият медиҳад, ки тараққӣ кунад. Пеши ҷаҳолати диниро
мегирад, хирад ва донишро меафзояд, ба рационализм роҳ
мекушояд, ки он хизмати таърихӣ Носири Хисрав дар роҳи
тараққиёти илми дунёвист.

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар афкори фалсафии Но-
сири Хисрав мавқеи калон дорад — масъалаи инсон аст. Дар
таъавбури ӯ инсон чисмӣ аз ҳок офарида ҷон атокардаи ҳу-
до нест, балки категорияи табиист, ки аз таркиби унсурҳо ва
табъҳо дар баъди модар аз хуни сурху сафед офарида шу-
дааст:

Чу хуни мо, ки он асли ҳаёт аст,
 Яке фарзанди ҳайвону набот аст.
 Дигар бора мусаффо гардад он хун
 В-аз он хуни сафед ояд ба берун.
 Варо хонанд нутфа аҳли маъни,
 Ки полуда аз он хун аст, ҷане.

ва ӯ баъд аз 9 моҳ парваришу назорат кардани сайёраҳо аз
 олами торик (батни модар) ба олами рӯшноии ҳастӣ, ки ча-
 хони зебост, меояд:

Аз он торикҷой ояд дар ин ҷой,
 Чаҳон бинад хушу хубу дилорой.
 Сарои бас фароҳу маскану хваш,
 Ҳавои бас латифу хубу дишкаш.
 Чунин пиндорад он мискин дар ин ҷой,
 К-аз ин беҳтар набошад ҳеҷ маъвой...
 Наботосо бувад як чанд ҷояш,
 Барояд з-он тару тоза ниҳолаш.
 В-аз он пас ҳамчу ҳайвон рӯзгоре,
 Ба ҷуз хӯрдан надорад ҳеҷ ҷоре.
 Савумбора варо ҷону суханвар
 Шавад пайдову з-ӯ гардад мунаввар.

Носири Хисрав инсонро офариниши моддӣ ва табиӣ шуморад
 ҳам, ҷисми ӯро дараҷаи аввал ва асоси зиндагиро моҳияти ин-
 сонии он намешуморад, зеро ба ақидаи ӯ ҷони вай — рӯҳи
 абадии он, ки аз олами рӯҳ омадааст, дар ҷон аввал аст, ҷис-
 ми ӯ фонист:

Ту худро менадонӣ кистӣ ту,
 Бигӯ, то дар чаҳон бар кистӣ ту?!
 Туи ту, бигӯ, охир, қадом аст?
 Танӣ ё ҷон, туро охир чи ном аст?
 Ту ин ришу сару сиблат, ки бини,
 Ту пиндорӣ туй, не, не, на инӣ.
 Тилисму банду зиндони ту аст ин,
 Бирав, ҷашми хирад бикшою худ бин,
 Ту сурат нестӣ, маънӣ талаб кун!
 Назар бар ҷисму ҷонӣ булачаб кун!

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки ҷисми инсонӣ дар ин
 дунё ба зухуроварандан рӯҳи нотиқанӣ ўст, ки асли он аз
 худост, вале дараҷаи аввал надорад, мартабаи аввал ба рӯҳи
 ӯ дода мешавад, зеро вай гӯё аз олами қудс аст, мартабаи
 худой дорад:

Зикҳӣ нисдон, ки худро ҷисм донӣ,
 Раҳо кун ин сухан, зеро ки ҷони.
 Қадомин ҷон? На ин ҷони табиӣ,
 Нақӯ бингар, ки чизе бас бадеӣ.

Туй қони суҳангӯи ҳақиқӣ,
Ки бо рӯҳиқудс дорад рафиқӣ...
Сифотат аз сифатҳои худоист,
Ту ро ин равшанӣ з-он рӯшноист...
Зи нури ўст ҳастӣ ҳамчу партав,
Вучуди худ барандозу ту ў шав.
Ҳичсбат дур дорад, гар бичуй,
Ҳичоб аз пеш бардорӣ, ту ўй.

Дар ин гуфтаҳо мартабаи инсон ба дараҷаи худӣ баланд бардошта шудааст, ҳол он ки дар ҷамъияти феодалиё, ки Носир зиндагӣ мекард, аз бандгӣ зиёд набуд. Аммо ба ҷисми ӯ эътибор наодан аҳамияти ин дунёи онро кам мекунад ва ба ин муносибат масъалаи маод (бозгаштанро) ба миён меорад. Бозгашти рӯҳи инсон ба олами қудс бозгашти оддӣ нест, вай бояд аз олоишҳои дунёи моддӣ пок бошад, зеро ҳамроҳи ҷисми ҷаҳони моддӣ гӯё нопок омадааст. Барои пок гардидан бояд пояҳои зиёдеро гузарад:

Дигар, бора аз ин вайрона гулхан
Гар ой сӯи он ободгулшан,
Бад-он раҳ к-омадастӣ, боз гардӣ,
Вале бояд, ки неку соз гардӣ,
Ки дар ҳар манзили мушқил саволе,
Кунанд аз вай дигар гуна ҳоле.
Агар дорад ҷавоби он савол ў,
Расад андар сарои безавол ў.
Вагарна, ҳам дар ин манзил бимонад,
Нахустин манзил андар гил бимонад.
Бад-ин сон меравад манзил ба манзил,
Гиҷаш сӯи гил ояд, дил сӯи дил.
Аз эзид гар дилаш қомил бувад боз,
Расад андар сарои неъмату ноз.
Вагар дар боз гаштан нотаом аст,
Ба оташ дар бимонад, з-он ки хом аст.
Ҳамин аст эътиқод, андар қиёмат,
Агар чи аз харон ёбам маломат.

Аз ин гуфтаҳо равшан аст, ки бозгашти инсон ба рӯҳи илоҳӣ вобаста ба худшиносӣ, худтакмилидихӣ, пок гардонидани ахлоқ аст ва ҳамагуна тартиботи маодии дини ислом — ба ҷо овардани панҷ асоси шариат, азоби гӯр, рӯзи қиёмат, азоби дузах, ваъдаи ҷаннат аз байн меравад. Дар «Сафарнома» рӯзаву намоз нагирифтани, вақте қори бад накардани қарматиёни Баҳрайнро нақл кардани Носир бесабаб нест. Аз рӯи ақидаи ӯ ҷаннат ахлоқи некӯ доштан ва бо худо як шудани рӯҳ, дузах ва роҳи кирдору ахлоқи нисшоиста дар ин дунё ба банд мондан аст. Дар масъалаи маод ба «зинда гардонидани баъд

аз «миронидан» эътиқод надоштани Носири Хисрав аз шеърӣ
Ҳаҷвӣи зеринӣ ӯ маълум аст:

Мардакero ба дашт гурғ дариd,
З-ӯ бихурданд, ҷаргасу долон.
Он яке, рист дар бунӣ чоҳе
В-он дигар рафт бар сари вайрон.
Инчунин кас ба ҳаҷр зинда шавад?
Тиз бар риши мардуми нодон.

Бо роҳи худро пок гардонидан ва парҳезгорӣ, омӯхтани
илм ба пояи баландӣ инсонӣ расидан — меъёри муносибати
Носири Хисрав ба одамон ва баҳо додан ба аҳли замонаш ме-
бошад. Дар боби «Дар сифати камолӣ бани одам» ҷаҳонро
ба дарахт ва инсонро ба меваи он ташбеҳ дода, дар мисоли
меваҳои ширин, хушбӯй, бемаза ва пухтаву расида, ҷамъунин
дар мисоли меваҳои хом, бемаза, касали ва дорони мазаҳои
ногувор дар бораи гуногунии одамон «сухан» рондааст, ки бо
ин восита тасаввури ӯ дар бораи чӣ гунагии инсон маълум
мегардад:

Дарахт аст ин ҷаҳону меваи моем,
Ки хуррам дар дарахти ӯ бароем...
Зи бую лаззати хуш меваҳои
Шараф бошад чунон к-аз ақл моро...
Машав чун меваҳои нисрасида,
Сақат ҳаргиз набошад чун газида.
Сақат бошад дар ин боғ он чӣ омад,
Ҳакимон меваҳои хуштаоманд...
Туро лаззат зи илм аст, аз амал бӯй,
Камолӣ худ, рав, аз илму амал чӯй.

Дар ақидаи Носир инсон нисбат ба ҳайвон офаридаи ла-
тифӣ табиат аст, вале ин маънӣ мутлақ нест, зеро инсонҳо ба
гурӯҳи «хасису шариф» чудо мешаванд:

Бани одам гурӯҳи бас латифанд,
Ҳақиқат ҳам хасису ҳам шарифанд...
Ҳама ҳам муҳдисанду ҳам қадиманд,
Ҳама ҳам чоҳиланду ҳам ҳакиманд...
Агарчи офарида з-ону з-инанд...
Зи худ ҳар лаҳза чизе офаринанд...
Дар ишон ҳаст муште нокасу хом,
Ки оқил деви мардум гӯядаш ном.
Ба феъл, иблису, сурат ҳамчу одам,
Ба сад поя зи аспу гову ҳар кам.
Ба сурат зинда, лекин чон надоранд,
Вагар доранд чон чонон надоранд.

Аз тавсифоти Носир дар ҳаққи деҳқонон, хунармандон ва
авлиёву анбиёву ҳакимон маълум мегардад, ки ин гурӯҳи мар-

дум одамони нек ва шарифанд ва; аз мазамматҳои ӯ дар ҳақи ҳокимон, амалдорон, муллоёни риёкор ва мардуми порахӯру муфтиҳӯр ҳувайдоист, ки онҳо ба гӯрӯҳи ҳасису хоҳилу шайтон, монанди гурғ дарранда, монанди гов пурхӯр мансубанд. Вай одамонро бевосита ба синфҳо ҷудо карда бошад ҳам, аз маоли гурӯҳи неку бади одамон маълум мегардад, ки ӯ аз гурӯҳи бад намояндагони синфи ҳокими золиму фаҳмидааст, ки «ба ҷуз инкори ҳосон қорашон не». Вай онҳоро дар мартаба аз ҳайвон паст гузоштааст:

Бале ҳастанд аз ин мушти парешон
Мадори ин ҷаҳон бошад бар ишон,
Валекин ҳеч нагӯн фарқ кардан,
Зи шайтони лаин дар зарқ кардан,
Чу гову ҳар ба хӯрду хоб хурсанд,
Табиат пой ҷонашро шуда банд...
Бикӯш, эй дӯст, то з-ишон набошӣ,
Зи зулмат хору саргардон набошӣ.

Носири Хисрав дар мубориза бо намояндагони синфи ҳоким роҳи ғош карданро интиҳоб карда бошад ҳам, роҳи муборизаи ғайбиро пеш нагирифтааст, бинобар ин, дар тарғибот ва муборизаи худ ба муваффақияте, ки Ҳасани Саббоҳ ба даст оварда буд, қомеъ нашуд. Ӯ дар ақидаи ҷаҳонбинӣ роҳи узлат, тарки дунё, нафрат ба моликият ва шахсияти синфи ҳоким ва уламои риёкор, дар қори амалӣ тарғиботи забонӣ ва қори эҷодиро пеш гирифт, ки он низ як навъ эътирози синфӣ буд. Шароити саҳти таърихӣ, очизӣ, ноқонии оммаҳои халқ ва таъқиботи ҳуқумалдорони салҷуқӣ ва халифаҳои аббосӣ ба вай имконият надодааст, ки роҳи ғайбӣ муборизаро пеш гирад. Аз ин ҷост, ки роҳи зоҳидӣ, парҳезгорӣ ва тарки дунё ба ӯ писанд омадааст. Вай барои аз қулфати ин дунё ҳар чӣ тезтар раҳой ёфтан, роҳи тарки дунё — аз банду қафаси моддии он раҳой ёфтаниро пеш рондааст, ки он ба манфиати меҳнаткашон набуд:

Бирав, бигисл зи лаззати баҳимӣ,
Агар ҷӯён он хушрағ намӣ.
Чу мардон бошу тарки хобу хварр кун!
Чу сайёҳон яке дар худ сафар кун!..
Яке бедор шав, то чанд ҳуфти?
Бубин худро, ҷаҳоне пушпукуфти.
Тафаккур кун, бубин, то аз кучой,
Дар ин зиндон чунин баҳри чарой?
Қафас бишкан, ба бурҷи хештан шав!
Чу Иброҳими Озар бутшикан шав!..
Сабук бишкан тилисму ганҷ бардор!
Бикаш ранҷеву аз худ ранҷ бардор!

Барои аз ин ҷаҳони моддӣ чун тилисму чун қафас ҳалос шудан аз тамоми ҷамъият, аз зану фарзанд ва ҳешу табори гушагирӣ намуздан тавсия шудааст, ки он инъикоси ноумедиҳо аз ҳаёт ва бовар надоштан ба ояндаи ғалабаи қувваҳои неки бар бадӣ мебошад. Чунин ақидаи ӯ ба ақидаи оммаҳои та- раққиқарвар ва революционии ҳаётдӯст бегона ва зарарноқ аст:

Ту узлат чую дур аз анҷуман бош!..
Рафиқи ҳештан ҳам ҳештан бош!..
Бирав дӯман каш аз аҳли замона,
Агар хоҳӣ, ки хонандат ягона.
Манеҳ бар ҷони худ бори зару зан,
Қадам бар тораки ҳар ду барзан
Ба коре менамояд ҳешу пайванд,
Буридан беҳтар аст аз ҳешу пайванд..
Гарат бояд, ки васли ёр ёбӣ,
Ба тарки сар биту, то бор ёбӣ.

Манзуман
«Мунозира бо худо»

Савол меояд, ки агар Носири Хисрав худҷӯ ва тарафдори тавҳид, пас, бо кадом худо мунозира дорад? Аввало бояд донист, ки мунозираи Носир бевосита бо худо нест, балки бо душманони ақидавии худ — бо уламои мазҳаби суннат аст, ки худоро воҷиб-ал-вучудӣ бевоситаи ҳамаи олам, аз ҷумла, рӯи замин ва ҷамъияти инсонӣ мешуморад. Аз рӯи таълимоти мазҳаби ашъария худо офаридгори ҳамаи олам ва ҷузъиёти он аст. Ҳеҷ чиз гӯе аз иродаи ӯ берун нест. Чунин таълимот зиддиятҳои ғоявӣ ва мантиқӣ дорад, ки Носир аз рӯи он мунозира мекунад. Мо дар системаи ҷаҳонбинии Носир диҷем, ки дар он худо дар офариниш бевосита иштирок надорад, вай онро ба воситаи ақли кул бо як тақон дсдан офаридааст. Мана, ҳамин ду системаи ҷаҳонбинӣ дар бораи фаъолияти худо ва амру наҳъи он дар қорҳои олам, мунозираи ӯро ба вучуд овардааст.

Тезиси асосии мунозираи Носири Хисрав дар шеър, ки саропо бо ҷумлаҳои саволӣ эҷод шудаасту аз зиддияту бе мантиқиҳои сфаридгории худои мучассама ва мушаббаҳа баҳс менамояд, ифода ёфтааст. Сухани суолӣ ва мубоҳисавӣ аз он даъвои ақли мазҳаби суннат яъне ашъария оғоз ёфтааст, ки гӯе худо мураббии олам аст. Пас саволҳо бояд дод: **суоли аввал:** Чаро аз рӯи қудрати худой боғии инсонҳоро як хел себо наофарид?

Бор худоё, агар зи рӯи худой
Тинати инсон ҳама ҷамил сиришти?

Суоли дуюм: Сабаби сафедии зебоии рӯи аврупоиёну туркҳо ва сиёҳии рӯи ҳабашиёну ҳиндуҳо чӣ буд?

Чехраи румию сурати ҳабаширо
Мояи хубӣ чӣ буду иллати зиштӣ?

Талъати ҳиндуву чехран! турк чаро шуд
Ҳамчу дили дӯзахиву, руи биҳишти?

Суоли сеюм: Рӯҳонии мусулмонану попҳои християнӣ ҳар ду
ҳам худочӯянд, чаро якум кушбаҳти биҳишти асту дуюм бад-
баҳти дӯзахӣ?

Аз чӣ сайд уфтод в-аз чӣ шакӣ шуд
Зоҳиди меҳробию кашиши кунӣшӣ?

Суоли чорум: Чаро молу мӯлки дороён ҳадду ҳисоб надораду
азоби камбағалон ин қадар вазнин ва беандоза аст?

Неъматӣ мунъим чарост даръё-даръё?
Меҳнатӣ муфлис чарост киштӣ-киштӣ?

Суоли панҷум: Саволи ҳулосавӣ аст: Агар тарбиятгари дунё
худо бошад, чаро офаридаи ӯ муҳталиф ва зиддиятнок аст ва
ғайра:

Чист хилоф андар офариниши олам,
Чун ҳамаро дояву машшоға ту ғаштӣ?

Саволҳо ҷавоб надорад ва дар ҷавобҳо таҷоҳули ориф ме-
кунад. Набудани ҷавоби ҳариф — уламои динии ашъарӣ ва
образи он дар ин шеър чунин маъни дорад, ки саволҳои Но-
сир бечавоб аст ва ҳариф дар ҳаёл мағлуб. Дар чунин савол-
ҳои қалтус одатан ҷавоби уламои динии аҳли суннат он аст,
ки ҳамаи онҳо хости худост, чуну чаро ҷоиз нест, ба кори ху-
до даст дарозӣ кардану қуфр аст.

Ҷавоб ва тавзеҳи саволҳои Носир ё ки ҷавоби уламои ди-
нии исомилӣ ва файласуфи машоъу мӯътазилӣ мебошад, ки
дар манзумай «Мунозира ба худо» ифода ёфтааст. Носир таъ-
лимоти ашъарихоро аз забони худ нақл карда истода, дар
айни замон ҷавоби байт ва танқиди таълимоти офаридгорӣ
худоро ҳам додааст. Пеш аз ҳама тавсифи ҳаёли ва афсона-
вии қудрати худо, ки дин барои одамони соддаҷавҳ таълим
медихад, нақл менамояд ва хандаовар будани он худ аз худ
маълум аст:

Худое, арзу тӯли оламатро
Тавонӣ дар дили мӯре кашидан.
На вусъат дар даруни мӯр додан,
На аз олам сарӣ муе буридан.
Умуми кӯҳи Шарку Мағриб
Тавонӣ дар садаф чамъ оваридан.
Ту битавонӣ, ки дар як тарфат-ул-айн
Замину осмоне офаридан.
Ту додӣ бар нахилоту наботот,
Ба ҳикмат бодро ҳукми вазидан.

Аз ин гуфтаҳо ҳамаи кори дунё ба ўҳдаи «қодири тавоно»
гузошта шудааст, пас, ҳамаи бадихое, ки дар зиндагӣ ва чамъ-

нияти онрӯза мавҷуд аст, аз хости худост. Аз чумла, дар дили мардум тухми фитнаю игво киштан, ки боиси зиддиятҳо, ихтилофҳо ва бадбахтию касофатҳост:

Ниҳоли фитна дар дилҳо ту киштӣ,
Дар оғози халок офаридан.

Агар ба худо тоату ибодати инсон лозим бошад, чаро Шайтонро офаридааст, ки мардумро аз роҳи мусулмонӣ мезадааст:

Ту гар хилқат намуди баҳри тоат,
Чаро боист шайтон офаридан?!

Хислати баде, ки дар тинати як гурӯҳ инсонҳо, мажсусан, синфи ҳоким мавҷуд аст, низ хости худост, вале хислати ношоиста ва манфур аст:

Ту додӣ раҳна дар калби балларҳо,
Фани иблисро баҳри танидан.
Ҳавсро бар ҳавас улфат ту додӣ,
Барои лавзати шахват кашидан...
Шикамҳоро ҳариси таъма кардӣ,
Шабу рӯз аз пай неъмат давидан.
Намедонад ҳалол аз ҳароме,
Ҳамеҳояд ба ҷавфи худ кашидан...
Ба мо ту қуввати рафтор додӣ,
Зи ҷумболи нақӯрӯн давидан.

Носири Хисрав баъд аз муҳокимаҳои тулонӣ ба ҳулосае меояд, ки айб дар одамон «нест», балки дар офаридгор аст, зеро ин айбҳоро маҳз ӯ офаридааст:

Агар реге ба кафши худ надорӣ,
Чаро боист шайтон офаридан?

Аз рӯи таълимоти ҷабру ихтиёри ашъария худо неку бадро офарида бошад ҳам, инсон ихтиёр дорад, балки набояд кори зиштро иҷро кунад. Ин тавр рафтори худо беадолатист. Аз рӯи таълими мӯътазилия худо бояд «одил» ва сифатҳоиаш мувофиқи зоташ бошад. Агар чунин аст, эҷоди корҳои бад, иҷрои онро ба инсонҳо амр кардан ва боз барои он дар рӯзи қиёмат ҷазо додан:

Намудӣ хилқате аз тӯдан хок
Барои заҳр дар уқбо кашидан?.

аз адолат ва зебандаи худо нест:

Вале бар адлу бар эҳсон назебад,
Ба ҷои ҳеш ғайреро гузидан.
Ба зоти безаволат, дуни адл аст —
Ба рӯи дӯст душманро кашидан.

На танҳо корҳои бадро офаридани худро аз адл нест, иҷрои ҳисобгирии онро ба «ғайри аз худ» — ба ҳокимони ғаддор, рӯҳонии риёкор муаккилони «он дунё» супорида мондан низ аз адолат нест, бояд ҳудаш назорат кунад. Кори ин дунёро бо зӯрӣ ва порча додан буд қардан мумкин бошад ҳам, кори онҳоро бо ин роҳ саранҷом додан душвор аст:

Набошад кори уқба ҳамчу дунё,
Ба зӯрӯ ришва натвон қор қардан.

Дар ин байт шоири исьёнкор дар олами феодали ҳукмрон будани зуроварӣ ва ришваю ҳаромхуриро дар маврид кайд қардааст. Азбаски ба ҳокимони феодалии аср ва ходимони динии мазҳаби ҳукмрон, аз ҷумла «зоҳидони нодон» бовар қардан дуруст нест:

Надoram эътиқоде як сари мӯй
Қаломии зоҳиди нодон шунидан.

Масалан, рӯҳонии мазҳаби суннат ваъда медиҳад, ки агар инсон намозу рӯза гузорад, ба муздаш ҳудо, ваъдаи ҷаннат медиҳад. Ин ваъда аз пасти ҳиммати ҳудост, у бояд ваъдаи беминнату бемузд диҳад:

Ту дар иҷрои тоат ваъда додӣ,
Биҳишт аз музди тоат офаридан,
Вале он музди тоат ё шарофат,
Чӣ миннат аз ту мебояд кашидан?
В-гарна музди тоат нест ҳиммат,
Ба муздаш ҳар касе бояд расидан.
Касе, к-ӯ бояд, ёбад муқофот,
Наёбад фарқ бар мову ту дидан.

Бинобар ин, ҳуди ӯ (ҳудо) бояд фарқи саранҷоми корҳои бесарунӯғашро бинад, амрро худ қарда, иҷрояшро ба каси дигар супорида мондан низ аз адолат нест:

Фариқи корҳо дар ғардани туст,
Ба ғайр аз мо ту ҳоҳӣ худ расидан.
Агар бо ғайри худ во мегузори,
Чаро беҳудаам бояд давидан.
Бифармо, то сӯи дӯзах барандам,
Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?

Ҳаман тавр, шоири исьёнкор бо ҳудои мучассама, вале дар амал ба «зоҳидон» мунозира қарда, сухани орифи доноро маъқул дониста:

Қаломии орифи доно қабул аст,
Ки гавҳар аз садаф бояд кашидан.

Ба таълимоти динии мушаббаҳа мубоҳиса, то қиёмат, ҳатто дар қиёмат ҳам мунозира кардан ва аз азобҳову таъқибҳо на-тарсидани худро арз кардааст:

Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
Забонро бояд аз комам кашидан.
Агар син дам забон аз ман нагирӣ,
Наям очиз ман аз гуфту шунидан.

Шоир дар айни замон ба худо айб гузоштааст, ки агар дар қиёмат забони уро бурранд, аз беадолатии худост. Вай ба худои мучассама ва пайравони он саволу айбномаҳо гузошта, даъвои мунозираи озода карда, хомӯширо ҳайвонӣ ва манъку-нандагонӣ саволу ҷавобро ҳайвон шуморидааст:

Агар меҳости инҳоро напурсам,
Маро бояд ҳайвон офаридан.

Ба осигӣ ва «махлуқи бад» будани худ иқроӣ шуда, дар ин сурат ҳам ба худо таъна задааст, ки махлуқи хуб офаридан лозим буд:

Агар некам гар бад хилқат аз туст,
Ҳалиқи хуб боист офаридан.
Ба мо тақсири хидмат нест лозим,
Бадему бад набоист офаридан.

Ҳамин тавр, манзумаи «Мунозира бо худо» як навъ қасидаи публицистӣ буда, ба «мазҳакаи худо» («Божественная коме-дия») -и Данте хеле монандӣ дорад. Вай бо ин восита дар ин қасидаи худ ба қиёс ва мантиқ такъя намуда, таълимоти ман-тиқан сусти мазҳаби суннат-ашъарихоро хеле моҳирона фош менамояд. Ҳар чанд ки аз ҳуҷуми умаро ва уламои ҷоҳил ҳафс дорад ва набудани озодаи фикр, ақида ва забонро таъ-кид намудааст, вале дар ин роҳ нотарсӣ, матонат ва боқро-дагнашро зоҳир кардааст:

Сухан бисёр бошад, ҷуръатам нест,
Нафас аз тарс натовонам кашидан...
Агар сад бор дар кура гудозӣ,
Ҳамонам боз вақти боз дидан.

Панду ҳикмат Носири Хисрав дар боби панду ҳикмат анъ-анай гузаштаре давоми инкишоф дода, тар-бияи мардумро дар ваъзу насиҳат дидааст. Пандҳои хеле пур-мазмун, содиқона ва дилкашу ҳаётиаш ба ҷаҳонбинии иҷтимоӣ ва фалсафии вай асос ёфтааст.

Панду ҳикматҳои ӯ аз як ҷиҳат ҳаётӣ, аз ҷиҳати дигар, зоҳидона ва дар асоси ақидаи тарки дунё эҷод гардидааст ки дар он нафрати оммаҳои халқ ба синфи хоким ва молики-

яти он ифода ёфтааст, вале маънои тараққиларварона наҷо-
рад. Масалан, панди ӯ дар бобати тарки дунё оммаҳои халқ-
ро дар мубориза бо давлатмандон, золимон, ҳокимон ва муфт-
хӯрон бе силоҳ ва белаёқат мегардонад:

Махӯр нонаш, агар худ нафъи чон аст,
Ки гирдоварда хуни муфлисон аст.

Агар мазмуни ин байтро бо байти машҳури Саъдӣ муқоиса
намоем:

Бихӯр мардумозорро хуну мол,
Ки аз мурғи бад канда беҳ парру бол.

Афзалияти ақидаи ҷанговаронаи Саъдӣ, ки оммаҳои меҳнат-
кашро ба муборизаи синфӣ ҳатто мусаллаҳона даъват мена-
мояд, намудор аст. Панди ҳикматҳои Носири Хисрав дар баъ-
зе шеърҳои ба таври пурра, дар баъзеи дигар ба тариқи
парешон ифода ёфтааст. Афкори дидактикии вай дар шеъри
«Ахлоқи ҳамида ва замима» дар шакли тезисҳо ба ду қисм:
хуб (ҳамида) ва бад (замима) ҷудо карда шудааст. Ба гурӯ-
ҳи ахлоқи замима инҳо дохиланд:

Дар ин зиндон ҳарифе чанд бо туст,
К-аз он ёрон ҷудои боядат ҷуст:
Яке бухлу дуюм хашму савум оз,
Чаҳорум макру панҷум шахвату ғоз.
Шашум кибру ҳасад ҳар ҳафт ёрат,
К-аз ин ёрон ҳалал пазируфт қорат.

Аз рӯи ин ҳислатҳо панд ба миён омадааст:

Аз инҳо бигсилу ёре дигар ҷӯй,
Рафиқони бузурги номвар ҷӯй!

Ахлоқи ҳамида ба таври зерин аст:

Тавозеъ, пас карам, он гаҳ қаноат,
Қамозориву пас парҳезу тоат.
Дигар, ҳикмат, агар ҳастӣ хирадманд,
Гусил з-онҳову бо инҳо биҷайванд!

Мувофиқи ин ахлоқ ҳуҷуси пандомез бароварда шудааст:

Ту ро ин неқхоҳанд, он-т бадхоҳ,
Ту дар мулки вучудӣ хештан шох.
Накухоҳони худро ёварӣ кун!
Зи бадхоҳони худ худро барӣ кун!
Агар з-ин сон шудӣ, бар худ ҳадевӣ
В-агар з-ин сон наӣ, раъ-рав, ки девӣ.

Чи тавре ки мебинем, дар қисмҳои I, III ҳислатҳои баду хуби
инсонӣ, дар парчаҳои II, IV панди ҳаким, ки чи бояд кард,

ифода ёфтааст. Ин мафҳумҳо дар шеърҳои дигараш боз ҳам тавзеҳ ёфтааст. Махсусан дар шеъри «Ифтитоҳ»-и «Рӯшнонома» ва «фасл фӣ насиҳата» масъалаҳои зиёде гузошта шудааст, ки доирани мавзӯҳои панди ин ҳақими хирадмандро муайян кардааст. Аз рӯи ақидаи Носири Хисрав усули муайян намудани ахлоқи неку бад ва кифру лимон — худшиносии инсон аст, зеро ба фикри вай ҳамаи хубиҳо ва некиҳо дар олами ботинии шахс ҷойгир аст. Инсон танҳо бо роҳи худшиносии ба суи худое, ки «гуё хирад аз идроки ӯ ҳайрон мондааст», роҳ меёбад:

Чунин гуфтанд, рав, бишнос худро,
Тариқи кифру дину неку бадро,
К-аз ин раҳ сӯи яздон аст роҳат,
Ту ро бас бошад ин маънӣ гувоҳат...
Агар бишнохтӣ худро ба таҳқиқ,
Ҳам аз ирфони ҳақ ёбӣ ту тавфиқ.
Намонад бар ту пинҳон ҳеҷ ҳоле,
Набинӣ аз ҷаҳон бар худ малоле.

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки аз рӯи ақидаи Носир худшиносии инсон асоси динӣ-худҷӯй дорад, вале бо ин восита ба хубиву бадии ҳислати инсон эътибор дода, ба он мунносибати худро муайян намудааст! Ин тавр дар асоси хубиву бадииҳа масъала гузоштан дар таърихи афкори фалсафи, иҷтимоӣ ва дидактикии халқи мо на ҳаст, он аз таълимоти Зардушт, Моӣ ва Маздак омадааст, Носир ба тариқи анъана онро дар шароити нави таърихӣ давом додааст.

Гурӯҳе аз пандҳо ба тарки молу мулки дунёе ва ҷоҳу мансаб, ҷустуҷӯи ҳаёти охират, яъне олами рӯҳ равона карда шудааст. Маълум аст, ки ин суҳанҳо ба сифи ҳокиму доро нагардонида шудааст:

Бад-ин даҳрузаи дунёе чӣ ноӣ?
Чу тифлон нести, то чанд бозӣ?
Басе беҳтар зи ту дин ин замона,
Басе камтар зи ту ӯ кард равона:
На соҳибганҷро бигзошт дар қор,
На бо муфлис бимонд ин ранҷу тимор...
Зи ҳоби ғафлат охир сар баровар,
Ба ҳолу қори худ дар нек бингар,
Ки бунёни ту бар об асту бар бод,
Ба обу бод кас бунёд нахӯд.
Бидон, к-он ташнаи дунёи ғаддор,
Батар аз ташнаи об аст бисёр.

Сарзанӣш қардани дунёи моддӣ ва онро фонӣ доништан, панди аз он даст кашидандро ба вучуд овардааст:

Набояд шуд молу чоҳ, мағрур,
 Чу марг ояд чи дарбону чи Фағфур.
 Мақун такъя бар иқболи замона,
 Ки ӯ бо кас намонад ҷовидона.
 Агар ҷонат забуни молу ҷон аст,
 Туро он мол мору чоҳ чоҳ аст.
 Аз ин маъшуқи ҳар ҷой чӣ ояд,
 Ки аз нокас касе ҳаргиз наёяд.
 Мадеҳ дил ин арӯси бевафоро,
 Чунин шавҳаркуши дунӣ дағоро...
 Напояд тахту тоҷу ганҷу дайҳим,
 Намонад гавҳару лаълу зару сим.

Аз порчаҳои боло ҳувайдост, ки ақидаи тарки дунё ба му-
 били ғурури молу ҷоҳи синфи ҳоким нигаронида шудааст
 он дар замони Носир шакли мистикийи муборизаи синфӣ ба

Басо шоҳони боҳашмат, ки дидам,
 Ба ғайри он ки дар дафтар шунидам.
 Ҳама дар ҳок рафтанду ғунуданд,
 Ту гӯӣ: дар ҷаҳон ҳаргиз набуданд...
 Пас чин чандин ғуруру мол бар чист?
 Зи мунтиим вақти мурдан зортар кист?
 Кучо Искандару Чамшеду Фағфур?
 Кучо шоҳони даъводори мағрур?

Чунин пандҳо ва таъна заданҳо ба табақаи мазлуми чамъ-
 ки аз зулму истисмор ва тохту тозу ғоратгарии синфи
 ким ба дод омада буданд, аз он канорагирӣ ва роҳатро ҷ-
 тучу менамуданд, мефорид, зеро дар он нафас ва садои ди-
 очизонаи ҳазорон чигаррешҳои чамъияти синфӣ, ки аз «ғу-
 ри молу мулкдорҳо» ба дод омада бузанд, акс ёфтааст. Ҳ-
 мо ин пандҳо ба гӯши синфи доро (имахусан, дар ҳангоми
 рой ва ҳукмронӣ) намедаромад ва ин гуфтаро дар забон м-
 кул донанд ҳам, ба он амал намекарданд, вале тарғиботчи-
 онҳо — воизон, маддоҳон, хатибон ва дигар ходимони дин
 гӯши мардум ҳамеша талқин, онҳоро аз ҷиҳати рӯҳӣ ва м-
 навӣ заиф мекарданд. Аз ин ҷост, ки чунин пандҳо ба на-
 ҷаҳои объективонаи худ ба синфи мазлум зарар, ба синфи
 ро ғоида меоварад, зеро душманони синфи дороёнро дар
 бӣ ҷаҳолати мистикӣ меҳобонд.

Гуруҳи дигари пандҳо дорои хислатҳои умумии он-
 да, ба ҳама хизмат мекард ва аз он дар лаҳзаҳои зарур
 манфиатҳои синфӣ ва шахсӣ баҳравар шудан мумкин ба
 Масалан:

Мадон ганҷе беҳ аз ганҷи қаноат,
 Ғанимол аст марди ин саноат.
 Касе, ки қонё аст-ӯ шаҳриёр аст,
 Гуле дорад, ки ӯ бе захми хор аст.

Қаноат синфи ҳоким, балки ҳамаро аз нафси бад, ҳирси молу
лох, шаҳват ва оқибатҳои бади он бозмедорад, вале таби-
ати онҳое, ки бо ин касалӣ гирифтोरанд, «то омадани табар
кунда осоиштааст», гӯён аз ҳирс бознамеистанд, ҳар чӣ зиёд-
тар ба он ғӯта мезананд. Қаноат барои оммаҳои мазлум як
навъ эътирози иқтисодӣ, корпартоӣ ва таъминии озодии маъ-
навии онҳост, то ки аз асирии иқтисодӣ ва маънавий озод бо-
шанд. Аммо ин мубориза роҳи заифи муборизаи синфӣ буда,
равияи мистикӣ дорад ва оммаи меҳнаткашро бо роҳи мубо-
ризаӣ фаъол намебарад. Насиҳату панд талх бошад ҳам, гӯш
кардан лозим:

Насиҳат бишнав ар талх ояд аз ёр,
Ки дар охири ба ширинӣ расад кор.

Аз шаҳват парҳез кардан:

Ба ифрот ар кунӣ шаҳват зиен аст,
Заифии тан асту қатъи ҷон аст.

Аз худ дур кардани ҳасад:

Ҳасадро сӯи ҷону дил мадеҳ бор,
Ки ҳосидро набошад ҳеч миқдор.

Аз ҷоҳил дур будан:

Мақун бо аҳли ҷаҳл, эй ёр, сӯҳбат,
Ки з-он сӯҳбат расӣ ҳар дам ба меҳнат.

Бо аҳли илм ва одами доно ҳамсӯҳбат будан:

Нишин бо аҳли илм, эй дӯст, модом,
Ки аз дониш басте ёби саранҷом.

Аз фиребгар дур будан:

Мақун каззобро ҳаргиз қаромат,
Ки аз каззоб дур афтад саломат.

Ҳунаро омӯхтан, зеро аз ҳама кор касб беҳтар аст:

Ҳунаро ҷӯ, з-он ки дар ақл ӯ накутар,
Ки бошӣ дар замона толиби зар.
Зи касби даст набавад ҳеч оре,
Беҳ аз мақсаб набошад ҳеч коре.

Ба очизон — наставнон, мазлумон ёрӣ расонидан:

Заифонро зиёрат кун зи иқром,
Ки ту аз гом бардорӣ басте ком.

Аз хоин дур будан:

Зи хоин дур бош, эй дӯст, ҳамвор,
Ки хоинро набошад дин ба якбор.

Зи номаҳраи ҳазар, ҳам дур меҳор,
Ки аз дигар назар гарди гирифта.

Айби худро дидан, дигаронро айб накардан:

Мақул айби касон, гар метавони,
Ки ту, эй дӯст, айби худ надонӣ.

Ба нодонҳо, яъне ҷоҳилон ёрӣ наодан, то ки номат ба таърихи онҳо надарояд:

Ба аҳли ҷаҳл раҳмат ҳеҷ маёвар,
Вале бар аҳли дониш сидқ овар...
Мадеҳ ёрии нодон, то таъвои,
Ки дар таърихи нодонӣ намонӣ.

Аз бадгӯй, дуругӯй ва хурофотпараст дур будан:

Агар бадгӯй наздики ту ояд,
Бирон ёро, зи наздикат нашоёд,
Аз ӯ машинаи суҳанҳои хурофот,
Қаз он ояд тӯро дар охири офот.

Дар вақти ҳашмигинӣ худдорӣ кардан:

Чу ҳашмироӣ, машав чуи оташи тез,
Қаз оташи бихрадонро ҳаст парҳез.

Некии касонро фаромӯш кардан — кўрнамак нашудан:

Қасе, к-ӯ бо ту неки кард як бор,
Ҳамеша он накӯй ёд меҳор.

Ба заҳон лутфу марҳамат муомилаи шоиста аст:

Занонро лутфу хушхӯиест даркор,
Чу тифлонро бувад шафқат сазовор.

Ба бандогон — зердастон раҳму шафқат, бахшиш ва ба ҳанонашон гӯш додан — адолат аст:

Ба сӯи бандогон гӯше ҳамедор,
Ки ту ҳам бандоӣ халқро гунаҳкор.
Гунаҳ бахшову афвандӯз мебош,
Ба хушхӯй чу равшанроӯз мебош.
Мабин дар ҳеҷ шахсе аз ҳақорат,
Ки напзирад дар ин ҷо дил иморат.

Ба пирон — мӯйсафедон бо назари ҳурмат нигоҳ кардан:

Сӯи пирон ба ҳурмат гар гарой,
Ту дар пирӣ зи пирон бар сар оӣ.

Душманро ҳурд нашуморидан:

Мадон мар хасмро хурд, эй бародар,
Ки сӯзад оламе як зарра'озар.

Дили аҳли дилро, ки он хонаи адлу дод аст, вайрон накардан:

Дили аҳли дил аст-он каъбаи дод,
Макун вайрон мар ўро дор обод.

**Надида ё ки бардурӯғ ба айбу гуноҳи касе шохид нашудан,
баръакс айби касонро пушидан:**

Мадех бар айби кас нодида иқроф,
В-агар бинӣ бипӯшон бехтар, эй ёр.

Бо кори неки худ барои душман, ўро хурсанд накардан:

Ба некӯӣ макун мар хасмро шод,
Қ-аз он андешаи бад н-оварад ёд.

Худтаърифкунӣ ва наҳ задани дигарон кори хуб нест:

Макун малҳи худу айби дигарӣ кас
В-агар гӯяд касе, гӯ: з-ин сухан бас.

**Дар ҷавоб додан ба саволҳо ва дар муколама бо фикру му-
лоҳиза сухан рондан аз ақл аст:**

Ҷавоби ҳар савол андеша мекун,
Сукунатро дар он дам пеша мекун.
Ҳар он-ч он дорӣ андар дил маевар,
Чу битгашти аз он, якбора битгар.

**Серхӯрию пурхӯрӣ ба дилу ҷони одамон зараровар аст, одат
накардан:**

Ба пурхӯрдан макун одат ба якбор,
Қ-аз он дил тира гардад, ҷонат афгор.

Дар пеши подшоҳон ва ҳокимон хабаркаш набудан:

Машав ғаммоз андар назди шоҳон,
Битарс, охир, зи оҳи бегуноҳон.

**Ба суханҳои шунида бовар накардан, онро санчидан, зеро дар
мақоли халқ «шунидан кай бувад монанди дидан» гуфтаанд:**

Макун бовар суханҳои шунида,
Шунида кай бувад ҳаргиз чу дида.

**Ёрӣ расонидан ба бечорагон-дардмандон ва мазлумони чамъ-
ият хулқу одоби ҳамида аст:**

Ту гар таъфиқ дорӣ, ҳам бар он бош,
Накӯхоҳу ба кас роҳатрасон бош...

Илоҷи дардмандон кун ба ҳар дард,
Ки ҳар кас, к-ӯ чароҳат кард, бад кард.
Чу марҳам хастаро роҳатрасон бош,
Ба сахтӣ чораи бечорагон бош.

Иззату эҳтиром ва ғамхорӣ ба падару модар кори фарзи фарзандон аст:

Ба пирӣ хидмати модар, падар кун,
Чавонию чунун аз сар бадар кун.
Мазан таъна бар ишон аз дили сер,
Ки гар ёбӣ замон, гардӣ ту ҳам пир,
Ки парвардаст модар дар канорат,
Падар буд соҳаго тимордорат.

Носири Хисрав ҳамчун шоири рационалист пандҳои худро бештар дар тавсифи дониш, ақл ва аз худ намулдани илму ҳикмат бахшидааст. Ин ҳол дар эҷодиёти ӯ бештар аз таъсири ғояҳои «ихвон-ус-сафо» мебошад:

Ба фазлу донишу фарҳангу гуфтор
Туй дар ҳар ду олам гашта мухтор.
Ҷаҳолат зулмати ҷону ҷаҳон аст,
Бар аҳли дил ин маънӣ аён аст...
Бузургӣ ҷуз ба доноӣ мабиндор
Ки индон ҳамчу хоки роҳ шуд хор...
Ба кун маърифат гар ту дарон,
Зи ҳайатҳои олам дарсарой.
Шифои дарди дилҳо гашт ирфон,
Зи ирфон равшан омад ҷовидон ҷон.

Ба муносибати тавсифу тарғиби дониш масъалан мавқеи олам, ҳақимон ба миён меояд. У мартабаи донишмандон ва ҳақимонро баъд аз пайғамбарон ва авлиҳо гузошта:

Сеюмпоя ҳақимони ҷаҳонанд,
Ки аспӣ дониш аз гардун ҷаҳонанд.

Онҳоро ба зоҳидон уламои динии мавҳаби суннат ва ҳоқимони золим, ки душманони ашаддии ақиди ӯянд, зид гузоштааст, ишонро ому индон мешуморад:

Баъзи мо нест ҷои зоҳиди хушк,
Пеши ҳосон ҷӣ кӯр дорад ом.
Салом кун зи ман, эй бол, мар Хуросонро,
Мар аҳли фазлу хирадро, на ому индонро.
Зи бечонӣ дили бедорашон не,
Ба ҷуз инкори ҳосон қорашон не.

Ҳар чанд ки аз шеърҳои «Дар аносир ва маволид», «Дар оғрида шудани кавокиб», «Дар фитрати инсон», «Дар шарофати инсон» ва ғайра дар бораи илмӣ омӯхтани ҳаёти моддӣ ва олами маънавияи инсон сухан рафтааст:

Биё, бикшой чашми дил дар ин роҳ,
Магар аз хешу аз ҳақ гардӣ огоҳ.
В-ар имрӯз он дар ин олам набинӣ,
Дар он олам ба бад ҳасрат нишинӣ.

Вале ҳамаи онҳо дар асоси ақидаи исмоилия ва рашионализми он бунёд ёфтааст, то ки маърифати инсон бо ҳар роҳ ба шинохтани худо ва расидан ба олами маънави-руҳӣ равона гардад. Ин чиҳат аз маҳдудиятҳо ва нуқсонҳои ғоявии уст:

Зи баҳри он ҳаҳон ин туша бардор,
Ки раҳ бе зод бошад, саҳт душвор.

Доираи мавзӯҳои панду ҳикмати Носири Хисрав хеле ва-сеъ аст ва на ҳамаи онҳо имрӯз ақидаи тараққипарвар мебо-шад. Масалан, ақидаи ӯ дар бораи таваккул, ризо ва таслим ақидаи динӣ ва сӯфиена буда, инсонҳоро аз ғаъолият ва ама-лиёту мубориза дар зиндагӣ боздошта, онҳоро ба ҳар ҳолат таслим ва ризо будан ва ба умеди худо шудан меомӯзад, ки бар зарари меҳнаткашон, ба ғоидаи синфи ҳоким аст:

Таваккул дар ҳама қоре, бирав кун,
Зи ғайри ӯ бигардон, рӯ дар ӯ кун...
Дикто, ҳамвора таслими ризо бош,
Ба ҳар ҳоле, ки бошӣ, бо худо бош.

Аммо ин маҳдудиятҳои ғоявӣ дар афкори панду ҳикматҳои ӯ ҷои асосиро ишғол наменамояд. Он пандҳое асосианд, ки ин-сонро ба ахлоқи кирдору рафтори неки инсонӣ меомӯзад ва ба омӯхтани илму дониш тарғиб менамояд.

Муносибат ба шеър
шоиру шоирӣ ва
шеърҳои мадҳия
Носири Хисрав ҳам мисли аксарияти шои-рон ва ходимони маданияти асрҳои миёна дар аввалҳои ғаъолияти ҳаётӣ ва эҷодиаш шахси шоҳпараст ва адолатхоҳ буд, зеро ин маъниро тартиботи иҷтимоии замони феода-лӣ тақозо мекард, онро дуруст ва лозим медонистанд. Чунин ақида як муддат ўро (чи тавре ки аз тарҷумани ҳолаш медо-нем) ба маддоҳи подшоҳон шудан водор намудааст, ӯ ба ин маъсала дар ашъорааш ишораҳо дорад:

В-аз ранҷи рузгор чу ҷонам сутуда ғашт,
Як чанд бо сано ба дари подшо шудам.

Вале аз наздик шинос шудан бо подшоҳ ва дарбориён ақидаи иҷтимоии динии «пок» тасаввуршудаи ўро бо муҳити синфи ҳоким ва рафтору кирдори зиддиҳалқии онҳо ба задухӯрд ме-овард, ки дар натиҷа олами ботинии шахси софвичдон, содиқ ва вафодорро ба ғоҷаи ақидавӣ ва эҷодӣ меоварад ва дар амал он чизе ё касеро намендид, ки дар ҳаёл медид:

Гуфтам: магар, ки дод биёбам зи деу даҳр,
Чун бингаристам зи ано дар бало шудам.
Сад бандагини шоҳ бибиист карданим,
Аз баҳри як умед, ки аз вай раво шудам.
Чуз дарду ранҷ ҳеҷ нагардид ҳосилам,
З-он кас, ки сӯи ӯ ба умеди шифо шудам.

Аз як тараф дар мавкеи халқӣ будан, аз тарафи дигар фош шудани шириншамониҳои намоёндогони дину давлат ва фотеаи ақидавии шоир нафрати ӯро ба арбобони дину давлат ба вучуд овардааст ва қарор додааст, ки маҳсули эҷодӣ, меҳнати фикрӣ ва кӯшишҳову ҳустуҷӯяшро ба ҳокимон, ки золимонии халқанду «чун гов меҳӯранду чу гургон ҳамедаранд», набахшад:

Ман онам, ки дар пой ҳукон нарезам
Мар ин қимате дурри лафзи дариро.

Дар ин асос, дар ҷаҳонбинии ӯ фахрияе ҳам ба вучуд омадааст, ки ҳулосаи он ба подшоҳон наодан ва ё набахшидани маҳсули эҷодии худ аст:

Зи дил бигзор ҳуҷчат, шоириро,
Ки кардӣ ошкоро соҳириро,
Суханҳоят ҳама сеҳри ҳалол аст,
Басе софитар аз оби зулол аст.
Вале ӯро набошад бо тамаъ қадр,
Ки зерӣ абр надҳад равшанӣ бадр.
Мабар бар дарғаҳи шоҳу вазираш,
Зи ислоҳи ҳокимон кун мунираш.
Баҳояш ҳаст мулки ҷовидонӣ,
Ту мафрушаш ба симу зарри фони.

Чунин нафрати ӯ асосҳои дигари ғоявӣ ҳам дорад: Ҳисси ватандустӣ ва нафрат ба аристократияи ҳарбии турк (ба мулки турк чаро ғарраед...?) ва адовати мазҳабӣ ба ҳокимоне, ки ҳақиқати мазҳабӣ суннатанд. Ҳамаи ин ақидаҳо ӯро ба ҳулосае овардааст, ки шеърӣ мадҳия ба ҳокимон ва подшоҳону вазирон бахшидан лозим нест, вале ба пайғамбарону авлиёву имомҳои исомиия, ки дар роҳи халқу худо гӯё хизмати ҳолис доранд, мумкин аст. Ин ақидаи вақф дар шеърӣ «дар мазаммати шуаро» акс ёфтааст. Аз рӯи ақидаи дурусти ӯ аҳли суҳани бадеӣ ва каломии илми одамони бузургтар аз ҳокимону подшоҳони мафруру худписанду ҷоҳиланд, бинобар ин, бояд аз мадҳи подшоҳон даст кашанд:

Амирони каломанд аҳли ашъор,
Худошон тавба бидҳад аз чунин қор.

Носири Хиярав аз ҳамин мавқеъ шоирони дарборро сарзаниш ва шеърашонро танқид мекунад. Шеърӣ мадҳия ба ҳокимонро предмети тамабухури ақл мешуморад:

Хирад бар мадҳи ноаҳлон бихандад,
Ки кас бар гардани ҳар муҳра бандад.

зеро он мадҳияҳои муболиғаноки тавсиғӣ сухани бардурӯғ аст, чунки подшоҳи золиму одил, чоҳилро оқил, балки сояи худо маънидод менамояд. Шоири дарбор, ки аз рӯи истеъдод ва фазлу донишаш шахси бузург аст, бо ин восита худро шармандаву беқадр менамояд, вале худ онро ҳис намекунад:

Чаро аз ҳештан худ шарм н-ояд,
Ки ҳар чоят дурӯғе гуфт бояд?!
Ба по истодану бархондани у
Фурӯ резад саросар обат аз рӯ.
Тақозо карданиш бисёр кор аст,
Хирадро бегумон з-ин қор ор аст.

Носири Хисрав ба шеър ва мазмуни он аз мавқеи ҳикмату дониш нигоҳ карда, шеърҳои мадҳияро аз қатори шеър берун доништааст, зеро онҳо дар назари вай сухани дуруғеанд, ки барои маъфиятҳои шахсии модди ва иззату обрӯи беқадр гуфта шудаанд:

На чун ин шоирони ёватӯе
Ки даст аз обрӯи худ бишӯй.
Надида дида з-ишон шеъри диқбанд,
Ки бошад зевари ӯ ҳикмату панд.
Зи маънӣ чони ишнро ҳабар нест,
Суханишон чуз барои симу зар нест.
Чӣ меҳоянд аз ин беҳуда гуфтан?!
Чӣ меҷӯянд аз ин ҳармуҳра суфтан?!

Дар ксри баҳо додан ба шеърҳои шоири дарбор мавқеи ҳалқии Носири Хисрав бешубҳа дуруст аст, вале аз руи таълимоти Плеханов (дар муқаддима ишорат шудааст) шеърҳои мадҳияи дарбор вазифаҳои давлатие ҳам дорад, ки Носири Хисрав онро ба назар намегирад. Вай на танҳо роли шеърҳои мадҳия, ҳатто шеърҳои ҳаҷвӣро ҳам аз мавқеи гуманизми норавшан инқор кардааст, ки мардумро аз аслиҳои муборизаи руҳию маънаӣ маҳрум менамояд:

Ба мадҳу ҳаҷви кас макшой лабро,
Мараҷсон хотири маънигалабро.

Масъалаи дигаре, ки ба ақидаи эстетикӣ Носири Хисрав алоқаманд аст,— ҳазл ва чид аст. Вай дуруст гуфтааст, ки ҳазлро табиати инсон тақозо менамояд:

Табиат ҳазл чӯяд, лек чон чид,
Хуш ояд ҳар дуру ин ҳазлу он чид.

Дар ин гуфтан Носир он ақидаи ифода ёфтааст, ки «табиат» ҷисми моддӣ инсон аст, ки барои он ҳазл лозим аст, «ҷон»

олами маънавийи ўст, ки барояш ҷид лозим аст. Ин тавр тақ-
симот аз нуқтаи назари ҳозира дуруст нест, зеро «ҳазлу ҷид»
олами маънавийи инсон буда, ҷисму рӯҳи ӯ ҳар ду ро ҳам та-
қозо мекунад, ки тавре ки худӣ шоир дар мисраи дуюми бай-
ти болю ин маъниро ифода карда, фикри мисраи аввалро ин-
кор кардааст. Дар гуфтори худ «ҳазлу фаҳшу дуруғ»-ро дар
як ҷо мондани Носир ва онро маҳкум кардани ӯ мавқеи ус-
тувор надорад. Вай дуруст гуфтааст, ки «фаҳшу ҳазъу ду-
руғ» эътибори касро дар назди мардум меравонад:

Нахезад душманӣ, илло зи ҳазъён,
Ту ҳазъён бар забон асло магардон.
Мақули фаҳшу дуруғу ҳазл пеша,
Мазан бар пои худ зинҳор теша.
Ҳар он касро, ки гуфтораш дуруғ аст,
Зи рӯи ақл чонаш бефурӯғ аст.
Дигар он кас, ки бошад фаҳш гуфтор,
Наёбад назди мардум чоҳу миқдор.
Агар шохӣ, барад ҳазл обрӯят
В-агар моҳӣ, кунад чун хокӣ кӯят.
Сухан к-аз вай хирадро ифтихор аст,
Чу фаҳшу ҳазл гӯӣ, сахт ор аст.
Бимирад чон аз ин ҳазлаш ҳама рӯз,
Зи ҷид гардад чу чон табъаш дилафруз.

вале ҳазлу ҳаҷвро дар қатори фаҳшу дуруғу ҳазъён пузоштан
ҷоиш нест, зеро ҳазлу ҳаҷв яке аз воситаҳои ифодаи олами
маънавийи инсон аст, ки бо ёрии он бо хислатҳои инсонистан
инсонӣ мубориза мебарад.

Ҳулосаҳо: 1. Носири Хисрав дар аввали фаъолияти худ
мувофиқи ақидаи ҳукмронии он замон подшоҳпараст бошад ҳам,
баъдҳо ба мавқеи халқии зиддифеодалӣ гузаштааст, вале бар-
ғалат дину мазҳаби исмилияро асоси назариявии он донис-
тааст. У шоир ва мутафаккири бузург аст.

2. Ҷаҳонбинии назариявӣ ва ғоявии ӯ хеле мураккаб ва
зиддиятнок аст. У дар ҷаҳонбинӣ идеалист, вале тақомулотӣ
табиӣро аз аҷроии фалак то унсурҳову набототи ҳайвону ин-
сон эътироф менамояд ва асоси ақидаву донишҳои ӯро рациона-
лизм) ташкил менамояд.

3. Дар масъалаҳои ҷамъият бадбахтӣ ва касофатҳои иҷ-
тимоиро, аз як тараф, аз нобаробарии иқтисодии ҷамъияти
феодалӣ эзоҳ диҳад, аз тарафи дигар, онро аз таъсири ҳара-
кати сеҳрангези сайёраҳо — фалак:

Кунад бо мо аз ин гардиш асарҳо,
Расад бо мо аз ишон хайру шарҳо...
Ҳар он-ч аз гардиши ин ҷарҳи ворун
Расад бар мо, набояд буд маҳзун...

Ба коми мо набошад ҳеҷ коре,
Ки моро нест ҳаргиз ихтиёре.
Ҳамон беҳтар, ки доим шод бошем,
Зи ҳар банду ғаме озод бошем.

ва тақдир хости худо маънидод карда, инсонро ба ризо ва таслим тарғиб менамояд, ки он ба ғоидаи синфи ҳоким мебошад ва ҳолати рӯҳияи оммаҳои оқизро акс кунонидааст.

Дило, ҳамвора таслими ризо бош,
Ба ҳар ҳоле, ки бошӣ, бо худо бош.

4. Дар масъалаҳои мазҳабӣ, нафрат ба синфи ҳоким ва уламои динии мазҳаби суннат пайрави ақидаи Кисоии Марвазӣ мебошад.

5. Ҷаҳонбинии Носири Хисрав асоси зоҳиди-мистики ва тарки дунёе дорад, вале ба мазҳаби исмоилия такъя менамояд:

Чи донӣ, чист дар кунчи харобот
Зи сӯзу дарди риндон дар муноҷот?
Далероне, ки биноён роҳанд,
Сарои масканатро подшоҳанд.
Ниҳода номи худ ҳар як гадое,
Ду оламо зада як пушти пое...
Ту худ бо раҳравон хеши надори,
Сару савдои дарвешӣ надори.

6. Пеш аз гузаштан ба мазҳаби исмоилия ва ақидаи зоҳидии тарки дунёе дар пайравии айёшон ва риндон будааст.

7. Дар эҷодиёти Носири Хисрав панду ҳикмати дар шакли тезисҳо ифода кардашудае ҷои асосиро ишғол менамояд. Азбаски панду ҳикмат дар шакли муҳокимаи илмӣ ифода ёфтааст, дар ин гуна асарҳои ӯ ифодаҳои образнок ҷои асосиро ишғол наменамояд. Дар асарҳои бадеӣ-лирикий ва фалсафии фикр, образҳои бадеӣ ва бонгарии забони модарӣ, ки вай онро «дурри дарӣ» номидасту бо он мефаҳрад, мавқеи ба назар намоён дорад ва услубан ба адабиёти асри X майл кардааст.

8. Ҳарчанд ки дар эҷодиёти Носири Хисрав насли илмӣ, фалсафӣ, мазҳабӣ, таърихӣ ва этнографӣ ҷои хурд надорад, вале назм мавқеи калон дорад.

9. Манзумаи «Мунозира бо худо» як навъ тезисҳо ва ҷамъбаоти ақидавии вай бо солиқсони мазҳаби суннат, пайравони ақидаи динии мушаббаҳа ва мучассама аст, аз ин ру, кӯшишҳои онро аз мерси адабии Носири Хисрав берун кардани шудани баъзе шарҳшиносон шиддати мубориҳои ақидавии он замонро суёт кардан аст.

10. Дар плани динӣ-мазҳабӣ баромад кардани Носири Хисрав намояндаи дин (умуман, дини расмӣ махсусан) будани ӯро нишон намедихад, баръакс як шакли муборизаи син-

фӣ аст, ки ба худ пардаи динӣ дорад ва онро шароитҳои таърихӣ асрҳои миёна муайян кардааст: «Дар вақти ҷангҳои динӣ номида мешудагӣ асри XVI низ ғал, пеш аз ҳама, дар бораи талаботи хеле мусбати моддӣ синфӣ мерафт; дар асоси ин ҷангҳо ҷи тавре кризисҳои соҳитари дохилӣ дар Англия ва Франция буд, низ муборизаи синфӣ меистод. Гарчанде он вақт ин муборизаи синфӣ пардаи диниро гирифта буд, гарчанде манфиатҳо ва эҳтиёҷот ва талаботи синфҳои алоҳида дар пардаи динӣ пинҳон мешуданд, аммо ин, қорро ҳаргиз дигаргун намекунад ва ба ин шароити замонаро ба осонӣ сабаб нишон додан мумкин аст»*.

АДАБИЕТ

1. Х. Мирзозода. Носири Хисрав. ж. «Шарҳи сурх», 1940, № 1.
2. К. Айни. Носири Хисрави Қабодиёнӣ. Сарсухан ба Гулчине аз девони ашъор. Сталинобод, 1957.
3. А. Е. Бертельс. Насир и Хосрав и исмаилизм, М., 1959.
4. Г. А. Ашуров. Решение основного вопроса философии Насири Хисрава. Известия АН Тадж. ССР. Отделение общественных наук Душанбе, 1963, № 1(33).
5. Г. А. Ашуров. Об отношении Носири Хисрава к Абубакру ар-Рози. Дар ахбороти илмии дар боло зикршуда, 1963, № 2 (34).
6. Х. Додиҳудоев. Очерки философии исмаилизма. Изд. «Дониш», Душанбе, 1976.

АҚИДАИ РИНДӢ

Ақидаи риндӣ дар давраи инкишофи ҷамъияти феодалӣ ба вучуд омадааст. Он шароити иқтисодӣ ва иҷтимоие, ки дар давраи феодализм ва ҳуқимронии ислом, мазҳабҳо, бидъат ва ҷараёнҳои гуногуни фалсафиро ҳамчун оппозицияи зиддиисломӣ ба вучуд оварда, ба давом ёфтани баъзе анъанаҳои динӣ ва фалсафии гузашта сабаб шудааст, ақидаи риндиро ҳам ба миён оварда буд. Замини асосии пайдоиши ақидаи риндӣ дар ҷамъиятест, ки дар он «**ҳамаи табақаҳои расмӣ империя аз ҳисоби мақидани охирин шарбати бадани деҳқонон зиндагӣ мекарданд**»**.

Мо тасдиқи ин фикрро аз пуфтори файласуфона, шоирона ва публицистии риндҳо ва мистикҳо мефаҳмем, ки онҳо дар асарҳоиашон аз нобаробарии иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии ҷамъияти феодалӣ шикоят кардаанд:

Ин ба сари ганҷ бароварида тахт
В-он ба яке кунҷ-дарун беаъзост.
Холид баӣр бистари хаз асту баз,
Чаъфар дар сарзун бурёст.

* К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. х., с. 128 (иқтибос аз сарсухани «Гулчине аз девони ашъори Носири Хисрав, сах. 9).

** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. 7. с. 357.

Чи тавре ки дар бобҳои боло дидем, оппозицияи зиддифеодалии асрҳои миёна дар шакли ташкилотҳои мистикӣ тасаввуф ва исмоилияву қарматия, ки дар айни замон ба дини ислом илҳод ё ки бидъат ба шумор мерафтанд, пайдо шудаанд ва тараққӣ карданд. Ин чараёнҳои илҳод ё ки бидъат дар ҷаҳонбинии фалсафӣ аз таълимоти Монӣ, назарияи ирфонӣ (гностицизм) Афлотун, ишроқидон (навафлотун) ва қисман буддӣ баҳравар мешуданд, ки асоси назария ва ғояҳои иҷтимоӣ зидди ғилофат, ки низ дорои ғилофи динӣ буданд (ва он ҳислати қувваҳои муборизи асрҳои миёна ҳам буд), дар зерин байрақи умумӣ ин чараёнҳои ғоявӣ мерафтанд. Қувваҳои прогрессивӣ дар ҷаҳонбинии фалсафӣ ба муқобили доғмаҳои суннатӣ дини ислом, илми фикҳ, ҳадис ва илми илоҳӣ он чараёнҳои гуногун фалсафии моддӣро пеш рондаанд ва бо ин роҳ низ мубориза мебуданд. Ин чараёнҳои фалсафӣ, чи тавре ки дар боби «афкори пешрави фалсафӣ дар мубориза ба муқобили ислом ва тасаввуф» дидем, аз сарчашмаҳои фалсафии гузаштаи ватани худ — ҷаҳонбинии фалсафии зарвонӣ материалистӣ ва атеистӣ, аз фалсафаи материалистона ва атеизми ҳинд лоқаята, фалсафаи Юнони қадим (аз фалсафаи материалистӣ Демокрит, Эпикур, Арасту ва дигарон) баҳраёб гардидаанд. Ба ҳамин тариқ, аз як тараф ислом бо доғмаҳои худ, аз тарафи дигар, илҳод ва бидъат, аз тарафи сеюм илмҳои дунёвӣ ва фалсафаи моддӣ бо ақидаи атеистӣ худ бо ҳам даст ба гирибон буданд. Динҳо, чи ислом ва чи илҳоду бидъату мистика ва тарки дунё, хор доштани одаму олам, тарғиби ҳаёти «он дунё»-ро, вале фалсафаи моддӣ ба муқобили дин ҳаётдӯстӣ, тарқ кардани орзуи ширин ва ваҳми «он дунё», ин дунёи нақдро ба насъи охираат надодан, аз ҳаёт лаззат бурданро тарғиб мекарданд. Ин хусусияти ғоявӣ гуруҳҳои тараққиловарро файласуфи илми қалом Шахристони (ваф. 1154) аз мавқеи душманона бошад ҳам, хеле хуб ва дуруст муайян кардааст» ...Пас, касе, ки худро инкор кунад..., бо чизҳои ҳисшаёнда ҳӯ мегирад ва ба он такъя менамояд ва гумон мекунад, ки оламе ҷуз он чӣ ӯ дар он аст — аз ҳурданияи лазиз ва дидани нағз вуҷуд надорад ва ҷаҳоне ғайр аз ҷаҳони ҳисшаванда махсус нест. Ва инон табиӣ ва дахриянд, ки ба маъқул ақида надоранд».*.

Авҷ гирифтани қувваҳои зиддифеодалӣ дар асрҳои миёна ва вобаста бар он ба ҷӯшу хурӯш даромадани илмҳои дунёвӣ ва фалсафаи моддӣ қувваҳои иртиҷоӣ ба ҳаракат даровард, муттаҳид намуд, ҷиҳатҳои иртиҷоӣ онҳоро зиёдтар кард. Қувваҳои иртиҷоӣ тасаввуф бо уламои ислом забон як карданд. Дар натиҷа, ба муқобили қувваҳои ҳалқии тараққиловар ҳучуми ҷиддӣ аз асри IX сар шуд ва он дар муддати

* Шахристони. Ал-милал ва ал-наҳл, Ледан, қисми 11, муқаддима Иқтибос аз маҷ. «Дунё», нашри соли 3, № 1, с. 71.

асрҳои зиёде давом ёфт. Он гоҳ қувваҳои тараққиёпарвар, қабл аз ин дар зери байрақи тасаввуф, илҳод ва бидъат данд, аз гурӯҳҳои иртиҷоие, ки бо онҳо иттифоқи муваққат дошт, ҷудо шуда баромаданд: «Аз қарни II то ба VI ҳиҷри қабл (яъне тасаввуф Х. М.) назҳ меёбад ва сипас даврони камолӣ худро тай карда, сар дар нишеб мегузорад. Суфига аз сурати илҳоди мамнӯъ ва матруд дар меояд ва каму беш ба ҷараёни расмӣ ва қонунии аср бадал мешавад ва асосан нӯрози ва тӯғёни тахти унвони дарвешӣ ва ринди ва қаландари ва хароботигарӣ ҳисоботи худро аз суфиёни солус ҷамъ мекунад»*. Ба ҳамин тарик, ба муқобили феодализм мафкураи он ислом ва тасаввуф гуруҳҳои нави оппозицион дарвешӣ, қаландарӣ, риндӣ ва хароботигарӣ ё ки аз нав таъкил қардагии қувваҳо ба амал меояд, ки машхуртарини он риндист. Байни тасаввуфи соҳидӣ, обиди ва суфиёни рӯё аз як тараф, дарвешону қаландарон ва махсусан риндон тарафи дигар, муносибати оштинопазири душманона ба ми меояд:

Бандаи яқравону яқрангем,
Душмани зоҳидони қаллобем.

(Убайди Зоконӣ)

Дарвешӣ ва қаландарӣ бештар дар байни оммаҳои нопахш шуд. Риндӣ равиҳои зиддӣ феодализм соҳаи мафкураи бештар табақаи зиёиёни ҷамъияти феодализм дар бар гирифтааст ва адабиёт, ки ягона майдони нисбатан озод буд, ҷамъиҳои худ қарор додааст. Пас, дар давраи нави таърихӣ ғалабаи иртиҷоӣ динӣ ақидаи риндӣ ягона оппозицияи зидд феодализм буд, ки ҷи ақидаи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маишӣ феодализм ва ҷи ҷаҳонбинии мистикиро ба зери танқиди беамал гирифтааст. Шубҳае нест, ки дар ақидаи риндӣ боқимонд таъсири ақидаи тасаввуфӣ мавҷуд буд, вале мавқеи қаландарӣ набоист. Дар ақидаи риндӣ ҷи асосиро ҳаёдӯстӣ ба муқобили таркии дунё, унсурҳои атеистӣ ба муқобили диндорӣ худҷӯй, тарғиби инсондӯстӣ, адолат, дӯстӣ ва рафқат ва ғол менамояд, ки он ба муқобили зулм, ваҳшоният, молу ҷарасти, ҳасосат, бераҳмӣ ва бемуруватӣ, ки дар ҷамъияти феодализм ҳукмрон буд, равона шудааст. Аз ин нуқтаи назар баъзе масъалаҳои ахлоқ, ки ба муқобили ахлоқи ашроф бештар ринда шуд.

Амун бояд бубинем, ки ақидаи риндӣ аз кадом сарчашмаҳои маънаӣ об хӯрдааст. Азъанаҳои ғоявии риндиро азъанаҳои пешини пешрави мамлакати худ ва кишварҳои ҳамаҷоя, ки гузаштаи ватани мо бо онҳо алоқаи маданӣ дошт, ҷамъиҳои қардан лозим меояд.

* Ниг. Маҷаллаи «Дунё», нашри соли дуюм, № 2, с. 101 (иктисоди аз китоби Доктор Ғанӣ. Таърихи тасаввуф дар ислом).

Ақидаи риндӣ дар навбати аввал аз чор манбаи маънавии гузашта баҳрааманд шудааст: Манбаи нахустин — ақидаи материалистӣ ва атеистии стихиявии зарвония аст, ки чараёни фалсафавии ватани мо буд. Бесабаб нест, ки образи оппозиционии муғон, ки ба динии расмии давлатии зардуштӣ мухолифат доштанд, дар адабиёти риндӣ ҳамчун образи мусбати маънавӣ дохил шудаанд ва инҳо (муғон ва пири муғон) образҳои мусбати анъанавии ин ақида буданд. Риндон аз зарвония ғояи ҷабри табиӣ, инкори ба худ ҳоси худо, раёи дин, инкори маодӣ охират, тарғиби ҳаётдӯстӣ, варзидани ишқи инсонӣ ва ғайраро мерос гирифтаанд: «**Бархе аз муаллифони эронӣ ҳадс заданд, мӯҳтамал аст, ки баъзе аз навариёти риндон ва хароботиёни даврони пас аз ислом бо бақоё аз андешаҳои меҳрпарастӣ марбут бошад**».* Риндӣ аз тасаввуфи ибтидоӣ озодфикри, тавсифи ишқ, шубҳа ба дурустии таълимоти дин, танқиди зоҳирпарастӣ, ахлоқи солим, сабру қаноат, маломаткаши, покизагии ахлоқ танқиди охирату низми дин, давлат, тавсифи инсондӯстӣ ва раҳму шафқат, иродаи қавӣ ва ғайраро мерос гирифт. Дар ҷаҳонбинии баъзе аз риндон вучуд доштани ақидаи худочуии ирфонӣ (ваҳдати вучуд) низ таъсири тасаввуфи пешина аст. Риндӣ авомфиреби, солусу риё, бо синфи ҳоким забон як кардан, дар гуфтору амал фирқ доштан, хурофотпарастӣ, душманӣ бо ҷилму ақл, фасодкорӣ, тӯҳмат ва ғайраро, ки хислати ботинии суфийи даврҳои сонист, бо танқид ва сарзаниш ҷад менамояд.

Сарчашмаи дуюм — ақидаи моддиюнӣ ва атеистии ҳинд **локаята** аст, ки одамони тараққиқпарвари гузаштаи ватани мо аз қадим бо он шиносӣ ва алоқаи ғоявӣ доштанд. Сардори ин чараён Брихохоспоси (асрҳои 8—7 п.м.) ба муқобили оини риёзат, тарки дунё ва дарवेशии Ҳинд кеши айшу лаззат ва парастигиҳои зиндагиро пеш ронда буд. Ақидаи риндӣ ва чараёни фалсафии вай даҳрия бо мактаби фалсафии «чорвожа»-и халқҳои эронӣ ва «чорвок»-и Ҳинд, ки шоҳе аз локаята буд, робитае дошт. Пайравони ақидаи чорвок ба чорумсури обу оташу хоку бод эътиқодманд буданд. Онҳо аз мавқеи материализми стихиявӣ ба муқобили таълимоти дин мебароманд. Онҳо ҷаннатро инкор карда, меғуфтанд, ки инсонҳо бояд аз неъматҳои моддӣ ҳаёт баҳравар шаванд ва барои ҳаёти нобудан «ондунёӣ» худро қурбон накунанд. Пайравони ин ақида ғояи дарवेशии тарки дунёро, ки роҳи аз азобҳои моддӣ ва маънавӣ ҷамъият ҳалос шудан медонистанд, қабул намекарданд, зеро ин тавр аз ҳаёт гузаштан инсонро аз лаззати ҳаёт маҳрум мекард мақсади ҳаёт бошад, дар лаззат аст, — меғуфтанд. Таълимоти локаята, ки одамонро ба зиндагонии фатолона даъват мекард, ба нуқтаи назари дини муқобил гузашта шуда буд. Мувофиқи таълимоти чорвок ва локаята ба даст даро-

вардани лаззат талаби ҳаёт аст. Лаззат (қомо) ва сарват (ортҳо) мақсади аслии зиндагӣ ва қору бору кӯшиш аст. Нек чист? Он чӣ сабаби лаззат аст. Бад чист? Он чӣ боиси аламу азоб гардад,— меғуфтанд. Сарват барои ҳама дарқор аст, ки ба воситаи он лаззат гиранд. Биҳишту ҷаҳаннам афсона аст. Дар таълимоти китоби «Қомосутро»-и ҷорвоқ чунин фикре ҳаст: Барои лаззати наъсия биҳишт лаззати нақди ин дунёро аз даст додан мумкин нест. Бо ин мақсад дар фасли ду-юми китоби «Қомосутро» чунин мақол оварда шудааст: «Қабулари имруз аз товуси фардо беҳтар аст. «Садафи воқеи аз сиккаи заррин, вале носира бартар аст». Нодон қасе, ки нақдинаи худро ба қасе амонат диҳад»*.

Адабиётшиноси эронӣ Содик Ҳидоят дар муқаддимаи «Таронаҳои Хайём» нуқтаи назари ҷорвоқро аз китоби «Гулистони мазоҳиб нақл карда гуфтааст: «Ақидаи ҷорвоқ он аст, ки ишон гуянд: «Чун сонёи падиқор нест ва идроқи башари бадон муҳит наёрад шуд, моро ҷаро банди мазмун ва мавҳум, бал маъдум бояд қард ва бақри навиди ҷаннат ва роҳати он аз қасрати хирси аблаҳона даст аз неъматҳо ва роҳатҳо боз дошт? Ақл нақдро ба наъсия надиҳад. Он чӣ зоҳир нест, бовар қарданро нашоёд. Таркиби қасад аз маволиди аносирӣ арбаа аст. Муқтазаси табиат якчанд бо ҳам таълифпазир шуданд... Чун таркиб муталасси шавад, маоди аносир ҷуз унсур наёрад буд. Баъд аз таҳриби қохи тан уруче ба барини вағани нозу наим ва ё нузул ба нору ҷаҳим нахоҳад буд»**.

Манбаи сеюме, ки ақидаи риндӣ бояд аз он баҳра бурда бошад онини айшпарастии Миср аст. Осиёи Миёна ва Эрон бо ин мамлақати қадимии ғажвораи маданияти ҷаҳон алоқаи дариға дошт. Дар яке аз порчаҳои қадимии папируси Миср, ки онро дар форсӣ-тоҷикӣ «**нағмаи барбатнавоз**» тарҷумаи қардан мумкин аст, фикрҳои зиддиқадимии айшпарварӣ акс ёфтааст. Шеърҳои аксунандаи ин нағма дар замонҳои қадим машҳур будааст, синҳоро дар базмҳо меҳондаанд ва ба деворҳои қабр мекандаанд. Матни «Нағмаи барбатнавоз» чунин аст: пайқарҳо набуд мешаванду қасадҳои дигар ҷои онҳоро мегиранд. Аз замонҳои мо то ин қониб (қору ҳол) чунин будааст. Фиръавҳое, ки пеш аз мо зистаанд, инак дар эҳтироми худ хуфтаанд ва онҳое, ки қабрҳоро сохтаанд, низ дигар нестанд. Оё чӣ шудаанд? Ман суҳанони Эм Ҳуҷаб ва Ҳордафиро шунидаам. Суҳанони ин мардон дар даҳони ҳама ҳаст, вале қабрҳои онҳо чӣ шуд? Девоҳояш фуру рехта ва асаре аз он ба ҷой нест. Гуё ки худ набудааст. Қасе аз он ҷаҳон наёмадааст, то ки бигӯяд, ки рузгузарониаш чӣ гуна будааст, то ин ки ба дилҳои мо таскине бахшад. Пеш аз он ки ту низ ба он ҷое рӯй оӣ, ки онҳо рафтаанд, шод бош, то ки дилро водор

* Ниг. Иқтибос маҷ. «Дунё», нашри соли 2, № 1, с. 94.

** Иқтибос аз сарсухани Содик Ҳидоят ба таронаҳои Хайём, Техрон, 1339, х. ш., с. 59.

кунӣ, ки фаромӯш кунад, ки рӯзе туро ҳам дар гӯр хоҳанд ниҳод. То зиндаи аз дунболи хоҳиши дил бирав, бо мараммаке сару кор соз, ҷомаи нозук бар тан кун, худро бо равшанҳои муаттари худоён зимод намо, лаззатҳои худро зиёд соз ва мағзор, ки дилат пажмурда шавад. Дар ин ҷаҳон пайрави дили худ бош. То рӯзи гирияндагӣ наояд, ғамгин машав. Диле, ки оромӣ ёфт, ноларо нахоҳад шунид. Гирияндагӣ туро аз торикии дунёи таги замин (яъне гӯр Х. М.) халос нахоҳад кард. Рӯзхоро бо шодӣ гузарон ва барои ҳар кор дилро андӯхгин макун. Ҳар кас боигарии худро ба гӯр нахоҳад бурд. Касе ки рафтааст, боз гаштани нест.*

Манбаи чоруме, ки риндӣ аз он метафисикист баҳраёб бошад, ҳедонизми Юнони қадим ва таълимоти Эпикур аст. Ҳедонизм дар Юнони қадим аз мактаби фалсафии серноикҳо сар шудааст. Сабаби усули пайдоиши ин ҷараён аз он иборат аст, ки ҳисро асоси маърифати инсонӣ мешумориданд. Бо ифодаи В. И. Ленин ҳис ба дараҷаи назарияи маърифат бо назарияи ахлоқэтика омухта шуд.** Онҳо меғуфтанд, ки «агар манбаи илм ҳис бошад, пас ором кардани ҳиссиёт ва оро бо лаззат таъмин кардан асоси бехтарин ва муҳимтарини ахлоқ аст». Аристип (435 п. м.), ки дар маъхазҳои шарқӣ Аристипс меномиданд ва Теодори машҳури кофир (атеист), ки асри IV п. м. гузаштааст, асосгузори ва сардори мактаби фалсафии ҳедонизм будаанд. Теодорро барои бо ҳудо муҳолифат карданиаш аз ибодатхона (Отан) рондаанд. «Адада» монанди «қомо»-и ҳиндӣ ба маънои лаззат» ё ки «айш» аст. Агар алоқаҳои маданияи Шарқи Миёна ва атрофи баҳри Миёназаминро ба назар гирем, байни ҳамдигар алоқаи ғоявӣ доштани ин ҷараёнҳо мумкин аст. Пайдоиши ин ё он ақида дар ягон кишвар на ҳамеша аз таъсир, бештар аз ягонагии заминҳои ҳаётии он мамлакатҳоаст. Ҳар се ҷараёни ғоявӣ ҳам бар зидди ақидаҳои мазҳабӣ-динӣ равона карда шудаанд. Онҳо ба дунёи пурхавфу ҳароси қиёмату дӯзах дунёи моддӣ бо роҳати айшро муқобил гузоштаанд. Шiori ин ҷараёнҳо: «дунёи нақд аз онӣ мо ва дунёи насья аз онӣ зоҳидон» буд. Азиз доштани тани инсонӣ ба ақидаҳои зоҳидӣ-мистиқии онро ҳор доштани сӯфийён ва рӯҳонён зид гузошта шудааст.

Ҳамин тавр, ҳамаи манбаъҳои номбаршуда ва ҷараёни риндии адабиёти форсу тоҷик қувваи оппозитсионии асрҳои гузашта бар зидди онҳо ва парки дунёи мистикӣ будааст.

Дар ин фикрҳо бисёр мазмунҳои ҳастанд, ки мо онҳоро дар шеърҳои Рӯдакӣ, Хайём, Убайди Зоконӣ, Ҳофиз ва дигарон мебинем. Дар гуфтаҳои онҳо эътирози ғазаболудӣ риндон, фикрҳои ба муқобили дину мазҳаб баён кардашудае ҳастанд, ки зоҳидонро сарзаниш мекарданд. Ин гуфтаҳо зимнан барои

* Иқтибос аз маҷ. «Дунё», нашри соли 2, № 1, с. 93.

** Ниг. В. И. Ленин. Философские тетради, с. 260.

тасаллои хотири нозуки зиракон ва донишмандони ҷаҳон буд, то ки азоби замони шум ва хатарноки худро фаромуш кунанд, ки дигар онҳоро азоб надиҳад. Барои ин бояд худро ба айшу роҳат зананд, то ки азобҳоро фаромуш намоянд. Фикрҳои айшпарастии инҷаҳонӣ, ҳар чанд ки ба муқобили тарки дунёе ва тарси азоби қабру қиёмат роли бузурге бозидаанд, вале барои камбағалон аҳамияти амалӣ надоштанд, зеро танҳо одамони сарватманд (агар онҳо мумкин набошанд) аз пайравии ин ақида метавонистанд баҳраманд шаванд. Барои ғуломон ва меҳнаткашонӣ дунёи қадим, ки қути рӯзмарраи худро ба зӯр меёфтанд, кимате надошт, баръакс, ба онҳо ҳамаи тарғиботи динӣ ва мистикӣ мефорид, зеро аз ҷодорӣ аз таълимоти мистикӣ тасалло меёфтанд.

Аз ин ҷост, ки меҳнаткашонӣ ҷамъиятҳои гузашта хотири ранҷида ва азобкашидаи худро на бо оини айшу лаззат, балки бо кеши риёзат, тарки дунёе, таслим ва қаноат ором мекарданд ва классикҳои марксизм-ленинизм риёзат ва тарки дунёро аломати ба сарватмандон ва рад кардани молу мулки дороён медонанд, ки он нуктаи назар хоис ақидаи мистикист. Кешӣ лаззату айш ва беҳабарӣ аз масти воситаи гурези аҳли меҳнати ақлӣ, аз ҳаёти носозкор буд. Ин равиш дар айни замон огоҳии ҷамъае буд, ки қуввати бо он авзон бад мубориза кардандро ҳам надоштанд, вале ба он ҳол таслим ҳам намешуданд ва ба бори вазнинаш сабру таҳаммул ҳам намекарданд. Аз кори ҷаҳон бисёр огоҳ будан ҳам боиси дарди сари зиёде мешуд. Ин маъниро Шаҳиди Балхӣ дар қитъаи бо мисраи «Агар ғамро чу оташ дуд буди» саршавандаи худ хеле хуб баён кардааст. Ба ҳамин тарик, хирадмандоне, ки аз азоби дунёе ғами зиёде доштанд, агар сарватманд бошанд, худро ба лаззат мезаданд ва он ғамро бо айш мекуштанд, ё худро ба панӯҳи он мегирифтанд:

Он рӯз, ки нест худ шароби покам,
Заҳре бувад ар даҳр диҳад таръекам.
Заҳр аст ғами ҷаҳону таръекаш май,
Таръеҳ хӯрам зи заҳр набвад бокам.

Аз ин мулоҳизаҳо маълум мешавад, ки ин ду шакли мубориза лаззатгирӣ (ҳедонизм) ва риёзат ду шакли муборизаи иҷтимоии ду табақаи ҷамъият будааст. Азбаски ин ду шакли мубориза дар ҳамаи мамлакатҳо заминаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дошт, дар ҳама ҷо рӯй мебуд. Ҳамин ҳолосаро ҳам бояд гуем, ки аз кеши риёзату тарки дунёе дида оини айшу лаззат тараққишпарвар буд, зеро ҷунон ки дар амалиёти пайравони Мони, суфиҳо ва исомииҳо дидем, ақидаи риёзат ва тарки дунёе одамонро ба таслим, ризо, нотавонӣ, заъфи характер ва маъюсия ноҷӯмедӣ мебурд, вале кеши айш мардумро ба зиндадилӣ, ҳаёлдӯстӣ, шод будан, инқори таълимоти дину мис-

тика ва ғайра меомӯхт, ки чиҳати пешрав дошт. Пас, ин чараёнҳои айшпарастии қадим ҳеҷ гоҳ бо айшпарастии буржуазӣ (экзистенциализм) муқоисашаванда нест. Назарияи айшпарастии гузаштагонро бе тафсилоти таърихӣ тағриб намудани капитализми ҷаҳонӣ вайрон кардани анъанаҳои мусбати гузаштагон аст.

Азбаски ислом мафкураи расмӣ ва ҳокими ҳилофат ва давлатҳои исломӣ буд, худ аз худ маълум аст, ки риндӣ ҳамчун чараёни оппозиционӣ ба муқобили феодализм равона шудааст. Дар ин бора классикҳои марксизм ишораи махсус кардаанд. Дар ақидаи риндӣ мавҷуд будани унсурҳои ҷаҳонбинии худочӯӣ ва идеалистӣ ҳолати табиист, зеро «хукмронии мафкураи ислом дар ҳаёти рӯҳию маънавии ҷамъият чунон пурқувват буд, ки ба муқобили он баромадан одатан шакли динӣ дошт. Дар ин гуна шароит мутафаккирони халқҳои форсу тоҷик, ки ба муқобили иртиқои динӣ мебаромаданд, дар бисёр ҳолатҳо, ҳар чанд ки то ба дараҷаи ғояҳои материалистӣ расидаанд, вале ҳанӯз асосҳои ҷаҳонбинии диниро ошкоро танқид карда натавониста буданд»*.

Аз он сабаб ки қувваҳои бо ислому тасаввуф муборизабаранда иттифоқ доштанд ва ақидаи риндӣ мафкураи умумии онҳо буд, дар зерин байроқи умуми ақидаҳои гуногуни аз ҳам фарқкунанда ҷамъ омада буданд. Аз ин ҷост, ки риндӣ дар дохили ҷаҳонбинии худ чараёни ягона нест, вай аз ақидаҳои дигар қариб ҳар нуқтаи назарро, ки исломи расмӣ — мафкураи синфи ҳоким ва тасаввуфи зоҳидӣ-тарки дунёро танқид, ибқор ва рад карда бошад, ба худ қабул кардааст. Бинобар ин, дар он мумкин аст, ки унсурҳои материалистии заравония (образини муғон), таълимоти эпикуристӣ, ҳаётдӯстӣ, ки талабҳои даҳриён аст, майли дар шаклҳои ифодаи ваҳдати вучуд фикр баён намудан, аз эиддиятҳои таълимоти динӣ истифода намуда, динро инқор кардан, аз принципҳои ваҳдати вучуди тасаввуфӣ фоҳида бурда, танҳо худоро эътироф карда, вале дину шариати исломро рад намудан ва ғайра мавҷуд бошанд. Дар ақидаи риндӣ хусусиятҳои бидъат (ересь)-ро низ ёфтаи мумкин аст.

Чараёни риндӣ дар адабиёти форсу тоҷик асосан аз Рӯдакӣ оғоз, дар Хайём инкишоф ёфта, дар Ҳофиз ва Убайди Зоконӣ ба поёи баланди худ расидааст, ки баъд аз он аксарият ба онҳо пайравӣ карда, онро ҳамчун анъанаи мусбат давом додаанд.

Чараёни риндӣ дар адабиёти илми то ҳол бояду шояд мавзӯи баҳс қарор наёфта бошад ҳам, ки будани «ринд» дар адабиёти бадеӣ борҳо аз ягон чиҳат мавриди муҳокима гардидааст. Калимаи «ринд» дар адабиёти бадеӣ воҳеҷӯрад ва маъ-

* А. Богоутдинов. Очерки по истории таджикской философии. с. 49.

лум мешавад, ки дар муддати асрҳои зиёде диққати аҳли адаб-ро ба худ ҷалб кардааст:

Май шоҳу ҳақиму ринд бояд, ки хӯрад... (Ибни Сино). Ин калима дар шеърҳои Ҳайём, Убайди Зоқонӣ, Ҳофиз ва ғайра хеле зиёд қор фармуда шудааст. Агар саҳв накунам, аввалин маълумоти нисбатан батафсил, вале субъективонаро Саъдӣи Шерозӣ, ки дар мавқеи дарвешӣ истодааст, дар «Гулистон» дар муқоиса бо дарвеш додааст: «Тариқи дарвешон зикр аст ва шукр ва хидмат ва тоат ва исор ва қаноат ва тавҳид ва таваккул ва таслим ва таҳаммул. Ҳар кӣ бад-ин сифатҳо мавсуф аст, ба ҳақиқат дарвеш аст, ки дар қабост, аммо ҳарзагӯи бенамоз ва ҳавопарастӣ ҳавасбоз, ки рӯзҳо ба шаб орад дар банди шахват ва шабҳо ба рӯз қунад дар ҳоби ғафлат, бихӯрад, ҳар чӣ дар миён ояд ва бигӯяд ҳар чӣ бар забон ояд ринд аст, агар-чи дар абост».

Чи тавре ки мебинем, Саъдӣ бо вучудӣ мисли риндҳо ҳалқ-парвар, инсондӯст ва озодиҳо будан, шояд аз сабаби дигар будани ҷаҳонбинии фалсафӣ ва равиҳои ғоявиаш риндонро «ҳарзагӯи бенамоз», «ҳавопарастӣ ҳавасбоз», «дар банди шахват», «дар ҳоби ғафлат», бо ибораи дигар, фосиқ ва зиндиқ номидаст, ки ин айбҳо дини ислом ва тасаввуф ба онҳо меод. Аз муносибати мусбати Саъдӣ ба дарвешон маълум мешавад, ки вай дар мавқеи суфиёни дарвеш меистад. Аз гуфтаҳои Саъдӣ ва шоирони дигар пай бурдан мумкин аст, ки дарвешону риндон аз ҷиҳати ғоявӣ аз ҳам фарқи ҷиддӣ доштаанд.

Зиддияти ақидавӣ ва тариқати дарвешону риндон ва ба ҳамдигар бо нафрату адоват нигоҳ кардани онҳо аз порчаи Саъдӣ, Убайд ва дигарон маълум мегардад. Дар порчаи Саъдӣ риндон, дар назми риндӣ дар навбати аввал зоҳидсину суфиён дар образи манфӣ тасвир ёфтаанд:

То чанд маломат кунӣ, эй зоҳиди хом?

Мо ринди ҳароботию мастем мудом.

Ту дар ғами тасбеҳу риёву талбис,

Мо бо маю маъшука мудомем ба ком.

Агар дар порчаи Саъдӣ дарвешон ҳамчун одамони нек ба риндони «фосиқ» зид гузошта шуда бошанд, дар ин рубоии Ҳайём баръакс, риндон ҳамчун одамони дорони ҳислатҳои пок ба «зоҳидони хом», ки ахлоқи онҳо аз «риёву талбис» иборат аст, зид гузошта шудаанд. Ҳайём аз «ҳароботию маст» будани риндон, ки гурӯҳи оппозиционии зиддифеодалӣ ва зиддизоҳидии асрҳои миёна мебошанд, мунқир нест. Вай танҳо образҳои манфию мусбати онҳо, балки равияву тарзи ҳаёту ахлоқи зоҳидон ва риндон (ҳаётдӯстӣ)-ро низ зид мегузорад.

Оҳ аз ин суфиёни азрақпуш,
Ки надоранд ақлу донишу ҳуш.

* Саъдӣ. «Гулистон», ҷопи Истамбул, с. 100.

Рақсро ҳамчу най камар баста,
Лутро ҳамчу сурфа ҳалқа ба гӯш.
Аз пай сайд дар паси зану
Мутаррасид чу гурбаи хомӯш.
Шукри онро, ки нестӣ суфӣ,
Айш мерону бода мекун нӯш.

Аз ин порчаи шеърӣ ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки образи риндон ба таври қатъӣ ба образи суфиён — зоҳидон ва дарвешон зид гузошта шудааст:

Мо шайху зоҳид камтар шиносем,
Ё чоми бода ё кисса кӯтоҳ.
Аз қавли зоҳид кардем тавба
В-аз феъли обид астағфируллоҳ.

(Ҳофиз)

Дар ин байт образи мусбати нисбии касоне ба вучуд оварда шудааст, ки ба гуфтаҳои рӯҳониён — шайхҳо ва суфиён (хир-қапӯшон) мункиранд, таълимоти онҳоро эътироф наменамоянд, балки аз шунидан ва амал кардан ба қавли зоҳидон тавба кардаанд ва ба таври қатъӣ ба қавлу эътиқоду ахлоқи онҳо ҳаётдӯстиро, ки рамзи он «маю ишк, рақсу суруду шавқ» аст, зид гузоштаанд.

Образи шахси риндро Хайём боз ҳам инкишоф дода, онро ҳамчун шахсе тасвир кардааст, ки ба ҳамаи қори дунёву охи-рат эътиборе намедиҳад, наменамояд. Азбаски дар шароити ҳукмронии дини ислом ин тавр шахс бояд ба ҷазое дучор шавад, «Шоир истеъзоомезона, вале бо ифтихор ба воситаи саволи риторикӣ маҳз ҳамин тавр шахс будани риндонро қайд наменамояд, ки онҳо дунёи феодалиро бо ҳамаи «хубиҳову бадихояш» пушти на задаанд. Ин ҷо образи хеле индивидуалие тасвир ёфтааст, ки ба олами ҳиссиёти ботинии худ бисёр чуқур фуру рафта, вале худро аз олами онрӯза боло дидааст ва ба ҳаёти моддӣ маънавии олами ислом безътиноён рафтор карда, бо гуруҳ бар болои «хини замин» нишаста, ба он нописандона назар меандозад:

Ринде дидам нишаста бар хини замин,
На куфр, на ислом, на дунё, на дин,
На ҳақ, на ҳақиқат, на шариат, на яқин
Андар ду ҷаҳон киро бувад захираи ин?

Риндон, ки каландар ва ориф ҳам номида мешаванд, бо баҳонаи он ки дар тариқати худ аз таклифҳои дину шариати исломӣ болю меистанд, исломро инкор наменамоянд ва худро аз

исломиён боло мегузоранд: «қаландар орифест, ки кораш боло гирифта, аз қайди тақолифи шаръӣ рағба бӯшад»*.

Пас, ба дунёи феодали ва дину шариату қонунҳои он ва мартабаву мансабҳои мусулмонӣ нописандона нигоҳ кардан ва онро пушти по задан яке аз хислатҳои барҷастаи риндон мебошад, зеро онҳо бо ин роҳ онро рад кардаанд.

Саной дар қасидаи «Ҷидоли Бӯҳанифа бо марди даҳрӣ» образи хеле барҷастаи шахси риндро, ки дар ҷаҳонбинии ӯ ақидаи материалистӣ ва атеистӣ ифода ёфтааст, эҷод кардааст. Ӯ ин тасвириро на бо мақсади эҷод намудани образи мусбати ринд-даҳрӣ, балки уро дар назари хонандаи ҷоҳил ва мутаассиб, сиёҳ ва гунаҳкор нишон додан тасвир кардааст, то ки пайравони мазҳаби Бӯҳанифаро ба вай муқобил гузорад. Дар амал бар ҳилофи хоҳиши ӯ, ба ҷои ин ки образи даҳрӣ хираву сиёҳ, вале образи Бӯҳанифа равшан шавад, образи даҳрӣ барҷаста шуда баромадааст. Аз рӯи тасвири Саной даҳрии (ринди) «палиду нобакору шӯх» ба пеши халифа омада, низоҳори ақида менамояд:

Ин чи банд аст аз шариат бар танат, гуфт, эй амир?

Ёфта-стӣ подшоҳӣ, хуш хӯру беғам гузор.

Рӯзаву ақди никоҳу дур будан аз мурод

Ҳаҷҷу ғазву амраву ин амрҳои бешумор...

Гуфт: расми шаръу суннат ҷумла тазвиру риёст,

Сар ба сар гетӣ қадим асту надорад кирдугор...

Ҳаст олам чун ҷарогоҳево мо чун манзили,

Чун бирафт ин манзили, гирад дигар кас марғзор.

Ку мунаҷҷим, ку масоҳиб, гӯиё маълум кун?

Ибтидо пайдо куну мар-интихоро ҳуччат ар...

Он ки гуфт аз роҳи одам панҷу панҷсад беш нест,

Насри воқеъ дар ҳамаҷа чун кардаанд он ҷо нигор.

Ин ҳама зарку фусун асту дуруғу шаъбада,

Ҳилату найранг донанд ин суҳанро хушёр!

Дар ақидаи ин шахси даҳрӣ ё ки ринд дунё қадим аст, офаридгор (худо) надорад, моро касе намеофарад, яъне аз ӯи қонунҳои табиат бе иштиёри худ меомем, дар дунё афроди инсон муваққатӣ (манзили) мебошанд, дунё аз ҳаюло, унсурҳо ва табиҳо ва қонунҳои онҳо иборат аст, вай ибтидо ва охир надорад. Дар ин дунё бояд хуш, хуррам ва шоду хурсанд зиндагӣ кунем. Он ҷи меғоянд, ки ба пайдоиши одам 5500 сол шудааст, афсонаву дуруғ мебошад. Он ҳама амру фармону дабдабаву давлатдорӣи халифа ҳеҷ аст ва маъни надорад.

Инсондӯстӣ хислати аз ҳама барҷастаи риндон аст ва онҳо ин хислатро бо ноинсофӣ, беадолатӣ, бераҳму шафқатӣ ва бемуруввати, ки дар пайравони ислом буд, зид мегузоранд ва

* Шиблии Нӯъмонӣ. Шеър-ул-Аҷам, ҷ. 5, с. 106.

мусулмониро аз дараҷаи инсонӣ паст мениҳанд. Ин маънӣ дар байни машҳури «бе муаллиф» хеле равшан ифода ёфтааст:

Ҳазор сол бувад аз ту мусулмонӣ,

Ҳазор соли дигар то ба ҳадди инсонӣ.

Ҳадди инсониро, ки дараҷаи олии мартабаи шахс аст, ҳода ва мартабаи риндон шуморидаанд ва ҳудо муборизони хушбахтӣ ва ӯсиштагии инсонҳои нек медонанд. Шiori онҳо дунёи феодалиро барҳам задан ва аз нав сохтани дунёест, то ки инсон дар он осон ва ӯзодона зиста тавонад:

...в-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,

К-озода ба коми худ расидӣ осон.

(Хайём)

Ин ҷиҳати хуби ҳислат ва ғояи риндонро қайд карда истода, бояд таъкид намоем, ки инсондӯстии риндон ҷиҳатҳои нуқсон-заъфи миқоз — ба азову шиканҷаву маломату тўхмату озори дигарон (золимон ва бадтинатон) розӣ будан, сабр кардан ва ба касе озор нарасониданро ҳам дорад, ки аз ҳислатҳои заъфмиқозии тасаввуфӣ ба тариқи мерос гузаштааст.

Чунин ақида инъикоси заъфи ҳолати рӯҳияи меҳнаткашони асрҳои миёна ва аз муборизаҳои озодихоҳӣ дур будани риндон буда, ба зарари меҳнаткашон ва ғойдаи золимон ҳизмат мекунад. Бо вучуди ин, чунин ҳолат азбаски аз ҳислатҳои инсондӯстӣ сар задааст, аз ҳислатҳои одамбадбинӣ ва бераҳму шафқати намоёндагони синфи ҳоким беҳтар аст.

Ҳислати шоиистае, ки ба риндон нисбат медиҳанд, — ошикист. Олами ишқро интиҳоб кардани риндон аз беҳадду қанор будани азову азиятҳои ҷамъияти феодали ва дар он ҷода натавонишани идеяҳои озодихоҳии худ буда, роҳи ҳалосиро дар ишқи беозор, беғараз ва роҳатбахш ёфтаанд ва ҳислатҳои наҷибонаи ишқу ошиқро сароидаанд. Ринд ошиқи аз ҷама бовафоест. Дин ва ҷаҳолатпарастони ислом ошиқони риндро ҳамчун фосиқон маънидод мекунанд, ки тўхмати маҳз аст. Риндон ҳислати ошиқиро дараҷаи баланди инсонӣ мешуморанд ва ҳудро пайравии комили ин роҳ медонанд. Ишқу ёрварзидани риндон дуроӣ маънии иҷтимоӣ ва эътироз ба синфи ҳоким буда, онро ба бўсидани дастии зоҳидону ҳокимон, ки маънии фурутанӣ, хушомадгӯӣ ва худхоркунии дорад, зид гузоштаанд.

Ҳислати дигаре, ки риндон ба ҳудашон нисбат медиҳанд, майпарастист. Ин ҳислат дар замони мо ҳам маънан ва ҳам амалан ҳислати манфист. Ин масъала дар ҳислати мусбати риндон ҳам маънии нисбӣ дорад, зеро майпарастӣ қабули ақли солим нест, аммо майпарастии онҳо на аз аёшӣ ва кайфусафопарастӣ (чунонки дин маънидод мекунад) балки аз ға-

ми беинтиҳои замони феодалист. Аз ин рӯ, худро ба май ме-
заданд, ки гӯё торочгари «ғами бекарони замон» буд:

Ғами замона, ки ҳеҷаш карон намебинам,
Давош ҷуз ғами чун арғавон намебинам.

(Ҳофиз)

Вақте ки ба гуфтаҳои шоирони ринд назар меандозем, ме-
бинем ки риндон одамони норозӣ аз ҳаёти феодалӣ ва ноба-
робариҳои он мебошанд, душманони масҷиду мадрасаву хо-
нақоҳ, ба ақидаҳои динӣ шак оваранда, одамони дур аз ҳар
гуна хислатҳои нопоқанд. Аммо ислом ва тасаввуф риндонро
барои «майпарастӣ» ба зиндиқӣ ва фосиқӣ айбдор карда, аз
рӯи душманӣ онҳоро одамони дӯзахӣ ва сазовори лаънати
худо медонад:

Рӯзи май хӯрдан ба дӯзах рафтӣ зи базм,
Сад ҳазсон «офарин», ба рӯзи май хӯрдан-т бод.
То ту рафтӣ, оламе аз рафтани ту зинда шуд,
Гарчи аҳли неъматӣ, раҳмат барин мурдан-т бод.

(Саной)

Хислати дигари хуби нисбие, ки ба риндон нисбат меди-
ҳанд, ахлоқи нек аст. Аз навиштаҷоти намояндагони дин ва
тасаввуф, чунон ки дар боло дидем, риндон дар ахлоқ ва ҳул-
ку атвор «Ҳавопарастии ҳавасбоз» номида шудаанд. Дар гуф-
тор «бигӯянд ҳар чӣ бар забон ояд» — гуфтаанд, ки айни ха-
тост, зеро шахсони солеҳанд:

Мо нагӯем баду майл ба ноҳақ накунем,
Ҷомаи нас сияҳу далки худ азрақ накунем.
Рақами муғлата бар донишу дафтар накашем,
Сирри ҳақ бо варақи шаъбада мулҳақ накунем.
Айби дарвешу тавонгар ба каму беш бад аст,
Қори бад, маслиҳат он аст, ки мутлақ накунем.
Хуш бӣронем ҷаҳон дар назари роҳравон,
Фикри аспӣ сияҳу зини муғаррақ накунем.
Гар баде гуфт ҳасудеву рафиқе ранҷид,
Гӯ: ту хуш бош, ки мо гӯш ба аҳмақ накунем.
Ҳофиз, ар ҳаси хато гуфт, нагирем бар ӯ
В-ар ба ҳақ гуфт, чадал бо сухани ҳақ накунем.

(Ҳофиз)

Ҳофиз ҳамчун шоири ринд он сифатҳои манфиеро (майл ба
ноҳақ ва мардумро бадному сиёҳ кардан, ба ҷои дониш фикр-
ҳои ғалатро ҷорӣ намудан, сирри ҳақиқатро бо найранг омех-
тан, тавонгаронро тавсифу камбағалонро ба бечорагӣ таъна
задан, бо ҳашамат ва бойгариҳои худ ноз кардан, ба дигарон
ҳасад бурдан, ба қавли аҳмақон гуш кардан, аз сухани ҳақ

ранчидан, ва ғайра) қайд намудааст, ки онҳо ахлоки ношоистаи синфи ҳоким буда, риндон аз он хулқу атвор бо нафрат рӯй мегардонданд ва онро маҳкум менамуданд.

Ҳамин тавр, риндон худашонро одамони неқ маънидод карда, ба таври қатъӣ ба шайхҳо, пируну муридони ҷоҳилу хушкӣ беилм, риёкор ва дурӯяву тухматчи муқобил гузоштаанд. Риндони покбозу покдоман аз рӯи гуфтаи онҳо одамони ростгӯӣ, покқиддон хоксор буда, ҷун ҳарисони моли ҷиз банди зару зевар нестанд. Аз ин рӯ, образи онҳо мусбат аст.

Ҷуқи қаландаронем дар мо риё набошад,
Тазвиру зарку солус оини мо набошад.
Пар номи мо надонанд, бигзор то надонанд
В-ар ҳечамон набошад, бигзор то набошад.
Шуридагони моро дар банди зар набинӣ,
Девонагони моро боғу саро набошад...

(Убайди Зоконӣ)

Дар ақидаи риндон ба амалҳои динию давлатӣ вобаста будан, соҳиби неъматҳои фаровон гаштан, дар дарбори бо ҳашамат ва дабдабаву ғурур будан инсонро дар маҳкумӣ рӯҳӣ нигоҳ медорад, аз ин ҷост, ки онҳо ҳамчун шахсони озодинҳо аз маҳрумиҳои моддӣ худ бо пичинг ва маъноӣ киноявиш мамнунанд, зеро аз хислатҳои ношоистае, ки дорой ва мансабдорӣ меорад, озодаанд. Озодӣ ва соҳибхитӣ, ки орзуи онҳост, «ба даст омада» аст. Аз ин сабаб аст, ки шоир дар соҳибхитӣ риндонро ба султонҳо (шоҳзодагон), ки аз ҳама ҷиз бениёзанд, ташбеҳ менамояд:

Султони вақти хешем, гарчи зи рӯи зоҳир
Лашкарқашони моро таълу алам набошад.
Дар дасту қисаи мо динор кас набинад,
Бар сиккаи дили мо нақши дирам набошад.
Ҷон дар мурод ёбӣ, дар ҳалқае, ки моём
Риндони беназро нилу бақам набошад.

(Убайди Зоконӣ)

Ба ҳамин тарик, образи мусбати риндон, ки уламони расмӣ динӣ онҳоро бадахлоқ номида, ҷояшонро дӯзах муайян карданд, муқобил гузошта шудааст:

Дасти ҷу мане, ки ҷому соғар гирад,
Хайф аст, ки ӯ дафтару минбар гирад.
Ту зоҳиди хушқиву манам фосиқи тар,
Оташ нашунидаам, ки дар тар гирад.

Хайём бо нафрат аз дафтару минбар ва илму тарғиботи динӣ рӯй гардонда, бо услуби лутф ва ёрии мантиқ дар мисоли он ки хушк аз тар дида дар оташ беҳтар месӯзад, бо киноя

дар оташи «дӯзах» сукхтани «зоҳиди хушк», вале безарар мондани «фосиқи тар»-ро хеле образнок баён кардааст. Вай ба воситаи калимаи тавсифии «хушк» беилмӣи зоҳидон ва боёрии калимаи тавсифии «тар» донишмандӣи ва бофазилатии риндонро ифода кардааст. Хайём дар рубоии дигаре суфиёро аз сабаби ҷаҳолат ва дониши маҳдуди дониш ба зарфи танг монанд намуда, риндонро бар хилофи зоҳидон ҳамчун одамони бодониш, боҳиммат дар ифодаи образноки «даръё-бахр» ба қалам додааст. Шажси ринд дар ҳислат мисли баҳр васеъ, бой, дар ҳис пурталотум, дар айни замон ором, хомуш ва ҳамаро фарогиранда мебошад:

Соқӣ, дили ман агар эн даст хоҳад рафт,
Даръёст, кучо эн дил бадар хоҳад рафт.
Суфӣ, ки чу зарфи танг пур аз ҷаҳл бувад,
Як чуръа агар хӯрад, бадар хоҳад рафт.

(Хайём)

Риндон, илова бар ин ҳислат ва сифатҳои пок, ҳамчун одамони бошуур тасвир шудаанд:

Мае, ки аҳли шууранд доғи налшаи он,
Чаро касе ба ҷаҳеҳони бешуур диҳад.

(Ҳофиз)

Аз ин рӯ, риндон дар адабиёти классикӣ ҳамчун одамони аҳл, ки баданшон ҳам нисбат ба руҳониёни ҷаҳил сақланд, маънидод шудаанд:

Нозам ба харобот, ки аҳлаш аҳл аст,
Гар нек назар кунӣ, бадлаш ҳам саҳл аст.
Як аҳли дил аз мадраса нӯмад берун,
Вайрон шавад ин хароба доручҷаҳл аст.

(Хайём)

Ҳамин тавр, агар дар адабиёти динӣ образи риндон сиёҳу бадном тасвир шуда бошад, дар адабиёти риндонаи озодиҳона ҳамчун одамони дорои ҳислатҳои равшан ва нек эҷод гардидааст. Аз ин сабаб аст, ки риндон бо ном ва ҳислатҳои хуби худ ҷаҳр менамоянд:

Гар ниҳодат ҳама ин аст, зиҳӣ покниҳод,
В-ар сириштат ҳама ин аст, зиҳӣ поксиришт.

(Ҳофиз)

Гӯ, халқ бидонад, ки ман риндаму расво,
Аз риндию бадномии худ ор надорам.

(Ҳилоли)

Фахрияи ин шоирон баробари ифтихори шахси будан, ифтихори умумӣ кардашудаи ҳамаи риндон низ мебошад.

Ҳамаи ин хислатҳои неки нисбӣ ба риндон имконият додааст, ки худро одамони некуахлоқ, яқдил, росткор, озодихоҳ, душманони гаассуби динӣ, ҷаҳолат ва арбобони дину давлати феодалӣ, ки золиманду истисморкунандагони халқи мазлуманд, маънидод шуда, даъват менамоянд, ки ба онҳо пайравӣ кунанд. «Дастӣ иродат дар домани ринду якрағтони покбози ростгӯ занед, то (ки) растагор шавед». (*Убайди Зокони*).

УМАРИ ХАЙЁМ (1040—1123)

Шарҳи ҳол

Ғиёсуддин Абулфатҳ Умар ибни Иброҳими Хайём дар шаҳри Нишопури Хуросон дар оилаи хаймадӯз (чоғардӯз) таваллуд ёфтааст. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасаи ӯ дар зодгоҳаш гузаштааст. Таҳаллуси шоирӣ ва илмӣ ӯро ба касби падараш хаймадӯзӣ нисбат медиҳанд. Ҳаёти Умари Хайём пайваста дар шаҳр гузаштааст. Бинобар ин, ғаълияти эҷодии ӯ бо аҳолии он вобастагии зиҷ дорад. Хайём баъд аз мадраса бо корҳои тадқиқоти илмӣ машғул шуд. Ӯ олими универсал (аллома) аст. Вай дар илмҳои машҳури замони худ: риезиёт, алҷабр, илми ҳайат, тиб ва ғайра, ихтисос пайдо карда буд. Ба илмҳои хеле зиёде ихтисос пайдо кардан ба вай имконият намодааст, ки як илмро ҳарчониба амиқ омӯзад ва инкишоф диҳад. Бо вучуди ин, Хайём дар замони худ олими машҳури илмҳои дақиқ ба шумор мерафт.

Дар бобати шарҳи ҳоли Хайём дар тазкираҳо нақле онд ба ҳаммадрасагии ӯ бо Низомулмулк (1019—1092) ва Ҳасани Саббоҳ нақле мавҷуд аст, ки онро рад кардан лозим меояд, зеро дар ҳангоми таваллуди Хайём Низомулмулк зиёда аз 21 сол умр дошт ва наметавонист бо ӯ ҳаммақтаб бошад. Бинобар ин, ҳангоми мақтабҳои бо ҳамдигар гӯё аҳду паймон кардани онҳо дар бораи он ки баъд аз таҳсили мадраса агар амалдор шаванд, ҳамдигарро ғимоя кунанд, амале диҳанд ва гӯё Низомулмулк ба Хайём деҳае ҳадяи намуздааст, дуруст нест. Дар яке аз рӯбоиҳои Хайём сарзаниш шудани мансабҳои подшоҳӣ, амалдорон ва мутаккабирно мағрурии онҳо нишон медиҳад, ки вай майл ба амал ва амалдорон надорад:

Ин ҷамъи ҷакобир, ки маносиб доранд,
Аз ғуссаву ғам зиҷони худ безоранд
В-он кас, ки асири ҳирс чун ишси нест,
Ин турфа, ки одамаш менашморанд.

Чунонки дида мешавад, Хайём ба амалдорон ва хизмати подшоҳон нафрат дорад ва дар рӯбоиҳои аз рӯи ҳисси инсон-

дусти ба касе ҳоким нашудан ва аз ҳайси озодиҳоҳӣ ба касе мутеъ набуданро талқин кардааст:

Дар даҳр ҳар он кӣ ним ноне дорад,
Ё дар ҳӯри хеш ошъене дорад,
Не ходими кас бувад, на маҳдуми касе
Гӯ: шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоте дорад.

Дар ин рубоӣ фикрҳои озодиҳоҳӣ ва зиндагии озодонаи шахс тараннум ва қаноат ҳамчун илочи ӯ пеш ронда мешавад. Аз ҳисоби инъомҳои Низомулмулк зиндагӣ накардан ва ё онро нахостани Умарӣ Хайём аз ақидаҳои дар рубоӣҳои боло тараннумёфтаи ӯ маълум мегардад. Хайём на ин ки аз ҳисоби деҳаи инъомшуда зиндагонии хуш гузаронидааст, балки ҳамаи умри худро дар ҳолати қашшоқӣ ва бо умеди зиндагонии хушбахтонаи оянда ба сар бурдааст:

Додам ба умед зиндагонӣ барбод,
Нобурда зи умри ҳештаи рӯзе шод.
З он метарсам, ки умр амонам надиҳад,
Чандон ки зи рӯзгор бистонам дод.

Аз рубоӣҳои Хайём иштиқоқ мешавад, ки ӯ ба носозиҳои кори олам дар ҳайрат аст ва умри худро бо азоби зиндагӣ ба охир расондааст:

Шаб нест, ки ақл дар таҳайюр нашавад
Ва-з гирья канюри ман пур аз дурр нашавад.
Пурмай нашавад косаи сар аз савдо,
Ҳар коса, ки сарнагун бувад, пур нашавад.

Ба ҳамин тарик, рубоӣҳои дар болю овардашудаи зиндагонии нохушнудонаи Хайём ва аз ёрии моддӣ давлат дур будани ӯро нишон медиҳад. Аммо Хайём дар ибтидои солҳои 70-уми асри XI бо китоби худ «Рисола фи-л-бароҳин ало ма-соил-ул-ҷабр вал-муқобала» ном бароварда буд ва уро берун аз Хуросон дар Моваро-ун-наҳр ҳам мешинохтанд, эҳтиром мекарданд. Хайёмо подшоҳи қарахонӣ Шамсулмулк (1068—1079) ба Бухоро даъват намуд ва барои ҳурмати ӯ аз паҳлуи худ ҷой дод. Ин маъниро Абулҳасан Али ибни Зайди Байҳақӣ (1106—1170) дар асари худ «Татимма сивон-ил-ҳикмат» зикр кардааст: «Имом Умарро ба ғоят таъзим менамуд ва бо худ бар тахт менишонд». Дар доираи дарбори қарахониҳо ба Хайём бештар аз нуқтаи назари олимӣ илми нучум (астрология — бо ситораҳо; фол дидан) итигоҳ мекарданд. Онҳо аз Хайём меҳостанд, ки ба вуситаи ин «илм» зиндагӣ ва тақдири ба ваҳмафтадашонро пешақӣ гӯяд. Хайём астрологияро ҳам хуб медонист, вале ба он эътиқод надошт. Хайём бо пешгӯӣ кардани ҳодисаҳои табиат маҳдуд мешуд. Он вақтҳо астрономия аз астрология ҷудо нашуда буд. Дар дарбори подшоҳон, мах-

сусан, дар дарбори қарахониҳо бузургӣ ва донишмандии Хайёмро ба илми фолбинии нучум вобаста медонистанд, ба олимони ҳам аз ҳамин нуқтаи назар баҳо медоданд. Хайём бисёртар ҳодисаҳои табиатро эзоҳ меод, барои гул кардан ва қаноат кунонидани талабашон ҷавобҳои астрологӣ ҳам меод. Дар соли 1074 Маликшоҳи Салҷуқӣ амр кард, ки дар асоси мушоҳидаҳои астрономӣ тақвими сол тартиб диҳад. Иҷрои ин вазифа бо сардории Хайём ба як гурӯҳ олимони (Абӯхотам Музаффарӣ Исфазорӣ, Абулаббоси Лукаӣ, Абдурахмони Хозинӣ, Шоҳ Маймун ибни Начиби Воситӣ) супурда шуд. Хайём бо супориши Маликшоҳ ва фармудаи Низомулмулк сардории расадхонаи Исфажонро, ки Маликшоҳ созонда буд, қабул кард ва барои ходимони он шароити мусоиди зиндагӣ муҳайё сохт. Хайём дар ин расадхона мушоҳидаи нучумӣ гузаронида 6-уми марти соли 1079 календари худро, ки «Тақвими ҷалолӣ» (лақаби Маликшоҳ Ҷалолиддин аст) ном дошт, эълон кард. Аз рӯи тасдиқи умум нисбат ба тақвими, ки Григорянц тартиб додаасту дар тамоми дунё машҳур мебошад, тақвими Хайём аниқтар ва дақиқтар шуморида мешавад. Хайём ҳамроҳи шариконаш мушоҳидаҳои худро ҷамъбаст намуда, бо номи «Зичи маликшоҳӣ» асаре навишта буд, ки ба замони мо омада нарасидааст. Ба ин восита аз он сабаб, ки давлат ва подшоҳ ба Хайём эҳтиёҷ дошт. Хайём бо подшоҳи салҷуқӣ Маликшоҳ шиносии боз ҳам наздиктар пайдо кард ва бо қорҳои илмӣ худ дар пеши подшоҳ ва дарбори ӯ сазовори иззату эҳтироми баланд гардид. Вайро бо ин мақсад қарахонӣ ба шаҳри Самарқанд ҳам даъват карданд. Хайём дар Бухорову Самарқанд дер намонда ба ватанаш баргашт, зеро аз руи нақлҳо дар илми тиб ҳам ихтисоси намоён доштани Хайём қайд карда шудааст. Ин даъворо факти таърихӣ бо касалии нағзак бемор шудани Султон Санҷари салҷуқӣ ва барои табобат даъват шудани Хайём тасдиқ, менамояд. Бо вучуди ин, Хайём тибро касби асосии худ намешуморид. Вай бо вучуди олими илмҳои дунёвӣ будан ва дар мавқеи зиддинӣ истодани худ, донишманди бузургӣ илми ақоид ҳам буд. Ӯ барои мубориза бурдан бо дини донишманди асосҳои фалсафии онро зарур мешуморид. Ӯро ба маҷлисҳои мунозира ва мубоҳисаи ақоид даъват мекарданд. Хайём ба догматизми ислом танқидӣ ва бо шубҳа назар мекард. Масалан, Хайём дар масъалаи дар рӯзи аввал аз тарафи худо муайян карда шудани сарнавишт, ҷазои рӯзи қиёмат ва зиддиятноку бемантиқ будани ин таълимот сухан рондааст:

Яздон чу гили вучуди моро орош,
Донист зи феъли мо чӣ хоҳад бархост.
Бе ҳукмаш нест, ҳар гуноҳе морост,
Пас, сӯхтани рӯзи қиёмат зи чӣ хост?

Дар ин рубой таълимоти зиддиятноки дини ислом ва бемаъ-
нигии кори худо — худ офаридан ва худ сӯхтан (чи тавре
ки дар шеъри «Мунозира» бо худои Носири Хисрав дида ме-
шавад) танқид карда шудааст. Хайём дар рубоиҳои худ каш-
макаши маҷлисиҳои бефоидаи уламои динӣ, аз ҳақиқати дунё
дур будан, рафтори ҷоҳилони ва аблаҳонаи уламои мутаас-
сиб:

Онон, ки ба кори ақл дар мекушанд,
Беҳуда бувад, ки гови нар медӯшанд.
Он беҳ, ки либоси аблаҳӣ дарпӯшанд,
К-имрӯз ба ақл тарра мебифрӯшанд.

Ҳамчунин худписандӣ, манманӣ, дар кучаи сарбаста мондани
онҳоро танқид кардааст:

Онон, ки муҳити фазлу одоб шуданд,
Дар кашфи улум шамъи асқоб шуданд,
Раҳ з-ин шаби торик набурданд бурун,
Гуфтанд фасонаеву дар хоб шуданд.

Ба дин ва донишмандони он чунин рафтор кардани Хайём
уламои ҷоҳили диниро, ки дар ақидаву мунозираҳои худ ба
роҳи хато ва тангу торик даромада буданд, аз худ кебонд. Он-
ҳо ба Хайём бо назари шубҳа ва душманона нигоҳ мекарда-
гӯ шуданд. Ба дурустии ақидаи Хайём шубҳа кардан гирифт-
танд. Дар мунозираҳои динӣ ғалаба кардани Хайём ва ба
зиддиятҳо дучор шудани ақоидчиёни догматик онҳоро маҷбур
мекард, ки кам-кам Хайёмро ба маҷлисиҳои мусоҳибавии худ
даъват накунад. Мазмуни заҳролуди зиддиисломии рубоиҳои
Хайём, ки бо ифодаҳои гуногуни шеърӣ обу ранг дода шуда
буданд, ба ҳамасронаш мафҳум буд. Яке аз шарҳиҳолнависи-
ни динии Хайём Намуддини Розӣ мазмуни пӯшидаи шеърҳои
Хайём барои шарият мори заҳронок ва худӣ ўро олими «сар-
гаштаи ғофил» номидааст. Ҳамин шахс Хайёмро айбдор ме-
кунад, ки вай бо шеърҳои худ муслмонро ба муқобилиди-
ни ислом шуронидани аст. Ба ин тарик, дар ҳақиқи Хайём
фикрҳои гуногун пайдо мешуд. Яке ўро майпараст, дигаре ко-
фир, сеюм даҳри ва ғайра мегуфтанд. Хайём ба ҳамаи шуб-
ҳакунандагон ҷавоби тасдиқ дода, дар айни замон худро ола-
ми алоҳидае эълон кардааст, ки ба фаҳмидани он дигарон қо-
дир нестанд:

Гар ман зи маи муғона мастам, ҳастам,
Гар кофири габру будпарастам, ҳастам.
Хар тоифае ба ман гумоне дорад,
Ман з-они худам чунон ки ҳастам, ҳастам.

Гуфтаи онҳое, ки Хайёмро муқобилии дин ба қалам меоданд,
беасос набуд. Рубоӣҳои Хайём бешак унсурҳои ақидаи зидд-
идинӣ дорад, зеро онҳо таълимоти ислом ва зарурати диния

ва ақидадоронашро масҳара карда, мусулмонро иҷолатан ба тамасхури шариат даъват мекунанд. Зарурати диния, маҳсусан, рӯзаву намозро ба зери мазҳака гирифтани ӯ дар рубои зерин бисёр равшан акс ёфтааст:

Ид омаду корҳо нуқӯ хоҳад кард, чун рӯи арӯс,
Соқи маиноб дар сабӯ хоҳад кард, чун чашми хурӯс.
Афсори намозу пузабанди рӯза, як бори дигар
Ид аз сари ин хорон фурӯ хоҳад кард, афсӯс, афсӯс!

Чунин рубоӣҳои Хайём рӯҳониёни исломро бар зидди Хайём бархезонд. Хайём дар маҷлисо ва ҷамъиятҳо изғори фазл ва илмфурӯшӣ карданро дӯст намедошт. Дар атрофаш одамонро ҷамъ намекард ва дар мадрасаҳо дарс намедод ва ба навиштани китобҳои дарсӣ ихтиёр намекард. Ин рафтори ӯ на аз он сабаб буд, ки одамон ва ёру бародарро дӯст намедошт, дарс додан ва китоб навиштанро намехост, балки, пеш аз ҳама, аз он сабаб буд, ки ҷосусони рӯҳониён аз ақиби ӯ таъкиб мекарданд, ба ӯ тухматҳо мебофтанд ва тайёр буданд, ки ҳар замон Хайёмо ба ягон бало гирифта кунанд. Хайём сабаби ингуна рафтори худро дар ноаҳлии мардумони замони худ дидааст, зеро фикрашро озодона гуфта наметавонист:

Асрори ҷаҳон чунон ки дар дафтари мост,
Гуфтан натавон, ки он ваболи сари мост.
Чун нест дар ин мардуми «доно» аҳли (е),
Гуфтан натавон ҳар он чӣ дар хотири мост.

Рафтори душманона ва барои аз Хайём гап гирифтани ба роҳҳои гуногун одам мондани ҳукуматдорону рӯҳониён ва борҳо ба шакли дӯст ё шоғирд омада, баъд ҳамчун душман ҷӯш шудани онҳо Хайёмо ба чунин қарор ҷавдааст, ки аз мардуми дунё дӯстро кам гирад, зеро борҳо одамони боварикардааш душман баромадаанд:

Он бех, ки дар ин замон кам гирӣ дӯст,
Бо аҳли замон сӯҳбат аз дур нақӯст.
Он кас, ки ба кулӣ эътиқоди ту бар ёст,
Чун чашми хирад боз кунӣ, душмани туст.

Рубоии мазкур панди мутлақи Умари Хайём нест. Вай одамонро барои ба танҳои зиндагӣ кардан, дӯст нагирифтани ва аз ҷамъият ғурехтани намеомузад. Ин рубоӣ, қатъӣ назар аз шакли ифодаи дидактикиаш, пеш аз ҳама айбномае ба замони ӯст, ки дар он озодии шахс маҳдуд ва фаъолияти ҷамъиятии ӯ дар зери назорат ва таъкиб гирифта шудааст. Масалан, ҷи таъри ки Байҳақӣ нақл мекунанд, аз уламои динии иртиқони он давр, суфӣ, имом Ғазолий ба назди Хайёми куҳансол омада, аз вай хоҳиш кардааст, ки баъзе масъалаҳои

нучумиро эзоҳ диҳад. Хайём фикрҳои асосии худро аз ин чо суси дину давлат пинҳон дошта, гапҳо кашол додааст. Дар натиҷа, вақт рафта, аз ӯ фикре мувофиқи хоҳиши худ гирифта натавонида, ӯвози азонро шунида, аз ҷой бархоста гуфтааст: «Ҳақиқат омаду дурӯғ гуш шуд». Мақсади ӯ аз ин чумла: дин ҳақ асту Хайём ноҳақ. Закариёи Қазвини (1203—1283) дар китоби «Осор-ул-билод» нақли аҷиб овардааст. Як нафар аз фақеҳони замони Хайём аз вай илми фалсафа омӯхта, уро дар ҳама ҷо ҳақорат карда меафтааст. Хайём барои он ки ин шахси дурӯғ ва кӯрнамикро дар назди мардум шарманда кунад, рузе карнайчию сурнайчиҳоро ба хонаи худ даъват мекунад. Вақте ки ин фақеҳ аз рӯи одаташ фалсафа омӯзи омад, Хайём фармуд, ки карнаю сурнай навозанд, мардум ҷамъ шуданд. Хайём ба мардум мурочиат карда гуфт: «Аё аҳли Нишопур! (мана) ин олими шумост. Ҳар руз дар ин вақт вай ба пеши ман омада, аз ман илм меомузад ва дар байни шумоён дар бораи ман тавре мегуяд, ки (чизҳои пуртаи уро) худатон медонед. Агар ман ҳақиқатан монанди гуфтаи ӯ бошам, (пас) барои ҷи донишро аз ман меомузад, вагарна, пас, у муаллими худро барои ҷи ҳақорат медахад?»*.

То вафоти Маликшоҳи салҷуқӣ ва кушта шудани Низомумулк, ки ба Хайём эҳтиром доштанду химоят мекарданд, душманони ғоявию динии ӯ рӯҳониёни ҷоҳил ҷуръат намекарданд, ки ба вай ҳучум кунанд. Маъракаи зиддихайёмӣ баъд аз вафоти ҳомиёнаш авҷ гирифт.

Дар соли 1095 рӯҳониёни ҷаҳолатпарастӣ ислом дар шаҳри Нишопур бо баҳонаи мубориза бар зидди шақоварандагонии дин ва ҳудо қатли ом барпо карданд. Дар ин маъракаи ҳучум ба муқобили онҳое, ки фикри озодихоҳӣ, халқпарварӣ, зиддидинӣ доштанд, низ авҷ гирифт. Хайём аз ин балво барои худ ҳавф ҳис карда, бо баҳонаи зиёрати Макка рафт ва бо ҳамин гӯё ба тани худ либоси муқаддасӣ пушид. Ҳаҷрави Хайём на аз барои ин буд, ки вай мусулмони комил буд ва на аз барои он ки Қазба дар назари ӯ ҷои муқаддас аст, балки барои ҳимояи худ лозим буд. Ҳол он ки Хайём ҳамаи ибодатхонаҳо, аз он ҷумла, хонаи Қазбаро, хонаи бандагӣ, ғуломӣ, бандикунандаи инсонӣ озод мешуморид. Вай дар яке аз рубоиҳоиаш барои ифодаи ин мақсад аз думаногии калима «бандагӣ» хеле моҳирона ғоиди бурдааст:

Будхонаву қазба, — хонаи бандагӣ аст
Ноқус задан — таронаи бандагӣ аст.
Меҳробу калисову тасбеҳу салиб —
Ҳаққо, ки ҳама нишонаи бандагӣ аст.

Моҳияти бардурӯғӣ хонаи Қазбаро зиёрат кардани Хайём ба душманони ақидавиаш — уламони ҷаҳолатпарастӣ ислом

* Умарӣ Хайём. Рубоӣёт, 1955, с. 14—15.

маълум буд. Дар ин бора муаллифи китоби «Таърих-ал-хукамо» Ибн-ул-Қифтӣ (1172—1248) чунин навиштааст: «...Вақте ки аҳли замонаи ӯ вайро дар дин таъна ва сирҳояшро, ки пинҳон мекард зоҳир намуданд, ӯ аз хуни худ тарсида ва ишона забон ва қалами худро гирифта, аз барои тарс, на аз барои порсӣ ба ҳаҷ рафт ва сирҳои нопоки худро (ба ҳамин восита) фаш кард»*.

Хайём аз Макка ҳамон вақт баргашт, ки балвои рӯҳониён нисбатан хомуш шуда буд.

Мо Хайёмо дар солҳои 1097-м дар дарбори султон Санҷари салҷуқии ҷавон, ки дар Хуросон бародараш воли таъин карда буд, ба сифати табиб мебинем. Ин вазифаро қабул кардани Хайём шояд на аз рӯи касбӣ ӯ будани табибӣ ва, ихлос ба султон ва эҳтиёҷи моддӣ, балки барои аз ҳуҷуми ҷоҳилон дар ҷимояи султон будан бошад. Султон Санҷар ҳам аз қабили ҷаҳолатпарастон буд. Хайём хавфнокии касалии Санҷарро ба воситаи вазираш Фахрулмулк писари Низомулмулк фаҳмонда, онро табобат карда бошад ҳам, Санҷар ба ӯ ҳусни тавачҷӯх надишт, вале ошкоро зараре нарасондааст.

Хайём дар дарбори Санҷар дер намонд. Аз рӯи нақли муаллифи «Ҷаҳор мақола» Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Хайём соли 1112 бо рафиқи худ Музаффарӣ Исфизорӣ дар шаҳри Балх будааст ва Низомии Арӯзӣ дар кӯчаи Бардафурӯшон дар сарои амир Абӯсаиди Ҷарра бо онҳо мулоқот кардааст. У худро шогирди Хайём мешуморад ва дар бораи ӯ маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Чанд вақт дар Балх мондан ва бо ӯ кор машғул будани Хайём маълум нест. Қай боз ба Нишопур баргаштани вай низ номаълум аст. Ҳамин қадараш маълум аст, ки баъд аз вафоти Маликшоҳ аз сабаби сар шудани ҷангҳои хонадонии салҷуқӣ, авҷ гирифтани иртиқои динӣ Хайём аз корҳои расадхона, ки дар он 18—19 сол корҳои илмӣ карда буд, дур шудааст.

Агар аввалҳо Хайём ҷамъияти дӯстонро нарасонданида бошад, баъд аз авҷ гирифтани иртиқои динӣ худро аз одамони ҷарҳела тамоман дур кашид ва бештар бо корҳои амалии зиндагӣ машғул шуд. Вай барои зарғарҳо тарозу — асбобе сохт, ки ҷизҳои зарғари аз матоъҳои гуногун сохташударо вайрон накарда, миқдори тилло ва нуқраашро муайян мекард. Нишопур, ки маркази савдо буд, Хайём бо ин асбоби худ дар байни аҳли савдо ва ҳунари шўҳрати калон пайдо кард. Аммо аз сабаби набудани озодии рӯҳӣ ва маънавии одамони озодафикр, ҳамеша фишори рӯҳӣ дошт, худро залил ва таққиршуда медонист. Вай дар муқаддимаи «Рисолаи ҷабр» аз кам мондани олимони ҳақиқӣ, вале дунёи онрӯзаро пур кардани олимони сохтани хушомадгӯй ва вайронкунадагони илму таърих шиқоят кардааст. «Аммо ба сабаби муҳолифате, ки ба он

* Ҳамон асар, с. 12.

гардишҳои замон мамсннат мерасонид, ба ман мумкин нашуд, ки ба тафсили ин лабар машғул шавам ва дар бораи он ба таври доимӣ фикр намоям. Ва мо инқирози (тамоми) ақли илмро аз сар гузаронидаем, фақат як гуруҳи камшумори ҷафои зиёддида (боқӣ мондааст)... ва аксари донишмандтарошони замони мо ҳақро бо дурӯғ мепӯшанд ва дар дониш аз ҳадди фиреб аз худнамоӣ намегузаранд ва ҳамин қадаре ки аз илмҳо медонанд, фақат ба ғаразҳои пасти маишати худ сарф мекунанд. Ва агар бинанд, ки касе дар талаби ҳақ барҷаста бошад, ростро афзал донанд ва дар радди дурӯғи фиреб кӯшида, дар тарқи риёкори ва ҳила ҷаҳд намояд, уро ҳақорат ва тамасхур кунанд»*.

Хайём соли 1123 дар шаҳри Нишопур вафот кардааст. Ҳоло қабраш зиёратгоҳи мардуми тараққипарвари дунёст.

Низомии Арӯзӣ дар хотираи худ қайд кардааст, ки ӯ ҳангоми мулоқот дар Балх аз забони Хайём шундааст: «Дар миёни маҷлиси ҳуҷҷат-ул-ҳақ Умар шундаам, ки ӯ гуфт: Гури ман дар мавзее бошад, ки ҳар баҳоре шамол бар ман гулафшонӣ мекунад». Маро ин сухан мустаҳил нашуд, ки чун гуё газоф нагӯяд. Чун дар санаи салосина ва ҳамсамина (530 х.—1136 м. Х. М.) ба Нишопур расидам... дар боғе хоки ӯ дидам ниҳода ва дарахтони ...зардолу сар аз он боғ берун карда ва чандон барги шукуфа ба хоки ӯ рехта буд, ки хоки ӯ дар зерӣ гул пинҳон шуда буд. Ва маро ёде омад он ҳикоят».

Мероси илмӣ ва адабӣ

Хайём ҳамчун олим, файласуф ва шоир машҳур аст. Дар Шарқи Миёна аз асри XI, дар Европа ва Америка аз нимаи асри XIX мешиносанд. Рубониҳои Хайёмро Фитц Ҳеролди англис (вафоташ 1883) тарҷума ва дар Аврупуву Америка паҳн кардааст. Мероси Хайём аз ду қисм иборат аст: Илмӣю фалсафӣ, бадеӣ. Аввалин асари вай дар соҳаи математика «Мушкилот-ул-ҳисоб» аст, ки дар он қоидаи умумии ба даст овардани решаҳои бутуни мусбати ададхоро аввалин шуда дар таърихи математика кашф кардааст. Ин асар ҳоло то замони мо омада нарасидааст, вале дар бораи мавҷудияти он Хайём дар асари дигараш «Рисола-фи-л-бароҳи ало масоил-ил-ҷабр ва-л муқобала», ки дар ибтидои солҳои 70-уми асри XI навиштааст, ишорат дорад. Ин китоб бо номи мухтасари «Рисолаи ҷабр» — машҳур аст. Асари мазкур дар соҳаи ҷабр ҳулосаҳои хеле зиёди илмӣ дорад, ки онҳоро уламои Ғарб баъд аз 5—6 аср аз нав кашф кардаанд. Вай ин асарашро дар шаҳри Самарқанд навиштааст. Асари дигари илмӣ ӯ «Зичи маликшоҳӣ» аст, ки хислати коллективона дорад, зеро мушоҳидаҳои астрономии як гурӯҳ олимон дар расадхонаи Исфакон бо сардории Хайём ҷамъбаст карда шудааст. Дар он вақт аз рӯи ду тақвим қор мекардаанд: Тақвими қамарии мусулмонӣ, ки

* Рубонети Умари Хайём, Сталинобод, 1955, с. 7—8.

сари солаш моҳи муҳаррам буда, ҳар сол даҳ рӯз пеш меояд ва дар қорҳои динию давлати истифода мешуд; дигаре — тақвими шамсии зардушти, ки онро дар қорҳои деҳқонӣ, муайян кардани фаслҳо ва ҳангоми зироату қорҳои он истифода менамудаанд. Ин тақвим ҳам чандон аниқ набуд. Тақвими эҷодкардаи коллективонаи Хайём («Тақвими Ҷалолӣ») хеле илмӣ ва дақиқ буд ва назар ба тақвимҳои минбаъда аниқтар аст.

Асари дигари риёзиаш «Рисола фӣ шарҳи мо ашқала миҷи мусодароти китоби Уқлидис» аст, ки дар соли 1077 ба охир расидааст. Дар ин китоб масъалаҳои хеле зиёди математикаро, ки дар он замон тамоман наву буд, ҳал кардааст ва аз ин факт маълум мешавад, ки Хайём дар қатори пеши уламои ин илм истодааст. Риёзиюнҳои Ғарб он қонунҳоро дар замонҳои ренессанси Аврупо дар асрҳои XVI—XVII кашф намудаанд.

Аз рӯи эҳтимоли қавӣ Хайём ҳангоми дар Бухоро ва Самарқанд буданиаш китоби «Шарҳ-ул-мушкил миң китоб-ул-мусиқӣ»-ро таълиф намудааст, ки он аз назарияи математикӣ ва мусиқа баҳс менамояд. Ин асар ҳам то замони мо нарасидааст, вале номи он дар китоби «Рисола фӣ шарҳи мусодароти Уқлидис» зикр ёфтааст. Дар соли 1080 ҷавобан ба саволҳои Абунаср Муҳаммад ибни Абдурраҳими Насавӣ (қозии яқе аз маҳалҳои форс), ки шогирди Ибни Сино будааст, асари «Рисолат-ул-қави ва-т-тақлиф»-ро, ки дар мавзӯи фалсафӣ мебошад, навиштааст ва баъзе аз лаҳзаҳои ақидаи фалсафии Абуалӣ Ибни Синоро инкишоф додааст. Вай дар ин асар ҷодҳои устодии Ибни Синоро барои худ эътироф кардааст. Шарҳи ҷиносон ақида дорад, ки асари дигари фалсафии Хайём «Ал-ҷавоб ал салоса масоил — зарурату тазод фӣ-л-олам ва-л-ҷабр ва-л-бақо» наздик ба масъалаҳои китоби «Рисолат-ул-қави...» аст. Рисолаи сеюми фалсафии Хайём «Рисола фил-вучуд» аст, ки низ ба забони арабӣ эҷод гардидааст.

Дар солҳои 1097 Хайём бо илтимоси вазири Фахрулмулк асари фалсафии «Рисола фӣ куллиёт вучуд»-ро ба забони форсии дарӣ навишт, ки «Дархостнома» ҳам номида мешавад.

Бо вучуди он ки дар ду-се даҳ соли охири умраш ҳаёти шахсии ӯ хеле номусоид буд ва султон Санҷари мутаассиби диндор ва руҳониеи ҷоҳили иртиҷоӣ ба муқобили ӯ нафрату ниво доштанд, аз қорҳои илмӣ даст накашидааст, вале худро аз қорҳои ҷамъиятии феодалӣ ба гӯшаи узлат кашида, ба ғимм ноне қаноат кардааст, ки маоли он дар рубони зерин акс ёфтааст:

Дар даҳр ҳар он ки ғиммоне дорад,
Ё дар хури хеш ошъёне дорад,
Не ходим касе бувад, на маҳдуми касе,
Гӯ: Шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоне дорад.

Вай дар гӯшаи танҳои асарҳои илмӣ ва рубонеташро эҷод мекард, ба муллобачаҳои мадраса не, ба шогирдонии ихлосманди

хусусӣ дарс мегуфт. Асарҳои ӯ «Рисола фи-л-ахтиёли ли маърифати миқдорат-из-заҳаб ва-л физза» ғӣ ҳисмин мураккабии мин ҳумо», «Лавозим-ул-амкина», «Мухтасар ғӣ табиат»-ро навишт.

Асари дигари ба забони форсии дарӣ навиштаи Хайём «Наврӯзнома» аст. Дар ин асар сабаби пайдоиши наврӯз, таъсискунандаи он ва тартибу моҳияти ин чашн нақл шудааст. Дар ин китоб таърихи подшоҳон ва кишвари эронзамин зикр гардидааст. Асари мазкур бо услуби соддаи асри XI аст.

Фаъолияти эҷодии Хайём аз қорҳои тарҷумонӣ низ ҳоли нест. Ӯ бо илтимоси баъзе аз дустон ва шогирдонаш китоби Ибни Сино «Хутбат-ул-ғарроъ»-ро дар соли 1080 аз арабӣ ба форсии дарӣ тарҷума кард.

Чӣ тавре ки аз фаъолияти хеле васеи ӯ хувайдост, Хайём, пеш аз ҳама, дар замони худ олим ва файласуф будааст ва аз ин ҷиҳат шӯҳрат доштааст. Як қисми афкори илмӣ, ғалсафӣ, публицистӣ ва ҳиссиёти лирикии вай дар шакли шеърии рубоӣ ифода ёфта, баъдҳо ўро ҳамчун шоир шӯҳрат додааст. Кӯҳнатарин нусхаи рубоӣҳои ӯ, ки 252 рубоӣ дорад, соли 1207 тартиб дода шудааст.

Аз Хайём рубоӣҳои хеле зиёде мондааст ва бисёр рубоӣҳо дар маҷмӯаи рубоӣҳои ӯ аз номи Хайём машхуранд ва гӯяндаи онҳоро муайян кардан душвор аст. Дар байни ин рубоӣҳои рубоӣҳои ифодакунандаи фикрҳои материалистӣ, атеисти, дар айни замон динӣ ва тасаввуфӣ низ мавҷуданд, ки дар натиҷа эҷодиёти Хайёмро зиддиятнок карда мондаанд. Чунин қор бо ду роҳ ба вучуд оварда шудааст:

1. Азбаски Хайём дар адабиёти классикии тоҷик яке аз байрақбардорони фикрҳои оппозиционии зиддифеодалистӣ, тарафдорони Хайём рубоӣҳои мазмунӣ тараққиқпарварона ва зиддидинидоштаи худро аз ҳафти таъкиби иртиқои феодалино динӣ дар зер номи умумии рубоӣҳои Хайём паҳн кардаанд ва ҳар бор дар вақти аз наъ рӯнавис кардани рубоӣҳои Хайём, рубоӣҳои худро ба он дохил кардаанд.

2. Душманони мафкуравӣ ва ғоявии Хайём барои образи ўро дар байни мардум вайрон карда нишон додан рубоӣҳои мазмунӣ идеалистӣ-динӣ доштаи худро ба рубоӣҳои Хайём омехта паҳн кардаанд, то ин ки ўро дуфיקра ва ҳатто баъзан аз ғуфтаҳои худ пушаймоншуда нишон диҳанд ва муҳаббати халқро аз ӯ дур карда, диққати оммаҳоро ба тарафи идеализм ва дин майл кунонанд. Дар ин ҳолат як намуди муборизаи иртиқои феодали ва тараққиқпарвари асрҳои миёна инъиқос ёфтааст. Аммо дар байни ҳамаи ин рубоӣҳои рубоӣҳои Хайём бо услуби бадеӣ ва образнок, бо мазмунӣ равшани зиддидинӣ ва зиддизамонавии худ аз рубоӣҳои дигар фарқ карда меистад. Услуби рубоӣҳои ӯ намуди дохилӣ ва зоҳирии хос дорад.

Дар замони ҳозира шакли сеюми вайрон кардани таркиби

рубоиҳои Хайём ва ғалат маънидод намудани мундариҷаи ғоявии он ба вуҷуд омадааст: Аз сабаби зиёд шудани иртиҷои буржуазӣ ва ҳамфиқрии он бо иртиҷои феодалӣ дар Шарқу Ғарб кӯшиш карда истодаанд, ки мазмуни рубоиҳои ўро аз як тараф динӣ-идеалистӣ ва исломпарастӣ, аз тарафи дигар, ғояҳои ҳаётдӯстонаашро айшпарастӣ ва фаҳшкорӣ маънидод карда, мардумро аз муборизаи синфӣ боздошта, бо ғояҳои динию идеалисти ва айшпарастии буржуазӣ тарбия кардани ҳастанд. Бо ин мақсад, баъзе аз рубоиҳои ҷанговаронаи Хайёмро бо баҳонаи «барқарор намудани рубоиҳои асл» аз таркиби рубоиҳои Хайём берун карда истодаанд. Масалан, аз адабиётшиносон Эрони Фурӯғӣ дар сарсухани «Таронаҳои Хайём» дар қори «муайян» кардани рубоиҳои Хайём меъёри завқ ва фаҳму ҳисси шахсро пеш ронда, рубои машҳури аҳамияти хеле бузургӣ тараққиқпарварона доштаи вай «Ғар бар фалакам даст будӣ чун яздон»-ро, ки аз нав сохтани ҷамъияти золимонангаи замонашро дар мисоли фалак талқин менамояд, аз таркиби рубоиҳои Хайём берун овардааст.

Мероси адабии Хайём танҳо дар СССР, дар мамлакатҳои лагери социалисти ва кишварҳои тараққиқпарвари ҷаҳон содиқона муҳофиза ва омӯхта мешавад.

Ақидаи иҷтимоӣ Хайём бо эҷодиёти илмӣ, адабӣ ва фалсафии худ маҳсули афкори иҷтимоӣ ва фалсафии асри XI ва XII аст. Дар ин асрҳо феодализм ҳамчун пояи нави ҷамъият тараққӣ мекард. Дар асоси инкишофи формацияи феодалӣ савдо, ҳунармандӣ, деҳқонӣ, ҳаёти шаҳр ва фикрҳои илмӣ дар зерини таъбиқи умумии майлҳои иртиҷои феодалӣ бархилофи монегии динӣ рӯ ба тараққӣ ниҳода буд. Чунин шароит роли динро заиф карда, фикрҳои оппозиционии зиддидинӣ ва зиддифеодализмро зиёд менамуд. Дар соҳаи философия ба пайдоиши фикрҳои фалсафии гуногун сабаб мешуд. Муборизаи асосӣ мисли пештара байни идеализм ва империализм, байни илм ва дин мерафт. Дар ҷамъият табақаҳои поёнии демократӣ бо феодализм даст ба гиребон буданд. Муносибатҳои миллӣ аз он иборат буд, ки аристократияи ҳарбии турк Осиёи Миёна ва Эронро забт карда буд. Аристократияи турку араб халқҳои зиёдеро дар зерини ҳокимияти истилогаронаи худ нигоҳ медоштанд ва ба аристократияи аз ҳокимият маҳрум кардашудан форсу тоҷик фишор меоварданд. Як қисми синфи ҳокими маҳаллӣ бо истилогарон як шуда, халқи худро истисмор ва ғорат мекарданд. Аз ин ҷост, ки халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна барои озодии иҷтимоӣ, сиёсӣ ва миллии худ ба муқобили истилогарони хориҷӣ — турку араб ва ҳокимони маҳаллии худ мубориза мебуданд. Дар адабиёт ва философия ақидаҳои оппозиционии тасаввуфӣ, исмонӣ, риндӣ ва материалисти бар зидди философияи расмӣ ислом «калом» менасибанд. Аз ин ҷост, ки дар эҷодиёти шоирон ва файласуфони лагери зиддиисломӣ таъсири ҳамадигарии қувваҳои, ки

муваққатан иттифоқ доштанд, инъикос меёфт. Хайём дар ҷу-
нин шароити таърихӣ ҳамчун маҳсули замонаи худ ба воя ра-
сидааст. Фикрҳои мухталифи дар эҷодиёти Хайём буда, таъ-
сири ақидаҳои иҷтимоӣ ва фалсафии гуногун аст. Ақидаи иҷ-
тимоии Хайём ақидаи маъмулии асрҳои миёна — подшоҳпарас-
тии адолатхоҳӣ буда, равишу ривочи илму ҳунарро аз дав-
лати феодалии умед мекард. Аммо аз сабаби нобаробарии иқ-
тисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҷамъияти феодалии:

Эй даҳр, ба зулмҳои худ муътарифӣ,
Дар ҳонақаҳи ҷабру ситам муътакифӣ.
Неъмат ба ҳасон диҳиву ниқмат ба қасон,
З-ин ҳар ду бурун нест, хари ё ҳарифӣ.

Оммаҳои халқ ва аҳли илму адаби озодиҳо аз он норози
шуда, шикоят мекарданд:

Эй ҷарх зи гардиши ту хурсанд наям,
Озод кунам, ки лоиқи банд наям.
Гар майли ту бо беҳираду ноаҳл аст,
Ман низ чунон аҳл ҷирадманд наям.

Дар ин рубой он фикри асосӣ ифода ёфтааст, ки майли ҷаҳон
(ҷарх) ва ҳукуматдорони феодалии он бо одамони «беҳирад
ноаҳл» аст, вале барои намууди зоҳири баъзе одамони «бохи-
раду боаҳл»-ро низ ба доираҳои дарбории худ ҷалб менамо-
янд, ҳол он ки одамони ҷирадманду аҳл аз он доираҳо, лут-
фу марҳаматҳои сохта безоранд, онро барои худ банд мешу-
моранд ва аз он озод шудан меҳоянд. Мафҳуми «аз банд
ҷархӣ носозгор озод шудан» маънои пессимистии дунёбе-
зори, ки дар заминаи зулми иҷтимоӣ пайдо шудааст, ифода
намояд ҳам, барои Хайём хос нест, зеро ӯ шахси ҳаётдуст-
ринд аст, аз лаззатҳои ҳаёт ҳар чи зиёдтар баҳравар шуда
меҳояд:

Гар як нафасат зи зиндагонӣ гузарад,
Мағзор, ки ҷуз ба шодмонӣ гузарад.
З-инҳор, ки сармояи ин мулки ҷаҳон —
У ёр аст: бад-он сон гузаронӣ, гузарад.

Ҳукуматҳои замони феодалиро, ки бо истилоҳи «ҷарх
«фалак», «гардун», «даҳр» ифода ёфтаанд, азобдиҳандагон
кулфатоварандагон ва нороҳаткунандагонӣ мардум шумори-
да, ба муқобили онҳо эътирозҳои заиф баён карда шудаанд.

Эй ҷарх дилам ҳамеша ғамнок кунӣ,
Пироҳани фарруҳии ман ҷок кунӣ.
Боде, ки ба ман вазад, ту оташ куниям,
Обе, ки хӯрам, дар даҳанам ҷок кунӣ.

Ноосоиштагии бардавоме, ки ҷаҳони бетартиби феодали ба сари мардуми меҳнатрӯзии он замон оварда буд, ноилоҷии онҳо ва заифии қувваҳои муборизии замон дар назари одамон чунин менамояд, ки чораи барҳам задани бадбахтиҳо нест, инсон гӯё ҳамин тавр бадбахт офарида шудааст ва каси маҳраме ҳам нест, ки ба ӯ арзи ҳол кунад. Аз ин ҷост, ки дар назари Хайём инсон барои азоб офарида шудааст, чанд гоҳ умр мебинад ва ҳайф аз байн меравад:

Чун ҳосили одами дар ин дайри дудар
Чуз хуни дилу додани ҷон нест дигар.
Хуррам дили он ки як нафас зинда набуд
В-осуда касе, ки худ назод аз модар.

Хайём ҳамчун мутафаккири замони худ роҳи аз азобҳо халос шудани инсонии «меҳнатзода»-ро, ки аз «ғили ғам» сохта шудааст, меҷуст, то ки уро хушбахт гардонад, вале мисли ҳамаи мутафаккирони асрҳои миёна роҳи халосии ҳақиқиро ёфта натавонида, онро дар дилжушии якдама, ки лаҳзае шахсро аз азобҳо ғолиб карда тавонад, дидааст:

Чун сгаҳи, эй дӯст, зи ҳар асроре,
Чандин чӣ хӯри ба бехуда тиморе?
Чун менаравад ба ихтиёрат коре,
Хуш бош дар он даме, ки ҳастӣ боре.

Чораи дигаре, ки Хайём барои барҳам задани ғами замона ва кулфатҳои он андешидааст,—май аст, ки нӯшандаи худро бо шодӣ ва масти аз ғамҳои ҷаҳон муваққатан дур мекунад ва ба дили душмани ӯ ғаш меандозад:

Май хӯр, ки тӯро беҳабар аз хеш кунад,
Хун дар дили душмани бадандеш кунад.
Хушёр будан чӣ суд дорад, ҷуз он-к
З-андешаи поён дили ту рӯш кунад.

Чунон ки аз ин рӯбон дида мешавад, мутафаккир на роҳи барҳам задани нуқсонҳо ва сабаби онҳо, балки фаромӯш кардани онро ҷустааст, ки он муваққатист, зеро чун хушёр шуд, боз ҳамон ҳолат аст. Он гоҳ ҳамеша масту бехуд бояд буд, вале чунин зиндагӣ зиёни ҷамъияти инсонист. Аз ин сабаб, майро, ки ғамкушак номидааст, чораи ягона ва хуб нест, зеро бар зарари ақл, ҷисм ва моликияти шахс аст:

З-он май, ки шароби ҷовидонист бихӯр,
Сармоияи айши инҷаҳонист, бихӯр,
Сӯзанда ҷу оташ аст, лекин ғамро,
Бурранда ҷу оби зиндагонист, бихӯр.

Май ҳамчун воситаи ифодаи фикр барои баёни он фикрениз хизмат кардааст, ки соҳибмансабони камхирад мисли худ одамони беҳирадро гирди худ чамъ карда, одамони бохирад-ро аз худ дур, беиззат ва таъжир мекунанд. Пас, агар талаби замона беҳирадӣ бошад, чаро кас майро нахӯрад, ки ақлро зоиғ мегардонад ва шояд дар ин ҳолат мақбули соҳибмансабон шавад. Ин гуфтаи Хайём, албатта, пичинг ва кинояест, ки аз ҳақиқати талхи мавҷудаи ҳаёт ба миён омадааст:

Чун нест дар ин замона суде зи хирад,
Ќуз беҳирад аз замона бар менахӯрад.
Пеш ор аз он май, ки хирадро бубарад,
Бошад, ки замона сӯи мо беҳ нигарад.

Ҳамин тавр, оҳанги шиқоят аз замона — фалак, ки як навъи эътироз ба давраи феодалист, мундариҷаи ғоявии қисме аз рубоиёти Хайёмро ташкил кардааст, зеро аз руи ақидаи сайёрапарастӣ, ки таъсири фасодкории онро ба қисмати инсонӣ эътироф мекарданд, носозии ҳаробиоварӣ ва ба сари некон кулфат овардани онро бо нафрат ба забон гирифтааст:

Эй чархи фалак, ҳаробӣ аз кинаи ту ст,
В-эй хок, агар синаи ту бишқофанд,
Бедодгарӣ шеваи деридаи ту ст,
Бас гавҳари қимате, ки дар синаи ту ст.

Дар рубоиҳои Хайём мувофиқи равиӣ он давр бадбахтиҳоро аз гардиши фалак доништан ва ба он эътироз баён намудан акс ёфта бошад ҳам, инқори ин ақидаи ғалат, яъне аз фалак набудани носозиихоро низ ифода гардидааст, ки он гоҳ сабаби нуқсонҳоро на аз фалак, балки аз ҷамъияти инсонӣ ҷустуҷуд ба миён меояд:

Ҳар неку баде, ки дар ниҳоди башар аст,
Шодиву ғаме, ки дар қазову қадар аст,
Бо чарх макун ҳавола, к-андар раҳи ақл
Чарх аз ту ҳазор бор бечоратар аст.

Хайём баъд аз муҳокимаи зиёде дар бораи тақдири инсон, ки вай аз ҷуқтаи назари дурустӣ ин мутафаккир офариниши аз ҳама қиматбаҳои табиат аст:

Мақсуд зи ҷумла офариниш моем,
Дар ҷашми хирад гавҳари биниш моем,
Ин доираи ҷаҳон ҷу ангуштарияст,
Бе ҳеҷ шаке нақши нигинаш моем.

Вале он дар ҷамъияти феодали ҳору залил аст, ба ҷунин хулосаи дуруст омадааст, ки тартиби барои инсонӣ нек номақбули ҷамъияти феодалиро тағйир диҳад, вале қувваи кофӣ

надорад, аз ин рӯ, аз роҳи ҳаёл дар худ қувваи илоҳиро орзу менамояд. Дар асоси ин гуна ақидаи ӯ муҳаббати хеле амики инсонӣ бунёди маҳкаме дорад. Асоси гуманизми Хайёмро озодии инсон ва шахс ташкил медиҳад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён
В-аз нав фалаки дигар чунон сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.

Чаҳонбинии Хайём

Чаҳонбинии Хайём хеле мураккаб аст ва аз ақидаҳои гуногуни замонаш каму беш таъсир дорад. Ӯ пеш аз ҳама шахси ғрибд:

То чанд маломат кунӣ, эй зоҳиди хом?
Мо ғрибди хароботию мастем мудом.
Ту, дар ғами тасбеҳу риёву талбис,
Мо бо маю маъшуқа мудомем ба ком.

ва пайрави фалсафаи машоъ аст, ки ба он Фиробӣ, Ибнӣ Сино ва ғайра мансубанд. Дар олами исломи онрӯза чараёнҳои мазҳабӣ ва фалсафӣ хеле зиёд буд, вале Хайём ақида ва чаҳонбинии худро пинҳон дошта, барои пардапӯшӣ пайрави таъхид будани худро баён намуда, бо ин роҳ мазҳабҳои олами исломро, ки мусулмононро аз ҳам ҷудо карда, ба якдигар ба хусумат меовард, рад кардааст:

Ҳафтоду ду миллатанд дар дин каму беш,
Аз миллатҳо ишқи ту дорам дар пеш.
Чи куфру чи ислому чи тоат чи гуноҳ,
Мақсуд туй, баҳона бардор аз пеш.

Мансуби Хайём будани ин рубоӣ ҳанӯз маълум нест. Мумкин аст, ки шоирони ақидаи тасаввуфидошта инро ба рубоиёти ӯ дохил карда бошанд. Қатъи назар аз ин ҳолат, дар рубоиҳои боло ду фикр пеш ронда мешавад:

- 1) Инкор кардани мазҳабҳо ва талаби озодии шахс.
- 2) Ба мавҷудияти қувваи илоҳӣ бовар доштан.

Калимаи «ту» ишорат ба худост. Дар ин рубоӣ муҳаббат ва ваҳдонияти «ту» василаест барои инқори дину мазҳабҳост, ки аз ҷониби онҳо байни инсонҳо, халқҳо ва пайравони динҳои гуногун низоъ меандоختанд.

Хайём ҳар чанд ки дар рубоиёташ роҳи дурусти инсонӣ ятро нишон надида, онро танҳо дар рационализм, озодии шахс ва природа дидааст, вале роҳи нодуруст будани ақидаҳои диниро қайд намуда, бар зидди доғмаҳои ислом барои маҷмада, имконпазир будани пайдоиши пешвоён ва ақидаҳои навро тасдиқ кардааст:

Қавме мутафаккиранд дар мазҳабу дин,
Чамъе мутаҳайиранд дар шақку яқин.
Ногоҳ мунодие барояд зи камин,
Қ-эй беҳабарон, роҳ на он буду на ин.

Хайём мисли пешгузаштагонаш Форобӣ, Ибни Сино ва ғайра сабаб ва иллати куллии олами моддӣ будани худро этироф ва ба чузъиёт дахл надоштани онро даъво кардааст, вочиб-ул-вучудро зарур донистааст: «...Бибояд донист, ки ... вочиб чизе бошад, ки нашоёд, ки набошад ва шояд, ки бошад... Пас, вочиб-ул-вучуд яке аст». Ҳар чанд ки Хайём вочиб-ул-вучудро сабаби аввали олами моддӣ медонад, вале дар ҳамаи қорҳои олам ҳозирро нозир будани ўро, ки уламои фалсафаи «калом» таълим медоданд, этироф накардааст ва зиддияти калони ақидавии ў бо уламои расмӣ ислом дар ҳамин аст. Вай ақидаи дурусте дорад, ки олами моддӣ бо роҳи тақомулотӣ модда (ҷавҳар) ва таъбири шакли он — қисми инкишоф меёбанд, шакл иваз мекунад ва аз ҷамодӣ ба наботӣ, ҳайвонӣ ва инсонӣ омадааст, ки асоси онҳо онсӯро мебошанд: «...Ва қисм ба се қисм аст: Афлок ва уммаҳот ва маволид. Ва ин ҳар яке қисматпазиранд ва аҷзҳои инсонро ниҳоят нест... чунон ки афлок ва анҷумро... Ва зерӣ ў уммаҳот аст: аввал — **оташ, он** гоҳ — ҳаво, он гоҳ — об, хок, маволид, ки аввал ҷамод аст, ва он гоҳ — набот, он гоҳ ҳайвон аст. Ва инсон ҳам аз ҷумлаи ҳайвон аст аз вачҳи ҷинсият, аммо навъи пасин аст. Ва инсон аз ҷиҳати нутқ бар ҳайвон шараф дорад». Дар ин фикр дар ҳеҷ ҷо гуфта нашудааст, ки худо офаридгор аст ва инсон маҳлуки худо, баръакс, инсон маҳсули тақомули табиӣ буда, аз ҷумлаи ҳайвонот аст ва бо нутқи худ аз ҳайвон фарқ мекунад. Ў инсонро, ки дар ҷамъияти феодалӣ хор буд, бехтарин офариниши табиат донистааст: Ин фикрҳо тамоман хилофи таълимоти дин, зеро инсонро банди ҳақири худо ва ғуломии дороён медонад. Аз гуфтаи Хайём, ки худо (вочиб-ул-вучуд)-ро этироф карда, ўро қувваи аввал тақондиҳандаи куллии вучуд медонад, идеалист аст, вале азбаски ўро ба чузъиёт инкор карда, роҳи мустақили инкишофи ҳаёти моддиро даъво кардааст, ба таълимоти дин зид аст, майли хеле зиёде ба материализм дорад. Масалан, бар хилофи дин, ки ҷаҳонро фанӣ меҳуморад, Хайём абадӣ ва азали будани онро тасдиқ кардааст:

Давре, ки дар ў омадану рафтани мост,
Онро на ниҳоят, на бидоят пайдост.
Қас ҳеҷ нагуфтаанд з-ин маъний рост,
Қ-ин омадан аз кучову рафтан ба кучост?

Майлиҳо ва фикрҳои материалистонаи стихиявӣ дар рубоиёти Хайём мавқеи калон дорад. Масалан, ў як қисми ками табиат будани субъект (инсон) ва барои зиёде кам қардани ҳаёти

моддӣ роъи надоштани он аз забони қаҳрамонии лирикий сухан
ронда, муносибати объекту субъектро ба фоидаи материализм
ҳал кардааст:

Аз омаданаи набуд гардунро суд
В-аз рафтани ман чоҳу ҷалолаш нафузуд,
В-аз ҳеҷ касе низ ду гушам нашнуд,
К-ин омадану рафтани аз баҳри ҷӣ буд?

Дар ин рубоӣ дар хусуси мустақил аз инсон ва аз шахс шу-
ури он мавҷудият доштани олами моддӣ сухан рафтааст ва
онро ба фоидаи материализм ҳал менамояд. Ин масъала дар
рубоии зерин бо ҳам равшантар акс ёфтааст:

Пеш аз ману ту лайлу нахоре буда-ст,
Гарданида фалак барои коре буда-ст.
Зинҳор қадам ба хок охишта ниҳӣ,
К-ин мардумани чашми нигоре буда-ст.

Рубоии боло ду масъалаи асосии материализмро тасдиқ на-
мудааст:

1) дар байти аввал мустақил аз шуур ва инсон вучуд дош-
тани ҷизҳои, ки дар дунёи ҳастанд. Яъне масъалаи муносибати
шуур ва материя — кадом аввал аст. Хайём масъаларо мате-
риалистона ҳал карда моддаро аввал, шуурро сони шумори-
дааст.

2) Дар байти дуюм дар бораи бақои мода — дар бораи
дар дунёи абади будан ва ба шаклиҳои гуногун баргаштани ма-
терия сухан рафтааст, ки он низ рафтори материалистона аст,
зеро бар ҳилофи ақидаи динӣ ва идеалисти, ки материяро фо-
нӣ ва рӯҳро абади азали медонад, доимӣ ва фанонопазир бу-
дани мода, вале таъбириёбанда будани шакли он — ҳисм даъ-
во карда шудааст.

Дар масъалаи дигаршавии шакл ва таъбир наёфтани ма-
терия, ки масъалаи асосии философияи материалисти аст, низ
дар мавқеи материализм менстад ва онро бо ифодаҳои об-
разноки лирикий ва пейзаж баён кардааст:

Бингар, зи сабо домани гул ҷок шуда,
Бул-бул зи ҷамоли гул тарабнок шуда.
Дар сояи гул нишин, ки бисёр ин гул,
Аз хок баромадасту дар хок шуда.

Ҷаҳонбинии материалистонаи Хайём бо фикрҳои зиддидинии
ӯ яққоя инкишоф ёфтааст. Хайём ақидаи динии ҳамвор будани
замин ва ба болои шоҳи гов истодани онро, ки дин таълим
медиҳад, бо тамасхур ҳаҷв кардааст:

Говест дар осмон, ки номаш Парвин,
Гови дигаре нухуфта дар зери замин.

Чашми хирадат кушой чун аҳли яқин,
Зеру забари ду ғов мушти хар бин.

Хайём аз рӯи принципи антиклерикализм рӯҳониён ва умуман арбобони динро ба фиребгарӣ, дурӯғгӯӣ, нопокӣ ва дорони хислатҳои аз ҳама бад будан айбор мекард:

Он қавм, ки саччодапарастанд — харанд,
Зеро ки ба зерӣ бори солус раванд (даранд).
В-ин аз ҳама турфатар, ки дар пардаи зӯҳд,
Ислом фурушанду зи кофир батаранд.

Хайём пешвои риндони асри XI—XII аст. Вай аҳли мадрасавау масҷид, яъне рӯҳониёро бо аҳли харобот, яъне одамони озодфикр — риндон муқоиса намуда, бартари аҳли хароботро, ки агар ба онҳо бо назари нек нигоҳ кунӣ, бадаш ҳам одами хуб аст, аз аҳли мадараса ва меҳроб, яъне аҳли дин хубтар медонад:

Нозам ба харобот, ки аҳлаш аҳл аст.
Гар нек назар кунӣ, бадаш ҳам саҳл аст.
Як аҳли дил аз мадраса н-омад берун,
Вайрон шавад ин хароба доруччаҳл аст.

Хайём пайрави ақидаи муътазилия ва чабария мебошад. Вай бо уламон динии мазҳаби ҳанафия баҳс намуда, таълимоти динии рӯзи қиёматро инкор мекунад ва барои гуноҳҳои бо амри худо зоҳиршуда дар дӯзах сӯхтани одамонро, ки таълимоти динии мазҳаби Бӯҳанифа мебошад, кори ғайриманتيқӣ мешуморад. Дар рӯбиҳои Хайём бо таъсири маъшуқавау май ва ифода намудани фикрҳои ҳаётдӯстию эпикуристӣ аз ақидаҳои динӣ дур будан ифода ёфтааст. Дар ифодаҳои лирикӣ ва зиддинии Хайём эътирози саҳти ба мафкураи динию феодалӣ доштаи ӯ ифода ёфтааст. Масалан, дар рӯби зерин маю маъшуқапарастӣ, ки аломати ҳаётдӯстист, ба ваҳми аз азоби дӯзах, ба раҳмати худо умедвор шудан ва аз пай илмҳои схоластикии ислом рафтани зид гузошта шудааст:

Мову маю маъшуқа дар ин кунчи хароб,
Чону дилу чома дар раҳни шароб.
Фориғ зи умеди раҳмату бими азоб,
Озод зи хоку боду аз оташу об.

Хайём дар масъалаи тақдир ва қисмат дар мавқеи муътазилия — ақидаи чабария меистад, ки он ба ақидаи чабр ва ихтиёр, ки таълимоти ҳанафия аст, зид мебошад. Тақдирро ҳатмӣ ва аз худо доништан дар он замон маънии манфӣ дошта бошад ҳам, дар фаҳмиши ҷибария ҷиҳати мусбат низ дошт, яъне ба инсон имконияти меод, ки бо роҳи ҳатми будани иҷрои тақдир қорҳои зиддидавлатӣ, зиддинӣ ва зиддишариатро ҳам ба ҷо орад:

Ё раб, ту гилам сириштай ман чӣ кунам?
Пашму қасабам ту риштай ман чӣ кунам?
Ҳар неку баде, ки ояд аз ман ба вучуд,
Ту бар сари ман набиштай, ман чӣ кунам?

Ҳар чанд ки Хайём дар масъалаи тақдир аз рӯи оппозицияи зидди ҳанафия дар мавқеи ҷабрияти истода, тақдирро ҳатмӣ шуморидааст, вале дар айни замон ба муқобили он низ баромад кардааст, зеро барои одамони нек нугувор аст:

Гар даст ба лавҳаи қазо доштаме,
Бар майлу муроиди хеш бингоштаме.
Ғамро зи ҷаҳон яқсара бардоштаме
В-аз шодӣ сар ба ҷарх афроштаме.

Хайём аз зиддиятҳои таълимоти дин хеле моҳирона истифода бурда, бар зидди он баромадааст. Яке аз ин гуна масъалаҳо «карим, ғафур ва бахшанда» будани худост. Дин таълим медиҳад, ки худо бахшанда аст, вале барои гуноҳҳо рӯзи қиёмат бандагони худро азоб медиҳад. Дар ин ҷо хулосаи мантиқӣ он аст, ки агар худо бахшанда — карим нест:

Ё раб, ту каримию каримӣ карам аст,
Оси зи чӣ ру бурун зи боғи ирам аст?
Бо тоғам ар афв кунӣ, нест карам,
Бо маъсиятам ар бубахшӣ, карам аст.

Зиддияти дигари таълимоти динӣ дар масъалаи хости худо, ҷазои рӯзи қиёмат ва муқофоти амал аст. Яъне, аз як тараф гуноҳ бо хосту ҳукми худост, аз тарафи дигар, барои хости худо ҷазо додан:

Яздон чу гили вучуди моро ороост,
Донист зи феъли мо чӣ хоҳад бархост.
Беҳукмаш нест ҳар гуноҳе, ки марост,
Пас, сӯхтани рузи қиёмат зи чи хост?!

Дар масъалаи офариниш ҳам таълимоти диниро оид ба хости худо ва офаридгории ин инкор карда, иҷолатан процесси беиродаи табиӣ будани онро талқин менамояд:

Доранда чу таркиби табоеъ ороост,
Аз баҳри чӣ ӯ фикандаш андар каму қост?
Гар неқ омад, шикастан аз баҳри чӣ буд?
В-ар неқ наёмад ин сувар, айб кирост?

Дар эҷодиёти Хайём кайфиятҳои риндӣ мушоҳида мешавад. Кайфиятҳои эпикуристӣ ё ки риндӣ шояд аз ду ҷиҳати асосӣ дар эҷодиёти ӯ бошад:

1) Ҳаётдӯстӣ ва ақидаҳои зиддидинии вай. Хайём зебоию лаззати онро дӯст медорад, ҳар ҷи зиёдтар аз он баҳра бур-

данӣ мешавад, вале азбаски умри одам барои аз ҳаёт бештар
лаззат гирифтани кифоя намекунад, кӯшиш менамояд, ки ҳар
чи зудтар вақтро ғанимат шумурда, вақти худро хуш гуза-
ронад:

Гар як нафасат зи зиндагонӣ гузарад,
Мағзор, ки чуз ба шодмонӣ гузарад.
Зинҳор, ки сармояи ин мулки ҷаҳон —
Умр аст: бад-он сон гузаронӣ, гузарад.

2) Ниятҳои бар зидди замона мубориза бурдан, вале худ-
ро очиз ва танҳо дидан, ояндани фикру амалиёти худ ва хоти-
маи кори азбу уқубатноки даврани феодалиро дида натаво-
нистан ва ғайра. Дар ин бора дар боби «ақидаи иҷтимоии Хай-
ём» мухтасаран баҳс рафт. Агар масъалаи ҳаётдӯстӣ ва онро
бар зидди ақидаҳои динӣ истифода намудан ҷиҳати эҷодиёт
ва тафаккури Хайём бошад, илочи бадбахтиҳои замонаро дар
айшу нушу фаромӯши дидан — тарафи сусти ўст, зеро аз он
нуқсонҳои ҷамъият барҳам намехӯрад. Чунин роҳ роҳи озодӣ
ва чунин маслиҳат маслиҳати донишмандона нест. Ҳар чанд
ки дар ин майл эътирози ба замондоштан Хайём ифода ёфта-
аст, вале очизона мебошад:

Бархезу махӯр ғами ҷаҳони гузарон,
Биншину ҷаҳон ба шодмонӣ гузарон.
Дар табъи ҷаҳон агар вафое будӣ,
Навбат ба ту худ наёмадӣ аз дигарон.

Дар ин рубоӣ ва дар рубоиҳои дигараш ҳам аз «бевафои
дунё», бевафои умри инсониро бояд фаҳмид, ки кӯтоҳ ва
муваққатист, қотен он аҷал аст ва ҳар илоҷ дар назди ин қо-
нуни табиат очиз мебошад:

Бо сарвақди тозатар аз хирмани гул
Аз даст мадеҳ чоми маю домани гул
З-он пеш, ки ногаҳ шавад аз боди аҷал,
Пироҳани умри ту чу пироҳани гул.

Дар рубоиҳои Хайём вобаста ба фикрҳои риндона доим дил-
ро шӯд доштан, ғамгин набудан, аз ғами ҳаёт дур будан, ха-
рактери шоду хуррам доштан тарғиб карда мешавад, зеро
умр чанд муддати кӯтоҳест, ки аз он ғофил будан дуруст нест:

Дар дил натавон дарахти андӯҳ нишонд,
Ҳамвора китоби хуррамӣ бояд хонд,
Май бояд хӯрду коми дил бояд ронд,
Пайдост, ки чанд дар ҷаҳон хоҷӣ монд.

Хайём вобаста ба масъалаҳои ҳаётдӯстӣ ба масъалаи ишқ
таваккуф кардааст. Вай ба ин масъалаи муҳим монанди на-

мояндагони синфи ҳоким булҳавасона нигоҳ накардааст. Вай ба ишқ баҳои хеле баланд дода, барои он азоб кашиданро ҷоиз доништааст:

Хуршеди сипеҳри безаволӣ,— ишқ аст,
Мурғи чамани хучистафолӣ,— ишқ аст.
Ишқ он набвад, ки ҳамчу булбул ноӣ,
Ҳар гаҳ, ки бимирию наноӣ,— ишқ аст.

Ғайр аз ин, дар ишқу ошиқӣ вафодорӣ ва садоқатро тараннум кардааст:

Гирди дигаре чӣ гуна парвоз кунам
Ё ишқи наве чӣ гуна оғоз кунам?
Як лаҳза сиришки дида менагзорад,
То чашм ба руи дигаре боз кунам.

Тараннуми ишқ дар рубоӣҳои Хайём танҳо тараннуми ҳиссиёти ишқӣ нест, дар баъзе лаҳзаҳо маъноӣ зиддидинӣ ва зиддизамонавӣ ҳам дорад. Масалан, ба тариқи лутф бо маю маъшука ҳамеша ҳатто дар рӯзи қиёмат буданро орзу кардан ба парҳезгори, худро дар қиёмат бегуноҳ тасаввур намудани зоҳидон зид гузошта шудааст:

Гуянд: ҳар он касон, ки бопарҳезанд,
Он сон, ки бимиранд, бад-он сон хезанд.
Мо бо маю маъшуқ мудоме аз он,
Бошад, ки ба ҳашрамон чунон антезанд.

Дин таълим медиҳад, ки мардум дар ин дунё тарқи маю ишқ карда, тоату ибодатро пеш гиранд, то ки дар «он дунё» соҳиби қасру ҳуру маи ноб шаванд. Он гоҳ саволи лутфомези риндона пеш меояд: Агар оқибат (дар «он дунё») қор ҳамин тавр бошад, чаро онро дар ин дунё кардан лозим нест.

Гӯянд: Биҳишту ҳури ин хоҳад буд
В-он ҷо маи нобу анғубин хоҳад буд.
Ғар мо маю маъшуқапарастем, равост,
Чун оқибати қор ҳамин хоҳад буд.

Аввалҳо май бештар василаи хушгузаронии вақт ва предмети тавсифи шеърӣ ҳамрия буд, ки дар доираҳои давлатмандон ва қасру сарои подшоҳон баргузор буд, тадриҷан вобаста ба ақидаи риндӣ дар ашъори Хайём барои масъалаҳои хеле зиёди иҷтимоӣ, фалсафӣ ва зиддидиниро муҳокима намудан воситаи ифодаи фикр гардидааст.

Хайём ҳамчун бузургтарин шоир, файласуф дар таърихи фикрҳои фалсафӣ ва адабии форсу тоҷик мавқеи ба худ ҳосе дорад. Рубоҳои ӯ дар тамоми даврҳои асри миёна дар дастҳои гурӯҳҳои оппозиционии зиддифеодалӣ ҳамчун байрақи озо-

дӣ ва мубориза хизмат кардааст. Аҷсарияти озодфикрон дар зерӣ таъсири ғояҳои ӯ тарбия ёфта, ба муқобили душманони феодалӣ ва динии худ мубориза бурдаанд. Қисми зиёди рубоӣҳои Хайём мазмуни панду ҳикмат дорад. Аз онҳо заковати баландӣ ӯ ҳувайдост:

Мастӣ макуну фаризаҳоро бигзор,
В-ин лукма, ки дорӣ зи қасон боз мадор.
Дар хуни қасу моли қасе қасд макун,
Дар ӯҳдаи он ҷаҳон манам, бода биёр!

Хайём дар адабиёти тоҷику форс танҳо дар шакли рубоӣ шеър гуфтааст. Азбаски шакли рубоӣ шакли адабиёти халқ ба шумор меравад, дар замонҳои гузашта танҳо дар жанри рубоӣ шеър гуфтан халқпарварӣ, бо халқ ҳамфикрӣ доштан ва бар зидди адабиёти феодалӣ буданро низ ифода мекард.

Мо дар рубоӣҳои Хайём се услуби эҷодӣ — илмӣ, бадеӣ ва публицистиро мебинем ва онҳо аз ҳамдигар мутлақо ҷудо набуда, омезиш доранд. Услуби рубоӣҳои Хайём содда ва дорои нафосати баланд буда, дар байти аввали рубоӣ ё мисол ё фикри асосӣ баён карда шуда, дар байти охир ҷамъбаст карда мешавад. Дар рубоӣҳои ӯ ҳиссиёти ишқии лирикий бо фикрҳои илмӣ-фалсафии ӯ омехта ифода ёфтааст. Рубоӣҳои Хайём аз бадеият, ҳаёли бадеӣ ва воситаҳои тасвир ғанӣ мебошад.

Масалан:

тезис	Май хӯрдану шод шудан онини ман аст, Фориг будан зи куфру дин — дини ман аст.
тасдиқ	Гуфтам ба арӯси даҳр: кобинӣ ту чист?
исбот	Гуфтоӣ дили хуррами ту кобинӣ ман аст.

Масъалаҳое, ки Хайём дар рубоӣҳои худ гузоштааст, ниҳоят гуногун ва мазмунан бой аст, ҳамаи онҳоро дар бар гирифтани аз имкон берун аст.

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. А. Болоғинов. Материализми Хайём. Сарсухан ба рубоӣҳои Умари Хайём, Сталинобод, 1936.

2. Муҳаммадали Фуруғӣ. Таронаҳои Хайём. Сарсухан ба рубоӣ. Нашри Техрон, 1321 х. ш.

3. Морочник С. Б., Розенфельд В. А. Омар Хайям. Сталинабад, 1957.

4. Умари Хайём. Рубоӣ. «Ирфон», Душанбе, 1963.

5. Х. Мирзозода. Ақидаҳои зиддинӣ дар адабиёти тоҷик, Душанбе «Ирфон», 1966.

6. Х. Мирзозода. Нуктаи назари зиддинӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик. «Ирфон», Душанбе, 1978.

ДОСТОНСАРОИ ДАР АСРҲОИ XI—XII

Анъанаи достонсарои дар адабиёти тоҷик аз достонҳои Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Дақиқӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Юсуф ва Зулайҳо»-и Бахтиёрӣ ва ғайра, ки дар навбати худ ба достонҳои фольклорӣ ва адабиёти қадим алоқаманд аст, оғоз дорад. Ин анъана дар асрҳои XI—XII бо тағйироти муайяне давом ва инкишоф ёфт. «Гаршоспнома»-и Асадии Тусӣ, «Вис ва ромин»-и Фаҳриддини Ғургонӣ, «Вомиқу Узро», «Сурхбӯт ва Кабӯдбӯт»-и Унсӯрӣ, «Юсуф ва Зулайҳо»-и Амъақӣ Бухорӣ, «Сайр-ул-Ибодӣ мин-ал-маод»-и Санӣ, силсилаи достонҳои Фаҳриддини Аттор, достонҳои панҷганҷи Низомии Ғанҷавӣ аз ҷумлаи достонҳоеанд, ки ба назми достонсароии асрҳои XI—XII мансуб буда, давом ва инкишофи анъанаи асри X аст. Дар адабиётшиносӣ давраи классикӣ ва шарқшиносӣ одатан байни достонҳои дорои хатти ягонаи сюжет ва маснавиҳои бесюжет — достонҳои фалсафӣ ва лириқиву дидактикӣ фарқ намегузоранд. Мо бояд асарҳои манзуми дар шакли шеърӣ маснавии дорои сюжети ягона, ки аз оғозу анҷом ва саргузаштҳои бо ҳам марбутӣ қаҳрамонони асар иборат аст, ба зери номи достон гирем. Масалан: «Вис ва Ромин», «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун» ва дигарҳо. Асарҳои манзумеро, ки дар шакли шеърӣ маснавӣ буда, аз порчаҳои ҷудогонаи фалсафӣ, иҷтимоӣ ва лириқӣ иборатанду дорои сюжети ягона нестанд, «маснавӣ» номем. Ҷунонҷӣ: «Рӯшноинома»-и Носири Хисрав «Ҳадиқат-ул-Ҳақоиқ»-и Санӣ, «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ғанҷавӣ ва ғайра, ки шояд бо «Офариннома»-и Абӯшақури Балхӣ алоқае дошта бошад.

Равияи достонҳои асрҳои XI—XII қаҳрамонӣ, ишқӣ ва романтикӣ мебошад. Бо сабаби кишвари Осиёи Миёна ва Эронро забт кардани аристократияи ҳарбии Турк, таъқиб шудани ҳиссиёти ватандӯстӣ мардуми эронӣ, дубора қувват гирифтани таъсири ҳилофати араб ва таъқиб гардидани ҳаракати шуубия ва махсусан муносибати манфӣи Султон Маҳмуд ва шоҳномасарои бузург Фирдавсӣ анъанаи шоҳноманависӣ ба таназзул рӯй овард. Ҳар чанд ки дар мисоли «Гаршоспнома»-и Асадии Тусӣ, «Бахтиёрнома»-и Мухторӣ, «Сомнома», «Барзӯнома», «Ҷаҳонгирнома», «Фаромарзнома», «Бону Гуштаспнома», «Баҳманнома», «Кӯшнома» (муаллифонашон номаълум) дар мавзӯи қаҳрамонӣ ва қаҳрамонони афсонавии қадим эҷод намудани достонҳо вучуд дошт, вале он қувват, таъсир ва мундариҷаи ғоявӣ, ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дорост, надошт. «Искандарнома»-и Низомиро давоми анъанаи исқандарномаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мешуморанд, ҳол он ки ин достон баъд аз Фирдавсӣ анъана ва равияи ғоявӣ нав пайдо карда буд. Ин достон аз ҳислати қаҳрамонӣ дида, бештар мундариҷаи адолатхоҳӣ ва ҳақимона пайдо кардааст, ки ин маъниро хирадномҳои достони Низомӣ ва Ҷомӣ тасдиқ менамоянд.

Пас, дар чунин ҳолати таърихӣ бештар дostonҳои ишқию романтикӣ, чи ба рӯҳияи хонандаи умум ва чи доираҳои дарбор низ мақбул буд, зеро агар ҷангҳои пай дар пай ғоратгаронаи аристократияи феодалиро истисно кунем, бештар айшу роҳати шахсӣ, саргузаштҳои ошиқона ва сайду шикоре доштанд ва дар вақти ҳолӣ бо китобу шеърӯ шатранҷ машғул буданд. Дар зимни ин гуна тасвиrot эътирозҳои романтикӣ шоир низ акс меёфт. Дар ин дostonҳо дар зимни саргузаштҳои ошиқонаи эпикӣ ҳиссиёти баланди лирикӣ, инсондӯстӣ, ҷаҳонбинӣ фалсафӣ, ақидаи иҷтимоӣ ва панду ҳикматҳои шоирони дostonсаро низ ифода ёфтааст.

ФАХРИДДИН АСЪАДИ ГУРГОНӢ. «ВИС ВА РОМИН»

Фахриддини Гургонӣ аз шоирони дostonсарои асри XI аст. «Гургонӣ» ё ки «Ҷурҷонӣ» ишора ба ватани ӯст. Дар бораи ҳаёти шахсии ӯ маълумот неҳоят кам аст. Соли таваллуд ва вафоташ маълум нест. Дар вақти эҷоди дoston шоир худро ҷавон ба қалам додааст:

Чунин нома бихонӣ, эй сухандон,
 Гуноҳи ман бидон эй пок яздон.
 Бигӯ: ё раб, биёмурз ин ҷавонро,
 Ки гуфта-ст ин нигорин дostonро.

Аз ин ҳисоб таваллудашро дар аввали асри XI шуморидан ҷоиш аст. Давраи шӯҳраташ ба замони ҳукмронии Абӯтолиб Тӯғралбек бини Мекоили Салҷуқӣ (1037—1063) рост меояд, зеро номи ӯро дар «Вис ва Ромин» зикр кардааст ва аз лашкаракашиҳои хабар медиҳад. Вақте ки ин султон соли 1051 шаҳри Исфahонро забт кард, шоир ҳамроҳи ӯ будааст:

Шаҳаншаҳ бор барбааст аз Хуросон,
 Саропарда бизад бар роҳи Гургон.
 В-аз он ҷо роҳи Кӯҳистон сафар кард,
 Чу омад бар Раю Сова гузар кард.

Шоир ин маъниро вобаста ба тасвири воқеаи Вису Роминаро дар Марви шоҳи ҷаҳон гузошта, ба Кӯҳистон сафар кардани подшоҳ Мӯбад, баён намудааст. Аммо Фахриддини Гургонӣ баъд аз ин ӯ сафари ӯ ҳамроҳӣ карда, дар Исфahон мондааст:

Маро андар Сипоҳон буд коре,
 Дар он қорам ҳамешуд рӯзгоре.
 Бимондам з-ин сабаб андар Сипоҳон,
 Нарафтам дар рикоби шоҳи шоҳон.

Вай дар ин ҷо бо супориши ҳокими Исфahон Абулфатҳ Муҳаммад сюжети қадимаи «Вис ва Ромин»-ро ба назм меорад. Баъд

аз ин тафсилоти ҳаёташ маълум не. Воқеаҳое, ки баъди соли 1051 дар муқаддимаи дoston зикр ёфтаанд, нишон медиҳанд, ки пас аз ин сана ҳам дар қайди ҳаёт буда, дostonи худро эҷод кардааст. Хатми дostonро дар байни солҳои 1042—1054 тахмин мекунамд, зеро дар ин асар аз подшоҳони салҷуқи танҳо номи Тўғралбеки салҷуқӣ қайд шудааст, ки дар ҳамин солҳо то соли 1063 ҳукмронӣ дошт. Фаҳриддини Гургонӣ ғайр аз дostonи номбурда, шеърҳои дигари хурд аз қабилӣ қасидаи мадҳия, қитъа ва ғайраҳо низ доштааст, вале онҳо то имрӯз нарасидаанд. Масалан, барои тасдиқи ин фикр байти зеринро аз тазкирани «Лубоб-ул-албоб» меоварем:

Бисъёр шеър гуфтамӯ хондам ба рӯзгор,
Як-як ба ҷаҳд-бар сиқатулмулки шахриёр.

Дostonи «Вис ва Ромин» аз қиссаҳои адабиёти қадим аст. Баъзеҳо онро ба давраи сосонӣ ва баъзеҳо ба замони ҳукмронии ашкониён нисбат медиҳанд. Ҳар ду ҳам тахмин аст. Дostonи мазкур аз асарҳои ба забони паҳлавӣ таълифшуда аст, ки дар асри XI номафҳум шуда буд ва бинобар аз дostonҳои хуб буданаш, зарурати тарҷума ва аз нав эҷод кардани он ба миён омад. Машварати назми дoston бо ҳокими Исфакон шудааст ва дар зимни ин сӯҳбат шоир фикрҳои зеринро баён кардааст:

Маро як рӯз гуфт он қиблаи дин,
«Чӣ гӯӣ дар ҳадиси Вису Ромин,
Ки меғӯянд чизе саҳт некӯст,
Дар ин кишвар ҳама кас дорадаш дуст?»
Бигуфтам, к-он ҳадиси саҳт зебост,
Зи гирдовардаи шаш марди доност.
Надидам з-он накӯтар дostonе,
Намондам ҷуз ба хуррам бӯстоне,
Валекин паҳлавӣ бошад забонаш,
Надонад ҳар кӣ бархонад баёнаш.
На ҳар кас он забон некӯ бихонад
В-агар бихонад, ҳаме маънӣ надонад...
Дар ин иқлим он дафтар бихонанд,
Бад-он, то паҳлавӣ аз вай бидонад.

Дostonи «Вис ва Ромин» дар вазни ҳаҷазӣ мусаддас: мафоилун, мафоилун, мафоил навишта шудааст. Аз тавсифи муқаддимаӣ ва хотимаӣ хувайдост, ки дoston ба номи Тўғралбек ва ҳокими Исфакон Аминуддин Абулфатҳ баҳшида шуда аст. Шоир дар зимни он баъзе саргузаштҳои худро низ зикр кардааст, ки аз он шоири намоёни сарои Тўғралбек будан ва ўро ба сафарҳои ҳарбӣ ва шикор ҳамроҳ бурдани султон маълум мегардад.

Дар қатори чунин ахборот он маълумоти шоир низ қимат-

нок аст, ки қиссаи «Вис ва Ромин»-ро пеш аз вай суҳансароёни дигар тарҷума кардаанд, вале шўҳрат наёфтаанд. Аз ин аҳборот маълум мегардад, ки ӯ ҳам аз матни паҳлавӣ ва ҳам форсии дари-тоҷикӣ истифода кардааст:

Кунун ин достони «Вису Ромин»
Бигуфтанд он суҳандонони пешин.
Хунар дар форсӣ гуфтан намуданд,
Кучо дар форсӣ устод буданд?!
Бипайвастанд аз он достоне,
Дар ӯ лафзи ғариб аз ҳар забоне.

Ҳар чанд ки шоир нусхаҳои пеш аз худ бударо «достон» номидааст, вале мумкин аст, ки баъзе аз он наср бошад.

Таҳлили таркиби ва
сюжети достон

Таркиби достони «Вис ва Ромин» аз муқаддима, сюжети асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима, ки анъанавист, аз муноҷот, мадҳи подшоҳ, Абӯтолиб Тўғралбек, ҳокимон хоҷа Абӯнаسر, Абулфатҳ Музаффар ва саргузашти гўяндаи достон иборат аст.

Оғоз ё ки шароити сурат гирифтани воқеаи сюжет дар фасли баҳорон ҷашн ороستاني шоҳ Мўбад ва ҳангоми ҷашн ба Шаҳрў ошиқ шудани Мўбад, вале ишқи ўро рад кардани Шаҳрў иборат аст. Азбаски Мўбад шоҳаншоҳи бузург, бераҳму шафқат ва якраҳа аст, хонанда фикр мекунад, ки низои воқеа аз он ҷо оғоз меёбад, вале ваъда кардани Шаҳрў, ки агар духтар таваллуд кунад, ўро ба Мўбад хоҳад дод, низоўро аз байн мебардорад, аммо дар айни замон низои дигаре пешакӣ ба миён меояд, ки дар тамоми воқеаи достон таъсири манфӣ дорад: Пири фаргут будани Мўбад, ҷавонии духтари ояндаи Шаҳрў Вис. Ҳар чанд ки дар ин масъала аҳд бастанӣ Мўбад ва Шаҳрў гўё ба ҳалли мусбати муносибати занушавҳарии Мўбаду Вис ишорат мекунад, вале зиддияти синну соли онҳо оштинопазир аст ва аз воқеаҳои хеле зиёди ғочиянок хабар медиҳад. Ин буд шароит барои оғози достон. Аммо аз номи достон маълум мегардад, ки ошиқони ҳақиқӣ Вису Ромин буда, Мубад, бо вучуди аз хусуси Вис бо Шаҳрў аҳду паймон доштаниш, шахси ҳалалрасон аст. Номи достон шудани номҳои Вис ва Ромин ҳамин маъноро тасдиқ менамояд. Бинобар, ин ояндаи муносибати булҳаваронаи Мўбад бо Вис пешакӣ торик, мочаронок ва ҳаллопазир аст, зеро:

Хаворо дар дилаш ҷунон биёроост,
Ки нозода арўсера ҳамехост.

Гуфтугўи Мўбад ва Шаҳрў дар бораи Вис як навъ муқаддимаи экспозицияи достон аст, зеро экспозицияи достони ишқи Вису Ромин тарбияи якҷояи онҳо аст. Аз ин ҳолат риштаи пешакии воқеаи нави сюжети ошиқии Вис ва Ромин пеш меояд

Шоир дар бораи муносибати ошиқонаи Вису Ромин дар шаҳри Хучон чизе нагуфтааст, вале ишорае кардааст, ки саргузашти онҳоро қазои осмонӣ пешакӣ муайян карда буд, пас таъбиринопазир аст:

Қазо пардаҳта буд аз кори ишон,
Набишта як ба як кирдори ишон
Қузои осмон дигар нагаштӣ,
Ба зӯру чора з-ишон барнагаштӣ.

Баъд аз даҳ сол Роминро ба Мавр бурданд. Висро, ки ба балоғат расида буд, Шаҳрӯ ба назди худ овард. Аз ҳам чудо карда шудани Вису Ромин аз рӯи тасвири шоир ишонро ба ҳаяҷон наовардааст, пас муносибати ошиқонаи онҳо ҳоло оғоз наёфтааст. Аз ин ҳолат таҳмин кардан мумкин аст, ки хатти сюжет бо аҳду паймони Шаҳрӯ ва Мӯбад давом хоҳад ёфт. Ба хостгорӣ омадани бародари миёнаи Мӯбад Зард ва номаи Мӯбадро бо рӯи хуш қабул накардани Шаҳрӯ аз ваъдаи худ афсӯс хурдани вай ўро сарзаниш кардани Вис:

Зи ҳинчори хирад дур уфтодӣ,
Ки рафтӣ, духти нозода бидодӣ!
Хирад гуфтори чунин кай писандад,
Раво бошад, ки ҳар кас бар ту хандад.

Пай бурдан мумкин аст, ки воқеаи аҳду паймони Шаҳрӯ ва Мӯбад дар бораи Вис ин ҷо қатъ мешавад ва хатти сюжет ба таърифи дигар меравад. Илова бар ин, Висро ба бародараш Виру ба занӣ додани Шаҳрӯ низ сюжети муносибати Мӯбад ва Висро қатъ менамояд (ин воқеа дар достон танҳо ном бурда шудааст). Ба самти дигар равона шудани хатти сюжетро ҷавобҳои ба Зард додаи Вис ва шоҳро ба беҳирадӣ сарзаниш кардани ӯ низ тасдиқ менамояд. Аз ин гуна ҷавоби нома хашмгин шудани Мӯбад ва ба муқобили кишвари Моҳобод лашкар кашидани ӯ, ҷанги Мӯбад бо бародари Вис Виру, шикаст хурдани Мӯбад низ қанда шудани хатти сюжети талаби Вис кардани Мӯбад ишора мекунад, аммо ба кишвари Моҳобод ҳучум кардани шоҳи Дайлам, диққати Вируро ба худ кашидани он ва дубора лашкар кашида ба Гӯроб барои Вис рафтани Мӯбад ва ба вай нома навиштани хатти сюжети моҷаронокро давом медиҳад ва гӯё масъаларо ба ғойдаи ӯ ҳал кардани, вале ҷавоби қатъии рад додани Вис ба номаи фиристодаи шоҳ ба қанда шудани хатти сюжет далолат менамояд, аммо бо бародарон машварат кардани Мӯбад ду ҳолатро ба вучуд меорад, ки ҳарду ҳам ба давом ёфтан ва ё наёфтани хатти сюжет таъсир до-
рад:

1. Савобдиди Ромин, ки Мӯбад бояд аз ин нияти худ гардад. Барои ин маслиҳат се асос дошт: Дар замири дил нигоҳ доштани меҳри Вис, вале ӯ ин ҳиссиёти худро пинҳон медошт. Дуи дигар: яке падари Висро дар ҷанг куштани Мӯбад, аз ин рӯ,

кина доштани у ва хато будани дар хона нигоҳ доштани душман, аз вай зоҳир нашудани меҳрубонӣ:

Чӣ гуна дӯстӣ чӯиву пуштӣ,
Зи фарзанде, ки бобашро бикӯштӣ.
Чу дар хона бувад душман туро ёр,
Чунон бошад, ки дорӣ б-остин мор.

Далели дигар он аст, ки Мӯбад пир асту Вис ҷавон. Ҷавонро ҷавон мебоист:

Батар коре туро бо Вис он аст,
Ки ту пириву он дилбар ҷавон аст.

2. Маслиҳати Зард: Ё бар хилофи Ромин ба мантиқи ҳаёти инсонӣ эътибор надода, бо пулу чиз ба даст овардани дили модару духтарро роҳи ягонаи баромадан аз кӯчаи сарбаста донистааст:

Бародар гуфт: Шоҳо, чизи бисёр,
Ба Шаҳрӯ бахшу бифребаш ба динор.

Бо номаи махсус молу зари бисёр фиристодани Мӯбад ва аз он рому мот шудани Шаҳрӯ:

Чу Шаҳрӯ дид чандин гунагун бор,
Чи аз гавҳар, чи аз дебову динор.
Зи бас неъмат, чу мастон гашт беҳуш,
Писарро карду духтарро фаромӯш.

ба қувват гирифтани хатти сюжети ишқи булҳавасонаи Мӯбад ва дилнохоҳонаи Вис ёри расонд. Ба назди Вис омадани Мӯбад ва аз қалъа берун омадани ӯ аломати он аст, ки Вис низ бо таъсири дилхушии инъомҳо ва гуфтаҳои модараш ба Мӯбад майл дорад ва бо ин роҳ хатти сюжети ишқи Мӯбад давом меёбад. Аммо дар бозгашт, ки Висро ба боргоҳи Мӯбад меоварданд, аз дидани рӯи зебои Вис ошики бекарор шудани Ромин, ки рабти сюжети ишқи Вису Ромин аст, хатти дуҷоми сюжети ошиқона пайдо мешавад, ки никоҳи дар назари аввал дилхоҳ мебошад ва ба ишқи булҳавасонаи Мӯбад таҳдид менамояд — хатти сюжетро ба тарафи дигар бурданӣ мешавад, вале ҳоло хатти сюжет мисли пештара давом ва инкишоф дорад, зеро аз як тараф, Вис муносибати худро ба Ромин ҳоло баён накардааст, аз тарафи дигар, Мӯбад Висро ба дарбори худ ба занӣ овард. Ҳарчанд ки шоҳ аз ин ғалабаи худ хурсанд буд, вале аз ин воқеа ғамгин будани Вис зиддияти байни онҳоро ба фоидаи Мӯбад хушӣ ба хушӣ ҳал намекард ва аз ояндаи хушбахтонаи қаҳрамонҳои асар хабар намедод:

Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.

Висро ба тобеъ шудан ба тақдир даъват намудани Доя риштаи сюжети ишқи Мӯбадро пуркувват кардани мешавад, вале ба он эътироз намудани Вис онро заиф, ҳатто буридани мешавад.

На Мӯбад бинад аз ман шодкоми,
На ман биам зи Мӯбад неқномӣ.

Аз ин ишораи тазоди композиционӣ фаҳмидан душвор нест, ки муносибати Вису Мӯбад оштинопазир аст ва риштаи сюжети муносибати онҳо зӯрбазӯракӣ давом дорад. Насихати худро қувват додани Доя бо вучуди норозигӣ ўро оро додани вай, ки гуё Вис тан додани аст, ҳатти сюжети ишқи Мубадро давом медиҳад, вале бо худкушӣ таҳдид кардани Вис, аз Доя хоҳиш кардани ў, ки бо илми ҷоду дар муддати як сол қувваи мардинаи Мубадро баста, ҳудаш бо вай қомронӣ кунад ва ин илтимосро ба ҷо овардани Доя намегузорад, ки ҳатти сюжет ба тарафе ҳал гардад.

Ғашту гузори Ромин дар боғ, нолаву зории ў дар ишқи Вис, дарди дили худро ба Доя гуфтани вай, Висро барои Ромин фиристодани у, вале онро рад кардани Вис, ки бадномиро намеҳадад, ба назди Ромин ба боғ омадани Доя ва охируламер Висро ба Ромин майл кунондани ў ҳатти дуҷоми сюжетро пурқувват менамояд, зеро Вис ҳам ба Ромин ошиқ мешавад ва онҳо бо ҳам вомерхуранд. Лаҳзаи асосии рабти ишқи Вису Ромин дар ҳамин ҷост. Ба кӯҳистон ба кишвари Моҳ ба назди Мӯбад омадани Вис ва Ромин сирри онҳоро ошкор мегардонад ва зиддияти байни ду ҳатти сюжетро ошкор сохта, ҳатти сюжети воқеаҳои байни Вис ва Мӯбадро бо ҳислати мочаронокаш пурқувват менамояд, муносибатҳои ошиқонаи Вис ва Ромин, ки бо қасам аҳд баста шудааст, қавитар мегардад. Ин ҳол ва мочароҳои нав ишораест ба он ки воқеа торафт мураккабтар мешавад. Дар ҳақиқат баъд аз ин сюжет инкишоф меёбад. Гардиши муносибати манфии Мӯбад ба Вис, Ромин ва Доя аз он лаҳза оғоз ёфт, ки Мӯбади Марв беҳабар аз ишқи Вису Ромин дар кишвари Моҳ ў маслиҳату тарфиби Дояро шунид, ки Висро ба дидорбинӣ бо Ромин даъват мекард. Ин лаҳза на танҳо гардиши муносибатҳои Мӯбад ба ҳама, балки гардиши ҷидди дар сюжетии асар аст, ки воқеаро ба мочароҳои нав ба нав бурда, онро ба авҷи аъло мерасонад. Баъд аз ин, ду ҳатти сюжетии асар давом мекунад, вале ҳатти сюжетии ишқи Вису Ромин, ки дoston ба номи онҳост, фаъолтар мегардад. Бебозгашт будани муносибатҳои Вису Ромин аз ҷавобҳои ў ба Мӯбад ва Вис маълум мегардад:

Агар хоҳӣ бикуш, хоҳӣ баровез,
Накардам, накунам, аз Ром парҳез.

Висро аз даргоҳи худ пеш кардани Мӯбад ва ба Ватан рафтани Вис қанда шудани ҳатти сюжетии муносибатҳои бай-

ни онҳоро боз ба миён меорад ва бо баҳонаи беморӣ аз дарбор ҷавоб гирифта аз паи Вис рафтани Ромин хатти дуҷоми сюжетро на танҳо давом, балки қувват медиҳад. Бо таҳдид ба Ҳамадон ба назди Виру рафтани Мӯбад ва аз Ромин ба модараш шикоят кардани ӯ аҳволро беҳтар намекунад ва баъд аз дуҷи ҷавобии Виру Висро ҳамроҳи худ боз ба Мавр овардани Мӯбад муносибатҳои онҳоро беҳтар накардааст. Висро сарзаниш кардани Мӯбад ҳам аҳволро ба фоидаи ӯ хуб накард, зеро муносибатҳои онҳо вайрон буд. Висро қасам додани Мӯбад ва даъват кардан ба оташи муқаддас, розӣ шудани Вис масъаларо гӯе ба фоидаи Мӯбад ҳал кардани мешавад, вале ба мулки Рай гурехтани Вису Ромин ҳаяҷони воқеаро боз ҳам қувват медиҳад. Танҳо мусаллаҳона ба ҷустуҷӯи Вис баромадани Мӯбад шиддати муносибатҳои ӯро бо Вис ва Ромин зиёд мекунад, вале дар роҳ аз саҳтгирҳои худ пушаймон шуда, худро ба созиш бо Вис водор намудани шах:

Чу бо ҳаҷраш ҳаме тоқат надорам,
Чаро фармон-шро тоат наорам.

ва ба пойтахти худ баргаштани ӯ шиддати зиддиятҳоро суст мекунад, онро ба созиш овардани мешавад. Ба Модар нома навиштани Ромин, аз бародараш Мӯбад шикоят кардани вай, бо лашкар тахтро аз ӯ гирифтани будани Ромин воқеаро ба фоҷиаҳои нав бурдани мешавад, вале гуноҳи Вис ва Роминро бахшидани Мӯбад ва танҳо аз дидори онҳо шуд будани ӯ шиддати воқеаи сюжетро суст карда, онро ба ҳалли хуши ба хуши овардани мешавад. Ба ин ҳол номаи пандомези Модар низ ёрӣ мерасонад. Аз ин хабар Ромин ва Вис ба Мавр бармегарданд ва Мӯбаду Вису Ромин ба базм менишинанд. Ромин аз ҳоли худ суруд мехонад, ҷанг менавозад. Мӯбад аз маҷбурият созиш карда бошад ҳам, муносибати онҳо оштинопазир буд, бинобар ин, суҳанҳои хубу дилбаронаи Вис ва ҳамхобии шоҳ будани вай мувоҳонакорона буд. Аз ин ҷост, ки фориғи базм Ромин шабона ба бом омад ва Вис дояро ба оғӯши шоҳ гузошта, ба назди ӯ рафт. Чунин ҳолат, тазоди ду хатти сюжетро боз як бори дигар тасдиқ менамояд. Воқеаи саркаши кардани қайсари Рум ва ба ҷанги зидди вай рафтани Мӯбад ба сюжет тағйироти ҷиддӣ намеорад, вале дояву Висро дар Ашқафти девон банд карда рафтан ва Роминро ҳамроҳи худ ба ҷанг бурдани шудани ӯ, назорати Қалъаро ба бародараш Зард супоридани вай шиддати воқеаро зиёд менамояд, онро ба ҳалли хуб намебарад. Баръакс, аз фироқи ҳамдигар бемору нолон шудани онҳо, бо сабаб ё ки баҳонаи беморӣ аз сафари ҷангӣ монда, ба назди Вис ба қалъаи Ашқафти девон омадани ӯ канданашаванда будани муносибатҳои ошиқонаи Вису Ромин ва оянда надоштани сюжети муносибати Вису Мӯбадро нишон медиҳад.

Аз чанг ғолиб баргаштани Мӯбад хатти асосии сюжетро тағйир намедиҳад, вале аз муносибати Вису Ромин хабар додани Заррингес шиддати сустшудаи муносибати бади байни онҳоро зиёд мегардонад, зеро нияти ба ошиқон ҷазо додани шудани Шоҳ ба рафти воқеа воқеаи нав ҳамроҳ кардани мешавад. Вис ва Дояро мурдановор зада ба зиндон партофтани шоҳ хонандаро ба чунин хулоса меорад, ки муносибати онҳо канда шуд, вале баъд аз як ҳафта аз кардаи худ пушаймон шудани Мӯбад ва ба ӯ таъсир кардани нолаҳои Шаҳрӯ, ҳам аз ӯ ҳам аз Виру тарсидани вай бо гуфтаҳои Зард Роминро авф кардани шоҳ, дар қаср маҷлиси базм ороستاني ӯ, воқеаро аз нав давом медиҳад. Ҳамин тавр воқеаҳои зиёде ҳастанд, ки ба инқишофи ҳар ду хатти сюжет ёрӣ мерасонанд вале воқеаи асосӣ ба ҳалли худ намеояд, зеро хатҳои сюжет ба ҳам зид буда, ба якдигар ҳалал мерасонанд.

Дар вақти базм муносибати Вису Роминро бо тамсил ва суруд хондани Кӯсон, пай бурдани шоҳ, дар ҳолати мастӣ аз гиребони Ромин гирифта, қасам додани Мӯбад, шоҳро ба замин задани Ромин ва қасам ёд кардан, ки аз ишқи Вис нахоҳад гашт:

Яке савганд хӯрд озода Ромин,
Ба Додори ҷаҳону раҳбари дин,
Ки «то ман зинда бошам дар ду кайҳон
Намехоҳам, ки баргардам зи Ҷонон».

шиддати воқеаро ба авҷи аъло мебарорад.

Баъд аз ин бояд гиреҳкушои сюжети воқеаҳои Вису Мӯбаду Ромин ояд. Пас аз ин ҳарчанд шоҳ зинда аст, вале ҳастии ӯ таъсирӣ ҷиддӣ дар рафти сюжет надорад, танҳо хотимаи хатти сюжети аввал аст. Баъд аз ин хатти дуҷоми сюжет сусттар мешавад, зеро панд гуфтани Бехгӯй, ки дар оянда подшоҳ шудани Роминро пешгӯй карда:

Ҳама гуфти, ки «Ту як рӯз шоҳӣ,
Ба чанг оӣ ҳар он коме, ки хоҳӣ».

Роминро ба хушмуомила будан бо Мӯбад мисли дигарон ба ному шоҳӣ ҷустан ва аз Вису Доя дури ҷустан, ки ӯро беобрӯ хоҳанд кард, даъват менамуд. Ромин ин пандро писандида, аз кардаҳои худ пушаймон мешавад. Чунин ишора аҳамияти композиционӣ дорад, зеро аз подшоҳии ояндаи ӯ ва ҷудоии вай аз Вис хабар медиҳад. Ҳамчунин насихати шоҳ ба Вис онро қабул кардан ва аз роҳи ҳавас баргаштанро арз кардани вай аз ҷудоии онҳо хабар медиҳад. Ин лаҳза ҷои сусти композицияи дoston аст, зеро муносибати Вису Ромин мантиқан канданашаванда аст. Воқеаи рафтани Ромин, аз Вис дур ва ба Гул ном духтар ошиқ шудан, бо ӯ тӯи арӯси кардани вай риштаи сюжети дӯстии онҳоро мебурад.

Ин ҳолатро сарзанишҳои Гул Роминро ва дар ин асос ба

Вис номаи ҷудои навистани Ромин ва дояи бо созишрафтаро пеш кардани ӯ тасдиқ менамояд.

Агар ту барнахоҳӣ гашт аз роҳ,
Аз ин пас ман набошам бо ту ҳамроҳ.

Муносибати мантақан кандашудаи Вис ва Роминро дар навбати аввал номаи Вис ва талаби дидор кардани вай, сарзаниш, навозиш ва даъватҳои Вис ба аҳду вафо низ барқарор накардааст. Барои бахту муҳаббати Ромин мубориза бурдани Вис (ва Роминро ба назди Вис фиристодани ӯ, нома навишта дидор хостан, зори кардан дар фироқи Ромин ва ғайра). Хатти сюжети ишқу муҳаббати Вису Роминро нигоҳ дошта менистад ва шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Ромин аз Гулро ба занӣ гирифтани худ пушаймон шуда, ба номаи Вис, ки Ромин оварда буд, ҷавоби нек менависад ва бо ин роҳ хатти кандашудаи сюжет аз нав баста мешавад ва онро бо воқеаи ба Мавр ба назди Вис омадани Ромин мустақкам менамояд. Диалогӣ Вису Ромин ин маъниро устувор мегардонад. Аммо Висро «Нодон» номидани Ромин ва аз он хашм гирифтани у, ранҷидану афсӯс хӯрдани Ромин аз тарки Гул устувории сюжетро вайрон кардани мешавад, вале аз гуфтаву кардаи худ зуд пушаймон шуда, узр гуфтани Вис ин ҳалалро бартараф менамояд. Азбаски Вису Ромин ҳоло ҳам сирри худро аз Мӯбад пинҳон медоштанд, ду хатти сюжет боз ҳам давом дошт. Роминро ба шикор ҳамроҳ бурдани Мӯбад равиши асосии сюжетро тағйир намедихад. Воқеаҳои минбаъда бо макр ба Кӯҳандиз рафтани Ромин, бародар-андар Зардро асир гирифта, ӯро куштан ганҷи Мӯбадро гирифта ба Дайламон гурехтани Ромин, дар шикори хукон аз захираи дандони хук куштаи шудани Мӯбад, ба тахти подшоҳӣ нишастани Ромин, вафот ёфтани Вис, писари худро ба тахт нишондани Ромин ва тарки дунё намудани ӯ хотимаи ҳар ду шоҳи сюжет аст. Аммо Роминро бо Вис паҳлӯ ба паҳлӯ гӯр кардан ва як шудани рӯҳи онҳо хотимаи шоҳи дуҷуми сюжет будани воқеаҳои охириро нишон медиҳад.

Чи тавре ки аз ном ва хотимаи дoston маълум аст, қаҳрамонони асосии дoston Вис ва Ромин мебошанд ва ҳамаи воқеаҳо дар атрофи риштаи саргузашт ва муносибатҳои онҳо печидааст.

Образи Вис

Дӯстии Вису Ромини аз кӯдакӣ якҷоя дар дасти як доя парвариш ёфта, тадричан ба муносибати ошиқона мубаллаш шудааст. Ин маъниро аз эпизоди «Машварат кардани Мӯбад бо бародарон баҳри Вис» пай бурдан мумкин аст. Пас, ишқи Вис бо Ромин соф ва беғаш буда, на аз тарбияи бади дарбор ва номуносибии Мӯбади пир ба вай, балки аз ҷавонӣ оғоз ёфтааст. Ин маъниро аз ҷавобҳои Вис ба модараш ва фиристодани Мӯбад Зард фаҳмидан душвор нест. Шоир муносибати ошиқонаи онҳоро модарзод номидаст:

Ҳануз ишон зи модаршон назода,
На тухми ҳар ду дар бум уфтода...

Аммо ба инкишофи минбаъдаи муносибатҳои ошиқонаи Вису Ромин, урфу одатҳои зишти гузашта, ба пириҳои худ нигоҳ накарда, аз руи зуроварӣ, булҳавасӣ ва мағрурӣ бо молу ҷоҳ, ба норозигии ҷавонон эътибор надода, коми дил гирифта, духтаронро барои молу ҷиз фуруҳтан ҳалал, расонидааст ва тақозои тақдир доништаанд, ҳол он ки тақдирӣ қазо акси онро меҳост. Пас, барои қонеъ гардонидани нафси худ ба тақдирӣ қазо ҳам зид рафтаанд. Вис на танҳо зебоии беҳамтои зоҳири, ботинӣ ҳам дорад. Ӯ оқила ва зирак аст. Вай модараш Шаҳрӯро барои он, ки духтари таваллуднашудаи худро ба марди пир ваъда кардааст, сарзаниш менамояд ва ӯро ҳадафи ханда мешуморад. Ҷавобҳои ӯ ба хостгорӣ кардани Зард барои Мӯбад низ ҳамин маъниро ифода менамояд.

Рафтору кирдори ахлоқи минбаъдаи Вис ба ифода намулдани идеяи асосии дoston — фош кардани ахлоқи ношоистваи ҳамзамонҳои шоир ва ҷаҳонбинии тақдирпарастии ӯ тобеъ кунонида шудааст.

Вис аз аввал духтари некусиратест, ки бо ҳамаи ҳиссиётҳои дорони ишқи поки ҷавонист. Аммо муҳити доираҳои аристократӣ, ки меъёри ишқи муҳаббат ва ҳамзистиро дар молу мулк, баъзан дар зӯроварӣ медонад, Висро ба фоҷиҳои ҳиссиёти шахсӣ равона мекунад ва бо ин ҳол розӣ набудани вай аз модар — Шаҳрӯро сарзаниш кардани ӯ, ҷавобҳои ба Зард ва фиристодани (расули) Мӯбад додаш маълум аст, ки вай бо тақлифи занонашварӣ нома навишта фиристодани Мӯбадро барои худ таҳқир шуморид:

Чу Виси дилбар ин пайғом бишнид,
Ту гуфти з-у басте дашном бишнид.
Ҳарин чомаро бар тан задаш ҷок,
Булуринсинаро мекуфт бебок.

Вис бо вучуди ба Мӯбад ваъдагӣ будани худ, ба тақдир сарфуру намеоварад:

Нигар, то ту напиндорӣ, ки ҳаргиз,
Маро зинда ба зер оӣ, аз ин диз.

Вай дар муносибатҳои шахсӣ бойгариӣ моддиро рад мекунад ва онро меъёри ишқи муҳаббат намедонад:

Ба пероя маро мафреб дигар,
Ки дод эзид маро пероя бемар...
Агар бинам дигар дебову динор,
Набошад бонувӣ бар ман сазовор.

Вис ҷавон бошад ҳам, аз модараш ва Мӯбад боақлтар аст. Вай аз ин занонашварӣ дилноҳ дар изтироб будани худ ва баҳраёбнашудани Мӯбадро таъкид намуда, ӯро огоҳ кардааст.

Ту аз пайванди ман шодӣ набинӣ,
На бо ман як замон хуррам нишинӣ.
Биларзам чун бияндешам зи номат,
Ба ин дил чун тавонам дод комат.

Вис Мӯбадро ҳатто ба тарсидан аз худо, ки бештар хислати калонсолон аст, даъват менамояд:

Ман аз дидор тарсам бо ҷавонӣ,
Натарсӣ ту, ки пири нотавонӣ?!
Битарс аз бихрадӣ аз доди довар,
Кучо ин тарз пиронро нақӯтар!

Вай ояндаи хуб надоштани чунин никоҳи дилнопазирро таъкид намуда, иҷолатан аз ояндаи амалиёти худ, ки бо Мӯбад пеш меояд, пешгӯӣ кардааст:

Агар фарзонаӣ, некӯ бияндеш,
Ки зуд ояд туро гуфтори ман пеш.
Чу ҳӯи бад туро рӯзе бад орад,
Пушаймонӣ ҳӯрӣ, суде надорад.

Ақидани аристократии синфи ҳоким, ки ба зӯроварӣ ва дорой асос ёфтааст, тақдирӣ Висро ба бадбахтии шахсӣ мебарад, ӯ бо таъсири муҳит ба никоҳи Мӯбад розӣ мешавад, шох ба мақсади зоҳирии худ мерасад, вале ҳамеша ҳолати рӯҳияи онҳоро дар вазъияти тазод буд:

Шаҳи шохон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.

Вис аз оқизӣ ва нотавонии худ аз бахт ва тақдир шикаҷят карда, ҳукмронии беадолатиро қайд менамояд:

Ҷаҳон бо ман ба кину бахт ба с(и) тез,
Фалк бас тунд бо мо, даҳр бас тез.
Қазо борид бар ман сели бедод,
Қадар оҳехт бар ман теғи фӯлод.

Ҳамин тавр, ҳолати рӯҳияи ӯ аз софвичдонӣ ва тан надодан ба тақдирӣ ногуворо ба дараҷае мерасад, ки худкушӣ кардани мешавад:

Надорам чорае ҷуз куштани ҳеш,
Ба куштан раста гардам зи-н дили реш.

Чунин ҳолати ҳамачониба ногувори Вис ўро маҷбур мекард, ки ё ҳаёташро бо худкушӣ қатъ намояд ва ё бо роҳи хиёнат, сохтакорӣ, дурўғгӯӣ бо Мӯбад дору мадор кунад, вале бахту хоҳиши дили худро аз ҷои дигар ҷўяд. Дар ин ҳолат ҳам Вис хислати неки худро гум накардааст. Вай аввал барои ба шавҳархонди худ хиёнат накардан ва покии ахлоқи худро нигоҳ

доштан ишқи Роминро якбора беҳаяҷон, бемуҳокима, бемулоҳиза қабул накардааст. Вай дар ҷавонӣ таклифи доя, ки Вис ишқи Роминро қабул кунад, розӣ нашуда буд.

жавобаш дод Виси шохпайкар,
Ки неку бад ҳама бахт оварад бар,
Валекин ҳар кӣ ў бад кард, бад дид,
Басо мардум, ки як бад карду сад дид...
Маро ин панд бас бошад, ки дидам,
жи бадкориву бадкорон буридам.

Аммо бо Мӯбад созишнопазир будани зиндагии шахсӣ, илова бар ин, тарғиби доя ўро водор мекард, ки аз баҳри ин гуна панд ва ба он пайравӣ кардан гузарад. Аз ин ҷост, ки у бо дидани аввал (ҳарчанд ки пеш аз ин бо вай дар овони кудакӣ ва ҷавонӣ шинос буд) ба ҷавони зебо Ромин ошиқ мешавад ва шавҳардории расмӣ худро фаромӯш мекунад. Вай бахти худро дар муҳаббати Ромин ёфт, вале қабули муҳаббати Ромин хиёнат ба Мӯбад — ба шавҳар буд. Аммо ин хиёнат хиёнати ҳақиқӣ нест, рафтори маҷбурист, ки онро вай пешакӣ огоҳ карда буд, шароити ногувор уро ба ҳар кори дилхоҳе, ки хилофи қоидаву тартиби замон бошад, равона мекард. Аз ин рӯ, ба воситаи ҷодугарии доя қувваи мардонаи Мӯбадро бастан ба ҳар роҳи фиребу найранг, вале ҷустиву ҷолокию ҷоноӣ ва оқиливу ҷораандешӣ даст задан, аз сӯҳбат ва ҳамхобагии шох гурехтан ва худро ба оғӯши гарму ҷӯшони ҷавонии Ромин додан — рафтори табиӣи ўст, зеро бахти худро дар ҳамин роҳ медид. Бинобар ин, дар ин қору кирдор ўро маҳкум кардан мумкин нест. Маънии ишқи ҷавонӣ ва муҳаббати ғайриқонунӣ, вале табию дилхоҳӣ Роминро қабул кардани Вис дар ҳамин аст. Вис аз аввали ишқварзии дилхоҳӣ худ ғайб ва вафодор аст. Ишқи ў ба Ромин булҳавасона, тасодуфӣ ва беандешаву мулоҳиза нест. У дар роҳи вафодорӣ Роминро ба қасам ёд кардан, водор менамояд:

Нагардад бар вафо Ромин пушаймон,
На ҳаргиз бишканад бо дӯст паймон.

ва ҳудаш ҳам қасам меҳӯрад:

Пас он гаҳ Вис бо ў хӯрд савганд,
Ки ҳаргиз нашканад бо дӯст пайванд.

Устувории Вис дар роҳи ишқу вафодорӣ аз он ҳолат низ маълум мегардад, ки Мӯбад аз муносибати Вису Ромин огоҳ шуда, воқеаро ба бародараш Виру нақл карда, Висро сарзаниш намояд ҳам, Вис ба суҳанони Мӯбад ва Виру ҷавоби қатъӣ дода, дар ин роҳ устувор будани худро арз менамояд:

Мар ўро гуфт: «Шоҳо, қомғоро,
жӣ тарсонӣ ба подағроҳ моро?!

Кунун хоҳӣ бикуш, хоҳӣ биро нам
В-агар хоҳӣ баровар дидагонам,
Ки Роминам гузини ду ҷаҳонам
Танамро ҷону ҷонамро равон аст...

Вис дар масъалаи молу чиз, боргоҳу салтанат бо назарбаландӣ ва ҳиммат менигарад, онро писанд намекунад, ифтихор ва меҳри Ромирно аз ҳама чиз қиматтар медонад:

Маро пирояву дебову динор
Худованди ҷаҳонам дода бисъёр.
На бишкӯҳад дили ман з-ин сипоҳат,
На низ умедворам боргоҳат...

Вис дар пойтахти Мӯбад — Марви шоҳи ҷаҳон ва қасру боғҳои он худро мисли сайд дар дом тасаввур мекард, танҳо бо Ромин шод буду бас:

Ман ин ҷо дил ниҳодастам ба ноком,
Ки ҳастам гӯрвор афтода дар дом.
Агар дидори Ромирно набудӣ,
Ту номи Вис аз он кайҳон шунидӣ.
Чу бидам рӯи Ромин гоҳу бегоҳ,
Маро чу Марв бошад ҷою чи Моҳ.

Чунон ки аз порчаҳои боло мушоҳида менамоем, Вис рӯҳан қавӣ, дар кори нигоҳ доштани шараф ва номусу ҳисси ҷавонӣ ва инсонии худ мубориз, радқунандаи никоҳи ғайри дилхоҳ ва дар роҳи ишқи озоду никоҳи дилхоҳ ғаёл аст. У бо вучуди дар банду баст ва зери назорат будан, дар мулоқотҳо бо Ромин ва гурехтан аз Мӯбад ё ташаббускор аст ва ё ёридиҳандаи ғаёл, чораҷӯӣ, нотарс ва ботадбир. Масалан, Мӯбад бо роҳи қасам додан Висро дар оташи муқаддас сузондани буд. вале Вис розӣ шуда истода, бо Ромин гурехт ва шоҳро гӯш кард. Шоир ба ин хислати Вис офарин хондааст:

Хушо Висо нишаста пеши Ромин,
Чу он кабки дарӣ дар пеши шоҳин...

Сифатҳои баде, ки ба Вис дода шудааст, аз забони шоҳ ва он сифатҳо дар ҳамин лаҳзаест, ки шоҳ аз Вис фиреб хӯрдааст ва нисбат ба худ бевафой дидааст. Дар лаҳзаҳои дигар шоҳ ҳам ўро тавсиф мекунад. Висро наҳ задани шоҳ бо тавсинфҳои вай зид ва ночаспон аст. Шоҳро фиреб додани вай табиист, зеро ҳеч гоҳ ба вай дил надодааст ва меҳру вафо надорад. Бинобар ин, ба ў айби бевафой гузоштан ҷоиз нест. Вай дар ҳаққи шахси дӯстдоштаи худ бевафой накардааст. Меҳру вафои ҳақиқии ў ҳадду канор надорад:

Мисоли меҳру ман чун жарфдарёст,
Қанору қаъри ў ҳар ду нападост.

Вис дар душворӣ ва нокомиҳои ишқ ҳам устувору батоқат аст. Ин хислати неки ӯ хангоми ишқи Висро тарк карда, ба Гул хонадор шудани Ромин рӯй дод. Вай аз ин воқеаи ногувор зуд хулосаҳои манфӣ набаровардааст. У барои дурусттар фаҳмидани ҳақиқати воқеа, нақандани ишқи худ бо Ромин, аввал дояро ба назди Ромин мефиристад, барои дидорбинӣ нома менависад. Розинро ба назди Ромин мефиристад ва дар ҷудой аз Ромин оху фиғон мекунад. Чунон ки мебинем, Вис дар роҳи нигоҳ доштани ишқи дилхоҳ, ки он пок аст фаъол, дар саҳтихо босабр аст. Вай дар кори бевафои Ромин ҳолати духислатӣ ҳам дорад. У аз як сӯ аз рӯи ғазаб ӯро сарзаниш мекард, аз тарафи дигар ба вай раҳму шафқат дорад:

Агарчи дидам аз ту бевафой,
Ниҳодам бар дилам доғи ҷудой.

Натиҷаи босабрӣ ва устувори Вису таъсири психологӣи суҳанҳои ӯ буд, ки Ромин аз кардаи худ пушаймон шуда, дубора ба ишқи аввала бармегардад. Ин дафъа Вис Роминро ҳар чанд ки бо таъсироти гуногун ба ишқи аввала бармегардонд, вале бандавор ба зери пой ӯ сар намонд. Вайро бо сарзанишҳо ва таънаҳо дар бевафой пешвоз гирифт. У дар ҷавоби даъвои Ромин, ки агар маро нахоҳӣ, духтар кам нест, гӯён таҳдид кардааст, бо ифтихор худситоии сазовор мекунад:

Ман он шоиста ёрам, кам ту дидӣ,
Ки ҳамчун ман надидӣ, ки шунидӣ.

ӯ ба таври ҳаққонӣ дуишқиро маҳкум кардааст:

Кунун ҳам Гул ҳамебояд-т ҳам ман.
Бад-он, то Гул-т бошад, ҷуфти савсан.
Чунин рӯз омадат з-ин ёб тадбир,
Сабук вайрон шавад шахре ба ду мир.

Вис дар муносибат ба Ромини бевафо ва зудранҷу худписанд саҳтгири карда бошад ҳам, дар хислат мисли аксари занон камустуворӣ ва зуд аз кардаи худ пушаймон шудан ҳам дорад:

Пушаймон гашт Вис аз кардаи хеш,
Дили нолон-ш гашт озурдаи хеш.

Аз ин рӯ, аз Ромин узр меҷӯяд:

Агар ман бар ту лахте ноз кардам,
Ба ё бар ту замоне рашк бурдам.
Пушаймонам чаро кардам итобе,
К-аз ӯ афзуд чонамро ниҳебе.

Ин ҳолати Вис он гуфтаи Роминро тасдиқ менамояд, ки у ба вай саҳтгирии сохта мекунад:

Дигарбора чавобам дод Ромин,
Сар аз чанбар макаш, эй мох, чандин,
Забон бо дил-т ҳамкорӣ надорад,
Дилат з-ин гуфта огоҳӣ надорад.

Чӣ сахтириҳои Вис аз рӯи рашку ноз ва чи пушаймони
вай аз сарзанишҳо — ҳама ба фоидаи ишқи аввал ва муҳабба-
ти поки якишқа аст. Вай бо ҳеҷ роҳ ин риштаро кандани нест,
балки мустаҳкам кардани аст. Аз ин ҷост, ки ҳамаи чораҳои ӯ
ба устувории як хати мустаҳками сюжети ишқи муҳаббати яго-
на равона карда шудааст. Кушишҳои ӯ ба ягонагӣ ва устувории
ишқи аввал аз ганҷи подшоҳиро ҳамроҳи Ромин бурдани у паҳ-
лӯ ба паҳлӯ гӯр карда шудани Вису Ромин маълум мегардад.

Ба ҳамин тарик, образи Вис образи духтари чавони якиш-
қа аст, ки ҳаёти номусоиди феодалӣ ӯро ба ҳолати ногувори —
«хиёнат» ба шавҳари дилноҳ — Мӯбад овардааст. Чунин раф-
тори ӯ тарафдори ишқи поки ҳамсолони муносиб ва радди ни-
коҳи маҷбурӣ мебошад.

Образи Ромин Ромину Вис аз хурдӣ дар тарбияи як доя буд:

Ба ҳам рустанд он ҷо ду ниёзӣ,
Ба ҳам буданд рӯзу шаб ба бозӣ.

Ромин чавони зебо, тарбиятдида, ҷанговар, шикорчӣ, аз
хонадони шоҳӣ ва подшоҳи ояндаи мамлакат аст. Ромин ба
Вис ҳамон вақт ошиқ шуд, ки Мӯбад Висро аз қалъа ба саё-
хат меовард ва акнун ба балоғат расида буд:

Руҳи Виса бурун омад зи парда,
Дили Ромин шуд аз дидан-ш барда.

Аммо Ромин боварии комил надошт, ки дили Висро бурда
метавонад, зеро вай зани бародараш шоҳ Мӯбад аст. Аз ин ру,
дар андешаву ҳаёл буд ва орзуҳои худро ҳаёли ва бехуда ме-
шуморид, олами ботинии ӯро васваса фаро гирифта буд:

Ғаҳе дар чархи васвос уфтодӣ,
Ғаҳе дилро ба дониш панд додӣ...
Ало, эй дил, чӣ будат чанд гӯй
В-аз ин андешаи ботил чӣ чӯй?!

Шоир аҳволи пуриштиробии Роминро тасвир карда, ба ӯ ҳусни
таваҷҷӯҳи худро баён намудааст:

Сазад гар дил бар он мардум бисӯзад,
Ки ишқ андар дилаш оташ фурузад.

Ҳарчанд олами ботинии Ромин пур аз ҳаёлот буд, вале ота-
ши ишке, ки дар дили вай торафт зиёдтар шӯълаафшонӣ ме-
кард ва онро бо оху нолаю зорӣ ифода менамуд, аз ҳаёлу вас-
васҳои ботиниаш пуркуваттар буд. Азбаски Вис дар қасри

шоҳ дар ҳолати банду баст буд, ба вай изҳори муҳаббат на-
мудан душвор омад. Дар ин маврид доя, чи тавре ки ба Вис
ёрӣ мерасонд, ба Ромин ҳам бо илтимоси ӯ кӯмак кард. Кӯ-
шишҳои Ромин дар роҳи ишқ фаъол будани ӯро нишон меди-
ҳад. Дар кори расидан ба дидори ҳамдигар роли фаъол ба
таври табиӣ ба Ромин дода шудааст ва у онро бо роҳи махфи
ба амал овардааст. Аҳду паймони Ромину Вис дар роҳи ишқи
бовафо, бебозгашт будани муносибати ошиқонро нишон ме-
диҳад:

Нахуст озода Ромин хурд савганд,
Ба яздон, к-ӯст гетиро худованд.
Ба моҳи равшану тобанда Хуршед,
Ба фаррух Муштариву пок Нохид.

Мулоқоти аввал ва комгирии онҳо меҳру муҳаббаташонро аф-
зун гардонид:

Чу коми дил баромад ину онро,
Фузун шуд меҳрубонӣ ҳар дувонро.

Аз муносибати Ромину Вис огоҳ шудани Мӯбад мавқеи ӯро
дар назди вай тағйир медиҳад, вале Мӯбад чорае дида ната-
вонист, Ромин аз ин ҳол фонда бурда, ҳар бор фаъолтар ме-
гардид ва дар майдони мусобиқаи гӯйбози, шикор ва ғайра
сифатҳои хуби худро зоҳир мекард. Ҳолати Ромин аз шароити
зиндагии ӯ ҳамчун фард якранг нест. Ӯ гоҳ аз бемуваффақия-
тиҳо ва ҷудой аз ёр шикояткунанда:

Ало, эй тира гашта бахти шӯрам,
Ту шеро хашмноки, ман-т гӯрам.

ва гоҳе аз бахт розӣ ва шокир.

Дар шароити дарбор вазъияти озод надоштани Ромин ва
поси хотири бародараш Мӯбад ӯро водор кардааст, ки дурӯғ
гӯяд, сохтакор ва маккор бошад. Масалан, вай дар назди Шоҳ
аз ишқи Вис мункир бошад ҳам, ғайр аз он ки пинҳонӣ бо вай
ишқварзӣ дошт, дар базмҳо ба ҳар ду хизмат карда, бо Вис
пинҳонӣ чашмак зада, ишқ меварзид:

Ҷаҳонафрӯз Ромин ҳамчунон кард,
Ба шодӣ май ҳамедоду ҳаме хвард.
Чу Виси лоларухро май ҳамедод,
Ниҳон аз ишқ гуфтан: «Эй паризод,
Ба шодиву ба ромиш хӯр маи ноб,
Ки кишти ишқро аз май диҳем об».

Бо вучуди ин, Ромин аз озод набудани худ дар ишқ ва дар
банди Шоҳ будани Вис ҳаяҷони вазнини рӯҳӣ дорад, азоб-
ҳои худро бо ёрии тарона ва мусиқӣ дар базми Шоҳ ва дар
танҳои баён мекард ва ба дараҷае азоби рӯҳӣ дошт, ки бемор
шуд. Бузургон аз шоҳ хоҳиш мекунанд, ки уро ба дамгирӣ гу-

зорад. Ромин дар муносибатҳои ишкӣ бо ҳар чораву тадбир ба васл расидан меҳаҳад. Вай ҳатто аз дару девори қаср бо чораҳои гуногун ба назди Вис мебарояд. Вай қатъи назар аз хислатҳои фаъоли худ, ҳамчун шахси очиз аз ҳаёт шикоятҳо ҳам дорад:

Чӣ хоҳӣ, эй қазо, аз ман чӣ хоҳӣ,
Ки қорамро наёри ҷуз табоҳи?!

Дар хислатҳои Ромин лаҳзаҳои дар назди шоҳ дуруягӣ ва аз бахти худ шикоят қардан бошад ҳам, ҳамчун ошики содиқ қиддиат ҳам дорад. Вақте шоҳ ўро қасам дод, ки бо Вис муошиқа надорад, вале Ромин қасам хӯрд, ки аз вай ҷудои надорад:

Яке савганд хӯрд озода Ромин,
Ба додори ҷаҳону раҳбари дин,
Ки «то ман зинда бошам дар ду кайҳон,
Намеҳаҳам, ки баргардам зи ҷонон».

Ромин дар роҳи ишкӣ Вис бо ҳеҷ таҳдид ва дашноми Шоҳ ва панди носеҳон аз иродаи худ намегашт. Масалан, ба пандҳои беҳгӯӣ ҳам ҷавобҳои матин меод, вале дар охири гуфтугу бо таъсири панд, рӯи ҳиммат ва ҳудқурбон қардан ба ғайбӣ, то ки ў бадном нашавад, аз қардаи худ пушаймон мешавад. Чунин пушаймонӣ аҷаб нест, ки бо нияти тарбиявӣ ва ислоҳкорӣ шоир алоқаманд бошад, ҳарчанд ақлу шууру ҳиссиёти ботинии қаҳрамони асарро ба зиддиат меорад:

Бад-ӯ гуфт ин, ки: «Ту гӯӣ чунин аст,
Дили ман бо равони ман ба кин аст.
Шунидам, панди хубатро шунидам,
Буридам з-ин дили нодон буридам.
Чунон коре ҷаро варзам ба уммед,
Ки ҷононам аз ў нанг аст ҷовид.

Ромин баъд аз ин ба Гӯрӯб рафта, аз Вис дур мешавад, дар айни замон Вис ҳам бо таъсири панди Мубад аз қардаи худ пушаймон мешавад ва бо пушаймонии Ромин ҳамоҳанг мегардад. Ин тасвир боз як бори дигар ниятҳои тарбиявӣ ва ислоҳкорӣ доштани шоирро тасдиқ менамояд, вале азбаски ишкӣ онҳо бебозгашт аст, лаҳзаҳои тарбиявӣ бо роҳи пушаймонӣ бемаврид аст.

Гулро ба арӯси гирифтани Ромин аз як тараф, ҳатти сюжетӣ ишкӣ Вису Роминро қанда, онро ба роҳи душкӣ, бевафой ва ноустуворӣ равона мекунад, ки амалан ба ғайбӣ зиндагии Ромин аст, зеро аз ташвишу азоби ишкӣ зане, ки банди бародари ўст ва бойи бадахлоқ шудани вай аст, наҷот медиҳад, аз тарафи дигар, рӯҳан дар зарари характери устувор аст ва Роминро аз хислати нек маҳрум мекунад. Вай ҳар чанд ки бо Гул унс гирифт, вале аз Вис дил нақанда, Гулро дар зебӣ

ба Вис монанд мекард, ки аз ин-гуфтор Гул барошuft ва шо-
ир хислати ноустувори Роминро аз забони ӯ баён кардааст,
вале ин хислатро аз кирдори Дояву Вис медонад:

Туро ишон чунин хушком карданд,
Зи худкомӣ туро бадном карданд.
На ту ҳаргиз хӯрӣ аз хештан бар,
На аз ту бар хӯрад як ёри дигар.

Хислати манфии Ромин боз инкишоф меёбад. Вай аз сарза-
ниши Гул ранҷида, ба Вис номаи маъзарат навишта, ба сифати
худтанқидкунӣ худро сарзаниш менамояд, ки он аҳамияти ка-
лони психологӣ дорад. Шоир пеш аз он ки айбҳои Роминро аз
забони худаш накл кунад, вайро «ёри бевафо» номидаст:

Яке нома навишт он бевафо ёр
Ба ёри бас вафочӯю вафодор.

Вай ҳар чанд ки аз худкомӣ ба бадномӣ афтидани худро ба
тарзи худтанқидкунӣ баён намуд, вале барои ризои хотири
Гул буд:

Худову чуз худо аз ман биёзард,
Ҳама кас дар ҷаҳонам сарзаниш кард.
Шунидам гаҳ насихат, гаҳ маломат,
Шудам аз ишқ дар гетӣ аломат.
Ту гуфтӣ, меҳри ман буд, эй аҷаб кин,
Ки марду зан бар ӯ карданд нафрин.

У дар номаи худ бо қаноатмандӣ қайд намуд, ки ишқварзӣ бо
Вис азоби дузах буд:

Беҳ аз садсола чун он зиндагонӣ,
Ки зиндон буд бар ман ҷовидонӣ.
Бидон, Висо, ки то аз ту ҷудоям,
Ба дил бар ҳар муроде подшоям.
Ба оби собирӣ дилро бишустам,
Ба коми хеш ҷуфти нек ҷустам.

вале зиндагӣ бо Гул роҳат аст:

Гули хушбӯро дар дил бикиштам,
Ки бо Гул ман ҳамеша дар биҳиштам.

Ромин муносибати манфии худро, ки ба Вис зоҳир карда
буд, ба доя, ки барои созиш кунонидани Вису Ромин омада буд,
низ баён намуд, ки оҳанги хеле дағалона дошт ва ҳамаи айбро
ба зиммаи ӯ мегузошт:

Бад-ӯ гуфт: Эй палиди девгавҳар,
Бадомӯзу бадандешу бадахтар!
Маро бифрефтӣ сад раҳ ба найранг,
Зи ман бурдӣ чу масте хушу фарҳанг!

Дар натиҷаи миёнаравии доя, Озин ва мактубҳои Вис Ромин аз ишқи Гул бармегардад ва боз ба Вис майл пайдо мекунад. Муаллифи дoston муносибати Ромин ва Гулро аз нуқтаи назари муҳаббат не, шахват маънидод кардааст:

Чу Ромин чанд гаҳ бо Гул бупайваст,
Шуд аз пайванди ӯ ҳам серу ҳам маст.
Баҳори хурраи шуд пажмурда,
Чу боди дӯстӣ шуд орамида.

Дар ҳақиқат, дар он ҷое, ки муносибати шахси дар ясои шахват бошад, баъд аз муддате коми дил гирифтанд, аз ҳам сершавад ва мумкин аст ҷудой ба миён ояд, ҷунон ки байни Ромину Гул ба вучуд омад ва меҳру вафои шахвонӣ хунук шуда, аз дил берун меравад. Шоир ин маъниро дар ҳақиқи Ромин гуфта, бо ин восита ӯро ба «бадмеҳрӣ» айбдор кардааст:

Чу бинмуд аз дилаш меҳру вафо ҷеҳр,
Зи ёрон дур шуд Ромини бадмеҳр.

Шоир ба муносибати бевафои дубораи Ромин ӯро аз забони худӣ ӯ ба воситаи монологи ботинӣ бо усули худфаш кардан мазаммат менамояд:

Ҳамегуфт «Эй дили ранҷур, то кай
Ту ро бинам ба сони маст бо май?!
Замоне бар замона кард нафрин.
Ки ҷонашро ҳамеша дошт ғамгин...
Бад-у гуфти, ки «Эй ҳайрони бехеш,
Чу Мачнун фориг аз бегонаву хеш...
Зи нодонӣ писандӣ ҳар ҷӣ бинӣ,
Ҷафоро ҷун вафо шоиста хонӣ.

Дар ин эпизод, ки «Пушаймон шудани Ромин аз хостани Гул» ном дорад, ӯ барои хислатҳои ноустуворӣ, сабукрӯхӣ, бевафой, беақлӣ ва нодонӣ сарзаниш ва маҳкум карда шудааст. Бо сифатҳои манфӣ мавсуф кардани Ромин давом мекунад. Вай пушаймони худро аз ишқи Гул ҳангоми шикор ба Рафио гуфта буд ва ӯ инро дар навбати худ ба Гул нақл карда, ба вай сифатҳои боз ҳам манфитар дод:

Ҳамон мор аст ҳангоми газидан,
Ҳамон гург аст ҳангоми даридан.
Дарахти талх ҳам талх оварад бар,
Агарчи мо диҳемаш оби шаккар.

Ромин дар тавсифи манфӣ ҳамчун Донжуани Шарк маънидод шудааст:

Агар Ромин ба кас шоиста буди,
Вафо бо Висаи бону намудӣ.

Дили Ромин ҳамеша зудсер аст,
Зи бадсозиву бадхӯй чу шер аст.

Ромин ҳамчун тақдирпараст рафтори бади бевафоиҳои худро аз таъсири сайёраҳо, сарнавишт ва ҳаҷрафтории замона маънидод карда, бо он мубориза намебарад, зеро очиз, беирода, сустмиҷоз ва ноустувор аст. Сустиву очизии ӯ ҳангоми хондани номаи Вис боз ҳам равшантар намоён шудааст ва образи Вис бо хислати тавоноии худ дар назари ӯ ҳамчун шер намоён гардидааст:

Чу Ромин номаи он симбар дид,
Ту гуфти: Гури дашти шерӣ нар дид.

Вай дар назди ошиқӣ басабр ва бовафо очиз ва ночиз аст:

Зи ларза суст шуд ду дасту поям,
Рабудаш ёди он дилбар зи ҷояш.

Ҳар чанд ки аз хонадоршавии Ромин ба Гул риштаи ишқӣ Вису Ромин канда шуда буд, вале хислати сустмиҷозии у ва ба масъалаи ишқӣ бовафо бо сабукрӯҳӣ нигоҳ кардани вай ва гузаштҳои Вис барои хотири ишқӣ бовафоӣ худ, риштаи кандашударо аз нав мепайвандад ва ўро ба роҳи ишқӣ аввала мебарад, ҳар чанд ки мисли оши пашшаафтида мебошад. Ба мактуби Вис ҷавоби мусбат гардондан ва ба Марви шоҳи ҷаҳон баргаштани ӯ ин маъниро тасдиқ менамояд. Дар айни ҳол, дар устувор гардонидани ишқӣ аввала роли ғаъоли пайвандкунандаро Вис мебозад. Ромин аз кори худ дар назди Вис изҳори пушаймонӣ карда, хоҳиш ва зорӣ мекунад, ки муносибати онҳо аз нав барқарор шавад. Вис аз ин лаҳзаи психологии Ромин истифода карда бо вучуди аз таҳти дил набудан, ўро дар бевафоӣ саҳт сарзаниш мекунад ва хислатҳои бади вайро фош менамояд. Ромин ҳам чун шахси зирак ва донандаи хислатҳои Вис, балки аксарияти занон, ки гуноҳҳои ошиқӣ худро тез мебахшанд, соҳта будани саҳтгириҳои Висро ғаҳмида, аз як тараф, бо роҳи узру маъзарат, аз тарафи дигар, ба василаи ба рӯйш гуфтани ин хислати ӯ муносибати ошиқонаро барқарор кардани мешавад:

Забон-т бо дил ҳамроҳӣ надорад,
Дилат з-ин гуфта огоҳӣ надорад.
Дилатро дар шикебой ҳунар нест,
Мар ўро з-ин ки мегӯӣ, хабар нест.
Ту чун таблӣ, ки бонгат саҳмнок аст,
Валекин дар миёнат бод пок аст.

Ромин дар гуфтаҳои худ аз изҳори пушаймониву ошкор намулдани соҳта будани саҳтгириҳои Вис, ба таҳдид ҳам мегузарад ва барои тарсондани ӯ «нахоҳӣ, дилбар кам нест» мегӯяд ва дар ин ишораву ифодаи вай саҳти, дағали ва ёри ҳамеша фидокор набудани ӯ намудор гаштааст:

Нахоҳӣ гар маро бар ту ситам нест,
Чу ман бошам, маро дилдор кам нест.

Аз ин гуфтаҳои номехрубонона ба хашм омадан ва дари қалъаро накушода аз бом фаромада рафтани Вис Роминро водор кард, ки ноумед баргардад:

Дареғо он ҳама уммедворӣ,
Ки шуд ночиз чун боди гузорӣ.
Умед аз дидани чонон бибуррид.
Кучо бодаш ҳама паҳлӯ бидаррид.

Шоир аз забони Ромин дар бораи ҳамеша дар азоб будани ошиқон хулосаи умумӣ баровардааст:

Ба ишқ андар чунин бисёр бошад,
Тани ошиқ ҳамеша хор бошад.

Вале дар айни ҳол чунин хулоса ба вазъияти Ромин мувофиқ нест, зеро вай дар назди Вис ҳамчун шахси гунаҳгори вайронкунандаи аҳду вафои ошиқӣ истода, сазовори ҷазо дидан аст. Аз ин ҳолат гумон кардан мумкин аст, ки муносибатҳои ошиқон барқарорнашаванда аст, вале тасвири психологиро пеш гирифта дар ин асос аз кардаи худ пушаймони Висро нишон додан ва дояро аз паси Ромин фиристодани ӯ, ба тамоман қанда шудани муносибати онҳо имконият намедихад ва шоир ин ҳолро ба таври фалсафӣ аз забони Ромин баён намуда, он ҳолатҳои гуногунро аз вазъияти рангорангии ҷаҳону замон ва як ҷузъи ҷаҳон будани инсон эзоҳ додааст:

Ҷаҳон чун осиеи гирдгард аст,
Ки додораи чунин гарданда кардаст.
Ману ту ҳарду фарзанди ҷаҳонем,
Абар як хел будан чун тавонем.

Хулосаи фалсафаи шоир аз ин ҷиҳат характернок аст, ки уро аз тасвири схематикӣ инсон, ки тағйирнобанд, шахшудамонда ва якхела аст, озод намояд ва ба тасвири психологӣ ботинӣ ва тағйирбанд будани олами рӯҳии шахс роҳ мекушояд ва ӯро ба зиддияти ботиниаш нишон медиҳад:

Ту нашиндӣ, ки ду деви жаёнанд,
Ҳамеша дар тани мардум ниҳонанд.
Яке гӯяд: Бикун ин қору м-андеш,
Қ-аз ӯ суде бузург ояд туро пеш.
Чу карда шуд, биёяд он дигар ёр,
Бад-ӯ гӯяд: Чаро кардӣ чунин қор?
Туро он деви аввал қард надон,
Кунун деви дигар қардат пушаймон...

Шоир дар ин ақидаи фалсафӣ ва психологӣ худ аз таълимоти зардуштии оид ба Яздуно Ахриман ва исломи Раҳмо-

ну Шайтон истифода карда, шахсро дар ҳолати муборизаи бо-
тини диалектикаи ӯ нишон додааст, ки ин услуби эҷодӣ ҳо-
лати табиӣ будани рафтору кирдори қаҳрамонҳоро қонунӣ
гардонидаст ва персонажҳои асарро як андоза аз масъулияти
вичодӣ ва аз ҳолати якхелаи стандартӣ шахс озод намунода-
аст.

Дар натиҷаи задухӯрдҳо ва ҳуду ҳамдигар танкид кардан,
навозишу насиҳат ва илтимосу илтиҷоҳои тарафайн на аз ҳим-
мати баланду дили нарм:

Дили Виса чу кӯҳе буд сангин,
Рухаш ҳамчун баҳоре буд рангин.
На аз гуфтори Ромин нарм шуд санг,
На аз сармо баҳораш гашт беранг.

балки аз тарси дар байни мардум шайдо ва расво шудан, аз
нав ошӣ ба миён омад:

Дили Ромин зи шайдоӣ битарсид,
Дили Виса зи расвоӣ битарсид.

Ҳамин тавр, ёрон ду бора васл шуданд ва Ромин як моҳ
пинҳонӣ дар қасри шоҳ Мӯбад бо Вис айш дошт, вале шоҳ бе-
хабар буд. Пас, хиёлати ӯ ба бародараш Мӯбад давом ме-
кард. Бо ин муносибат шоир ишқи ба қомрасидаро тавсиф
карда, вале бо вучуди хиёлат ба бародар будан маҳкум на-
кардааст:

Мабодо ишқ, гар бодо, чунин бод!
Қи ёбад ошиқ, аз бахти ҷавон дод.
Чи хуш бошад чунин ишқу чунин ҳол,
Гар ояд дарди ошиқро чунин фол.
Ба ишқ андар чунин бахте бибояд,
Ки то пас кори ишқ осон барояд.

Ромин баъди айши якмоҳаи пинҳонӣ бо Вис шабона ба та-
риқи меҳмон ба назди шоҳ Мубад рафта, бо дуруғ ва ду рӯягӣ
арз кард, ки вай аз тарбияи падаронаи ӯ миннатдор аст:

Маро дар қудакӣ ту парваридӣ,
Кунунам сар ба Парвинам кашидӣ.

Вай барои давлати бародарашро мустаҳкам кардан ҷонбозӣ
ва қаҳрамониҳо кардааст, вале аз дидори ӯ маҳрум ва сӯхба-
таш дур аст, меҳорад, ки ҳамеша бо ӯ бошад. Вай аз дили
бораҳми Мубад бо макр ғайри бӯра, ба дарбор се моҳ озо-
дона мегардад ва пинҳонӣ бо Вис вохӯрда меистад ва ба эъти-
моди Шоҳ дохил мешавад. Шоҳ ӯро ҳамроҳи худ ба шикор ме-
барад. Ромин шабона пинҳонӣ аз лашкар ва Шоҳ бо макр ба
қалъаи Қӯҳандиз рафта, ба бародараш Зард, ки аз Ромин ба-
роӣ шоҳ ранҷиш ва ба Мӯбад ҳусни тавачҷӯх дошт, вохӯрд,

то ки ўро асир гирад ва ба худ тобеъ кунад, вале у аз хашм ба вай ҳамла кард ва аз зарби ханчари Ромин ҳалок шуд.

Ба ин тариқ, Ромин бо ду рафтор ба подшоҳӣ ба худ роҳ кушод ва аз набудани шоҳ Мӯбад ғоида бурда, ҳазинаи шоҳӣ, ки боигарии давлатист, дузда, бо Вис ба тарафи Дайламон рафт. Мӯбад аз ин ҳол огоҳ шуда бошад ҳам, чорае дида натавонист, баръақс ҳудаш дар ҳангоми шикор аз захираи ҳук ҳалок шуд ва роҳ ба Ромину Вис ба тахт кушода гардид. Мардум ўро дар Марв бо хурсандӣ пешвоз гирифтанд. Мӯбад зулм карда бошад, Ромин адл кард:

Чу аз бедоди ў озод гаштанд,
Ба доди шоҳ Ромин шод гаштанд.

Ромин бо Вис давраи подшоҳии худро гузарониданд. Вай писари худро ба тахти шоҳӣ шинонда, ҳудаш дар оташгоҳ гушанишинӣ ва тарки дунё кард. Баъд аз вафоташ қабри ўро дар паҳлӯи Вис ҷой доданд. Шоир онҳоро ба неқӣ ёд кардааст:

Танашро ҳам ба пеши Вис бурданд,
Ду хоки номварро ҷуфт карданд.
Равони ҳардувон дар ҳам расиданд,
Ба мину ҷони якдигар бидиданд.

Азбаски шоир бо вучуди сарзанишҳо бо роҳи пушаймонӣ ва тавба гуноҳони Вису Роминро пок ҳисобидааст, онҳоро барои ҳислатҳои бади давраи ҷавониашон маҳкум не, тавсиф кардааст:

Ба Яздон дод ҷони покшуста,
Зи дасти душмани бисёр рафта.

Образи Мӯбад

Мӯбад шоҳи қавӣ ва боҳашамат ва комғори Хуросон аст. Мӯбад аз рӯи ҳавас бо як дидан ба Шаҳрӯ ошиқ шуда, ба шавҳар ва писардориву калонсолии Шаҳрӯ нигоҳ накарда вайро аз ғурури шоҳӣ ва сарватмандӣ ба ивази молу чизӣ зиёде ба занӣ меҳодад. Мӯбад ба дараҷае булҳавас ва ба ишқ бетавофут аст, ки ба ваъдаи Шаҳрӯ, ки агар духтардор шавад, марди пир бошад ҳам, барои шавкату сарват домодии ўро ба худ раво хоҳад дошт, розӣ мешавад ва суханҳои гуфтаи Шаҳрӯро ба эътибор намегирад:

Ҳар он пире, ки барной намоёд,
Ҷаҳонаш нангу расвой намоёд.

Ҳислати бемаънигӣ ва беандешагӣ булҳавасии Мӯбадро шоир аз забони Вис, ки дар ҷавоби хостғории Зард гуфтааст, тасвир менамояд:

Зи пирӣ мағзат оҳуманд гаштаст,
Зи гетӣ рӯзгорат дар гузаштаст.

Туро гаҳ ҳеҷ дониш ёр буди,
Забонатро на ин гуфтор будӣ.
Начустӣ дар ҷаҳон ҷуфти ҷавонро,
Валекин тӯша ҷустӣ он ҷаҳонро.

Аз ин гуфтаҳо нодонӣ ё ки ҳамоқат ва беағзии майна, бе-
донишӣ, бефаҳму фаросатӣ ва бешарму беҳаёии Мубад пе-
шакӣ ба қалам дода шудааст.

Ифшои хислатҳои ношоистаи Мубад баъд аз ин боз ҳам
инкишоф меёбад. Вай аз ҷавоби худ, ки аз Шаҳру не, аз Вис
гирифта буд, ибратомӯз нашуда, дар роҳи ба мақсади булҳа-
васонаи худ расидан ба шаъну шавқати худ мағрур шуд, ба
зӯроварӣ даст мезанад ва ба ҷанги зидди ҳокими Моҳобод Қо-
ран омада, ба муқовимати бародари Вис, ки ҳам барои шара-
фи хоҳару модар ва ҳам барои номуси ватан меҷангид, дучор
мегардад. Ин ҳолати рӯҳияи шаҳаншоҳ ҳолати авҷ гирифта
истодани феодализи мутаракқӣ, ки ҳамаро бо зури ба худ
тобеъ кардан меҳаҳад, акс кунонидааст, аммо дар дохили он
қувваҳои ҳам буданд, ки аз рӯи ҳисси поси хоҳари шарафи
хонадон ва маҳалли худ ба қувваҳои зӯровар муқобилат ни-
шон дода, подшоҳи бузурги беадолатро мағлуб карда мета-
вонистанд. Шояд аз рӯи ҳамин қонун буд, ки лашкари Муба-
ди пир аз Вирӯи ҷавон мағлуб шуд, Мубад аз майдони ҷанг
гурехт, вале ин воқеа ба вай ибрат нашуда буд, у аз худраъӣ
ва худписандӣ намегашт. Ҳар чанд ки боиродагӣ дар роҳи
мақсад хислати нек аст, вале дар кори зишт хислати манфист.
Мубади дар ҷанг мағлубшуда ба Гӯроб, ки манзили Вис буд,
меравад ва ба назди ӯ миёнарав мефиристад. Дар таъиноти
Мубад, ки аз забони расули ӯ гуфта шудааст, илова ба пси-
хологияи зӯроварӣ, тақдирпараст будани вай (ки гӯё бо хос-
ти осмону худо Вис насиби вай аст) маълум мегардад:

Нигар, то дар дилат н-орӣ гумоне,
Ки кӯшӣ бо қазои осмонӣ...
Қазо рафту қалам бинвишт фармон,
Туро ҷуз сабр кардан нест дармон.

Мубад дар муносибати ҳамсарӣ ҳисси ботинии дӯстдорӣ ва
муҳаббати инсониро ба эътибор намегирад, вай дар ин кор
никоҳи маҷбуриро кифоя медонад ва хушбахтиро дар ҳамин
мебинад:

Агар бошӣ ба некӣ мар маро ёр,
Туро аз ман барояд ком бисъёр.

Аз ҷавоби рад додани Вис маълум мегардад, ки Мубад
шаҳси ба қасон заҳрзананда аст:

Бад-ӯ гуфт: «Ин паёми бад шунидам
В-аз ӯ заҳри газоянда чашидам».

Азбаски Вис гуфтаҳои Мубадро беақли меҳисобад, иҷолатан
ӯро одами беақл ва пири ғартути ноҳинчор шуморидааст:

Кунун рав, Мубади ғартутро гӯй:
«Ба майдон — дар маяфкан аз бало рӯй!».

Мубад аз рӯи якраҳагӣ ҳанӯз аз кардаю гуфтаи худ пушай-
мон нашудааст, бинобар ин, чора меҷуст, ки ба муроди худ
расад. Аз ин рӯ, бо бародарон дар ин масъала маслиҳат ме-
кунад. Зард чи аз рӯи фаҳмиши худ ва чи барои хотири Шох
ақидае изҳор мекунад, вале маслиҳати ҳақиқатан дурусти
объективонаи Роминро монда, маслиҳати ғалати Зардро ме-
писандад. Аввало, чи Вис ва чи оилаи ӯ, аз якраҳагӣ хавфнок
будани чунин издивоҷро, бо вучуди таъкид ва огоҳии Ромин,
фаҳмида наметавонист, зеро аввал Мубад падари Вис Қоран-
ро дар ҷанг кушт, кина дорад, сониян ӯ пир асту вай ҷавон,
номуносиб аст:

Батар коре туро бо Вис он аст,
Ки ту пириву он дилбар ҷавон аст.

Мубад ин маслиҳатро аз рӯи худписандӣ ва пастии фаросат
бад қабул кард ва мувофиқи маслиҳати Зард, ки оқибати он
нокомӣ ва бадномӣ дошт, ба Шаҳрӯ мактуб фиристода, бо мо-
лу чизи бисёре дили ӯро бурд ва аз тарафи модар ба Вис
таъсир кардани шуд, ки дар ин кӯшиши зӯроварӣ ба фарзанд
ва майлу хотири онро ба ҳисоб нагирифтани падарону мода-
рони ҷамъияти феодалӣ акс ёфтааст. Вай бо ин роҳ розигии
Шаҳрӯро гирифта, ба пиронсолагии худ нигоҳ накарда, ба наз-
ди Вис меравад ва ин рафтори худро ҷоиш мешуморад. Дар
ин сафар, ки Ромин ҳамроҳи Мубад буд, ба Вис ошиқ шуда-
ни ӯ, мочарои байни Ромину Мубадро ба миён меорад, ки ра-
қобат аст ва он аз ҳама пурқуввату барои Мубад хатарнок
буд, зеро ишқи ҷавонӣ дар ишқи пири афзалияти ҳиссӣ ва қув-
ваи тавононии маънавӣ дорад, аммо ин маъниро Мубад наме-
фаҳмид, зеро дар ин масъала зӯрӣ ва обрӯи чизу чора ва под-
шоҳиро басанда медонист. Бинобар ин, охируламр Висро ба
Марви шоҳи ҷаҳон ба касри худ меорад, оварда ба мурод ме-
расад, вале ҳолати онҳо тазод буд. Мубад аз сабаби бо роҳи
сеҳру ҷодуи Дояи Вис қатъ кардани муносибати ҷинсии худ
бо Вис азоби рӯҳӣ мекашид, дар васваса буд. Вақте ки Вису
Ромин ба дидани шоҳ ба Қўҳистон рафтанд ва у хоҳиши бо
Ромин вохӯрӣ доштани Висро фаҳмид, дар муносибати вай ба
Вису Ромин гардише пайдо шуд, вале ҳоло ҳукми қатъи дар
боғи муносибаташон надошт. Аз ин рӯ, ҳиссиёти гоҳо шуб-
ҳаву гумон ва гоҳ ҳукму қаҳру ғазаб олами рӯҳии ӯро пур аз
зиддият карда буд. Бинобар ин, у ҳамчун шахси васвос гоҳ ба
доя хашм мегирифт:

Забон бикшод бар дашноми доя,
Ҳама гуфт: Эй «палиди хормоя...»

гоҳ ба Вис мечаспид ва сарзаниш мекард:

Пас он гаҳ гуфт: «Висо, хешкомо,
Зи баҳри дев гаштӣ зиштномо».

ва аз ин рӯ, ҳолати худу дигаронро ба Виру нақл кард ва бо ин роҳ обрӯи худро дар назди дигарон равонда, безътибор, хор ва таҳқир мешуд. Ба ғойдаи Мӯбад панду таҳдидҳои Виру ба Вис ғойдае надошт, зеро ишқи ҷавонони бо ҳам муносиб аз ҳама гуна қувваи сохтаву дӯғу дасисаҳо пурқувват буд. Ин маъниро аз ҷавоби Вис, ки ба Виру дар бораи Мӯбад дода буд, фаҳмидан мумкин аст:

Маро шоҳи ҷаҳон солору шӯй аст,
Валекин бадсиголу кинаҷӯй аст.
Агар шӯй аст, бас нодилпазир аст,
Қучо бадрою бадқирдору пир аст.

Аз ин суханҳо олами ботинии Шоҳ ба хашм ва ларза омад, даруни ӯ месӯхт, вазъияташ ба ҳар гуна ҳол тағйир меёфт:

Шаҳаншаҳ чун шунид аз Вис посух,
Падид омад-ш ранги хашм бар рух,
Ба сурхӣ чашми ӯ чун арғавон шуд,
Ба зардӣ рӯи ӯ чун заъфарон шуд,
Дилаш дар тан ҷу оташ гашт сӯзон,
Танаш аз кина шуд чун бед ларзон.

Мӯбад аз хашм дар ҳаққи Вис лаънатҳо хонда:

Бад-ӯ гуфт: «Эй зи сағ будат наҷодат,
Ба Бобулдев буда устодат».

ӯро аз манзили худ ронд ва Роминро ҳам, ки дар назди Шоҳ барои Вис дурӯягӣ мекард, аз ишқи Вис мунқир мешуд, бо таҳқирҳо сарзаниш кард:

Забон бикшод бар дашному нафрин,
Ҳама гуфт: «Аз ҷаҳон гумбод Ромин»!

Шоҳ баъд аз ронда шудан ба ҳам пайвастанӣ Вису Роминро шунӣда, ба азоби дигари рӯхӣ афтод, зеро, аз як тараф аз рашк месӯхт, аз тарафи дигар, аз ваъдахилофиҳои ӯ ба хашм меомад, вале дар ҷорабинӣ оқиз буд. Шоир дар шарҳи вазъият боз ҳам ба амиқ қардани тасвири психологӣ кӯшидааст. Мӯбад аз бечорагӣ дар ин бора ба модараш шикоят мекунад:

Яке зан чун бувад бо ду бародар?
Чӣ бошад дар ҷаҳон 3-ин нанг бадтар?!...

Ман ин нанг аз ту бисъёре нухуфтам,
Чу бечора шудам, бо ту бигуфтам.

Ҳолати боз ҳам бадтари Шоҳ дар он буд, ки фарзанд надошт, то ки ҷонишини ӯ шавад, умед ба Ромин буд, вале вай хиёнат кард. Чунин ҳолати тазод ва хоҳиш накардани модар, ки Мӯбад ба Ромин ҷазои марг диҳад, олами ботинии Шоҳро ба ғулғула ва андешаҳои беинтиҳо меандоخت: Мӯбад ба маслиҳати модар, ки Висро сар диҳаду зани дигар гирад:

Бародарро накуш, занро гусӣ кун,
Қалиди ганҷ дар дасти кафе кун.
Ҳазорон ҷуфт ҳамчун Вис ёбӣ,
Чаро дил з-он балое барнатобӣ?!

розӣ шуда натавониста, намедонист ба кӣ часпад. Вай ҳамчун шахси бечораву дармондаву саргаранг ба бадхӯии модар гӯш дода, ба Виру мактуби хашмгин менависад, ки хоҳараш Вис фалон асту чунон аст ва ӯро таҳқир менамояд. Тазоди рӯҳии Мӯбад, ки аз як тараф, аз рафтори Вис бадхашм аст ва аз тарафи дигар, аз меҳри ӯ дил канда наметавонад, бинобар ин, аз паи Вис ба Ҳамадон меравад. Дар мактуби ҷавобии Виру дар зандорӣ белаёқатии Мӯбад ва бадгумониҳои ӯ танқид карда шудааст:

Ту бифристодаӣ занро зи хона,
Чӣ бандӣ бар каси дигар баҳона?!
На нома бояд эдар на паямбар,
Зан, инак, ҳар кучо хоҳӣ, ҳамебар...
Нигар, то бар ман ин тӯҳмат набандӣ,
Қи ҳаргиз н-ояд аз ман нописандӣ.

Аз таҳдидҳои Виру:

Агар теги ту аз пӯлод карданд:
На шамшерии ман аз шамшод карданд.

Ба пушаймонӣ афтодани Мӯбад аз навиштану гуфтаҳои худ аломати дурбин набудан ва дорон хислати тарсончаки будани ӯст:

Чу шоҳ он посухи дилгир бархонд,
Аз он посух ба кори хеш дармонд.
Кучо ӯро гумон омад, ки Виру,
Қунад бо ӯ зи баҳри Вис нерӯ.

Он гоҳ ҳамчун шахси оқиз аз «гуноҳи» шахси душман тасаввур кардаи худ гузашта, аз вай меҳрубонӣ дархост кард, ки боз як аломати паст шудани обрӯю эътибори вай аст:

Бикун акнун ту сози меҳрубонӣ,
Дар он пайванд боғи хусравонӣ.

Вай агар ҳамчун шахси беандеша ҳамаро таҳқир карда бошад, акнун онҳоро одамони нек ва хоҳару бародари худ мешуморад, ки аломати дурӯягии ўст:

Нигар, то дар дили озар надорӣ,
Ҳам акнун Висро пеши ман ори.
Ки Висам хоҳар омад, ту бародар,
Ҳамон Шаҳрӯ ҷаҳонафруз модар.

Мӯбад бо роҳ аҷз Виру ва модараш Шаҳрӯро ором карда, Висро аз Моҳобод ба Мавр оварда бошад ҳам, азбаски гурги хашм, рашк беобрӯй ва таҳқир шудан ба дили ў панча мезад ва бо роҳи дилбарӣ дили Висро бурда наметавонист, забон ба таъна мекушод ва бо ин роҳ ўро забонкутоҳ карда, ба банди бечуну ҷарои худ мубаддал кардани шуд, ки психологияи одами очиз буд. Вис тӯхматҳои ба Виру, Ромин ва ҳудаи кардаи Мӯбадро рад карда, онҳоро тавсиф намуда, дар зимни тавсифи ҷавонӣ ва муносиб будани ҷавонон бо ҷавонон сухан ронда, иҷолатан ба худ муносиб набудани Мӯбадро тасдиқ менамояд, ки боз як навъ таҳқир шудани ўст:

Ҷавонро ҳам ҷавон бошад дилором,
Кучо бошад ҷавонӣ хуштарин ком.

Аз ин гуфтаи Вис на танҳо таҳқир шудан ва дар фаҳмиши муносибатҳои инсонӣ бефаросатии Мӯбад, балки дар мисоли бадгумонии ў ба Виру, нопокӣ дили вай низ тасдиқ шудааст:

На ҳар дил чун дилат нопок бошад,
На ҳар марде чу ту бебок бошад.

Шубҳа, бадгумонӣ, нобоварӣ ва васвасаи рӯҳии Мӯбад давом мекунад, зеро вазъияти нугувори зиддиятнок, аз як сӯ аз ин ҷавонон озор дидан, ва аз сӯи дигар, дил канда натавоништан аз булҳавасиҳои худ, ўро водор менамояд, ки ба воситаҳои гуногун даст занад. Вай Висро қасам медиҳад, ки бо Ромин алоқае надорад. Вис барои таскини хоҳири Мӯбади пир қасам ёд мекунад. Вай ўро аз оташи муқаддас қасам медиҳад. Ҳамчун шахси маккор ба Вис ваъда медиҳад, ки агар бегуноҳ бошад, тахти подшоҳиро ба вай медиҳад. Вай бо макр Висро дар оташ сӯзондани шуда, ба зиёрати оташгоҳ равон мешавад, вале аз ин нияти бади ў пай бурда, дар роҳ ба Рай гурехтани Вису Ромин Мӯбадро боз дар ҳолати нохушӣ меғузорад:

Гар ишонро ба мо андар хушӣ буд,
Шаҳаншаҳро шитобу нохушӣ буд.

Дилбастагии булҳавасонаи Мӯбад ва вазъиятро фаҳмида натавоништани хомтамаъ будан ўро водор менамояд, ки танҳо ба ҷустуҷӯи Вис барояд ва ин ҳол ўро ба дараҷае нохуш мекунад, ки аз ҷон безор мешавад:

Маро андӯҳ аз он бисъёр гаштаст,
Ки худ чонам зи ман безор гаштаст.

Мӯбад Висро наёфта, аз кардаҳо ва гуфтаҳои худ дар ҳаққи
ӯ пушаймон мешавад. Дар ин лаҳза шоир боз ба тасвири пси-
хологӣ даст зада, ҳасби ҳоли персонажи манфии худро тас-
вир менамояд, ки аз он хислати касе намоён мешавад, ки хис-
лати ӯ «Аввал андешаву баъд гуфтор»-ро наменвисандад ва
дар ҳаққи вай «Пушаймонӣ суд надорад» гуфтаанд. Шоир ҳо-
лат ва хислатҳои манфии персонажи худро аз монологи худӣ
ӯ баён кардааст, ки тасвири психологии образ аст:

Маро андар ҷаҳон акнун чӣ гӯянд?
Ҳама кас дил зи меҳри ман бишӯянд.
Маро девона пиндоранду беҳол,
Ки девона чу ман бошад ба ҳар ҳол.
Ҳам аз шодӣ, ҳам аз шохӣ бурида.
Чунин бо гӯру оху орамида.
Чаро чун ёри дилбар буд бо ман,
Шунида беҳуда гуфтори душман?
Чу бо ҳичраш ҳаме тоқат надорам,
Чаро фармон-шро тоат надорам?
Агар рӯзе рухонаш боз бидам,
Бад-ӯ бахшам ҳама ганчу ниғинам.
Ба фармонаш бувам, то зинда бошам,
Худованд ӯ бошад, ман банда бошам.
Кунун, к-аз меҳр дорам ҳалқа дар гӯш,
Ҳар он чизе, ки ӯро хуш, маро нӯш.

Чунин ҳасби ҳоли Мӯбад аз ҳақирӣ, хорӣ, оқизӣ ва ҳолатҳои
фоҷиавии минбаъдаи ӯ дарак медиҳад, Муносибатҳои Мӯба-
ду Вис ноустувор, вале аз он баргаштан амри муҳол аст, дар
чунин ҳолат дидану доништа мисли ҳалқабаргӯшҳо, «ҳар чӣ ту-
ро хуш ояд, маро нӯш» гуфтан аз заҳри қотил бадтар аст. Ба
ҳамин тариқ, Мӯбад аз ҷустуҷӯи Вис баргашта, интизори он
аст, ки кай бахт ба сӯи ӯ бармегардад. Бо вучуди ин, шоир
ба тазоди олами рӯҳии шахс даст зада, он ҳолати рӯҳияи Мӯ-
бадро тасвир намудааст, ки бо вучуди ба ҳама ҳол розӣ будан,
шиддати рашк ва таҳқиршавӣ ӯро водор намудааст, ки гоҳ аз
ин ҳолати худ ба ғазаб ояд ва гоҳе бо он розӣ шуда, маҷбур
шавад, ки айби худро фаҳмад. Вай баъд аз ба Мӯбад хабар
додани модар, ки Ромин Висро дӯст медорад, зани ба худ но-
муносиб гирифтанаширо эътироф менамояд:

Занеро бар гузидан аз ҷаҳоне,
Ҳаме аз вай наёромам замоне.

ва ба ин тариқ, аз гуноҳи ҳарду — Вису Ромин мегузарад:

Гуноҳи рафтaro андар гузорам,
Дигар ҳаргиз ба рӯи ӯ наёрам...

Ба Ромин низ чуз неки нахоҳам,
Бародар бошаду пушту паноҳам.

Мубад ҳамчун шахси хунассо ба ҳар вазъ розӣ шуда, бо иштироки Вису Ромин базм меорояд, ки чангзан ва сурудхони он Ромин буда, бо ин восита ҳасби ҳоли худро баён менамояд. Дар ин базм Шоҳ дояро ҳам бахшида, дар паҳлӯи Вис мешинонад. Таҳқиршавии Шоҳ боз ҳам давом дорад. Шоҳ дар вақти базм бо имову ишора ишқбозӣ ва гуфтугӯ кардани Вису Роминро дидаву шунида, худро ба нодонӣ мезанад, ки аз он зиёдтар азоби рӯҳӣ нест:

Шаҳаншаҳро ба гӯш омад аз ишон,
Суханхое, ки мегуфтанд пинҳон.
Шунида кард бар худ ношунида,
Ба мардӣ дошт дилро орамида.

Вале васвасаи олами ботинии Мӯбад ором намешуд, зеро ба чунин ҳолати таҳқир мутлақо созиш кардан ғайри имкон аст. Аз ин рӯ, вай бо Вис ва Ромин ҳамеша дар ҳолати тазод аст. Вис дар назди ӯ зоҳиран зебо, ботин нозеб, зеро бо вай намехурбон аст, бинобар ин, дили Мӯбадро кони дарду ғам кардааст:

Дили Мӯбад зи Виса буд пурдард,
Дар он мастӣ мар ӯро сарзаниш кард.
Баъд-у гуфт: «Эй дарег, ин хубрӯй,
Ки бо ӯ нест лахте меҳрчӯй.
Гулу баргат накӯ бошад зи дидан,
Валекин талх бошад дар чашидан.

Бо вучуди сарзаниш, Мӯбад шояд аз ниҳояти ғазаби очизона бошад, бо ошиқони ҳақиқӣ — Вису Ромин дуои хайр мекунад, ки зидди иродаи ӯст:

Шумо ҳар ду ба ишқ андар чунинед,
Хушӣ бинеду расвой набинед.

Қатъи назар аз ин нияти хайри вай, ӯ Висро огоҳ мекунад, ки бо Мӯбад ҳазл накунад:

Агар бо зӯри пилу табъи шерӣ,
Макун бо оташи сӯзон далери.

зеро вай зоҳиран ором, ботинан туғён дорад:

Баъд-он мангар, ки даръё ром бошад.
Бад-он гаҳ бин, ки ноором бошад.
Агарчи оби ӯро ром ёбӣ,
Чу барҷӯшад, ту бо чӯшаш натобӣ.

Мӯбад ба таври мутлак розӣ шуда наметавонист, ки муносибати Вису Ромин бо ӯ оштинопазир, бинобар ин, вайро бо ваъдаи молу мулк ба худ тарғиб намудааст, василаи шахси очиз дар ишқ аст:

Агар рӯзе, ки бандам даркушой,
Ситеза бифканӣ, маҳрам намоӣ.
Вафову меҳри ту бар чон нигорам,
Ту ро бахшам зи шодӣ ҳар чӣ дорам.

Вале ӯ аз рӯи ҳисси ақли расо фаҳмида наметавонад, ки Вис никоҳи маҷбурии Мӯбад ва молу чизро наменвисандад, барои меҳру ишқи ҳақиқӣ созиш ва хоҳиши тарафайн лозим аст. Мӯбад ба дараҷае зорӣ кард, ки ба у раҳми Вис омад ва бо неки бо вай суҳан гуфт, ваъдаи розигӣ дод, аммо моҳияти воқеа ва муносибатҳо нишон медиҳад, ки дар ин гуфтаҳо садоқат нест, вале шоҳ аз ин гуфтаҳо каме бошад ҳам, ором шуда хобид... Сохта будани ин суҳанҳо аз он воқеа намудор аст, ки Вис шабона дар боми хобгоҳи Мӯбад гаштани Роминро фаҳмида, бо маслиҳати доя ӯро дар бағали Мӯбад хобонда, ҳудаш ба назди Роман рафт. Ин ҳол боз як фоҷиаи дигар буд, ки Мӯбад дар оғӯши худ Висро не, дояро дид ва доду ғиғонаш ба фалак печид:

Басе пурсид вайро: «Ту кадомӣ?
Бигӯ, то ту чӣ чизеву чӣ номӣ?!»
На доя ҳеҷ гуна посухаш дод,
На кас бишнид чандин бонгу фаръёд.
Ғиғон дарбаст, гуфт: «Эй вой бар ман,
Ки ҳастам солу маҳ дар дасти душман».

Мӯбад дар торикӣ ҳозир шудани Висро дида, ҳамаи васвасаро аз ҳаёли мастии имшаба дониста, аз рӯи шубҳаву гумон будани он воқеаро маънидод карда, узри Висро қабул мекард, вале дилаш ором наёфтааст.

Дар ин миён воқеаи лашкар кашидани Қайсари Рум пеш меояд, ки Мӯбад ҳамчун шоҳ ба майдони ҷанг меравад. Дар роҳ дустдории Вису Ромин ба хотираш меояд. Дар бораи ин се нафар — Вису Ромину Доя ба бародараш Зард шикоят карда, чора меҷӯяд, вале дар назди онҳо очиз аст. Вай бо маслиҳати Зард Висро дар қалъаи Ашкаф бурда мемонад.

Ҳар чанд ки Мӯбад Висро дар қалъа пинҳон кард, вале дилаш ором набуд, зеро аз нороҳатие, ки ба сараш омадааст, ҳамеша дилаш ғаш аст ва онро аз ишқи ноором медонад:

Чӣ ишқ аст ин, ки ҳаргиз кам нагардад,
Дилам рӯзе аз ӯ хуррам нагардад.

Шоҳ аз ҷанги Қайсар ғолиб баргашт ва хабари мулоқоти Вису Роминро аз Заррингеси ҷодугар фаҳмида, ба Ромин хашм гирифт:

Шаҳи шоҳон ҳамешуд кингирифта,
Шитоби куштани Ромин гирифта.

Шоир боз ба тасвири психологӣ даст зада, алами ботинии шоҳро мекушояд: У аз Ромин барои хиёнаташ ва аз Зард барои Висро бонӣ накарданаш ранҷ дорад ва онҳоро саҳт ма-заммат мекунад:

Зи кини Зард рӯй андар ҳам овард,
Бад-у гуфт: «Эй диламро бадтарин дард.
Маро андар ҷаҳон додори довар,
Раҳонад аз шумо ҳар ду бародар».

Шоҳ аз Вис ҳам ранҷ дошт ва ба ӯ бо ифодаҳои қабех муроҷиат мекард:

Шаҳаншаҳ гуфт: «Висо, девзодо!
Ки нафрини ду гетӣ бар ту бодо!»

ӯ Висро таҳдид мекард, ки аз Ромин чунон ҷудо кунад, ки ҳеҷ гоҳ рӯи ҳамдигарро дида натавонанд ва уро саҳт қамчинкорӣ кард. Вису дояро банд ва Зардро аз вазифааш озод кард, аммо баъд аз як ҳафта аз кардан худ пушаймон шуд, зеро аз ишқи Вис ҷудой надорад ва ин ҳол ҷои сустини характери ӯст. Шоир рафтори тунду тези шоҳ ва умуман чунин ҳислатро маҳкум кардааст:

Мабодо ҳеҷ ошиқ тунду саркаш,
Ки тундӣ афканад ӯро дар оташ.

Характери гуногуни ба ҳам зидди Шоҳ ӯро дар ҳолати хандаовар гузоштааст: Вақте ки Шаҳрӯ аз Висро шатта задани Мӯбад огоҳ шуда, гиряву зори мекард, Шоҳ ҳам аз нармадӣ ва ё аз ғазаб мегирифт:

Чу Шаҳрӯ пеши Мубад зор бигрифт,
Шаҳаншаҳ низ ҳам бисъёр бигрифт.

Вай ҳамчун шахси сустирода аз Шаҳрӯ ва писараш Вирӯ тарсид, ки мабодо барои Вис қасосгирӣ кунанд:

Чу Мӯбад дид зориҳои Шаҳрӯ,
Ҳам аз вай бим омад, ҳам зи Вирӯ.

У боз аз ноилҷиё, ки аз ишқи Вис гурез надорад, Висро ба воситаи Зард ба назди худ даъват карда, бо гуфтаи Зард, ки Вис ва ҷи Роминро авф мекунад ва Висро ба доя супурд, ки дар боғи шоҳӣ нигоҳ дорад, аммо Ромин дар лашкар ва назорати шоҳ бошад ҳам, шабона ба боғи шоҳӣ омад. Аз ин кор хабар ёфтани Шоҳ ӯро ба қасде меорад, ки аз Вис ҷудо шавад, зеро аз ҳусну зебоии барояш ногувор суде нест. Шоир ба ин муносибат боз ба тасвири психологӣ гузоштааст. Вай сла-

ми ботинии Шохро тасвир карда, аз забони худ ҳукм баровардааст, ки мардум ўро номард мехонанд:

Сипоҳам гар кехону гар меҳонанд,
Ҳама яксар маро номард хонанд.

Мӯбад баъд аз ғалаба дар боғи шоҳӣ базм ташкил медиҳад ва масале, ки мутриб Қусон дар суруд гуфта буд, муносибати Вису Ромин ва ҳиёлати онҳоро мефаҳмад. Аз ин масал шоҳ ба хашм омада, бо беандешагӣ аз гиребони Ромин мегирад, ки дар бораи муносибат надоштаниш бо Вис қасам ёд кунад. Ин ҳолат вазъияти Мӯбадро афзуд, ғазаби ўро зиёд кард, ба дашном забон кушод ва меҳост бо ханҷар кори Роминро кунад, ки ў дасти шоҳро саҳт гирифт ва ўро ба замин зад:

Сабук Ромин ду дасти Шоҳ бигрифт,
Ту гуфти: шери нар рӯбоҳ бигрифт.

Ба ин тарик, конфликт байни Шоҳу Ромин ба авҷи аълои худ баромад, ки дигар созиш кардани онҳо аз имкон берун аст, вале аз рафтори худ бо насихати дигарон пушаймон шудани Ромин, ба Вис пайд додани Мӯбад ва аз кардаҳои худ пушаймон шудани у шиддати конфликтро суст мекунад. Аз ин лаҳзаи психологи чунин бармеояд, ки шоир дар тасвири характери қаҳрамонҳо роҳи тарбиявии ислоҳкорию пеш гирифтааст. Ваъдаи «қатъии» Вис, ки Роминро ба худ роҳ нахоҳад дод ва ба Гул хонадор шудани Ромин вазъияти ниҳоят баду танги Мӯбадро сабук мекунад. Бо вучуди ин, ў ба ҷудоии қатъии ошиқон кӯшида, номаи таҳқиромези ба Вис навистаи Роминро ба вай нишон дод, то ки дили Висро аз вай ҷанда, ба худ ром кунад. Ба ин муносибат имконияти барқарор намудани муносибати Мӯбаду Вис ба миён меояд, ки аломати зоҳирӣ дорад, зеро аз руи мантики ҳаёт мочарои ин никоҳи маҷбурӣ созишнопазир нест, ин маъниро ғайр аз номуносибии муносибати Шоҳу Вис, аз мактуби Ромин ғамгин шудан, вале аз вай дил нақандани ў исбот менамояд:

Лабааш буд аз бурун чун лола хандон,
Шуда дил з-андарун чун тафтасандон.

Аз нав созиш кардани Вису Ромин ба назди Шоҳ боз фош шудани муносибати ошиқонаи онҳо бебозгашт будани саргузашташон ва хушӣ ба хушӣ ҳал нашудани муносибати никоҳи маҷбури чунин нишон медиҳад, ки чунин хотимаи дostonро талаб менамояд, ки Мубад аз байн бардошта шавад. Илова бар ин, шоир дар ҳулосаи худ Мӯбадро золим эълон кардааст ва аз он ба вай ҳусни тавачҷӯҳ надоштани ў маълум мегардад:

Зи Мӯбад солиён саҳтӣ кашиданд,
Пас аз марғаш ба осонӣ расиданд...

Бадонро бад бувад рузе саранҷом,
Бимонад номашон ҷовид бадном.

Образҳои дараҷаи **дуюм** Дар достони «Вис ва Ромин» образҳои ёри-
диҳанда инҳоянд: Зани шоҳи Моҳобод Шах-
рӯ, шавҳари вай Қоран, бародари Мӯбад,

Зард, бародари Вис Виру, доя, миёнаравҳо, Розин, зани Ромин
Гул ва ромишгар Кусо ва ғ. Чунон ки аз ҳамаи дoston дида
мешавад, миқдори иштироккунандагони асар зиёд нест ва он-
ҳо атрофи персонажи асосӣ гирд омада, ҷиҳатҳои гуногуни
ҳаёти онҳоро пурра мекунад. Мавқеи онҳо дар дoston хисла-
ти эпизодӣ дорад.

Аввалин персонажи иловагӣ, ки ба назар менамояд, Шах-
рӯ аст. Вай дар навбати худ ҳамчун зани зебо тасвир ёфтааст.
Ӯ ҳамчун зани содиқ ба шавҳару фарзандони худ ба таърифу
тавсифҳои Мӯбад мағрур нашуда, аз рӯи одоб ҷавоб меди-
ҳад, ки зани вай шуда наметавонад:

На онам ман, ки ёру шӯӣ ҷӯям,
Куҷо ман, на сазои ёру шӯям.
Нагӯӣ чун канам бо шӯӣ пайванд,
Аз он кас, к-аз ман омад чанд фарзанд.

Вай зебоии давраи ҷавонии худро ёдоварӣ ва акнун навбати
калонсолиро таъкид карда, дар пири кори ҷавонӣ қарданро
нозоб мешуморад, аммо дар гуфтори ӯ лаҳзаи нозоб он аст,
ки агар духтар таваллуд кунад. Мӯбади калонсолро ба домодӣ
қабул мекунад. Вай ба ин масъалаи муҳими ҳаёти аз нуқ-
таи назари муносибатҳои аристократӣ нигоҳ мекунад, зеро хо-
тири Шоҳ ва боигарии ӯро ба эътибор гирифтааст. Баъд аз
он ки духтар таваллуд карду ба воя расонд, аз ваъдаи фикр-
накардаи худ пушаймон шуд, вале дар назди Мӯбад ва на-
мояндаи вай Зард, ки мувофиқи ваъда ба хостгории омада
буд, ғамгин буд:

Чу нома хонду ин гуфтор бишнид,
Чу нома з-ин ба худ Шахрӯ бипечид.
Зи кирдори худааш омад ҳаме шарм,
Дили сангини ӯ з-ин шарм шуд нарма.
Димоғаш тира гашту ҷашм хира,
Зи хиҷлат монд андар кор тира.
Зи шарми Шоҳ гашт озурдаи хеш,
Дилаш бечора шуд аз кардаи хеш.

Шахрӯ ҳамчун зани молу чизпарасти ба инъомҳои Мӯбад мағ-
рур шуда розигӣ дод, ки Висро ба зании ӯ диҳад:

Чу Шахрӯ дид чандин гунагун бор,
Чи аз гавҳар, чи аз дебову динор,
Зи бас неъмат чун мастон гашт беҳуш,
Писарро карду духтарро фаромӯш.

Азбаски Шахру ғайр аз ин гуё вазифае надорад, дар воқеаҳои минбаъда иштирок надорад. Вай фақат ҳамон вақт боз як бор дар майдони воқеаҳо намудор шуд, ки баъд аз Висро саҳт зада, аз дарбор рондан ва ба хонаи модараш равон кардани Мубад ба тарафдории ӯ баромад, аммо тарафдории ӯ ҳамчун зани очиз аз тавсифи Шоҳ ва зориву илтимос аз Мубад иборат аст, ки Висро озор надихад. Вай дар ин амалиёти худ аз таъсири дуои бад ҳам истифода мебарад:

Бигирьям, то бигирьяд даҳр бо ман,
Чаҳон гардад туро ҳамвора душман.
Бигирад хуни Виси дилрабоят,
Шавад ангушти поят банди поят.

Вирӯ писари Шахру ҳамчун ҷавони тануманд ва далеру тавоно тасвир ёфтааст. Ӯ дар дoston дар навбати аввал ҳамчун ҳимоякунандаи подшоҳии падараш Қоран ба муқобили Мубад баромада, ӯро мағлуб мекунад. Дар мавриди дигар ба воситаи мактуб аз тӯҳмати Мубад, ки гӯё Вис бо вай муносибати ошиқона дорад, худро ҳимоя намуда, ба ӯ таъна мезанад, ки зан аз ту, идора кун, чаро ба дигарон тӯҳмат мезанӣ, Вай ба Мубад таҳдид менамояд, ки агар корро ба бадӣ анҷомонад, бо шамшер ҷавоб хоҳад дод... Образи Вирӯ ҷавони ватандӯст, фоҳири оила ва ҳимоякунандаи шарафи он, росткор ва ростқавл намудор гаштааст.

Зард бародари Мубад паҳлавони олимаҳои ба ҳимояи давлати феодалӣ кӯркӯрона риоякунанда аст. Вай фармонҳои Шоҳро бе ҷуну чаро иҷро мекунад. Ин хислати ӯ дар хостгорӣ кардани вай ба Вис, иштироқаш ба лашкаркашии Мубад, Висро бо фармони Шоҳ дар қалъа назорат кардани вай, монеъ шудани ӯ барои ба мақсад расидани Ромин намудор гаштааст.

Аз ин ҷост, ки бинобар вучуди бемаънӣ, монеаи муносибати ошиқон будан, баъд аз ба сари ҳокимият омадани Ромини адолатхоҳ аз дасти вай кушта мешавад.

Доя ғайр аз вазифаи мураббиянаш ҷорасози кори мушкили ошиқон Вису Ромин аст ва ба ҳар гуна найрангҳо даст мезанад. Азбаски барои кори хайри ошиқон кор мекунад, мусбат аст.

Гул дар зебӣ кам аз Вис набошад ҳам, вучуди ӯ предмети булҳавасиҳои Ромин аст, ки низ ҳастии мустақилонае надорад, фирефтаи ваъдаҳои хуб ва мафтунӣ шириншамоиҳои Ромин мебошад ва носанҷида ишқи Роминро қабул мекунад, надониста ба ишқи ошиқонаи ҳақиқӣ монеаи ғайри ихтиёр мегардад ва дар охир маҳрум менамояд. Ба ин ҳолати ӯ на танҳо рафтори нолоиқи Ромин, номустақилии худӣ ӯ низ сабаб шудааст.

1) Достони «Вис ва Ромин» яке аз барҷастатарин асарҳои бадеии асри XI аст, ки дар асоси сюжети тоисломии адабиёти халқҳои эронӣ эҷод шудааст.

2) Мавзӯи асосии дoston танқиди ахлоки бади дарбориён, никоҳи маҷбурӣ-номуносиби пиру чавон, ба он муқобил гузоштани ишқи чавонӣ ва муносиби синну сол, дар доираҳои асилзодагон озод набудани он, панду насиҳат, адолатхоҳӣ ва маърифатдӯстӣ аст, ки дар партави ҳаёти дарбории подшоҳи тасвир ёфтааст. Ҳарчанд ки дoston асосан ишқист, вале дар он ҳиссиёти ватандӯстӣ кам нест, аммо бештар оҳанги ватандӯстии маҳаллӣ мушоҳида мешавад. Он ватандӯстии умумимиллӣ ва умумиэронӣ, ки дар «Шоҳнома» ҳаст, дар ин асар дида намешавад ва он натиҷаи парешонии миллӣ ва давлатии халқҳои эронӣ мебошад, ки дар асри XI баъд аз истилои аристократияи турк амри воқеӣ гардида буд.

3) Сюжет ва композицияи асар мувофиқи идеяи асосии он ба вучуд оварда шудааст. Шароити ба вукӯъ омадани воқеа ягона (вохӯрии Мӯбад ва Шаҳрӯ дар базм, мафтун шудани вай ба ӯ, духтари минбаъд таваллудшавандаро ба Мубад ваъда кардани Шаҳрӯ) бошад ҳам, аз сабаби ду равияи ғоявӣ ба ҳам зид доштани дoston (никоҳи маҷбурӣ ва дилхоҳ) аз рабти сюжет сар карда, воқеа ба ду хатти сюжет (Висро маҷбуран ба занӣ гирифтани Мӯбад, бедии Вис, ошиқию маъшуқии ҳақиқии Вис ва Ромин) ишқишоф меёбад. Дар хатти сюжети муносибатҳои Вис ва Мӯбад ду хоҳиши ба ҳам зид ягонагии муваққатӣ дорад, вале азбаски шоҳ Мӯбад, бо вучуди борҳо аз Вис хиёлати пинҳонӣ дидан ва ба хашм омадан аз вай ҷудой надорад, ҳар бор ба авҷи аълои тазоди худ расад ҳам, қанда намешавад, зеро Мӯбади пир аз он сабаб ки аз шикори муфти худ, ки дигарашро ёфта наметавонад, ба гӯл карданҳои ину он розӣ шуда, муносибаташро аз Вис наметавонад ва ҳамчун марди беғайрат, ки мардиаш ҳам дар аввали вохӯрии ӯ бо Вис бо тадбири доя баста шудааст, бо ҳолатҳои ногувор созиш мекунад, шиори ӯ шояд ин аст, ки «шакар меҳӯрам бо дигарон меҳӯрам». Бинобар ин, дар масал задани Кӯсони ромишгар, ки «дар чарогоҳ гове мечарад» гуфт:

Чаранда гови гелӣ бар канораш,
Ғаҳе обаш хӯрад, ғаҳ навбаҳораш.

Бояд муносибати Мӯбад ва Вис ҳатман қатъ гардад, зеро Шоҳ аз ин масал муносибати Вису Роминро фаҳмид, ба муқобили Ромин ханҷар кашидан ва аз гиребони ӯ гирифтани Ромин ҳамин маъниро тасдиқ менамояд, аммо бо мункир шудани қасам ёд кардани бардурӯғи вай воқеаро мисли пештара мегузорад. Шоир ин маъниро аз сустии ақли Мӯбад, ки аз

шахвату мастии бемавриди ў ба миён омада буд, маънидод кардааст:

Хирадро чанд гуна ранчу сустӣ,
Падид ояд ҳама аз ишқу мастӣ.
Гар ин ду ранҷ бар Мӯбад набудӣ,
Мар ўро ҳеч гуна бад набудӣ.

Хатти сюжети ишқи Вису Ромин аз аввали воқеа, ки ҳатто аз якҷоя тарбия ёфтани онҳо оғоз ёфтааст, то рафт қавӣ ва устувор буд. Устувори ин муносибато шоир ҳатто берун аз иродаи онҳо — аз тақдир ва хости худо маънидод кардааст, то ки тағйирнопазир будани онро таъкид намояд.

Хатти сюжети ишқи Вису Ромин ҳар чанд ки аз бори аввал Висро дар қалъа дидани Ромин оғоз ёфт, вале риштаи он гӯё аз «Қазо»-и осмон ва аз тарбияи якҷояи онҳо дар дасти дояҳо сар шудааст.

Аз ин пешгуфтор маълум мешавад, ки ишқи Вису Ромин безогашт ва вайроннашаванда аст. Дар ин миён дохил шудани Мӯбад, ки ҳам бар хилофи «тақдир» асту ҳам рафтори нозеби марди пир ба занони ҷавон мебошад, ба муносибати муътадилии ошиқони ҳақиқӣ хасхасадук шудааст, аз ин рӯ, хиёнати зани расмӣ Вис ба шавҳари расмӣ Мӯбад ва хиёнати бародари Шоҳ Ромин ба акааш на бо гуноҳи онҳо, балки айби Мубад ва замони тағйирёбанда аст, ки ба кори ҷавонон ҳалал расонидааст, аз ин сабаб, онҳоро айбдор шуморидан ҷоиш нест, ин маъниро шоир пешақӣ оғоҳ кардааст:

Чу бархонад касе ин дostonро,
Бидонад айбҳои ин ҷаҳонро.
Набояд сарзаниш кардан бад-ишон,
Ки роҳи ҳукми яздон баст натвон.

Бо вучуди ба никоҳи маҷбурӣ норозӣ будани Вис, ахлоқи нек, шарафу номус ва этикаи давраи феодалии ба шавҳар тобеъ буданро пеш рондани ў дар қадами аввал ба бемуваффақиятии ишқи Ромин ишора мекунад, вале аз як тараф, никоҳи маҷбурӣ ва аз тарафи дигар, бо қувваи ҷоду ба Мубад баста шудани роҳи зиндагӣ бо Вис, ўро ба ҳолати ноилочӣ оварда буд, то ки ў низ ба Ромин ошиқ шавад. Ин лаҳза хатти сюжети ду ошиқро ба ҳам пайваст, ки гӯё иҷрои қонуни ҳатмии тақдир аст. Дар ин кор аз нормаҳои ахлоқи ногувори ҷамъияти феодалӣ пурқувват будани ишқ дар асоси «қонунҳои» тақдир намоён гаштааст. Мулоқоти аввали пинҳонии беникоҳи Вису Ромин аз аҳдупаймони онҳо рабти хатти сюжети муносибатҳои ишқии ишқашон буд, ки минбаъд ҳам ҳамин тавр пинҳонӣ ва бо макрҳо барои гул кардани Мӯбад давом ва инкишоф ёфтааст. Монеаҳо, қаҳру ғазаб ва чорабиниҳои Мӯбад хатти сюжетро қанда натавонистааст. Танҳо аз душвориҳо ва тақдирӣ Мӯбад Висро тарк карда рафтани Ромин ва ба Гул

хонадор шудани ӯ, бевафой ва хилофи аҳду паймон аст, ки метавонист хатти сюжетро канад, вале ҳеҷ гоҳ аз Ромин дил нақандан ва ба воситаи дояву миёнараву номаҳо ба вай таъсир расонидани Вис, охируламр аз карди худ пушаймон шудани Ромин он риштаро канда шудан намонд. Кульминацияи муносибатҳои ишқии онҳо ҳарчанд ки дар мулоқоти аввал ба вучуд омад, онҳо ба коми дил расиданд ва мулоқоти минбаъдаи онҳо давоми он лаҳза буд, вале азбаски озод набуданду озодиашон дар ғалабаи онҳо аз болои Мӯбад дар ғалабаи никоҳи дилхоҳ аз болои никоҳи маҷбурӣ буд, авҷи аълои воқеаи ҳарду хатти сюжет дар вафоти Мӯбад ва ба подшоҳӣ расидани Ромин, зиндагии осоишта ташкил кардани ошиқон аст. Зиндагии доимии онҳо, вафоти Вис, писари худро ба тахт нишондани Ромин ва дар оташгоҳ ба тарки дунёе нишастани ӯ хотима ва кушодашавии сюжети ин дoston аст.

Хотимаи дoston некбинона аст, зеро қаҳрамонҳои асосӣ на бо фочиа, балки баъд аз ҳамзистии орому осоишта ба аҷали худ вафот ёфта, аз худашон Хуршед ном писаре ёдгор гузоштаанд, ки ба ҷои падар подшоҳ шудааст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар хотимаи дoston эпизоде дар бевафои дунёе нест.

4. Персонажҳои дoston ба эҷобиву салбӣ ҷудо мешаванд. Қаҳрамони мусбат ва даврони замон Вис ва Роминанд. Онҳо бо хислатҳои умумии худ ишқи ҳақиқӣ ва ҷавонӣ доштан, дорои иродаи қавӣ будан, нуксонҳои одамони замони худро маҳкум кардан, дар ҳаёт ғаъол будан, чораҷуи барои хушбахтии худ ва кушишҳо барои ба мақсади оли расидан ва ғ. Ягонагӣ ва дар айни замон хислатҳои фарқкунанда доранд: Вис нисбат ба Ромин ҳамчун зани замони феодалӣ як андоза суғмичоз аст, зеро дар оғози ҳаёти номуносибаш бо Мӯбад ба тақдири худ тан медиҳад, аммо зуд аз ин ҳол рӯй гардонда, торафт ғаъол мешавад, ба дараҷае мерасад, ки дӯстдоштааш Роминро ошкоро ба Мӯбад арз менамояд ва Роминро дар мавридҳои лозим сарзаниш мекунад, ки уро дубора ба ишқи аввала бармегардонад ва дар ин роҳ ба баъзе заъфи мизоч ҳам роҳ медиҳад масалан, вай рози мешавад, ки Ромин дузана бошад:

Агар ту ҷӯи нав канди ба Гуроб,
Набояд бастан аз ҷӯи куҳан об.
В-агар ту хона кардӣ дар Кӯҳистон,
Куҳанхона макун дар Марв вайрон.

Ҳамаи тазоди рӯҳии Вис аз он сабаб ки риштаи дӯстӣ ва муҳаббатро аз Ромин нақанад. Ромин аз аввали муносибатҳои худ бо Вис ва умуман дар зиндагӣ ғаъол аст, фақат як бор аз ӯ заъфи мизоч рӯй дод, ки вай бархилофи аҳду паймони худ бо Вис ба Гул хонадор шуд ва боз онро, ки ба ивази ишқи Вис гирифта буд, тарк намуд. Ин ҳолат гӯе аз як тараф, аз саҳву

хатон вай ва аз тарафи дигар, барои тарсонидани Вис буд, ки ба Ромин сахтгирӣ накунад. Висро тарсондан ва маҷбур кардан ҳоҷат надод, зеро ки вай дар роҳи ишқ устувор аст:

На берӯи ту хоҳам зиндагонӣ,
На бе коми ту хоҳам комронӣ.

Мӯбад аз персонажҳои асосӣ ва қаҳрамони салбии даврон аст. Ӯ пеш аз ҳама булҳавас, ба як дидан ба зани Қоран Шаҳрӯ ошиқ мешавад, ҳол он ки вай соҳиби оила аст, ба калонсолии худ нигоҳ накарда, ба ваъдаи Шаҳрӯ ба духтари таваллуднашудаи вай умед мебандад, муносибатҳои ишқу ошиқиро аз рӯи меъёри зӯру зар медонад, ки ахлоқи ашрофони феодалист, ӯ ҳисси талабу ҳукуқи дигарон ва махсусан ҷавонро ба ҳисоб намегирад, вақте ки зӯру зар кифоя накард, ба зорӣ ҳам мегузарад, панду насиҳат медиҳад, ба хунрезӣ ҳам тайёр аст, то ки нафси ҳайвонии худро қонеъ гардонад ва ҳолати никоҳи маҷбуриро нигоҳ дорад ва то охири умр фаҳмида наметавонист, ки дар паҳлӯи зани ҷавон тире беҳ аз пире. Вай дар натиҷаи рафтори нолоиқи худ аз тарафи Вирӯ, Вис, Ромин, доя ва Шаҳрӯ таҳқир шуда бошад ҳам, барои нафси худраъӣ бо андак гӯлшавӣ тоқат мекунад, дар охири кор ҳамчун шоҳи золим маҳкум шуда, бо ҳукми «тақдир» бо зарби ҳуки ёбой кушта мешавад... Вай танҳо як бор аз худ амалиёти лоиқе зоҳир кард, ки он ҳучуми шоҳи Қайсари Румро зада гардонд ва кишварро аз он ғимоя кардааст, вале умуман ҳакиру нокас аст.

5. Аз тасвири дурусти шоир бармеояд, ки ахлоқи бад дар доираҳои дарбори феодали буда, доираи дарбор барои ҷавон танг аст ва рафтори дарбориён боиси вайрон шудани тарбияи онҳо хоҳад шуд. Дар ҷунин ҳолат ишқи поки ҷавонӣ ва соҳибони ин ҳиссиёт ҳақ доранд, ки доираи танг ва вайрони ахлоқи ҷамъияти ашрофноро вайрон кунанд, вале айбдор набошанд. Аз ин рӯ, хиёнат ва «бадахлоқӣ»-и Вису Ромин дар ҳаққи Мӯбад ва Зард, ба иродаи модар ва бародар зид баромадани онҳо ҷоиш аст, зеро аз рӯи талаби ҳаёт рафтор кардаанд.

6. Дар дoston лаҳзаҳои тасвири романтикӣ кам набошад ҳам:

Равам бо абр, гӯям: Ту ҳамонӣ,
Ки чун гуфтори Висам дурфишонӣ,
Ду дасти Вис бо ту ёр будӣ,
Ҳамеша чун ту гавҳарбор будӣ.
Ба ҳаққи он, ки ӯ буд абри родӣ,
Ба ҷои барқ хандаш буду шодӣ.
Ба шаҳри душманаш — бар бор тӯфон,
Ба сел андар ҷаҳанда барқи рахшон.

тасвироти асосии асар реалистона ва ҳаёти доираҳои аристократиҳо ба таври ҳаққонӣ акс кунонидааст.

7. Дараҷаи бадеяти достони «Вис ва Ромин» аз ҳайси зе-
бой баланд аст. Дар он зебоии инсон ва олами ботинии он дар
мисоли Шаҳрӯ, Вирӯ, Вис ва Ромин инъикос ёфтааст. Маса-
лан, тавсифи зебоии Шаҳрӯ:

Бидид он сарвтан сими равонро,
Бути хандону Моҳи бонувонро.
Сияҳ чун андӯху тозон чу уммед,
Фуруҳишта чу парда пеши Хуршед.

Сифати зебоии Вис:

Чу қадди Виси бутпайкар чунон шуд,
Ки ҳамболои сарви бӯстон шуд.
Шуд оганда булӯрин бозуванаҷ,
Чу ёзанда каманди гесувонаҷ.
Сари зулфаш ба гул-бар соя густард,
Ба нози дил ниёзеро бипарвард.

Тавсифи Ромин:

Сипаҳдорону солорони лашкар
Якҷояк ҳамчу Маҳ буданду ахтар.
Дар ишон Офтобе буд Ромин,
Ду чашм аз наргису ораз зи насрин,
Ду зулф ангуру рух чун оби ангур,
Ғуломи ҳар ду гаштӣ мушки кофур.

Сифати ҳолати руҳияи Мӯбад:

Шаҳаншаҳ чун шунид аз Вис посух,
Падид омад-ш ранги хашм бар рух.
Ба сурҳӣ хашми ӯ чун арғавон шуд,
Ба зардӣ рӯи ӯ чун заъфарон шуд,
Дилаш дар тан чу оташ гашт сӯзон,
Танааш аз кина шуд чун бед ларзон.
Чу аз кин хостӣ ӯро бикӯштӣ,
Хирад бо меҳр бар кин тира гаштӣ.

Дар достон вобаста ба хислат ва характери қаҳрамонҳои
асар на танҳо сифатҳои мусбат, сифатҳои манфии онҳо низ
таъсир шудааст.

Таъсирҳои психологӣ, ки олами ботинии шахс-ғаму шоди,
орзую умед, пушаймонӣ, ноумедӣ, номуродӣ, сарзаниши худ ва
якдигар ва ҳаяҷони рӯхро акс кунонидааст, хеле зиёд аст. Аз
ин рӯ, ин асарро достони психологӣ низ номидан мумкин аст.
Мо онро беҳтар дар номаҳои қаҳрамонон мебинем:

Кучой, эй духафта, Моҳи тобон?!
Чаро гаштӣ ба хуни ман шитобон?!
Ту ро бошад ба ҷои ман ҳама кас,
Маро андар ду гетӣ худ туй бас.

Маро гуянд: «Бехуда чи ноли?
Чаро чандин зи бадмехрї сеголї?»

8. Тасвири манзараи табият ҳамчун воситаи тасвир ва баён замон ва маконро дар бар гирифта, бо воқеаҳои тасвиршуда, алоқаманд аст, чунончи, тасвири шаби торик тасвири замон буда, бо воқеаҳои нофорам вобастагї дорад:

Шабе торик олуда ба катрон,
Сиёҳу сахмгин чун рӯзи ҳичрон,
Ба рӯи чарх-бар чун тудай нил,
Ба рӯи хок-бар чун ой бар пил.
Сияҳ чун андуху тозон чу уммед,
Фурӯҳишта чу парда пеши Хуршед.

9. Воситаҳои тасвир, санъатҳои бадеӣ ва таносуби суҳан дар достони «Вис ва Ромин» бо тамоми нозукиҳо ва зебоиҳои истифода шудааст ва онҳо дар маҳорати образофарини шоир хизмати калоне кардаанд. Масалан, **ташбеҳ**:

Сабук **Ромин** ду дасти шоҳ бигрифт,
Ту гуфтӣ: **Шери** нар **рубоҳ** бигрифт.
Ба кӯҳ андар чу **селоби раванда**
Ба дашт андар чу **ифрити даванда**
Ба боло бар шудӣ ҳамчун **палангон**.
Ба дарёе — дар шудӣ ҳамчун **наҳангон**,

тавсиф:

Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.
Ба зорӣ рӯзу шаб чун абри гирёён,
Ҳама дилҳо ба дардаш гашта бирёён.

маҷоз:

Маху Хуршед ҳарду рух нухуфта,
Ба сони ошику маъшук хуфта.

киноя:

Паноҳат кист ё пуштат кадом аст,
Ки роят бас баланду хешком аст!
Нагӯӣ, то ки додат ин далерӣ,
Ки рӯбоҳиву тобон шер гирӣ?
Баҳор имсол некӯтар бихандад,
Ки шарми Вис бар вай роҳ набандад.

истиора:

Кучо чун дид Ромин рӯи он **Мох**,
Ту гуфтӣ: **хурд бар дил тир ногоҳ**.
Гирифта з-оташи дил мағзи сар **ҷӯш**,
Ҳам аз тан дил рамида, ҳам зи сар **хуш**.

Тазод:

Ба шаккар монадат гуфтору дидор,
Ба ханзал монадат оину кирдор.
Дили Ромин зи шайдой битарсид,
Дили Виса зи расвой битарсид.

Муқобилгузори:

Гар ишонро ба ноз андар хушй буд,
Шаҳаншахро китобу нохушй буд.

Такрор:

Дареғо, Виси ман хотуни Тӯрон,
Дареғо, Виси ман бонуи Эрон.
Дареғо, Виси ман — меҳри Хуросон,
Дареғо, Виси ман — Моҳи Кӯҳнстон.

Масал кор фармудан:

Дарахте сабз дидам бар сари кӯҳ,
Ки аз дилҳо зудояд занги андуҳ...
Ба зераш сахт равшан чашмаи об,
Ки обаш хубу регаш дурри хушоб...
Чарандагови гелй бар канорам,
Гаҳе обаш хӯрад, гаҳ навбаҳораш.

Зарбулмасал ва мақол кор фармудан:

Ба посух гуфт Виси моҳпайкар,
Ки «Аз ханзал нашоёд кард шаккар».
«Ҳарири меҳрубонӣ» н-ояд аз санг,
«Набиди арғавонӣ» н-ояд аз банг.
«Нагардад мум ҳаргиз ҳеч оҳан»,
«Нагардад дӯст ҳаргиз ҳеч душман».

10. Идеали асосии шоир ишқи пок, ҷавонӣ ва адолатхо-
ҳист. Достон бо ғалабаи адолат ба анҷом расидааст.

11. Яке аз лаҳзаҳои муҳими ғоявии достони «Вис ва Ро-
мин» панд аст ва сар то сари он давом ёфтааст ва он мувофи-
қи ахлоқ ва ҷаҳонфаҳмии онрӯза ифода гардидааст.

12. Лаҳзаи дигари ғоявии асар ақидаи фалсафии шоир аст.
У дар фаҳмиши ҳаёт ва тасвири он рафтори реалистона (тақ-
дирпарастӣ) дошта бошад ҳам, дар маънидоди фалсафавӣ
он идеалисти тақдирпараст буда, дунёро бевафо маънидод
карда, мисли Ромин дар охири кор тарки дунё ва гӯшаниши-
ниро тарғиб намудааст, ки ғояи зарарнок мебошад, аммо тар-
ки дунёи ӯ ба муқобили ҳирс (оз), ки хислати ношоистаи
инсонист равона карда шудааст:

Нигоро ман яке аз мардумонам,
Зи дасти оз растан чун тавонам.
Диле, к-аз шуғлу ози ин ҷаҳон раст,
Чунон дон, к-аз балои ин ҷаҳон раст.

13. Яке аз хусусиятҳои шаклу услуби достони «Вис ва Ро-
мин» дар шаклу мазмуни силсилаи номаҳо баён намудани
эҳсосоти ишқи рӯҳияи шахс ва муносибати он ба муҳит аст.
Номаҳо як навъ диалогӣ ҳиссиёт ва олами ботинии инсон аст.
Ин хусусият дар «Даҳнома»-и достон акс ёфтааст.

Ҳаким Абӯнаسر Али ибни Аҳмад Асадиитусӣ аз достонсароён ва забоншиносони асри XI аст. Тафсили тарҷимаи ҳолаш маълум нест. Он чӣ то имрӯз маълум, ба тариқи зерин аст: Соли таваллудаш тахминан 1005—1010. Ватанаш шаҳри Тус аст. Аввалҳо дар доираҳои ҳукмронони маҳаллии Хуросон, ки ба ғазнавиёнӣ ғоратгар бо назари нафрат нигоҳ мекарданд, зиндагӣ кардааст. Дар солҳои 1034—40 дар Хуросон қаҳти ва гуруснагии саҳт шуд. Илова бар ин, чи тавре ки аз «Мунозира»-ҳои Асадӣ маълум аст, ақидаи шуубия ва шиа дошт ва ин ақида дар назди подшоҳони турк, алалхусус, ғазнавиён гуноҳи сиёсӣ шуморида мешуд, бинобар ин, тарки ватан кард ва ба Ғарби Эрон — Озарбойҷон рафт. Вай дар Ғарби Эрон ба доираҳои рафт, ки аксарияти ҳокимони он ақидаи шуубия доштанд. Вай бештар дар дарбори ҳокими Нахчевон Абӯдулафи Дайронӣ зиндагӣ карда, «Қаршоспнома»-ро дар он ҷо эҷод намуда, вайро тавсиф кардааст:

Шаҳи Арману пушти эронӣён,
Маҳи тозииён, тоҷи шайбонӣён.
Малик Бӯдулаф шаҳриёри замин,
Ҷаҳондори арронии покдин.

Истиқомати Асадӣ дар мамлакати Нахчевон низ тӯл накашид, вай аз он ҷо баъд аз санаи 1072 ба кишвари Оно рафт, ки қисме аз Арманистон буд. Дар ин вақт подшоҳи ин мулк Шучоъуддавла Абӯшучоъ Манучеҳр бинни Шовур, ки аз подшоҳони хонадони шаддодӣ буд, ки тахминан дар солҳои 1063—1100 ҳукмронӣ кардааст. Асадӣ қасидаи «Мунозираи кавсурамех»-ро дар он ҷо ба номи ин амир навиштааст. Аз аҳволоти Асадӣ дар ин солҳо пай бурдан мумкин аст, ки эҳтиёҷи қалони моддӣ доштааст ва дар соли 1055-56 то дараҷаи қотиби оддӣ-хаттотӣ фурумадааст. Масалан, вай китоби Абумансур Муваффақ ибни Али-ал-Ҳиравӣ «Ал-абнията-инна-ҳақоик ул-адвия»-ро рӯинавис кардааст. Аз як маҳал ба маҳали дигар ва аз як дарбор ба дигаре рафтани ӯ низ шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ба худ ёрии моддӣ ҷустааст.

Чанде пеш ақидае буд, ки ду Асади ҳаст: яке падар ва дигаре писар. Асадии падар дар жанри мунозира қасидаҳо гуфтааст. Асадии писар достони «Қаршоспнома»-ро навиштааст. Ҳоло исбот шудааст, ки як Асадӣ ҳаст, ки ӯ ҳам шеърҳои бо услуби мунозираро навиштааст ва ҳам «Қаршоспнома»-ро. Ақидае ҳаст, ки қасидаҳои мунозиравии ӯ, ки аз ҷиҳати бадеият баланд нестанд, шеърҳои давраи аввали ваянд. Ҳол он ки ин услуб дар «Қаршоспнома», ки дар охири умраш эҷод кардааст, низ мавҷуд аст ва ин услуб умуман услуби дӯстдоштаи ӯст. «Мунозираҳо» қасидаҳои мадҳия буда, ташбиб ё ки насиби он

аз мунозираи ду қувваи муборизи ба ҳам муқобил иборат аст: Шабу руз, Арабу Аҷам, муғу мусулмон, найзаву камон, осмону замин ва ғайра. Асадӣ дар қасидаи мадҳия маҳорати баланд надорад, маҳорати нисбии ӯ дар дostonҳои паҳлавонӣ бештар аст, қасидаҳои худро бо услуби мунозира зинат додааст.

Чунон ки аз мунозираи буз ва нахл дар «Дарахти асурек» медонем, анъанаи мунозира аз қадим, камаш аз давраи ашкониён (100 сол то милод ва 224 м) будааст. Мунозираҳои Асадӣ аз ҷиҳати бадеият баланд набошад ҳам, аҳамияти тарҷумаҳолӣ ва ғоявӣ дорад. Масалан, мунозираи «Арабу Аҷам», ки мазмунҳои онро баъдтар дар «Қаршоспнома» қисман такрор кардааст, моҳияти шуубия дорад ва афзалияти хонадонҳои қадимии аристократии Эронро бар Араб исбот менамояд ва он ба номи яке аз амалдорони Тӯс Абӯҷаъфар Муҳаммад навишта шудааст, ки кӣ будани он ҳоло маълум нест. Ақидаи шуубия баъдтар суст шудааст, зеро Султон Маҳмуд таъкиб мекард. Бинобар ин, қасидаи мазкурро маҳсули давраи ҷавонии ӯ медонанд. Азбаски хонадонҳои қадими эронӣ ҳатто баъд аз ғалабаи қатъии салҷуқиҳо дар баъзе маҳалҳо давом дошт, боқӣ будани ақидаи шуубия ва онро ифода кардани Асадӣ дар охири умраш ҷоиш аст. Дар мунозираи Арабу Аҷам афзалияти Араб танҳо дар ҳамамон лаҳза исбот мешавад, ки пайғамбари охирзамон Муҳаммад аз қаблаи Қўрайшии араб аст. Ин ҷо ақидаи мусулмонии ӯ вайро вачбур кардааст, ки афзалияти Арабро эътироф менамояд, баръакси ҳол, вай метавонист дар асоси ақидаи зардуштӣ, ки подшоҳони бузург фарри эзидӣ доштанд, Аҷамро бар араб муқобил гузорад.

Табиист, ки шуубияи Асадӣ мисли ҳиссиёти шуубияи Фирдавсӣ пурқувват нест, вай аллакай мусулмони комил аст, вай ин ҳолро дар «Қаршоспнома» ҳам пинҳон накардааст. Вай мисли Фирдавсӣ ба ақидаҳои қадимии тоисломӣ тақъя намекунад. Ин ҳолати ӯ дар мунозираи муғу мусулмон хеле равшан акс ёфтааст:

Зи ҷамъи фалсафиён бо муғе будам пайкор,
Нигар, ки монд зи пайкор дар сухан бекор.
В-аро ба қиблаи Зардушт буд яксара майл,
Маро ба қиблаи фаррух Муҳаммади мухтор.

Дар мунозираи далелҳои муғ боварибахш, табиӣ, конкрет ва ҳаётӣ ва ле ҷавобҳои мусулмон маъхум, умумӣ, норавшан бошад ҳам, Асадӣ, ҷи тавре ки дар мунозираҳои дигараш ҳам мебинем, ҷилави ғалабаро якбора ба фоидаи мусулмонӣ метобад ва мусулмонро ғолиб нишон медиҳад. Ин ҳол метавонад аз як сӯ, аз сабаби ғалабаи пурраи ислом бошад, аз тарафи дигар, мурасои шоир бо уламои динӣ бошад, ки ҳатман зарур аст:

Бидид муғ, ки замин беҳ аз қиблагӣ з-оташ,
Бимонд ҳуҷҷаташу очиз омад аз гуфтор.

Муқир бибуд, ки дини ҳақиқат ислом аст,
Муҳаммад аст беҳин з-анбиёву аз ахбор.

Хар чанд ки дар эҷодиёти Асадӣ қасидаҳои мунозира ва «луғати фурс» қамаҳамият нестанд, вале достони «Қаршосп-нома» мавқеи асосӣ дорад, зеро вай бештар дар назди силсилаи афсонаҳои оид ба Гаршосп, ки аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ берун монда буд қувваозмӯй кардааст. Дар боби сабаби назми достон дар бораи қасоне суҳан рондааст, ки онҳо Асадиро ба назми қиссаи «Қаршоспнома» тарғиб кардаанд. Аз руи гуфтаи ӯ ду нафар соҳибмансаби дарбори амир Дулаф-яке вазири вай Муҳаммад ибни Исмоили Ҳиссӣ ва бародари ӯ Иброҳим Асадиро ба назди худ даъват намуда, дар давоми сӯҳбат шояд дар бораи шӯҳрати шоҳону қаҳрамонони гузаштаи эронӣ ва кӯшишҳои ҳозираи шуубияи зидди турку араби шоҳони ҳол-ҳолмондаи Эрони Ғарбӣ, образи шоҳону паҳлавонони гузаштара ба вучуд оварда, шӯҳрат баровардани Фирдавсӣ, барои амир Дӯлаф ҳам зарур будани чунин асар, инъомҳои сазовор додани ӯ ва мисли ҳамшаҳриаш Фирдавсӣ ба ин қор қамар бастанӣ вай суҳан ронда бошанд. Аз муқаддима маълум аст, ки ҳуди Асадӣ ҳам мисли Фирдавсӣ ном бароварданро меҳаҷад:

Бибигмоз як рӯз наздики хеш,
Маро ҳар ду меҳтар нишонданд пеш.
Басе ёди номи накӯ ронда шуд,
Басе дафтари бостон хонда шуд.
Зи ҳар гуна роҳе фиканданд бун,
Пас он гаҳ қушоданд банди сухун,
Ки Фирдавсии Тусии покмағз,
Бидодаст доди суҳанҳои нағз,
Ба «Шаҳнома» гетӣ биёристааст,
Бад-он нома номи накӯ хостааст.
Ту ҳамшаҳрӣ ўрову ҳампешай,
Ҳам андар суҳан чобукандешай,
Бад-он ҳамраҳ аз номаи бостон
Ба шеър ор хуррам яке достон...
Ту з-ин достон ганҷе андар қаҳон
Бимонӣ, ки ҳаргиз нағардад ниҳон.
Зи қас ёди ин ганҷ бар дил маёр,
Қуз аз шоҳи арронии шаҳриёр...,
Ки то қойгаҳ ёфтӣ Наҳҷавон,
Бад-ин шоҳ шуд бахти пират қавон.

Илова ба чунин тарғибот, чи тавре ки аз ин боб бармеояд, ҳуди Асадӣ ҳам ба назми достон, бо ин восита шӯҳрат баровардан ва манфиати моддӣ маънавӣ дидан рағбат доштааст ва аз рӯи ҳамин майл ҳам ба назми достон шуруъ кардааст:

Яке кор чустам ҳама арҷманд,
Ки номаш шавад з-ӯ ба гетӣ баланд.

Аз ифодаи «бахти пират чавон шуд» пай бурдан мумкин аст, ки Асадӣ дар ҳангоми назм кардани «Қаршоспнома» марди куҳансол (50—60 сола) будааст.

Ҳаҷми умумии дoston аз ҳафт то даҳ ҳазор байт тахмин шуда, вазнаш мутақориби мусаммани мақсур аст.

Асадӣ пеш аз «Қаршоспнома» таҷрибаи қасидасароӣ (бо услуби муназара) дошта бошад ҳам, дорои таҷрибаи дoston-сароии қаҳрамонӣ буд ё на, маълумоте надорем. Ҳеҷ набошад, ғайр аз истеъдоду шавқу ҳавас ба дostonсароии ҳамосӣ, бояд мусаввадаҳо дошта бошад, вагарна якбора бе тайёри ба дostonсароӣ ба мисли «Қаршоспнома» шуруъ намудан душвор буд. Асадӣ ба назми силсилаи дostonҳое оғоз кард, ки бо сабабҳои ҳоло номаълум Фирдавсӣ ба он даст назада буд. Шубҳае нест, ки Асадӣ аз нусхаи «Қаршоспнома»-и Мансурии Абулмуайяди Балхӣ истифода кардааст, ки як қисм аз «Шоҳнома»-и ўст, китоби алоҳида бо номи «Китоби Қаршоспнома» ё ин ки «Ахбори Қаршосп» машҳур будааст. Аз ин китоб муаллифи гумноми — «Таърихи Систон» хабар дорад. Табиист, ки баъд аз эҷод шудани «Қаршоспнома»-и Асади, «Қаршоспнома»-и Мансури Абулмуайяд ҷои худро ба ин дoston додааст. Ба ҳар ҳол «Қаршоспнома»-и Мансур асоси материалҳои дostonи Асадӣ шудааст, ки то ин дам маълум ва машҳур буд:

Зи кирдори Қаршосп андар ҷаҳон,
Яке нома буд ёдгор аз меҳон.
Пур аз донишу панду омӯзгор,
Ҳам аз рози ҷарху ҳам аз рӯзгор.
Зи фарҳангу найрангу доду ситам,
Зи хубиву зиштиву шодиву ғам.
Зи нахчиру гарданфарозиву базм,
Қи чун хонӣ аз ҳар даре андаке,
Басе дониш афзояд аз ҳар яке.

Асадӣ қайд кардааст, ки Фирдавсӣ ба дostonи «Қаршоспнома» даст назадааст:

Ба «Шоҳнома» Фирдавсии нағзгӯй,
Ки аз пеши гӯяндагон бурд гӯй,
Басе ёди разми ялон карда буд,
Аз ин дoston ёд н-оварда буд.

Пас, аз рӯи иқрории Асадӣ, аз як тараф даъвати аҳли дарбори Абӯдулаф бо супориши ӯ, аз тарафи дигар, хоҳиши ҳуди шоир ва ин сюжетро аз назари эътибор дур мондани Фирдавсӣ, вале дар он мавҷуд будани маънию мазмуни зиёди ғоидабахш Асадиро водор кардааст, ки ба назми он шуруъ намояд, то ки аз ӯ ёдгор бошад:

Ман акнун зи табъам баҳор оварам,
Мар ин шохи навро ба бор оварам...
Бад-он, то бувад унс хонандаро,
Дуо гӯядам, гар мирам зиндаро.

Ба назми «Қаршоспнома» шурӯъ намудани Асади ро соли 1062-63 шуморидан мумкин аст, зеро дар як ҷои асар «се сол андарон сарф шуд рузгор» гуфтааст ва агар ин солро аз соли хатми достон 1065-66 барорем, ҳамин сана боқӣ мемонад. Асади соли анҷоми назми «Қаршоспнома»-ро аниқ муайян кардааст: 458 ҳ.— 1065-66 м.

Шуд ин достони бузург аспарӣ
Ба пирӯзаву рӯзи некахтарӣ.
Зи ҳичрат ба даври сипехре, ки гашт
Шуда чор сад солу панҷоҳу ҳашт.

Вай дар қатори ин маълумотҳо ба арзиши достони худ низ ҷаълибор додааст:

Чунон андар ин сайъ бурдам зи бун,
Зи ҳар дар басте гирд кардам сухун.
Чунин номае сохтам пуришифт,
Ки ҳар донише з-ӯ тавон баргирифт.

Асади дар муқаддимаи достон баъд аз лаҳзае, ки «сухан ҳаст, лекин харидор нест», меғӯяд, дар васфи Абӯдулаф суханҷон мадҳия гуфтааст. Дар бораи бехаридории сухан мулоҳиза рондани ӯ шояд, аз як тараф ҳақиқатро, аз тарафи дигар, меҳост, мавқеи ҳомии худ Абӯдулафро баланд бардорад, зеро маҳз вай гӯе ба назм даровардани «Қаршоспнома»-ро фармуда ба шеърӯ шоирӣ харидорӣ кардааст:

Зи родон ҳамин шох монда-сту бас,
Харидор аз ӯ беҳтарам нест кас.
Дабири вай овард зи ман паём,
Гузиндеҳхудо лӯълӯи неқном,
Ки гӯяд ҳаме шоҳи фарҳангҷӯй,
Ба номи ман ин номаро боз гӯй
Агар з-он ки Фирдавси инро нагуфт,
Ту бо гуфтаи хеш гардон ҷуфт.

Ҳаҷми умумии достони «Қаршоспнома» аз ҳафт то даҳ ҳазор таҳмин шудааст. Вазни ин достон мутақорибӣ мусаммани мақсур аст. Достон аз 145 боби гуногунҳаҷм иборат буда, бист боби аввал муқаддима, боби 145 хотима ва 124 боб мундариҷаи асосии достон аст. «Қаршоспнома» аз қисми муқаддимагии анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима шоир тасвири аҷибӣ осмонро додааст, ки муборизаи шабу рӯзро дар бар мегирад ва он муборизаи мавҷудоти афсонавии дар «Авесто»-и қадим мавҷудбударо ба хотир меорад.

Масалан, чанги Тиштри бо деви хушкй Апаоши. Ин чихати мукаддима аз фольклорн қадим истифода бурдани Асадиرو нишон медиҳад. Баъд аз ин, дар мукаддима тавсифи чор унсур омадааст, ки тасвири замин ё ки тавсифи худон қадим Армани мебошад. Дар боби IX сабаби назми достон нақл ёфтааст.

Дар достони «Қаршоспнома» сухан дар бораи Ҷамшед, Заҳҳок Қуранг-шоҳи Зобулистон писари Ҷамшед Тур ва авлодони ӯ Шедасп, Туварг, Шам, Асрат, Қаршасп, Наримону, Сому Фаридун сухан меравад.

Достон аз он тасвир оғоз ёфтааст, ки баъд аз ҳуҷуми Заҳҳок ба Эрон Ҷамшед шикаст хӯрда, ба Зобулистон мегузарад ва пинҳон мешавад. Заҳҳок сурати ўро гиронда, ба кишварҳо мефиристад, то ки дастгир кунанд. Ҷамшед шахси ҷавон ва зебо тасвир ёфтааст. Подшоҳ духтарашро ба касе наметод, то ки дилхоҳашро ҳудаф интихоб кунанд. Дояи кобулии духтар пешгӯи қарда буд, ки паҳлавони аз ҳама зебои ҷаҳон насиби ӯ хоҳад шуд. Ҷамшеди саргаштаву сарсон баъд аз даҳ соли овозагарди ба Зобулистон меояд ва ба духтари шоҳи кишвар Қуранг, ки зеботарин духтари ҷаҳон буд, ошиқ мешавад. Духтар аз рӯи сурат ўро мешиносад, вале ба падараш сир бой намедиҳад. Худи Ҷамшед ҳам ба духтар иқрор мешавад, ки ӯ ҷамшед аст. Вай ба духтари шоҳ хонадор мешавад. Аммо шоҳ ба воситаи канизи кобулӣ Ҷамшед будани домоди худро мефаҳмад ва занҷирбанд қарда, ба Заҳҳок фиристодани мешавад, вале духтараш розӣ намешавад:

Бадӣ гар чӣ қардан тавон бо касе,
Чу некӣ кунӣ, беҳтар ояд басте.

Қуранг ба гуфтаи духтари худ розӣ ва бо домодаш улфат мешавад. Аз духтари шоҳ писар таваллуд меёбад ва ба ӯ «Тур» ном мегузоранд. Овозаи дар манзили Қуранг паноҳ шудани Ҷамшед паҳн мегардад ва ба Ҷамшед таклиф мекунанд, ки пинҳон шавад. Ҷамшед ба Хиндустон ва Хитой рафта, дар он ҷо дастгир мешавад. Бо фармони Заҳҳок аз миёнаш бо арра мебурранд. Занаи дар мотами ӯ худро мекушад. Аз Тур Шидас таваллуд меёбад ва авлод ҳамин тавр давом қарда, аз Асрат Қаршосп таваллуд мешавад. Пас, Қаршосп аз авлоди Ҷамшед аст.

Саргузашти
Қаршосп

Тасвири Қаршосп ҳамчун паҳлавони беназири тануманд ва нотарсу паҳлавон аз Рустам ҳам пузруро ҳайратбахш тасвир ёфтааст. Якрӯзагиаш якмоҳа, якмоҳагиаш яксола барин. Вай дар 14-солагӣ аллакай паҳлавони бемислу монанд мешавад. Бо найзаи 13 метрӣ мечангад, аз қадаҳи думанӣ шароб менӯшад. Овозаи ӯ ҷаҳонро мегирад ва бо ин восита душманон аз падараш Асратшоҳ ҳам метарсанд. Заҳҳок ҳам ба ваҳм меафтад. Ба ди-

дани ӯ меояд ва барои аз байн бурдани вай таклиф мекунад, ки мори аждаҳои зӯровареро, ки дар куҳи Шикованд буд, кушад. Қаршосп аз ғурури паҳлавонӣ ин таклифро қабул мекунад ва аждаҳоро мекушад.

Баъд аз чанде Заҳҳок ба Асрат мактуб менависад, ки хати подшоҳи Ҳинд Маҳараҷ, ки Боҳу ном дошту аз ҷониби ӯ ҳокими ҷазираи Сарандеб буд, ба муқобили Заҳҳок исьён карда, аз додани хироч саркашӣ кардааст ва Қаршоспро барои саркӯбии ӯ ба ёрии Маҳараҷ бояд фиристод. Аввал подшоҳ шубҳа мекунад, ки ин ҷавон аз ӯҳдаи ҷунин кори мушқил дар кишвари бегона мебарояд ё не, вале Қаршосп мағрурона розӣ мешавад:

Ҷавонпаҳлавон гуфт: К-ой пурхунар,
Ба ҷуз рангу кин ман ҷӣ хоҳам дигар.
Маро эзид аз баҳри ҷанг офарид,
Ҷӣ поям, ки ҷанг омад акнун падид.

Қаршосп бо ҳазор савори диловар ба назди Заҳҳок меравад. Вай ба ӯ сесад ҳазор лашкар додани мешавад, вале мағрурона онро рад карда, баъд танҳо дувоздаҳазорро гирифта ба Ҳиндустон ва аз он ҷо аз баҳр гузашта, ба ҷазираи Сарандеб меравад. Маҳараҷ ӯро пешакӣ бо тӯхфаҳо сарафроз гардондани мешавад, вале ӯ аз рӯи ҳиммати баланди ҷанговарӣ ва ёрии ҳолисона онро рад мекунад:

Ман эдар ба пайқору разм омадам,
На аз баҳри шодию базм омадам.

Қаршосп, бо Маҳараҷ ба Сарандеб рафта, аз ин ҷанг ғолиб мебарояд ва ҳамроҳи ӯ ба кӯҳи Деху меравад, ки аз рӯи афсонаи динӣ ҳазрати Одам, вақте ки аз бихишт ронда шуда буд, ба он ҷо афтодааст. Вай дар он ҷо ба пири бараҳман вохӯрад ва бо ӯ дар мавзӯи фалсафӣ сӯҳбат мекунад. Бараҳман ба вай ҷанд савол медиҳад. Қаршоспу Маҳараҷ ба ҷазираҳои укьёнуси Ҳинд мераванд ва ба аҷоиботи бисёри мӯъҷизавӣ вохӯранд. Масалан, дарахти кофур, чашмаҳои маъданӣ, резаҳои тилло ва ғайра. Дар яке аз Эҳром беморонро бо хоб табобат мекарданд. Паррандаеро диданд, ки дар минқораш ҳазор сӯроҳ дошт, ки бо ҳар мақом месуруд. Вақте ки он парранда ҳазорсола шуд, ҳудро месӯзад ва аз ҳокистари он айнан ҳамин тавр парранда, ҳосил мешавад. Онҳо дар соҳили ҷазирае моҳиеро мебинанд, ки 700 оршин дарозӣ дорад. Аз майнаи он рағған об карда мегирад. Ин моҳӣ наҳанг аст ва гӯё киштии бутунро фуру мебарад. Нақли мӯъҷизаҳо давом мекунад ва яке аз дигаре аҷибтар. Масалан, дар яке аз ҷазираҳо онҳо хомӯшакҳоеро мебинанд, ки аз шоҳин калонанд ва неши онҳо аз ҳафтону зиреҳашон гузашта, заҳр мезананд, ба ҷанговарон ҳучум карда, сӣ нафарро куштанд. Дар ин ҷазира мӯрчаҳое буданд, ки аз гӯсфанд калон. Дар кӯҳи ҷазира

дарахте ҳаст, ки бо номи вак-вак, ки меван он монанди каллаи одам, агар шамол хезад аз он овози дод мебарояд. Меваю баргҳояш рӯзона мерезад, ҳайвонҳои даррандаи зерини барномада меҳӯранд. Одамони ин ҷазира якҷашма, якҷоға, якдаста, якпоя, вале аз оҳу тезтар медаванд. Баъд аз ин онҳо ба пил-гӯшҳо, яъне одамхӯрҳо вомехӯранд, ки мӯйҳои расидагӣ ва гӯшҳои монанди гӯши фил доранд. Мусофирон дар кӯҳ мақбараи Сиёмакро диданд. Ба назди онҳо одами сечашма ҳозир шуд, вай чизеро хонд, ба рӯи мусофирон дарвозаи боғи аҷоибро кушода шуд, ки дар он дарахте ки бори аввал дар рӯи замин рӯида буд, меруст. Як дона меваш як қасро як ҳафта сер мекард. Дар боғ қасре буд, ки дар толори он тобуте овехта шуда, дар он якҷанд панд навишта шудааст. Дар яке аз онҳо навишта шудааст, ки Сиёмак ҳазору як саду шаш сол зиндагӣ кардааст.

Дар кӯҳи Бандаб қалъаи баланде ҳаст. Зина дорад ва дар болои он ҳайкали саворае ҳаст, ки ба одами омадагӣ санг ме-парронад. Қаршосп фармуд, ки тағи зинаро кобанд, ҷоғи ҷу-қуре баромад, ки дар он ҷархи даврзанандае мавҷуд буд ва он занҷир ба ҳайкали савора омадааст. Аз вайрон кардани занҷир ҳайкал афтод ва роғи қалъа кушода шуд. Дар он ҷо қабри Таҳмурас писари Ҳушанг буд.

Мусофирон ба Ҳиндустон бармегарданд. Маҳараҷ мефармояд, ки Қаршоспро дар мамлакат сайругашт кунонанд. Аса-дӣ бо ин восита бутҳои зиёдеро тасвир менамояд. Баъд аз он, Қаршосп ба назди Заҳҳок омада, иҷозат мегирад, ки ба ва-тан — Зобулистон ба назди падар баргардад. Заҳҳок ба вай маслиҳат медиҳад, ки зан гирад. Падараш духтарони зиёдеро тавсия мекунад, розӣ намешавад. Вай ба саёҳати мамлакатҳо рафтани мешавад, то ки духтари дилхоҳе ёбад.

Вай дар ҷустуҷӯи духтари дилхоҳ бо як ғуломи турк ба Сурия меравад ва дар марғзоре вақти дамгирӣ шереро меби-над, ки ба гӯрхар ҳамла дорад, онро мекушад ва харгӯрро ба найза гузаронда дар оташ бигӯрро мекунад. Дар ин вақт ду са-вора ба назди ӯ меоянд: Яке аз Ховар дигаре аз Рум. Вай аз онҳо аҷоиботи кишварашонро мепурсад. Румӣ меғӯяд: Подшо-ҳи Рум духтари зебое дорад, вале ба касе ба шавҳар медиҳад, ки камони беандоза вазнини дар қасрбударо кашида парронда тавонад. Қаршосп зуд ба Рум равона мешавад, зеро бовар дорад, ки аз ӯхдаи иҷрои шарт мебарояд. Дар роҳ ба корво-не вомехӯрад, ки дуздон зада буданд. Вай аз паи онҳо афти-да, мағлуб карда, чизҳоро мегирад ва ба соҳибонаш бармегар-донад. Яке аз корвониҳо барои изҳори миннатдорӣ Қаршоспро ба хонааш таклиф мекунад, вай розӣ мешавад, дар он ҷо вайро дояи духтари подшоҳ мебинад ва ба духтар ӯро хабар медиҳад. Духтар ошики беқарор мешавад. Доя онҳоро воме-хӯрононад. Қаршосп ба пеши вазир меравад, то ки камонро кашад. Вай онро шикаста ба ду қисм ҷудо мекунад. Ҷо бо

шоҳдухтар хонадор шуда, ба ватан меояд ва ба сохтани шаҳри Заранча шурӯъ менамояд.

Дар ин вақт шоҳи Қобул аз хироҷ додан сар мекашад. Асрат, ба вай ҷанг эълон мекунад ва писарашро ба ёрӣ ҷеғ мезанад. Вай бо ду савора меравад. Дар роҳ Бараҳман ба вай се маслиҳат медиҳад: Аз дасти духтари Қобулшоҳ май нанӯшад, ба хонае, ки зане ўро даъват мекунад, надарояд, дар вақти сохтани шаҳр дар атрофи он хоктеппаи сунӣ бардоштан лозим, вагарна, реги биёбон онро мебарад. Қаршосп душмани падарашро мағлуб ва бо гуфтаҳои Бараҳман амал мекунад. Қобулшоҳро мекушад. Қобулро хароб мекунад. Пиёлаи шаробро ба худи духтари шоҳ меҳўронад, ба назди зани ўро ба хонааш даъват кардагӣ яке аз сарлашкарони таслимшударо мефиристад, дар торикӣ ба гардани ў санги осие меандозанд, Қаршосп хона ва соҳибашро месўзонад. Қаршосп ҳамаи авлоди Қобулшоҳро мекушад ва яке аз наздикони худро ҳоким таъин мекунад.

Баъд аз ин боб, насиҳатҳои Асратшоҳ нақл ёфтааст. Ба ақидаи ў чор ҳолат подшоҳро nobуд мекунад: дасту по гум кардан, изтироб ва ҳаяҷоннокӣ, ҳасисӣ ва сустӣ, кашолкорӣ. Қаршосп шаҳри Систонро бо хоктеппаи атрофаш месўзонад. Дар он вақт ў бисёр фарбеҳу вазнин шуда буд. Аспҳо тоб намеоварданд, филсавор мерафт, он ҳам то ду мил. Заҳҳок пуркуват шудани ўро дида, бо ягон роҳ вайро nobуд кардани мешавад. Вайро бо деви Манхирас ҷанг меандозад, ғолиб меояд. Ў дар роҳ бо подшоҳони дигар ҳам ҷанг карда, ҳамаро мағлуб месозад, ришу биниашонро мебурронад, дандонашонро мешиканад, устухони сарашонро мешикофонад.

Дар бозгашт ба шаҳре омад, ки сутуне истодааст, аз оҳан, мис ва биринҷӣ сохта шудааст ва дар он навиштаанд: «Подшоҳе, ки даҳ-сӣ сол зиндагӣ карда буд, боигарии бисёре ҷамъ ва дар зерӣ ин сутун гӯр кард». Фармон дод, ки тағи сутунро кобанд. Дар аз як тарафаш сурати Ҷамшед, дар тарафи дигараш сурати худи ў буд. Қаршосп деви асирро ба назди Заҳҳок оварда, мукофоти зиёде гирифта, ба хонааш бармегардад. Дар ин вақт Асрат дар синни 285 солагӣ мурда буд. Бародари Қаршосп Туранг ҳам мурда буд. Вай фарзанди ў Наримонро писархонд кард. Дар ин замон Фаридун Заҳҳоки ҳазорсоларо ба кӯҳи Давоманд банд кунонд. Вай Омулро пойтахти худ қарор дода буд. Раҳаки дар бораи Кова ҳам ҷанд калима ҳаст. Фаридун ба Қаршосп фармон медиҳад, ки бо Наримон ба дарбори ў биёяд. Баъд аз зиёфат шоҳ паҳлавонро ба ҷанги Тўрон мефиристад. Қаршосп бо лашкараш ҳамроҳи Наримон ба Чоч меравад ва Асадӣ қайд кардааст, ки дар ин вақт Самарқанд набуд. Аз он ҷо ба Исфиҷоб гузашта, ба дарьёи Элак меравад, ки дар он душмани Заҳҳок Ягар-хоқон ҳоким буд. Вай ба шарте ба итоати Фаридун розӣ шуд, ки агар Қаршосп дар ҷанги Ягар-хоқон бо амакбачааш

Тегинтош ба вай ёрӣ дода, мағлуб кунад. Наримон-Тегинтошро дар ҷанг асир мегирад. Баъд аз ин юруш ба сӯи Хитой сар мешавад. Ин ҷо ҳам тасвири як силсила мӯъҷизаҳо оғоз мешавад. Яке аз он сангборон. Ин сангҳо дар ҷои худ амал мекарданд, дар ҷои дигар не. Паҳлавон ба пойтахти Фағфур наздик меояд ва мактуби таҳдидомез мефиристад. Фағфур розӣ намешавад. Дар ҷанг мағлуб мегардад, пойтахташ ишғол мешавад. Фағфурро асир меоранд, Фаридун ўро озод мекунад. Фаридун Наримонро ба духтари амалдори Балх хонадор мекунад, ки аз ӯ Сом таваллуд шудааст. Писари Кова Қубод норозӣ мешавад, падари ӯ ба муқобили Заҳҳок ҷангида буд, вале тўхфаю ҳадыҳо ба Қаршосп расид. Фаридун бо ин муносибат дар бораи зарари ҷирс ва ҳасад гап мезанад:

Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин тан кунад хаставу он равон.

Вай Қаршоспро таърифу тавсиф мекунад, ки ӯ паҳлавони авлоди шоҳон аст, аммо ту писари оҳангарӣю бас:

Падарат аз сипоҳон буд оҳангаре,
На зебобузурге, на волосаре.
Чу бигзид моро накӯном шуд,
Ба каф дур-ш путки гаронҷом шуд.
Аз оҳангарӣ расту солор гашт,
Пас аз кулбадорӣ сипаҳдор гашт.
Буд он гаҳ дар кулба бо дуду дам,
Кунун аст, дар базм бо мо баҳам.

Қаршосп ба ҳафтсад даромада бошад ҳам, ҳоло бардаму паҳлавон буд. Вақте ки синнаш ба 733 расид, бемор шуд. Хешовандонашро даъват карда, ба Наримон панд медиҳад. Ҳама ҳатто осмон ҳам ба мотами ӯ ғамгин мешавад. Ҷасади ўро бо либосҳои ҳарбӣ барои видоъ дар айвон гузоштанд. Наримону Сом бар сари қабраш нутқ эрод мекунанд. Ҷасади ўро ба қабр мегузоранд ва мегӯянд:

Равони ту зинда-ст, гар тан бимурд,
Надорад хирадманд марги ту хурд.

Достон бо он тасвир тамошудааст, ки Сомро ба назди Фаридун меорад, вайро сарлашкар таъин мекунад.

Баъзе ҳулосаҳо дар
бораи Қаршосп ва
«Қаршоспнома»

1. Қаршосп аз қаҳрамонҳои афсонавии қадими эронӣни шарқ буда, дар яке аз таронаҳои китоби «Авесто» порчае дар бораи Қаршосп ҳаст, ки дар хусуси қаҳрамониҳои ӯ ва аз ҷумла мори ниҳоят бузург-аждаҳоро куштани вай сухан рафтааст. Хаёли бадени гӯяндагони қадим дар бораи Қаршосп ва мори беандоза бузург, ҳатто нисбат ба тафаккури бадени Асодӣ бой аст. Ҳар чанд ки тасвири бадени мори аждаҳо дар

порчаи «Авесто» нест, вале маълумоти дар бораи мори бузург дода шуда ин маъниро тасдиқ менамояд. Мор ба андозае бузург ва ҷои калонеро ишғол карда буд, ки паҳлавон Храсасна (Каршосп) дар он ҷо будани аждаҳоро хис накардааст. Каршосп дар пушти он мегашт, дар болои он оташ меафрӯхт ва ҳамон вақт фаҳмид, ки мор аз сӯхтани пушташ чунбид.

2. Каршосп бо вучуди зан доштан, фарзанд надорад. Рустам ба ӯ ҳамавлод, вале бевосита не, аз насли бародари Каршосп аст аз шохан Гуранг — писари Асрат: Гуранг, Наримон, Сом, Зол, Рустам. Ҳамаи инҳо аз авлоди Ҷамшед, вале тарафи модариашон аз шохони зобулистонианд, ки онро ба ҳисоб намегиранд. Духтари Гурангшоҳ зани Ҷамшед, фақат воситаи насл аст.

3. Дар бораи Каршосп «яке нома буд» гӯён сухан кардани Асадӣ чунин маънӣ дорад, ки ба маъхазҳои хаттӣ муроҷиат кардааст. Ин рафторро шоирони қадим барои зиёд кардани таъсири эътибори худ ва бовар қунонидани хонанда ҳам мекарданд, вале шакли ба ин дoston монанди қисса дар «Таърихи Систон» ҳам ҳаст, ки аз манбаи аввали он, масалан, аз «Каршоспнома»-и Абулмуайяд шояд Асадӣ ҳам истифода карда бошад.

4. Ё аз сабаби моҷароҳои Султон Маҳмуд бо Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ таъсири манфӣ ба олами ботинии аҳли адаб гузошта буд ва илова бар ин, принципҳои ғоявии «Шоҳнома»-и Фирдавсиро таъкиб менамуданд ё барои кам кардани эътибори Фирдавсӣ, ки аллакай шӯҳрат бароварда буд ва зиёда гардонидани обрӯи худ дар боби «Гуфтор андар мардонани Каршосп», «Шоҳнома» ва қаҳрамони асосии он Рустам як андоза наҳ зада шудааст ва афзалият ба Каршосп дода мешавад:

Зи Рустам сухан кард чанд хоҳи шунуд,
Гумонӣ, ки чун ӯ ба мардӣ набуд?
Агар расми Каршосп ёд оварӣ,
Ҳама рамзи Рустам ба бод оварӣ.
Ҳамон буд Рустам ки деви нажанд
Бибурдаш ба абру ба дарьё фиканд.
Сутӯҳе, ки Хомун ба гурзи гарон
Задаш даштбоне ба Мазандарон,
Забун кард Исфандиёри далер,
Ба гӯштӣ овард Сӯҳроб зер.
Сипахдор Каршосп то зинда буд,
Накардаш забун кас, наафканда буд.
Ба Хинду ба Руму ба Чин аз набард
Бикард он чӣ дастону Рустам накард.

Бо ин муносибат, ки Каршосп аз Рустам афзал гузошта шудааст, сояи наҳзани ба рӯи «Шоҳнома» ва муаллифи он низ афтадааст:

Ба «Шоҳнома» Фирдавсии нағзгӯй,
Ки аз пеши гӯяндагон бурд гӯй,
Басе ёди разми ялон карда буд,
Аз ин дoston ёд н-оварда буд,
Ниҳоле буд ин руста ҳам з-он дарахт,
Шуда хушку бебору пажмурда сахт.

Лаҳзаи чолиби диққат он аст, ки шоир ба таъби баҳорхислати худ меҳодад он дарахтро аз нав сабзонад, вале дар замона харидор надорад:

Ман акнун зи табъам боҳор овардам,
Мар ин шохи навро ба бор овардам...
Маро чуз сухан сохтан кор нест,
Сухан ҳаст, лекин харидор нест.

Ин гуна шикоятро Фирдавсӣ ҳам карда буд: «Ки ин ганҷро кас харидор нест».

5. Агар ба муқоисаи Асадӣ дар образи Қаршосп ва Рустам назар андозем, ҳақ ба ҷониби Асадӣ нест. Ҳар чанд ки вай барои зиёда кардани обрӯи худ ва эътибори қаҳрамонаш Қаршоспро аз Рустам ва иҷолатан худро аз Фирдавсӣ афзал гузоштааст, ва номи Фирдавсиро дар мунозираи панҷуми худ дар қатори шоирони бузурги Аҷам зикр накардааст, вале кӯшиши беҳуда кардаст, зеро Фирдавсӣ бо Асадӣ ва «Шоҳнома»-ву Рустам бо Қаршоспу «Қаршоспнома» муқоисашаванда нест. Аввало, истеъдоди Фирдавсӣ дар сароидани дostonҳои қаҳрамонӣ баланд аст. Сониян, плани ғоявӣ ва эҷодии «Шоҳнома» хеле бузург аст, «Қаршоспнома» ба он ҷавоб дода наметавонад, шояд аз ҳамин сабаб ҳам бошад, ки Фирдавсӣ онро ба «Шоҳнома» дохил накардааст. Бинобар ин, кӯшишҳои Асадӣ, ки меҳодад, «Қаршоспнома»-ро бо «Шоҳнома» дар як қатор гузорад, балки афзал донад ва Фирдавсиро дар назари хонанда хира намояд, худ аз худ барбод рафтааст. Асадӣ ба моҳият ва мундариҷаи амиқи «Шоҳнома» ва аҳамияти таърихӣ он сарфаҳм нарафтааст ва гумон кардааст, ки дар мавзӯи паҳлавонӣ «Қаршоспнома» «Шоҳнома»-ро иваз карда наметавонад. Ба моҳияти амиқи «Шоҳнома» сарфаҳм наraftан ва ба масъала рӯякӣ нигоҳ кардани ӯ аз он факт ҳам маълум аст, ки Фирдавсӣ асари худро «Рустамнома» наномидаст, зеро «Шоҳнома» саргузашти танҳо Рустам не, таърихи халқҳои Эронист, «Қаршоспнома» саргузашти хушку холии танҳо Қаршосп аст.

6. Муқоисаи Қаршосп бо Рустам нишон медиҳад, ки фарқ байни онҳо калон аст. Қаршосп мисли як ҳайкали бечон ё мошинаест, ки уро дигарон идора мекунанд, вай қувваи вайронкор, харобиовар, золим, бераҳм, мағрур, нописанд бечуну чаро мағлубнашаванда, боваркунанда ба гуфтаи бараҳманҳо аст. Худаш мустақилона фикр карда наметавонад. Вай ҳатто шуу-

ри чиддии душман фарқ кардан надорад. Вай аз авлоди Чамшед аст, вале ба Заҳҳок, ки душмани Чамшеду забткунандаи тахти Эрон аст, хизмат мекунад. Ба Заҳҳок хизмат кардани ӯ (куштани мори калон, аждаҳо ва мағлуб кардани ҳокими Сарандеб) фақат барои худнамоӣ ва аз мағрурӣ, ки вай паҳлавони мағлубнашаванда аст. Вай бо ин тариқ ҳокимияти Заҳҳоки истилогарро мустаҳкам мекунад. Вай ба ҳар ҷо, ки меравад, ҳамаро мекушад, хароб мекунад. Дар кишвари худ Шаҳри Таҷан ва Систонро созонд, вале дар ҷойҳои дигар фақат харобӣ меоварад. Ӯ барои боигарӣ ва ороиши худ кӯшиш наметавонад. Бераҳмӣ ӯ ваҳшиёна аст. Аммо Рустам ба одами реал монанд аст. Вай ғолиб ҳам мешавад, мағлуб ҳам, вале бо ҷора аз он халос нест. Вай дар гӯштингирӣ аз писари ҷавону тануманди худ мағлуб шуд. Ӯ дар назди Исфандиёр очиз монд, вале дар ҳар ду ҳолатҳо ҳам аз рӯи ҷорасозӣ ва ақлу заковату зӯр халосӣ ёфт. Рустам ҷангҷӯй нест, пеш аз ҳама сулҳпарвар мудофиакунандаи ватан ва истиқлолияти он аст. Вақте ки Афросиёби ҷангҷӯй ба сари Эрон бо ниятҳои истилогарӣ омада, аз лашкари Эрон ва сардорони он Рустам ва Сиёвуш тарсида, сулҳ тақлиф кард, розӣ шуд. Вақте ки Қайковуси ҷангҷӯ уро ба ҷанги зидди Афросиёб маҷбур кард, розӣ нашуд, ба Систон баргашт. Вай ҳар ҷо ғалаба мекард, фақат душмани бо худ ҳарифро мекушт, кишварро хароб намекард. Вай фақат як бор дар интиқоми хуни Сиёвуш аз ғазаб беҳушона Тӯронро хароб ва саркардагонашро кушт. Ҷангҳои Рустам бо мақсад ва шуурона аст, аммо ҷангҳои Каршосп бештар мағрурона, худписандона ва аз рӯи худнамоӣ мебошад. Ғайр аз ин, қаҳрамонони «Каршоспнома» бештар барои боигарӣ ғундоштан кӯшиш мекунанд. Дар Рустам ин хислат нест. Ӯ ҳар чанд ки Асадӣ зарари ҷирси пулу чизро қайд кардааст:

Барад хоста ҳар касеро зи роҳ,
Кунад дӯстро душмани кинаҳо.

Вале қаҳрамонҳои дорони ҷунини хислати ношоистаанд.

7. Дар тасвири қаҳрамонҳои «Каршоспнома» ҳолати рӯй додааст, ки супоришдиҳандагонистон дoston уро намеҳостанд ва эҳтимол ҳуди Асадӣ ҳам онро намеҳост. Дар шароити, ки истилогарони нав-аристократияи ҳарбии турк ва ҳомиёни рӯҳонии онҳо халифаҳои аббосӣ мавқеи хонадонҳои аристократияи қадими Эронро суи ва ҳокимияти сиёсии худро мустаҳкам мекарданд, аристократияи деҳқоннаҷоди қадимии эронӣ худро меҳост бо хислатҳои мусбат нишон диҳад, ҳукуки ҳокимиятдорӣ худро нигоҳ дорад, дар байни оммаҳои халқ обрӯе дошта бошад, аммо дар тасвири Асадӣ баръакс шудааст — онҳо қотил, ҳарис, маққор, хунхор, дар симои Каршосп ҳасади говзӯри хушқу ҳоли, дар симои Гурангшоҳ ва Асрат тарсонҷаӣ ва ҳоинӣ акс ёфтааст. Ин тавр манфӣ баромадани танҳои

аристократияи эронии асри XI шояд аз ду сабаби асосӣ бошад: Кушишҳои аз «Шоҳнома» ва қаҳрамонҳои он фарқ кунонидани «Қаршоспнома» ва образҳои персонажи он аст. Ин ҷо нияти бад натиҷаи бад ҳам додааст. Вай зӯрии Рустамро танҳо дар зӯрии ҷисмонӣ дида, зӯрии маънавии ўро нафаҳмидааст, бинобар ин зӯрии Қаршоспро танҳо дар қатлу ғорату харобиоварӣ дидааст, ки маънои он манфист. Сабаби дигар бешубҳа дар он аст, ки Асадӣ ҳамчун шоир ва шахси ба халқ нисбатан наздик ин хислатҳои золимона ва манфии аристократияи кӯҳнаро ҳар рӯз дар ҳаёт медид ва шояд ба он нафрат ҳам дошт. Ин ҷо ҳақиқати ҳаёт аз супоришоти калоншавандагони аристократӣ ва иродаи шоир, ки онро мусбат додани буд, зӯрӣ кардааст. Дар натиҷа, хоҳ ноҳоҳ хизмат хирсона шудааст. Маълум мешавад, ки на танҳо аристократияи пешинани мағлубшудаи эронӣ (аз дастии туркҳо) ҳатто боқимондаи онҳо, ки соҳиби ҳокимиятанду Асадӣ ба онҳо хизмат карда, рӯз гузарониданист, ўро қаноат кунонида наметавонад. Ин ҳол мумкин аст вобаста ба алоқои ӯ бо синфи ғайрифеодалии шаҳр бошад. Синфияти Асадӣ маълум нест. Ҳеҷ набошад, хислати демократӣ-озодихоҳии шоир, ки бештар ба аҳли касби адабӣ хос аст, ҳамин ҳолати хуби эҷодӣ ва барои аристократия ноборо ба вучуд оварда бошад. Ин ҳолатҳо аломати зиддият дар эҷодиёт ва ақидаи шоир аст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Асадӣ, дар дарбори амирони гуногун дер истода наметавонист, балки ўро нигоҳ наметоштанд, эътироф намекарданд, оворагардӣ мекард. Баъд аз хатми «Қаршоспнома» аз дарбори Абӯдулаф рафтани ӯ низ шояд аз ҳамин сабаб бошад.

Кувваи тасвири Фирдавсӣ дар он аст, ки бо ёрии тахайюли бадеи образҳои идеалиро ба вучуд оварда тавонистааст, ки дар ҳаёт набуданд, тавонони реалистонаи Асадӣ дар ин аст, ки ҳақиқатро тасвир кардааст. Ин ҷо гап дар бораи он меравад, ки аристократия чӣ тавр буду бояд ки бошад не, балки ҳоли ҳозир чӣ тавр ҳаст. Ба ин тариқ, ӯ аз анъана даст кашидааст. Агар Фирдавсӣ образи аристократияи идеалиро тасвир намуда, дар ҳақиқати ҳаёт акси онро дида, пушаймон шуда, «дусад э-он наярзад ба як мушти хок» гуфта бошад, Асадӣ он чӣ дар ҳаёт ҳаст, тасвир намудааст. Пас, Асадӣ ба аристократия ба андозае танқидӣ нигоҳ карда, аз анъанани Фирдавсӣ ақибнишини кардааст. Ин ҳол аз он сабаб рӯй додааст, ки ғалабаи аристократияи турк дар Осиёи Миёна ва Эрон эътибори хонаводаҳои асилзодагони қадими Эронро суи карда буд.

8. Дар масъалаи услуб, Асадӣ кӯшиш кардааст, ки бузургии достони эпикӣ афсонаҳои қадими роиқ дорад, бинобар ин, ба воситаҳои тасвир, махсусан муболиға ва санъатҳои бадеӣ эътибор додааст. Ин мақсад аз як тараф, бо роҳи тақия намудан ба забони соддаи дарию онрӯза, аз тарафи дигар, бо роҳи истифода намудани калима ва мафҳумҳои қадимӣ

мӣ ба амал оврда шудааст. Масалан, тасвири мулокоти Чам-
шед бо духтри Гурангшоҳи Зобулӣ ба мулокоти Золи Зар бо
духтари Мизробшоҳи Кобулӣ хеле монанд аст ва тасвири эпи-
кии афсонаҳои қадимро нигоҳ доштааст. Аз ҷиҳати бадеият
тасвири Фирдавсӣ баланд аст, вале маҳорати Асадӣ ҳам паст
нест, ҷунончи:

Чу зад рӯз бар тирашаб дуздвор,
Сапеда баромад чу гарди савор.
Ҳаво нилгун шуд чу теги набард,
Чу рухсори баддил замин гашт зард.

Чанги Қаршосп бо мори даҳшатангез ба чанги Рустам бо аж-
даҳо монанд аст, вале дар порчаҳои Асадӣ бештар нақли эпи-
кӣ — зоҳиран воқеаҳо мушоҳида мешавад:

Ду лашкар ба пархош бархостанд,
Баробар сафи кин биёростанд.
Ҳаметохт Қаршосп бар зиндапил,
Ҳамедӯхт дилҳо ба тир аз ду мил.
Чунон чарх пургарду пурбод кард,
Ки гардун, ки буд ҳафт, ҳафтод кард,
Будаш панча бар найзаи оҳанин,
Шудӣ дар миёни суворони кин.

Асадӣ ба дохил намудани баъзе лаҳзаҳои панду ҳикмат ба
эпизодҳои «Қаршоспнома» ҳамчунон бо илова намудани баъзе
лаҳзаҳои ақидавӣ монанди сарзаниши дунё, ситоиши худо,
чигунагии дин, сифати табъҳои чоргона, тавсифи фалак, тав-
сифи инсон, ҷону тан, мазаммати мазҳаби даҳриён ва файла-
суфон, тавсифи шабу рӯз ва ғайра, хостааст, ки аз ҷиҳати мун-
дариҷавӣ ва услубӣ нисбатан хушк ва камбӯтобӣи достони
худо аз байн барад, вале барои баланд шудани қадру қимма-
ти «Қаршоспнома» ёрӣ нарасонидааст, зеро Асадӣ ба назми
ин дoston миён баста, фаромӯш кардааст ва ё пай набурда-
аст, ки дар шароити нав, ки ҳалокати хонадонҳои аристокра-
тияи маҳаллӣ омадааст, кӯшишҳои қариб садсолаи анъанавӣ
шоҳномаванисӣ бо фоҷиавӣ эҷодии Фирдавсӣ ба наздикӣ тамом
шуда, бо ин восита қадамҳои аввалини харобшавии анъанавӣ
достонҳои қаҳрамонӣ ва пайдоиши достонҳои романтики ба
миён омада буд.

Асадӣ ҳам бо қасидаҳои мунозиравиаш ва ҳам бо «Қар-
шоспнома»-аш дар таърихи адабиёти форсу тоҷик маълум
аст, вале дар назди «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мавқеи он мисли
шамъ дар назди Оғтоб аст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки
дар таърихи адабиёт мавқеи калон надорад ва ҳамчун шоири
мавқеёношинос дар майдони холишудаи достонҳои қаҳрамо-
нӣ қувваозмони бемаврид кардааст.

Е. Э. Бертельс. Судьбы героического эпоса после Фирдоуси. Дар китоби Истории персидско-таджикской литературы, М., 1960 г.

НИЗОМИИ ГАНЦАВӢ (11??—1213)

Шарҳи ҳол
Чалолиддин Ильёс бинни Юсуф Низомии Ганҷавӣ аз шоирони номии дostonсарои асри XII Эрону Озорбойҷон мебошад. Худи ӯ модарашро мансуб ба халқи курд ба қалам додааст:

Гар модари ман раисаи курд,
Модарсифатона пеши ман мурд.
Аз лобагарӣ киро кунам ёд,
То пеши ман орадам ба фаръёд?!

Аммо дар бораи падараш маълумоте нест. Дар бораи маҳалли таваллуди ӯ фикрҳо муҳолиф аст. Яке шаҳри Ганҷа (Кировободи ҳозираи РСС Озарбойҷон)-ро дигаре, деҳаи Тафраши Қӯҳистони шаҳри Қум (Эрони Шамолӣ)-ро зодгоҳи ӯ донистанд ва ин байтҳоро аз номи ӯ нақл кардаанд:

Низомӣ зи ганҷина бикшой банд,
Гирифтории Ганҷа то чанд, чанд?!
Чу дурр гарчи дар баҳри Ганҷа гумам,
Вале аз Қӯҳистони шаҳри Қумам.
Ба Тафраш деҳе ҳаст, то номи ӯ,
Низомӣ аз он ҷо шуда номачӯ.

Ба ҳамин тариқ, ақидае ҳаст, ки падару модари ӯ барои зиндагӣ қардан аз Эрони шимолӣ ба Ганҷа ҳиҷрат кардаанд ва ӯ низ ҳамроҳи онҳо омадааст. Пас, ҷои таваллуд Тафраш буда, ҷои зиндагии доимӣ ва дафнаш Ганҷа аст:

Зи хоки Тафраш аст он гавҳари пок,
Вале дар Ганҷа чун ганҷ аст дар хок.

Дар байти боло калимаи «гирифтори» ва дар байни зерини ӯ:

Низомӣ, ки дар Ганҷа шуд шаҳрбанд,
Мабод аз саломии ту нобаҳраманд.

Калимаи «шаҳрбанд» ишора ба он аст, ки вай аз Ганҷа нест, балки «гирифтор ва шаҳрбанд»-и ин ҷост. Аммо дар адабиёти илмӣ имрӯза Ганҷа зодгоҳи ӯ қарор дода шудааст. Соли таваллудаш шартан «1141» қабул гардидааст, вале аз соли таълифи «Махзан-ул-асрор» (1174) ва байтҳои зерин, ки дар он шоир интизори чилсолагист, бармеояд, ки ӯ дар хангоми хатми ин асар ҳоло чилсола набудааст, вале расида истодааст:

Табъ, ки бо ақл ба даллолагист,
Мунтазири нақди чиҳилсолагист.
Ёр кунун боядат афсун махон,
Дарси чиҳилсолагӣ акнун махон.

Пас, солҳои 1135-36-ро соли таваллуди ӯ тахмин кардан мумкин аст.

Шаҳри Ганча шаҳри касбу хунар, савдо ва пурсарвати асри XII буд. Ин маъниро он далели таърихӣ исбот мекунад, ки шаҳри Ганча дар он замон сад ҳазор аҳоли дошт, макони хунароҳои гуногун буда, махсусан шоҳин он шӯҳрат доштааст. Сарватмандии шаҳро аз он факти таърихӣ бояд донист, ки аҳоли ба маблағи хеле зиёде онро аз хароб кардани муғулҳо наҷот додаанд, вале ваҳшиёни муғул баъд аз 14 сол боз онро хароб кардаанд. Падару модари Ильёс оилаи давлатманд набуданд. Илова бар ин, падараш дар ҷавонии фарзандонаш вафот ёфта, бори зиндагиро ба сари онҳо гузоштааст. Тарбияи фарзандонро модарашон ба зимма гирифтааст ва азоби зиндагии вазнинро ҳуди онҳо аз сар гузаронидаанд ва ин таассурот дар асарҳои Низомӣ нақши муайяне дорад. Аз асарҳои пурмазмун ва ғазли саршори шоир пай бурдан мумкин аст, ки донишҳои замонашро аз худ кардааст. Пас, вай бо ёрии модараш таҳсили мадраса кардааст ва аз илмҳои ғалсафаи исломӣ «калом» ҳуқуқ, риёзиёт, ҳикмат, ҳайат, тиб ва ғайри ин Юнон бохабар аст. Вай дар соҳаи илм ва умуман дар зиндагии ақилон тараққиқпарвар дошт. Дар асарҳои «ал кимийе»-ро танқид кардани ӯ ин маъниро тасдиқ менамояд. Табибони одаму кушро танқид кардани вай:

Мебош табиби исавихуш,
Аммо на табиби одамукуш.

нишон медиҳад, ки ба табибони нодони онрӯза назари танқиди доштааст.

Низомӣ илмҳои замонашро пурра аз худ карда бошад ҳам, мударрисӣ ё ки мансабҳои динӣ, ҳамчунин шоирӣ дарборро ихтиёр накард, балки ба қори меҳнати ҷисмонӣ — қосибии шоҳибобӣ, ки касби падарист, ихтиёр кардааст. Ин маъниро рузҳои қорҳои дигар ва шабҳои эҷоди шеър машғул будани ӯро аз ишораи ӯ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» мефаҳмам:

Ғар шугли дигар ҳаром будӣ,
Дар қорда шаб тамом будӣ.

Низомӣ, шояд аз сабаби қашшоқӣ бошад, дер хонадор шудааст. Баъд аз паҳн шудани маснавии «Махзан-ул-асрор», соли 1174 ҳокими Дарбанд барои эҳтиром Оғоқ ном яке аз қанизҳои гарданшаҳи қипчоқии ҳудро ба тариқи ҳадя ба Низомӣ фиристодааст:

Хумоюнпайкаре нағзу хирадманд,
Фиристода ба ман дорон Дардбанд.
Саронро гӯш бар молиш ниҳода,
Маро дарҳам сари молиш ниҳода.

Аммо шоири озоидидӯст ва инсонпарвар Офокро на ҳамчун каниз, балки ба завҷагӣ қабул карда, шаъни инсонии ўро баланд бардошта, ба ў озоидӣ бахшид. Соли 1175 аз ў писар таваллуд ёфт, ки номашро Муҳаммад гузоштанд. Аммо умри Офок кӯтоҳӣ кард, дар соли 1180 бармаҳал вафот кард:

Чу туркон гашта сӯи кӯч мӯхточ,
На турке, дод раҳтамо ба тороч.
Агар шуд туркам аз хирғах ниҳонӣ,
Худоё, туркзодамо ту донӣ.

Низомӣ баъд аз ў ду бор хонадор шуда бошад ҳам баъд аз бист соли вафоти Офок, ўро дар «Искандарнома» ба некӣ ва ҳасрат ёд кардааст.

Вай аз шоирони номии замонаш бо Ҳоқонӣ дӯстӣ доштааст. У ҳамеша дар шаҳри Ганҷа зиндагӣ карда, ба ҷуз як бор, аз шаҳри худ берун нарафтааст. Он ҳам сафари кӯтоҳмуддагӣ, ки дар наздикии шаҳри Ганҷа султони замон Қизил Арслон уро барои панд гирифтани даъват ва бо иззату эҳтиром қабул карда буд. Шоири бузург дар охири умр дардманд шуда, танҳо мондааст. Писараш Муҳаммад низ бо сабаби номаълум падарашро тарк кардааст. Бинобар ин, Низомӣ дар «Искандарнома» аз ранҷ, пирӣ ва танҳойи шикоят карда, дар зерин по будани марғро қайд кардааст. Ин ҳолати рӯҳия дар яке аз шеърҳои ҳасбиҳолии девони шеърҳои ў низ акс ёфтааст:

Дар ин чаман, ки зи пирӣ амида шуд, камарам,
Зи шохҳои бако баъд аз ин ҷӣ баҳра барам.
На сояест зи нахлам, на баҳрае касро
На тундбодӣ ҳаводис бирехт баргу барам,
Сипеҳр бо қадӣ ҳамгашта меканад лаҳадам,
Биё зи мӯи зи кофур медиҳад хабарам...
Ду ришта пур зи гуҳар буд дар даҳон моро,
Чафон чарх гусасту бирехт он гуҳарам...
Расид рӯз ба охир чу ҷуғз меҳоҳам,
Қ-аз ин хароба ба маъмураи фано бупарам.
Зи ман касе накунад ёд з-он ки натвонам,
Зи зафӣи ҳол, ки бар хоҳири касе гузарам...
Зи дидаҳои заиф аз муҳаббати аҳбоб,
Ба чехра ашк фишонам, озими сафарам,
Баёзро накунад фарқ дидаам зи савод,
Ба чехра гарчи фурузанд шамъи Моҳу Хурам.
Ба меҳмониям омад аҷал ҷӣ чора кунам,
Қи ҷуз ҳаёт насозад қабули моҳазарам...

Соли вафоти Низомӣ низ аниқ нест. Дар соли 1199 барҳаёт будани ӯ аз марсияе, ки ба вафоти Ҳоконӣ (1199) бахшидааст, маълум мегардад:

Ҳамегуфтам, ки Ҳоконӣ дарегогӯи ман бошад,
Дареғо, ман шудам охир, дарегогӯи Ҳоконӣ.

Дар аксарияти адабиёти илмӣ соли 1203 соли вафоти Низомӣ қабул шудааст ва дар асоси ахбороте, ки дар охири «Искандарнома» омадааст, умри ӯ 63 солу шаш моҳ қайд шудааст, ки ин ду сана ба ҳамдигар мувофиқ аст:

Низомӣ, чу ин достон шуд тамом,
Ба азми шудан низ бардошт гом.
На бас рӯзгоре ба ин баргузашт,
Ки таърихи умраш варақ дарнавишт.
Фузун буд шаш маҳ зи шасту се сол,
Ки бар азми раҳ бар духул зад давол.
Чу ҳоли ҳакимони пешина гуфт,
Ҳакимон бихуфтанду ӯ низ хуфт.

Хангоми вафоти худро пешакӣ гуфтани Низомӣ душвор аст. Ин байтҳо шояд илҳоқӣ бошад, онро ё писараш Муҳаммад ва ё ягон шоири наздик ба Низомӣ гуфтааст ва он ба ҳақиқат наздик мебошад, вале аз он факт, ки В. А. Иванов бо рафтори дақиқи худ каталоги дастнависҳои китобхонаи ҷамъияти Осиёи Банголуро тартиб додааст, соли вафоти Низомиро 1203 навиштааст. Азбаски Низомӣ қисми «Шарафнома»-ро ба Масъуди II (1211—1219) бахшидааст, маълум мегардад, ки соли вафоти Низомӣ 1203 не, балки баъд аз соли 1211 аст ва ӯ баъд аз хатми «Искандарнома» боз камаш даҳ сол зиндагӣ кардааст ва ба ин ҳисоб синни ӯ 63-солу шаш моҳ не, чунон ки дар боло зикр шуд, 75—80 сол мебошад. Азбаски дар охири умраш бисёр бемор ва эҳтиҷманди иқтисодӣ будааст, дар ин достон ҷо-ҷо аз наздик омадани марғ хабар медиҳад ва аз гузаштани айёми ҷавонӣ афсӯс меҳӯрад:

Чунон вақт-вақт оядам марғ пеш,
Ки уммед бардорам аз умри хеш...

Ба болои тангии иқтисодӣ, ҷавонию саломатӣ ҳам аз даст рафта, ҷаҳонро ба назари шоир нохуш ва нодаркор гардондааст. Аз ин ҷост, ки ҳиссиёти шоирро андӯҳи пирӣ фаро гирифтааст:

Ҳаюни раванда зи раҳ монд боз,
Ба болингаҳ омад сарамро ниёз.
Ҷавонӣ шуду зиндагонӣ намонд,
Ҷаҳон, гӯ, мамон, чун ҷавонӣ намонд.
Чу пай сусту пӯсида гашт устухон,
Дигар қиссаи сахтрӯй махон...

Фурӯ монд дастам зи май хостан,
 Гарон гашт поям ба бархостан.
 Гаҳе дил ба рафтан гароиш кунад.
 Гаҳе хобро сар ситоиш кунад.
 Итоби арӯсон наёяд ба гӯш,
 Суроҳӣ тӣҳӣ гашту соқӣ хамӯш.
 Сар аз лавҳ печиду гӯш аз симоъ,
 Ки наздик шуд кӯчгахро видоъ.

Низомӣ, шояд аз азобҳои зиндагӣ бошад, барвақт ба ҳолати
 пирӣ омадааст:

Чу таърих панҷаҳ даромад ба сол,
 Дигар гуна шуд бар шитобанда ҳол.
 Ба рӯзи ҷавонию навзодагӣ
 Задам лофи пириву афтодагӣ.

Дар ин қисм, ки Низомӣ аз пирӣ ва бадард будани худ шикоят
 кардааст, дар охири умр ба танҳо монданиш ишорат наму-
 дааст:

Барорам ба ҳар захираи дасти хеш,
 Ниғаҳдорам андозаи ҳасти хеш.
 Ба ҳар ҳуққае мӯҳрабозӣ кунам,
 Ба вомонда худ чорасозӣ кунам.
 Чу раҳвори Геламаз аз ин пул гузашт,
 Ба Гелон надорам сари бозгашт.
 Дар ин раҳ чу ман хоб бинандааст.
 Надорад касе ёд, к-ин ҷо касест.

Дар синни ҳаштоду чорсолагӣ вафот ёфтани ўро қайд карда-
 анд. Агар аз ин миқдор ду соли фарқи ками ҳичриро аз соли
 милодӣ барорем, 1217 боқӣ мемонад. Мақбараи боҳашамати
 дар давраи советӣ бино кардашудаи Низомӣ ҳоло зиёратгоҳи
 оламиён аст.

Мероси адабӣ.

Одатан таҷрибаи шоири аз шеърҳои шаклан
 хурд оғоз меёбад. Аз ин рӯ, ҳукм кардан мум-
 кин аст, ки Низомӣ ҳам эҷодиёти худро аз шеърҳои хурд сар
 карда, онро дар тамоми умр давом дода бошад. Ин маъниро қа-
 сидаи шикоят аз пириӣ ӯ, ки дар боло порчаеро аз он овардем,
 тасдиқ менамояд. Соҳиби «Тазкирот-уш-шуаро» Давлатшоҳи Са-
 марқандӣ девони ашъори ўро аз бист ҳазор байт иборат донис-
 тааст. То вақтҳои охир девони ӯ номашхур буд. Ҳоло қисме аз
 он ба даст даромадаст, ки онро адабиётшиноси Эрон Ваҳиди
 дастгардӣ бо номи «Ганҷинаи Ганҷавӣ» чамъ кардааст ва қисме
 аз шеърҳои ӯ дар баёзҳои (ҷунгҳои) бузурги замонҳои гузашта
 дарҷ ёфтааст. Шеърҳои худӣ ӯ дар шаклҳои маъмули адабиёти
 классикист. Низомӣ дар бораи ғазалҳои худро хондани ҳофизону
 мутрибони дарбор дар хотимаи достони «Хусраву Ширин» ва
 нақли мулоқоти ӯ бо Қизил Арслони Салҷуқӣ ишорат дорад:

Ғазалҳои Низомиро ғазолон,
Зада бар нағмаҳои чангу нолон.

Он чи Низомиро машҳури ҷаҳон гардонидааст, як маснавӣ ва чор достони ўст, ки «Хамса» ном дорад:

Акидаи иҷтимоӣ Чӣ тавре ки аз бобҳои гуногуни «Махзан-ул-асрор» ва ҳикоятҳои ҷудогонаи он, ҳамчунин аз лаҳзаҳои гуногуни достонҳои дигараш, махсусан «Ҳафт пайкар» ва «Искандарнома» бар меояд, акидаи иҷтимоии ў адолатхоӣ барои оммаҳои халқ буда, подшоҳии адолат ва маърифатпарварро орзу менамояд. Аз рӯи ин акидаи ў халқу мамлакатро бе подшоҳ тасаввур кардан мумкин нест, вале одил бошад. Вай ин маъниро дар эпизодҳои «Ҳикояи Нӯшервон ва Бузургмехр», «Подшоҳи золим ва Зоҳиди ростгӯй», «Султон Санҷар ва пирзани мазлум» (аз «Махзан-ул-асрор») («Ҳикояти Баҳром ва Чӯпон») аз «Ҳафт пайкар» ва ғайра дидан мумкин аст. Низомӣ барои ифодаи ин ғояи худ гоҳ ба шахсҳои таърихӣ дунёи қадим, гоҳ ба ҳамзамонони худ, гоҳ ба образҳои умумӣ кардашуда ва баъзан аз забони худ суҳан рондааст. Бештари образҳои подшоҳон дар тасвири Низоми манфианд, ў онҳоро ба адолат даъват менамояд ё ки худ онҳо охируламр бо таъсири тарбия ба инсоф «меоянд». Масалан, ҳикояи Нӯшервон ва Бузургмехр дар ҷангоми шиқор. Нӯшервон бо сарвазир худ Бузургмехр, ки гӯё забони мурғонро медонистааст, ба сафар — саёҳати мамлакат — фуқаробинӣ мерафтанд. Дар роҳ ба кишлоки харобае омаданд, ки ду ҷуғз бо ҳам «гуфтугӯ мекарданд». Подшоҳ аз сарвазир худ пурсид, ки онҳо чӣ мегӯянд:

Гуфт ба дастур, чӣ дам мезананд,
Чист сафире, ки ба ҳам мезананд?

Вазир ҷавоб дод, ки яке духтари дигареро ба писараш хостгорӣ мекунад ва барои маҳри духтараш ин ва боз чандин деҳаҳои харобро талаб мекунад.

Дигаре мегӯяд, ки «парво нақун», агар замона ин бошад, подшоҳ ҳамин, аз ин деҳаҳо бешумор хоҳам дод:

Гар малик ин асту ҳамон рӯзгор,
З-ин деҳи вайрон диҳамат сад ҳазор.

Низомӣ ин ҷо ба тариқи тамсил, вале бо нармӣ зулми Нӯшервон, ё ки подшоҳи замонро фаҳмонда, бо усули таъсири психологӣ ҳислати золимии ўро таъбир доданист. Бинобар ин, подшоҳро аз ин воқеа ибратгир ва аз кардаи худ пушаймон нишон додааст:

Дар малик ин лафз чунон даргирифт,
К-оҳ бароварду фиғон баргирифт.

3-он ситам ангушт ба дандон газид,
 Гуфт: ситам бин, ки ба мурғон расид.
 Даст ба сар барзаду лахте гирифт,
 Хосили бедод ба ҷуз гирия чист?...
 Ин мани ғофилшуда дунёпараст,
 Беҳ, ки занам бар сари ин ғусса даст.
 Моли касон чанд ситонам ба зӯр,
 Ғофилам аз мурдану фардон гӯр...
 Номин худ аз зулм чаро бад кунам?!
 Зулм кунам, вой, ки бар худ кунам.
 Чанд ғубори ситам ангехтан,
 Хуни дили бегуноҳон рехтан?
 Беҳтар аз ин дар дилам озарм дод,
 Ё зи худам ё зи худо шарм бод.

Дар ҳикояти дигар, ки «Достони султон Санҷар бо пиразани мазлум» ном дорад, Низомӣ аз номи пиразани мазлум аз амалдорони Султон шикоят, дар ин қор подшоҳро айбдор мекунад ва ба онҳо ҳучум менамояд:

Пиразанеро ситаме дар гирифт,
 Даст заду домани Санҷар гирифт.
 К-эй малик озарми ту кам дидаам,
 Аз ту ҳама сол ситам дидаам.
 Шаҳнаи маст омада дар қуи ман,
 Зад лағаде чанд фаро рӯи ман.
 Бегунаҳ аз хона бурунам кашид,
 Мӯйкашон бар сари кӯям кашид.
 Дар ситамободи замонам ниҳод,
 Доғи ситам бар дилу чонам ниҳод.
 Таблзанон дахли вилоят хӯранд,
 Пиразанеро ба хиёнат баранд?...
 Гар надихӣ доди ман, эй шаҳриёр,
 Бо ту равад рӯзи шумор ин шумор.
 Доварию дод намебинамат,
 В-аз ситам озод намебинамат.
 Аз маликон қуввату ёрӣ расад,
 Аз ту ба мо бин, ки чи хорӣ расад!!
 Маскани шодӣ зи ту вайрона шуд,
 Хирмани деҳқон зи ту бедона шуд.

Ақидан Низомӣ дар адолатхоҳӣ ва танқиди зулму золим он аст, ки камбудӣ ва золимии ҳокимонро бояд нотарсона ба рӯяшон гуфт. Агар Низомӣ дар ин ду эпизод золимии подшоҳонро бо тамсил аз забони вазири хирадманд ва ошкоро аз забони пиразани мазлум гуфта бошад, дар эпизоди дигаре, ки «Ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди ростгӯӣ» ном дорад, аз забони зоҳиде гуфтааст, ки дар ақиби вай ҳуди Низомӣ истодааст. Дар ин эпизод образи зоҳиди ростгӯӣ, подшоҳи золим

ва хабаркашҳои вай офарида шудааст. Чосусони подшоҳи золим хабар бурданд, ки фалон зоҳид ўро ғайбаш бад кардааст:

Гуфт: Фалон пир туро дар нухуфт,
Хиракешу золими хунхор гуфт.

Подшоҳи золим зуд хашмгин шуда, зоҳидро ба дарбор ҳозир мекунад ва бо дӯғ аз ӯ тасдиқ ё радди онро мепурсад:

Шуд малик аз гуфтаи ӯ хашмнок,
Гуфт: Ҳам акнун кунам ўро ҳалок.
Натъ биафканду бар ӯ рег рехт,
Дев зи девоағиаш мегурехт.
Даст ба ҳам суд шаҳи тирарой
В-аз пай кин дид сӯи пуштиной.
Гуфт: Шунидам, ки сухан рондаӣ,
Кинакашу хирасарам хондаӣ?!

Зоҳид аз дӯғи подшоҳ натарсида, далерона ба ӯ ҷавоб дода, иқрор мешавад ва ўро аз ин ҳам бадтар айбдор мекунад:

Пир бад-ӯ гуфт: На ман хуфтаам,
З-ин ки ту гӯӣ, батарат гуфтаам.
Пиру ҷавон бохабар аз кори ту,
Шаҳру деҳ озурда зи пайкори ту.

Зоҳид бо ин гуфтаи худ, аз як тараф, роҳи ҳучумро пеш гирифта бошад ҳам, аз тарафи дигар, усули пандро ба кор бурда аз ростӣ наранҷидан ва дар он дидани ғондари ба подшоҳ тавсия намуда бо тамсил таъкид менамояд, ки онаро барои айбҳо нишон доданаши шикастан лозим нест, худро бояд ислоҳ кард. Подшоҳи золим ба ақидаи Низомӣ аз сухани ростӣ танқидӣ, «ислоҳ» шуда, «ғуноҳ»-и зоҳидро мебахшад ва адолатпешагиро «ихтиёр» мекунад:

Аз сари бедодгарӣ гашт боз,
Додгаре гашт раиятнавоз.

Низомӣ ғояи адолатхоҳиро на танҳо дар сюжетҳои ҷудогона ва образҳои персонажи дostonхояш, балки ба тариқи панд аз забони худ низ баён кардааст:

Додгарӣ маслиҳатандешӣ аст,
Растан аз ин зулм беҳинпешӣ аст...
Роҳати мардум талаб! Озор чист?!
Чуз хичили ҳосили ин кор чист?...
Мамлакат аз адл шавад пойдор,
Кори ту аз адли ту гирад қарор.

Низомӣ мисли ҳамаи мутафаккирони асрҳои миёна аз пай ақидаи ғалати адолатхоҳӣ рафта, ба адолати подшоҳон умед бастааст ва адолатро дину диёлати пок дониста, вале моҳияти

синфии давлати подшоҳӣ синфи ҳоким ва подшоҳонро нафаҳмидааст. Аз ин рӯ, вай ба подшоҳон панд додан ва бо ин роҳ зулмро ба адл ва золиму ба одил мубаддал кардани шудааст.

Алоқаи бевоситаи Низомӣ бо ташкилоти косибони асри XII «аҳӣ» (бародарон) маълум нест, аммо алоқаи ғоявии вай бо маоли ин ташкилот аз ҳамаи асарҳои ӯ ҳувайдост. Ҳамчун косиб бо ин ташкилот робитаи бевосита доштани у аз шубҳа берун аст. Ташкилоти «аҳӣ» аз пайравони худ ба подшоҳон хизмат накардан ва аз паси меҳнати ҳалол зиндагӣ кардан, ба шириншамоиӣ ва зебоиҳои зоҳирии дарбор фирефта нашуданро, ки он ба масъалаҳои эҷодӣ низ дахл дошт, талаб мекард. Низомӣ бо ин дониши бой ва истеъдоди баланде, ки дошт ба ҳар як доираи адабии подшоҳон, ки онро шоирони зиёде орзу мекарданд, дохил шуда метавонист, вале шояд аз рӯи талаботи нурномаи (устаи) «аҳӣ» бошад ки ӯ шоири дарбори пурхатару пуршӯру шарр шуданро напосандид, бо донии аз меҳнати ҷисмонӣ — косибии шоҳибобӣ ба дастовардаи худ қонеъ гашт ва ба дигарон ҳам онро тавсия кард:

Бигзор маоши подшоҳӣ!
Қ-оварагӣ оварад сипоҳӣ,
Аз сӯҳбати подшаҳ бупарҳез,
Чун пунбаи хушк з-оташи тез!
Он оташ агарчи пур зи нур аст,
Эминшуда он қасе, ки дур аст.
Парвона, ки нури шамъ афрӯхт,
Чун ҳамнишини шамъ шуд сӯхт.

Чунин ақида аз як тараф, аз рӯи талаботи ташкилоти «аҳӣ», ки истиқлолияти иқтисодӣ, пас, маънавии шахсро таъмин ме-намояд ва аз асирии рӯҳию моддии дороён наҷот медиҳад аз тарафи дигар, аз ҳисси озодихоҳии Низомӣ сар задааст:

Гардане дорам аз расан раста,
Накунам зери бори қас хаста.
Ман, ки қонеъ шудам ба донии хеш,
Сарқашам чун садаф ба хонаи хеш.
Сарварӣ беҳ, ки ёри ман бошад,
Сарпарастӣ ҷӣ қори ман бошад.

Ташкилоти «аҳӣ» ба подшоҳон хизмат карданро манъ карда бошад ҳам, дар роҳи ба даст овардани хушбахтии халқ ва ободии мамлакат ва бо ин мақсад бо ду роҳ ба синфи ҳоким муносибат доштанро дар назар доштааст: яке тарғиб ба адлу инсоф, ки Низомӣ ҳам ба он пайравӣ кардааст:

Расми ситам нест қаҳон ёфтан,
Мулк ба инсоф тавон ёфтан.

Хар чӣ на адл аст, чӣ додат диҳад
В-он чӣ на инсоф, ба бодат диҳад.
Ақл баширест, хирад шод кун.
Қоргарӣ? Мамлакат обод кун!

Дар ин равия Низомӣ ақида, ҳиссиёт ва таассуроти оммаҳои очизи меҳнаткашро, ки шууран паст буданду ба қувваи худ бовар надоштанд ва ё онро нашинохта буданд ва ҳамчунин душмани худро қавию мағлубнашаванда тасаввур менамуданд, акс кунонидааст.

Дигаре кӯшишҳо ба худшиносӣ, даъват ба мубориза, ба шӯриш ва бо қувваи аслиҳа ба даст овардани озодӣ ва бахту саодати моддию маънавии худ аст. Низомӣ дар ин кӯшиш ҳиссиёт ва ақидаи оммаҳои мазлуми муборизро акс кунонидааст, ки дар он асрҳо шӯришҳо ва эътирозҳои оммавӣ ташкил мекарданд. Вай ин маъниро дар соқиномаи достони «Лайлӣ ва Мачнун» акс кунонидааст:

То чанд чу як фасурда будан?!
Дар об чу муш мурда будан?!
Чун гул бигузур нармхӯй!
Бигзар чу бунафша аз дурӯй!...
Поинталаби хасон чӣ бошӣ?!
Дасти хуши нокасон чӣ бошӣ?!
Гардан чӣ ниҳӣ ту бар кафое,
Розӣ чӣ шавӣ ба ҳар ҷафое?!
Чун кӯҳ баландпушти кун!
Бо «нардилон» дурушти кун!
Хорӣ халали дарунӣ орад,
Бедодкашӣ забунӣ орад.
Мебош чу хор ҳарба бар дӯш,
То хирмани гул кашӣ дар офӯш!

Ақидаи адолатхоҳӣ ва подшоҳпарастии Низомӣ дар тамоми дostonҳояш акс ёфтааст, вале дар охири умраш ин ақида ҳам ўро қаноат кунонида натавонистааст, бинобар ин, аз подшоҳи одилпарастӣ ба романтикаи социализми ҳаёли гузаштааст ва ин маъниро дар достони «Искандарнома» дар эпизоди «Рафтани Искандар ба мулки шимол» акс кунонида, онро аз забони подшоҳи подшоҳон, ки ба ақидаи ў одили одилон асту ба дараҷаи файласуфӣ, ҳатто пайғамбарӣ расида буд, ифода намудааст. Ў мамлакати озод, одамони баробархуқуқ, дӯст, меҳрубон, оқил, донишманд, меҳнаткаш, хунарманд, беҳоким, дару манзилҳои беқулф, кишвари беҳоким ва бечангро дида, дар назди онҳо таслим мешавад ва аз ҷаҳонгирӣ боз меистад:

Агар мардум инанд, мо бар киём?
Вагар сират ин аст, мо бар чиём?

Чаҳонбинӣ ва
ақидаи фалсафи

Низомӣ дар боби чаҳонбинӣ дар мавқеи ис-
ломи ортодоксалии фалсафаи «калом» буда,
ба ақидаи исломии вочиб улвучуду мумкинул-
вучуд пайравӣ дорад. Ба ақидаи ӯ худо офаридгори ҳамаи
оламу одам буда, вучуди ӯ аввалу охир надорад, гуё пеш ва
баъд аз мавҷудоти моддӣ буд ва хоҳад монд.

Аммо дар фаҳмиши худо ба ақидаи мучассама ва мушаб-
беҳа, ки худоро дар шакли инсон тасаввур менамояд, зид аст,
зеро аз рӯи фаҳмиши Низомӣ ӯ ба кас ва кас ба вай монанд
нест:

Ҳастии ту сурату пайванд не,
Ту ба касу кас ба ту монанд не.

Дар бобати системаи олам ақидаи ӯ ин аст, ки замин мар-
кази чаҳон буда, сайёраҳо дар гирди он чарх мезаданд:

Хабар дорӣ, ки сайёҳони афлок,
Чаро гарданд гирди тӯдаи хок?

Ӯ асрори қаҳон ва илоҳиро маърифатнашаванда медонад:

Мабин дар нақши гардун, к-он хаёл аст,
Кушодан банди ин мушқил муҳол аст.
Маро бар сирри гардун раҳбарӣ нест,
Чунон донам, ки ин раҳ сарсарӣ нест.

Дар масъалаи офариниш ва тақдир ҳамчун мутакаллим
ҳамаи ҳастӣ, аз ҷумла инсонро аз сунъи худо дониста, бо амри
ӯ ҳамаро ба ибодати вай маҷбур шуморидааст. Вай дар масъа-
лаи офариниш бо ақидаи даҳриён, ки офариниши набототу
ҳайвоноту инсонро аз даҳр ва ҳаракати сайёраҳо медонанд ва
бо ин роҳ офаридгории худоро рад менамоянд, зид аст:

Мағӯ, к-аркон падида оянд мардум,
Чунон к-аҳволи даҳр аз сайри анҷум.
Агарчи хоку боду обу оташ
Кунанд одамшуде бо якдигар хв(а)ш,
Ҳама, то 3-ӯ хати фармон наояд,
Ба шакли ҳеҷ пайкар ҷон наёяд.

Ба ин тарик, Низомӣ мисли аксарияти мутаффакирони асрҳои
миёна худочӯ ва диндор буда, ҳиссиёти инсони дар ҷамъият
ва табиат заифу очизу нотаваҷҷа, ки дасту по гум кардааст,
худро ҳанӯз нашинохтааст ва аз қудрату қараму инояти он
ёрӣ меҷӯяд, акс кунонидааст:

Ту бо чандин иноятҳо, ки дорӣ,
Заифонро қучо зоеъ гузорӣ.
Бад-ин уммедҳои шох бар шох,
Қарамҳои ту моро қард густох.

Ман бекасу раҳзанон ниҳонӣ,
Ҳон, эй каси бекасон ту донӣ.
Чун нест ба ҷуз ту дастгирам,
Ҳаст аз карами ту ногузирам.

Эътиқоди худҷӯии Низомӣ ба дараҷаест, ки аз ӯ «чунӣ ва
ҷарой» ♦ пурсида, ҳамчуни барои исботи вай сабаб талабидан
дуруст нест. Чунин ақида ҷаҳонбинии исломи ортодоксали ме-
бошад:

Худовандешро иллат, сабаб нест,
Деху гир аз худовандон аҷаб нест.
Набояд буд ҷӯи чиву чанд,
Ки бошад банда дар банди худованд.
Худой, н-ояд аз мушти парастор,
Худоиро худо омад сазовор.

Азбаски дар ақидаи Низомӣ худо ҳастии мутлақ аст, боқӣ ҳа-
маи ҷаҳаҳони моддӣ, ки гӯё офаридаи ӯст, фаноёбанда мебошад.
Аз ин ҷо чо ноумедӣ, дунёбадбинӣ ва даъват ба тарки дунё, ки
ба зарари ҳаётдӯстӣ, зоҳир гаштааст:

Басо пайкар, ки гуфтанд оҳанин аст,
Ба сад хорӣ кунун зери замин аст.
Дарахтеро, ки бинӣ тоза беҳаш,
Кунад рӯзе замона чормехаш...
Ҳиёнатҳои ин маҳшишан танг,
Ҳама дар шиша кун, дар шиша зан санг.
Чу баҳман з-ин шабистон рахт барбанд,
Ҳарифӣ карданат бо аждаҳо чанд?!..
Дар ин ҳастӣ, ки ёбӣ нестӣ зуд,
Бибояд шуд ба ҳасту нест хушнуд.
Дило, маншин, ки ёрон барнишастанд,
Бунаҳ бар банд, ёрон рахт бастанд.

Низомӣ дар эътиқоди динӣ дини исломро ба оташпарастӣ
зид мегузорад. Вай ин ақидаи худро дар номаи Муҳаммад пай-
ғамбар, ки ба Хусрави Парвиз фиристода буд, ифода намуда-
аст:

Зи табъ оташ парастидан раҳо кун,
Биҳишти шаръ бин, дӯзах раҳо кун...
Маҷусиро маҷас пурдуд бошад,
Касе, ҷ-оташ кунад, Намруд бошад.

Низомӣ пайрави дини ислом бошад ҳам, муҳолифи ба маз-
ҳабҳо ҷудо кардани он аст:

Раҳе дорам ба ҳафтоду ду ҳинчор,
Аз он як раҳ гулу ҳафтоду як хор.

Низомӣ худро зоҳид номидааст:

Шукуҳи зӯҳди ман бар ман нитаҳ дошт,
На з-он пашме, ки зоҳид дар кулаҳ дошт.

Аз рӯи ин гуфтаи Низомӣ зоҳидии ӯ аз рӯи шакли зоҳирӣ (кулоҳи пашминаи дарвешон) набуда, балки аз рӯи ахлоқи софи ҳамида, ботини пок, табъи хуш ва панду ҳикмат будааст. Вай ин маъниро ба тариқи фаҳрия ба муносибати зикри мулоқоти худ бо Қизил Арслон баён кардааст:

Бифармуд аз миён май баргирифтанд,
Мадорои маро пай баргирифтанд...
Навои назми ӯ хуштар зи руд аст,
Ҳама гуфтори ӯ аксар суруд аст.
Чу Хизр омад зи бода сар битобем,
Ки оби зиндагӣ аз Хизр ёбем.

Ба ҷараёни гасаввуфи асраш майл доштаи ӯ маълум аст, вале ба кадом шоҳи он ҳоло маълум нест, Давлатшоҳ Низомии муриди «аҳӣ» Ҷараҷи Занҷонӣ шуморидааст.

Дар ақида ва ҷаҳонбинии Низомии Ғанҷавӣ инсондӯстӣ ва халқпарварӣ мавқеи калон дорад ва дар ҳамаи асарҳои таърифии ӯ ҷойгир аст.

**«Ҳамса»-и Низомӣ
ва таркиби он.**

Низомии Ғанҷавӣ бо «Ҳамса»-и худ, ки панҷ достон: «Маҳзан-ул-асрор», «Ҳусраву Ширин», «Лайли ва Маҷнун», «Ҳафт пайкар» ва «Искандарнома»-ро дар бар мегирад, шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст ва дар тӯли асрҳо пайравони зиёде дошт.

«МАХЗАН-УЛ-АСРОР»

Маснавии «Маҳзан-ул-асрор» (ҳазинаи сирҳо)-ро, ки дар ҳудуди 2260 байт буда, дар баҳри сареъ-сарои мусаддаси мақсур навишта шудааст, ба номи Фаҳриддин Баҳромшоҳ (1225) бинии Довуд — подшоҳи Арзангон (ё ки Арзинҷон), ки тобеи султони салҷуки Осӣи хурд Қилич Арслон буд, бахшидааст. Аз рӯи нақл Ибни Бибӣ дар асари худ «Салҷуқнома» (саҳ. 21) Баҳромшоҳ ба силаи маснавии мазкур панҷ ҳазор динор ва панҷ сар ҳаҷири саворӣ додааст, вале ҷи тавре ки аз шиқоятҳои Низомӣ маълум мегардад, ин тӯҳфа ба ӯ нарасидааст, онро ходимони дарбор аз худ кардаанд. Маснавии «Маҳзан-ул-асрор» дар соли 1174 таълиф шудааст. Ин маънӣ аз байти зерин бармеояд:

Панҷсаду ҳафтод, бас айёми хоб,
Рӯз баланд аст, ба маҷлис шитоб.

Маснавии мазкур аз ҷиҳати ғоявӣ як навъ тазмин ба асари суфӣи асри XI—XII Санои Ғанҷавӣ «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» аст ва ин маъниро аз байти зайл пай бурдан душвор нест:

Ном ду омад зи ду номустох,
Ҳар ду мусаччал шуда Баҳромшоҳ.

Маснавийи «Махзан-ул-асрор» аз бист мақолат иборат буда, мисли ҳамаи маснавиҳо сюжети ягона надорад ва аз масъалаҳои ҷудогонаи ақидавӣ иборат мебошад. Барои тақвияи ғояҳои пешрондашуда ҳикояте оварда мешавад, ки сюжети мухтасари номураккабе дорад, вале як сюжети кулро ташкил намедиҳад.

Ин асар аз қисми муқаддимавии анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима ситонши худову муноҷот, се наъти пайғамбар, сифати меъроҷ, дар бораи сухани манзум ва одоб, шинохтани ҳақ ва чор масъалаи дигари сӯфиёна аз қабيلي расидан ба пири ҳақиқӣ, мақоми лохут (нестӣ) ва ғайра баҳс менамояд.

**Мақолатҳои аввал дар баёни санъати офари-
ниши одам.** Дар ин мақолат аз рӯи ақидаи
«Махзан-ул-асрор» динӣ инсон ҳамчун махлуқи аз хоку гил офарида чун атокардаи худо маънидод шудааст.

Дар ҷаҳон пайдо шудани одам мувофиқи афсонаи динӣ аз сабаби хӯрдани гандум аз ҷаннат ронда шудани Одаму Ҳавво қаламдод гардидааст:

Он ҳама хорӣ, ки зи бадхоҳ бурд,
Донаи як гандумаш аз роҳ бурд...
Кори туро бе ту чу пардохтанд,
Номзади лутфи туро сохтанд.

Инсонро офаридаи худо шуморида, уро ба худшиносӣ ва аз бадихоӣ зулм барӣ будан даъват кардааст:

Зулм раҳо кун ба вафо даргурез,
Халқ чӣ бошад, ба худо даргурез.

Дар мақолоти аввал ҳоби подшоҳӣ золими ноумед, ки ҳама ўро нафрин мекарданд, ва ба даргоҳи худо илтиҷо намуда, омӯзиш ёфтааст, нақл гардидааст.

Мақолати дуюм дар муҳофизати адл ва нигоҳ доштани инсоф. Дар ин мақолат нуктаи назари адлу инсофталабӣ, ки халқияти ҷаҳонбинии Низомист, акс ёфтааст ва бешубҳа, умулман хитоб ба инсон, ҳосӣ ба намоёндагони синфи ҳоким аст:

Роҳати мардум талаб, озор чист?
Ҷуз хиҷилӣ ҳосили ин кор чист?

Дар ин мақолат ҳикояти Нушеровони одил дар ҷангоми — «шикор» оварда шудааст, ки нақли он дар боло рафт.

Мақолати сеюм «дар ҳаводиси олам ва инкилоби умури он». Дар ин мақола дар бораи аз азал тағйирёбанда будани ҷори ҷаҳон, аз ин рӯ, ба он мағрур нашудан, худшиносӣ, хоксорӣ

тавсия шудааст, ки аҳамияти тарбиявӣ дорад ва дар навбати аввал ба соҳибони молу ҷоҳу мансаб нигаронида шудааст:

Як нафас, эй хоҷаи доманкашон,
Остине бар хама олам фишон!
Давлати дунё, ки таманно кунад,
Бо кӣ вафо кард, ки ба мо кунад?
Хок шуд он кас, ки дар ин хок зист,
Хок чӣ донад, ки дар ин хок чист?
Ҳар вараке чеҳраи озодатист,
Ҳар қадаме фарқи маликзодаёст.
Гаҳ маликҷу ҷонваронат кунанд,
Гоҳ гили кӯзагаронат кунанд.

Дар ин қисм аз ҷаҳон кам нашудани сари мӯе, вале нопойдор будани умри одами ва шакли зоҳири ва маҳсули табиат будани инсон сухан рафтааст:

Соли ҷаҳон гарчи басте даргузашт,
Аз сари муяҷ сари муяш нагашт.
Хок ҳамон хасми кавигардан аст,
Чарх ҳамон золими гарданзан аст.
Мо, ки ҷавонӣ ба ҷаҳон додаем,
Пир ҷароём? Қ-аз ӯ зодаем.

Низомӣ одамонро аз бевафои дунё, умр огоҳ карда, аз мағрурӣ, ба вайронии ахлоқ дучор шудани онҳоро таъкид намунада, аз он ғурехтанро таклиф кардааст, ки ақидаи мистиқии тарки дунёёст:

Мулк раҳо кун, ки ғурурат диҳад,
Зулмати ин соя чӣ нурат диҳад.
Ғофил будан на зи фарзонагист,
Ғофил аз ҷумлаи девонагист.
Маърифат аз одамиён бурдаанд,
В-одамиёнро зи миён бурдаанд.
Бо нафаси ҳар кӣ даромехтам,
Маслиҳат он буд, ки бигрехтам.

Дар мақолати ҷорум хислатҳои золими ҳамчун хислати номардӣ мазаммат шуда, соҳибони мулку ҳокимият аз мавқеи дарвешӣ ба адолатшиорӣ даъват шудаанд:

Кам зану кам гӯй, ки кам аз занӣ!
Чанд кунӣ даъвои мардафканӣ?
Додгарӣ шартӣ ҷаҳондорияст,
Шартӣ ҷаҳон баски ситамгорияст.
Ҳар кӣ дар ин хона шабе дӯд кард,
Хонаи фардои худ обод кард.

Ҳамчун иловаи ин мақолат «Достони Султон Санҷар» бо пиразани мазлум оварда шудааст, ки дар он ба пиразане зулм кардани ҳокимони Султон Санҷар ва ба ӯ арз кардани пиразан нақл ёфтааст ва дар зимни арзи пиразан зулми ҳокимону султон танқид шудааст:

Таблзанон дахли вилоят хӯрданд,
Пиразанонро ба хиёнат баранд.
Масканди шодӣ зи ту вайрона шуд,
Хирмани деҳқон зи ту бедона шуд.

Мақолати панҷум дар аҷзи одамі бар ихтилофи ҳолат номида шудааст. Дар ин мақолат дар бораи қадру қимати ҷавонӣ ва афсурдагии давраи пири сухан меравад:

Фориғи аз қадри ҷавонӣ, ки чист,
То наshawи пир, надонӣ, ки чист.
Гарчи ҷавонӣ ҳама худ оташ аст,
Пирӣ талх асту ҷавонӣ хаш аст.
Айби ҷавонӣ напазируфтаанд,
«Пириву сад айб» чунин гуфтаанд.

Ва бо ин муносибат дар хусуси айби ҷавонӣ будани танбалӣ, аз рӯи меҳнат зиндагӣ кардан ва муфтхӯрӣ накардан сухан рафтааст, ки он қадри ҷавонон ва умуман одамонро баланд мебардорад:

Бех, ки ба қоре бишавӣ даст х(в)-аш,
То наshawи пеши касе дастхаш.

Барои тасдиқи ин фикр ҳикояти «Достони пири хиштзан» оварда шудааст, ки ҷавоне ба пири хиштзан таклиф мекард, ки корро тарк кунад, зеро қори ҷавонон аст:

Хештан аз ҷумлаи пирон шумор,
Қори ҷавонон ба ҷавонон гузор!

Пири хиштроз бо меҳнати ҳалоли худ фахр карда, таклифи ҷавонро, ки бори дигаронро кашидан аст, рад мекунад:

Пир бад-ӯ гуфт: Ҷавонӣ макун,
Дар гузар аз қору қаронӣ макун.
Хиштзани пешаи пирон бувад,
Боркашӣ қори асирон бувад.
Даст дар ин пеша кашидам, ки маст,
То наkашам пеши ту як рӯз даст.

Мақолати шашум «дар эътибори мавҷудот ва илм аст». Дар ин мақолат бештар дар бораи он сухан рафтааст, ки ҷавонро барои инсон офарида шудааст ва он ба фитроки ӯ вобастааст ва асоси он ишқ мебошад:

Ин ду-се маркаб, ки ба зин кардаанд,
Аз пай мо даст гузин кардаанд.
Пойгаҳ аз ишқ ба по кардаем,
Дасткаши ишқ намо кардаем.
Дар ду ҷаҳон айбу ҳунар бастаанд,
Ҳар ду ба фитроки ту барбастаанд.

Аз рӯи ақидаи сӯфиёнаи Низомӣ шакли инсон (ҷисм), ки барҳам шуд, рӯҳи он бо асрори илоҳӣ пайваст мешавад, бинобар ин, беҳтар аст, ки ӯ ба худ — ҷили худ ғўта зада, худро шиносад ва мисли маломати он ранҷу азобро ба худ гирад, ки роҳат дар он аст:

Чун гузарӣ з-ин ду-се даҳлези хок,
Лавҳи туро аз ту бишӯянд пок.
Хатми сафедиву сиёҳи шавӣ,
Маҳрами асрори илоҳӣ шавӣ.
Бандаи дил бош, ки султон шавӣ,
Хочаи ақлу малики ҷон шавӣ.
З-аҳли вафо ҳар кӣ ба ҷое расид,
Бештар аз роҳи аное расид.

Хулоса, дар ин боб дар бораи раваншиносӣ, худшиносӣ, худкурбон кардан ва хоксории сухан рафтааст. Барои тасдиқи фикр қиссаи бо номи «Достони сайёд бо рубоҳ» ба тариқи масал оварда шудааст. Дар ин қисса дар бораи сайёде сухан меравад, ки рубоҳе хост бо фиреб аз дасти сайёд халос шавад, вале сағи шикории ӯ рӯбоҳро гирифт ва сайёд онро насиба ва ризку рӯзии имрӯзаи худ шуморид.

Низомӣ ба ин муносибат дар бораи пиндор, аҳли яқин, рӯзидиҳанда будани худо қисмат авалӣ ва бо ҷаҳд дигар нашедани он сухан рондааст, ки ақидаи динӣ ва зарарноқ аст, зеро инсонро аз ҷустуҷӯ боз медорад:

Сурати моро, ки амал сохтанд,
Қисмати рӯзӣ ба азал сохтанд.
Гарчи дар ин халқ бисе ҷаҳл кард,
Бештар аз рӯзии худ кас нах (в) ард.
То шавӣ аз ҷумлаи олам азиз,
Ҷаҳди ту мебояду тавфиқ низ.

Мақолати ҳафтум дар мартабаи одамон бар ҷумлаи ҷонварон аст. Дар ин боб инсон ҳамчун зеботарини офаридаи худо:

Эй ба замин-дар чу фалак нозанин,
Нозкашат ҳам фалаку ҳам замин.

ва сарвари ҳамаи ҷонварони олам маънидод шудааст:

Ҷонвароне, ки ғуломи туанд,
Мурғи алафхораи доми туанд.

ва ӯ гӯё барои дин офарида шудааст:

Риштаи чон бар чигарат бастаанд,
Гавҳари дин бар камарат бастаанд.

ободӣ ва ё харобии кишвар вобаста ба одам аст:

Неку бади мулк ба қорӣ туанд,
Дар бадӯ нек оинадори туанд.

Низомӣ бо ин муносибат дар бораи нафси инсон сухан ронда,
ӯро ба эътидоли нафс даъват кардааст:

Гар нафасе нафс ба фармони туст,
В-он ба ҳақиқат, ки биҳишт он туст.

Дар ин мақола «Достони фаридун дар шиқоргоҳи оху ва шиқор қардани ӯ ҳамчун тасдиқи шарафмандии инсон бар чонварон оварда шудааст.

Мақолати ҳаштум дар хабари офариниш ва бузургии ақл ном дошта, ақл офаридаи худо ва бузург маънидод шудааст. Ҳар чанд ки ақл дар тасаввури Низомӣ маънии идеалистӣ дорад вале азбаски принципи рационализмро пеш меорад, қувваи ақлро бо масъалаи ҳирс якҷоя гирифта, аз ӯи ақл ҳай задани ҳирсу нафсро оварда, ба тариқи панд ба ҳирс ғолиб овардани ақлро тавсия намудааст:

Кам хӯру бисёрӣ роҳат нигар,
Беш хӯру беш ҷароҳат нигар.
Ақли ту бо хӯрди ту озор дошт,
Ҳирс туро бар сари ин қор дошт.
Ҳирси туро ақл бад-он додаанд,
Қ-он нахӯрӣ, қ-ат нафистодаанд.

Барои тасдиқи ин даъво «Ҳикояти мевафурӯш ва рӯбоҳи таррор» оварда шудааст, ки дар бораи пулҳои аз қисабури ҷамъқардари дар вақти хоб дуздидани рӯбоҳ нақл шудааст.

Мақолати нухум дар тарки муҳиммоти дунёи аст ва ғояи тарки дунёро тарғиб менамояд:

Бигзар аз ин модари фарзандқуш,
Он ҷӣ падар гуфт, ҳамон дор хуш.

Барои тақвияти ғояи тарки дунё дар «ҳикояти зоҳиди тавбашикан» образи манфии зоҳиде офарида шудааст, ки тарки зоҳиди қарда, ба майхона омада, тавбаи худро шикастааст. Ҷавоне ӯро ба узр гуфтаи ба ҷаргоҳи худо даъват намудааст:

Бар дари узр ою гунаҳро бишӯй,
В-он ғаҳ аз ин гуна ҳадисе мағӯй.

Мақолати даҳум дар намудори охир-ул-замон ва аломоти ӯ. Ин мавзӯ аз нуқтаи назари тарки дунё шарҳ ёфтааст.

Мақолати ёздаҳум дар шартӣ бедорӣ аз ғафлат. Ён мав-
зӯй низ аз он нуқтаи назар эзоҳ дода шудааст, ки ҳар кӣ ба
дунёи (бемехру вафо) дилбастагӣ дорад, дар ғафлат аст, аз
он хушёр шудан — тарки дунёи «бевафо» гуфтан аст.

Хилвати худ соз адамхонаро,
Боз гузор ин деҳи вайронаро.

Ин маънӣ бо ҳикояти «Марди мӯбади пир», ки дар он дар бо-
раи ба бӯстон рафтани мӯбади пири ҳиндӣ, ҳамаро гулзору
чаманзор, вале дере гузашта, дар тирамоҳ, ҳамаро зарду хо-
ру хас дида, дар он «бесуботи» дунёро мушоҳида намуда,
тарки дунё гуфтааст, сухан меравад, қувват дода шудааст:

Қамтар аз он мӯбади ҳинду мабош,
Тарки ҷаҳон гӯю ҷаҳон, гӯ: мабош!

Мақолати дувоздаҳум дар бораи видои айём аст. Чунон ки
аз сарлавҳа дида мешавад, бо замон видео ҷардан низ тарки
дунё ҷардан аст:

Хезу видое бикун айёмро,
Аз паси дони фикан ин домро.

Ин мақолат бо «ҳикояи ду ҳакими мунозеъ» қувват дода шу-
дааст.

Мақолати сездаҳум дар бевафои дунё ва ин ақида бо
«ҳикояи сӯфӣи хоин ва ҳоҷӣ» тавқият дорад: Ҳочие ба суфие
нақдинаи худро ба амонат дода, ба Қазба рафт, то ки то боз-
гашти ӯ нигоҳ дорад, вале сӯфӣ он пулҳоро пурра ба худ сарф
кард. Шоир дар намунаи ин кирдори бад, ки боиси бешарафии
шахс аст, бевафои дунёро тасдиқ менамояд.

Мақолати чордаҳум дар огоҳонидан аз ғафлат. Дар ин ма-
қолат хислатҳои беғамӣ, бепарвӣ, бедониши, пурхурӣ, мағ-
рурӣ, худситой, ва ғ. хислатҳои бади инсонӣ, ки уро дар ғаф-
лат ва нодонию беҳабарӣ мегузорад, сухан рафтааст:

Эй шуда хушнуд ба якборагӣ,
Чун хару гове ба алафхорагӣ.
Фориғ аз ин маркази Хуршедгард,
Эмин аз ин доираи лочувард
Бар сари хор ой, чаро гуфтай?
Қор чунон кун, ки пазируфтай.
Маст чӣ хусбӣ, ки камин кардаанд,
Қоршиносон на чунин кардаанд.
Ғар шарафи ақл набудӣ туро,
Ном кӣ бурдӣ, ки сутудӣ туро?!

Низомӣ ин мақолатро ба тариқи панд ба тавсифи ростӣ ва
ростгуй ба анҷом расонидааст.

Рости он ҷо, ки алам барзананд,
Ёрии ҳақ даст ба ҳам дарзананд.

Ў ақидаи худро дар бораи ғафлат, ғофилонро бо панд ва ростгӯй огоҳ кардан, бо «ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди ростгӯй» исбот кардааст, ки дар болю накл ёфт. Персонажҳои ҳикоя ҳабаркаш, шоҳи золим ва зоҳиди ростгӯй аст.

Мақолати понздаҳум аз хусуси одаи ва ғазилати тоифа бар тоифа. Ин мақолат он ақидаро тасдиқ менамояд, ки одам табиатан тағйирёбанда, ва он ҳатман аз ҷавони ба пири ме-
равад, вале ҳар қадам бояд ксри худро кунад. Қори аз ҳама муҳим қори халқ қардан:

Худманишӣ — қори халқ қардан аст,
Ҳасми худ ёрии ҳақ қардан аст.

ва омӯхтани касб аст:

Дил ба ҳунар деҳ, на ба даъви параст,
Сайди ҳунар бош, ба ҳар ҷо, ки ҳаст.

Ин ақидаи Низомӣ бо он ҳикояте қувват дода шудааст, ки шоҳзодае, ки аз давлатиёни худ дар изтироб буд, хоб дид, ки пире ба ӯ гуфт:

Қ-ой маҳи нав бурчи қуҳанро бикан,
В-эй гули нав шоҳи қуҳанро бизан.
То ба ту он мулк муқаррар шавад,
Айши ту аз ҳуи ту хуштар шавад.

Шоҳзода чанд нафар аз саркардагони қуҳанро аз қор пирифт ва ба ҷои онҳо ҷавононро гузошт, ксраш барор гирифт.

Раҳнағри мулк сарафқанда беҳ,
Лашқари бадахд пароканда беҳ.

Мақолати шонздаҳум дар бораи қобукравӣ ва ҳоҷатбарорӣ. Дар ин мақола Низомӣ дар бораи ҳислатҳои одамоне, ки мисли нақора ҳоливу овози баланд мебароранд, беасос ва бе замина қалонғирӣ мекунанд, бо масалҳо сухан ронда, онҳоро маҳкум кардааст:

Деҳ на, дарвозаи деҳқон зада,
Мулк наву, тахти Сулаймон зада.
Теғ на, захми беандоза чист?!
Қус на, ин ҳама овоза чист?!

Бо ин муносибат дар бораи онҳое, низ сухан рондааст, ки айбу гуноҳро худашон қарда, аз ғалаку замон шикоят мекунанд, ҳол он ки осмону Замин ба онҳо дарнаафтадааст:

Бода ту хӯрдӣ, гунаҳи захр чист?!
Қурм ту қардӣ, гунаҳи даҳр чист?!

Даҳр накуӣ, накуи эӣ некмард,
Даҳр ба чоӣ ману ту бад накард.

Барои пойдоии қору давлати худ ба пешхизматон ёрӣ расо-
нидан ва мадад намудан тавсия карда шудааст:

Гирди сари давлатиён чарх соз,
То шавӣ аз чарх задан бениёз.

Идеяи асосии мақолат аз «Ҳикояти кӯдаки маҷрӯҳ» тақвият
дидааст: Чавоне дар ҳангоми аспдавонӣ аз асп афтида маҷ-
рӯҳ шуд, чӯраҳои қарор додаанд, ки барои дар назди па-
дараш шармсор нашудан ӯро дар хоҳе гузоранд ва хабар на-
диҳанд, вале яке аз ҷавонон, ки душмани ӯ буд аз тарси он
ки ин гуноҳ ба сари вай меафтад, ба падари ҷавони маҷрӯҳ
хабар дод ва ба ӯ чора карданд. Низомӣ ин рафторро доноӣ
номидааст:

Ҳар ки дар ӯ ҷавҳари доноӣ аст,
Бар ҳама ҷиғеш тавоноӣ аст.
Банди фалакро кӣ тавонад кушод?
Он ки бар ӯ пой тавонад ниҳод.

Мақолати ҳафдахум дар парастии таҷриба ва риёзат. Дар
ин мақолат дар бораи ҳукми ҷаҳон бар одами, ба ҷиғи хуб
қаноат кардан, аз тақдирӣ насибав худ розӣ будан, камбағал-
иро осудагӣ доништан, зарари бисёрхӯрӣ, айб будани бисёр
хандидан, бемаврид ва баланд хандидан, муаллими инсон бу-
дани ҳаёт ва ғайра масъалаҳои ахлоқ мулоҳиза ронда шудааст:

Зӯри ҷаҳон беҳ зи бозуи мост,
Санги вай афзун зи тарозуи мост...
Қисабуронанд дар ин раҳгузар,
Ҳар кӣ тижикисатар — осудатар.
Ақл зи бисёрхӯрӣ кам шавад,
Дил зи сари ғам ба сари ғам шавад.
Бе тараб ин хандаи чун шамъ чист?!
Баски бар ин ханда бибояд гирифт.
Гирьяи пур маслиҳати дида нест,
Хандаи бисёр писандида нест.
Дояи донои ту шуд рузгор,
Неку бади хеш бад-ӯ вогузор.

Маоли ин маъниҳо дар «Достони пир ва мурид» инъикос ёф-
тааст:

Мақолати ҳаҷдахум дар истиқболи охират ва мазаммати
аҳли дунё. Низомӣ дар мақолати номбурдашуда дар бораи ҳис-
латҳои дуруяғӣ, барои манфиатҳои шахси лоф задан, роз ни-
гоҳ доштан, шинохтани дусту душман ва ғ. баҳсҳои тӯлонӣ
рондааст:

Лофзан он к-аз ту ба чизе шаванд,
Чаҳдкунон аз ту азизе шаванд...
Дуст кадом? Он кӣ бувад пардадор,
Пардадаранд ин ҳама чун рузгор.
Чун бувад аз ҳамнафасӣ ногузир,
Ҳамнафасеро зи нафас вомагир.
То нашиноси гуҳари ёри хеш,
Тарҳ макун гавҳари асрори хеш.

Ин мақолат бо «ҳикоят»-и дар бораи ҷавонмарде, ки бо шоҳ Ҳамнишинӣ дошту сирри ўро пинҳон мекард, тавзеҳ ёфтааст. Ҷавон аз нигоҳ доштани сирри подшоҳ дар азоб буд. Пиразани аз ин ҳоли ў пай бурда, сабаб пурсид. Ў арз кард, ки сирри шоҳ дорам, ошкор карданаш барои ман хатар дорад. Пиразан нигоҳ доштани сирро таъкид намуд:

Пиразанаш гуфт: Мағӯ пеши кас,
Ҳамдами худ, ҳамдами худ дону бас.
Сар талабӣ, теги забоне макун,
Равзанаи розфишонӣ макун.

Мақолати наздаҳум дар шикояти номунсифони рӯзгор. Дар ин мақолат масъалаи асосӣ танқиди мағрурӣ ва даъват ба ҳоҷсорӣ аст:

Одамию рафъи малак мекунӣ,
Даъвӣ аз он сӯи фалак мекунӣ.
Охири гуфтори ту хомӯшӣ аст,
Ҳосили бодӣ ту фаромӯшӣ аст.
То ба ҷаҳон дар нафасе мезанӣ,
Беҳ ки дари ишқи касе мезанӣ.

Дар ин қисм фикру андешаҳои шоир дар бораи ҳислатҳои одамӣ дар «Ҳикояти Ҳалифа бо Ҳаҷҷом» ифода ёфтааст. Мазмуни ин ҳикоят он аст, ки сартароши Ҳалифа вақти сартарошӣ ба вай тақлиф кард, ки духтарашро ба ў ба занӣ диҳад. Ҳалифа аз ҷуръати вай дар ҳайрат буд. Вазир аз ин ҷуръати ў тахмин кард, ки устони сартарош ганҷи бисёре дорад, бинобар ин фармуд, ки замини манзили ўро қашанд ва он ганҷро ёбанд. Ҳамин тавр қарданд, ганҷ ёфт шуд:

Зуд қадамгоҳаш бишкофтанд,
Ганҷ ба зери қадмаш ёфтанд.

Хулосаи шоир аст, ки кас аз забони худ метавонад асрорашро фош намояд.

Ҳар кӣ қадам бар сари ганҷе ниҳод,
Аз сухани худ дари ганҷа кушод.

Низомӣ ба тарикӣ рӯҷи лирикӣ дар бораи ганҷи сухан буда-

ни шеърҳои худ ва синаи софу дили равшанаи сухаи рондааст:

Ганҷи Низомӣ, ки тилисмафкан аст,
Синаи софеву дили равшан аст.

Мақолати бистум дар вафо ва ҳиммати анбиён аст. Мақола ба тариқи тезисҳо аз сидқу вафо ва ҳиммат оғоз ёфта:

Ҳок ҳаме шав, ки вафое аз уст,
В-аз гули инсоф кабобе дар ўст.
Ҳар хунаре к-он зи дил омӯхтанд,
Дар раҳи мансухи вафо сухтанд.

бо шикоят аз бемехриву бевафоиҳои ҳамзамонаи анҷом ёфтааст:

Чумла риёзат ба тамошо кунанд,
Шаб ба шаб андешаи савдо кунанд.
Номи қарам сохта муште забон,
Исми вафо бандагии ройгон.
Нақши вафо бар сари ҷаҳ мезананд,
Бар Маҳу Хуршед занаҳ мезананд.
Дуд шаванд, ар ба димоғе расанд,
Бод шаванд, ар ба ҷароғе расанд.
Ҳоли ҷаҳон бин, ки саронаш кианд,
Номзаду номваронаш кианд.

Мақолаи боло бо эпизоди «Гуфтор андар ҳикояти булбул бо боз» қувват дода шудааст: Булбул ба боз мегуфт: Ту ягон сухани хуб нагуфтаиву ҷоят сари дастӣ шоҳон, ҳуҷрат синаи қабк, ман бо овози хуб нағмасарой мекунам, ҳуҷраи кирму ҷоям сари хор. Боз ҷавоб дод, ки мафтунӣ ҳаёт, бисёрғуӣ ҳастӣ, забонаи нештари обдор аст, аз ин ру насибаат кирму хор аст:

Рав, ки туй шефта рӯзгор,
З-он ки кунӣ қору бигӯӣ ҳазор.
Чун ту ҳама захираи забонӣ тамом,
Кирм, ҳуру хор нишин, вассалом.

Хулоса аз ин ҳикоя он аст, ки ҳомӯш будан лозим, агар овоз баланд барорӣ, аз зиндагӣ маҳрум ҳоҳӣ буд:

Бармақаш овозаи назми баланд,
То чу Низомӣ наштавӣ шаҳр баланд.

«Махзан-ул-асрор» бо «Гуфтор андар хотимаи ин хитоб ва хатми китоб» анҷом ёфтааст. Шоир маснавии ҳудро асари бикри маънидод кардааст:

Бикри маонем, ки ҳамто-ш нест,
Ҷома ба андозаи болош нест.
Аз назари ҳар куҳане тозае,
Ҳосили ман нест ҷуз овозае.

Хулосаи мухтасари маснави ё ки достони лирикии «Маҳзан-ул-асрор» он аст, ки аз ҷиҳати жанр ва шакл аз дostonҳои дигараш фарқи кулӣ дорад, дорои мундариҷаи ғоявии динии суфиёна, фалсафӣ, панду ахлоқ буда, тезисҳои ғоявӣ ва назариявии ҳар боб бо ҳикояте ва гуфтору амалиёти образе тасдиқ карда шудааст. Ин асар баъд аз сари Низомӣ дар қатори ҳадиқаи Саной яке аз сарчашмаҳои маънавие буд, ки ба анъанаи дostonҳои лирики (маснави)-ро инкишоф дода, ба шоирони минбаъда таъсири амиқе гузоштааст.

ДОСТОНИ «ХУСРАВУ ШИРИН»

Низомӣ ба василаи маснавии «Маҳзан-ул-асрор» ҳамчун шоири носех, персо ва хирадманд ном баровард. Аз ҳар су табрику таҳният меомад. Чи тавре ки дар тарҷумаи ҳол гуфта шуд, ҳокими Дарбанд канизери тӯхфа фиристонд, вале аз вафоти бемаҳали ӯ шоири инсондӯст дар дил хун дошт. Вай хостааст, ки бо баҳонаи ба назм даровардани қиссаи «Хусраву Ширин» ҳиссиёти дӯстдорӣ худро дар ин дoston ақс кунонад. Тадқиқотчиёни Низомӣ тахмин мекунанд, ки аз образи зебои Ширин Офиро тасаввур кардааст. Баъзе байтҳо аз достони «Хусраву Ширин» («Гуфтор андар панд ва гардиши фалаки бемадор») ишораҳо ба ҳамин маънист:

Бад-он афсона марг аст ашк рондан,
Гулоба талх бар Ширин фишондан.
Ба ҳукми он ки ин камзиндагонӣ,
Чу гул барбод шуд рузи ҷавонӣ,
Сабукрӯ чун бутӣ қифчоки ман буд,
Камон афтода худ к-Офоки ман буд.
Ҳумоюнпайкаре, нағзу хирадманд,
Фиристода ба ман дорои Дарбанд.

Достони «Хусрав ва Ширин» дар соли 580 ҳ.— 1184 м.:

Гузашта понсаду панҷоҳу сӣ сол,
Назад бар хатти ҳубон кас чунин ҳол.

дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси мақсури маҳзуф: мафоилун, мафоилун, мафоил, у-у-, у-у-, у- -, ба номи атобак Шамсиддин Муҳаммад ҷаҳонпахлавони Элдигиз (1172—1185) ба назм даровардааст. Дар хотимаи дoston номи Туғрал бини Арслони Салҷуқӣ (1177—1194) ва номи Қизил Арслон бини Элдигиз (1185—1191) низ зикр ёфтааст. Пас, маълум мегардад, ки Низомӣ чанд бори дигар дostonро аз назар гузаронида, байтҳо ҷлова кардааст ва ин дostonи варианти аввали он нест.

Қиссаи «Хусраву Ширин» аз қиссаҳои давраи охирини ҳонаҳои подшоҳони сасонӣ буда, дар китоби «Ал-маҳосин-ва ал-азод»-и нависандаи араб, Ҷоҳиз, «Ал-ахбор-ул-мулк-ул-фурс»-и Саълибӣ ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ нақл ёфтааст.

Дар ин китобҳо Ширин қачиғаки арманӣ буда, баъд аз за-
нони ҳарамсарои Хусрав зикр шудааст. Аммо дар достони
Низомӣ шохдӯхтари Арман аст. Дар замони Низомӣ ин қис-
са хеле машҳур будааст:

Ҳадиси Хусраву Ширин нӣхон нест,
В-аз он ширинтар алҳақ дoston нест.

Низомӣ қиссаи «Хусраву Ширин»-ро аз таърихдонон ва қис-
сахонони кишвари худ шунидаву фаҳмидааст, ки шояд ба ма-
териали фольклорӣ ҳам мубаддал шуда бошад:

Зи таърихи куҳансолони ин бӯм,
Маро ин ганҷнома гашт маълум.
Чунин гуфт он суҳангуи Куҳанвод,
Ки будаиш дostonҳои куҳан ёд.

Низомӣ дostonро на танҳо бо хоҳиши худ, балки илтимосу су-
порнишҳои калоншавандагони шаҳраш низ ба назм дароварда-
аст:

Куҳансолони ин кишвар, ки ҳастанд,
Маро бар шуккаи ин шуғл бастанд.

Микдори умумии байтҳои «Хусраву Ширин» 6550 аст. Достони
мазкур аз се қисм иборат аст. 1) Муқаддимаи анъанавӣ. Дар
ин қисм бобҳои зерин мавҷуд аст: дар тавҳиди борӣ субҳона
ва таоло, андар истидлол дар назари мувофиқ, муноҷоти ҳақ
субҳона ва таоло, дар собиқаи назми ин китоб, дар мадҳ ва
дуои султон Туғрал ва сифати илқони худ, дар дуои Шам-
сиддин Элдигиз, дар мадҳи подшоҳ Кизил Арслон, дар саба-
би китоб ва чанд калима аз ишқ, дар уэр ангеҳтан дар назми
китоб. 2) Қиссаи саргузашти ишқбозии Хусраву Ширин. 3)
Хотима. Ин қисм аз чанд боб иборат аст. Гуфтор андар панд
ва гардиши фалаки бемадор, ҳалали мулки Парвиз ва хоб
дидани ӯ пайғамбар алайҳиссаломро, гуфтор андар меъроҷи
ҳазрати Сайиди Қоинот алайҳиссалом, нома фиришодани Сай-
ид-ал-Мурсалин ба Хусрави Парвиз, расидани номаи мӯҳта-
рам ва беадаби қардани Хусрав, Шаммае аз меъроҷи Сайиди
Қоинот дар сифати Меъроҷи ҳазрати Сайиди Қоинот, гуфтор
андар ҳасби ҳоли худ (ду бор), гуфтор дар рафтани ҳазрати
шайхулмашони Низомиддини Ганча пеши подшоҳ, дар хатми
китоб.

Таҳлили сюжети дoston

Сюжети дoston дар асоси қоидаҳои анъана-
вии классикӣ буда, хеле мураккаб, пур аз
печу тоб ва мувофиқи композицияи ғоявии
он аст. Дoston аз нишастани Ҳурмуз ба тах-
ти шохии Эрон ба ҷои падараш Анӯшеровни Қисрӣ, фарзанд-
талабии ӯ ва таваллуд шудани Хусрави Парвиз оғоз ёфта-
аст. Эпизодҳои Хусравро барои замини деҳқонро помол на-
мудан сиёсат қардани Ҳурмуз, уэр хостани ӯ, бобҳои ҳудро хоб

дидани Хусрав, накли наққош Шопур ба Хусрав дар бораи Маҳинбону ва Ширин ва тавсифи Шабдеси шабранг шаронти ба вуқӯъ омадани (экспозицияи) ишқи Хусраву Ширин аст. Рабти (завязкаи) сюжет аз роибона ошиқ шудани Хусрав ба Ширин, ба хостгории Ширин рафтани Шопур, се бор сурати Хусравро ба Ширин нишон додани ӯ, Хусравро тасвиф кардани вай ва ба Хусрав ошиқ шудани Ширин иборат аст. Эпизодҳои гурехтани Ширин аз шикоргоҳ ба тарафи Хусрав оғози инкишофи воқеа буда, торафт тараққӣ кардааст. Дар байни воқеаҳои асосии инкишоф мисли «Зорӣ кардани Маҳинбону аз дарди фироқи Ширин», «Расидани Ширин бар чашмаи об ва ғусл кардан» воқеаҳои ҳастанд, ки баъзе лаҳзаҳои эпизодии онро ба тарзи рӯзӣ лирики равшан менамоянд. Ба тарафи Арман ба ҳустуҷӯи Ширин равон шудани Хусрав аз ҷиҳати моҳияти худ монанди ба сӯи Хусрав равон шудани Ширин аст, ки яке дигареро пурра карда, ба инкишофи воқеа ёри мерасонад ва ҷазабаи таассуроти ишқии онҳоро нишон медиҳад ва ба устувори ишқи онҳо далолат мекунад. Расидани Ширин ба мушқӯи Хусрав ба шаҳри Мадоин, расидани Хусрав ба Арман ва меҳмони Бону шудан, дар Мадоин барои Ширин қаср сохтан, баъз ташкил кардани Хусрав дар Арман, ба хостгорӣ рафтани Шопур, бар тахт нишастани Хусрав, Ширинро аз қаср ба тарафи Арман бурдани Шопур, бо ҳам дар шикоргоҳ вохӯрдани Хусраву Ширин, ва бо якдигар мафтун шудани онҳо риштаҳои сюжетро устувор мегардонад. Ба Ширин насихат кардани Маҳинбону, ки ба фиреби мардон боғар мекунад, риштаи ишқи онҳоро қатъ кардани мешавад:

Ки мардон ҳиллаҳо бисёӣ доранд,
Ҳама вақте фусун дар қор доранд.
Набояд к-аз сари ширинзабонӣ,
Хӯрад ҳалвои ширин ройгонӣ.

Аммо насихати Маҳинбону ба гӯши Ширин, ки аз рӯи ишқи ҷавонӣ тарафҳои дури зиндагиро андешида наметавонст, надаромад ва ба шириншамоиҳои зебоии зоҳирии Хусрав мафтун шуда, бо 70 канизи худ ба назди Хусрав рафта, бо ӯ гӯйбозӣ кард, дар фасли баҳорон бо вай нишаст ташкил дод, Хусрав дар базмҳои шер кушта, қорнамоӣ нишон дода, ҳусни тавачҷӯӣ ӯро ба худ ба ҳам зиёдтар ҷалб кард. Бо духтарон базми боданӯшӣ ташкил кардани онҳо риштаи сюжети ишқи Хусраву Ширинро маҳкамтар мекунад, вале аз Ширин коми дил талаб кардани ӯ, аз вай ҷавоби рад гирифтани, ки бадномӣ меорад:

Маҷӯ обе, ки обамро бирезад,
Маҳоҳ он ком, к-аз ман барнахезад.

ва аз Хусрав аввал аз дасти исёнкор Баҳроми Чӯбин озод кардани кишварро талаб намудани ӯ:

Ту мулки подшоҳиро ба даст ор,
Ки маҷ бошам, агар давлат бувад ёр.

хатти сюжетро аз роҳи ишқу ишқбозӣ ба сӯи воқеаҳои навӣ
давлатӣ мебарад, зеро Хусрав аз гуфтаҳо ва маслиҳати Ши-
рин ба хуш омада, дар роҳи чораи аз иҷёнгарон баргардо-
нидани давлати меросии хуш меандешад:

Маро ишқи ту аз афсар баровард,
Басо танро, ки ишқ аз сар даровард.
Дил аз Ширин ғуборангез карда,
Ба азми Рум рафтаи тез карда.

Ҳамин тавр, ҳатти сюжети воқеа аз ишқбозӣ ба сафари
Рум нигаронида мешавад. Қайсари Рум бо шартҳои зиёд, аз
ҷумла духтари худро ба зани Хусрав додан, ба ӯ ёрии моддӣ
ва ҳарбӣ дод:

Чунон дар ҷеши ишқ гашт ӯ шод,
Ки духти хеш Марьямро бад-ӯ дод.
Ду шахро дар забони хусравона,
Фаровон шартҳо шуд дар миёна,
Сипоҳе дод Қайсар бешумораш,
Бар ӯ чун зар муҳайё кард қораш.

Бо ёрии лашкари Рум бо Баҳром ҷангида, дубора ба тах-
ти шоҳӣ нишастани Хусрав мавқеи ӯро дар подшоҳӣ мустаҳ-
кам кунад ҳам, дар ҳатти сюжети ишқу вафо бо Ширин мав-
қеи вайро суст карда, ҳатти сюжети дуишқан Хусравро ба ву-
ҷуд меорад, ки аз он ҳатти сюжети яқишқи қанда шудааст,
вале ин хислат дар амалиёти Ширин нигоҳ дошта мешавад,
ҳар чанд ки ӯро азоб медиҳад. Ин маъниро эпизоди «Ноли-
дани Ширин дар фироқи Хусрав ва зорӣ қардан» тасдиқ ме-
намояд. Ҳамин тавр, инкишофи ҳатти сюжет ба тарафи Марь-
ям баргашта, ҳатти сюжети нав пайдо шуда, муносибат бо
Ширин ба қанор мебарояд. Вафоти Маҳинбону ва бар тахт
нишастан Ширин ба ҷои аммаи худ мавқеи ӯро дар подшоҳӣ
мустаҳкам кунад ҳам, ҳатти аввалии сюжети ишқи Хусраву
Ширинро барқарор намекунад, воқеаро инкишоф не, тафсил
медиҳад, вале ёрӣ намерасонад. Овардани Ширинро аз Марь-
ям дархост қардани Хусрав риштаи қандашудани вафо ва аҳди
онҳоро бастанӣ мешавад, вале саҳт эътироз қардани Марьям
ва розигӣ надодани ӯ:

Ба тоҷи Қайсару тахти шаҳаншаҳ,
Қи гар Ширин бад-ин кишвар кунад раҳ,
Ба қардан бар ниҳам мушқин расанро,
Биевезам зи ҷаврат хештанро.

ба пайванд шудани ҳатти қандашудани сюжет **Монес** меша-
вад. Бо вуҷуди ки пинҳонӣ байни Хусраву Ширин миёнаравӣ

карда истодани Шопур ва таҳқир бошад ҳам, босаброна ишки худро аз Хусрав нақандани Ширин, ҳамчунин дилкашолни Хусрав ба у, аз имконият доштани барқарор шудани ҳатти сюжети саргузашти ишкии онҳо дарак медиҳад ва сюжети як муддат шахшудамондаи онҳоро ба сӯи инкишоф раҳнамун менамояд. Дар ин роҳ Хусравро сарзаниш кардани Ширин, ки ғилаомез асту ниятҳои бад надорад, ҳалал нарасонидааст.

Дар майдони ишқ пайдо шудани ошиқи ҳақиқи Фарҳоди кӯҳкан, мулоқоти ӯ бо Хусрав, шарти Хусрав — қандани кӯҳро қабул кардани вай, мулоқоти ӯ бо Ширин, ҳатти сюжетро ба роҳи дигар — ишқи поки хушбахтона бурдани мешавад, вале Фарҳодро бо макр кушондани Хусрав, ҳатти сюжети аввалро нигоҳ медорад ва вафоти Марҷам онро қави мебардорад, аммо, ҳангоми сафар ба Шаккар ном духтари исфаҳонӣ дил бастанӣ Хусрав ба қанда шудани риштаи ишқи Хусраву Ширин ишорат мекунад ва онро аз инкишоф боз дошта, ҳатти сюжети сеюмро ба вучуд меорад, вале ба тарафи қасри Ширин ба шикор рафтани Хусрав ва аз шикоргоҳ ба қасри Ширин омадани ӯ, аз поёни қаср ба сухани вай ҷавоб додани Ширин ва радду бадали гуфтори онҳо ҳатти сюжети авваларо барқарор кардани мешавад, аммо қасам ёд кардани Ширин, ки ба осонӣ ба Хусрав таслим нахоҳад шуд:

Пас, он гаҳ бар забон овард савганд,
Ба ҳуши зираку чони хирадманд,
Ки бе қобил, агарчи подшоҳӣ,
Зи ман бар ноҳадат қоме, ки хоҳӣ.

ва бо ҳашм аз ӯ дур шудани Хусрав, аз ӯ ба Шопур шикоят кардани вай ҳатти сюжети ишкии онҳоро аз нав қандани мешавад, вале ноустувории Ширин дар ин роҳ пушаймон шудани ӯ аз қардаи худ Ширинро ҳоб дидани Хусрав: омадани вай ба назди Хусрав, маҷлиси ишрат ороستاني онҳо, аз ду тараф суруд хондани мутриби Хусрав (Борбад) ва Ширин (Накисо), аз ҳаймаи худ ба назди Хусрав берун омадани Ширин, ба қасри Хусрав рафтани вай, маҳр фиришодани Хусрав ва аз қасри худ ба Мадоин омадани ӯ риштаи ҳатти сюжети ишкии онҳоро аз нав маҳкам бастан. Авҷи аълои он акди никоҳ бастанӣ Хусрав бо Ширин аст.

Дар бораи адл бо Хусрав сухан гуфтани Ширин, аз Бузургумед савол кардани Хусрав дар бораи моҳияти ҷаҳон, панд пурсидани Ширин аз Бузургумед ва ҷавобҳои ӯ дар бораи чил қисса бо чил нуқта аз рӯи «қалилаву Димна» ба хотимаи некбинонаи сюжети дoston ишорат менамояд, вале Хусравро ба банд гирифтани писараш Ширӯя ва подшоҳ шудани ӯ, кушта шудани Хусрав аз дасти вай, дафни Хусрав ва дар сари қабри у худро куштани Ширин, кушониши (развязкаи) сюжетро ғолиб гардонидаст.

Бо ин муносибат Низомӣ ба сифати хотима дар бораи бевафои «фалаки бемадор» сухан рондааст.

Дар хотимаи дoston чанд эпизоди дигар, мисли заволи подшоҳии Хусрав ва Муҳаммад пайғамбарро хоб дидани ӯ, гуфтор дар мӯъҷизоти пайғамбар, нома фиристондани ӯ ба Хусрав, расидани нома ва беадабӣ кардани вай, шаммае аз мӯъҷизаи пайғамбар, сифати меъроҷи ӯ мебоист пеш аз ба банд гирифта, кушта шудани Хусрав меомад.

Дoston бо ду карат ҳасби ҳол гуфтани Низомӣ ва рафтани ӯ ба назди подшоҳи салҷуқӣ Шамсидин Муҳаммад анҷом ёфтааст.

Персонажҳои асосии дostonи лиро-эпикӣ

Образҳои дoston «Хусраву Ширин» онҳое, ки исмашон номи асар гардидааст. Ғайр аз онҳо, дар дoston персонажҳои дараҷаи дуюму сеюм амал мекунанд. Масалан, ошиқи Ширин Фарҳод, миянарави қаҳрамонҳои асосӣ — Шопури наққош, аммаи Ширин шоҳи Арман — Маҳинбону, шоҳи Рум Қайсар, духтари ӯ — зани Хусрав Марьям, сардори исёнгарон Бахроми Чӯбина, писари падаркуши Хусрав Ширӯя, вазири донои Хусрав Бузургумед, зани дуюми Хусрав Шакари исфаҳонӣ, мутрибон Накесо ва Борбад, канизакон, Муҳаммад пайғамбар, падари Хусрав Хурмуз ва ғ. (марде, ки бо супориши Хусрав боиси худкушии Фарҳод шуд).

Ҳар чанд ки Ширин дар дoston дар ҷои ду-

Образи Ширин юм ва предмети шавқу завқӣ булҳавасонаи Хусрав аст, вале покизагии ахлоқ, фаросат, вафодорӣ ва дигар хислатҳои неки инсонӣ дар ҷои аввал меистад. Бинобар ин ки Ширин аз рӯи хислати ботинӣ ва сифати зоҳирӣ зебост, дар ҷои аввал меистад. Ин сифат ва хислатҳо, пеш аз ҳама, дар эпизоди «Сифати хубӣ ва латофати Ширин» ва дар ҳамаи эпизодҳои, ки дар онҳо Ширин иштирок дорад, бо маҳорати шоирӣ тасвир ёфтааст. Маҳорати адабии шоир дар ин боб ба ҳадде баланд аст, ки ба нуқтаи зебоии қаҳрамони асар тавакқуф намуда, барои тавсифи он чандин воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣ овардааст, ки матни он як ҷаҳон лаззати бадеӣ мебахшад. Масалан:

Маҳ аз хубеш худро ҳол хонда,
Шаб аз ҳолаш китоби фол хонда.
Ҳадиси ӯ ҳазор ошӯби дилбанд,
Лаби ӯ садҳазорон бўсаи канд.

Саргузашти ишқии Ширин аз сурати дилфиреби Хусравро нишон додани Шопур оғоз ёфт. Вай мисли ҳамаи ҷавонон бе фикру андеша дар дидани аввал мафтунӣ шамоили зебои Хусрав гашт:

Чу худбин шуд, ки дорад сурати мох,
Бар он сурат фитодаш чашм оноҳ.

Ба ҳубон гуфт, з-он сурат биёранд,
 Қӣ кардаст он рақам, пинҳон надоранд.
 Биёварданд сурат пеши дилбанд,
 Бар он сурат фуру шуд соате чанд.
 Ба ҳар дидоре аз вай маст мешуд,
 Ба ҳар чоме, ки хӯрд, аз даст мешуд,
 Чу медид аз ҳавас мешуд дилаш суст,
 Чу мекарданд пинҳон, боз мечуст.

Ҳар чанд ки мафтунӣ ӯ аз назари аввал пайдо шуд, вале дар айни мафтунӣ лаҳзае дудила ҳам мешуд, ки ҳолати руҳияи одами реал аст:

На дил меод аз ӯ дил баргирифтанд,
 Намешоисташ андар бар гирифтанд.

Канизакон барои он ки Ширин гирифтори сурат нашавад, сурат ва таъсири онро кори деу пари ва афсуни он маънидод карда, онро пинҳон доштанд ва манзили айшу нуши худро таъбир доданд. Аммо ҳангоми айшу баъзи канизакон Шопур сурати дигаре кашид ва он сурат ба назари Ширин тофт, зеро дар лавҳи хотираш саҳт нақш баста буд:

Дигар бора чу Ширин чашм бар кард,
 Дар он тимсоли рӯхонӣ назар кард.
 Ба парвоз андар омад мурғи чонаш,
 Фуру баст аз суҳан гуфтан забонаш,
 Ба сарве з-он сиксарвон бифармуд,
 Ки он сурат биёвар назди ман зуд.

Бори дуюм ҳам духтарон суратро пинҳон карданд ва таъбирӣ манзил намуданд, аммо Шопур бори сеюм низ ҳамон суратро нишон дода, Ширинро тамоман бекарор кард:

Дигар раҳ дид чашми меҳрубонаш,
 Дар он сурат, ки буд оромӣ чонаш.

Сурат нишондиҳии Шопур Ширинро тадриҷан тамоман мафтун карда, ҳолати руҳияи ӯро ба дараҷае расонд, ки қор аз найранг тасаввур кардани сурат ба ҷиддӣ фаҳмидани ин ҳолат гузашт:

Шигифте монд аз он найрангбозӣ,
 Гузашт андешаи қораш зи бозӣ.

Ҳолати психологӣ Ширин тадриҷан инкишоф ёфта, ҳудаш ба ҷустуҷӯи тимсол ё ки сурат даромада, бо канизакон ҳашмигона суҳан рондааст.

Дили саргаштаро дунбол бардошт,
 Ба пой худ шуд, аз тимсол бардошт.
 Чунон шуд дар суҳан носоз гуфтан,
 Қ-аз он гуфтан нашоёд боз гуфтан.

Ин ҳол канзаконро водор кард, ки фаҳманд, ки вазъияти
Ширин бебозгашт ва он кор (сурат нишон додан) кори чину
парӣ нест. Бинобар ин, ба тараддудӣ ёфтани сурат афтодаанд
ва хостанд ба шоҳдӯхтари худ ёрӣ диҳанд:

Видонистанд, к-он кори парӣ нест,
Аҷаб корест, кори сарсарӣ нест.

Авҷи аълоӣ чараёни ошиқшавии Ширин ба дараҷае расид, ки
вазъияти худро ба ҳаман канзакон маълум кард, пинҳон дош-
тани онро ноҷониз шуморид ва фармуд, ки ҳар кӣ аз ин сурат
огоҳ бошад бигӯяд:

Бад-он бутпайкарон гуфт он дилором,
К-аз ин пайкар шудам беҳебу ором.
Биё, то ин ҳадис аз кас напушем.
Бар ин тимсоли нӯшин бода нӯшем.
Якero з-он бутон биншонд бар роҳ,
Ки ҳар шахсе, ки бинӣ бар гузароҳ,
Назар кун, то дар ин саҳро чӣ чӯяд
В-аз ин сурат бипурсам, то чӣ гӯяд.

Ҳамин тавр, чараёни ошиқ шудани Ширин ба Хусрав аз рӯи
сурат аз дидани аввал сар шуда бошад ҳам, тадриҷан бебоз-
гашт инкишоф ёфта, дар нақли Шопур аз хубиҳои Хусрав ва
ба таври қатъӣ ошиқ шудани ӯ хотима ёфта, минбаъд қави-
тар гардидааст:

Бари Шопур шуд бесабру сомон,
Ба қомат чун снхӣ сарви хиромон.
Ҳарифи чинс диду хона холи,
Табакпӯш аз табак бардошт холи
Ки эй кӯҳбад, ба ҳаққи кирдугорат.
Ки эмин кун маро дар зинҳорат,
Ба ҳукми он ки бас шӯридакорам,
Чу кори худ дили шӯрида дорам.
Дар ин сурат бад-он сон меҳр бастам,
Ки гӯй: рузу шаб суратпрастам.

Ширин аз дидани сурат ва тавсифоти Шопур ғойбона ба да-
раҷае мафтунӣ Хусрав шуд, ки бе маслиҳати аммаи Маҳин-
бону ва дигарон, сабукрӯҳона ва бекаророна аз шикоргоҳ ба
асти Шопур савор шуда, ба тарафи Хусрав меравад. Дар ин
гуфтор сабукирдории ӯ зоҳир гаштааст. Дар роҳ дар чаҳмаи
ғул кардаан акси Хусравро дидани Ширин, ба шаҳри Мадон
ин ба манзили Хусрав омадани ӯ, дар он ҷо ба вай қаср тари-
б додани падари Хусрав, ду бор ба талаби Ширин рафтани
Шопур, аввалин мулоқоти ошиқон муносибатҳои ошиқонаи
Ширину Хусравро инкишоф медиҳад ва қавӣ мегардонад. Ав-
валин монеаҳое, ки пеши роҳи ҳаёлотии инқили Ширинро ги-

рифтан метавонист, панди Махинбону буд, ки вай дар муносибатҳои Хусраву Ширин ба маъшуқагӣ не, ба занӣ розӣ хоҳад шуд:

Ту худ донӣ, ки вақти сарфарози,
Заношӯй беҳ аст аз ишқбозӣ.

ба ин шарт розӣ шуда, қасам ёд кардани Ширин:

Чу Ширин гӯш кард ин панди чун нӯш,
Ниҳод он пандро чун ҳалқа дар гӯш.
Ба ҳафт авранги равшанӣ хӯрд савганд,
Ба равшанномаи гетӣ худованд,
Ки гар хун гириям аз ишқи ҷамолаш,
Нахоҳам, шуд, магар ҷуфти ҳалолаш.

Ин монеаро барҳам дода, риштаи ишқу ошиқонро мустаҳкам менамояд ва ўро ҳамчун духтари боадаби гӯшкардаи панди бузургон, дар роҳи ишқ на аз рӯи булҳавасӣ, балки ҳаёти оилавӣ назаркунанда қаламдод кардааст.

Дар майдони гӯйбозӣ бо Хусрав мусобиқа кардани Ширин ўро на ҳамчун духтари беҳунари таннози дарбор, балки ҳамчун духтари асилзода, вале боҳунари ба мардон сарбасарзанандаро тасвир кардааст:

Ба Ширин гуфт: Хой, то рахш тозем,
Дар ин майдон замоне гӯй бозем.
Зи як сӯ Моҳ буду ахтаронаш,
Зи дигар сӯ шаҳу фармонравонаш.
Ғаҳе Хуршед гӯ бурдиву ғаҳ Моҳ,
Ғаҳе Ширин гарав бурдиву ғаҳ шӯх.
Малик з-он модашерони шикорӣ,
Шитифтӣ монда дар ҷобуксаворӣ.

Ширин на танҳо дар шикор ва гӯю ҷавгонбозӣ, дар сӯҳбат, муошират ва базм низ зебо ва сарбаланд буд. Вай ин лаёқати худро дар эпизоди «Нишастани Хусраву Ширин дар фасли баҳорон», мукотиба, саволу ҷавоб ва ғайра баръало нишон додааст.

Ширин дар бозиҳои гуногун ва баъзе айшгуишрат озодаи иштирок кунад ҳам, рафтори булҳавасона надошт, ба комгирӣ ва комдиҳӣ шаҳвонӣ таъҷил ва худро фаромӯш намекард, вай ин гуна рафторро, ки аз ҷониби Хусрав булҳавасона зоҳир мешуд, пастии ахлоқ мешуморид ва аз рӯи қасаме, ки ба аммааш ёд карда буд, танҳо баъд аз акди заношӯй имконпазир медонист. Аз ин рӯ, вай ба итоби Хусрав, ки бо нияти комгирӣ ба Ширин мекард, бо вучуди тақозои коми дил доштан, ҷавобҳои ақлона, зиракона ва аз рӯи одоб меод:

Наям чандон шигарф андар саворӣ,
Ки орам пой дар зерини шикоре.

Агар нозе кунам максудам он аст,
 Ки дар гармй шакар хӯрдан зиён аст.
 Сараш гар саркаширо раҳнамун буд,
 Тақозои дилаш, ёраб, ки чун буд.
 Ба сад чон арзад он соат, ки чонон
 Нахоҳам гӯяду хоҳад ба сад чон.
 Гар аз бозори ишк андоза гирам,
 Ба ту ҳар дам нишоти тоза гирам.
 Чаҳон нима зи баҳри шодкомист,
 Дипар нима зи баҳри неқномист.
 Ҳамон беҳтар, ки аз худ шарм дорем,
 Бад-ин шарм аз худо озарм дорем.
 Зан афкандан набошад мардомӣ,
 Худайфкан бош, агар марди тамомӣ.

Ширин ба Хусрав маслиҳат медиҳад, ки бо лавзатҳои ав-
 валии муошнка қаноат кунад:

Ман он шириндарахти обдорам,
 Ки ҳам ҳаҷзову ҳам ҳаллоб дорам.
 Нахуст аз ман қаноат кун ба ҳаллоб,
 Ки ҳалво ҳам ту хоҳӣ хӯрд, маштоб.
 Ба сабуре метавон коме харидан,
 Ба оромӣ дилороме харидан.

Лаҳзаи муҳими рафтори окилонаи Ширин бар ҳилофи ҳис-
 лати Хусрав дар он аст, ки бо вучуди ҷавонӣ аввал бо кори
 давлат машғул шудан, кишварро аз дасти душман озод кар-
 дан, баъд бо ишқбозӣ саргарм шуданро ба миён гузошта, шарт
 монд ва Хусравро ба амалиёти ҷиддӣ раҳнамун сохт:

Ту мулки подшоҳиро ба даст ор,
 Ки ман бошам, агар давлат бувад ёр.
 Чаҳон бар насли ту мулки қадим аст
 Ба дасти дигарон Исо азим аст.
 Ҷавонӣ дориву шериву шохӣ,
 Талаб кун бо сари соҳибкулоҳӣ.
 Яке низ ар бувад дасте намоям,
 Ва гар не, дар дуо дасте кушоям.

Аз ин гуфтаҳо азми қавии давлатдорӣ ва масъалаҳои сиё-
 сии замонро хуб фаҳмидани Ширин, ба корҳо саҳланкорӣ
 надоштани ӯ ғамздор гаштааст.

Ширин дар кори ишқу давлат рафтори ҷиддӣ дошта бошад
 ҳам, олами ботинии худ — ҳиссиёти ошиқонаашро фаромӯш
 накардааст. Аз ин ҷост, ки баъд аз ба Рум рафтани Хусрав,
 ки ҳудаш водор карда буд, аз ҷудои менолад:

Ки чун Ширин зи Хусрав боз пас монд.
 Дилаш дар банду чонаш дар ҳавас монд.
 Ба сояи гусфанде кушта бар чой,
 Фурудафтода мезад даст бар пой.
 Кушода риштаи гавҳар зи дида,
 Мижа чун ришта бар гавҳар кашида.
 Гаҳе бо бахт гуфтӣ: эй ситамкор,
 Накардӣ, то туй, з-ин хубтар кор.
 Дили Бону мувофиқ шуд дар ин кор,
 Насиҳат кард, пандаш дод бисёр.
 Аз ин дар низ Шопури хирадманд,
 Бакор овард бо ӯ нуктае чанд.
 Дилашро дар сабури банд карданд,
 Ба ёди Хусраваш дилбанд карданд.

Дар эпизоди «Нолидани Ширин дар фироқи Маҳинбону ва зори кардани ӯ» ҳамчун духтари сӯғворӣ дар мотами амман худ нолидааст, ки дар он ҳиссиёти умуминсонии вай намудор аст. Баъд аз ин воқеа, ки Ширин ба тахти шоҳӣ нишастааст, мувофиқи идеали шоир ҳамчун подшоҳӣ одил қаламдод шудааст:

Чу бар Ширин муқаррар гашт шоҳӣ,
 Фурӯғи мулк шуд аз маҳ ба моҳӣ.
 Ба инсофаш вилоят шод гаштанд,
 Ҳама зиндониён озод гаштанд.
 Зи маъзумони олам ҷавр бардошт,
 Ҳама оини ҷавр аз давр бардошт.
 Зи ҳар дарвозае бардошт боче,
 Нахуст аз ҳеҷ деҳқоне хироҷе.
 Раият ҳар чӣ буд аз дуру пайванд,
 Ба дину доди ӯ хӯрданд савганд.
 Фарохӣ дар ҷаҳон чандон асар кард,
 Ки як дона ғалла сад бештар кард.

Баъд аз ин Ширин бо Хусрав дар подшоҳӣ баробарҳукук аст, вале ҳамчун ошиқе маъшуқ муносибати ошиқона ва ҳукуки дилбарӣ дорад, ки дорой як силсила талабҳо мебошад. Вай ба талаби Хусрав, ки меҳодад лангони бо Ширин муошиқа карда гардад, ба воситаи миянаргизи ӯ Шопур ҷавобҳои қатъӣ дод, ки дар он сабукандешии ҳарду мард ва ба зан бо назари булҳавасона нигоҳ кардани онҳо саҳт сарзаниш шудааст:

Ба тундӣ барзад овозе ба Шопур,
 Ки аз худ шармдор, эй аз худо дур,
 Магӯ чандин, ки мағзамо бирӯфтӣ,
 Қифоят кун, тамом аст он чӣ гуфтӣ.
 На ҳар ҳар гавҳар, ки пеш ояд, тавон суфт,
 На ҳар чӣ бар забон ояд, тавон гуфт.

Наёнд ҳеч з-инсофи ту ёдам,
 Ба беинсофият инсоф додам.
 Қародӣ чун кашам? Гавҳарнаҷодам,
 Нахонда чун равам? Охир на бодам.
 Тарозуро ду сар бошад, на яксар,
 Яке ҷав дар ҳисоб ояд, яке зар.
 Тарозуе, ки моро дод Хусрав,
 Яке сар дораду он чиз пурҷав.
 Наяфтад он рафиқи бевафоро,
 Ки бифристад саломи хушк морю.
 Ман инак зинда! бо ӯ, ёри дигар,
 Зи меҳр ашғехта бозори дигар.
 Гирифтам, сагсифат гардидам охир,
 Ба пири саг напарваридам, охир.
 Чӣ гуна рост ояд раҳзанеро,
 Ки резад обрӯи чун манеро.
 Фарас бо ман чунон дар ҷанг рондаст,
 Ки ҷон ошӣ лаҳте намондаст.

Шоир дар тасвири психологиче олами ботинии Ширин ба масъалаҳои зиёде қалам рондааст: Ӯ гоҳ худро сарзаниш мекунад, ки чаро ба чунин хатое роҳ дод, ки бойи хори ӯ шуд: гоҳо ба Шопур қаробхон дуғомез меғуфт, ки вай аз Хусрав ва давлати ӯ наметарсад:

Агар Хусрав на Қайхусрав бувад шоҳ,
 Набояд карданаш сарпанча бо моҳ.

гоҳе аз бевафои ӯ саҳт нафрат мекунад:

Чу васлаш нест, аз ҳичрон чӣ пурсам,
 Таъне то зинда, аз зиндон чӣ тарсам.

Баъзан аз сӯзиши рашик худро ба Марьям муқобил меғузорад:

Гар уро даъвии соҳибкулоҳист,
 Маро низ аз қасаб сарбанди шоҳист.

Боре ҳамчун шахси оқиз бадбахтиҳои худро аз тақдир доништа, Хусравро ба худо ҳавола мекунад:

Ба нафринаш нағӯям ҳайру шарр ҳеч,
 Худовандо, ту медонӣ, дигар ҳеч.
 Чу бояд кардан андар дастӣ тақдир,
 Ҷағал дар паҳлӯ овезад, чӣ тадбир.

Бо вучуди ин, ба гуфтаҳои Хусрав нафрат баён карда, аз вай бевоз будани худро арз намудааст:

Ки гар шаҳ гӯяд: ӯро дӯст дорам,
 Бигӯ, к-ин ишва н-ояд ар шуморам.

Дили ман хаст аз ин бозор безор,
Қасам хоҳи бидод ўро ба дидор,
Чу бахти хуфта ёриро нашой,
Чу даврон созгори ро нашой.

Ширин аз рафтори Хусрав саҳт ғамгин ва таҳқир шуда бо-
шад ҳам, бо ҳаели Хусрав не, бо лавзати ишқи аввал бо азо-
би рӯҳи зиндаги дорад, бо вучуди пайдо шудани ошики хақи-
қи Фарҳод, ки тайёр аст барои ў чун диҳад, худро гум на-
мекунад, бо вучуди ўро дӯст доштан ва эҳтиром кардан ба вай
дил намедиҳад. Ба тамошои кори Фарҳоди кӯҳкан рафтани ў
ва дар вафоти вай зор-зор гирия кардани ў хусни тавачҷӯхи
ба Фарҳод доштан вайро ифода кардааст:

Дили Ширин ба дард омад зи доғаш,
Ки мурғи нозанин гум шуд зи боғаш.
Бар он озорсари чӯйбори,
Басе бигрист чун абри баҳори.
Ҷаҳонро сӯхт аз фаръед кардан,
Ба зорӣ дустонро ёд кардан.

Ба мотами Фарҳод азо доштани Ширин дараҷаи баланди ҳис-
си инсонии уро, ки ба муқобили Хусрави одамқуш аст, нишон
медиҳад. Аммо аз шунидани марги Марьям ҳамчун зани
рашқдор хурсанд шудани ў ва ба хотири Хусрав бо замонасо-
зӣ мотам гирифтани вай қадри инсонии уро паст мекунад:

Ба назъе шодмон шуд аз ҳалокаш,
Ки рафт аз рашк бурдан чони покаш.
Зи баҳри хотири Хусрав яке моҳ,
Зи шодӣ кард дастӣ хеш кӯтоҳ.
Пас аз соле, ки нуш аз неш бархост,
Ҷаҳонро он ғубор аз пеш бархост,
Дилаш тухми ҳавас фармуд киштан,
Ҷавоби номаи Хусрав наззиштан.

Ширин дар номаи худ ба Хусрав ўро аз марги Марьям тасал-
ло дода, дар зимни он аз марги ў қаноатмандӣ ҳосил намуда,
шоҳро ба бепарвой, ғам нахурдан ва ба айшу нӯш тақлиф кар-
дааст, ки низ дар шаъни зани боақл сазовор нест:

Наранҷ, эй шоҳи нозукдил бад-ин ранҷ,
Ки ғанҷ аст, он санам, дар хок беҳ ғанҷ.
Махӯр ғам, қодамӣ ғам баъ натобад,
Чу ғам гуфтӣ, замин ҳам бар натобад.
Ба май биншин, ба мижгон хун чи резӣ,
Ғамат хезад дигар аз ғам нахезӣ.

Дар эпизодҳое, ки Хусрав Шопурро аз назди Ширин даъ-
ват карда, уро танҳо мондааст, вай аз беморӣ нолида, муно-
ҷот кардааст, азоби рӯҳии ў ҳамчун инсони оқиз акс ёфтааст,

ӯро аз худ гум кардааст, аз ғам ба олами ҳиссиёти маъюсӣ бурдааст. Ин ҳиссиёти Ширин дар лавҳи шаби торикӣ мудҳиш тасвир ёфтааст, образи одами азияро акс кунонидааст.

Дили Ширин дар он шаб хира монда,
Чароғаш чун дили шаб тира монда.
Шаби имшаб ҷавонмардӣ биёмӯз,
Маъро ё зуд куш ё худ шав рӯз.

Аз рӯи тасвир муноҷот ва нолаҳои зори Ширин ба даргоҳи қозиюлҳочот чунин аст:

Мани ранҷуру бегоат, иёрам,
Мадеҳ ранҷе, ки ман тоқат надорам.
Ба инъоми худам дил хуш кун аз ёр,
Ки инъоми ту бар ман ҳаст бисёр.
Чу хоҳиш кард, ё раб, аз дили пок,
Чу оби чашми худ ғалтид бар хок.
Фарохӣ додаш эзид аз дили танг,
Қалидашро баровард охани санг.

Илтемосу илтиҷоҳои ӯ бо ёрии худо ба дили Хусрав таъсир кард:

Ниёиш дид дили Хусрав асар кард,
Дилаш ҳамчун шакар зеру забар кард.

Вазъияти Ширин (подшоҳ бошад ҳам) баъд аз як силсила рафтори бевафой ва дағалии Хусрав ба ҳолати зане монанд аст, ки аз саҳтгириҳои домоди дурушту бепарво баъд аз овозаи ошиқона маъшуқӣ тарсонҷак шудааст, ки мабодо домод пушаймон шуда, ӯ дар даҳони мардум ғайб шуда монад. Бинобар ин, аз омадани Хусрав аз шикоргоҳ ба қасри худ дасту по хӯрда, дар ташвишу тараддуд монда, кушиш мекард, ки ин дафъа шикор аз даст наравад, то ки дигар гирифтори ғаму андӯҳи ӯ нагардад. Аммо ин ҷо лаҳзаи тазоди ҳам буд, ки вай ӯро якбора беқаҳру ноз қабул карда наметавонист, зеро боиси хорӣ ва беиззатии нафси вай мешуд:

Ба дил гуфто, ки мондам зору бемор,
Чӣ созам чораи дармони ин кср.
Ки гар нагзорам акнун дар висоқаш,
Надорам тоқати заҳми фироқаш.
Вагар лаҳте зи тунди ром гардам,
Чу Виса дар ҷаҳон бадном гардам.
Бидушам, то хато пӯшида бошам,
Чу наъвонам зи ман кӯшида бошам.

Бо вучуди ин, каме омиҳӣ карда, ҳудро аз даст надода, қарор дод, ки Хусравро дар беруни қаср дар ҷои таъиншуда шиконда, ҳудаш аз болои қаср гуфтугу кунад. Дар ин тасвири

ба ҳам муқобил шоир тавонистааст, ки зиддияти ботийӣ ва психологӣи Ширинро ҳамчун зан ва ҳамчун шоҳ моҳирона ба қалам диҳад.

Меҳмоннавозии Ширинро бо миннатдорӣ, вале ба қаср рӯҳ надодани ӯро бо тааҷҷуб ва нисрозигӣ қайд кардани Хусрав Ширинро даступо гӯм накунонд, ӯ оқилона ва дурандеёна ҷавобҳои бомантиқ ва дар айни замон сарзанишкорона ҷобаста ба булҳавасиҳои Хусрав дар ҳаққи Шакарӣ исфаҳони дода, дар бобати марди бегона, булҳавас ва ширамаст эҳтиёткор будани заону духтаронро далел овард, ки рафтори ақлона буд:

Чавобаш дод сарви лаларӯҳсор,
Ки боқӣ монд давлат бо ҷаҳондор.
Маъзан таъна, ки бар боло задӣ тахт,
Канизони тӯро боло бувад рахт.
Алам гаштам ба ту дар меҳрубонӣ.
Алам болои сар беҳтар, ту донӣ.
Дигар гуфтӣ, ки «он, к-арҷманданд».
Чунин бар рӯи меҳмон дар набандад.
На меҳмонӣ, ту эй бози шикорӣ,
Тамаъдорӣ ба кабки кӯҳсорӣ.
Ҳадиси он ки дар бастам, раво буд,
Ки сармаст омадан пешам хато буд.
Чу ман хилватнишини бешам, ту маҳмур,
Зи тӯҳматҳои мардум кай бувад дур.
Маро бурдан ба маҳди Хусравонӣ,
Шабистонро ба ман гардон навоин.
Чу ман ширинсаворе зин наярзад,
Арӯсе чун Шакар кобин наярзад.
Ту меҳроӣ магар, к-аз роҳи дастон
Ба нуқлсам хӯрӣ чун нуқли мастон.
Ба даст ори маро чун одилон шаст,
Чу гул бӯе кунӣ, андозӣ аз даст.
Мақун пардадорӣ дар маҳди шоҳон,
Тӯро он беҳ, ки гардӣ дар Сипоҳон.
Маъзан шамшер бар Ширини маълум,
Тӯро он беҳ ки бурдӣ найза дар Рум.
Ту Шакарро тавонӣ кард ин шӯр,
На бо Ширин, ки бо Шакар кунад зӯр.
Ду дилбар доштан аз якдилӣ нест,
Ду дин будан ба ҷуз беҳосилӣ нест.
Қадамин соат аз ман ёд кардӣ?
Қадамин рӯзам аз худ шод кардӣ?
Ту соғар мезадӣ бо дӯстон шод,
Қалам Шопур мезад, теша Фарҳод.

Дар саволу ҷавобе, ки Хусраву Ширин аз поёну бомон қаср мекарданд, ҳислатҳои неки боғамкинӣ ва оқилолӣи Ширин на-

мудор шудааст, ки дар ишк ҳам боматонат ва фидокор буда-
ми ў хувайдоист:

Ниёз орад касе к-у ишқбоз аст,
Ки ишк, аз бениёзон бениёз аст.
Насозад ошиқӣ бо сарфарози,
Ки бозӣ бар натобад ишқбози.

Вай Хусравро сарзаниш кардааст, ки ба ишқбозӣ аз рӯи дав-
латдорию зурӣ рафтор кардан меҳаҳад:

Ҳанӯзам нозу давлат менамоям,
Ҳанӯз аз роҳи чабборӣ дароям.

Уро дар бевафой сарзаниш мекунад:

На ҳаргиз дар дилам ҷое накардӣ,
Чу дилдорон мадорое накарди.

Вай ба Хусрав эътироз менамояд, ки ўро бандан бандатон кар-
да мондааст:

Чаро бошад, ки чун ман сарви озад,
Чуиун дар банди ҳар ғам монда ношоҳд?

Ў қадри зебӣ ва маъшуқагии худро медонад:

Чаҳоне ноз дорам, сад чаҳон Шарм,
Даре дар хашм дорам, сад дил озарм.
Лаби лаълам ҳамон шаккарфишон аст,
Сари зулфам ҳамон домн касон аст.

Вай худро аз рӯи киноя лоиқи Хусрав нашуморида, ўро даъват
менамояд, ки ба худ ёри мувофиқ гирад:

Ту ро мисли ту бошад сарбаланде,
Чӣ хоҳӣ ту зи чун ман мустамаде?

зеро ишқи ў ишқи маҷозист, на ҳақиқӣ:

Ту шоҳӣ, раъв, ки шаҳро ишқбозӣ,
Такаллуф кардани бошад маҷозӣ.

Вай дар охир аз рӯи фаҳр ва виқор қасам ёд кард, ки бе ко-
бин, яъне бе маҳру никоҳ ризой нахоҳад дод:

Пас он гаҳ бар забон овард сазганд,
Ба ҳушӣ зираку чонӣ хирадмағд...
Ки бекобин агарчи подшоҳӣ,
Зи ман барнаоядат коме, ки хоҳӣ.

Чунон ки дида мешавад, эпизоди аз ҷудои Хусрав ноли-
дан ва барои ба мақсад расидан ба Худо муноҷот кардани Ши-
рин ба ҷавобҳое, ки ба Хусрав ба ҷои худмада додааст, зид

мебошад. Дар ин тасвир олами амиқии психологӣи қаҳрамон ва эҷидиятҳои ҳиссиёти ботинии ӯ, нозивай ва аз аҷзи ошӣк, истифода кардани ӯ, барои камбудии сарзаниш кардан ва ғ. ақс ёфтааст. Аммо чунин рафтор ба Хусрав, ки шахси мағрур аст, ҳаф дорад — мумкин аст, ки уро дубора гӯм кунад. Ба ин маънӣ шоир ишорат ҳам кардааст:

Ба ин тундӣ зи Хусрав рӯй бартофт,
Зи даст афшонд ганҷеро, ки дарёфт.

Аз паси ин ишора сӯадани эпизоди «Хашм гирифтани Хусрав ва рафтан аз пеши Ширин» ва «Пушаймон шудани Ширин аз Хусрави Парвиз» ин маъниро тасдиқ менамояд.

Аз саҳтгирӣ ба Хусрав пушаймон шудани Ширин сустии сабру тоқати занонаи ӯ маълум гардидааст:

Чу аз бетоқатӣ шӯридадил гашт,
В-аз он густохӯиҳо хичил гашт.

Бесарупо шитобан аз паи Хусрав рафтан:

Ба онни гулсмон роҳ бардошт,
Паи Шабдези Шаҳаншоҳ бардошт.
Ҳамешуд то ба лашкарҳои Хусрав,
Чанибат ронд то даргоҳи Хусрав.

қадрӯ иззати нафси уро паст кардааст, вале азбаски Хусрав бо вучуди хашм гирифтани аз вай дил нақанда, уро дар хоб дида буд, вайро хуш қабул кард ва қардӯ маҷлиси ишрат оростанд, гӯборҳо аз байн бардошта шуд. Муносибатҳои минбаъдаи онҳо навозишу дилбарии зебоии Ширин аз мусобиқаи мутрибон аз забони Нақсо бо суруд ва мусиқӣ ифода ёфтааст. Баъд аз ин бо созиш инкишоф ёфтани муносибатҳои мусабати Ширин ва Хусрав, ки ақлан тамоман вайрон нашуда буд, аз рафтани Ширин ба қасри Хусрав, онро қобил фирисодани ӯ ба Ширин, ақд: нақҳи онҳо ин маъниро тасдиқ менамояд. Сухан гуфтани Ширин ба Хусрав аз ақд» ҳислатҳои халқпарварӣ ва инсондӯстии уро нишон медиҳад.

Ба инкишофи муносибатҳои онҳо Хусравро кушта, ба Ширин изҳори меҳр кардани Ширин, худро дар болои ҳасади Хусрав куштани Ширин ҳалал расонд, вале дар роҳи ишқи пок устувор будани вай ақлоқи шоирони уро тасдиқ кард ва шоир ҳамин тавр дар роҳи ишқ қурбон шуданро тавсиф кардааст:

Зиҳи Ширину ширин мурдани ӯ,
Зиҳи қон додану қон бурдани ӯ.
Чуниң, вочиб буд дар ишқ мурдан,
Ба қонон қон чунин бояд супурдан.

Образи Ширин, қатъиназар аз лаҳзаҳои суст ва тавод, образи пурра ва барҷастаи мусабат аст. Ин образ симони равшан

ни духтаронест, ки аз дили соф бо як дидан аз руи хаваси чавонӣ ба касе дил мебанданд, ки лонки онҳо нест ва дар амал касеро мебинанд, ки дар аввал надидаанд, бо орзуи ҳавас ва ҳаёлиҳои ширини аввали худ зиндаги мекунанд, бадбахт мешавад, қурбони орзуҳои худ мегарданд. Ширин образи ошику маъшукан якишқа аст, вай надоништа дили худро ба чавони ба худ нолоиқ додааст, бинобар ин, дар назари хонанда хира, камак ва булҳавас ҳам метобад, вале аз ишқи азвали худ баргашта наметавонад дар дили ӯ барои дигарон ҷой нест, қурбони хатоҳои худ мешавад ва дар ин роҳ аз Хусрав таҳқиқро мебинад. Сабаби ошики ҳақиқӣ Фарҳодро дӯст доштану эҳтиром кардани ӯ, вале вайро қабул накардани Ширин низ дари ҳамин аст. Бинобар ин, ӯро ба саҳтгирӣ ба Фарҳод айбдор кардан дуруст нест, зеро дари дили ӯ барои вай ҷой нест. Бинобар ин, ӯ марги худқурбонкунандаи Фарҳодро дида истода, ба вай ёрие дода наметавонад. Агар ӯ ишқи Фарҳодро қабул мекард, шояд хушбахт мешуд, вале номин дуишқаро мебардешт. Ӯ аз ин ҷикат пӯк ва зебост. Аз ҳамин сабаб буд, ки тақлифи шахвонӣ ва булҳавасонаи Ширӯро низ қабул накарда, худро бар сари ҷасади Хусрав кушт.

У ҳамчун подшоҳи одил, ҳамчун зан зебо ва беайб буда идеали шоир мебошад.

Образи Хусрав

Ҳамчун қаҳрамони асар зоҳиран мусбат тобад ҳам, дар ақсарияти мавридҳо манфист. Вай ҳамчун шоҳзода беайбу нуқсон тарбия ёфта:

Дили равшан ба таълимаш барафрӯхт,
В-аз ӯ биъёр Ҳимматҳо даромӯхт.
Ба андак умр шуд даръёдаруне,
Ба ҳар-дар фан, ки гуфти, зифунуне,

дар шахр ба адолатшиорӣ нидо карда бошад ҳам:

Мунодӣ доданаи фармуд дар шахр,
Ки вай он кас, ки ӯ бар кас кунад қаҳр.
Агар аспе чарад дар киштзоре,
В-агар ғаспе давад дар мевазоре
В-агар нах руи номаҳрам бубинад,
В-агар дар хона бо аврат нишинад,
Сиёсатро зи ман бошад сазовор,
Бад-ин савганидхое хӯрд бисёр.

дар аввалин қадами мустақилонаи худ дар зиндагии падараш дар ҳангоми шикор айшу мастӣ карда, аспаш киштзори деҳқонро поймол, ғулмонаш мевай боғи онро нопурсиш канда, худаш аз дарвеше ҷой гирифта, базм ороштааст. Хабар ин зулм ба гуши Хурмуз расида фармуд, ки пой аспашро шикаранд, ба деҳқон, ғулмонашро ба бонбон, асбоби маишат ва раҳташро ба дарвеш супранд ва худашро танбеҳ кунанд:

Сиёсат бин, ки меканданд аз пеш,
На бо бегона, бо дурдонаи хеш.

Аз ин тасвирҳо маълум мешавад, ки ӯ аз қадами нахуст рафтори манфӣ аз худ зоҳир кардааст. Дуруст аст, ки вай аз қардан худ пушаймон шуда, тавба кард ва дар ин қор шоир аз тасвири психологи истифода бурдааст:

Чу Хусрав дид, к-он хори бар ӯ рафт,
Ба қори хештан лахте фуру рафт.
Ба сар барзад ба дасти хештан даст
В-аз он ғам соате аз пой биншаст.
Магар шоҳ он шафоат дарпазирад,
Гуноҳи рафтаро дар бар нагирад.

Падараш Хурмуз гуноҳи ӯро бахшида, ба худ валиаҳд таъин кард. Шоир дар бораи дар оянда одил шудани ӯ пешаки ва қарзакӣ суҳан рондааст, ки панд ба вай аст:

Ба дил гуфт: Ин писар фархун дарояст,
Ба дониш он ки аз фарри худояст,
Рухаш симон адл аз дур меод,
Ҷаҳондорӣ зи рӯяш нур меод.

Бобояш Нӯшервонро хоб дидани Хусрав ва аз он қор танбеҳи падараш зиён надидани ӯро таъкид намудани вай ишора бар он аст, ки ӯ ба оянда тахту тоҷи худ итминони тамои дорад.

Воқеаи дар роҳи сафари Арман (беиҷозати падар) дар бари чашмаи мисли пари духтареро дидан, ғоиб шудани ӯ, аз дилу қон вайро дӯст доштани Хусрав гувоҳи медиҳад, ки ӯ Ширинро абадӣ дӯст медорад. Дар мулки падар сайру гашт қардан, ба меҳмони Маҳинбону расидан, ба айшу ишрат гашту гузор қардани ӯ аз бепарвоии вай дар зиндагӣ дарак медиҳад. Вай баъд аз вафоти падар бар тахт нишаст, вале Ширинро фаромӯш намекард, аммо мисли Фарҳод ҳамаро барои Ширин қурбон намекард, ӯ ҳам Ширину ҳам давлатро ба даст гирифта, маишат, қомронӣ ва давлатдорӣ қардани аст:

Дилаш гар чи ба Ширин мубтало буд,
Ба таржи мамлакат гуфти хато буд.
Зи як сӯ мамлакат бар қор меод,
Зи дигар сӯ назар бар ёр меод.

Хусрав дар аввали подшоҳиаш бо адлпарварӣ машғул шуда бошад ҳам:

Зи бас, к-афтодагонро дод меод,
Ҷаҳонро адли Нӯшервон шуд аз ёд.

аммо дере натузашта, ҳамаро фаромӯш қарда, ба айшу ишрату шикор дода шудааст:

Чу аз шуғли вилоят боз пардохт,
Дигар бора ба нӯшу ноз пардохт.
Шикору айш кардӣ шому шабгир,
Набуди як замон бечому нахҷир.

Хусрав дар хангоми айшу нӯш ва ҳавову ҳавас аз Ширин ёд меоварад:

Чу ғолиб шуд ҳавои дилситонаш,
Бипурсид аз рақибон достонаш.

Хусрав дар давлатдорӣ бепарво ва белаёқат тасвир ёфтааст. Хуруҷи тоҷхоҳе ва тўхматчию ифвогаре мисли Баҳроми Чубина, ўро бардурўғ «падаркуш» эълон карда буд (гўё чашми падарашо кўр кардааст):

Ба ҳар кас номое пӯшида бинвишт,
Парешон кард нақши хуб дар зишт.
К-аз ин кўдак ҷаҳордорӣ наёяд,
Падаркуш тоҷи шоҳиро нашояд.

ва мардумро бар зидди вай ҳезондани ў:

Ба тадбири чунон он шери кинҳоҳ,
Раиятро бурун овард бар шоҳ.

кифоя буд, то ки бахт аз вай баргардад:

Шаҳаншаҳ бахтро саргашта медид,
Раиятро зи худ баргашта медид.

Аз рӯи ақидаи дурусти шоир дар мамлакатдорӣ бепарво будан ва ба айшу ишрат дода шудани шоҳ яке аз сабабҳои вайронии низоми мамлакат, сар бардоштани қувваҳои исьёнкор ва аз байн рафтани хонадонҳои меросӣ хоҳад шуд:

Қаёнихтагро беточвар монд,
Ҷаҳонро бар ҷаҳонҷӯи дигар монд.

Ҳамин тавр, Хусрав ҳамчун шоҳи болаёқат тахту тоҷро ба исьёнгарон дода, худ ба Озарбойҷон гурехт. Ба ҷои он ки дар фикри озодии кишвар бошад, аз паи ишқи Ширин мешавад:

Ба сад найрангу дастон роҳу бераҳ,
Ба Озарбойҷон овард бунгоҳ.
В-аз ҷо сӯи Мўқон кард манзил,
Муғона ишқи он бутруӣ дар дил.

Аз ғами аз даст рафтани давлат бепарво будани ўро эпизоди ба ҳам вохўрдани Хусраву Ширин, ки шоҳ ҳеҷ ҳаяҷоне аз ин воқеа надошт, низ исбот менамояд:

Шикоре мезаду метохт ҳар сў,
Баромад кард Ширин аз дигар сў.

Дар он саҳрои хуррам асп меронд,
Суруди ошикон аз ёд меҳонд.
Ба дил ғамгин, ки мулк аз даст рафта,
Ба турку ҳиндуй тахташ гирифта.

Ҳар чанд ки аз даст рафтани мулк ёро ғамгин мекард, вале чораҷуй надошт. Чунин бепарвой ва аз паи айшу ишрат будани Хусрав ба эпизоди бо Ширину канизакони ӯ гуй бозидани вай, бо Ширин дар фасли баҳорон нишастани ӯ, дар базмгоҳ шер куштани вай, бо Ширину духтарон ба бодахури нишастани ӯ, аз Ширин коми дил талаб кардани вай маълум мегардад. Вай дар дунёи гузарон ба ҷои ғам хурдан, айш карданро афзал доништааст:

Чу мебояд шудан з-ин дайри ночор,
Нишот аз ғам беҳу шодӣ зи тимор.

Хусрав дар муносибати худ ба Ширин танҳо аз рӯи айшу ишрат нигоҳ мекунад ва дигар муроде надорад. Пас, Ширин барои ӯ предметҳои айш аст:

Гирифт он норпистонро чунон сахт,
Чу деборо фурубанданд бар тахт.

Агар Ширин ёро ба баргардондани тахту давлат бо шарту ваъдаҳо маҷбур намекард, дар тараддуди озод кардани мулки меросиаш набуд. Ин ҷо ҳам беташаббусии ӯ зоҳир гаштааст.

Ба шоҳи Рум, Қайсар барои ёрии модди ва ҳарбӣ муроҷиат кардани Хусрав маъниҳои зиёде дорад, ки ба фоидаи образи гуё мусобати ӯ нест:

1. Дар мулки худ дар байни раият ва аъёну ашроф тақягоҳ надоштан, пас, оқибӣ ва белаёқатӣ дар оғоз кардани кишвар аз исёнгарон ва испилогарон. 2. Барои ёрии модди ва ҳарбӣ ба даргоҳи Қайсари Рум рафтан, ки шартҳо дошт:

Ду шаҳро дар забони хусравона
Фаровон шартҳо шуд дар миёна.

Мамлакати Эрон, давлати каёниро аз ҷанб ҷиҳат ба давлати Рум тобеъ карда, истиқлолияти онро маҳдуд мекард. 3. Яке аз шартҳо, ки шояд алоқаи дӯстӣ ва ҳешутаборӣ ба вучуд овардан бошад, духтари худ Марьямро ба зании Хусрав додан Қайсар аст. Ин кор ҳам маънии амиқи зидди истиқлолият дорад, зеро Марьям ҳамчун маликаи оянда, махсусан фарзанди нимрумию нимэронии ӯ аз рӯи қонунҳои феодалии ҳуқуқи подшоҳӣ дошт, ки дар лаҳзаҳои мувофиқ, давлати Эронро ба Рум тобеъ кунад. Падари худ Хусравро кушта подшоҳ шудани Ширӯя шояд, яке аз маъниҳои он муносибатҳо бошад. 4. Ба Марьям хонадор шудан, аз як тараф Хусравро аз истиқлолияти тоҷ маҳрум карда бошад, аз тарафи дигар, ёро

дар назди Ширин ба бевафой баровард, ки хислати неки инсониро лаққадор намуд ва аз ин рӯ, аз Ширин борҳо таъна шунида, ўро забонкутоҳ кардааст. Хулоса, як рафтори нолоиқӣ вай — ба Қайсари Рум муроҷиат кардан аз ноухдабарой, чандин нуксонҳои давлатӣ, иҷтимоӣ ва одамиро ба вучуд овардааст, ки он ба Хусрав нисбат дода шудааст.

Бо ёрии лашкари Рум ҳокимиятро ба даст овардани ӯ, ки дар ҷанг ҳамватанони худ баҳромиёнро кушта, ғолиб баромада буд, ба Хусрав зуровариро таъмин карда бошад ҳам, хурмати халқро ба вучуд оварда наметавоништ:

Зи хун чандон равон шуд чӯй дар чӯй,
Ки хун мерафту сар мебурд чун чӯй.

Хусрав давлати меросии худро ба даст оварда, пояи давлатро мустақкам намуда, боз аз паи айшу ишрат ба ҳаёл рафта, саргузаштҳои худро бо Ширин ба хотир оварда, орзуи ӯ кард. Акнун бевафой дар ҳаққи Марьям кардани, зеро бо вай бедил аст:

Ба ҳукми он ки Марьямро ниғаҳ дошт,
К-аз ӯ бар авҷи Исо пойғаҳ дошт.
Намегуям тараб ҳосил намекард,
Тараб мекард, лек аз дил намекард.
Қуҷо Ширину он ширинзабонӣ,
Ба ширинӣ чу ӯби зиндгонӣ.

Чуни ҳолати руҳия ўро маҷбур кард, ки ба бешармӣ ва пасткашӣ аз Марьям хоҷиш кунад, ки Ширинро ба қасри худ биёрад:

Чу ман бинвозаму дорам азизаш,
Савоб ояд, ки бинвозӣ ту низаш.
Иҷозат деҳ к-аз ин қасраш биёрам,
Ба мушқуи парасторон супорам.

Баъд аз ин ки Хусрав аз Марьям ҷавоби қатъии рад гирифт, ба ҳиллаву найранг ва дуруягӣ даст зада, бо дурӯғҳо «ором» карда, ба воситаи Шопур бо Ширин хату хабарӣ пинҳонӣ мекард:

Яқин шуд Шоҳро, к-ин Марьям ин гуфт,
Ки ҳаргиз дар насозад чуфт бо чуфт.
Суҳанро аз дари дигар бино кард,
Навозиш менамуду сабрҳо кард.
Сӯи Хусрав шудӣ пайваста Шопур,
Ба сад ҳила паём овардӣ аз дур.
Ҷавобаш ҳам ниҳонӣ боз додӣ,
Зи хунхоре ба ғамхоре сунурдӣ,
Аз он бозича ҳайрон гашт Ширин,
Ки бе ӯ чун шиқебад Шоҳ чандин.
Дилаш донист, ки он ҳам бевафоиш,
Шиқебаш дар силоҳи подшоҳиш.

Дар натиҷаи рафтори ноҷоизи Хусрав, ки барои кори давлат шуда Марьямро ба занӣ гирифта буд, маҳбубаи ҳақиқӣ Ширин ба ҷодаи маъшуқа (любовница) монд, ки бо у пинҳонӣ муошиқа мекунад ва бо ин роҳ уро хоҳ ноҳоҳ таҳкир менамояд. Вай дар натиҷаи ҷунин рафтори худ аз Ширин танбеҳ-хо шунид ва Шопурро ҳам дар вазъияти ногузир ва ҳиҷолат гузошт:

Наяфтад он рафиқи бевафоро,
Ки бифристад саломи хушк моро.
Басе кардам шигарфиҳо, ки шояд,
Ки гӯям дар туам шарме наояд.
Ҳама ҷо дузд аз бегона хезад,
Бад аст он дузд, ки ӯ аз хона хезад,
Ва гар гӯяд ба Ширин кай расам боз?
Бигу: Бо равзаи Марьям ҳаме соз.
Чу баҳти хуфта ёриро нашой,
Чу даврон созгорию нашой.
Ба ишқ андар сабури хомкорист,
Бинои ошиқӣ бар беқарорист,
Сабури аз тариқи ишқ дур аст,
Набошад ишқ он кас, к-ӯ сабур аст.

Чунинки дида шуд, Хусрав дар назди маъшуқа ҳам мартабаи баланд надорад. Ӯ дар назди ошиқи ҳақиқӣ Фарҳод низ наҷизу мокас аст. Вай ҳар чанд ки дар назари аввал зоҳиран аз овозаи ба Ширин ошиқ шудани Фарҳод хурсанд шуд, ки ба вай шарик пайдо гардид:

Дили Хусрав ба навъе шодмон шуд,
Ки бо вай бедиле ҳамдостон шуд.

вале аз ошиқи ҳақиқӣ зуд тарсид, зеро очизии худро ҳис мекард:

Ба дигар навъ ғайрат бурд бар ёр,
Ки соҳибғайраташ афзуд даркор.
Дар он андеша очиз гашт рояш,
Ба ҳукми он ки дар гил буд пояш.

Вай аз очизӣ бо маҳрамони худ маслиҳат мекунад, ки дар ин кор чӣ чора созад, то ки кори ӯ ба расвой нақашад:

Ки бо ин марди савдой чӣ созам?
Бад-ин мӯҳра чӣ гуна ҳукка бозам?
Гараш монам бад-ӯ қорам табоҳ аст.
Вагар хунаш бирезам, бегуноҳ аст.

Хирадмандони дарбори Хусрав, ки меъёри ҳамаи корҳои худро ба зар месанҷанд ва аз ишқу ошиқи ҳақиқӣ, ки ҳама ҷизро ба ишқу маъшуқа қурбон кардааст, беҳабаранд, маслиҳат медиҳанд, ки Фарҳодро бо зар харанд ва таскин намояд:

Гар ин ошуфтаро тадбир созем,
На з-оҳан, к-аз зараш шамшер созем.

Хусрав, ки беш аз маслиҳат пеши худ фикр карда наметавонист, аз ин чора хурсанд шуда, фармуд, ки Фародро ҳозир кунанд. Хусрав дар мулоқоти худ бо Фарҳод худро бо кибру ғурур нишон дода:

Нишаста шоҳ бар каф ҷоми бода,
Ба хосе чанд бори ом дода.

хост, ки ўро аввал бо саволҳо мағлуб гардонад, вале ба ҳар саволи худ ҷавоби саҳеҳ мегирифт ва дар охир очиз монд, ки он лаҳза ғалабаи ишқи ҳақиқӣ бар шаҳват, шӯҳрат ва ҳавову ҳавас аст:

Чу очиз гашт Хусрав дар ҷавобаш,
Наёбад ҳеч пурсидан савобаш.

Хусрави очиз дар назди ошиқи ҳақиқӣ ҳар чанд ки соҳиби давлату ҳашмат буд, ба макр даст зада, ўро ба масамҳои дурӯғ ба қандани кӯҳ равон кард, то ки дар кӯҳкани нобуд шавад ва шартӣ дурӯғро пеш гузошт, ки баъд аз иҷои ин вазифа Шириин ба ў хоҳад дод, аммо пинҳонӣ каси ғитнагареро тайёр кард, ки ба Фарҳод гӯяд, ки «Шириин мӯд». Вай бо ин макр ба муроди худ расид ва номаи дурӯғу сиктаи таъзия ба Шириин навишт, ки дараҷаи ноодамӣ ва маккурии ўро нишон медиҳад. Вай дар вафоти Марьям аз рӯи сиктакори мотам гирифта бошад ҳам, зеро дил хушнудӣ меард. Хусрав Шириинро дар банди ҳаваси худ нигоҳ дошта истода, дар айни замон бо Шақари исфаҳонӣ муошиқа карда, бо аъдаҳои дурӯғ ўро ба никоҳи худ медарорад ва баъд аз яъ муддат уро ҳам раҳо мекунад ва боз ба Шириин рӯ меоварад. Ин дафъа бо роҳи саҳтгирӣ мехоҳад Шириинро ба даст орад, вале аз тарафи дигар, бо таърифу тавсиф навозиш мекард, ки дили ўро аз худ дур накунад. Хулоса, «ҳам ба наъл мезад, ҳам ба мех». Вай то ҳол аз Шириин навозиш медида, вале баъд аз саҳтгирини сохта меҳост баъд аз шикор ба назди Шириин барои айшу ишрат ба қаср дарояд, ки роҳ надоданд, меҳмонро ғанҳо дар беруни қаср ҷой доданд. Вай аз ин қор дар ҳайрат буд, вале ҷавобашро аз Шириин шунид. Аз вай озурдахотир бошад ҳам, роҳи айёриро пеш гирифта:

Ба айёри зи ҷони хеш барҷаст,
Баробар дасти худ бўсиду биншаст.

ба таърифу тавсифи ў пардохт:

Забон бикшод бо узри диловез,
Ба пурсиш кард бар Шириин шақарез

Ноустувории Хусрав дар муносибат ба Ширин аз он тасвир маълум аст, ки ба имтихони ӯ ва душвории ишқ тоб оварда натавониста, маърурона ба Ширин хашм гирифта, ба роҳи худ равон шуд ва аз ин ҳол ба Шопур шикоят кард ва дар ин рафтори худ аз лаҳзаҳои сусту нармӣ хислати Ширин фоида бурд, бинобар ин, вақте ки Ширин аз кардаи худ пушаймон шуд, ӯ низ аз қажр фаромад ва бо ӯ маҷлиси ишрат орошта, баъд аз ин муносибати худро бо Ширин устувор карда, ба вай ҷиҳозу қобин фиристода, ақди никоҳ кард.

Шоир дар охири достон дар образи Хусрав роҳи ислоҳ кардани ахлоқи ношоистаи персонажи худро пеш гирифта, ӯро дар вафои Ширин устувор гардонид, бо гуфтаи ӯ ба адолат раҳсупор кард ва аз Бузургмехр ба саволҳои худ ҷавобҳои оқилона гирифта, аз рӯи ақлу заковат ва адолат подшоҳиву зиндагӣ кардани буд, вале аз дастӣ писараш ба банд афтодан ва кушта шудани ӯ ҳамагӣ рсонид. Чунин хотимаи саргузашти Хусрав аз як тараф, натиҷаи хатоқориҳои ӯ бошад:

Нашояд ҳасми худ фарзанд кардан,
Дил аз пайванди худ пайванд кардан.

аз тарафи дигар, шоир бо вучуди вайро ислоҳ кардан, бо дастӣ писараш ҷазо ҳам додааст, зеро фарзанди вай мисли ӯст:

Гирифтам ин писар, дарди сари туст,
На охир поре аз гавҳари туст.
Ту неки, бад набошад низ фарзанд,
Бувад тарра ба тухми хеш монанд,
Ба шахват поре, к-аз пушт рондӣ,
Уқубат бин, ки, чун бе ёр мондӣ.

Ҳар чанд ки Низомӣ дар ҳаққи ин ду шахс — Хусрав дуон нек карда онҳоро «ёри меҳрубон» номидаст:

Илоҳӣ, тоза дар он хокиенро,
Биёмурз он ду ёри меҳрубонро.

вале сифати «ёри меҳрубон» мансуби Ширин буда, Хусрав шахси булҳавас аст. У тамоми халқу мамлакатро ҳадафи айшу ишрати худ медонад. Шахси чандишқам бевафост, ҳар чанд ки дар охири умраш ислоҳ шудааст ва қисмат барои Ширин кушта шуд.

Образи Фарҳод Ин образ дар достони «Хусраву Ширин» мавқеи дараҷаи дуюму сеюм дошта, номаш номи достон нашуда бошад ҳам, аҳамияти аввалиндараҷа дорад, зеро намояндаи халқи меҳнаткаш ва ошиқи ҳақиқии ҷон фидокунанда ва ҳама ҷизро қурбонкунандааст, ки ба ӯ ғайр аз ишқи Ширин касе ва ҷизе лозим нест. Фарҳод марди ҷавон, доғишманд, устод, муҳандис ва дӯсти ҳаммактаби Шопур аст:

Ки ҳаст ин чо муҳандис марди устод,
Чавоне номи ӯ фарзона Фарҳод.
Ба вақти ҳандасӣ ғайратнамое,
Маҷастидону Уклидидскушое,
Ба теша санги хороро кунад мум,
Ҳамеша даст бӯсандаш ҳама рум,
Ба теша чун сари санъат бижорад.
Заминро мурғ бар моҳӣ гардонад,
Ба санъат сурхгул аз ранг бандад,
Ба оҳан нақши Чин бар санг бандад,
Тавон ҳар санъате кардан ба тартиб,
Зи рӯи ҳандаса, в-аз роҳи таркиб,
Ки мо ҳар ду чунин ҳамзод будем,
Ду шогирд аз яке устод будем.

Эҳтироми Ширин ба Фарҳод аз ҳақиқати ҳаётӣ сар зад, ки байни рамаи ғусфандон ба қасри ӯ чӯи шир бо роҳи кӯхпояҳо созанд, то ки хизматгоронаш аз заҳмати овардани шир озод шаванд. Аз ўҳдаи ин кор баромадани Фарҳодро Шопур ба Ширин арз кард. Фарҳод ин илтимоси шохдӯхтариро ба чо оварда, дар ҳини гуфтугӯ ва дидорбинӣ ошики зебоиҳои вай гардид ва зару зевари қиматбаҳоеро Ширин ба ивази кораш дода буд, ки вале вай ба зерӣ пояш партофт:

Бар он ганҷина Фарҳод офарин хонд,
Зи дасташ бурду бар пояш дарафтонд.

Ин рафтори ӯ чунин маънӣ дошт, ки вай ишқро аз ҳама чиз қимматтар медонад, барои вай ҳуди Ширин даркор аст, на инъомӣ ӯ. Аммо аз сабаби он ки муносибати синфӣ онҳо ва мартабаву ҷоҳашон мувофиқат намекунад, Ширин дастраси ӯ нест, фиғон аз баҳти ноком бароварда, девонавор роҳи саҳро гирифт:

Чу дил дар меҳри Ширин баст Фарҳод,
Биёвард аз вучуди ишқ, фаръёд,
В-аз он чо роҳи саҳро тез бардсшт,
Чу даръе ашки саҳрорез бардошт.
Ба сахтӣ меғузашташ рӯзгоре,
Намеояд зи дасташ ҳеч коре.

Ҳамин тавр, ишқи беолоишу беманфиати шахсии Фарҳод ба Ширин на аз рӯи булҳавасӣ, балки зебоидӯстии инсон ба василаи меҳнат ва ҳунари ӯ оғоз ёфт, вале оқибати фоҷиавӣ доштаниш аз мантәқии муносибатҳои ҷамъияти синфӣ феодалий ва муносибати ошиқии Хусраву Ширин пешақӣ маълум буд.

Фарҳод на танҳо донишманду ҳунарманд, тануманду солимулаъзо ва кавиירוдаву нописанд ба Хусраву дарбори шохӣ низ мебошад. Вонамуди Фарҳод дар назари Хусрав дар мулоқоти аввал, ки ўро баста оварда буданд:

Чавоне дид бо фарри Фаридун,
Хижабре аз хижаброн рояш афзун.
На дар Хусрав назар карду на бар тахт,
Чу шерон панча кард андар замин сахт.

Фарҳод дар ақлу заковат баланд, дар ирода матин ва бо ҳа
рифи ишқ оштинопазир, вале дар илоҷ ҷонҷор аст. Ин маъна
дар диалоги Хусраву Фарҳод хеле бадеӣ ва барҷаста акс ёфта
тааст, ки дар рӯҳи кавии ошиқи ҳақиқӣ, вале сусту беқувва
ти шахси булҳавас намудор ғаштааст:

Нахустин бор гуфтамаш, к-аз кучой?

Бигуфт: Аз дори мулки ошноӣ.

Бигуфт: Он ҷо ба санъат дар ҷӣ кӯшанд?

Бигуфт: Андӯх харанду ҷон фурушанд.

Бигуфт: Ҷонфурушӣ аз адаб нест,

Бигуфт: Аз ишқбозон ин аҷаб нест.

Бигуфт: Ошиқӣ аз дил бад-ин соӣ?

Бигуфт: Аз дил ту меғӯӣ, ман аз ҷон.

Бигуфт: Ишқи Ширин бар ту ҷун аст?

Бигуфт: Аз ҷони ширинам фузун аст.

Бигуфт: Дил зи меҳраш кай кунӣ пок?

Бигуфт: Он дам, ки бошам мурда дар хок.

Бигуфт: Дар ғамаш метарсӣ аз кас?

Бигуфт: Аз меҳнати ҳичронӣ ӯ бас.

Афзалияти моҳияти рӯҳӣ ва маънавии Фарҳод бар Хусрав
боз дар он аст, ки худӣ ӯ бояд баланди рақибашро эътироф
кард:

Ба ёрон гуфт: Ка-аз хокиву оби

Надидам кас бад-ин ҳозирҷавобӣ.

Фарҳодро Хусрав танҳо бо роҳи фиребу найранг ва бевит
донӣ мағлӯб карда тавонист, ки он «қонун»-и нобаробарии
ҷамъияти феодалӣ мебошад.

Образҳои Марьям ва Шакар образи духтаронест, ки ву
ҷуди ноустовори ҷамъиятии онҳо якеро қурбони сиёсатмадор
ри Қайсари Рум, дигареро қурбони булҳавасиҳои Хусрав гар
дондааст ва онҳо ба ҳастии бемаънии худ боиси монета
дар ишқи ҳақиқии Ширин гардидаанд.

Образҳои дигар мисли Шонур, Бузургмеҳр, Маҳинбону
Шируя, Борбад, Нақисо ва ғайра образҳои ёридиҳандае ме
бошанд, ки ягон вазифаи ёридиҳандаро ба ҷои ӯвардаанд.

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ

1. Сюжети достон хеле мураккаб буда, мувофиқи идея
шиор, ки нишон додани подшоҳони одил (дар симони Ху
муз, Маҳинбону, Ширин) булҳавас, бепарво (дар симони Ху

рав) исьёнгарони дохили дар шароити бебаътии давлат (Баҳроми Чӯбина), ошиқони Ҳақиқӣ (дар симои Ширин ва Фарҳод), ошиқони булҳавас (дар симои Хусрав) ва фарзанди нохалафи падар (Шируя) аст, тартиб дода шудааст. Хотимаи чунин сюжети мисчароннок мебоист ҳамин тавр фоҷианок бошад, ки ҳаст.

2. Образи Хусрав чи дар давлатдорӣ ва чи дар ишки устувор ва мусбат нест. Вай дар ҳақиқат подшоҳӣ кардан меҳаҳад, шоир уро «шаҳаншаҳи подшоҳони Аҷам» номидааст:

Паноҳу пушти шоҳони Аҷам ку?!

Сару солори шамшеру алам ку?!

вале бо белаёқатӣ, бепарвоӣ ва айшпарасту мочароҷӯ буданаши ба ин ният ё ки орзую хоҳиши худ нарасидааст. У бешубҳа Ширинро аз таҳти дил дӯст медорад ва ўро ба касе додан намеҳаҳад, вале дӯстдорӣи вай, бо вучуди дар охири танҳо бо Ширин мондан, аз рӯи айшу ишрат ва булҳавасиқои айёшона аст. Вай халқу мамлакатро предмети айшу кайфи худ медонад ва барои ба даст даровардани он ба ҳар васила даст мезанад.

3. Образи Ширин, ҳар чанд ки шохдӯхтари меросист, вале у пеш аз ҳама духтари софдилии ошиқ аст, ки дар дилаши танҳо як ишқ ҷой дорад, дигареро қабул карда наметавонад. Аз ин ҷост, ки бо вучуди хабардор шудан аз бевафоии Хусрав ва фаҳмидани он ки ба каси ба худ нолонк дил додааст, аз у чудо шуда наметавонад. Фарҳодро эҳтиром кардан, вале дӯст надоштани вай аз ҳамин сабаб буд. Агар ўро, дӯст медошт, шояд хушбахт мекард, аммо ба дуишқӣ ном мебаровард, ки у инро намехост. Ин гуна духтарони якишқа, ки ишорашон чунин аст:

Як дил дорам, бас аст як дилдорам,

Як дил шуду ду нашуд, нақӯ шуд, ки нашуд.

(Навоӣ)

одатан ва бештар дар зиндагӣ касеро дӯст дошта истода, дар амал он касеро намебинанд, ки дар лаҳзаи аввал дӯст доштаанд, онҳо аз ҳаёлҳои Ширин, образҳои дар ҳаёлдоштаашон лаззат мебаранд ва қурбони шириншамончиҳои аввал мебошанд. Образи зебо ва қариб бе нуқси Ширин аз ошиқро насанҷида дар пан ҳавову ҳаваси ҷавонӣ рафтани худ дар назари хонанда хира намуда, азоб кашад ҳам, бо ишқи софу беғашаш ин айби худро мепӯшад, дар паҳлӯи хислатҳои олиҷанобонаи у нуқсонҳои психологи, аз қабилӣ хурсанд шудан аз вафоти Марьям ва Шакар, ки хислати инсондустии ўро доғдор менамояд, низ мавҷуд аст, ки он аз хислатҳои сусти замонаи вай ба вучуд омадааст ва образи реалистонаи ўро ба вучуд овардааст.

4. Дар тасвири тазод ва муқобилаи ошиқи булҳавас Хус-

рав ва ошиқи ҳақиқӣ Фарҳод ба ҳам ғубарӯ омадани ду синфи ба ҳам зид синфи доро ва синфи меҳнаткаш, донишманд ва ҳунарманд, ки Низомӣ ба таври катъӣ дар паҳлуи ӯ истода, ҳислатҳои инсонии ӯро тавсиф намуда, дар вай фарри Фаридунӣ додааст, ба ҳам муқобил ғузоштааст. Вай масъалаи муносибати синфхоро дар плани ишқӣ ва таърихӣ дуруст ҳал кардааст, зеро дар шароити ҳукмронии феодализм, ки ҳамагуна воқеаҳои зӯрварӣ дар дасти он, тақдирӣ насибаи меҳнаткашон бо мағлубият ва фоҷиа тамом шуда метавонист. Хусрав Фарҳодро на дар ҷанти тан ба тан ва муборизаи ҳалол, на ба ишқӣ поки инсонӣ ва на дар меҳнату ақлу заковат балки бо макр мағлубу ноумед карда тавонист. Хусравҳо монанди пешӣ роҳи хушбахтӣ ва дузди саодати меҳнаткашон қаламдод шудаанд, ки дар ҳамадӯрӣ бо бадбахтиҳои ӯ иҷола тан даъват ба барҳам задани онҳо ба назар метобад, валекии феодалӣ равшан надирад.

5. Низомӣ дар масъалаи фарзанди бад нуқтаи назари худро дар мисоли Ширӯя баён кардааст. Ақидаи аввали ӯ ин аст, ки аввало ба насли худ тухму хунӣ бегона (дар айни ҳол ғубарӯ) -ро ҳамроҳ кардан лозим нест. Сониян насл метавонад бад хоҳ бошад. Насли неку бад меросист, дар айни ҳол ҳислатҳои бади Ширӯя аз таъсири насли Хусрав аст, ки худӣ ӯ зоҳираи зебо, ботинан қасиф аст. Ин маъниро шоир аз забони Хусрав ки аз ноаҳли ва бадкирдориҳои писараш пешаки то ба банди ӯ афтиданаши шикоят кардааст ва ҷавобҳои Бузургумед ғайри мидан мумкин аст:

Зи Марьям буд як фарзанди хомаш,
 Чу шерон бадрасу Ширӯя номаш.
 Ба сахтрӯй азрақчаи му ашқар,
 Сазовори ҳазорон теғу ҳанҷар.
 Харе хармағзу мағзе пур аз харҷанг
 В-аз он дилтанг рӯ офокдилитанг.
 Чу Ширинро арӯсӣ буд, меғуфт:
 Ки Ширин кошкӣ, будӣ маро ҷуфт
 Бузургумед роғуфт: «Эй хирадманд,
 Дилат битрифт аз ин девона фарзанд.
 Аз ин нофарроҳ ахтар меҳаросам,
 Қиёси талъаташро мешиносам,
 Зи бадфеълӣ, ки дорад бар сари хеш,
 Чу гурт эмин нашуд аз модари хеш,
 Зи ман битгзар ки ман худ заҳри морам,
 Бале, морам, ки чун ӯ мӯҳра дорам.
 На ҳар зан зан бувад, ҳар зода фарзанд
 На ҳар гул мева орад, ҳар нае қанд.
 Бузургумед роғуфт: «Эй пешин шоҳ,
 Дили покат зи ҳар неку бад огоҳ
 Гирифтаи, кин писар дарди сари туст,
 На, охир поре аз гавҳари туст.

Ба неки, бад набошад низ фарзанд,
Бувад тарра ба тухми хеш монанд.

6. Чаҳонбинии Низомӣ дар ин достонаш ҳам ҳисси сӯфиянаи тарки дунёе дорад. Вай ин ақидаи худро ғайр аз он ки аз забони худ ва қаҳрамонҳои асараш дар мавридҳои бемуваффақияти ва нокомӣ баён намудааст, дар қисми «Гуфторандар панди гардиши фалаки бемадор» махсус тавакқуф намудааст, ки моҳияти таъкиди «бевафои дунёест»:

Хирад шайхулшӯроҳи роҳи ту бас,
Аз ӯ пурс юн чӣ мепурсӣ, на аз кас,
Ки мулку молу фарзанду зару зӯр,
Ҳама ҳастанд ҳамроҳи ту дар гӯр.
Равон ин ҳамраҳон ғамнок бо ту,
Наёяд ҳеч кас дар хок бо ту.
Алам бифкан, ки олам танг ҷояст,
Инон баркаш, ки маркаб лангпоаст.

Чуниин ақидаи дунёебезорӣ, ки чаҳонбинии оммаҳои мазлуму очизи замони феодалист, ки дар мисоли оқибати кори Хусрав ба намоёндагони синфи ҳоким маргро ба хотирашон оварда, аз мағрурӣ, зӯроварӣ, золими, молу чизпарастӣ, айёшии булҳавасӣ, ки аз ҳисоби мардум ва бар болои онҳо мекарданд, даст кашидандро тавсиф менамояд. Ӯ тарки дунёро на дар асоси тасвири ҳаёти баду қашшоқонаи оммаҳои халқ, балки аз рӯи тасвири ҳаёти киборонаи аристократия додааст, ки бо он қадар дабдабаву ҳашамат, оқибат ба марг ва нокомӣ меравад. Шоир синфи ҳокими беҳуду мағрурро бо марг тарсонидаст.

7. Тасвири ҳаёт ва табиат дар достони «Хусраву Ширин» ғайр аз он ки лаҳзаҳои романтики ҳам дорад (масалан, танҳо куҳ кандану ҷӯи шир овардани Фарҳод) ҳосеи реалистона буда, зебоиҳои зиндагӣ ва одамонро ба қалам додааст. Тасвири қасрҳо, кӯшкҳо, шабистонҳо, зебоии инсон ва манзараҳои табиат аз рӯи нақли шоир хеле барҷаста ва ҳайратовар аст. Дар тасвири табиат нозукиҳои ҳавои софи беғаш, рангҳои гуногун, нафасирии гулҳои зебо, хониши паррандагон ва ғайра тамомаи зинда ба назар меояд ва дар ин тасвирҳо манзараҳои ватани шоир Кафказ низ материалҳои хуб додааст:

Гул аз шодӣ алам дар боғ мезад,
Силоҳи ғохта бар зог мезад.
Суман соқиву наргис бода дар даст,
Бунафша дар хумору сурхгул маст.
Замин натъи шақоиқпӯш гашта,
Шақоиқ мӯҳри марзангӯш гашта.
Шамол ангехта ҳар су хурӯше,
Зада бар гову чашми нил гӯше.

Ҳаво бар сабза гавҳарро густа,
 Зумуирадро ба марворид баста.
 Падидамад чу мину марғзоре,
 Дар ӯ чун юби ҳайвон чашмасоре.
 Зиҳи чашма, зи равнақ бурд обаш,
 Аз он чашма, ки хонанд Офтобаш.

8. Санъати тасвир дар достони «Хусраву Ширин» дараҷаи хеле баланд дорад. Қатъи назар аз баъзе лаҳзаҳои ҳисси ҳаяҷони ғаму андух, азбаски дар он ҷо ҷои асосиро шодию нишот ишғол менамояд, тасвири зебоиҳои зоҳирии инсон мавқеи калон дорад. Аз ин ру, тасвирҳои мисли зебоиҳои зиндагии зебо ва чун шукуфаҳои чаман софу бегубору ҳамчун нафаси гулҳои рангоранг нафису нозук буда, бо тасвири романтики печонида шудааст. Масалан, тасвири қусли Ширин дар чашмаи ӯ:

Ба гирди чашма ҷавлон зад замоне,
 Даҳ андар даҳ надид аз кас нишоне.
 Чу қасди чашма кард он чашмаи нур,
 Фалакро об дар чашм омад аз дур.
 Паранди осмонгун бар миён зад,
 Шуд андар обу оташ дар ҷаҳон зад
 Фалакро кард куҳлипуш Парвин,
 Мувассал кард нилуфар ба насрин.
 Ҳисораи Нил шуд, яъне шабонгоҳ
 Зи ҷархи нилгун сар бар зад он моҳ.
 Тани софаш меғалтид дар об,
 Чу ғалтад қоқуме бар руи санҷоб.
 Аҷаб бошад, ки гулро чашма шуяд,
 Ғалат гуфтам, ки гул бар чашма рӯяд.
 Зиҳи чашма, ки равнақ бурд оташ,
 Аз он чашма, ки хонанд Офтобаш.
 Дар об андохт гесӯҳои чун шаст,
 На моҳи, балки моҳ овард дар даст.
 Зи мушк ороиши кофур карда,
 Зи кофураш ҷаҳон кофур хурда.
 Магар доништа буд аз пеш дидан,
 Ки меҳмонеш дарҳоҳад расидан.
 Дар оби чашмасорон шаккаи ноб,
 Зи баҳри меҳмон месохт ҳаллоб.

Дар ин порча, ки дар чашмаи оббозӣ кардани Ширин тасвир ёфтааст, шоир аксарӣ воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣро моҳирона ба қор бурдааст. Низомӣ дар тасвири лаҳзаҳои шодию хушнудӣ чӣ қадар ки моҳир бошад, дар тасвири ғаму андӯх низ ҳамон қадар маҳорат дорад. Ин маъниро дар тасвири ғамҳои Ширин, Фарҳод ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Тасвири ҳолати Фарҳод баъд аз шунидани хабари «Ширин мурд»:

Чу афтод ин сухан дар гӯши Фарҳод,
 Зи тоқи кӯҳ чун куҳе дарафтод.
 Барсвард аз чигар охе чунон сард,
 Ки гуфтӣ: дур бошӣ дар чигар х(в)ард,
 Ба зорӣ гуфт: к-оваҳ ранҷ бурдам,
 Надида роҳате дар ранҷ мурдам.
 Дареғо, харза ранҷи рӯзгорам,
 Дареғо, ин дили уммедворам.
 Маро з-ин кӯҳ кандан ҳосил ин буд?
 Нашуд қорам муяссар мушкил ин буд.
 Чу нодонон тамаъ дар лаъл бастам,
 Надидам лаъл санг омад ба дастам.
 Чӣ оташ к-аз наистон дар ман афтод?!
 Чӣ тӯфон буд, ки ногаҳ бар ман афтод?:
 Чаҳон холи шуд аз Маҳтобу Хуршед,
 Чаман холи шуд аз шамшоду аз бед,
 Чароғи оламафрӯз аз чаҳон шуд,
 На Ширин, Офтоб, аз ман пинҳон шуд.
 Бубахшояд фалак дар ҳеч мазлум,
 Манам афтодан мазлуму маҳрум.

Дар ин порча ва порчаҳои дигари достон сухан чун дурр ба ришта хеле зебо ва моҳирона кашида шудааст. Сухани шоир пур аз образҳои бадеӣ ва маҷозӣ. Азбаски дар ин достон манзара ва образҳои ба ҳам муқобил бисёр аст, Низомӣ санъати шеърӣ тазод ва муқобилро хеле фаровон қор фармудааст:

Чаҳон он беҳ, ки доно талх гирад,
 Ки ширинзиндагонӣ талх мирад.
 Яке аз дасти шохӣ тоҷ дода,
 Яке сад тоҷро тороҷ дода.
 Яке аз тағки худ Махро шикаста,
 Яке бар Маҳ зи ғоза тавқ баста.

Достони «Хусраву Ширин» аз ҷиҳати услуб ва методи эҷодӣ ишқӣ-романтикӣ буда, заминаи амиқи реалистӣ дорад.

9. Аҳамияти этнографии достон низ хурд нест. Аз он дар бораи илмҳо, ҳунарҳо, тарзи зиндагӣ, одоби маишат ва асбобҳои зиндагӣ истехсолӣ маълумоти фаровон гирифтани мумкин аст, ки шояди ҳаётро амиқ донишмандони Низомӣ мебошад.

ЛАЙЛИ ВА МАҶНУН

Ҳангоме ки шӯҳрати маснавии «Махзан-ул-асрор» ва достони «Хусраву Ширин» тамоми Озарбойҷони онрӯзаро фаро гирифт, ҳаводорони суханони пурҳикмат ва қаломии ширину бадеии баландпарвози он аз байни доираҳои қибораи низ пайдо шудаанд:

Валекин дар ҷаҳон имруз қас нест,
 Ки ўро бар ҳаваснома ҳавас нест.
 Ҳавас пухтам ба Ширин дасткоре,
 Ҳаваснокии ғамро ғамгусоре.
 Чунон нақши ҳавас бастам дар ў пок,
 Ки ақл аз хонданаи ғардад ҳаваснок.

Дар соли 1188 намоёндаи савораи подшоҳи Шервоншоҳи Абдулмузаффар Аҳситон бини Манучехри шервоншоҳи ба Ганча ба назди Низоми омад ва аз номи ҳокими худ арз кард, ки қиссаи «Лайли ва Маҷнун»-ро ба назм дароварад.

Дарҳол расид қосид аз роҳ,
 В-овард мисоли ҳазрати шоҳ.
 Биништи ба хатти хуб хешам,
 Даҳ-понздаҳ сапри нағз пешам...
 К-ой маҳраи ҳалкаи ғуломи,
 Чодусухани ҷаҳон Низомӣ!
 Аз ҷошнии дами саҳархез,
 Сехре дигар аз сухан барангез!
 Дар лоғғаи шигифткори,
 Бинмоя фасоҳате, ки дорӣ.
 Хоҳам, ки ба ёди ишқи Маҷнун,
 Ронӣ сухане чу дурри макнун.
 Чун Лайли бикр агар тавони,
 Бикре ду-се дар сухан нишони.
 То хоҳаму ғўям ин шакар бин,
 Чунбонам сар, ки тоҷи сар бин.

Дар мактуб таъкид шудааст, ки шоҳ ба қадршиносии асари шоир рафтори туркона нахоҳад кард. Аз он сабаб ки ў аз насаби баланди аристократияи эронист, ба ў сухани баландсанъати баландмазмун бояд гуфт:

Туркӣ сифати вафои ман нест,
 Турконасифат сазои ман нест.
 Он, к-аз насаби баланд зояд,
 Ўро сухани баланд бояд.

Шаҳриёри олиҳиммати натавҷо Шервон, балки ҳамаи Эрон будани Аҳситонро аз забони писараш, ки Низомиро ба назми дoston тарғиб мекард, баён намудааст:

Хоса малике чу шоҳи Шервон,
 Шервон чӣ, ки шаҳриёри Эрон.
 Неъматдеҳу пойгоҳ соз аст,
 Сармоядеҳу суханнавоз аст.

Низомӣ дар аввал дар ҳайрат ва тараддуд мемонад, ки ин таклифро қабул кунад ё не. Сабаби дудилагии шоир, ки аз руи гуфтаи ў дар ин аст, ки аввало сустии умру заъфи ҳолат дар

ташвиш аст, сониян барои суханпардозӣ предметҳои хуби тас-
вир аз қабилӣ базму нишоту боғу бўстону баҳору маю шодӣ
лозим аст, дар қиссаи «Лайлию Мачнун» ҳама ғаму андӯху
дашту биёбони беобу дарахти араб аст, ки ҷои шавқоваре
надорад:

Чун ҳалқаи шоҳ ёфт гушам,
Аз дил ба димоғ рафт ҳушам.
Не захира, ки сар зи хат битобам,
Не дида, ки раҳ ба ганҷ ёбам.
Саргашта шудам бад-он ҳиҷолат,
Аз сустии умру заъфи ҳолат.
Қас маҳрам на, ки роз гӯям
В-он қисса ба шарҳ боз гӯям.

Писари Низомӣ Муҳаммад падарро водор менамояд, ки
таклифи шоҳро қабул кунад, зеро раъи подшоҳро рад кардан
хуб нест:

Хусрав, Ширин чу ёд кардӣ,
Чандин дили халқ шод кардӣ.
Лайлӣ, Мачнун бибоядан гуфт,
То гавҳари ҳиммати шавад чуфт.
Ин номаи нағз гуфта бехтар,
Товуси чувона чуфта бехтар.

Аммо дар аввал ин таклиф ба Низомӣ маъқул наафтод, зеро
қиссаи пурғуссаи Лайлию Мачнун манзараҳои хушку биёбо-
ни араб ба таъби у, ки аз манзараҳои зебои Кавказ ва қиссаи
шодию тарабангези Хусраву Ширин шодоб буд, нафорида.

Лекин ҷи кунам, ҳаво дуранг аст,
К-андеша фароҳу сина танг аст.
Фаҳлези фасона чун бувад танг,
Гардад сухан аз шуд омадан ланг.
Майдони сухан баланд бояд,
То таъсавор пай намояд.
Ин оят агарчи ҳаст машхур,
Тафсири нишот ҳаст аз он дур.
Афзори сухан нишоту ноз аст,
З-ин ҳар ду сухан баҳонасоз аст,
Не боғу на базми шаҳриёрӣ,
Не руду маю на қомпирӣ,
Бар хушкӣ регу саҳтии кӯҳ.
То чанд сухан равад дар андӯх,
Гӯяндаи назм доман афшонд,
То ин ғоят нагуфта з-он монд.

Вале бо тарғиби дубораи писараш ба назми достони «Лай-
лию Мачнун» рози шуд, таъби баланд ва фаросати хеле ами-
қу паҳновари у ба вай имконият дод, ки аз уҳдаи ин кор бо-
шарафона барояд:

Бо ин ҳама татғии масофат,
Он чош расонам аз латофат,
Қ-аз хондани ӯ ба ҳазрати шох,
Резад гуҳари насуфта бар роҳ,
Хонандааш ар фарсурда бошад,
Ошиқ шавад, ар намурида бошад.

Ба ҳамин тарик, Низомӣ қиссаи «Лайлию Мачнун»-ро дар соли 1188 дар муддати камтар аз чор моҳ ба номи Абдулмузафари Аҳситони шервоншоҳӣ дар ҳаҷми чор ҳазору ҳафсад байт дар баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи махфуз (мафъулу) мафоилун, фаулан, (—V, —V, —V, V —) ба анҷом расонид:

Ин чор ҳазор, байти аксар
Шуд гуфта ба чор моҳ камтар.
Ғар шугли дигар ҳаром будӣ,
Дар чордах шаб тамом будӣ...
Қ-сроқта шуд ба бехтарин ҳол
Дар салхи рачаб ба сею фе дол.
Таърихи аён, ки дошт бо х(в)ард
Ҳаштоду чаҳор баъди понсад.

Аз рӯи ишорае, ки дар достон ҳаст, Низомӣ онро боз чанд бор аз назар гузаронида, таҳрири охиринашро дар соли 588 ҳ (1192) анҷом додааст:

Дар рӯзи душанбе омад охири,
Аз лутфи худои фарди қоҳир.
Понсад ҳаштоду ҳашт бар сар,
Бигзашта зи ҳазрати пайамбар.

Сюжети ин қисса аз фольклор ва адабиети китобатии араб аст. Аз олимони араб Ибн-ул-Надим дар китоби «Ал-фихрист» китоби «Лайлию Мачнун»-ро ном бурдааст. Ғайр аз ин, Ибни Қутайба дар китоби «Ал-шеърво-аш-шуаро», Абдулфараҳи Исфаҳонӣ дар асари худ «Китоб-ул-ағонӣ» ва ғайра, дар бораи ин достон маълумоти ботафсил додаанд. Ақсарияти таърих ва фольклоршиносии араб қаҳрамони асосии достон Қайс ибни Мулаб ваҳ бини Мазоҳамро, ки аз қабилаи бани Омир ва Лайлӣ бини Саъдро ки аз ҳамон қабила будааст, одамони таърихӣ-воқеӣ медонанд ва ҳатто соли вафоти Қайсро 70 Ҳиҷрий (689 милодӣ) доништаанд. Дар нақлҳои халқии араби Лайлиро ҳам шахси таърихӣ мешуморанд. Ин маъниро нақли Носири Хисрав дар Сафарнома қувват медиҳад. «Аз Тавоиф бирафтем ва кӯҳу шикастагӣ буд, ки мерафтем, ҳар ҷо ҳисорақҳо ва деҳаҳо буд ва дар миёни шикастагӣҳо ҳисораке ба ман ҳароб намуданд. Аъроб гуфтанд: Ин хонаи Лайлӣ будааст ва қиссаи ишон аҷиб аст».

Аммо аз фольклоршиносони Араб Ибн-ул-калбӣ Мачнунро

аз шоирони хонадони бани уммийа медонад, ки номи худро пинҳон дошта, достонро аз Носирии Хисрав аз номи Мачнун пахн кардааст. Қиссаи Лайливу Мачнун дар арабӣ вариантҳои зиёде дорад.

Баъд аз ғалабаи Ҳилофат дар Эрон ва Осиёи Миёна ин қисса дар кишвари мо низ шӯҳрат ёфт. Ишораҳо ба ин қисса то Низомӣ дар шеърҳои Рӯдакӣ, Бобо Тоҳири Урбён ва ғ. дида мешавад, вале ба шакли як достони мукамал ва зебо даровардан ва дар он ҳиссиёти олии инсонро ифода намудан ба Низомӣ муяссар шудааст.

Аз қадом сарчашмаҳо баҳрааманд шудани Низомӣ тадқиқоти амиқ металабад, вале аз маъхазҳои маълуми он замон ғойа бурдани ӯ аз нақлҳои халқӣ истифода намудани вай аз байтҳои зерини ӯ хувайдост:

Гуяндаи достон чунин гуфт,
Он лаҳза, ки дурри ин сухан гуфт.
Қ-аз мулки араб бузургворе,
Будааст ба хубтар диёре.

Достони «Лайлию Мачнун» ҳам аз қисмҳои муқаддима, сюжети асосӣ ва хотима иборат аст. Қисми муқаддимани анъанавӣ аз ситоиши худо, ғӣ наът-ун-набӣ, сифати меъроҷ, дар мавъиза ғӯяд ба тариқи сулук, бурҳони қотеъ дар худуси офариниш ва қидами офаридгор, дар нақӯҳиши рӯзгор, сабаби назми китоб, дар дуои давлати подшоҳи ислом, дар хитоби заминбӯс дар суфориши фарзанд Муҳаммад ба маликзода, дар ҳоли хеш ва шикоят баъзе мункирон, дар узри шикоят, дар насиҳати фарзанди хеш..., дар мастӣ ва тариқи ишқварзӣ иборат буда, ҳамагӣ 14 боб аст. Қисми дуюм сюжети достонро дар бар мегирад. Қисми сеюм — хотима бо мадҳи подшоҳ ва хатми китоб аст.

Таҳлили сюжети достон

Сюжети достон аз 57 боб ва ду ҳикоят иборат аст. Дар оғози достон, ки экспозицияи он аст, дар бораи оилаи давлатманди араб Сайиди Омирӣ, фарзанд надоштани он, фарзандталабии ӯ, фарзанд дидан ва тарбия ёфта ба синни мактабӣ расидан ва мактаб рафтани вай нақл шудааст. Ошиқ шудани Лайлию Мачнун дар мактаб рабти (завъзкаи) достон буда, баъд аз он инкишофи воқеа, меояд. Ин қисм бобҳои асосӣ, мураккаб ва печдарпечи сюжетро ташкил медиҳад. Инкишофи воқеа аз шӯҳрат ёфтани ишқи Лайлию Мачнун оғоз меёбад, ки ҳолати дар ишқдоштаи Қайс ва ба назораи ҷамоли Лайлӣ рафтани ӯ, нолаву беқарорӣ қарданҳои вай аз ишқи бетағбири вай хабар мекард. Лайлиро аз мактаб ва Лайлию Қайсро аз воҳӯрӣ маҳрум қардани падару модараш воқеаи ишқи ду ҷавонро мураккаб қард ва ҳалли хуши ба хуши онро душвор гардонид, ки аз он буи ғоча меояд. Ба ҳосилгӯрӣ рафтани падари Қайс ба назди падари Лайлӣ хушӣ ба хушӣ ҳал шудани воқеа

ишора мекунад, аммо ин илтимосро (бо бахонаи он ки Қайс
гӯё девона асту аввал ўро сикат кардан лозим) ба таври қатъӣ
рад кардани падари Лайлӣ ҳалли масъаларо ба душворӣ, му-
раккабӣ, ҳатто зиддияти байни авлоду хонадону қабила ме-
барад:

Фарзанди ту ҳаст гарчи бадром,
Фаррух набувад, чу ҳаст бадком.
Девонагӣе ҳаме намояд,
Девона ҳарифи мо нашоҷад.
Аввал ба дуо инояте кун
В-он гаҳ зи вафо ҳикояте кун.
То ӯ нашавад дуруст гавҳар,
Ин қисса нагуфтан аст бехтар.

Чунин вазъияти муқобил ва ҷиддан зид ҳаяҷони ишқӣ ва рӯ-
ҳии Қайсро зиёд карда, воқеаро ба сӯи мочароҳои ҷиддӣ ишро-
рат мекунад:

Аз рӯи ақидаи динӣ Қайсро ба зиёрати Макка бурдани па-
дараш чунин гумонро пеш меронд, ки бо таъсири муноҷот ва
мадади иҳолӣ Қайс аз ишқӣ Лайлӣ бархоҳад гашт ва ҳар ка-
дом ба роҳи худ хоҳанд рафт:

Бигрифт ба рифқ дасти фарзанд,
Дар сояи Қатба дошт яқчанд.
Гуфт: Эй писар, ин на чоӣ бозист,
Биштоб, ки чоӣ чораёбист.
Дар ҳалқаи Қатба ҳалқа кун даст,
Қ-аз ҳалқаи ғам бад-ин тавон раст.
Гӯ: Ёраб, аз ин газофкорӣ,
Тавфиқ диҳам ба растагорӣ,
Дарёёб, ки мубталои ишқам,
Озод кун аз балои ишқам.

Аммо дари ҳалқаи Қатбаро дошта, аз худо дардил зиёд шу-
дани ишқӣ Лайлиро талаб кардани Қайс нияту умеди падар-
ро барбод дод ва мочарои ишқиро амиқтар кард:

Маҷнун чу ҳадиси ишқ бишнид,
Аввал бигирист, пас бихандид.
Аз чоӣ чу мори ҳалқа барчаст,
Дар ҳалқаи зулфи Қатба зад даст...
Ёраб, ба худои худоят,
В-онгаҳ ба камоли подшоҳет,
Қ-аз ишқ ба ғояте расонам,
Қ-ӯ монда, агар чӣ ман намонам.
Ёраб, ту маро ба рӯи Лайлӣ,
Ҳар лаҳза бидеҳ зиёд майле.

Аз овози Қайс дар ишқӣ Лайлӣ ор кардани ҳамқабила-
ҳои лайлӣ ва бо иҷозати сардори қабила ба ҳалоки ӯ қасд
кардани онҳо масъалаи ишқӣ ошиқонро ҳал намекунад, балки

дар инкишофи воқеа онро мураккаб ва душмани байни қабилаҳо ро зиёд мегардонад.

Ба панди падар ҷавоби зид додани Қайс аз бебозгашт будани роҳи ишқи Маҷнун хабар медиҳад. Дар банду баст нараву фиғон кардани Лайли дар фи роқи Қайс ба ишқи устувори тарафайн гувоҳи медиҳад, вале аз ҳалли конфликт дарак нест.

Дар ин мобайн ҳангоми дашту биёбонгарди ба амир Навфали шикорчи вохӯрдани Қайс, ваъдаи ёри додани ӯ ва дар ҷанги зидди қабилаи Саъд наздик расидани ғалаба ба муҷорд расидани ошиқон гуё наздик мегардад, аммо аз ҷониби қабилаи Лайли истода ҷангидани Маҷнун ва ҳамаро ҳайрон кардани ӯ, инчунин ба ёрии лашкари худ баромадани аҳли қабила Навфалро маҷбур кард, ки сулҳ кунад ва бо арзиши зару зевар корро ба анҷом расонад, вале рози нашудани падари Лайли конфликтро ба ҳалли хуб набурд воқеа дар кучан сарбаста монд. Дар ин кор ба Навфал киноя кардани Маҷнун:

Ин буд баландии кулоҳат?!

Шамшер кашидани сипоҳат?!

Навфалро аз нав водор кард, ки ҷанг сар кунад ва масъаларо ба фойдаи Маҷнун ҳал намояд, вале аз мағлубият ва хашму якраҳаги, ки духтари худро ба Қайси «девоиа» додани нест, Лайлиро куштани шудани падараш:

Буррам сари он арӯси ҷун моҳ,
Дар пеши сағ афканам дар ин роҳ.
То боз раҳам зи ину му нангам,
Озод шавам зи сулҳу ҷангам.
Фарзанди маро аз ин таҳаккум,
Сағ беҳ ки хӯрад, на деви мардум.

пеши роҳи ғалабаи ҷанг ва ҳалли мушкилотро гирифт. Он гоҳ воқеа ба кӯчаи саргум даромада, Маҷнун иномедгаштаро ба дашту кӯху биёбон равон кард ва ҷуни ӯро зиёд намул. Дар саҳро оху ва гавазиро аз даст сарйедхо озод кардани ӯ, бо зог сухан кардани вай, ки шаммае аз озодиҳоии уст, Маҷнунро баста ба қабилаи Лайли овардани пиразан романтикаи ҳоли уро нишон диҳад ҳам, проблемаи душвориҳои ошиқиро ҳал намекунад ва ҳаяҷони инкишофи сюжет боқӣ мемонад.

Дар ин миён ба Лайли хостгори кардани Ибни Саломӣ давлатманд ва розиги додани падараш воқеаро ба сӯи дигари дилноҳох мебарад, ки сюжети навро ба миён меоварад ва риштаи ишқи Лайлию Маҷнунро қатъ кардани мешавад, аммо бо вучуде никоҳ (маҷбури) доштан бо қатъият бақорати худро ҳимоя кардани Лайли риштаи аввалро нигоҳ дошта, ба қатъ шудани он роҳ намедиҳад:

Лайлеш тапончае чунон зад,
Қ-афтод басони мурда бех(ив) ад.

Эпизодҳои огоҳ шудани Маҷнун аз шавҳар қардани Лайлӣ, уро ба бевафой сарзаниш қардани вай танҳо ифодакунандаи ҳолати рӯҳияи Маҷнун буда, ба рафти воқеа таъсир намерасонад. Панди падар, ҷавоби Қайс, вафоти падар ва огоҳ шудани Маҷнун аз он низ ба вазъият баъзе равшаниҳо мебарорад, аммо ба инкишоф, қатъ ва ё ҳалли конфликт мадад намерасонад. Бо ҳайвоноти ваҳшӣ унс гирифтани Маҷнун воқеа ҷаҳрамонӣ асарро ба номуайяни дароварад ҳам, боз ҳалли масъала ба як сӯ мемонад, вале гумон қардан мумкин аст, ки ин ҷо воқеа қатъ шуда, фоҷиае бояд рӯй диҳад. Аммо омадани қосиди Лайлӣ ба назди Маҷнун, ки ӯ дар вафои вай аст ва исматаш пок аст, риштаи зӯран суст шудани ишқи онҳо аз нав мустаҳкам мешавад, номаи фиристодаи Маҷнун онро боз ҳам қавӣ ва устувор мегардонад. Эпизоди меҳари Маҷнунро овардани амакаш Салими Омири ва баъди бозгашт вафот ёфтани модар, ба зиёрати қабри ӯ рафтани Қайс ба рафти воқеа таъсир намерасонад ва ҳаяҷону шиддат боз ҳамон тавр мемонад. Маҷнунро талаб қардани Лайлӣ ва дар бешаву сабзавор бо ҳамдигар мулоқот қардани онҳо, суруд хондани Маҷнун дар назди ӯ воқеаро ба авҷи аълояш нарасондааст, зеро Лайлӣ аз рӯи ҳалолқори ва бинобар расман шавҳар доштан ба ошиқи ҳақиқии худ Қайс наздик намешавад, зеро ба расму қоидаи покдомани устувор аст:

Гар з-он ки ба шӯй дил надодам,
Охир, на чунон ҳаромзодам.

Вафоти ибни Салом имконият дод, ки ошиқон бо ҳам пайванданд. Маҷнунро барои висол ба хонаи худ даъват қардани Лайлӣ ва як шабонарӯз ба ҳам пайвастании онҳо қуллайи баланди (кульминацияи) воқеаи асосии сюжет аст.

Лайлиро тарк қарда, боз ба саҳрову биёбон рафтани Маҷнун бемории Лайлӣ, васият қардани вай ба меҳар, зорӣ қардани вай дар фироқи фарзанд, омадани Маҷнун ба зиёрати қабри Лайлӣ, омадани Салом бағдодӣ бори дуюм ба назди Маҷнун, вафоти Маҷнун бар сари қабри Лайлӣ ҳамагӣ кушоиш (развязка) ва хотимаи дoston аст.

Образҳои асосии дoston

Қайс ибни Мулаваҳ Маҷнун писари ягонаи аз худоталабидан Сайиди Омирӣ буда, ҷавони покизаахлоқ, некусират, якишқа, ишқро нигоҳдоранда ва аз шаҳват фарқкунанда буда, онро аз ҳама чиз — ҳаяҷону боигари, аслу насаб баланд мегузорад. Покизагии ахлоқи ӯ дар эпизоди «Сифати ахлоқ исмат ва таҳорати Маҷнун» махсус қайд шудааст:

То занн набарӣ, ки буд Мачнун,
 З-ин шефтагон, ки бинӣ акнун.
 Берӯзаву беғамсзу бенур
 Беғонаи ақлу аз адаб дур
 Донотари давр буд дар давр,
 Доништа ғусуми чархро ғавр.
 Донандаи дониши ниҳонӣ,
 Халқарда рамузи осмонӣ.
 Зебосухане зи сиккаи зар,
 Байту ғазале зи лӯълӯи тар.
 Донад ҳама кас, ки бетафаккур,
 Девона нарезад он чунон дурр.
 Мекард зи табъ дасткӯтоҳ
 Маъшуқа баҳона буд дар роҳ.

Аз ин характеристикаи шоир бармеояд, ки Қайс дорои лақаби «Мачнун» (девона) нест, балки мусулмонии комил, боақлу одоби донандаи расму одати зиндагонӣ, илмҳои дунёвӣ ва осмонӣ буда, дорои нутқи хуб ва тафаккури баланд аст. Ҳиссиёт ва таассуроти олии инсонии ӯ дар суханҳои дигараш, ки бо ҳар муносибат баён кардааст, акс ёфтааст. Асли ҳастии ӯ вучуди маънавияи вай ишқи пок аст:

Ишқ аст ҳуҷусои вучудам,
 Ишқ оташ гашту ман чу дудам.

Аз рӯи ишораи шоир Мачнун бо олами ботинии худ буда, маъшуқадорӣ ӯ танҳо баҳонае барои ифсидаи ҳиссиёти худ аст ва аз маъшукаи худ ком нагирифтан барои он буд, ки ишқ боғзониш бошад:

З-он ком начуст аз он паризод,
 Ё хонаи ишқ монад обод.

Ишқи Қайс дар аввали қор ба тариқи табиӣ аз дӯстдорӣ дар мактаб оғоз ёфта, торафт шӯҳрат меёфт ва амиқтар мешуд. Онҳое аз моҳияти ишқи ҳақиқӣ аз аҳволи Қайс беҳабар буданд, ки аз таъна ва тамасхур ӯро «Мачнун» (девона) меномиданд:

Яқбора дилаш зи по дарафтод,
 Ҳам хик дариду ҳам хар афтод.
 Онҳо, ки нафтода буданд,
 «Мачнун» лақабаш ниҳода буданд.

Аммо чунини Қайс яқбора рӯй надодааст. Вай баъд аз он ки бо таъна ва монעהо ӯро аз Лайли ҷудо ва дур кардаанд:

З-он пас, ки ба таъна гуфтанд,
 Аз шефта моҳи нав нухуфтанд.
 Азбаски чу сар забон кашиданд,
 З-оҳу бара сабзаро буриданд.

Лайли чу бурида шуд зи Мачнун
Мерехт зи дида дурри макнун.

Ба мулоқоти Лайли ба қабилаву манзили ӯ мерафт ва аз-
баски вайро дида наметавонист, дар ишқи у беқарориву но-
лаю зорӣ мекард:

Девонасифат давон ба ҳар сӯ,
Лайли, лайлизанон ба ҳар кӯ.

Ба хостгорӣ ҷавоби рад гирифтани Қайс, барои ҳалоки ӯ
қасд кардани аҳли қабилаи Наҷд, панд додани падар, ки уро
аз роҳи ишқи Лайли гардониданист, Қайсро ба зиёрати Каъ-
ба бурдани падар аз воқеаҳои табиӣ буда, то рафт шиддати
руҳии ӯро зиёд мекард, вале ҳоло чунун надошт, вале аз чу-
нин ишқ ҳалосӣ ҳам надошту ҳалосиро низ намехост:

Гӯянд: Зи ишқ кун ҷудой,
Ин нест тариқи ошноӣ.
Парвардаи ишқ шуд сириштам,
Бе ишқ мабод сарнавиштам.

Дар дашту сахро дар фироки Лайли ғаштани Қайс ҳоло маъ-
нои чунунӣ надошт, одами ӯзурдаи ҷамъиятро ба хотир мео-
вард, то ки аз бадию монеаҳои одамон дур бошад. Дар им
ҳангом ёфт шудани як шахси одил, ғалфаҳм ва ғарибнавоз
амир Навфал, ки ба вай ёри расондан меҳодад, Қайсро шод
гардонид, аммо аз якҷаҳагии падари Лайли масъаларо бо
чанг ва зӯри ҳал кардани шудани ӯ ба Қайс маъқул набуд,
зеро аз як тараф, зидди чангу хунрезист ва тарафдори сулҳ:

Ҳар кас бар масоф дар саворе,
Мачнун ба ҳисоби ҷонсупорӣ.
Ҳар кас фарасе ба чанг меронд
У ҷумла дуои сулҳ меҳонд.

аз тарафи дигар, ба муқобили қабилаи ёри худ чангидан ва
бо зӯри ба даст овардани муроди худро аз рӯи ҳиммат ва
одамгарӣ, ӯр, номардӣ, ноқасӣ ва ноодами мешуморид, бино-
бар ин, аз тарафи душман истода бо аскарони Навфал ме-
чангид:

Карда сари найза з-ин тараф рост,
Сарнайзаи фатҳ аз он тараф хост.
Ғар лашкари ӯ шудӣ қавидаст,
Ҳам тир бирехтиву ҳам шаст.
В-ар ҷониби ёри ӯ шудӣ тир,
Ғуррид аз он нишот чун шер.

Вай ба саволи яке аз сарбозони Навфал, ки чаро аз та-
рафи душманон мечангад:

Мо аз пай ту ба ҷонсупорӣ,
Бо ҳасм туро ҷароғи ёри?!

У дар ҷавоб тарафи ёро дӯст эълон карда, бо онҳо ҷанг
карданро кори ношоиста мешуморад:

Гуфто, ки чӣ ҳасм?! Ёр бошад,
Бо теғ маро чӣ кор бошад?!
Бо ҳасм навардие тавон кард,
Бо ёр набард чун тавон кард?
Майли дили меҳрубонам он ҷост,
Он ҷо, ки дил аст, ҷонам он ҷост.

Чуниин рафтори Қайсро лашкариёни Навфал аз девонагии ӯ
медонистанд, ҳол он ки аз ҳиммати баланд ва одамгарии вай
буд, ки бо ёр ва одамони он ҷангидан кори нозеб асту ҳусни
ахлоқ нест. Вақте ки дар ҷанги аввал Навфал мағлӯб шуда,
ба қабилани Начд қабилани Лайлӣ сулҳ тақлиф кард, Қайс ба
вай таъна зад, ки ҳаман қорат ҳамин буд:

Аҳсант, зиҳӣ умедворӣ!
Беҳ з-ин набувад тамомакорӣ.
Ин буд ҳисоби зурмандет
В-ин буд фусуҳи девбандет.
Он дӯст, ки буд салом бар ман,
Қардеш кунун тамома душман.
Аз ёрии ту буридам аз ёр,
Бурдӣ раҳи қори ман ба якбор.

Дар ҷанги дуюм духтари худро куштани шудани падари Лай-
лӣ, ҷангро хобондани Навфал Қайсро ноумед кард, ӯро мурод
ҳосил нашуд. Бинобар ин, аз ноумеди ва норозигӣ аз Навфал
ғаму андӯх ва чунунаш торафт зиёд шуда, роҳи саҳро ро пеш
гирифт. Вобаста ба авҷи чунун романтикаи ҳаёлотӣ ӯ баланд
мерафт. Дар саҳро аспи худро дода, оҳуеро аз дасти сайёди
камбағал озод ва дар мисоли он Лайлини асирро тасаввур кар-
да, аз ҷашмонаш бӯсид:

Медод зи дӯстӣ ба афсӯс
Бар ҷашми сиёҳи ӯхувон бӯс,
Қ-ин ҷашм агар зи ҷашми ёр аст,
З-он ҷашми сиёҳ ёдгор аст.

Дар ҷои дигари саҳро гавазро ба ивази пул аз дасти сайёд
озод кардани ӯ инкишоф ва тавсеаи ҳамин ҳиссиёти романти-
кии ӯст, ки аз овоздихоҳии вай сарришта дорад:

Маҷнун ба сӯи шикори дилбанд,
Омад чу падар ба сӯи фарзанд.
Молид чу дӯстон ба ду даст,
Ҳар ҷо, ки шикаста дид мебаст.

Гуфт: Эй зи рафиқи хештан дур,
 Ту низ чу ман зи дуст маҳчур,
 Бӯи ту зи дӯст ёд дорам,
 Чашми ту назари чашми ёрам.
 Дар сояи чуфт бод чоят
 В-аз дом кушода бод поят.
 Ҳоли ту зи чашми кинахоҳон,
 Дур аз сари ту каманди шоҳон.

Дар биёбон бо зоғ сухан гуфтани ӯ низ як лавҳа аз ҳиссиёти романтикии Маҷнун буда, меҳост ба воситаи он хабари овозрағи ва ҳазинию бадбахтиҳои худро ба Лайлӣ расонад. Сиёҳии ранги зоғро рамзи бадбахтиҳо, медонист:

Шабранг чароӣ, эй шабафрӯз,
 Рӯзат зи чӣ шуд сияҳ бад-ин рӯз?
 Бар оташи ғам манам, ту чӯшӣ?
 Ман сӯғзада, сияҳ ту пӯшӣ?
 Рӯзе, ки раси ба назди ёрам,
 Гӯ: бе ту зи даст рафт қорам.
 Гуфти ки: матарис, даст гирам,
 Тарсам, ки дар ин ҳавас бимирам.

Маҷнунро бе хоҳиши ҳудаи аз гардан баста ба қабилани Лайлӣ бурдани пиразан ва нолаву фиғон қардани вай аломати беҳушии ӯст ва ба ҳолати маҷнунӣ мубаддал шуда истодааст ва акнун вай аз он чӣ медонист, фақат номи Лайлиро медонист, ҳамаро тарк карда буд:

Ҳам модар ҳам падар дар ин қор,
 Навмед шуданд з-ӯ ба якбор.
 Бо кас чу наместуд орамида,
 Гуфтанд ба тарки он рамида.
 В-уро шуда дар хароб обод,
 Чуз ному нишони Лайлӣ аз ёд.

Воқеан ба шавҳар дода шудани Лайлӣ дар бевафои ӯ суруд хондани Қайс чунунӣ уро зиёд мекард. Аз ҷавобҳое, ки вай ба насиҳати падар додааст, аз олами инсонии пуразоб ба дунёи ваҳшиён даромада, ҳамаро, аз ҷумла худро гум қардани вай аломати чунунӣ пурраи уст:

Танҳо на падар зи ёди ман шуд,
 Худ ёди ман аз ниҳоди ман шуд.
 Дар худ ғалатам, ки ман чӣ номам,
 Маъшуқамау ошиқам, кадомам?!
 Дар ваҳшати хеш гаштаам гум,
 Ваҳшӣ назияд миёни мардум.

У дар шаби равшани биёбон ситораҳоро як-як мушоҳида карда, ҳамчун романтик ба сайёраи Зӯҳра мурочиат кард, ки ба вай ёри расонад.

Мачнун зи сари назорабозӣ
 Мекард ба чарх ҳуққабозӣ.
 Бар Зӯҳра назар гумошт аввал,
 Гуфт: Эй ба ту бахтро миғаззал!
 Лутфе кун аз он ки луфт дорӣ,
 Бикшой дари умедворӣ,
 Чун Муштарӣ аз уфук баромад,
 Бо ӯ зи дари дигар даромад,
 К-ой Муштарӣ он ситораи Саъд,
 Эй дар ҳама қор содиқ-ул-ваъд,
 Дар ман ба вафо назорае кун!
 Вар чорат ҳаст, чорае кун!

Аз ин гуфтаҳо хувайдоист, ки Мачнун девона нест, вай одами аламдидаи оқизи зиндагист ва аз максаду муроди худ даст накашидааст, чора меҷӯяд, вале дар ҷамъияте, ки пеши роҳи бахти неконро гирифтаанд, чора надорад. Бинобар ин, ба тариқи ҳаёли романтикӣ ба сайёраҳое, ки ба ҳар кадомаш он аз рӯи эътиқоди онвақта як вазифа ва ё хислате дода шудааст, мурочиат менамояд, вале сайёраҳо ба роҳи худ равон шуда, ба вай ёрие намерасонанд ва бо ин восита ақидаи ба тақдир итисон таъсир доштани сайёраҳоро худ аз худ рад мекунанд:

Чун дид, ки он баҳорхезон,
 Хастанд зи авҷи ту гурезон.
 Дониш, к-аз он ҳаёлбозӣ
 Қораш нарасад ба чорасозӣ

Шоир масъалаи ба тақдир қаҳрамони асар ва умуман инсонҳо таъсир доштани сайёраҳоро хуб рад карда, вале ҳалли онро на ба ғоидаи илм, балки дин дида, қаҳрамони худро ба худо мурочиат кунонидааст, ки гӯё чорасозии ягона уст. Бале, дину худо нафаси одами оқиз аст:

Нюлид бад-он, ки чорасоз аст,
 Аз ҷумла вучуд бениёз аст.
 Он кун зи инояти худой,
 Н-ояд шаби ман ба рӯшноӣ,
 Рӯзам ба вафо ҳуҷиста гардад,
 Бахтам зи баҳона раста гардад.

Аз ин порчаи шеърӣ маълум мешавад, ки Мачнун ҳоло дар иштиёқи Лайлӣ ва нияти ба бахт расидан дорад. Аз омадани қосид ва номаи Лайлӣ шод гардидан ва ҷавоби ошиқона ва дӯстона додани ӯ нишону медиҳад, ки Мачнун аз ҳама алоқа-ашро бурида, дар сахро бо ҳайвонот унс гирифта бошад ҳам, аз Лайлӣ дил набуридааст ва дар иштиёқи дидор аст. Ин маъниро дар беша ва сабззор ба василаи пире мулоқоти забонӣ кардани онҳо ва дар назди Лайлӣ шеър хондани ӯ тасдиқ менамояд:

То ҳаст зи ҳастии ту ёдам,
Осудаву тандурусту шодам.
З-ин пас туву ман, ману ту з-он пас,
Як дил ба миёни мо дигар кас.

Мачнун дорои сифати баланди инсонист. Ин хислат дар худ-
қурбон кардани ӯ, бар зарари худ аз тарафи лашкари душ-
ман ҷангидан ва охуви ғавазиро аз даст сайёд озод кардани
вай Ибн Салом рақибӣ ошиқии вай бошад ҳам, дар вафоти
ӯ ғам хӯрдан, ғирья кардани вай зоҳир гаштааст:

Аз як ҷиҳаташ хуш омад он кор,
Қ-аз домани гул бурида шуд кор.
В-аз рӯи дигар ҳисоби он кард,
Қ-ӯ низ ҳамон хӯрад, ки ӯ хвард.
Он карда, ки тағъ хос бинмуд,
Бигрифт, ки ақл ғирья фармуд.

Мулоқоти Мачнун бо Лайли дар манзили ӯ, ки охири во-
хӯрии онҳо буд аз рӯи ишқи пок аст:

Пайдост, ки ишқи ин ду ҳақиқат
Сар бар назанад магар зи поқӣ.

Онҳо як шабонарӯз печида бошанд ҳам, Мачнун ба шаҳват
даст дароз намекард. Вай пеш аз ин он ҳама доду фиғон ба
мисли булбул ғазалхонӣ карда бошад ҳам, дар сӯхбати ҳоса
хомӯш буд ва Лайлиро ба ҳайрат гузошт:

Қ-ой савсани садзабон, чӣ будат?
Қ-андешаи ман забон рабудат?
Маъний, чӣ ки то маро надидӣ,
Овоз бар осмон кашидӣ?
В-имрӯз, ки ҳаст рӯзи пайванд,
Бар дурчи даҳон ниҳодаӣ банд?

Мачнун таклифи комтирии Лайлиро рад карда, наъзразанон
боз ба дашту саҳро рафт, ки акнун аз Лайли ҳам дур шуда
буд. Дар мулоқот ишқбозҳои Мачнун аз рӯи ишқи пок бу-
дааст:

Ишқе, ки на исмати ҳудоиост,
Он ишқ на, шаҳвати ҳавоиост.
Ишқ оинаи баланднур аст,
Шаҳват зи ҳисоби ишқ дур аст.

Мачнун Лайлиро тарк карда рафта бошад ҳам, аз вафоти ӯ
оҳу фиғон карда, ба зиёрати вай меояд ва бар болои турбати
ёри худ ҷон медиҳад ва то як соя ҳайвоноти вақшӣ ҷасади ӯро
посбонӣ мекунад.

Образи Лайлӣ

Симои барҷастаи духтари зоҳирам зебо ва
ботинан покест, ки танҳо як ишқро медонад
ва дар сидку вафо устувор аст. Зебоии ӯ аз синни мактабиаш
хувайдо буда, гули хуснаш торафт зиёдтар мешукуфт ва дар
хусну ҷамол ҳамто надошт:

Офатнарасида духтаре хуб,
Чун ақл ба ном, нек мансуб.
Орошта лӯъбате чу моҳе,
Чун сарви сихӣ назорагоҳе,
Оҳучашме, ки ҳар замоне,
Куштӣ ба карашмае ҷаҳоне.
Зулфаш чу шабе, рухаш чу боге,
Ё машъалае ба ҷанги зоге.
Шаккардаҳане ба ҳар чӣ хоҳӣ,
Шаккаршикан, аз шакар чӣ хоҳӣ.
Маҳҷубаи байти зиндагонӣ,
Шаҳбайти қасидаи ҷавонӣ.

Лайлӣ дар ҳиссиёти ошиқона ва муносибатҳои дӯстӣ аз Қайс
кам нест. Муносибати гарму ҷӯшонӣ ошиқонаи онҳо тарафайн
аст ва ба ҳолати дигарон вазъияти мутақобила дорад:

Чун аз гули меҳр бӯ гирифтанд,
Бо ҳам ҳамарӯза хӯ гирифтанд,
Ин ҷон ба ҷамоли ӯ супурда,
Дил бурдаву лек ҷон набурда.
В-он бар руҳи ин назар ниҳода,
Дил додаву коми дил надода.
Ёрон ба ҳисоби илмхонӣ,
Ишон ба ҳадиси меҳрубонӣ.
Ёрон варақе зи илм хонданд,
Ишон нафасе зи ишқ ронданд.

Дере нагузашта, ошиқии ин ду ҷавонӣ покизаахлоқу дилсофу
беолоиш ба даҳони мардум афтода, предмет гуфтугӯи мар-
дум шуданд:

З-он дил, ки ба яқдигар бидоданд,
Дар маърази гуфтугӯ фитонданд.

Ошиқон ҳарчанд хостанд сирри ошиқии худро нигоҳ доранд,
вале ошқор гашт: зеро офтобро бо доман пушида намешавад:

Боде, ки зи ошиқӣ асар дошт,
Бурҷаъ зи ҷамоли хеш бардошт.
Қарданд шикеб, то бипӯшанд,
В-он ишқи бараҳнаро бипӯшанд.
Дар ишқ, шикеб кай кунад суд,
Хуршед ба гил нашоёд андуд.

Ҳолати ягонаи Лайлӣ дар ишк, рафтор, гуфтор ва устувории
ӯ аз таъсири муқобилае, ки дар ҳолати онҳо эҷод шудааст,
аён аст:

Лайли чу ситора дар иморӣ,
Маҷнун чу фалак ба пардадорӣ.
Лайлӣ чу нишот чанг дар бар,
Маҷнун чу рӯбоб чанг бар сар.
Лайлӣ на, ки субҳи геттафрӯз,
Маҷнун на, ки шамъи ҳештансӯз.
Лайлӣ ба сухан паризаше буд,
Маҷнун ба ҳикоят ошате буд,
Лайлӣ ба карашма зулф бар душ,
Маҷнун ба вафош ҳалқа бар душ,
Лайлӣ чу гули шукӯфта меруст,
Маҷнун ба гулоб дида мешуст.
Лайлӣ сари зулф шона мекард,
Маҷнун дури ашк дона мекард.

Лайлӣ аз рӯи одати он замон дар зери ҳукми падару модар
буда, мисли Маҷнун фаъолияти зиёде аз худ зоҳир карда на-
метавонист, бинобар ин, баъд аз он ки падараш аз мактаб
манъ кард, аз ғаму ғусса дарун-дарун мисли шамъ месӯхт,
гоҳе беқарорӣ худро изҳор кунад ҳам, онро ошкор карда на-
метавонист:

Дар парда, ки роҳ буд баста,
Мебуд чу парда баршикаста.
Мерафт нуҳуфта бар сари бом,
Наззорақунон зи субҳ то шом,
То Маҷнунро чӣ гуна бинад,
Бо ӯ нафасе кучо нишинад.
Месӯхт дар оташи чудой,
Не дуд дар ӯ, на рӯшноӣ.

Лайли дар банди падару модар гирифта бо ҳар васила кӯ-
шиш мекард, ки бо дилдодаи худ Маҷнун вохӯрад, дарди дил
гӯяд, аз рӯи сухани дуст баҳра ёбад, вале имконият надошт.
Рузе бо баҳонаи тамошо бо дугонаҳояш ба нахлистон мерафт,
вале мақсадаш дидори ёр буд:

Не-не, ғаразаш на ин сухан буд,
Не сурхғулу на сарғбун буд.
Будаш ғараз он ки дар паноҳ
Чун сухтагон барорад оҳе.
Ёбад зи насими гулситоне,
Аз ёри ғариби худ нишоне.

Аз кӯшишу ҳаракатҳои Лайлӣ маълум мешавад, ки вай дар
қоғи ишқу ошиқӣ фаъол аст, вале азбаски мисли Маҷнун им-
коният надорад, онро пурра зоҳир карда наметавонад ва аз

ин рӯ, аз Мачнун пассивтар менамояд. Аммо вай ҳарчанд ки дар никоҳи маҷбури ба иродаи падар зид набаромад, вале бо Ибни Салом дар нигоҳ доштани исмат ва бакорат худро ғаъол нишон дод, ва ин рафтори ӯ ба тағйир наёфтани хатти сюжети нигоҳ доштани аҳду вафои ошиқӣ бо Мачнун роии калон босидааст:

Лайлеш чунон тапончае зад,
К-афтод ба сони мурда беҳавд.
Гуфт: Ар дигар ин амал намоӣ,
Аз хештану зи ман барой,
К-аз ман ғарази ту барнаҳезад,
Гар тегӣ ту хуни ман бирезад.

Ба Мачнун қосид ва нома фиристондани Лайлӣ далели дигари часорат ва ғаъолияти вай аст. Дар ин маъсала вай аз Мачнун ғаъолтар аст. Дар ин нома Лайлӣ ба аҳду вафо ва покии исмағи худ ишора намудааст:

Эй ёри қадимаҳд, чунӣ?
В-эй мӯҳра зи ҳафтаҳд чунӣ?
Чун бахти ту дар фироқам аз ту,
Чуфти туам, арчи тоқам аз ту.
Ганчи гуҳарам, ки дар ба мӯҳр аст,
Чун ғунҷаи боғ сар ба мӯҳр аст.

Лайлӣ дар мубориза бо душворихо нисбат ба Мачнун неқбин аст, ўро тасалли дода, беғоида будани оху нолаи ўро таъкид карда, вайро ба умедвори ва неқбинӣ даъват менамояд:

Кам кун қазау ба сабр бифзояй,
Дар раҳгузар аст чархро пой.
Ман низ ҳамон ғубор дорам,
Лекин қадам устувор дорам.

Дар ҳама гуна вазъият Мачнунро талаб кардани Лайлӣ боз як аломати афзунии ғаъолияи ҳислати ўст. Лайлӣ Мачнунро девонавор дуст дорад ҳам, худро гум накардааст. Вай одоби муносибатҳои ошиқона, расмияти шавҳардорӣ, ба кори ҳаром даст назадан баъд аз зановашваҳарӣ барои иқдоми нолоиқ гап нашониданро афзал шуморида, барои ишқи пок ҳалол буданро ҳислати поки ошиқони ҳақиқӣ шуморидааст. Аз ин ҷост, ки Вай аз Мачнун даҳ қадам дур истода, сӯхбат ва абъётҳои ўро гуш мекард ва аз рӯи ҳиссу вичдони пок ақидае дорад, ки кори бадро аз назари мардум пӯшидан мумкин бошад ҳам, аз худо пинҳон кардан душвор аст:

З-он сӯтари ёри худ ба даҳ том,
Ором гирифтӣ рафт аз ором.
Гар з-он ки ба шӯй дил надодам,
Охир на чунон ҳаромзодам.

Дар хислатҳои инсонии Лайлӣ бо шароит муваққатан созиш кардан мушоҳида мешавад. Ин ҳол пеш аз ҳама аз имконияти амалиёти озод набоштанӣ ўст. Вай дар ин масъала аз Мачнун, ки қафасро шикастааст, ҳамчун шахси ҳисорӣ — бандӣ заифтар аст:

Яъне эи мани ҳисорбаста,
Наздикий ту, эй қафас шикаста.

Дар воқеаи розигии ў ба шавҳар дода шуданаш, ки бо қомӣ аждаҳо додани Лайлӣ маънидод шудааст, танҳо бо он рафтор маҳдуд шудааст, ки аз дида ашқи ғам реҳтааст ва эътирози ҷиддӣ надорад, ҳол он ки ба арусии Ибни Салом розигӣ додани падараш маънои мудҳиш дошт:

Бар кардани он амал ризо дод,
Махро ба даҳони аждаҳо дод.
Атре, ки бухори дил барангехт,
В-ашке чу гулоби талх мерехт.

Дар мотами шавҳари расмӣ Ибни Салом зоҳираи мотам гирифтани Лайлӣ, вале бо ин баҳона дар ғами Мачнун гиригистани вай аломати созишкориӣ ўст:

Аз дурии даст оҳ мезад,
Бар шевани шӯй роҳ мезад.

Вай аз руи расмӣ мувофиқи одати араб ду сол ба шавҳари худ азодорӣ кардааст, ки низ аломати бо шароит созиш кардани вай аст.

Мачнунро ба хони висол даъват намудани Лайлӣ боз як далели ғайбӣи ў нисбат ба Мачнун аст. Вай на танҳо ўро ба хилвати худ даъват кард, ба пешвозаш давид:

Дар пои мусофири худ афтод,
Чун сабза ба зерӣ пои шамшод.

Дар қомтири кӯшиш накардани Мачнун ва Лайлиро тарк карда рафтани вай оғози ҷоҳеи ҷиддии маънавии Лайлист, ки ошику маъшуқи ў Мачнун баъд аз азобу интизориҳо вайро рад кардааст. Ҷоҳеи ишқии ў вайро ба бемории рӯҳи гирифтӣ кард, ки бозгашт набошад, зеро давои дарди ў аз даст рафта буд. Ин маъниро шоир бо маҳорати тамои тасвир кардааст:

Лайлӣ зи сарири сарбаландӣ,
Афтод ба чохи дардмандӣ.

Ҷоҳеи ишқии Лайлӣ махсусан дар эпизоди «Васият кардани Лайли модарро» бо тамоми ҳаяҷони рӯҳи шахси ноқом дар ҷавони аз ҳаёт маҳруму ноумедшуда инъикос ёфтааст. Фаросати руҳиносии Низомӣ ба вай имконият додааст,

ки ин ҳаяҷони баланди рӯҳиро моҳирона ва санъаткорона ба
қалам диҳад:

Бар модари хеш роз бикшод,
Яқбора дари ниез бикшод.
К-эй модари меҳрубон чӣ тадбир,
К-оҳубара заҳр хӯрд бо шир?
Дар кӯчаҳ уфтод раҳтам,
Чун суст шудам мағир саҳтам.
Хун меҳӯрам ин чӣ меҳрубонист?!
Чон меканам, ин чӣ зиндагонист?!

Вазъияти ӯ дар бобати ороиши вай ва тобути ӯ ифодаи ҳаяҷо-
ни пурсӯзу гудози ҷавонест, ки лаззати ҷавониро надида, аз
ҳаёти ширини аҳди шабоб маҳрум шудааст ва орзуҳои шири-
ни худро ба зӯр бурда истодааст:

К-он лаҳза, ки чон супурда бошам,
В-аз дурии дӯст мурда бошам,
Сурма зи ғубори дӯст баркаш,
Нилам зи ниези дӯст даркаш!
Фарқам зи гулоби ашк тар кун!
Атрам зи шамомаи ҷигар кун!
Барбанд ҳанутам аз гули зард!
Қофур фишорам аз дами сард!
Хун кун кафанам, ки ман шаҳидам!
То бошад ранги рӯзи идам.
Ороста кун арусворам,
Биспор ба хоки пардадорам.

Лайлӣ аз ҳаёт ноумед рафта истода, дар бораи дӯстдори худ
Маҷнун, ки ўро як умр дӯст дошта, охир тарқ кардааст, вале
бадбахтона дар биёбон бо дӯстони худ ҳайвонот дар ёди Лай-
лӣ умри барабас, ҳисси баланди меҳри инсонро ифода намуда,
ба вай муносибати нарми инсонӣ кардан, наранҷондан ва мис-
ли Лайлӣ азиз доштанро васият кардааст, ки дараҷаи олии
ҳислати инсонии ўро нишон медиҳад:

Овораи ман чу гардад огоҳ,
К-овора шудам ман аз ватангоҳ.
Донам, ки зи роҳи сӯпворӣ
Дар вай накуни назар ба хорӣ,
Ман доштаам азизвораш,
Ту низ чу ман азиз дораш,
Гӯ: Лайлӣ аз ин сарои дилгир
Он лаҳза ки медарид занҷир,
Аз меҳри ту тан ба хок меод,
Бар ёди ту чони пок меод,
Дар ошиқии ту содиқӣ кард,
Чон дар сари ишқу ошиқӣ кард.

Аҳвол чи пурсиям, ки чун рафт?
Бо ишқи ту аз ҷаҳон бурун рафт.

Ҳамин тавр, образи Лайлӣ ҳам мисли образи Маҷнун со-
фу беғаш буда, дараҷаи баланди ҳиссиёти поки ҷавонони бад-
бахт роҳи ишқро акс кунонидааст.

Образи падарон ва модарон. Образи волидон дар достони
«Лайлию Маҷнун» гуногун аст. Волидонии Қайс ба он гурӯҳ
мансубанд, ки дар умри худ як фарзанд дидаанду ўро азиз
медоранд, эрка мекунаанд, аз паи орзуя ҳавасҳои худ ва фар-
зандонашон мераванд, пеши роҳашро гирифта наметавонанд
бо панду насиҳат маҳдуд мешаванд. Оқибати чунин фарзанд-
дорӣ барои ҷавонон ва волидон бадбахтӣ, фочианок ва ғаму
андӯх аст. Волидайнӣ Маҷнун нисбат ба волидайнӣ Лайлӣ
одамони аҳлу солеҳ, ғапфаҳм ва муросокоранд, ғами фарзанди
худо мекуранд, хушбахтии онро мецоҳанд. Азбаски дар так-
дири Маҷнун бештар падараш сарукор дошт, роли модараш
нишон дода нашудааст.

Волидайнӣ Лайлӣ баръакси падару модари Қайс одамони
якрав, худбин, манфиатҳои худро аз фикру андеша ва тала-
боти фарзандон болоғузорида, чизу шўҳратпарастанд. Онҳо
хушбахтии фарзандашонро дида наметавонанд. Ору номуси
беасоси онҳо гӯё ҳалкунаиди хушбахтиҳои ҷавонон аст:

Донӣ, ки араб чӣ айб чўянд,
Ин кср, кунам, маро чӣ гўянд?!

Падари Лайлӣ дар якраҳагии худ қатъӣ истода, бо фарзандаш
сўҳбат карданро ҳам нахостааст. Вай дар муносибат ба
Сайиди Омирӣ ва Навфал, ки хостгорони Лайлӣ ба Маҷнун
буданд, баҳснаҷўй, дағал аст ва дар ҳолати ноилоҷӣ ҷоҳилона
ба қатли духтараш таҳдид менамояд. Вай дар он ҷое, ки хо-
ҳиши ҳудаи бошад, ба маслиҳати зану духтараш тақдири он-
ҳоро ҳал мекунад. Вақте ки хостгорон ба вай молу чизи бисъ-
ёро аз номи ҷавони давлатманду бообрў пешниҳод кардаанд,
бечуну чаро розӣ шуд.

Қосид шуда, он хазинаро бурд,
Як-як ба хазинадор биспурд.
Бар қардани он амал ризо дод,
Махро ба даҳони аждаҳо дод.

Падари Маҷнун ҳам аз оилаи кибор — давлатманд буда ва ба
махри Лайлӣ чизи бисъёре таклиф кард:

Ҳам ҳашмату ҳам хазина дорам,
Ҳам олати меҳру кина дорам.
Чандон ки баҳр кунӣ падидор,
Ҳастам ба зиёдатӣ харидор.

вале ў барои обрӯи худбинонааш «деванагии» Қайсро баҳона кард:

Деванагие ҳаме намояд,
Девона ҳарифи мо нашояд.

Модари Лайлӣ дар якравихои шавҳараш бо хомӯшӣ ҳамроҳӣ карда, боиси бадбахт шудани духтараш гардид. Бесабаб нест, ки Лайлӣ хуни худро ба гардани модараш гузошт ва сухани пурдардро дар ҳангоми васияти худ гуфт:

Дар гарданам ор даст як бор,
Хуни ману гардани ту зинҳор.

Модари Лайлӣ ҳамон вақт хатои худро фаҳмид, ки фарзандаш дар назараш ҳалок мешуд:

Модар, ки арӯсро чунон дид,
Гуфти, ки қиёмат он замон дид.
Дар ҳасрати мӯю рӯи фарзанд,
Сар мезаду рӯю мӯй меканд.

Чунон ки аз рафтори падару модари Лайлӣ маълум аст, оқибати чунин тарбия ва рафтор ба фарзандон низ фоҷианоқ аст.

Аз боби «Дар насихати фарзанд» дида мешавад, ки Низомӣ гурӯҳи сеюми падарро тасвир намудааст, ки онҳо фарзандонашонро дӯст медоранд, онҳоро ба роҳи дуруст ва хушбахтӣ равона мекунанд. Ин гуна падар худи Низомист.

Навфал — аз рӯи ақидаи деҳқонии адолатхоҳӣ образи амирест, ки наққор, адолатхоҳ, ғамхори бечорагон, дастгирикунандаи дар роҳмондагон ва ҷавобдиҳандаи бадхоҳон ва золимон аст:

Аз нармадилон малики он бум,
Буд оҳани обдор чун мӯм.
Лашкаршикане ба захиши шамшер,
Дар меҳр ғазол, дар ғазаб шер.
К-ин дилшударо чунон ки донам,
Бошад, ки ба қомӣ дил расонам.

Дар қўшиши аввал дар ҷанг бо қабилаи Начд мағлуб шудан, вале дубора қувва ҷамъ намуда, ба ғолибият наздик омадани ӯ дар замони тараққиёти феодализм торафт қувват гирифта истодани феодалҳоро ифода кардааст.

ИБНИ САЛОМ — образи давлатманди бо ҷоҳу ҷалоли мағрур аст, ки меъёри ҳар корро танҳо дар пулу ҷиз дида, талабҳои қонунии касро ба ҳисоб намегирад:

Ҳам симхудову ҳам қавипушт,
Ҳалқе сӯи ӯ кашида ангишт.

Вай шахси булҳавас аст, дар як дидан ба Лайлӣ ошиқ шуда, ўро аз худ кардан меҳодад:

Аз дидани он чароғи тобон,
Дар чора чу бод шуд, шитобон.

У бе розигии Лайлӣ, вале бо иҷозати падараш ба ивази молу
чиғи бисъёре ба никоҳи маҷбурӣ муяссар мешавад, ки вале
дидаи Лайлиро, ки барои ӯ ҷой надошт ва бо ишқи Маҷнун
пур буд, бо ҳеҷ чиз ва бо ҳеҷ илоҷ ба даст оварда наметаво-
нист, зеро вай намедонист, ки ишқ дигар асту ҳавас дигар. У
бо ошиқии ҳақиқӣ Маҷнун рӯ ба рӯ нашуда бошад ҳам, маъ-
нан дар пеши вай мағлуб буд. У дар аввалин кӯшиши ҷомги-
рии худ аз Лайлӣ шатта хӯрда, рӯҳан мағлуб шуда, ҳамчун
рӯҳи очизу нотавон дигар ҷуръате карда натавонист:

Чун Ибни Салом дид савганд,
З-он бут ба саломи гашт хурсанд.

Ибни Салом аз алами нарасидан ба висоли Лайлӣ вафот ме-
кунад, ки дар ин воқеа ғалабаи ишқу муҳаббати поки бар шах-
вату ҳавас ифода ёфтааст. Образи Ибни Саломӣ мағрури мо-
лу ҷоҳ тимсоли касонест, ки бо ҳастии бемаънии худ монеаи
муваққати одамони софдил ва поквичдон мебошанд.

Образҳои Саломӣ Бағдодӣ ва Зайд образҳои ёридиҳанда-
еанд, ки барои пуррагии дoston лозиманд. Саломӣ Бағдодӣ
барои он лозим аст, ки агар вай намешуд (ва азбаски Маҷнун,
шоир буди қаламу қоғаз дар биёбон надошт), ки шеърҳои уро
ҷамъ мекард. Бе сабаб нест, ки баъд аз нақл шудани овозаи
шеърҳои ошиқонаи Маҷнун ба мулоқоти ӯ равон мешавад:

Аз назми ҳалоли ӯ зарифон
Қарданд симоъ ба ҳарифон.

Навбати дуом ба назди Маҷнун омадани Саломӣ Бағдодӣ низ
бо ҳамин мақсад ба вучуд оварда шудааст, то ки шеърҳои
дах соли охири умри ӯро ҷамъ намояд:

Ҳар байт, к-аз ӯ шунид, дарҳол,
В-он гуфта, ки буд то бар даҳ сол.
Аз ҳиссаву қитъаву қасида,
Як-як бинавишт бар қарида.

Образи Зайд ғайр аз саргузашти худаш (бо амак ва дух-
тари ӯ, духтарашро ба додарзодани камбағал надода, ба ода-
ми давлатманд додани вайро) бо образи Маҷнун ҷунин ало-
қамандие дорад, ки шоир ба василаи сарзаниши бемавриди
ӯ Маҷнунро ва ба Зайд ҷавоб додани вай образи Маҷнунро
шарҳ додани аст, ки вай девона нест, аламзада ва кулфатди-
даи замони худ аст. Ғайр аз ин, Зайд дар сухан ҷавони бе-
адаб аст, ки аз Маҷнун адаб омӯхтааст. Илова бар ин, Зайд
бо хоби худ барои он лозим шудааст, ки ҷаннатӣ будани оши-
қони пок Лайлиро Маҷнунро баён кунад.

Хулосаҳо аз дoston

1. «Лайлию Мачнун» ба маънои то маш дostonи хисси (сентиментали) буда, Низомӣ аз ӯҳдаи эҷоди чунин асар бомуваффақият барo-

мадааст.

2. Ин асар дostonи серпроблема буда, сюжета ш мувофиқи қоидаҳои анъанавӣ сохта шудааст: Проблемаи аввал тарбияи фарзанд дар доираҳои аристократи буда, дар плани ишқи ҷавонии покизаахлоқ гирифта шудааст. Шояд бесабаб нест, ки маҳз дар муқаддимаи ҳамин дoston фасли «Дар насихати фарзанд» дохил карда шудааст. Таҷрибаи фарзанд тарбия кардан дар се план дода шудааст: Эрка кардан ва аз паи хоҳиши даркору нодаркори у рафтан: сахтгирӣ ва ба талабҳои ҳаққонии фарзанд ҷавоби мусбат надодан. Чи тавре ки саргузашти Лайлию Мачнун нишон дод, оқибати ҳар ду тарбия ҳам фоҷиа аст. Таҷрибаи сеюми фарзанддорӣ бо маслиҳат ва насихати солаҳ ба роҳи дуруст равона кардан, ки онро Низомӣ дар фасли «Дар насихати фарзанд» баён кардааст:

Ғофил манишин, на вақти бозист,
Вақти ҳунар асту сарфарозист.
Дониш талабу бузургӣ омуз,
То беҳ нигарад рӯзат аз рӯз.
Чое, ки бузург боядат буд,
Фарзанди ман надорадат суд.
Он шӯғл талаб зи рӯи ҳолат,
Қ-аз карда набошадат хиҷолат.
Ғар дил ниҳӣ, эй писар бад-ин панд,
Аз панди падар шавӣ баруманд.

Масъалаи дигаре, ки дар мисоли муносибати калонсолон ба ишқи поки ҷавонон гузошта шудааст, тангии доираи тарбия дар оилаи давлатмандон, талабҳои ҷавононро фаҳмида натавонишани калонсолон, пеши роҳи онҳоро ё бо насихати бефоида ва ё бо худписандӣ ва бономусии нодаркор гирифтани.

Барои падари Мачнун шарт нест, ки фарзандаш ба кӣ хонадор мешавад. Вай розӣ аст, ки ба Лайлӣ хонадор шавад ё ба ягон духтари дигар. Хушбахтии ӯ дар хонадор шудани маҳз, тӯю тамошо кардан, шӯҳрат баровардан, ба орзуи мақсади худ расидан ва қарзи падари худро адо кардан. Онҳо моҳияти амиқи ишқро фаҳмида наметавонанд.

Барои падари Лайлӣ ба кӣ хонадор шудани духтараш аз нуқтаи назари ӯ бетафовут нест. Вай бояд ба одами давлатманд, баобрӯ, ки боиси ифтихор ва худписандии ӯ бошад, ба ивази молу чиз фурухта шавад. Аслу насаби Қайс паст ва молу ҷоҳи падараш кам набуд, аз ин ҷиҳат ба худаш муносиб аст, вале бе розигии ӯ ба ҳамдигар дил бастанӣ ҷавонон ва дар байни мардум овоза шудани ин хабар ба шарафу номуси худписандонаи (эгоизми) ӯ расидааст. Маҳз барои ҳамин бо-яд гуфтаи ӯ шавад. Вай барои мақсади худро ҷорӣ намудан

«девонагии» Кайсро баҳона кард. Ҳол он ки Қайс девона на буд, ошиқи софдилу шайдои Лайли буд, ки шояд худу Лайлиро хушбахт мекард. Маҷнун девона набудани худ, Ҷаръ акс девона будани «худксимҳо» ва ҷизпарастонро дар ҷавоб ҳое, ки ба ин муносибат ба Зайд додааст, ифода намудааст.

Девона ҷаро маро ниҳӣ ном?
Девона касест, к-ӯст худком.

Ин гуна касон ҳам моҳияти ишқи пок ва қадри одамонро некро фаҳмида наметавонанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад ки Низомӣ дар муқаддимаи дoston фасли «Дар мастӣ ва тарқи ишқварзӣ»-ро дохил намуда, ҷо-ҷо дар бораи покии ишқи ва аз шаҳвату ҳавас фарқ кардани он сухан рондааст.

Дар плани ишқи ду ҷавон зиддиятҳои қабилавӣ, ҳонадонӣ аслу насаб ва оқибатҳои бад ҳалокатовари он сарзаниш карда шудааст. Дар ҷангҳои зидди қабилаи Начд беҳуда қурбон шудани садҳо нафар одамон ва бадбахтии ду ҷавон натиҷаи ҳамин гуна зиддиятҳост, ки ҷамъияти феодалӣ аз он пур буд ва Низомӣ онро маҳкум кардааст. Дар ҷангҳои торафт ғалабаовари Навфал пешравии феодализми мутараққӣ ва идеали адолатхоии шоир акс ёфта бошад ҳам, проблемаи зиддиятҳои дохили боқӣ мондааст, зеро Навфал ҳам дар мисоли зиддияти ду қабила ва проблемаи ишқи Лайлию Маҷнун ин масъала ҳоро ҳал карда натавонист. Бо саволи истеъзоомези «ҳамаи бузургони ҳамин аст» ба Навфал мурочиат намудани Маҷнун шояд ҳамин маъниро ифода мекунад:

Ин буд ҳисоби зӯрмандет?
В-ин буд ғусуни девбандет?
Ҷавлон задани самандат ин буд?
В-андохтани камандат ин буд?

3. Масъалаи ҷунуни Қайс, ҷунон ки аз ҷавобҳои ӯ ба Зайд, ва ғуфтаҳои бо Саломӣ Бағдодӣ маълум аст, девонагии ҳақиқие, ки аз ақл рафта бошад, нест. Ҷунуни ӯ масъалаҳои ҷамъиятиро дар назар дорад ва худ ӯ тамоми одами хушбӯи ғари замон буда, одамҳои бадкирдори аҳдашро бо баҳонаи ҷунунӣ маҳкум менамояд. Одами нек будани ӯ аз фасли «Сифати исмат ва таҳорати Маҷнун» маълум аст. Вай табъу хулқи неки худро таъкид намуда:

Ман дев наям, ки дев бандам,
Чун ҳирзи фаришта бегазандам.
Хушхӯии ман на хӯи дев аст,
Ин аз қарами ҷаҳонхидев аст.
Аз хӯи хуш аст, к-ин даду дом
Гиранд ба тавъ бо ман ором.

онҳоеро, ки тӯҳматзананда, бадкирдор, дурӯғгӯй ва бадкунандагони одамонанд, девона шуморида:

Девона касе бувад дар ин тахт,
К-ӯ банд кунад ҳисори худ сахт.

худро мард, онҳоро мурдор эълон кардааст:

Кӯшам, ки аз ин равоқи пуркор
Мардона бурун шавам, ки мурдор.
Ғайбат накунам, на ҳила созам,
Ғофил назиям, ғалат набозам.

Пас, чунуни ӯ чамъияти инсонии одамони «мурдору ғайбативу ғофилу ғалатбозу хулқашон девона»-ро тарк карда, ба «чамъияти» ҳайвоноти ваҳшӣ дохил шудан, бо онҳо унс гирифтани ва ўро дуст доштани муҳофизат кардани даррандаҳои беҳ аз инсонҳои бадкирдор, аз доной, хушбӯй ва безор будани Маҷнун аз чамъиятест, ки барои ӯ бегона ва нафратовар аст. Вай ба муқобили ҳамаи онҳо ишқро, ки пок аст, муқобил мегузорад:

Ишқ аст гирихкушои ҳастӣ,
Гирдобаравони худпарасти.
Ишқе, ки на исмати худоист,
Он ишқ на шаҳвати ҳавоист.
Ишқ оинаи баланднур аст,
Шаҳват зи ҳисоби ишқ дур аст.

4. Савол меояд, ки агар Маҷнун парастори ишқ ва аз мардуми бадкирдор безор бошад, чаро баъд аз барпараф шудани монеаҳо ва дар хилватгоҳи Лайли бо вай мулоқот кардан зиндагӣ накарда, ўро тарк карда, боз ба дашту биёбон ба олами ҳайвонот рафт? Ҷавоби ин савол аз рӯи ҳукми шояду бояд ва эҳтимолу фарз бисёр аст, ки ҳамаи онро пай бурдан душвор аст, зеро инсон вучуди мураккаб ва Низомӣ ниятҳои худро шарҳ надодааст:

Бисёр хисолҳост дар мард,
К-аз вай натавон ҳикоят кард.

тадқиқотчиёне, ки нуқтаи назари сӯфиёна доранд, тамоми донишро сӯфиёнамазмун доништа, рӯҳи инсониро ҷузъе аз олами рӯҳ ҳасадро қолиби муваққатии он доништа, «ишқро исмати илоҳӣ» маънидод кардаанд, ки онро Низомӣ ҳам дар мисоли боло қайд кардааст. Маҷнун гӯё сӯфӣ-солики роҳи ишқи илоҳӣ буда, ҳамаи кӯшиш ва азобҳои ӯ барои танро қурбон кардан, тарки дунё намудан ва охируламр баъд аз фанои ҳисм ва ба покизагӣ расидани рӯҳи инсонӣ бо рӯҳи илоҳӣ як шуда меравад, он гоҳ ҷиом лозим нест, чунон ки бо Маҷнун шудааст. Лайли бошад, тинимсоли ҳаёти моддист, ки бо зебой ва

дилфиребӣ ҳиссу ҳавасро ба худ мекашад. Дар айни замон дар рӯҳи ӯ, ки ҳиссае аз рӯҳи илоҳист, бо рӯҳи ошиқ унс рафокат ва ҳамҷинсӣ дорад, фақат дар ду ҷисм воқеъ гардидааст, ҳамин ки ҷисм хароб шуд, онҳо як шуда ба оламӣ рӯҳ мераванд. Пас, дар мулоқоте, ки Лайлию Маҷнун дар хилватгоҳи вай карданд, рӯҳҳои аз ҳам ҷудой аз монеаҳои ҷаҳон азоб кашида бо ҳам як шуданд, ҳасадҳо дигар лозим нестанд. Махсусан ҳасади Лайлӣ, ки раъзи ҳаёти моддист ва талабгори шахват аст, лозим нест. Бинобар ин, аввал марги Лайлӣ ва баъд Маҷнун ба миён омад.

Чунин маънидоди дoston аз ҳақиқат дур нест, зеро аз рӯи ақидаи фалсафии Низомӣ дар «Махзан-ул-асрор» дар ҷаҳонбинии Низомӣ таъсири ақидаи тасаввуфиро инкор кардан душвор аст, аммо Низомӣ ин проблемаро дар васфи «Андар хоб дидани Зайд Лайлӣ ва Маҷнунро» на аз нуқтаи назари сӯфиён, ки рӯҳи онҳо бояд ба олами рӯҳ мерафт, балки аз нуқтаи назари дини ислом ҳал карда, рӯҳи дар ин дунё азобдидаи онҳоро дар «он дунё» дар ҷаннат дидааст.

Бинандаи хоб шуд ниҳони,
Пурсид зи пири осмонӣ,
Қ-ин сарви бутон, ки чом доранд,
Дар боғи ирам чӣ ном доранд?
Дар манзили хулд чо гирифтанд,
Ин манзилат аз кучо гирифтанд?
Маҷнун шуда ном ин ки шоҳ аст,
Лайлӣ шуда ном он ки моҳ аст.
Осоише аз ҷаҳон надида,
В-он чо ба мурод норасида.
Ҳар к-ӯ нахӯрад дар ин ҷаҳон бар,
З-ин гуна кашад дар он ҷаҳон сар.
Он кас, ки дар ин ҷаҳон ҳазин аст,
Шодеш дар он ҷаҳон чунин аст.

Дар ин гуна маънидод кардан ақида ва ҷаҳонбинии динии он гурӯҳи одамон акс ёфтааст, ки дар ин ҷаҳон роҳат надида, ҳаёти неку роҳати осоиштаро дар охираи орзу кардаанд.

Маънидоди дигари муносибати Маҷнун ба Лайлӣ дар охири қор чунин ба назар мерасад, ки Қайс баъд аз азобу кулфату монеаҳои ҷамъияти пур аз ғаразу нобоби инсонӣ, ки онро тарк карда, ба таври романтикӣ бо ҳайвонҳои ваҳшӣ ҳаёти осуда дорад, аз ранҷу аламҳо, аз ташвишу кулфатро сершудааст, ба вай акнун Лайли ҳам лозим нест, зеро ҳамзистӣ бо Лайлӣ Маҷнунро боз ба он ҳаёте меорад ва созиш мекунаманд, ки аз он бо нафрат гурехта буд, вай бо ҳаёли ширини ӯ метавонад зиндагӣ кунад, бинобар ин, ҳасади вай ба лаззати моддӣ коми дил додани ӯ низ ҷои дарқорӣ надорад. Чунин ҳолат барои зан фоҷиа аст, ки агар тарзи ҳаёти худро дигар накарда, ба аҳди вафо ва ишқи аввал содиқ монад, ба

ҳалоқат дучор хоҳад шуд. Маънии пеш аз Мачнун вафот кардани Лайлӣ низ дар ҳамин аст.

Саволи болю мумкин аст, ки ҷавобҳои дигаре низ дошта бошад. Муҳокима металабад. Аз рӯи таъкиди Низомӣ дар фасли «Сифати исмату таҳорати Мачнун» ба саволи:

Коме, ки баромадеш дарҳол,
Ноқом чаро гузашт сӣ сол?

ҷавоб додааст, ки вай барои ишқро ба шахват иваз накардан чунин рафтор карда буд:

З-он ком начушт аз паризод,
То хонаи ишқ монад обод.

5. Дар достони «Лайлию Мачнун» тасвири манзара ва зебоиҳои зоҳирӣ, ки дар достони «Хусраву Ширин» мавқеи зиёде дорад, хеле кам аст, ҷои онро тасвири олами ботинии инсон, ки он ҳам бештар аз ғаму андӯх, азобу кулфат ва ҳаяҷони рӯҳӣ иборат аст, ишғол намудааст. Бесабаб нест, ки дар фасли «Хоби Зайд...» дар ин дунё азобдида будани қаҳрамонҳои асар — Лайлию Мачнун махсус қайд карда шудааст:

Осоише аз ҷаҳон надида,
В-он ҷо ба мурод норасида.

Пас дар достони «Хусраву Ширин» бештар ишқи шодибархш ва фараҳовар тасвир ёфта бошад, дар «Лайлию Мачнун» ишқи пуразоб, ғамангез ва фоҷиавию бадбахтона тасвир ёфтааст, вале азбаски дар асоси он ишқи пок гузошта шудааст, қаҳрамони асар, бо вучуди шикоятҳо аз азобҳои худ собиранд, зеро азоби ишқ роҳатбахш аст:

Ин шарбат агарчи дарднок аст,
Соқииш чу ишқ шуд, пок аст.
Ин ҳолат агарчи дарднок аст,
Чун дар сари ишқ рафт, пок аст.

6. Дар достони «Лайлию Мачнун» ҳар чанд ки тасвири реалистонаи воқеаҳои ҳаёт ба асос гирифта шудааст, вале вобаста ба эътирозҳои рӯҳии қаҳрамонҳо ба ҷамъияти барояшон пуразоб, амалиёт, таассурот ва тафаккури романтикӣ зиёд аст ва ба дoston ҳислати ишқӣ-романтикӣ дидааст. Тадричан ба чунун мубаддал шудани ҳиссиёти Қайс, бо зог сӯҳбат кардани ӯ, вайро баста ба қабилани Лайлӣ бурдани пиразан, оху ва тавазиро аз банду дасти сайёд озод кардани ӯ, аз ҷониби қабилани Лайлӣ ба хогири дуст бо лашкари Навфал ҷангидаани вай, бо ҳайвоноти ваҳшию дарранда унс гирифтани ӯ Лайлиро тарк карда рафтани вай ва ғ. моҳияти романтикӣ дорад.

7. Дар ин дoston ҳам маҳорати эҷодӣ, бадеияти сухан ва тафаккури тасвири маҷозӣ, ки ба олами ботинии инсон ба

таври амиқ сар фурӯ бурдааст, мавқеи ҳайратбахш дорад. Тасвири тазод ва муқобала махсусан ҷои асосиро ишғол кардааст:

Дар дoston илмҳои замони худро хуб аз худ намудани Низомӣ («Авсофи буруҷ ва кавокиб»), урфу одит, истехсолоти ҷамъияти замони худ ва ба табиат мушоҳидаи амиқ доштани вай хеле равшан намунодор аст.

Рахшандашабе чу рӯзи равшан,
З-ӯ нози фалаҷ-чу сабзгушан.
Аз марсилаҳои зарҳамонил,
Заррин шуда ҷарҳро шамоил.
Сайёра ба дастбанди хубе
Бар натъи фалак ба пойкубӣ.
Аз нофои шаб ҳаво муанбар,
В-аз гавҳари Маҳ Замин мунаввар.
Сад гуна ситораи шабоҳанг,
Бинмуд сипеҳр бар як авранг.

ДОСТОНИ «ҲАФТ ПАЙКАР»

Қалами бомаҳорати Низомӣ боз як гавҳари ноёбро аз ҳазиани илҳомӣ ӯ берун овард. Вай дар назми ин дoston аз нав ба дунёи қадим муроҷиат кардааст. Ӯ асарии маъкурро дар соли 593 ҳ.—1197 м. ба номи Алоуддин Қарн Арслон — подшоҳи Мароғи ба анҷом расонидааст:

Аз паси понсаду навад се бар он,
Гуфтам ин номаро чу номварон.
Рӯз бар ҷордаҳ зи моҳи сиём,
Ҷор соат зи рӯз рафта тамом.
Умдаи мамлакат Алоуддин,
Ҳофизу носири замону замин,
Шоҳ Қарн Арслони кишваргир,
Беҳ зи Арп Арслон ба тоҷу сарир.

Низомӣ «Ҳафт пайкар»-ро дар ҳаҷми 5136 байт дар баҳри хафифи муқаддоси маҳбун (фоилотан, мафоилан, фаилотан, —V—, V—V—, VV—) хотима додааст. Ин дoston дар таърих бо номи «Баҳромнома» ва «Ҳафт пайкар» низ машҳур аст.

Сюжети «Ҳафт пайкар» аз қиссаҳои даврони сосонӣ буда, пеш аз Низомӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст. Аммо Низомӣ онро аз нав кор кард ва ба он лаҳзаҳое, ки пешгузаштаи худ эътибор надода буд, назари амиқ кард, вале хизмати Фирдавси ро фаромӯш накардааст:

Чобукандешае расида нахуст,
Ҳамаро назм карда буд дуруст.

Монд аз он лаълпора лахте гард,
 Хар яке з-он куроza чизе кард,
 Ман аз он хурда чун гуҳарсанче,
 Бартарошдам ин чунин ганче.
 Он чӣ з-ӯ нимгуфта буд, гуфтам,
 Павҳари нимсуфтaro суфтам.
 В-он чӣ дидам, ки ғоят буду дуруст,
 Мисданаш ҳам бар он қарори нахуст.

Низомӣ барои беҳтару ачибтар кардани сюжети мундариҷаи достони худ, на танҳо ба «Шоҳнома» — ба маъхазҳои дигар ҳам муроҷиат кардааст:

Чаҳд кардам, ки дар ҷувон таркиб,
 Бошад ороише зи нақди ғариб.
 Боз ҷустиам зи номаҳои ниҳон,
 Ки пароканда буд гирди ҷаҳон.
 З-он суҳанҳо, ки тозиясту дари,
 Дар саводи бухориву табарӣ.
 В-он дигар нусхаҳо пароканда,
 Хар дуре дар дафинаи эфканда,
 Хар варақ, к-уфтод дар дастам,
 Ҳамаро дар харитае бастам.

«Ҳафт пайкар» аз муқаддимаи анъанавӣ: ситониши худо, дар натиҷа сайид-ал-мурсалӣ..., Сифати меъроҷи ҳазрати сайиди қоимот..., сабаби назми китоб ва шарҳи он, дар дуои шох, Алоуддин Арслон, дар фазилати суҳан, дар насихати фарзанд Муҳаммад, сюжети асосӣ ва хотимаи китоб иборат аст.

Сюжети дoston. Сюжети ин дoston аз ду дostonи аввал аз ҷиҳати сохти худ фарқ мекунад. Воқеаҳо асосан дар атрофи саргузашти як кас Баҳроми Гӯр гирд оварда шудааст. Агар дар оилаи шоҳи Аҷам Яздигурд таваллуд шудани писар Баҳромиро оғози дoston шуморем, ба тарбияи шоҳи Яман Нӯъмон ва Мунзир супурда шудани ӯ, илму адабу ҳунар омӯхтани вай, ҳамоҳи Мунзир ба шикор рафтан, ҳунар нишон додан, гӯр ва шер куштан, дар қасри Хаварнаҳ, ки Нӯъмон барои Баҳром созонда буд, дар яке аз хонаҳо дидани **сурати духтар**и подшоҳони ҳафт кишвар ва ба онҳо ошиқ шудани ӯ, ҳама ёфтани аз вафоти падар, аз мулки Араб ба Аҷам барои тахти мероси падар омадани ӯ ва талаби тахту тоҷи меросӣ кардани вай инкишофи воқеаҳои то подшоҳии ӯст. Барои тахти падарро аз подшоҳи ғайри қонунии гирифтани шартҳои тоҷро аз байни ду шер гирифтани ва бар тахт нишастани вай авҷи аълои воқеа мебошад. Сюжети ин дoston, ки танҳо бо Баҳром алоқаманд аст, воқеаҳои баъд аз подшоҳ шудани омада, ғайр аз қушониши сюжет будан, як навъ давоми инкишофи воқеа ҳам мебошад, ки ба ҳаёти баъд аз шох шудани Баҳроми Гӯр диҳад дорад. Масалан, тарзи подшоҳии одилонаи ӯ, хушкӯшии

замони ҳукмронии Баҳром ва чора дидани вай ҳангоми шикор аз канизаки дӯстдоштаи худ Фитна ранчидан ва барои куштан ӯро бар сарҳанг додани вай, баъд аз чанд вақт дар хонаи сарҳанг вохӯрдани ӯ, ҷанги вай бо ҳоқони Чин, маҷлиси Баҳром бо эронӣён ва расидан ба мулки Хаварнаҳ, духтарии подшоҳони ҳафт иқлимиро ба занӣ гирифтаи ӯ, барои онҳо ҳафт гунбад, созондан ва ҳар рӯз дар яке аз онҳо бо яке аз духтарони ҳафт кишвар нишастан ва аз онҳо афсона шунидан, хабар ёфтани Баҳром аз зулми вазири золим Ростравшан, шикояти мазлумонро бо навбат шунидани ӯ, ғазаб кардани вай ба вазири золим ва ғ. Дар ҳангоми шикор аз паси оҳуе рафта, ба ғоре даромада гум шудани Баҳром хотимаи сюжет аст.

Чӣ тавре ки дида мешавад, сюжет мураккаб нест.

Образи Баҳромӣ

Гӯр

Аз аввали воқеа мусбат буда, ҳангоми байиш нӯш дода шудан, аз мулкдори бепарвой кардани вай ӯро муваққатан манфи мебардонад ва ӯ баъд аз нақли ҷӯшон хатои худро фаҳмида, илоҷи онро тез ёфта, аз нав ба ҳолати мусбат бармегардад. Баҳром пеш аз ҳама ҳамчун ҷавони боистеъдоде, ки ҳамаи илмҳо ва ҳунарҳоро омӯхтааст, ба қалам дода шудааст:

То ҷунон бахраманд шуд Баҳром,
Қасли ҳар илмиро шинохт. тамом.
Боз ҷун тахт майл бинҳоди,
Ғиреҳеро зи ҷарх бикшодӣ.
Чун ҳунарманд шуд ба гуфтушунид,
Ҳунаромӯзии силоҳ гузид.
Дар салеҳу савориву таку тоз,
Гӯй бурд аз савори ҷавгонбоз.
Чун аз он моя низ гашт бузург.
Панҷаи шер канду гардани гург.

Як силсилаи эпизодҳо, мисли гӯру шер куштан дар шикор аждаҳоро кушта ганҷ ёфтани ӯ аз ҷумлаи қаҳрамонӣҳои вай аст, ки ӯро дар байни мардум ба ҷасоратманди шӯҳрат дода буд.

Дар эпизоди сурати духтарони ҳафт кишварро ёфтан ва ошиқ шудани ӯ давраи ишқбозии вай сар шудааст, ки он аз булҳавасии ҷавонӣ оғоз ёфтааст:

Меҳри он духтарони зеборӯй,
Дар дилаш ҷой кард мӯй ба муй.
Вақт-вақте ки шоҳ гашт маст,
Сӯи хона шудӣ калид ба даст.
Рағбати ком чун фузун накунад,
Дил тақозои ком чун накунад.

Баъд аз шунидани вафоти падар ҳамчун шоҳзодаи талабгори тахту тоҷи меросӣ намудор гаштааст. Вай бо тамоми иф

тихори шохзодаги ва эътимоди қавӣ аз шаҳи сохта ва дарбориени ӯ талаб мекард, ки тахту тоҷро ба вай супоранд. Ӯ худро ба тоҷу тахт лоиқ медид. Вақте ки ба вай шохӣ нав нома фиристод, ки ту шохӣ мероси мебошӣ, вале аз бадкирдорӣ ва золимии падарат халқ тоҷу тахтро ба ман дод, бинобар ин, бехтар аст, ки бо роҳи омадан худ бозгардӣ. Баҳром ҳар чанд ки шурид, аммо мағрурӣ ва ҳавобаландӣ накарда, оромона ва бо эътимоду ифтихори тамои ҷавоб гардонда, ба айбҳои падараш иқроӣ ва уро маҳкум намуда, баърои падараш ҷавобгар набуданро хотирнишон карда, ваъда дод, ки хатоҳои уро тақрор накунад ва ба халқ меҳрубонӣ на хизмат кунад:

Он чӣ баргуфта шуд эи ӯрои баланд,
Ман писандам, ки ҳаст ҷои писанд,
Лек мулке, ки дорам аз падарон,
Айб бошад, ки ҳаст бо дигарон.
Гар падар даъвии худой кард,
Ман худодӯстам, хирадпарвард.
Ман ба ҷурми накарда маъзурам,
Қ-аз бззақории падар дурам.
Падарам дигар асту ман дигарам,
Қ-он агар санг буд, ман гуҳарам.
Гар бадӣ кард, ҷун ба неқӣ хуфт,
Аз паси мурда бад набояд гуфт,
Ҳар кучо ақл пешрав бошад,
Ҳар бадӣ кӯру бадшунав бошад.

Дар мактуби шохӣ сохта ва аҳли дарбори ӯ муҳокамаи шудани Баҳром, падараш ва таъкид шудани ҳуқуқи подшоҳии Баҳром, мавқеи уро мустаҳкам, вале вазъияти шохӣ навро суст мегардонад. Аз ин рӯ даъвои шохӣ кардани Баҳром асосҳо дорад:

Ҳам фалакфарру ҳам маликзода,
Родмардезу мардумӣ дида.
Ман, ки ҳастам дар асл Қисрӣ ном,
Қиср ҷун гирам аз хусумат хом?
Ҳам ҳунарманд ҳам ҷаҳондида,
Ҳам ба ҷашми ҷаҳон писандида.
Аз ҳунармандиям навозад бахт,
Беҳунар кай расад ба тоҷу ба тахт.

Дар фасли «Дар сифати ҳештан шинохтан» дар бораи ҷиғунагии подшоҳӣ одил ва ҷӣ бояд кардани он сухан рафтааст, ки ба Баҳром низ дахл дорад ва подшоҳӣ одилпараст будани Низомиро нишон медиҳад. Баҳром ба тариқи худшиносӣ ба қори падар салавот гуфтан ва ғофилӣ даврани ҷавониро тарк кардан, баъд аз ин хушёр будан ва бо маслиҳат қор кардани таъкиду ваъда дода, дар назди халқу давлати шохӣ уҳдадори мегирад, ки дар оянда уро вазифадор менамояд:

Бигзаред аз хиёлати падарам,
Бигузored аз он чӣ беҳабарам.
Пеш аз он гар чу гофилон будам,
Инак-инам ба тарки он гуфтам.
Накунам, беҳудиву худкомӣ,
Чун шудам пухта, кай кунам хоми?!
Муслиҳонро назарнавоз шавам,
Маслиҳатро ба пеши ёр барам.
Зану фарзандро мулку моли ҳама
Бувад эминтар аз шубону рама.
Нони касро ба зӯр нахшоям,
Балки нонаш ба нон дарафзоям.

Пеш аз ин Баҳром шарт карда буд, ки барои ба тахти шоҳӣ соҳиб шудан аз байни ду шер тоҷ гирифтани лозим. Вақте ки ҳама подшоҳи Баҳромро қабул карданд:

Ҳама гуфтанд: Шоҳ Баҳром аст,
Ки маликгавахару маликном аст.

Ичрои шартро лозим надонистанд, зеро борҳо шеру аждаҳо куштааст, аз ӯҳдаи шарт мебарояд, ғайр аз ин шоҳзода аст, ба ичрои шарт эҳтиёҷ надорад:

Ҳиссаи шер баргирифтани тоҷ
Ба чунин шарт нест ӯ мӯҳтоҷ.

Илова бар ин, Баҳром на танҳо бо ҳислатҳои қаҳрамони пешина ва ҳуқуқи шоҳӣ, балки бо далелии ҳасрати ҳозираи низ аз ҳарифи худ афзалият дошт. Шоҳи сохта аз тарсончак аз ичрои шарт даст кашид:

Пири бахтозмон тоҷпараст
Тоҷ бинҳоду зери тахт нишаст.
Гуфт: Аз он тоҷу тахт безорам,
Ки аз ӯ чон ба шер биспорам.
Вориси мамлакат ба теғу ба чом,
Ҳеч кас нест чуз малик Баҳром.
Вориси мулкро диҳед сарир,
Соҳибифсар ҷавон беҳ аст аз пир.

Вале онҳое, ки ӯро шоҳ интиҳоб карда буданд, талаб карданд, ки шарт бекор карда нашавад, зеро агар Баҳром аз ичрои шарт тарсад ва ё кушта шавад, тоҷ аз онҳо шоҳи нав аст. Тарафдорони шоҳи сохта бовар надоштанд, ки Баҳром ду шеру кушта тоҷро тирад:

Гар кушад шеру тоҷ бардорад,
Аз вилоят хироч бардорад.
Дар ҳӯри тахту офарин бошад,
Лек, ҳайҳот агар чунин бошад

Аммо Баҳроми далер бархилофи умеду ақидаи ҳарифонаш
ҳар ду шерро кушта, тоҷро гирифт. Вай акнун натавонад аз рӯи
вориси қаҳрамонию далери ҳам шох буд:

Ҳамла бурданд чун барумандон,
Дашна дар ҷангу тег дар дандон.
То сари тоҷвар ба ҷанг оранд,
Ба ҷаҳонгир қор танг оранд,
Шуд ба таҳдидашон, чу рӯй афканд,
Сари ҳар ду ба зерӣ пой афканд.
Панҷашон пора карда, дандон хӯрд,
Сару тоҷ аз миёни шерон бурд.
Тоҷ бар сар ниҳоду шуд бар тахт,
Бахтёрӣ чунин намоёд бахт.

Ҳамин тавр, Низомӣ қаҳрамони худро ғолиб бароварда, ўро
ба сари тахт нишонад, ба тариқи ҷуҷӣ лирикӣ Баҳромро бо
тоҷхоҳони сохтаву тарсонҷак муқоиса намуда, ўро аз шерон
баланд гузошта, ҳарифонашро «рӯбаҳон» номида, ҳудаш дар
мавқеи Баҳром истодааст:

Бурдани тоҷ аз миёни ду шер,
Рӯбаҳонро зи тахт кард ба зер.

Мувофиқи идеали шоир Баҳром бояд подшоҳии одилона
барпо кунад. Дар ин бора шоир дар фасли «Сифати авзои
Баҳром дар подшоҳӣ» ўро ҳамчун шоҳи одил ба қалам до-
дааст:

Расми инсоф дар ҷаҳон овард,
Адло сар бар осмон овард.

Кард бо додпарварон ёрӣ,
Бо ситамгорон ситамгорӣ,
Қори олам зи нав гирифт наво,
Бар нафасҳо кушода гашт ҳаво.

Дар замони подшоҳии Баҳром мулк обод шуд, фаровонҳосилӣ
рӯй дод, аз кишвар ғурехтаҳо боз гаштанд, зиндониёни бегу-
ноҳ озод шуданд, ҳар кас мувофиқи ҳолаш мартабае ёфт, илм
тараққӣ кард дасти золим кӯтоҳ карда шуд. Дар қорҳои дав-
латӣ Баҳром ба халқӣ мулкӣ худ таъя карда, қор мебурд. Як
ҳафта бо қори давлатӣ, ҳафтаи дигар бо ишқбозӣ машғул
мешуд:

Рӯзе аз ҳафта шуғлбозӣ кард
В-он дигар ҳафта ишқбозӣ кард.

Дар замони ҳукмронии ӯ хушксолӣ омада, хонаи ҳамаро ха-
роб кард:

Бар хӯриш тангӣ он чунин зад роҳ,
Қ-одамӣ чун сутур хӯрд гиёҳ.

Вақте ки Баҳром ин аҳволро фаҳмид, фармон дод, ки дарҳои анбори давлатиро кушода, ба мардум озука диҳанд. Ба тавонгарон музд, ба бечорагони бемузд чиз диҳанд, то ки дар замони подшоҳии ӯ касе аз гуруснагӣ намурад. Шоир ин рафтори Баҳромро ҷавонмардӣ номидааст:

Бо тавонгар ба ғарх дарсозанд
Бедирамро диҳанду бинвозанд.
В-он чӣ 3-анборхона монад боз,
Пеши мурғон ниҳанд вақти ниёз.
То дар айёмӣ ӯ зи беҳурдӣ,
Қас намурдӣ, зиҳӣ ҷавонмардӣ!

Дар муддати чорсола хушкӣ гуруснагӣ, ки Баҳром чораи ҳамаро дида, аз марг халос карда буд, як қас мурдааст, ки шоҳ барои ӯ ғам хурда, ғирья кардааст:

Чумлаи халқро зи тангӣ бурд,
Ҷуз яке тан, ки ӯ ба тангӣ мурд.
Шоҳ аз он марди бенаво мурда,
Тангдил шуд чу об афсурда.

Дар ин фасл халқпарварӣ ва инсондӯстии Баҳром тасвир ёфтааст, ки бешубҳа идеали шоир буда, ҳамин тавр шудани шоҳро, ки ҳеҷ вақт нахоҳад шуд, таклиф ва орзу кардааст.

Аз рӯи ишораи боло, ки як ҳафта қору ҳафтаи дигар ишқ-бозӣ мекард, эпизоде аз он тасвир ёфтааст. Баҳром бо канизи дӯстдоштаи худ Фитна ба шикор рафта буд. Вай аз руи худтаърифкунии аз канизаш пурсид, ки гӯро чӣ тавр шикор кунад:

Гӯре, омад, бигу, ки чун созам,
Аз сараш то сумаш чӣ андозам?

Фитна хоҳиш кард, ки сумашро бо сараш банд кунад. Вай аз рӯи машқ ва маҳорати сайёди ду гӯши сайдро бо тир дӯхт ва ҳамон лаҳзае, ки сайд пояшро ба гӯш бурд, тирӣ дуюм суму гӯшро якҷоя дӯхт. Шоҳ бо ҳисси ифтихор аз каниз пурсид, ки хунарамро чӣ тавр мебинӣ?

Гуфт Шаҳ бо канизакӣ чинӣ!
Дастбурдам чӣ гуна мебинӣ?

Вай дар ҷавоби ин саволи худ умедвори таърифу тавсиф буд, ки одати одамони худписанд ва худтаърифкунанда аст. Фитна дар ҷавоб ин ҳолро «аз машқ» гуён ҷавоб дод, ки боиси ғазаби Баҳром гардид:

Гуфт: Пуркарди шаҳриёр ин қор,
Қори пуркардагӣ шавад душвор.
Шоҳ чун ин шунид, саҳт омад,
Табари тир бар дарахт омад.

Дил бад-он моҳ бемадоро кард,
Кина бар хеш ошкоро кард.

Низомӣ ба тариқи рӯҷӯи лирики, дар бораи инҷикӣ, худнамоӣ, зудранҷӣ ва хавфнок будани суҳбати подшоҳон, ки бо вучуди мусбат тасаввур шуданиш ба Баҳром ҳам тааллуқ дорад, суҳан рондааст:

Подшоҳон, ки кинакаш бошанд,
Худ кунанд он замон х(в)аш бошанд.

Дар ин эпизод Баҳром на танҳо худситову инҷик, бераҳму сангдил ҳам тасвир шудааст, ки бар хилофи гуфтаҳои ӯст:

Дар хатои касе назар накунам,
Тамаи молу қасди сар накунам.
Дур дорам зи доварӣ озарм,
Он кунам, к-аз ҳудой дорам шарм.

Баҳром аз рӯи кина ба сарҳанги худ мефармояд, ки Фитнаро кушад, то ки фитнаи ӯ минбаъд зиёд нашавад:

Гуфташ: ар монам, ки ин фитнатар аст,
В-ар кушам, ин ҳисоб аз ӯ батар аст.
Занкушӣ кори шермардон нест,
Зан чу аз чинси ҳамнабардон нест.
Буд сарҳанге аз нажоди бузург
Тунд чу шер, саҳмноқ чу турғ,
Хонд шоҳаш ба назди хеш ба роз,
Ки бару кори ин каниз бисоз.

Низомӣ Баҳроми Гӯрро инҷиқу кинавару худписанд ва бераҳму шафқат тасвир намуда, бо ҳиҷолате дар назди сарҳанг ва каниз ҷазо дода, ислоҳ карданиш шудааст. Ин ҳолат чунин рӯй дод, ки сарҳанг Фитнаро накушта, пинҳон нигоҳ дошт, то ки Баҳром аз ҳашм фаромада, аз фармони худ пушаймон шавад. Дар ин муддат то вохӯрии тасодуфии оянда Фитна гӯсолаеро бардошта ба бом мебаровард, то ҳадде, ки барзагови қавӣ шуд. Рузе Баҳром ба хонаи сарҳанг меҳмон шуд. Сарҳанг нақл кард, ки духтари зебӯе дар манзили ман ҳаст, ки барзагови азимеро бардошта, аз шаст поязина ба тоқи баланд мебарорад. Баҳром бовар накарда, исбот металабид. Фитна мувофиқи маслиҳат бо сарҳанг ҳудро оро дода, ниқоб пӯшида, барзаговро бардошта ба назди Баҳром баромад, ва товро, ки аз ҳайбаташ Баҳром ҳам тарсида буд аз гардан фароварда гуфт:

Гов баргардан истод ба пой,
Шер чун гов дид, ҷаст зи ҷой.
Шаҳ аҷаб монд, к-ин чӣ шояд буд,
Суди ӯ буду дарнаёфт, чӣ суд.

К-он чӣ ман пеши ту ба танҳой
Пешкаш кардам аз тавоноӣ.
Дар ҷаҳон кист, то ба зӯру ба ғой
Аз равоқаш барад ба зери сарой?

Баҳром ғофил аз гуфтаи Фитна, ҷавоби ин саволро бо гуфтаи Фитна «аз машқ» гуён ҷавоб дод:

Шоҳ гуфт: Ин на зурмандии туст,
Балки таълим кардаӣ ба нахуст.

Он гоҳ Фитна фурсатро аз даст надода, ба киноя ҷавоб дод, ки говбардорӣ аз таълиму суму гӯши гӯрро яққоя дӯхтан аз таълим не?!

Гуфт бар шаҳ: Фароматест азим,
Гов таълиму гур бетаълим?!

Аз ин ҷавоб Баҳром донист, ки ин духтар Фитна аст ва барои саҳтириаш аз вай қасос мегирад. Агар дар фасли аввал якҷағғӣ, худкомӣ ва ҳукми беандешаи Баҳром тасвир ёфта бошад, ки ақло бо фармон паҳш карда буд, дар ин фасл саҳт шикасти ғӯҳӣ кашида, ба ноҳаққии худ иқрор шудан, ба сарҳанг мӯқфот додан, Фитнаро навозиш кардан, ба никоҳи худ даровардани Баҳром ба қалам дода шудааст, ки ду ҳолати рӯҳияро акс мекунонанд:

Аз ишораҳои шоир пай бурдан мумкин аст, ки давлат, обрӯ ва мавқеи Баҳром пурқувват шуда истодааст. Вай ҳатто дар аввалҳои ҳокимияти худ аз Руму Чин хироҷ мегирифт:

У ба ҳубӣ зи Рум боҷситон,
Ба нақӯй зи Чин хироҷ ситон.

Дар ҷанги бо ҳокони Чин кардаи ӯ, ки ҷанги мудофиавист, Ҳокон ҳамчун ҳуҷумкунанда, Баҳром мудоифакунандаи кишвар ва донандаи тактикаи ҷанг ва фармондеҳи моҳир қаламдод шудааст. Бо тактикаи аввал ақибнишиниву баъд ба ҳуҷум гузаштани ӯ ва аввал ҳуҷуму баъд шикаст хӯрдани Ҳокон як хел сабаб нишон дода шудааст. Баҳром аввал бо шикору айшу нӯш бепарво шуд, одамону лашкар аз вай дурӣ карданд, бинобар ин, ба ҷунин тактика даст дароз карда, ғолиб баромад, Ҳокони Чин ҳам аз пинҳон шудани Баҳром ба хотирҷамъӣ ва айшу нӯш дода шуда, мағлуб гардид:

Аз ин ҷанг ғолиб баромадани Баҳром уро шердил кард ва давлаташ қавӣ гардид, ҳамаи подшоҳон ба вай тобеъ шуданд:

Ҳар кучо шоҳу шаҳриёре буд,
Тахтбахшеву тоҷдоре буд.
Ҳама дар зери тахти пояш шоҳ
Сар кашиданд ҷун ситораву Моҳ.

Дар фасли «Маҷлиси Баҳром бо эронӣён ва расидан ба мулки Хаварнах» Баҳром ба лашкар муроҷиат карда:

Лашкар аз баҳри сулҳ бошаду ҷанг,
Қ-ин набошад, чи одамию чи санг.

Шоҳони тобеи худ, сарҳангон ва лашкариёно танқид кард, ки ҳеҷ кас ҳеҷ коре ва ҳунаре нишон наметоҳанд:

Ман, ки аз даҳр баргузидаматон,
Дар кадомин масоф дидаматон?!
Н-омад аз ҳеҷ кас чунон коре,
Н-ояд аз пурдилеву айёре.

Вай ба тариқи худситоӣ худро аз ҳама баланд гузошт. Тобеон аз тарсончаки ва очизи ӯро таъриф карданд:

Ҳама сар бар замин ниҳондандаш,
Посуҳе очизона додандаш.
Тоҷ бар фарқи шах худой ниҳод,
Қўшиши халқ бод бошад, бод.

Баён исботи қаҳрамонӣ ва далериаш бо сесад ҷанговар сесад ҳазор лашкари Ҳоқони Чинро мағлуб кардани ӯ далел оварда шудааст:

Шермард ӯст, қ-ӯ ба сесад мард,
Қасди сесад ҳазор душман кард.
Дар масофе чунину чандон кард,
Он чӣ ӯ кард, кас нахоҳад кард.

Аз шоҳони тобеи Нӯъмон ҳамин тавр бо фурутанӣ ӯро таъриф карда, аз Араб ҳамаро тобеи ӯ эълон кард:

Аз Араб то Аҷам ба мавлоӣ
Сар фишонем, гар бифармоӣ.

Баъд аз ин ҳама таърифу тавсифҳо, ки шахсияти ӯро мепа-
растиданд, ба вай тухфаҳои зиёде доданд, ӯ аз таъриф ба фа-
роғат рафт, ба бепарвой роҳ дода, духтарони ҳафт иқлиро,
ки ошиқ шуда буд, ба ёд оварда:

Ба фароғат ба коми дил бинишаст,
Душманон зери пову май дар даст.
В-он сароча, ки ҳафт пайкар буд,
Балки авранги ҳафт кишвар буд.

Чунин ишораи шоир маъние дорад, ки Баҳром мағрур, хо-
тирҷамъ ва ба маю айш дода шуда, аз мулкдорӣ бепарво ме-
шавад ва ба қори давлат вайрониро роҳ меёбад. Бесабаб нест,
ки баъд аз ин фасли духтарони мамлакатҳои ҳафт иқлиро
талаб кардани вай ва бо узру тухфаҳо духтаронро фиристода-

ни подшоҳон нақл ёфтааст ва аз он шоҳаншоҳи тамоми ҷаҳон
(ҳафт иқлим) шудани ӯ фаҳмида мешавад:

Қайсар аз бим бар назад нафасе,
Духтараш доду узр хост басте...
Чун зи кишваркушони ҳафт иқлим
Ҳафт духтар ситуд дурри ятим.
Аз ҷаҳон дил ба шодмонӣ дод,
Доди айшу хуши ҷавонӣ дод.

Ба ҳамин тарик, дар қаср худ ҳафт тунбад созонда, дар ҳар
яке духтаре аз духтари подшоҳони ҳафт иқлимо нишонда,
якрӯзи меҳмон шуда, мувофиқи он лисоб пушида, айшу ишрат
карда, аз онҳо қиссаҳо шундааст.

Баҳром дар зиндагии худ дар ҳафт тунбад ҳамчун подшо-
ҳи комгори ҳокими ҷаҳон, ки ҳеҷ камбудию нуқсонро парвову
ғаме надорад, тасвир ёфтааст ва аз тунбаде ба тунбаде ту-
зашта, фориғболони умр ба сар бурдааст:

В-ин чунин лаб басте ба нозу нишот,
Сӯи ҳар тунбаде кашид бисот.

Табиист, ки аз чунин ҳолат ба фориғболӣ афтода, аз кори
мулку давлат беҳабар мемонад, душманон ва манфиатпарас-
тон кори худро мекунад. Баъд аз ин, бевосита омадани фас-
ли «Хабар ёфтани Баҳром аз вазири золим» низ бесабаб нест,
зеро вазъиятро ба таври таъҷилӣ таъбир додан лозим буд.

Рӯзе аз рӯзҳо, ки дар яке аз тунбадҳо буд, хабар омад, ки
чиниҳо аҳдшиканона ба муқобили кишвари Баҳром лашкар
кашидаанд ва то лаби Ҷайхун омадаанд:

Гуфт: Боз аз ниғорхонаи Чин,
Ҷӯши лашкар гирифт рӯи замин.
Монд паймони шоҳро Фарғур,
Шуд дигар раҳ зи некаҳдӣ дур.
Чиниёнро вафо набошад аҳд,
Заҳр бошад даруну берун шаҳ.
Лашкаре теғ бар кашада ба авҷ,
То ба Ҷайхун расид мавҷ ба мавҷ.

Баҳром хост, ки мамлакатро аз душман ғимоя кунад, фаҳмид,
ки хазина ҳолӣ, лашкар пароканда, мамлакат хароб, мардум
гуреза дар зиндон. Вазири ӯ Ростравшан бо маслиҳати худ
шоҳро ба золимӣ равона, беобрӯ мекард, вале Баҳром аз он
беҳабар монд. Низомӣ сабаби ин ҳолро дар байни тасвири
воқеа ба тариқи рӯзи лирикӣ аз айшу нӯши шоҳ маънидод
кардааст:

Шаҳ чу машғул ба нӯшу ниёз,
У ба бедод кард даст дароз.

Баҳром чӣ карданаширо надониста, барои дафъи савдо ба шикор рафта, ташна монда, ба хонаи ҷўпоне рафт, ки тасодуфан у сагашро ба дарахт ҷвехта мондааст, сабаб он аст, ки бо модагурт ошноӣ карда, роҳ медодааст, ки тург гўсфандро барад:

Он галаро, ки корсозӣ кард,
Дар сар кори ишқбозӣ кард.

Ҷўпон дар хулосаи худ, ки барои ҷӣ ба сагаш ҷазо додааст, гуфт:

Ҳар кӣ бо муҷримон чунин накунад,
Ҳеч кас бар вай офарин накунад.

Баҳром аз суханҳои рамзнокӣ ҷўпон барои худ ибрат ва хулоса гирифта, рўзи дигар тахташро дар байни мардум монда, аз одамон сабаби харобии мулку давлатро меپурсад. Сипоҳу раят аз Ростравшан шикоят карданд. Баҳром ўро ба зиндон фиристода, аз халқ ва маҳбусон ҳафт касро интиҳоб карфа, аҳвол пурсид ва фармуд, ки вазирро ба дор кашанд. Баъд аз он ба гуфтаи халқ гўш дода, ба шубон инъомҳо фармуд. Мамлакат осудаву лашкар фароҳам омад. Хоқони Чин ҳам уэр хоста, алоқаи ҷосусии вазирро гуфта, ҳамчун фармонбардор баргашт ва духтарашро ба Баҳром монда рафт:

Духтарам худ канизи хонаи туст,
Тоҷи ман хоки остонаи туст.

Хотимаи кори Баҳроми Гур баъд аз дубора барқарор намудани адлу инсоф, аз як тараф хусусияти реалистона дорад, зеро ба шикор рафт ва аз паи сайди худ асп медавонид, аз тарафи дигар, ҳислати афсонавӣ-мифологӣ дорад, чунки аз паси сайд ба ғоре рафту ғайб зад. Ин воқеа аз он огоз ёфт, ки баъд аз осоиши кори давлат ва барқарор намудани адлат пайкари ақл дар назди ў аз ҳафт пайкар зеботар ҷилва намуда, диққати шоҳро ба худ ҷалб кард:

Пайкари ақл чун ба дидан шоҳ,
Ғайрат ангехт аз сафеду сиёҳ.
Шоҳ кард аз ҷамолу манзари ў,
Ҳафт пайкар фидои пайкари ў.

Ақл гўё ба вай талқин мекард, ки аз худпарастӣ ба худпарастӣ омада, ҳафт гунбадро тарк кунад:

Ақл дар гунбади димоғи сараш,
Дод аз ин гунбади равон хабараш,
К-аз санамхонаҳои гунбади ҳок.
Дур шав, к-аз ту дур бод ҳалок.

Вай ҳафт гунбадро ба ҳафт мўбад дода, гунбадҳоро ба оташгоҳ — хонаи мукаддаси худочўй мубаддал сохта, худочўй шуд:

Аз сари сидк, шуд худойпараст,
Дошт аз хештанпарастӣ даст.

Ба ҳамин тариқ, Баҳром дар охир тарки дунё кард, вале вай гушанишин нашуда, ба воситаи ғор тан ба хоку рӯҳ ба осмон дод:

Он ки ўро бар осмон рахт аст,
Дар замин ӯз чустанаш сахт аст.
Дар замин ҷирми устухон бошад,
Осмонӣ бар осмон бошад.

Аз ин рӯ, ҷустуҷӯи ҷилрӯзае, ки бо сардории модараш дар чоҳу ғор карданд, бефоида буд. Ҳатто ғӯр ҳам надошт:

На, ки Бахроми ғӯр бо мо нест,
Ғӯри Баҳром низ пайдо нест.

Чунон ки дида шуд, қаҳрамони асосии достон танҳо ҳуди Баҳром буда, персонажҳои эпизодӣ вобаста ба қушодани ин ё он хислати қаҳрамони асар оварда шудааст. Аз ин рӯ, достон аз Бахроми Ғӯр оғоз ёфта, ба ғайб задани ӯ дар ғор анҷом ёфтааст.

ХУЛОСАҲОИ УМУМИ

1. Таърихнависон Бахроми Ғӯро одатан бо писари Язди Гурд Ваҳрани Сосонӣ (420—438) як шахс мешуморанд. Агар чунин аст, Низомӣ ба ӯ як силсила хислатҳои мифологиро бор кардааст, ки вай ўро аз шахси таърихӣ будан ба шахси мифологӣ мубаддал кардааст.

2. Маоли асосии ғоявии достон ғояи машҳури замонаи адолатхоӣ аст, ки ақидаи деҳқонӣ мебошад. Пеш аз ҳама вай меросӣ будани тахту тоҷро эътироф менамояд, вале бо ин шарт, ки ворис хатою зулми волиди худро тақрор накунад, ўро маҳкум созад ва дар назди халқ ваъда диҳад, ки ӯ одами неқ ва подшоҳи одилу халқу ватанпарвар хоҳад шуд. Ин маънӣ аз ваъдаҳое, ки Баҳром дар назди халқ дода буд, маълум мегардад. Илова бар ин, Низомӣ барои подшоҳ будан вориси қонунӣ ва одил буданро кам мешуморад. Подшоҳ бояд қаҳрамон, далер, нотарс, чораҷӯӣ бошад. Бо вучуди шохзодаи ворисӣ будан, тоҷро аз байни ду шер гирифтани ӯ исботи ҳамин ақида аст. Сардории мамлакат ҳаққи тарсончақҳо, буздилона ва одамони тасодуфӣ нест, чунон ки шоҳи сохтани то Баҳром ҳамин тавр буд.

Низомӣ он ақидаи дурустро ҳам пеш рондааст, ки агар подшоҳ золим ва харобкунандаи халқу мамлакат бошад, халқ ҳақ дорад машварат карда, ўро ва ё баъд аз вафоташ воришро аз тахту тоҷ маҳрум кунад, чунон ки бо Яздигурд ва

Баҳром карда буданд. Баҳром танҳо ҳамон вақт ба тахт соҳиб шуд, ки ҷавонӣ булҳавасихои худ ва зулми падарашро маҳкум карда, ваъда дод, ки давлати меросиро аз ӯи адл идора ва халқро осоиштаву мулкро обод хоҳад кард. Ҳамин тавр ҳам кард.

2. Ба ақидаи дурусти Низомӣ бо муваффақиятҳои подшоҳии худ мафтун шуда, аз қори давлат бепарво будан, мағрур шудан, ба айшу нӯш дода шудан, аз шоҳи шоҳон будан фахр, парастии шахсии худро қорӣ кардан (чунон ки аз Баҳром зоҳир гашт) лозим нест. Ҳар чанд ки Баҳром чанд бор дар вақти ваъда додан ҳушёрӣ худро таъкид кард:

Накунам беҳудиву худкомӣ,
Чун шудам пухта, кай кунам комӣ.

вале дар амал бо айшу нуши қасри ҳафт гунбад ва сайру сайёди машғул шуда, ба душмани халқу давлату мамлакат вазир Ростравшан бовар карда, кишварро ба ҳолати тадой, харобӣ овард. Ҳазинаи давлатро ҳолӣ монанд ва ба халқ зулм кард. Хулосаи Низомӣ ин аст, ки подшоҳ ҳар қадар одилу ғолибу мағлубнашаванда шоҳи шоҳон, кишвараш ободу ҳалқаш осоишта бошад ҳам, ба бепарвоӣ роҳ надихад, аз шахсҳои зараркунандаи давлат барҳазар бошад.

Ҷои муҳимми ин ақидаи ӯ дар ин аст, ки дар қори давлатдорӣ ба халқ таъя кунад, аз ӯ маслиҳат тирад, омӯзад, чунон ки Баҳром аз ҷӯлон омӯхт, хатои худро ислоҳ кард ва халқу мамлакатро аз бадихо безарар гардонид:

Гуфт бо худ, к-аз ин шубони пир,
Шоҳӣ омӯхтам, зиҳӣ тадбир!

3. Дар зимни системаи ҳафт гунбад, ки ба тариқи зерин аст, масъалаҳои хеле зиёде дарҷ ёфтааст:

№	Номи гунбад	Рангаш	Номи духтар	Рузи қабул
1.	Қайвон	мушқин	Нурак	шанбе
2.	Муштарӣ	зард	Ҳумой	якшанбе
3.	Миррих	сабз	Парӣ	душанбе
4.	Оғтоб	сурх	Насриннӯш	сешанбе
5.	Зӯҳра	кабуд	Дуррастӣ	чоршанбе
6.	Аторид	сандал	Нуъмонноз	панҷшанбе
7.	Маҳ	сафед	Арзиюн	ҷумъа

Аз қадом иқлим ва подшоҳи он.

Якум Ҳинд (Рои Ҳинд) Сеюм Хоразм (Хоразмшоҳ).
Дуюм Рум (Қайсар) Чорум Сақлоб (Сақлобшоҳ).
Панҷум Эрон (аз насли Қайковус).
Шашум Чин (Ҳокони Чин).
Ҳафтум Мағриб (Мағрибшоҳ).

Аз системаи ҳафт гунбад аввало аз илми ҳайат, тақвим ва географияи Шарқи мусулмонӣ хабар доштани Низомӣ маълум мегардад, сониян, рангҳо, ки аз сиёҳ сар шуда, бо сафед тамои шудааст, мувофиқи зарбулмасали «Аз ноумедҳо басте умед аст, поёни шаби сияҳ сафед аст» моҳияти прогрессивӣ дорад ва ояндаи сафеди хушбахтонаро умеду орзу кардааст. Ғайр аз ин, ба подшоҳи ҳафт иқлим шоҳаншоҳ шудани Баҳром ва тобеъ шудани онҳо дар мисоли хироч ва духтар доданишон маълум мегардад, ки Низомӣ дар ҷаҳон бисёрподшоҳӣ не, яқподшоҳиро меҷӯяд. Давлати ягонаи бузург, ки дар он ҳамаи халқҳо осоишта бошанд, таърихан моҳияти прогрессивӣ дорад.

Дар ҳафт гунбад дӯстона зиндагӣ кардани духтарони ҳафт иқлим, ки маъноаш тамоми ҷаҳон аст, дар оилаи ягона имконпазир будани дӯстона умр ба сар бурдани халқро ифода кардааст, ки низ ғояи тараққиқарвараи дорад.

4. Қиссаҳои ҳафт гунбад, ҳар чанд ки ба сюжети дoston вобаста нест, вале бо мислҳои худ, бо вҷуди бештар ҳаёлий, фантастикӣ будан, бо ҳулосаҳои пандомӯзаш ва бо мундариҷаи ғоявиаш алоқамандие дорад. Масалан, қиссаи «Хайру Шар» (нақли Нӯмонноз), ки ду рафиқи мусофир буданду Шарр дар саҳрои беоб ба ивази оби эҳтиёиаш чашми Хайрро қанда гирифт, яъне бади кард, бо нақли Симнори меъморро аз рӯи бахилӣ ва худбинӣ аз манора партофта куштани шоҳи Яман Нӯмон, ки бади ба ивази некист, монанд аст. Баҳром дар бораи меъмори қасри ҳафт гунбад Шеда ба неки сухан ронда, рафтори Нӯмонро ба хотир оварда, ба меъморӣ худ муқофоти зиёд дода, ба ӯ неки кардааст:

Дид, к-афсона шуд ба ҷумла диёр,
Он ҷӣ Нӯмон намуд бо Симнор.
Шабеҳ омад ба Шеда дод тамои,
То шавад Шеда шод бо Баҳром.
Нописанд омад аҳли бинишро,
Куштан он кутбофаринишро.
Гуфт: Нӯмон агар хатое кард,
К-он уқубат бар ошное кард.
Адли ман узрҳои он қасам аст,
Он на озору в-ин аз қарам аст.

5. Шоир дар фасли «Интиқоли Баҳром аз дайри фой» дар асоси ақидаи тарки дунё ба соҳибони неъмату ҳоҳ ва ҳукму ҳокимӣ, ки аз рӯи ғуруру ҳудумӣ зиндагӣ карда, халқро фаромӯш мекунанд, дар мисоли зиндагии Баҳром ва оқибати ҳаёти ӯ марғро хотиррасон намуда, ишорае кардааст, ки панд гиранд:

Ғар қасе бар фалак расонад тоҷ,
Ҳафт кишвар қашад ба зерӣ хироч.

Бинияш мояхон шабе мурда,
Сар фуру бурда, дарди сар бурда.

6. Дар достони «Ҳафт пайкар» на ишқи қаҳрамонӣ ва мо-
чаронок ва на ишқи фоҷианоки бо ҳалокати қаҳрамонҳо та-
момшаванда, балки хурсандибахш ва оромонаро тасвир наму-
дааст. Аз ин тасвир маълум мешавад, ки дар ин достон ишқу
муҳаббат нисбат ба достонҳои дигараш дар плани дигар ги-
рифта, аз онҳо фарқ кунонидааст.

7. Дар ин достон ҳам тасвири шоир ҳайратбахш аст ва он
тафсилоти зиёде дорад. Тасвири қиёфаи берунӣ ва ботинии
инсон тасвири ҷоҳ, манзил, табиат, ба қор бурдани боигарии
маънавӣ ва лафзии забони модарӣ ва санъатҳои бадеӣ дар
эҷоди образҳои бадеӣ хизмати шоиسته кардаанд.

Достони
«Искандарнома» Ин достон дар «Ҳамса»-и Низомӣ ҷои
панҷумро ишғол кардааст. Соли навишта
шудани он аниқ нест. Дар охири «Искандар-
нома» соли таълифи достон 597 ҳ. 1200—1201 м. нишон дода
шудааст:

Ба таърихи понсад навад ҳафт сол,
Ки хонандаро з-ӯ нагирад малол.

Қисми аввали достон, ки «Иқболнома» аст, ба писари Ҷаҳон
Паҳлавони элдигизӣ Нусратаддин Абӯбакр Бешкин (1191—
1210) бахшида шудааст:

Ҷаҳон Паҳлавон Нусратаддин, ки ҳаст,
Ба аъдои худ чун фалак ҷирадаст.
Муҳолиф пасандешу ӯ пешбин,
Бадандеш бе меҳру ӯ Бешкин.

Қисми дуюми достон «Шарафнома» аст. Дар ин қисм номи
ҳокими Мусл малик Иззадини Масъуд зикр шудааст:

Ба поён шуд ин достони дарӣ,
Ба фирӯзфоливу некаҳтарӣ.
Чу номи шаҳаш фоли Масъуд бод
В-аз ин достон шоҳ Маҳмуд бод.

Изаддин Масъуд ҳокими Мусл ду қас буданд: Масъуди I
(1180—1193) ва Масъуди II (1211 ба тахт баромадааст). Аз-
баски дар ҳангоми Масъуди I «Искандарнома» эҷод нашуда
буд, пас, қисми дуюми достон ба Масъуди II бахшида шуда-
аст. Қисми дуюми достонро ба Бешкин набахшидани Низомӣ
нишон медиҳад, ки ӯ ба ин асари Низомӣ эътибори босазое
надодааст, вале азбаски ба Масъуди II бахшидани достон ба
иззати нафси ӯ мерасад, шоирро бо таҳдиди аз шаҳр бадарға
намудан маҷбур кардааст, ки ба номи вай бахшад:

Ки моро деҳ ин тавҳари шабҷароғ,
В-агарчи гаронӣ бурун бар зи бог.

Низомӣ достони худро ба Чаҳон Паҳлавон Нусратаддин бахшида, дар айни замон, ба ин асар ва эҷодкори он ба назари инсоф нигоҳ кардан ва баҳо доданро хоҳиш кардааст, ки аз ин гуфтаи ӯ оҳанги ғазаби шоҳ ҳис карда мешавад:

Ба инсофи шаҳ чашм дорам яке,
Ки бинад дар ин дoston андаке.
Гар афсона бинад аз кор дур,
На соя бар ӯ густаронад, на нур.
В-агар бинад аз дур ӯ мавҷ-маҷ
Сарояндаро гар барорад ба авҷ.
Дар ин ганҷнома зи роҳи чаҳон,
Намуда бaсе ганҷ кардам ниҳон.
Касе з-он калиди зар орад ба даст,
Қалиде бaсе ганҷ донад шикаст.

Дар бораи таърихи ҳатми «Искандарнома» се рақам дар дoston зикр ёфтааст: 590—1194 м.

Чаҳон бардиҳам рӯз буд аз аёр,
Навад дар гузашта зи понсад шумор.

597 ҳ.— 1201 м.

Ба таърихи понсад навад ҳафт сол,
Чаҳорум муҳаррам ба вақти завол.

599 ҳ — 1203 м.:

Чаҳон бардиҳам рӯз буд аз аёр,
Навад нуҳ гузашта зи понсад шумор.

Аз ҳамаи ин маълумотҳо маълум мегардад, ки охири умри ӯ ва санаи навишта шудани «Искандарнома» норавшан аст. Ғайр аз ин, дар болои ин асар аз сабаби заъфи пирӣ ва беморӣ як чанд сол кор кардааст. Бо вучуди ин таҳрири охирин чала мондааст, бинобар ин, баъзе лаҳзаҳои зиддиятнок ислоҳ нашуда мондааст.

Низомӣ барои эҷоди асари мазкур вариантҳои гуногуни қисса оид ба Искандарро хондааст, вале онҳоро номунтазам ва пароканда доништа, барои он ки дар асари худ аз он иштибоҳ ногузирона истифода кардааст, аз хонанда як навъ узор ҳам хостааст:

Ба тақдиму таъхир бар ман мағир,
Ки набвад тузорандаро з-он гузир...
Чу мекардам ин дostonро басеч,
Сухан роствар буду раҳ печ-печ.
Асарҳои он шоҳи офоқгард
Надидам нигорида дар як навард.
Суханҳо, ки чун ганҷ оғанда буд,
Ба ҳар нусхате дар пароканда буд.

Зи ҳар нусха бардоштам мояҳо,
Бар ӯ бастам аз назм пиroyаҳо.
Зиёдат зи таърихҳои навӣ,
Яҳудиву насрониву паҳлавӣ,
Гузидам зи ҳар номае нағзи ӯ,
Зи ҳар пӯст пардохтам мағзи у.
Дар он парда гар ростӣ ёфтам,
Суханро сари зулф бартофтам.

Низомӣ дар боби «Шарафи ин нома бар номаҳои дигар» достони худро аз асарҳои дигари онд ба Искандар афзал дониста:

Ба неруи нуки чунин хомаҳо,
Шараф дорад он бар дигар номаҳо

хостааст чунин асаре офарад, ки на ба як гурӯҳи халқ, масалан, ба аристократия (чи тавре ки дар «Шоҳнома») балки ба ҳамаи халқ хизмат кунад ва ба ин маънӣ ишорат ҳам кардааст:

Дигар номаҳоро, ки чуи нахуст,
Ба ҷумҳури миллат набошад дуруст.
Набошад чунин нома тазвирхез,
Навишта ба чандин қаламҳои тез.

Низомӣ роли Фирдавсро дар офаридани образи Искандар махсус қайд карда, дар айни замон изҳори ақида менамояд, ки ӯ бисёр лаҳзаҳои гуфтаниро нагуфт, зеро ба он лаҳзаҳо рағбат надошт:

Сухангӯи пешина донои Тус,
Ки орош рӯи сухан чун арӯс.
Дар он нома, к-он гавҳари суфта ронд,
Басе гуфтаниҳо, ки ногуфта монд.
Нагуфт он чӣ рағбатназираш набуд,
Ҳамон гуфт, к-аз вай гузираш набуд.

Илова бар ин, дар достонҳои дигар ин қисса кашол ёфтааст:

Дигар ҳар чӣ карданд аз бостон,
Ба гуфтан дароз омадӣ достон.

Низомӣ зарурати пурра, вале мухтасар баён намудани қиссаи Искандарро лозим дониста, ба он лаҳзаҳое бештар эътибор додааст, ки ногуфта мондааст ва сюжети достонро аз омезиши нақлҳои иловагӣ тоза кардааст:

Зарурат шуд ин шуғро сохтан,
Чунин номаи нағз пардохтан...
Низомӣ, ки дар ришта гавҳар кашид,
Қалам дидаҳоро қалам даркашид.

Ба носуфта дурре, ки дар ганҷ ёфт,
Тарозуи худро сухансанҷ ёфт.
Ман аз оби ин нукраи тобнок,
Чудо кардам олудагиҳои хок.

Вай таъкид намудааст, ки ӯ аз паи навоварӣ рафтааст:

Дар ин пеша чун пешвои навӣ,
Кӯҳангаштагонро макун пайравӣ.
Чу нерӯи бикрозмоет ҳаст,
Ба ҳар мева худро маёлой даст.

У достони навоваронаи худро равшанкунандаи майнаҳои нағз шумордааст:

Низомӣ, ки назми дарӣ кори ӯст,
Дариназм кардан сазовори ӯст.
Чунон гӯяд ин номаи нағзро,
Ки равшан кунад хонданаш мағзро...
Ниҳодам зи ҳар шева ҳангомае,
Магар дар сухан нав кунам номае.

«Искандарнома» дар баҳри мутақориби мусаммани мақсур (фаулӯн, фаулӯн, фаулӯн, фаул V — —, V — —, V — —, V — —) навишта шудааст, миқдори умумии байтҳош 10500 аст:

ТАРҚИБИ «ИСКАНДАРНОМА»-ро агар яклухт гирем, аз муқаддимаи анъанавӣ — ситоиши худо, тазарруъ намудан ба даргоҳи бори таоло, дар наъти ҳазрати сайид-ал-мурсалин, дар меъроҷи ҳазрати сайиди олам ва сарвари бани одам, сабаби назми китоби Искандарнома, ҳикоят бар сабили тамсил андар ин маънӣ, дар ҳасби ҳоли худ ва саранҷоми рӯзгор дар рағбат намудани Низомӣ ба гуфтани «Сикандарнома», дар шарафи ин нома бар номаҳои дигар, таълими Хизр дар гуфтани ин дoston, дар дуои подшоҳ Нусратаддин, дар хитоби подшоҳ гӯяд, фуру гуфтан ин дostonро ба тариқи иҷоз, дар рағбат намудан ба нишон ва майл намудан ба боғ ва бӯстон, сюжети асосӣ ва хотима дар ситоиши Малик Нусратаддин Масъуд.

Низомӣ қайд кардааст, ки гузаштагон образи Искандарро дар се плани аз ҳам ҷудо тасаввур карданд: Подшоҳ, ҳаким ва пайғамбар:

Гурехеш хонанд соҳибсарир,
Вилоятситон, балки офоқгир.
Гурӯҳе зи девони дастури ӯ
Ба ҳикмат навиштанд маншури ӯ.
Пазиро шудандаш ба пайғамбарӣ.
Гурӯҳе зи покиву дилпарварӣ

ӯ хостааст, ки ин ҳислатро якҷоя гирифта, ба вай нисбат диҳад:

Ман аз ҳар се дона, ки доно фишонд,
Дарахте барӯманд хоҳам нишонд.
Нахустин дар аз **подшоҳӣ** занам,
Дам аз кори кишваркушой занам,
Зи ҳикмат баророям он ғаҳ сухан,
Кунам тоза таърихҳои куҳан,
Ба **пайғамбарӣ** гӯям он ғаҳ дараш,
Ки хонад худо низ пайғамбараш.
Се дар сохтам ҳар даре кони ганҷ,
Чудогона бар ҳар даре бурда ранҷ.
Ба он ҳар се даръё, ба он ҳар се дурр,
Кунам домани ҳар ду аз ганҷ пур.

Аммо, вақте ки ба назми достон шурӯъ намуд, магар пайғамбарро аз ҳаким фарқ кардан душвор буд, ки «Искандарнома» ба ду қисм чудо шудааст: «Шарафнома», ки онро ҳуди шоир гуфтааст:

Аз ин ошнорӯйтар достон,
Хунида набошад бари ростон.
Аз он хусравимай, ки дар ҷоми ўст,
«Шарафнома»-и хусравон номи ўст.

Низомӣ ба қисми дуҷуми достони худ, ки ба таври ҷиддӣ аз ҳам чудо нашудааст, ном нагузаштааст, фақат бо ифодаи «Иқболи Искандарӣ» ишора кардааст:

Кунун бар бисоти суҳангустарӣ,
Занам кӯси **иқболи искандарӣ**.

Аммо баъдҳо «хираднома» ва «иқболнома» номидааст. Холо танҳо «иқболнома» боқӣ мондааст. Барои ин ду қисм номи дигар низ мавҷуд аст. Барои қисми якум «Искандарнома»-и баррӣ (яъне юришҳои ў дар хушкӣ) ва «Искандарномаи баҳрӣ» (яъне сафарҳои вай дар баҳр). Аммо ин номҳо чандон машҳур нестанд.

Ба ҳар ҳол, Низомӣ, аз ду нима иборат будани достони «Искандарнома», дуҷумро баъдтар ва бофурсаттар навиштани худро дар байтҳои зерин таъкид намудааст:

Чу шуд нима аз ин бино мӯҳра баст,
Маро нимаи олам омад ба даст.
Дигар нимаро гар бувад рӯзгор,
Чунон гӯям аз таъби омӯзгор,
Ки хонандаро сар барорад зи хоб,
Ба рақс оварад моҳиёро дар об.

Низомӣ дар «Искандарнома» муқаддимаи муфасссале дода, таъкид кардааст, ки хонандагон ба маънию мазмуни қимматбаҳои он эътибор диҳанд ва он дар рафи китобҳо ҷанг зер карда нахобад. Вай ин гуна таъкидро дар асарҳои дигараш

накардааст. Маълум мешавад, ки ӯ дар «Искандарнома» ҳаммаи дониш ва маҳорати суханваринашро, ки дар тамоми умраш ба даст овардааст, ба қор бурдааст:

Дареғ оядам, к-ин нигорин навард,
Бувад дар сафина гирифтори гард.
Нишастам ҳама бо ҷаҳондидагон,
Задам достони писандидагон,
Ки чандин суханҳои зебои нағз,
Ки полудам аз чашмаи хуну мағз.
Ҳанузам забон аз сухан сер нест,
Чу бозу бувад, боки шамшер нест.
Басе ганҷҳои қуҳан сохтам,
Дар ӯ нуктаҳои нав андохтам.

Вай дар ин қисм диққати хонандаро ба «Искандарнома» ҷалб кардааст:

Сӯи махзан овардам аввал басеч,
Ки сустӣ накардам дар он қор ҳеч.
В-аз ӯ ҷарбу ширинӣ ангехтам,
Ба Ширину Хусрав дурр омехтам.
В-аз он ҷо саропарда берун задам,
Дари ишқи Лайлию Маҷнун задам.
В-аз ин қисса чун боз пардохтам,
Сӯи ҳафт пайкар фарас тохтам.
Кунун бар бисоти суханпарварӣ,
Занам кӯси иқболи Искандарӣ.
Сухан ронам аз фарру фарҳанги ӯ,
Барафрозаи иқлиму авранти ӯ,
Басе даврахое, ки битзашт пеш,
Кунам зинда аз оби ҳайвони хеш.
Сикандар, ки роҳи маонӣ гирифт,
Паи чашмаи зиндагонӣ гирифт,
Нагардид, ҷ-аз роҳи фархундагӣ,
Шавад зинда чун чашмаи зиндагӣ.
Ман ки гуфтаму рафтаму қисса монд,
Ба бозӣ намебояд ин қисса хонд.

Сюжет
«Искандарнома»

Нақли сюжет аз он оғоз ёфтааст, ки дар Юнон — Македония Файлакус ном шоҳи ҷавон буд, ки ба шоҳ Дорон Эрон хироч меод, вале вақте ки Искандар ба сари ҳокимият омад, ба Дорон хироч надод ва ба ӯ муқобил истод:

На давлат, на дуниё на Дорон гузошт,
Синонро сар аз санги хоро гузошт.

Баъд аз ин муқаддима, Низомӣ нақли саргузашти Искандарро аз он афсонае оғоз кардааст, ки дар Рум зоҳидзана буд,

ки аз шаҳру шӯи худ овора шуда, дар вайронае таваллуд карду мурд. Бачаро Файлакус аз пеши ҳасади модараш бурда, парвариш карда, бинобар бекфарзанд будан, ба худ писархонду валиаҳд кардааст.

Нақли дигар Искандарро ба фарзандии Доро нисбат дода, аз зани юнонии ӯ мешуморад.

Низомӣ ҳарду ривоятро нақл карда, аз рӯи таърих қиёси онҳоро напесандидааст:

Зи таърихҳо чун гирифтаи қиёс,
Ҳам аз номаи марди эзидшинос.
Дар он ҳарду гуфтор ҳустӣ набуд,
Газофи суҳанро дурустӣ набуд.

Бинобар ин, Низомӣ ба он факти таърихӣ тақъя кард, ки Искандарро писари худи Файлакус мешуморад:

Дуруст шуд аз гуфтаи ҳар диёр,
Ки аз Файлакус омад он шаҳриёр.
Дигар гуфтҳо чун иёре надошт,
Сухангӯро ихтиёре надошт.

Пас аз рӯи нақли Низомӣ, ки ӯ низ дар навбати худ аз пируни таърихшинос ривоят дорад, Искандар аз зане таваллуд ёфт, ки дар яке аз базмҳои хосаи Файлакус иштирок дошт, ба вай маъқул афтод ва аз издивоҷи онҳо обистан гирифт:

Чунин гӯяд он пири дерина сол,
Зи таърихи шоҳони пешинаҳол,
Ки дар базми хоси малик Файлакус
Буте буд покиза чун наварӯс.
Ба меҳраш шабе шоҳ дар бар гирифт,
Зи хурмои шаҳ нахлбун баргирифт.

Файлакус аз ин ҳол хурсанд шуда, ӯро парвариш кард, то ки фарзанд таваллуд ёфт. «Искандар» ном ниҳоданд. Вай дар дасти дояҳо тарбия ёфта, то дараҷаи шогирдии падари Арасту, ки ҳаким Нақумоҳш ном дошт, расид. Искандар ҳамдарси Арасту аст ва падараш ба тарбияи ӯ бисёр эътибор додааст. Искандар баъд аз вафоти падар аз Искандария омада, ба тахти падар нишаст ва Арастуро ба худ маслиҳатчи қарор дод. Аввалин фаъолияти даблатиаш аз он сар шуд, ки бо илтимоси мисриҳо ба ҷанги мудофиавии онҳо муқобили ҳуҷуми зангиҳо ёрӣ дода, ғолиб омад ва шӯҳрат баровард. Баъд аз ғалаба дар Миср шаҳри Искандарияро бино кунонд. Ӯ худро қавӣ ҳис карда, аз додани хироч ба Дорои Эрон даст кашид. Дар Искандария оинаи киштисӯз созонд. Намояндаи Доро ба наздаш барои хироч омад. Искандар талаби Дороро рад кард. Он гаҳ Доро ба ҷанги ӯ омад ва лашкариёнашро ба мубориза тарғиб намуд. Вай ба Искандар мактуби таҳқир ва таҳдидо-

мез навишта аз вай ҷавоби рад гирифт. Он гоҳ чанг барпо гашт, ки бисёр сарҳангони Доро кушта шуданд, Доро мағлуб шуда гурехт. Искандар бо эронӣён аҳд мебандад, ки ба онҳо зарар намерасонад, вале оташкадаҳоро вайрон кард, духтари Доро Равшанакро ба занӣ гирифт ва дар Эрон ба подшоҳӣ нишаст. Равшанакро бо Арасту ба Рум фиристод, худаш ба ҷониби мағриб ба зиёрати Макка рафт. Вай тавсифи мулки Бардаъ ва Нушобаро шунида, ба маҷлиси подшоҳ ба тариқи сафир рафт. Нӯшоба ӯро зиёфат кард. Искандар румӣ бошад ҳам, наврӯзро ид гирифта ва дар он рӯз оташ афрӯхтааст. Вай ба тарафи Боб-ал-албоб рафта, ганҷҳоро дар замин гӯр кардааст. Искандар дари қалъаи Дарбандро бо ёри дуои зоҳид кушод. Вай ба тахти сариӣ рафта, дар он ҷо ҷоми Кайхусравро дидааст. Баъд аз ин ба Рай, аз он ҷо ба Хуросон рафта, оташкадаҳо, аз ҷумла, Навбаҳорро хароб кард ва аз он ҷо ба Ҳиндустон рафт, зафар ёфт ва духтари подшоҳро талаб кард. Аз Ҳинд ба Чин номаи таслим шудан навиست вале ҳокон ӯро ба сулҳу оштии даъват намуд ва худаш ба сифати элчӣ ба назди Искандар омад, вале Искандар ба ӯ бадгумонӣ кард. Чиниҳо ва румиҳо дар масъалаи ғоратгарӣ мубоҳиса ва мунозира карданд. Ҳокони Чин Искандарро меҳмон карда, ба ӯ канизе бахшид. Дар ин вақт ба Искандар хабар расид, ки лашкари рус ҳуҷум карда, Нӯшобаро гирифт. Искандар аз он ҷо ба Дашти Қипчоқ омада, тилисм ёфт, бо русҳо ҳафт бор чангида, подшоҳи онҳоро асир гирифта, бойгариҳо ҷамъ карда, Нӯшобаро дид. Вай дар он ҷо овозаи оби ҳаётро шунида, дидани онро ҳавас кард, ба ҷулмот рафт, вале ноумед бозгашт ва аз он ҷо ба мулки шимол рафт, ки мардумонаш озоду подшоҳу ҳукумат надошт ва Искандар дар назди онҳо таслим шуд, баъд аз фатҳи ҷаҳон ба Рум омада, ба фирӯзӣ подшоҳӣ кард.

Вай аз хурдӣ ҳамчун бачаи ҳушёру зирак, ки ба бозихои гуногун ва машқи ҳарбию саворӣ шавқ дошт, тасвир ёфтааст:

Қамон хост аз доя ӯ ҷӯбу тир,
Ғаҳе коғазаш буд ҳадаф, ғаҳ ҳарир.
Чу шуд рустатар кори шамшер кард,
Зи шерафканӣ чанг бо шер кард.

Вай дар масъалаи омӯхтани донишу ҳунар рағбати калоне дошт. Падараш дар симон ӯ фарзанди шоистаеро медид:

Чу фарзанди худро хирадманд ёфт,
Шуд эмин, ки шоиста фарзанд ёфт.

Ӯ ҳамеша аз паи омӯхтани илм буд:

Ҳама сола шахзодаи тезхӯш,
Ба ҷуз илмро раҳ надодӣ ба гӯш.

Вай мувофиқи хохиши устодаш, ки агар ба сари давлат оӣ, ману писарамро фаромӯш накун, мегӯфт, амал карда, ба иҷрои он ваъда дод, ки дар аҳду вафо ва кадрдонӣ устувор бошад:

Маликзода бо ӯ ба ҳам дод даст,
Пазируфткорӣ ба он аҳд баст,
Ки шоҳӣ чу бар ман кунад шуғл рост,
Вазир ӯ бувад, бар ман эзид гувост.
Натобам сар аз рою имони ӯ,
Набандам камар чуз ба фармони ӯ.

Ҳ аз рӯи шакле-схемае, ки устодаш сохта буд, амал мекард. Ин шакл шакли ҳандасӣ буда, дар рӯи он ғолибу мағлуб нақш мебаст:

Агар ғолиб аз доира номи туст,
Шумори зафар дар саранҷоми туст.
В-агар з-он ки мағлубӣ андар қиёс,
Зи ғолиб туро хештан дар харос.

Искандар баъд аз вафоти падар дар ҷои ӯ нишаста, ҳар чӣ аз расму оини ӯ ва анъанаи давлатдорӣи вай ба ӯ мақбул буд, давом меод:

Ҳамон расмҳо, к-аз падар дида буд,
Намуд он чӣ рояш писандида буд.

Дар аввали кор ба шарту паймонҳои падараш бо давлатҳои дигар риоя мекард. Масалан, вай ба Дорони Эрон хироч меод, ки маънои тобеият дошт. Ҳ аз ҷавонони далер одамонро ҷамъ карда, ҳудаш сардорӣ мекард. Аз рӯи таълими устодаш шакле бар Офтоб дид, ки ҷаҳонгир мешавад. Пеш аз ҳама ба мардум некӣ карда, бозургонҳо, шахриҳо ва деҳқононро аз андоз озод кард. Мардумро озор намедод, дар байни мардум бо ҷавонон буд, дар хилват бо кордонҳо маслиҳат мекард:

Ба озурдани кас наёвард рой,
Бурун аз хати адл нанҳод пой.
Чунон долгар шуд, ки ҳар марзбум,
Задандӣ масал, к-ой хушо шоҳи Рум.

Вай бо маслиҳати вазири донои худ Арасту қору амал мекард. Ҳ қорҳои дохилии ҳудро бо маслиҳати Арасту устувор кард. Шоҳу вазир ба ҳамдигар мувофиқ буданд:

Вазире чунин шахриёре чунон,
Ҷаҳон чун нагирад қарор он чунон.

Аввалин фаъолияти хориҷии вай дар миқёси байналхалқӣ ҳамчун подшоҳи ёридиҳандаи нақзор оғоз меёбад, бинобар ин, халқи Миср ӯро ҳамчун ҳомии ҳуд қабул мекунад ва бо лашкари румиёни Искандар ба муқобили ҳуҷумкунандаго-

ни ҳабаш мубориза бурда ғолиб меоянд. Искандар барои қай
намудани ғалаба ва дӯстӣ шаҳри Искандарияро бино кунонд.
Вай ҳамчун шоҳи боандеша аз ғаниматҳои аз ҷанг гирифтаан
ҳамчун шоҳи ҳоломӯтеъ ба Дорои Эрон ганҷи зиёде фирис-
тод, вале Доро аз ғалабаю шӯҳрати ӯ рашк бурда, ҷавобе на-
дод, ки боиси таҳқири иззати нафси Искандар гардид ва он-
дар дил нигоҳ медошт:

Сикандар шуд озурда аз кори ӯ,
Ниҳонӣ ҳамедошт озори ӯ.

Искандар баъд аз ғалабаи аввал, ки дар кишварҳои атроф
баҳри Миёназамин шӯҳрат бароварда буд, худро бардаму та-
воно ҳис кард:

Забун кардани душман олам гирифт,
Ҳисоби ҳироҷ аз Хуросон гирифт.
Ба ҳамсангии хеш дар Руму Шом
Наёмад касаш дар тарозу тамом.

Он гоҳ аз ҳироҷ додан ба Доро саркашӣ кард, ҳироҷи до-
даашро талаб кард, ки аломати қавӣ гардидани давлати ва-
аст:

Ба Доро надод, он чӣ дод аз нахуст,
Ҳамон додаро низ аз ӯ бозчуст.

Бо ин кор ӯ на танҳо мавқеи Эронро паст кард, балки ба ния-
ти забти он афтод, ки ӯ аз ҳимоятгари ба ҳучум дучоршуда
гон ба ҳучумкунанда мубаддал шуда истода буд:

Камарбанди эронӣён суст кард,
Ба Эрон гирифтаи камар чуст кард.

Вай боре ба шикор рафта дид, ки ду қабл дар болои сан-
бо ҳам ҷанг доранд. Фикр кард, ки онҳо дар дил чӣ андеш
доранд. Вай яке аз онҳоро ба номи худ, дигареро ба ном
Доро қарор дода, аз он ба худ фол гирифт. Қабле, ки бо но-
ми вай буд, ғолиб омад ва уқобе омада нишаст, Искандар а-
он фол гирифт, ки бар Доро ғолиб хоҳад шуд. Ғайр аз он
дар қанори дашт кӯҳи азиме буд, ки ҳар кас аз он тақдир
насибаи худро ба тариқи фол пурсад, ҷавоб меомад, Искан-
дар намоёндаи худро ба он ҷо фиристод, ки пурсад:

Сикандар шавад бар ҷаҳон чирадаст?
Ба Дорои давлат даромад шикаст?

Аз кӯҳ тасдиқи савол омад. Аз ин ҳол боварии қомил ҳосил
кард, ки дар ҷанги зидди Доро ғолиб хоҳад шуд:

Аз он фоли фаррух дили хусравӣ
Чу кӯҳи қавӣ ёфт пушти қавӣ.

Аз ин рафтори вай маълум мешавад, ки Искандар ғайр аз маҳорати лашкаркашӣ, дипломатӣ ва сиёсатдонӣ, ба ақидаҳои динӣ урфу одатҳои афсунгарӣ ва фол низ эътиқод дорад:

Ба Доро чаро дод бояд хироч,
К-аз ӯ кам надорам на гавҳар, на тоҷ?
Гар ӯ тоҷ дорад, маро теғ ҳаст,
Чу теғам бувад, тоҷам ояд ба даст.
Шумо зиракон аз сари ёварӣ,
Чӣ гӯеду чун бошад ин доварӣ?

Аз ин гуфтаи ӯ маълум мешавад, ки дар амалиёти худ бо вучуди иродаи қавӣ, бе якраҳагӣ бо ёрони худ, махсусан Арас-туи файласуф, ки машваратчини ӯ буд, маслиҳати коллективно-на мекард. Дӯстонаш баъд аз тавсифҳое, ки вайро нисбат ба Доро одами нек, одил, қавӣ ва далеру қаҳрамони майдон шумориданд, фикрҳои ӯро тасдиқ карданд, вале маслиҳат доданд, ки аввал вай ба ҷанг наравад, бигзор Доро ба ҷанг ояд. Бо маслиҳати онҳо ӯ ба ҷаҳонگیرӣ азм кард:

Шаҳ аз нусрати раҳнамоёни хеш,
Ҳисоби ҷаҳонگیرӣ овард пеш.

Дар шаҳри Искандария одамонро ба ихтирои оина машғул доштан ва баъд аз таҷрибаҳои зиёде ба даст омадани натиҷаи хуб, чунин маънӣ дорад, ки ӯ ба илму ҳунар эътибори ҷиддӣ медиҳад.

Вай дар муносибати давлатӣ бо Доро дар ҷавоби хироч талаб кардани ӯ суҳанҳои сулҳҷӯёнаи дорои оҳангҳои ғолибонадор дода, талабашро рад кард ва дар мамлакатҳои худ осоишта буданро тавсия намуд:

Ту бо он ки дорӣ чунин тӯшае,
Раҳо кун маро дар чунин гӯшае.
Зи ман он чӣ барноядат дар маҳол,
Чунон бош бо ман, ки бо шод Шох.

Вақте ки Доро таклифи Искандарро қабул накарда, бо лашкари фаровоне омад, мардум воҳимаи лашкари бисёрӣ у карданд, аммо Искандар ҳамчун лашкаркаши моҳир кори ҷанг ва ғалабаи онро ба бисёрии одамон наид ва ба кори Доро-ву гапи мардум хандид, ки афзалияти дониши уро нишон медиҳад:

Сикандар, бихандиду, додаш ҷавоб,
Ки линҳон натирад сипеҳр Офтоб.
Сикандар бад-у гуфт: Як теги тез,
Кунад ҷисми сад корвон рез-рез.
Яке гургро, к-ӯ бувад хашмнок,
Зи бисёрии гӯсфандон чӣ бок?

Сипахро чавобе чунон арчманд,
Писанд омад аз шаҳриёри баланд.

Аз муҳокамаи Искандар ва ҳамфикронаш маълум мешавад, ки онҳо ҳучуми Дороро ба кишвари ҳудашон ҷанги ғоратгарона — ғайри одилона, вале ҷанги мудофиавии ҳудашонро ҷанги одилона, ватандӯстона, озодихона ва халқӣ маънидод кардааст:

Қаёнро кай аз мулк берун кунам?!
Мар ин раҳзай бо қаён чун кунам?!
Бадандеши ту ҳаст бедодгар,
Бипечад раият зи бедодгар.
Қалам даркаш оини бедодро,
Кифоят кун аз халқ фаръёдро.

Искандар дар ҷавоби таҳдидомези Доро ҷавобҳое дод, ки аз он шавкату ҳашамати ӯ, эътимод доштан ба ғалабаи худ намунадор аст. Вай аз рӯи маслиҳати сарварони аскараш ба ҷанг аwwалин шуда даст назад:

Барин хатм шуд руҳсати раҳнамун,
Ки шаҳ пешдастӣ наёрад ба хун.

Искандар бо хашму кин дар ҷанг бо Доро рӯбарӯ шуда бошад ҳам, вақте ки ду сарҳанти хоинаш ўро ҳангоми танҳо митонданаш маҷрӯҳ карданд:

Задандаш яке теги паҳлӯгузор,
Ки аз хун замин гашт чун лолазор.

Ўзуд дар назди Доро, аз асп фаромада, сарашро ба рӯи зону гирифт:

Сари хастаро бар сари рон ниҳод,
Шаби тира бар рӯзи ғаршон ниҳод.

Вай, аз як тараф, эҳтироми подшоҳии ўро нигоҳ доштани аст:

Сикандар чу донист, к-он аблаҳон
Далеранд бар хуни шоханшоҳон.
Пушаймон шуд аз карда паймони хеш,
Ки бар хостаи исмат аз ҷони хеш.

Аз тарафи дигар, бо ин хислати баландҳиммати худ дили шоҳ, ҳонадони вай ва бузургони Эронро ба даст оварда, мавқеи ҳокимияти худро мустаҳкам кардани шуд, ки сиёсатдонии ўро нишон медиҳад:

Сикандар бинолид, к-эй тоҷдор,
Сикандар манам, чокари шаҳриёр.
Ба Дорои гетиву донои роз,
Ки дорам ба беҳбуди Доро ниёз.

Ба наздики ман як сари мӯи шоҳ
Гиромитар аз садҳазорон кулоҳ.
Гар ин захмаро чора донистаме,
Талаб кардаме то тавонистаме.
Бад-ӯ гуфт, к-ой беҳтарин бахти ман,
Сазовори пирояву тахти ман.

Ҳамин тавр, Искандар ҳамчун шоҳи боандеша бо рафтору кирдори худ дили Дороро ёфта, бо таклифи ӯ ба духтараш Равшанак хонадор шуда, се шарти Дороро қабул карда: накуштани бегуноҳон ба тахту тоҷи каёнӣ зиён наовардан, ба номуси зердастони ҳарамии ӯ даст дароз накардан, ба қотилон ҷазо дода, ба вай мақбара созонда ҳокими Эрон шудааст:

Сикандар, ки борою тадбир буд,
Ба нерӯи давлат ҷаҳонгир буд.

Искандар ҳамчун шахси сиёсатдон саркардагони Эронро таъқиб накарда, ба онҳо вазифаҳо ва инъомҳо аз хазинаи кишварашон дода, аҳду паймон баст, ки дуст бошанд ва бо ин роҳ ҳам мавқеи худро дар кишвари забткардааш устувор гардонид:

Бузургони Эрон фароҳам шуданд,
В-аз он хуррамӣ низ хурсанд шуданд.
Ҳама ҳамгурӯҳӣ ба роҳ омаданд,
Сӯи анҷумангоҳи шоҳ омаданд.
Қуҳан рафт, шоҳи нави мо туй
На Хусрав, ки Кайхусрави мо туй.

Вақте ки Искандар таслим шудани Эрониро дид, он ду сарҳандро, ки Дороро кушта буданд, ба дор кашонд.

Искандар ҳамчун подшоҳи хирадманд аз пире чанд савол карда, ҷавоб гирифт:

1. Чаро ба Доро панд надодӣ, ки бедодӣ накунад?
Пири хирадманд ҷавоб дод, ки:

Басе панд гуфт ин ҷаҳондида пир,
Нашуд дар дили кинавар ҷойгир.

2. Чаро Рустам танҳо лашкаршикан буд?

Ҷавоб гирифт, ки тактикаи ҷангии вай он буд, ки аввал сарлашкаронро мекушт, баъд лашкари бе сардор ба ваҳму ҳарос афтада, пароканда мешуд:

Чу лашкаркаш афтада гаштӣ ба тег
Гирифтандӣ аз бим лашкар гурег.

3. Чаро Баҳман Фаромарзро ба хун ғарқ кард, мубадон панд надоданд, ки баъд хуни ӯ гирифт?

Пир ҷавоб дод, ки хуни ноҳақ кард, бинобар ин давлат аз вай рафт.

Искандар ҳамчун шахси боваркунанда ба ин гуна ақидаҳо ба ҳарос афтод, ки Доро ноҳақ кушта шуд:

Зи хунгоҳ Доро ҳаросанда гашт,
Ки осон нашояд бар ин пул гузашт.

Вай панди пирро, ки мисли Доро зулм кардан дуруст нест, мегуфт. гуш карда:

Шаҳ аз посухи пири деринасол,
Гирифт ин суҳанро муборак ба фол.

ба мардум озода дод, ҳамаро ба машғул шудан ба касби худ водор кард. Мардум аз ӯ розӣ шуданд:

Чу диданд шаҳро раиятнавоз,
Зи бедоди Доро кушоданд роз.

Ҳамин тавр, Искандар ба муқобили Доро шоҳи одил, раият-парвар ва озодиоварандаи халқҳо маънидод шудааст.

Искандар аз рӯи тасвири Низомӣ адолати иҷтимоӣ карда бошад ҳам, дар масъалаи эътиқод ба эронӣён зулм кард, зеро оташкадаро сӯхт, динашонро таъқиб кард, табиист, ки пайравони дини зардуштиро, ки дини миллист, низ таъқиб намуд, кушт:

Сикандар бифармуд к-эронӣён,
Кушоянд аз оташпарасти миён!
Ҳамон дини деринаро нав кунанд,
Гароиш сӯи дини Хусрав кунанд.
Муғонро ба оташ супоранд рахт,
Бар оташкада кор гиранд сахт,
Сикандар чу кард он биноҳа хароб,
Равон кард ганҷе чу дарёи об,
Чунон дод фармон шаҳи некрой,
Ки расми муғон кас наёрад ба ҷой.
Ҳама нақши найрангро пора кард,
Муғонро зи бутхона овора кард.
Фусунномаи Зандро тар кунанд,
Вагарна, ба зиндони дафтар кунанд.
Ба ҳар ҷо, ки ӯ оташе дид, ҷуст,
Ҳам оташ фуру гашту ҳам Занд шуст.

Искандар ба духтари бахшкардаи Доро ҳамчун подшоҳи ғолиб муносибат накарда, ҳамаи расму адаби арвсию домодиро ба ҷо оварда, домоди Эронӣён шуд ва ихтиёри тахту тоҷи Эронро ба вай дод, ҳарчанд ки фармондиханда ҳадаш буд:

Қалиди ҳама подшоҳӣ, ки дошт,
Ба ӯ доду тоҷаш ба гардун фарошт.

Искандар дар вақти подшоҳиаш дар Эрон ба ободонии кишвар ва озоиши мардум жушид. Вай худро ҳамчун шоҳони ме-росии Эрон тасаввур мекард:

Ба Истхар шуд, тоҷ бар сар ниҳод,
Ба ҷои Каюмарсу шах Қайқубод.
Ситамдидаро додбахшӣ кунам,
Шаби бевагонро дурахшӣ кунам.

Ҳамин тавр, Искандар ваъдаҳои зиёде медиҳад, ки аз рӯи адлу дод ҳама розӣ ва Эронро обод кунад. Вай ба Эрон бо ҷанг омаданашро на ҳамчун рафтори худсарона, балки фиристодаи худо доништа:

Ба худ н-омадам сӯи Эрон зи Рум,
Худоям фиристод аз он марзбум.
Сари ҳақшиносон барорам зи хок,
Ба ботилпарастон дарорам ҳалок.

Бо ин роҳ мавқеи худро мустаҳкам карданӣ аст. Дар гуфтори хеле тӯлонии Искандар на дӯғу пуписаву таҳдиди ҳакимонаи ҷаҳонгир, балки ваъдаҳои хеле зиёди подшоҳи одил садо медиҳад:

Кучо адли ман сарфарозад чу сарв,
Зи бедоди шохин натарсад тазарв.
Фуру шӯяд аз дод бедодро,
Раҳонад зи хун халқи озодро.

Аммо дар айни замон огоҳ кардааст, ки агар халқи кишвар бадӣ кунад, ҷазо хоҳад дод ва агар узр гӯяд, хоҳад бахшид:

Уқубат кунам халқро бар гуноҳ,
Навозиш кунам чун шавад узрхоҳ.

Искандар бо роҳи адлу дод ҳокимияти худро дар Эрон устувор карда бошад ҳам, ҳамчун шахси боваркунанда ба таъсири фалак, ба тақдири одамон ва давлатҳо бовар дошт, ки ногоҳ найрангбозӣ карда, қорхоро дар мулки бегона бар зидди ӯ гардонад:

Фалак ноқа з-он рӯ сабукрав кунад,
Ки ҳар рӯзу шаб бозии нав кунад.

Аз ин рӯ, вай ба фатҳу ҳокимияти худ ба тобеияти калоншавандагони Эрон чандон бовар надошт:

Набуд эътимодаш дар он марзбум,
Ки ҳаст эмин обод румӣ ба Рум.
Набояд ки моро шавад қор суст,
Сабӯ ноҷад аз об доим дуруст.
Бадандеш гирад сари тахти мо,
Ба торочи душман шавад бахти мо.

Вай дар ин масъала ба вазир ва маслиҳатчи худ муроҷиат мекунад. Ӯ низ хамин тавр фикр — дар мулки бегона бисёр наистодан ва эҳтимоли барои Доро ба ҷанг бархостани халқи Эронро талқин менамояд:

Дар ин буми бегонае кам нишаст,
Макун хештанро бад-ӯ пойбаст...
Ки тарсам дигар бора эрониён,
Бубанданд бар хуни Доро миён.

Ба хамин тарик, ҳар чанд ки дар Эрон ҳокимияти худро бо зару зурӣ ҷорӣ кард, вале ҳамчун подшоҳи бегона ва соҳиби ғайри ҳақ мавқеи худро дар он ҷо ноустувор ва безътимод медид, ки хислати истилогарон аст. Аз ин рӯ, бо баҳонаи ҷаҳонро ҳам бояд бинад ва дар айни замон ғурур ҳам дошт, ки ғайр аз ӯ боз подшоҳи тавонотаре ҳаст ё не, ба сафари кишварҳои дигар баромаданӣ шуд:

Бубинам, ки дар гирди офоқ чист?
Тавонотар аз ман дар офоқ кист?

Бинобар ин, ғаниматҳои аз Эрон ба дастовардааш ва китобҳои ин кишварро яқоя бо Равшанак ба Юнон ба пойтахти шоҳии худ бурданро аз Арасту илтимос кард:

Зару зевари худ фиристам ба Рум,
Ки ҳаст устувори дар он марзбум.
Ҳамон Равшанакро, ки бонуи мост,
Бубар, то шавад кори ин мулк рост.
Кутубхонаи порсӣ ҳар чӣ буд,
Ишорат ҷунон шуд, ки оранд зуд.
Ба Юнон фиристод, то тарҷумон
Навишт аз забоне ба дигар забон.

Ҳаваси ҷаҳонбинӣ ва кишваркушоии ӯ торафт инкишоф ёфта, аз Эрон ба тарафи Арабистон (диёри Мағриб) ва зиёрати Макка меравад. Азбаски вай ба ин кишвар бе ҷанг ва бо инъомҳои зиёде рафт, ҳама ба ӯ тобеъ шуданд:

Ҷунон тохт бар кишвари тозиён,
К-аз ӯ тозиёро наёмад зиён.

Аз рӯи ҳиссу ҳавас ба орзую дидани кишвари ободи Бардаъ ва подшоҳи Нӯшоба меафтад, ки пеш аз ин шунда буд. Вай дар он ҷо мулки ободеро дид, ки аз подшоҳ то ходими дарбору лашкар ҳама зану мард ба сифати ғулом буданд, ба Искандар писанд омаданд ва ӯ ба маҷлиси Нӯшоба пинҳонӣ ба сифати сафир рафт, вале зан бо фаросат ӯро аз рӯи сурате, ки дар номаи Искандар буд, шинохт ва тахти худро ба ӯ дод. Искандар дар назди фаросати зан музлам ва таслим шуд:

Ситеза дар он кор н-ояд савоб,
Фуру монд якборагӣ дар ҷавоб.
Битарсиду шуд рангу рӯяш чу коҳ,
Ба Дорои худ бурд худро панох.
Шаҳ аз шарми он моҳии чун наҳанг,
Чу заррофа аз ранг мешуд ба ранг.

Вай бо вучуди ба ақлу фаросати зан таслим шудан, то ин дараҷа далер будани занро наметасандид, ки дар ин фаҳмиши ӯ як навъ худписандии Искандар намоён шудааст:

Вале зан набояд, ки бошад далер,
Ки маҳкам бувад кинаи модашер.
Зан он беҳ, ки дар парда пинҳон бувад,
Ки овози пайбурда афғон бувад.

Аммо, вақте ки дар меҳмондорӣ Нӯшоба иштирок карда, аз вай суҳанҳои боҳикмат шунид, ба ақли занони ботамизу бой таҳсин гуфт:

Ҳазор офарин бар зани хуброӣ,
Ки моро ба марди шавад раҳнамоӣ.
Зи панди ту, эй бонуи пешбин.
Задам сиккаи зар чу зар бар замин.

Аз рӯи тасвири Низомӣ майли Искандар ва эҳтироми ӯ ба занон аз ҳислатҳои ҳаётдӯстии ӯст. Вай ба Нӯшоба ваъда дод, ки ба мулку тахту тоҷи вай таарруз нахоҳад кард ва ба ваъдаи худ истод:

Ба вақти шудан кард бо шоҳ аҳд,
Ки н-орад дар озори Нӯшоба ҷаҳд.

Искандар дар инъом додан бисёр сахист. Вай ҳатто ҳарифонашро ҳам бо тӯҳфаҳо сарфароз мекард. Тӯҳфаро ба аскарону сарварони он ба ҳадде зиёд дод, ки охир маҷбур шуданд, ки бо ҳукми ӯ ҳама, аз ҷумла ҳудаш ҳам зарҳояшро дар ҳок гӯр кунанд. Низомӣ бо ин муносибат ганҷдорҳои пурташвишро мазаммат ва одамони бечизро тавсиф карда, дарвеширо ба тавонгарӣ зид гузоштааст:

Тавонгар, ки бошад зараш зери хок,
Зи дуздон бувад рӯзу шаб тарснок.
Тӯҳидаст, к-андешаи зар кунад,
Таманнои ганҷаш тавонгар кунад.
Чу аз зар таманнои зар бештар,
Тавонгартар он кас, ки дарвештар.

Искандар баъд аз пинҳон кунонидани ганҷҳо, боз орзуи ҷаҳонгарди мекунад, то ки аз як тараф, ӯ дунё-баҳрхоро бинад, аз тарафи дигар, халқҳои мазлумро озод намояд. Дар

ин гуфтаҳо, бархилофи таърих Искандари истилогарро ҳамчун озодиоваранда маънидод ва идеализация кардани Низомӣ намудор гаштааст, зеро Искандар идеали ўст:

Шаҳ аз қиссаи орзуҳои хеш,
Суханҳо зи ҳар навъ овард пеш.
Ба нерӯи рои шумо меҳтарон,
Ҷаҳонро бубинам карон то карон.
Фурӯ шӯяд аз дод бедодро,
Раҳонад зи хун халқи озодро.

Дар амалиёти ҷаҳонگیریи Искандар, ки сайри ҷаҳон номида шудааст, ҳислатҳои динӣ, муъҷизавӣ ҳамроҳ карда шудааст, ки ўро аз шахси реалӣ-таърихӣ ба афсонавӣ мубаддал менамояд. Масалан, вай қалъаи Дарбандро гӯё бо ёрии дуои зоҳид мекушояд ё ки ҷоми Кайхусравиро дидани ў, ки предмети афсонавист ва он бо синаи исқандарӣ баробар доништа шудааст:

жуз он нест фарке, ки номусу ном,
Ту з-оина биниву Хусрав зи жом.

Ин гуна ҳислатҳо дар ҷустани оби ҳаёт, ба зулмот рафтани ў низ акс ёфтааст.

Дар образи Искандар он лаҳза характернок аст, ки ў дар ҳамаи кишварҳо гоҳ бо ҷанг ва гоҳ бо сулҳ ғолибона қадам зада, дар охири амалиёти худ ба кишваре омад, ки мардумонаш озоду озоиштату меҳрубони якдигар ва бе ҳоким буданд. Вай бо ҳамаи фазилат, сиёсатдонӣ, одилӣ ва ҷаҳрамонию мағлубнашавандагӣ дар назди онҳо таслим шуд:

Агар мардум инанд, мо худ киём?
Ва гар сират ин аст, мо бар чиём?

Хулосаҳо дар
бораи дoston

Сатрҳои пурмаънои «Искандарнома» ҷунин гувоҳӣ медиҳанд, ки Низомӣ дар охири умри худ хостааст, ки ҳамаи дониши зиндагӣ ва маърифаташро ҷамъ намояд ва онро ба шакли як асари пурра ифода намояд. Барои иҷрои ин гуна вафиза образи Искандари Македонӣ ва устоди вай Арастуи файласуф бисёр мувофиқ омадааст. Ҷам образи Искандар ва ҳам Арасту дар шароити асри XII образи хеле машҳур буд, ки ҳар дуи онҳо ро ба ҳам пайвастан ва ба воситаи онҳо фикрҳои иҷтимоӣ, панду ахлоқ ва файласуфиро баён кардан имконияти васеъ дошт. Он лаҳзаҳои ҳаёт ва фаъолияти Искандар, ки бо қосибон ва ҳунармандон алоқадор буд, ба Низомӣ имконият додааст, ки дар бораи ҳунару санъат фикр баён кунад. Ў дар ҷунин асар меҳост, ки дар бораи ҳамаи масъалаҳои зиндагӣ, давлат идора кардан ва тараққӣ додани илму адабиёт ба ҷӯшу ҳуруши ҳиссиёт дарояд. Бинобар он, Искандар барои Низомӣ ҳамчун подшоҳи идеалӣ лозим буд, то ки дар симои вай

ҳамаи ҳокимияти рӯҳӣ ва тараққипарварӣ гирд омада бошад. Бинобар ин ҳам Низомӣ аз Искандари таърихӣ чашм пӯшида, дар симои вай подшоҳи одил, маърифатдӯст, илму адабиётдӯст ва ба халқҳо озодиоварандаро тасвир намуд.

Мавзӯи Искандар ва қорҳои вай дар адабиёти Шарқ навабуд. Вай борҳо диққати намоёндагони адабиёти дунёро ба худ кашидааст. Саргузашти Искандар дар ҳақиқат ҷолиби диққат буд, чунки вай ҳаёти ҷавонӣ, вале кӯтоҳмуддати худро барои истило қардан ва дар як ҷо ҷамъ намудани олами маданияи ҳамонвақта сарф кардааст. Афсона ва нақлҳо дар бораи Искандар аллакай дар асри IV пеш аз милод ба вуҷуд омада, ба воситаи аскарони юнонӣ дар мамлакатҳои истилоқардан вай паҳн мешуд. Дар асоси ин нақлҳо тарҷумаи ҳоли Искандар ба вуҷуд омад ва боиси дар солҳои 50—120 мелодӣ навишта шудани романҳо оид ба Искандар гардид. Дар Ғарб, махсусан дар Юнон ва дертар дар давраи адабиёти Искандария дар атрофи пур қардани образ, саргузашт ва қорҳои қардан Искандар ҷӣ қадар ки қорҳо шуда бошад, дар Шарқ ҳам, махсусан намоёндагони аристократияи Эрон барои дигар қардани образи ӯ ҳамон қадар кӯшиш намуданд. Нависандагони аристократияи Эрон образи ӯро барои он дигар қарданӣ шудаанд, ки ҳамсинфони онҳо аз Искандар шармандавор мағлуб гардида буданд ва кишварашон истило шуда буд ва ин ҳол барои онҳо нағну номул буд. Аз ин рӯ, доғи шармандагӣ доштанд, лекин образи Искандар чунон равшан буд, ки ӯро инқор қардан мумкин набуд. Бинобар ин, аввалҳо ватани ӯро инқор қарда, ҳамчун эронӣ нишон доданд, дигар ин ки, ӯро писари подшоҳи Эрон Доро, бо аристократияи эронӣ ҳеш ва ҳамавлод, вориси ҳақиқии тоҷу тахти Эрон қарда нишон доданд. Аз ин кӯшиш чунин маънӣ бармеояд, ки ҷангҳои Искандар дар Эрон фақат барои соҳиб шудан бо тоҷу тахти падар буда, вай Эронро истило ва аристократияи Эронро мағлуб накардааст. Пас, шараф ва номуси ҳукумат ва аристократияи миллӣ, ки ҳуқуқҳои Искандарро эътироф қарда буданд, гӯё помол нашудааст. Афсона ва саргузашти Искандар дар адабиёти ҷаҳон вариантҳои бисёре дорад. Искандарномаи Низомӣ пуррақардашудаи он вариантест, ки дар мамлакатҳои Шарқ паҳн шудааст. Дар амалиёти ӯ лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки ҳамаи юришҳои ҷангии Искандар барои он будааст, ки вай ҳукуматҳои бисёре ро намуностааст, ҳукумати ягона ташкил қарданӣ ва ба озурдагону мазлумони мамлакатҳо ёрӣ расонданӣ аст:

Яке тоҷвар беҳтар аз сад бувад,
Ки борон ҷу бисъёр шуд, бад бувад.

Ин фикр танҳо дар идеал ва хоҳиши шоир ҳасту бас, ба рафтори Искандари қаҳрамони асар қордорҳои Искандари таъ-

рихӣ мувофиқ нест. Дар охири ҳаёти Низомӣ ва махсусан дар охири Искандарнома образи подшоҳи идеал ҳам ўро қамоат накунонд. Барои исботи ин фикри худ қаҳрамонаш Искандарро дар назди тартиби мулки шимол таслим гардонид.

Низомӣ тартибот ва ҷамъияти идеалӣ, баробарии ҳаёлии худро бар ҳилофи ҷамъияти феодалии нобаробарӣ ва золимонии замони худ гузоштааст ва ин идеали худро бо суханони Искандар, ки «вай оқилтарини одамон», «донои подшоҳон», «файласуф» ва ҳатто «пайғамбар» аст, тасдиқ менамояд. Чунин тасвири шаҳри озод, одамони хушбахт ва беҳокиму маҳкумо ба замири худ муқобил гузоштани Низомӣ, мумкин буд, ки ба сари ӯ ягон бало биёрад, вале вай нотарсона пеш аз вафоташ сухани охириин ва орзуҳои беҳтарини худро баён кард. Ҳамин аст идеали Низомӣ дар охири умраш.

Роҳи ҳалли ин идеал ва ба даст даровардани чунин ҳаёти хушбахтонаро фақат халқҳои СССР ва мамлакатҳои демократияи халқӣ бо раҳнамоии даҳони ҷамъияти инсонияти тараққипарвар В. И. Ленин ёфта ва ба амал оварда тавонистааст.

Образи Доро ҳамчун подшоҳи истилогар, худраъӣ, золим ва мағрур тасвир ёфтааст. Сифатҳои Доро бештар на ҳамчун шахси подшоҳикунанда дар кишвари худ, балки подшоҳе, ки аз кишварҳои заботкардааш зӯран хироҷ мегираду зӯриву напсандӣ ба халқу давлати он кишварҳо дорад, тасвир ёфтааст. Масалан, Доро дар муқоиса бо Искандар аз назари бузургони ҷаҳон подшоҳи манфии золиму бедодгар, айшпарвар аст, дорои зару зевакии зиёд, вале дар ҷанг белаёқат, дар ҳислат аҳримансифат тасвир ёфтааст:

Зи Доро наёяд ба ҷуз ною нӯш,
Гар омад ба ту, хеш ояд ба ҷӯш.
Ту з-ӯ беш дар лашкар оростан,
Хироҷ аз забунон тавон ёфтан.
Шабеҳуни ту то биёбони занг,
Тамашшои ӯ то шабистони нанг,
Ту динпарварӣ, ҳасм кинавар аст,
Фаришта дигар, аҳриман дигар аст.
Ту шамшергириву ӯ ҷомгир,
Ту бар сар нишиниву ӯ бар сарир.
Ту бо додӣ, ӯ ҳаст бедодгар,
Ту илзони зӯр, ӯ тарозуи зар.
Ту бедорӣ, ӯ беҳудӣ мекунад,
Ту некӣ кунӣ, ӯ бадӣ мекунад.
Ту бар ҳаққиву ҳасм ботилситез,
Бигӯ: Чун кунад ботил аз ҳақ тӯрез.

Нуктаи назари Доро ҳамчун шоҳаншоҳи кишварҳо аз забони элчии ӯ ба Искандар ифода ёфтааст, ки дар мағрури, худпандӣ ва таҳдиди вай акс ёфтааст, ки ҳолати рӯҳияи подшоҳи ғолибро акс кунандааст:

Зи Доро дуруд оваридаш нахуст,
Надодахирачи куҳан боз ҷуст.
Забунӣ чӣ дидӣ ту дар корҳо,
Ки бурдӣ сар аз хатти паргорҳо?!
Ҳамон расми деринаро кор банд,
Макун саркашӣ, то наёбӣ газанд!

Ҷавоби рад гирифтани Доро аз Искандар ғазаби ўро оварда,
ҳашмашро ба Искандар зиёд кард, ба вай таҳдидомез назар
афканд:

Чу Доро ҷавоби Сикандар шунид,
Яке дурбош аз ҷигар баркашид.
Ки бесиккаеро чӣ ёро бувад,
Ки ҳамсиккаи номи Доро бувад!
Ба тундӣ басте достон ёд кард,
К-аз он шуд наюшандаро ранг зард.
Бихандид, гуфт андар он заҳрханд,
Ки афсӯс бар кори чархи баланд!
Фалак бин чӣ зулм ошкоро кунад,
Ки Искандар оҳанги Доро кунад?
Сикандар на гар худ бувад кӯҳи коф,
Кӣ бошад, ки бо ман шавад ҳаммасоф.
Чунон пашшаро пеши ҷанги уқоб,
Кам аз қатра пеши дарёи об.

Доро дар ҷавоби Искандар ба воситаи қосиди худ гӯю ҷавгон
ва як микдор кунҷиди фиристонд, ки маънии он ба вай бо назар-
ногири нигоҳ кардан, яъне ўро бача шуморидан, то ки бо гуё
ҷавгон бозӣ кунад, на давлатдорӣ.

Мақсад аз кунҷиди бешумор-беҳисоб, яъне бисёр будани
лашқари Доро. Аммо Искандар дар ин предметҳои рамзии
Доро ғоида ва ғалабаи худро бар зидди вай медид: Гуй ҷа-
ҳон аст, ки Доро ба вай дод. Ҷавгон он аст, ки Искандар ҳа-
маро ба ҷанги худ даровард. Донаҳои кунҷидро хӯроки мур-
ғон маънидод карда, фармуд, ки дар рӯи саҳни қаср ба пеши
мурғон резанд. Ин рафтори Искандар чунон маънӣ дошт, ки
аскарони Искандар лашқариёни Дороро нобуд хоҳанд кард.

Дар ин тасвирҳои рамзӣ Низомӣ ғуруру қамақлии Доро,
вале тамкину доноии қаҳрамони худ Искандарро баён наму-
да, бо тамасхур ба кори Доро нигоҳ кардааст.

Доро чунон ки одати шоҳони мағрур аст, ба ҷои он ки ба
аҳволи корҳо андешад, худ фармон дод, ки лашқар ҷамъ ку-
нанд:

Ҷаҳондор Доро дар он довари,
Талаб кард аз эронӣни ёварӣ.
Зи Чину зи Хоразму Ғазнину Ғур,
Замин оҳанин шуд зи наъли сутур
Сипоҳӣ ҳама кард ҷун кӯҳи Қоф,
Ҳама сангфарсони оҳаншикоф.

Доро ҳамчун истилогар, ҳучумкунандаи аввал ва таҳдидку-
нанда ба истиқлолияти дигарон харобиовар ва ғайра ба қа-
лам дода шудааст, ки аз он ба Доро таваҷҷуҳ надоштани
Низомӣ намудор аст:

Зи ҷамъи саворони чобуксавор,
Ба нӯҳсад ҳазор андар омад ҳисоб.
Сипоҳе чу оташ сӯи Рум ронд,
Қучо шуд он буму нобум хонд.
Замин дар замин то ба ақсои Рум,
Бичӯшид даръё, биларзид бум,
Алам дар замин гашт чун ганҷ гӯм,
Зи наъли сутурони пӯлодсум.

Ҳучуми Доро ҳамчун ҳучуми ногаҳонӣ, ки характери таҷовуз-
корӣ дорад, маънидод шудааст:

Набуд оғаҳ Искандар аз кори ӯ,
Ки орад қиёмат ба пайкори ӯ.

Искандар рафтори Дороро ҳамчун кирдори роҳзанона баҳо
дода, дуруст гуфтааст, ки оқибати кори роҳзанона мағлубият
аст:

Маликро ба вақти инон тофтан,
Ба дуздӣ нашоҷд зафар ёфтан.

Доро азбаски овозаи Искандар ва ҷавобҳои қатъии ӯро шуни-
да буд, аз вай тарсид:

Чу дар ҷанг фирӯзияш дида буд,
Зи пирӯзи ҷангеш тарсида буд.

Доро на танҳо аз овозаи Искандар тарсида буд, аз сабаби
золими аз халқи худ, ки аз ӯ зулм дида буданд, низ ваҳм дошт,
зеро мардум ба пешвози Искандар тайёр буданд:

Ки чун шуд хабар дар ҳама марзбум,
Ки омад давон аждаҳое зи Рум.
Ҷаҳонро бад-ин мужда наврӯз буд,
Ки бедоди Доро ҷаҳонсӯз буд,
Аз ӯ мулку кишвар ба якборагӣ
Сутӯҳ омада аз ситамгарагӣ,
Зи доропарастӣ маниш хоста,
Ба меҳри Сикандар биёраста.

Аз ин сабаб Доро бо лашкари худ маслиҳат кард, ки чӣ тавр
пеши душмани худро гирад, вале маслиҳатдиҳандагон аз бе-
фоида будани кӯшишҳои ӯ огоҳонида, ба сулҳу созиш даъват
карданд, аммо вай аз ин гуфтаҳо ба ваҳм афтида бошад ҳам,
ҳамчун шоҳи худраъӣ хашм гирифт:

Шаҳ аз ланди он пири полудамарз
Ҳаросон шуд аз кори он пойлағз.
Шуд аз гуфтаи ройзан хашмнок,
Бупечид чун мор бар рӯи хок.
Гиреҳ барзад абрӯи пайвастаро
Кушод аз гиреҳ чашии оҳистаро,
Ки дар ман ҷӣ нарм оҳане дидай,
Ки пӯлоди худро писандидай?!
Намоӣ ба ман мардии аҳли Рум,
Раҳи кӯҳи оташ бубандӣ ба мум!

Доро барои нигоҳ доштани тахту тоҷи худ ҳисси ифтихори
миллӣ ва хонадониро пеш ронд, ки ҷоиш ва зарур аст.

Ба худ нангро раҳнамунӣ кунам,
Ки пеши забунон забунӣ кунам?!
Агар худ шавам ғарқа дар заҳри мор,
Нахоҳад наҳанг аз вараъ зинҳор
Зи румӣ кучо хезад он дасти зӯр,
Ки киштӣ бурун ронад аз оби шӯр.
Бишуронад авранги Хуршедро,
Таманно кунад ҷои Ҷамшедро!
Ба торочи Эрон биборад алам,
Барад тахти Қайхусраву Ҷоми ҷам,
Шукӯҳи каён пеш бояд ниҳод,
Қадам дар хӯри хеш бояд ниҳод.

Доро аз ғурури шоҳӣ, ки дошт, ба душмани қавӣ назар-
ногири изҳор намуда, ба пири хирадманд суҳанҳои саҳту ду-
рушт гуфт:

Ту худ некдонӣ, ки бо ин шукӯҳ,
Зи як тифли румӣ нагардам сутӯҳ.
Ба дасти ғуломони масташ диҳам,
Ба ҷӯби шубонон шикасташ диҳам,
Уқобе, ки аз пашша гирад гурез,
Гар афтоданаҳ ҳаст: гу, бармаҳез.
Ту эӣ мағзи пӯсидаи солхвард,
Зи густоҳии хусравон боз гард.

Пири хирадманд аз дағалӣ ва сарзанишҳои Доро аз гуф-
таи худ пушаймон шуда, ба подшоҳон ланд доданро кори бе-
фонда дониста, ўро тавсиф карда, аз хашм фаровард:

Чу з-ин гуна тундӣ басте кард шоҳ,
Пушаймон шуд он пиру шуд узрҳоҳ.
Насиҳатгари бо худованди зӯр,
Бувад тухми афканда бар хоки шӯр.

Доро дар мактуби худ бо душманию дӯғ ба Искандар бо на-
зарногири нигоҳ карда, ўро наҳ зада, мисли пештара ба то-

беъ будан даъват, баръакси ҳол бо толону тороҷи Рум таҳдид кардааст:

Ту эй тифли нопухтаи хомрой,
Мазан панҷа бо шери ҷанғозмой.
Пушаймон кунун шав, ки чун кор буд,
Надорад пушаймонӣ он гоҳ суд.
Ҷавонӣ макун, гарҷи ҳастӣ далер,
Манеҳ пой густох бар коми шер.
Ба тундӣ ба ғорат барам кишварат,
Ба қоҳиш диҳам кишвари дигарат.
Маҷунбон маро, то наҷунбад замин,
Ҳамин гӯямат, боз гӯям ҳамин.

Дорӯ дар мавқеи ҳукмронӣ мағруру мутақаббир тасвир шуда бошад ҳам, дар ҳолати мағлубӣ ва ҷароҳатнокӣ, сари худро сари зонуи Искандар дода, гумон карда буд, ки Искандар ўро кушта, тоҷро аз сари вай тирифтанист:

Раҳо кун, ки дар ман раҳой намонд,
Ҷароғи маро рушноӣ намонд.
Сипехрам бар он гуна паҳлӯ дарид,
Ки шуд дар ҷиғар паҳлӯям нопадид.
Сари сарваронро раҳо кун зи даст,
Ту машкан, ки моро ҷаҳон худ шикаст.
Чу дасте, ки бар мо дарозӣ кунӣ,
Ба тоҷи қаён дастбозӣ кунӣ.

Ин ҳолати рӯҳия, ки тазоди даврани ҳукмронии Дорост, таассуроҷи шахси оҷизе, ки аз ҳамаи имкониятҳо дасткӯтоҳ аст ва ҳатто аз душмани худ низ тараҳҳум меҷаҳад. Ин маънӣ дар он се таклифи Дорӯ, ки ба Искандар карда буд, акс ёфтааст:

Яке он ки аз куштани бегуноҳ,
Ту бошӣ дар он доварӣ додхоҳ.
Дуюм он ки бар тоҷу тахти қаён,
Чу ҳоким ту бошӣ, наёри зиён.
Сеюм он ки бар зердастони ман
Ҳарам нашканӣ дар шабистони ман.
Ҳамон Равшанакро, ки духти ман аст,
Бад-он тозагӣ дастпукhti ман аст,
Ба ҳамхобии худ кунӣ сарбаланд,
Ки хон гардад аз нозу к-он арҷманд.

Ҳамин тавр, Дорӯ бо вучуди шоҳи ватани Низомӣ будан, азбаски қаҳрамони идеалии ӯ Искандар аст ба вай муқобил гузошта шудааст, образи манфӣ мебошад. Дар эҷоди образи манфии Дорӯ таъсири ақидаи динии мусулмонии ӯ, ки бар зидди дини оташпарастист, ба эътибор гирифта шудааст.

Образи шоҳони дигар, ки қабили Нӯшоба, шоҳи Ҳинд Кед, Хоқони Чин ва ғайра, азбаски бе ҷанг ба Искандар таслим

шудаанд, мусбат эҷод шудаанд. Искандар дар амал танҳо ба хоҳи Зангбор ва равс ҷангида, ғолиб омадааст.

Дар тасвири ҳатти ҳаракати Искандар ба ғайр, аз фактҳои таърихӣ ба қувваи ҳаёлотӣ бадеӣ мурочиат кардани вай мушоҳида мешавад. Масалан, рафтани Искандар ба диёри Мағриб ва зиёрати Маккаи Муаззама, қалъаи Дарбандро бо дуои зоҳид фатҳ кардани ӯ, рафтани вай аз Ҳиндустон ба Чин, ҷанги Искандар бо лашкари равс, ба дашти Кипчоқ, рафтани ӯ барои талаби оби ҳаёт ба зулмот рафтан, сафари тасодуфӣ ба мулки шимол ва ғ. таърихан ба амал наомадааст ва дар ҳатти ҳаракати ӯ ин ҷойҳо қайд нашудааст. Илова бар ин, ҷангҳои Искандар дар Суғд ва ҳатти ҳаракати бозгашти ӯ ва дар роҳ вафот ёфтани вай, ки факти таърихист, акс наёфтааст. Ғайр аз ин Равшанак ҳамчун духтари шоҳаншоҳи Эрон Доро маънидод шудааст, ҳол он ки дар таърих духтари яке аз ҳокимони суғд аст ва ғ.

Искандар дар тасвири Низомӣ паҳнқунандаи дини тавҳид (худои ягона) маънидод шуда, тавсиф ёфтааст:

Ҷаҳонро зи динҳои олула шуст,
Нигаҳ дошт бар халқ, дини дуруст.

Низомӣ аз рӯи ақидаи динии мусулмони худ ва муносибати манфӣ доштан ба дини зардуштӣ (оташпарастӣ) ин дин ва пайравони онро таъқиб намудан ва осори динию маданияи онро нобуд кардани Искандар маъқул дониста шудааст, ҳол он ки дини Искандар дини исавӣ (христианӣ) буда, ба дини ислом, ки ҳоло набуд ҳилоф буд. Зардуштӣ дини тавҳид ва ватани шоир аст, ӯ мебоист онро ҳимоя ва бо ин восита ба истилогарон нафрат баён мекард, вале аз сабаби ҳисси таассуби мусулмониаш, ки бар зидди маҷусиён буд, ин ҳол рӯй надодааст.

Низомӣ мувофиқи идеологияи динии он давра ва ақидаи тасаввуфии он замон дар лаҳзаҳои лозима фикру андешаҳои худочӯӣ ва тарки дунёро талқин кардааст, ки моҳияти иртиҷой дорад ва қимати дostonро боз ҳам баландтар намебардорад:

Ҷаҳонро надидам вафодорие,
Нахоҳад кас аз бевафо ёрие.

вале дар байни халқҳо сулҳро аз ҷанг афзал донистааст:

Валек оштӣ беҳ, ки пархошу ҷанг,
Ки ин доғу дард оварад, он ӯбу ранг.

Аммо қимати дostonи «Искандарнома» дар ақидаи халқӣ-прогрессивии халқпарварӣ инсондӯстӣ ва адолатхоҳии он аст, ки шоир дар охири умр аз подшоҳи одилпарастӣ ҳам даст кашада, ҷамъияти нобаробарии феодалӣ ва подшоҳиро инкор намуда, ба социализми ҳаёли гузаштааст:

Пади дор шуд шаҳре ораста,
 Чу Фирдавс пурнеъмату хоста.
 Муқи монӣ ин шаҳри мардумнавоз
 Ба пеш омадандаш ба сад иззу ноз...
 Бипурсидашон, к-ин чунин беҳарос,
 Чаро еду худро надоред пос?
 Бад-ин эминӣ чун раҳед аз газанд.
 Ки бар дар надоред кас, кулфу банд?
 Чунон дон ҳақиқат, ки мо ин гуруҳ,
 Ки ҳастем сокин дар ин шаҳру кӯҳ.
 Дурӯғе нагӯем дар ҳеч боб,
 Ба шаб вожгуна набинем хоб...
 Чу оқиз шавад ёр, ёрӣ кунем,
 Чу сяхтӣ расад бурдуборӣ кунем.
 Надорад зи мо аз касе мол беш,
 Ҳама ростикисмем дар моли хеш.
 Зи дуздон надорем ҳаргиз ҳарос,
 На дар шаҳр шаҳна, на дар кӯй пос.
 Зи мо дар ҷавонӣ намирад касе,
 Магар пир, к-ӯ умр дорад басе.

Дар ин тасвири Низомӣ лаҳзаи аз ҳама муҳим он аст, ки қаҳ-
 рамони идеалии ӯ Искандар, ки то ҳол одами аз ҳама мус-
 батӣ полшохи дони ҷаҳон буд, дар назди одамони дунёи
 озод очиз монд, кордори одамони шаҳри озодро дуруст шу-
 морида ҳудашро маҳкум кард.

Сикандар чу дид он чунон расму роҳ,
 Фурӯманд саргашта бар ҷойгоҳ.
 К-аз он хубтар буқъа нашунида буд,
 На дар номаи хусравон дида буд.
 Ба дил гуфт: з-ин розҳои шигифт,
 Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
 Наҳаҳам дигар дар ҷаҳон тохтан,
 Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
 Маро бас шуд он ҳар чи андохтам,
 Ҳисобе, к-аз ин мардум омӯхтам.

Искандар на танҳо тартиби ҷамъиятии ин мардумро аз тар-
 тиботи феодалии худ, балки одамонашро ҳам аз худ ва ҳам-
 сафаронаш афзал донист: Ӯ аз ҳамаи кардаҳои худ пушаймон
 шуда, баъд аз ин ба ҳар ҷо, ки мерафт бечорагонро озод ме-
 кард:

Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
 Ба гирди ҷаҳон бар нагардидаме.
 Раҳондӣ басеро зи бечорагӣ
 Ба ҳар ҷо, ки ӯ тохтӣ борагӣ.
 Аз он мамлакат шодмон боз гашт,
 Равон кард лашкар чу дарёе ба дашт,

Искандар бо ин гуфтаи худ на ин ки подшоҳин идеалии худ, балки хамаи сохти феодалии асрашро инкор кард. Низомӣ дар охири умраш чамъияти золимонан феодалиро инкор кард, ба олами социализми ҳаёلى гузашт ва дар ҳаққи замонаш сухани охирини худро ҳар чӣ бодо бод гуфт. Низомӣ дар айнӣ ҳол дар чамъияти золимона аз ҳавфи ҳучуми феодалҳо ва рӯҳониён эмин гардид, зеро ин маъниро на ӯ, балки подшоҳи подшоҳон Искандар гуфтааст:

Панду ҳикмат дар достони «Искандарнома» ҳам мавқеи калон дорад, вале дар мавридҳои зарурӣ ва лаҳзаҳои ҷудогона баён гардидааст. Масалан, дар лаҳзаи молу чизро ғундоштан ва ё онро ба тариқи инъом бахш кардани Искандар дар бораи бевафои мулк, беҳтар будани тарки дунё ва ҳислати бади ҳариси чиз будан суҳан рондааст:

ХУЛОСАҲОИ УМУМИ

1. Низомӣ бузургтарин дostonсaro буда, на танҳо анъанан дostonсарони гузаштагонро инкишоф дод, балки анъанан дostonсарони худ — ҳамсарарио ҳам ба вучуд овард, ки асрҳои аср сармашқи дигарон шудааст.

2. ӯ шоири дидактики бузург аст ва ақидаҳои дидактикии ӯ на танҳо дар «Махзан-ул-асрор»-и вай, дар тамоми дostonҳояш дар мавридҳои зарурӣ ифода ёфтааст.

3. ӯ шоири файласуф мебошад ва ақидаҳои фалсафииаш чӣ дар маснави «Махзан-ул-асрор» ва чӣ дар дostonҳои эпикӣ баён шудааст.

4. Низомӣ дониши амиқии илмӣ ва ҳаётии дорад ва онро ҳеле моҳирона дар дostonҳояш акс кунонидааст.

5. Услуби тасвир ва ифодаҳои нутқи маҷозӣ дар дostonҳои ӯ ҳолати ҳайратбахш дорад.

6. Ҳар чанд ки мувофиқи талаби замони феодалии подшоҳон қаҳрамони асари ваянд, вале ӯ аз мавқеи адолатхоҳӣ ба онҳо нуқтаи назари танқидӣ дорад, онҳоро дар охири қор ислоҳ кардани мешавад, аммо дар охири умри худ аз ин ақида ҳам баргашта, ба социализми ҳаёلى гузаштааст ва ин маъниро аз забони подшоҳи подшоҳон Искандари идеалии ва дар мисоли таслим шудани ӯ дар назди одамони озоду хушбахти чамъияти бедошӯху беҳоким ифода кардааст.

7. Майлу ақидаҳои халқии Низомӣ на танҳо дар ақидаи адолатхоҳии ӯ, дар муносибат ба образҳои персонажи дostonҳояш низ ифода ёфтааст. Аз ҷӯпон дарси ибрат гирифтани Баҳром аз ҷиҳати ҷисму рӯҳ ва олами маънавий аз Хусрав афзал будани Фарҳод ва таслим шудани Искандар дар назди халқи озод.

8. Бо вучуди ҳукмрон будани занбадбинӣ дар замони феодалии ба латофат, зебӣ ва ақли зан ҳусни тавачҷӯх доштани

Низомӣ дар образи Ширин, духтарони ҳафт пайкар, канизаки Баҳром Фитна, Нӯшоба ва ғ. намудор гаштааст.

9. Низомӣ сардафтари анъанаи дostonҳои ишқӣ-романтикӣ ва ҳамсасароист.

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. Е. Э. Бертельс. Низами 1948.
2. Е. Э. Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке, М.—Л., 1948.
3. Е. Э. Бертельс. Низами. 1956.
4. Е. Э. Бертельс. Низами и Фузули. М., 1962.
5. Г. Ю. Алиев. Легенда о Хосраве и Ширин в литературе Народов Востока. М., 1960.
6. Садулло Асадуллоева. «Лейли и Меджнун» в фарсиязычной поэзии. Д., «Дониш», 1981.

НАСР ДАР АДАБИЁТИ АСРҲОИ XI—XII

Пеш аз ҳама бояд мафҳуми насри ин давраро муайян кунем. Аз истилоҳи «наср» ҳамаи асарҳои адабӣ-илмӣ (кадом соҳаи илм, ки бошад (шарҳи ҳолӣ) қиссаҳо ва саргузаштҳо, сафарнома), панду ҳикмат, мактубот ва ғайра фаҳмида шудааст. Аз рӯи мафҳуми имрӯзаи услубҳои баён бояд байни асарҳои равона (ғайри манзум) фарқ гузорем. Истилоҳи «наср» танҳо ба он асарҳое мансуб аст, ки бо услуби баёни бадеӣ образэҷодкунӣ навишта шудаанд. Ба насри бадеӣ асарҳои хотиротӣ ва қиссаҳоро низ мансуб кардан мумкин аст. Тарзи баёни он тасвир аст. Он асарҳои равона, ки бо услуби баёни муҳокима, таҳлили мантикӣ ва даъвою далелу исбот эҷод гардидаанд, асари илмӣ мебошанд. Аммо дар гузашта ва адабиётшиносии имрӯзаи Эрону Афғонистон ва ғ. чӣ асарҳои илмӣ ва чӣ бадеӣ ҳама наср номида шудааст. Масалан: китобҳои оид ба фалсафа, таърих, чуғрофия, риёзиёт, тиб, данд, сиёсат, саргузаштҳо, тасвири образҳои ҳаёт ва дигарҳо — ҳама наср шуморида шудаанд. Ҳамаро ба наср мансуб кардан ду далели асосӣ дорад: яке бо забони равона навишта шудан, дигаре дар услуби илмӣ кор фармудани унсурҳои услуби баёни бадеӣ. Мо мувофиқи мафҳуми имрӯза он асарҳои раванаро интиҳоб мекунем, ки ба насри бадеӣ мансубанд. Масалан, «Искандарнома», «Ҳай ибни Яқзон», «Қалилаву Димна», «Синбоднома», «Самаки айёр», «Марзбоннома» ва ғ. Қисми дигаре, монанди «Сафарнома», «Қисас-ул-анбиё», «Роҳат-ус-судур» ва дигарҳо, ки саргузашт, шарҳи ҳол ва тасвири сафар аст.

Чӣ тавре ки дар боби адабиёти асри X гуфтем насри бадеӣ ва насри илмӣ дар он аср ҳам якҷоя фаҳмида мешуд. Он наср аз ҷиҳати забон ва услуб содда буда, бинобар тарҷума аз арабӣ будани баъзе асарҳо дар ин осори наҳви забони араб

мушоҳида мешавад. Ин хусусият каму беш дар нимаи аввали асри XI низ ба назар мерасад. Аммо, махсусан, аз нимаи дуюми асри XI забон ва услуби насри бадеӣ рӯ ба мураккабӣ овард ва бештар дорои услуби бадеӣ гардид. Дар асри XI ва минбаъд вобаста ба тараққиёти ҷамъияти феодалӣ тафаккури одамон, аз ҷумла, нависандагон низ илқишоф ёфт. Ин ҳолат омилҳои дигар ҳам дошт. Баъд аз барқарор шудани салтанати сомониён, ки ҳаракати шуубияи ҳис-ва ифтихори миллиро ба муқобили истилои араб ривҷ ва ба дониши илму адаб ва гуфтугӯи умумихалқӣ далерона дохил шудани забони дариро қувват меод, содданависӣ авҷ гирифта буд, аммо баъд аз истилои туркҳо дар Осиёи Миёна ва Эрон таассуби динӣ ва таъкиби шуубия ривҷ гирифта, ба зиёд шудани таъсири забони араб ва бо ин восита ба мураккаб шудани забони адабӣ роҳ кушод, завқхоро ба ин ҷониб равона кард. Аз доираҳои васеи халқ ба доираи танги дарбор ва аҳли илму адаб майл пайдо кардани аҳли қалам, манбаи моддӣ ва хизмати онҳо ба давлати феодалӣ ба дарбор вобаста буд, бо дарбориёни дорои маълумоти муайяни адабию мадания, бо забону услуби нисбатан мураккабтаре, ки аз забони омма фарқ кунад, суҳанрондан лозим буд. Ғайр аз ин барҳам хӯрдани маркази ягонаи адабии Бухорои асри X ва пайдо шудани марказҳои гуногуни сиёсӣ ҷониби забони адабиро ба ҳар тараф кашид. Ин ҳолат як навъ мусобиқаи нависандагонро низ ба вуҷуд овард, ки то ҳар кас дар шеърӯ суҳанварӣ ҳар чи зиёдтар ҳунаринамӣ ва қувваозмӣ намояд. Дар натиҷа ҳар чӣ бештар қор фармудани калима, ибора, ифода ва иқтибосҳои арабӣ, бо ишораҳо ва маҷозот суҳанрондани мавқеи баланд ба даст овард, ки онро насри мурсал ва насри маснӯъ меномиданд. Ин хусусият, чи дар насри бадеӣ ва чи дар асарҳои илмӣ умумӣ шуда монд, ки дар он як навъ муғлақии фикр ва хирагии он ба шахси дорои таҳсили мадраса фаҳмо набошад, ҳатто бо шахси босаводи хонандаи миёнҳол ҳам фаҳмо нест. Агар ҳамин тавр наменавист, мақбули удабо ҳам наменашуд. Хулосаи ин ҷумлаи ба ном форсии пур аз калимаҳои арабӣ он аст, ки Заҳирии Самарқандӣ мехост асари «Синбоднома»-ро ба таҳрири худ дароварад, вале фурсат надошт, бинобар ин, нияти худро ба амал бароварад наметавонист:

Ҳамин тавр, қор фармудани калимаҳои бешумори арабӣ, санъатҳои бадеӣ ва маҷозот услуби асосии наср буд. Ба он қор фармудани порчаи назм дар байни наср, сачъ ва ҳатто ҷумлаҳои ба мисраъ монанд дар баъзе асарҳо расм шуда буд. Масалан, Сӯфи Абдуллои Ансорӣ дар китоби «Қанз-ул-солиқин» ҳамин услубро ба қор бурдааст, ки дар хотири солиқон нақш бандад. «Ишқ гуфт: Ман девонам ҷуръакаши завқам, барорандаи шавқам, зулфи муҳаббатро шонам, зирӣи маваддатро донаам, мансаби иёлатам убудият аст, муттақои ҷалолатам ҳайрат аст, кулбаи бошии ман таҳриз аст, хирфаи

маоши ман тафвиз аст. Эй ақл, ту кисти? Ту маваддиби роҳ ва ман муқарриби даргоҳ». Дар ин фикра ҳар чанд ки калимаҳои номафҳум зиёданд, услуб хеле содда, таъсирбахш аст ва мақсаде дорад, ки ба муриди суфия, ки аксар мардуми оддӣ, деҳқону хунарманданд фаҳмо бошад. Ин услубро Шайхӣ суфи Абусайд Абулхайр ҳам дар асарҳои худ ба қор бурдааст, ки онро «насри мавзун номидан мумкин аст: «Ин тасаввуф иззест дар залл, тавонгарест, дар дарवेशӣ, худовандест дар бандагӣ, серист дар ғуруснагӣ, шӯшидагист дар бараҳнагӣ. Дар баъзе асарҳо насри мавзун дар шакли қофиядор ҳам ҷомадааст: «Ғунчагон дар пардаҳои рангин, чун арӯсо-ни шармгин, иқтидо карда ба сора, ба кас нанамода рухсора» (аз рисолаи «Дар ғурури ҷавонӣ») Ин намунаро шеър дар наср низ номидан мумкин аст. Ба ҳамин тариқ, насри маснӯӣ классики аз қор фармудани масал, тамсил, ибора ва калимаҳои арабӣ, тавсифҳои пай дар пай дуру дароз, ороишҳои лафзи ва маънавӣ, мисолҳои талмех, порчаҳои шеърӣ, истилоҳоти илмӣ ва ҳаёлотӣ бадеии рангин иборат буда, ба нависанда имконият медиҳад, ки таассурот, ҳиссиёт ва донишҳои аз ҳаёт гирифтаи худро на хушку ҳолӣ, балки ба воситаҳои гуногуни бадеӣ ва услубӣ ифода намояд. Аммо чӣ тавре, ки аз мисоли боло (порча аз Заҳирӣ) дидем, маром ва мақсади нависанда дар паси пардаи ибораву ифодаҳо ва масалу кинояҳои бешумор, ҳамчун калимаҳои номафҳуми арабӣ мемонад. Ин услуб ба ворид шудани калимаҳои бемавриди арабӣ роҳ кушодааст. Чунин рафторро дар насри бадеӣ услуби реалистона шуморидан душвор аст. Чанде аз асарҳои насри бадеӣ;

«ИСКАНДАРНОМА»

«Искандарнома» романи аст, ки дар адабиёти қадим ба вуҷуд омада, бо варианти ғарбӣ ва шарқнаш паҳн шуда, аз зери таҳрирҳои зиёде гузаштааст. Чӣ тавре ки Э. Е. Бертельс дар асари худ «Достони Искандар» то Навоӣ қайд кардааст, ба эҷоди «Искандарнома» ду гурӯҳи материалҳо истифода шудааст. Яке маълумотҳои биографии Искандари истилоғтар, ки бевосита баъд аз вафоти ӯ наздиконаш Қлитарх ва Онесикрит тартиб додаанд. Ин материалҳо минбаъд ба китоби шарҳи ҳоли ӯ, ки Плутарх навиштааст, истифода шудааст. Дигаре, афсонаҳо дар бораи Искандар аст, ки дар байни халқҳо паҳн шудааст.

Як қисми саргузашти ӯ, чи ҳақиқат ва чи афсона, бо мамлакатҳои Шарқ, алоқаманд аст, зеро дар натиҷаи ҷангҳои дахшатноки истилоғаронаи ӯ ҳокимияти Мисриён ва Ҳахоманишиёни Эрон шармандавор сарнагун шудааст. Дар ин кишварҳо саргузашти Искандар нисбат ба варианти юнониаш тағйир ёфтааст ва он симои таърихӣ ин истилоғтари бераҳмро

дигар кардааст. Равияи шарқии қиссаи Искандар дар асри I м. пайдо шуда, дар асри IV ғура шудааст, ки ба номи табиби подшоҳи Македония Қаллисфони нисбат меоданд. Баъд аз он ки аврупоӣҳо бардурӯгии онро исбот карданд, ин вариантро «Қаллисфони бардурӯғ» номиданд ва ҳамин вариант дар Шарқ паҳн ва тарҷума шудааст. Аз ғури варианти мисрӣ романи пайдо шудааст, ки агар дар вариантҳои ғарбӣ-юнонии «Искандарнома»-ҳо Искандар танҳо писари подшоҳи Македония Филип ва истилогари бераҳм бошад, дар вариантҳои мисрӣ ва эронӣ аз авлоди подшоҳони сарнагуншудаи ин кишварҳо мебошад. Масалан, дар варианти мисрӣ Искандар писари Қохини (сеҳрпари) Миср Нектанеб аст. Ӯ аз Миср ғурихта ба Македония рафта, зани Филипро ҷоду ва бо ӯ алоқа кардааст. Азбаски ӯ аз авлоди подшоҳони Миср аст, дар ӯ хуни Фиръавнҳо ҷорист. Дар варианти эронии «Искандарнома» ӯ писари подшоҳи Эрон Дорон II аст, ки аз зани юнонии ӯ — духтари Филип аст, ки баъд аз мағлубият ба вай ба занӣ дода буд. Дорон II бо вай фақат як бор хуфтухоб кард ва бинобар аз даҳонаш бӯи бад омадан, ӯро ба падараш баргардонд. Аммо вай аллакай ҳамл пайдо карда буд. Вақте ки писар таваллуд ёфт, ӯро Искандар ном карданд ва аз номус писари Филип ба қалам доданд. Чунин сохтакорӣ чӣ маънӣ дошт? Маълум аст, ки аристократияи Мисру Эрон аз зарбаҳои ҳалокатовари Искандар шармандавор мағлуб шуда буданд. Барои рӯлӯш кардани чунин шармандагӣ ӯро аз насли подшоҳони Мисру Эрон нишон доданд. Пас, ҷангҳои Искандар ҷанги подшоҳи бегона нест, аз ӯни худист, пас, ин аристократия мағлуб нашудааст, ҳокимият аз насл ба насли дигар гузашт. Искандар истилогар нест, барои тахту тоҷи мероси падараш мубориза бурдааст. Вай дар Эрон бародари Дорон III аст, ки падар яку модар дигаранд.

Сабаби дуҷуми ин сохтакорӣ дар он аст, ки рӯҳониёни Мисру Эрон ба аристократияи ғуломдорӣ ва феодали алоқии мустаҳкам доштанд ва даъво мекарданд, ки подшоҳӣ фарри худост, ки онро худо ба подшоҳон додааст, аз насл ба насл мегузарад, онро ба ғайр аз худо ҳеҷ кас тағйир дода наметавонад. Дар ҳуҷуми хонумонсӯзи Искандар, ки хонадони Ҳахоманишиҳо барбод рафта буд, ӯ осори динӣ ва маданияро меҷӯзонд, рӯҳониёни мисрӣ ва зардуштиро мекушт, дини насрониро зӯран ҷорӣ мекард, назарияи теократӣ ба зарбаи сахт дучор шуда буд. Пас, аз авлоди подшоҳони Миср ва ё Эрон будани ӯ фарри яздонро ба ӯ низ ниғаҳ меодард, яъне вай бо хост ва ёрии Ахурамаздо подшоҳи Эрон шудааст. Бинобар чунин сохтакорӣ, аз Искандари таърихи, ки подшоҳи ғоратгару истилогари ғайри дин буд, дини зардуштиро таъқиб мекард, оташкадаҳоро сӯзонд, китобҳои зиёди зардуштӣ, аз ҷумла, «Авесто»-ро оташ зад, пойтахти Ҳахоманишиҳо Истахар ва дигар шаҳрҳоро хароб мекард, дар Суғд се сол ҷангҳои харо-

биовар бурд ва дар он чангҳо дар шароити кам будани аҳоли дар он давр аз рӯи навишти таърихчиёни Юнон дар Суғд сад хазор кас кушта шудааст, чашм пӯшидан лозим омад. Бо вуҷуди он ки чи дар он замон ва чи дар оянда, ба Искандар ва пайравони он нафрати беинтиҳои зардуштиён ифода ёфтааст, ўро душмани маданияти қадим, инсоният ва одами дӯзахӣ номиданд, дар достонҳои насру нази минбаъда Искандар ҳамчун подшоҳи ҳақдори ҳудӣ, одил, озодиовар, файласуф, қариб пайғамбар маънидод шудааст. Ҳол он ки дар китоби давраи сосонии «Артак виразнамак» Искандар офаридаи Аҳриман номида шудааст: «Аммо баъд аз ин Аҳримани нопоки бадкирдор барои рехтани обрӯи ин дин (дини зардуштӣ Х. М.) Искандари румии нопокро, ки дар Миср макон дошт, иғво кард, ки бо чанг, харобӣ ва зулму зиёде ба Эроншаҳр равад. Ин дӯзахӣ, мулҳиди бадкирдор Искандари румии нопок, ки дар Миср зиндагӣ мекард, омад ва ҳама (китобҳои муқаддаси динӣ)-ро сӯхт. Бисёр дастурҳо, додварҳо, мӯбадон, диндорон, амалдорон ва хирадмандони Эроншаҳрро кушт. Дар байни пешвоён, соҳибхонаҳои Эроншаҳр (туҳми) бадӣ — душмани байни ҳамдигарро кишт, худ ҳалок шуд ва ба дӯзах сарнагун рафт. Дар «Искандарнома»-ҳои минбаъда дар бораи Эрон ва Осиёи Миёна шаҳрҳо бино қунонидани Искандар сухан рафтааст, вале муаллифи асри X ибни Ҳасан-ал-Исфahонӣ дар китоби «Ан-нахл» ин фикрро инкор кардааст: «...Дар он қиссаҳое, ки ноқилон овардаанд (гуфта шудааст, ки) ў дар Эронзамин дувоздаҳ шаҳр бино кард ва ҳамаро Искандария номид... Ин ривоятҳо замина надоранд, зеро ў харобиовар на бинокор» буд.

Аз рӯи ишораи иқтибоси боло, ки Искандарро Мисрӣ нишон додааст, аз афти кор роҳи вайрон кардани симои ҳақиқӣ варианти Мисрӣ, яъне «Қаллисфени бардурӯғ» кушодааст. Дар китоби «Худойнома», ки хроникаи расмии давраи сосонӣ аст, Искандар на «Офаридаи Аҳриман», балки подшоҳи авлоди ҳохоманишиҳо номида шудааст. Ба «Шоҳнома» ҳам ҳамин ривояти нигоҳ дошта шудааст.

Аз ин гуфтаҳо хулоса мебарояд, ки образи Искандар дар давраи қадим, махсусан асрҳои III—VIII ду хел аст: 1. Офаридаи Аҳриман, дӯзахӣ. 2. Аз авлоди ҳохоманишиҳо — насли эронист.

«Искандарнома» аз паҳлавӣ ба сурёӣ ва арабӣ ва боз аз арабӣ ба наср ва назм ба забони форсӣ-дарӣ тарҷума шудааст.

Яке аз сабабҳои дар адабиёти шарқи мусулмонӣ шӯҳрат пайдо кардан ва гаштаву баргашта таълиф ёфтани он шояд дар он факт бошад, ки номи Искандар дар сураи XVIII — 82 Қуръон бо номи «Зулқарнайн» зикр шудааст. Чи тавре ки қиссаи Юсуф ба Қуръон даромада ва аз он ба назми қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ёрӣ додааст, ҳамон тавр, аҷаб нест, ки

симои Искандар ҳатто маънои мусулмонӣ ҳам гирифта бошад.

Искандар барои адибони Шарк, ки ҳамеша ғояи адолат-хоҳи ва подшоҳпарастии бомаърифатро талқин мекарданд, лозим шудааст. Махсусан, дар паҳлуи ӯ истодани файласуфи қадими юнон Арасту ба шоирони бузург имконият додааст, ки ақидаҳои тараққипарварона ва ҷаҳонбинии фалсафии худро ба ин восита баён кунанд. Бинобар ин, онҳо аз Искандари таърихи — подшоҳи ғоратгар, золиму бераҳм чашм пӯшидаанд, аз он образи мусбати подшоҳи одил, бомаърифат ва бахту озодиовар сохтаанд.

Чи тавре ки аз порчаҳои ҷудогонаи адабиёти асри XI—XII бармеояд, дар доираҳои адабии дарбор образи Искандар, чи ба воситаи хроникаҳои расмӣ, чи искандарномаҳо ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маълум ва машҳур будааст, вале лаҳзаҳои характернок он аст, ки шоирони дарбор барои идеализация кардани шоҳи худ ўро ба Искандари идеалӣ муқобил ва бар ӯ афзал гузоштаанд. Шоири дарбор Фарруҳии Сиистонӣ достонҳои онд ба Искандарро афсонаву дурӯғ эълон карда, диққати аҳли адабро аз образҳои идеалии хислати афсонавӣ ба подшоҳони зиндаи замони худ ҷалб кардааст:

Фасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан наво ор, ки навро ҳаловатест дигар.
Фасонаи куҳану корномаи ба дурӯғ
Ба кор н-ояд, рав, бар дурӯғ ранҷ мабар.
Ҳадиси он ки Сикандар ҷуҷо расиду ҷӣ кард,
Зибас шунидан гаштааст халқро аз бар.
Бале Сикандар сар то ба сар ҷаҳонро гашт,
Сафар гузиду биёбон буриду кӯҳу камар,
Валекин ӯ зи сафар оби зиндагонӣ ҷуст.
Малик ризои худову ризои шайғамбар,
Ба вақти он ки Сикандар ҳаме аморат кард,
Набуд нубувватро барниҳода қулф ба дар.
Ба вақти шоҳи ҷаҳон гар пайамбарӣ будӣ,
Дувист оят будӣ ба шаъни шоҳ андар.

Ҳамин тавр, дар порчаҳои дигари шеърӣ ҳам шоҳи замонро ба Искандар муқобил гузоштан мушоҳида мешавад:

То он ки нӯш кардам оби ҳаёти адл,
Бе об менамоядам мулки Сикандарам.

Ҷалолиддин Муҳаммад Ибни Носири Алавӣ, (асри XII).

Фарруҳӣ дар қасидаи худ барои идеализацияи Султон Маҳмуди мутаассиби ғоратгар ва истилогарро, ки кишвари худ ва Ҳиндустонро ба харобазор мубаддал карда буд, ба Искандари идеалӣ муқобил гузошта, ҳушомадгуёна Маҳмудро агар пайғамбари охирзамон Муҳаммад намешуд, ба ҷои пайғамбар гузоштанӣ буд. Аммо қувваи маънавӣ ва ғоявии муқоисаи Фарруҳӣ пурзӯр аст, зеро аз сабаби шоҳи манфӣ будани султон

Махмуди феал қувваи идеалии Искандар (ҳар чанд ки Фаррухи онро дурӯғ номидааст) нигоҳ дошта шудааст. Муқоисаи он ки Искандар оби зиндагӣ меҷусту Махмуд ризои ҳудову пайғамбар ва аз номи ҷангҳои ба ном ғазовоти ғоратгарона мебурд, низ пурқувват нест.

Аз ин фактҳои адаби ду факти дигари адабӣ-ғоявӣ ба миён меояд: Яке образи подшоҳи идеалии Искандарро ба вучуд оварда, онро ба подшоҳи золим ва ғоратгар муқобил гузоштан, дигаре аз подшоҳони идеалӣ рӯй тофта ба подшоҳи замони худ рӯ овардан ва золиму ғоратгарро бо сифатҳои «одилу халқпарвар» ба қалам додан ба назар мерасад. Аммо дар асарҳои насри бадеие, ки барои доираҳои васеи халқ навишта мешуд (масалан, «Самаки айёр» ва «Абу-муслимнома») ба соддагӣ ва равшании услуб риоя мешуд, вағарна ба хонандаи умум номафҳум мемонд.

Нависандагон ва олимони форсу тоҷик, махсусан дар соҳаи илм асари худро ба забони араби менавистанд. Акнун ба ҳар ду забон асар навистан маъмул буд. Дар қори қувват гирифтани насри форсии дари инкишофи илм, қувват гирифтани таъсири дин, бо ин воята ба вучуд омадани асарҳои тасвиркунандаи саргузашти авлиёву анбиё, паҳлавонони ҷангҳои ғазо, авҷ гирифтани тасаввуф ва барои тарғиботи ақидаҳои тасаввуфӣ зарурати муроҷиат ба оммаҳои васеи халқ низ ба инкишофи наср шароити мусоид ба вучуд овард. Дар натиҷа наср дар асарҳо ривож ёфта, ба насри арабии кишвари мо баргараф ба даст овард.

Чӣ тавре ки дар боло қайд шуд, насри соддаи асри X, ки анъанаи бое ҳам надошт, ҷои худро услубан ба насри тақаллуфӣ маснӯъ, яъне пур аз ороишҳои санъати бадеӣ ва маҷозӣ дод, ки як аломати он афзунии калимаву ибораҳои арабӣ, забони адабӣ ва бадеии дари буд. Масалан, «Меғӯяд муқаррири ин мақомот ва муҳаррири ин калимот Муҳаммад бинни Алӣ бинни Муҳаммад бинни ал-Ҳасан-ул-Заҳири ал-қотибӣ-ул-Самарқандӣ, ки чун мани бандаро ҳамеша ба хидмати ҷаноби рафеи ин давлат ва василат фанои монеи ин ҳазрат низоъ ва ташаввақдар бар қамол мебуд ва дар ҷияи ин аманният ва тааллул ба идроки ин мунайт рӯзгор мегузоштам ва мутарқибӣ саодате ва мутаррасиди ғурсате мебузаст, ки магар рӯзгор ба ҳусули ин саодат мусоидате намояз ва авқот ба асёфи ин хочат мусоҳимате, қуназ ҳуз замона саркашӣ мекард ва ҷамоли арӯси ин муродро дар ҳичоби таазури мебошт...». Мафҳуми ин ҷумла, ки ҳоло беист давом дорад, агар бардурӯғ идеализация кардан. Равияи якум майлҳои халқии озодихоҳонаро акс қунондааст, майли дуюм равияи феодалиро, майли якум аз дуюм афзал аст.

Яке аз тарҷумаҳои мансур тарҷумаест, ки дар охири асри XI ба амал оварда шудааст. Тартибдиҳандаи ин нусха, ки маълум нест, аз маҷмӯаҳо, ривоятҳо ва «Искандарнома»-ҳо

варианте ба вучуд овардааст, ки мағзи холиси қиссаи Ис-
кандар аст. Дар ин китоб Султон Маҳмуд бо номи султон
Мозӣ ва «Раҳматуллои алайҳ» қайд шудааст. Аз ин ишора
чунин бармеояд, ки ин муаллиф дар солҳои наздик ба вафо-
ти Султон Маҳмуд (1030) зиста ва эҷод кардааст. Муаллиф
ё тартибдиҳандаи ин нусха шояд хонандаи доираи хеле васеъ-
ро ба назар гирифта бошад, ки забони асар бисёр содда, ра-
вон ва дилчасп аст.

Баъд аз ин дар охири асри XII «Искандарнома»-и манзу-
ми Низомии Ганҷавӣ эҷод шудааст, ки онро дар боби эҷо-
диёти адабии Низомӣ дидем.

«КАЛИЛА ВА ДИМНА»-И АБУЛМАОЛӢ

Тафсилоти ҳаёт ва эҷодиёт Наср бинни Муҳаммад бинни
Абдулҳамиди муншии Абулмаоли пурра маълум нест. Ҷои та-
валлудаширо баъзе Шероз, аксарият Ғазнин қайд намудаанд.
У аз донишмандон ва соҳибмансабони замони ҳукмронии Бах-
ромшоҳи Ғазнавӣ (1118—1152) буда, ба корҳои девонии дав-
латӣ иштирок карда; дар замони ҳукмронии Хусравшоҳ (1152—
1160) аз сабаби дониши қавӣ ва истеъдоди баландаш ба да-
раҷаи дабири расидааст. Дар замони салтанати Маликшоҳ
(1160—1187) ба мансаби вазирӣ таъин шуд. Аз боиси зид-
диятҳои дохили дарбор бо бахонаи ҳоло номаълум ба қаҳру
ғазаби султон Маликшоҳ гирифтور шуда, ба ҳабс афтадааст.
Аз рӯи нақли Авфӣ дар тазкираи «Лубоб-ул-албоб», ки ўро
дар боби вазирон ва садрҳо зикр кардааст, рӯби зеринро
гӯё дар зиндон навиштааст, ки аз ин рубоӣ лаёқати шоирии
ӯ низ ҳувайдост:

Эй шоҳ, макун он чӣ бипурсанд аз ту,
Рӯзе, ки ту донӣ, ки напурсанд аз ту.
Хурсанд най ба мулку давлат зи худой,
Ман чун бошам ба банд хурсанд аз ту.

Аз байти аввали ин рубоӣ маълум аст, ки султон аз сабаби
ҷавонӣ ҷилави кори худро ба дасти дигарон додан бо иғвои
онҳо Абдулмаолиро ба ҳабс гирифтааст. Аз рӯи гуфтаи Авфӣ
душманонаш ўро ба қатл расонидаанд. Рӯби зеринро пеш
аз қатлаш гуфтааст:

Аз маснади иззарчи ногаҳ рафтем,
Ҳамдан лиллаҳ, ки нек огаҳ рафтем.
Рафтанду шуданду низ оянду раванд,
Мо низ таваккалат Алиуллах рафтем.

Аз калимаи таваккал ба Алӣ пай бурдан мумкин аст, ки гу-
ноҳаш мумкин аст пайравӣ ба мазҳаби шиа ва исмоилия бо-
шад.

Соли таваллуд ва вафоташ маълум нест. Аз он ки дар замони ҳукмронии Баҳромшоҳи ҷавон ба қорҳои девонӣ ширкат дошт ва замони набераи ӯро дидааст, солҳои 1096—1165-ро замони зиндагии ӯ тахмин кардан мумкин аст.

Чунон ки аз мазмун ва услуби асари ягонаи ӯ «Қалила ва Димна» дидан мумкин аст, Абулмаоли шахси фозил ва боистеъдод будааст. Соли таълифи ин асар маълум нест, вале аз он ҳақиқат, ки ба номи Баҳромшоҳ бахшида шудааст, бояд то соли 1152 эҷод шуда бошад, ки дар ин вақт ӯ ба пояи қамолот расида буд.

Чуноне ки аз муқаддимаи муфуссали Абулмаоли бармеояд, ӯ бо вучуди чанд нусхае аз «Қалилаву Димна» дар даст доштан, нусхаеро, ки аз ғажоҳои замонаш Алӣ бини Иброҳим ном шахс ба вай тӯҳфа расидааст, ба тарҷуман худ асос кардааст ва ин асарро ба тарбияи ахлоқ ва қорҳои давлатдорӣ зарур ва ғойаданок шуморидааст. У қайд кардааст, ки «...Ин китобро баъд аз тарҷумани писари Муқоффаъ ва назми Рӯдакӣ тарҷумаҳо кардаанд ва ҳар кас дар майдони баён бар андозаи маҷоли ҳеш қадаме гузорида, лекин менамояд, ки муроди ишон тақрири самар ва таҳрири ҳикоят будааст ва таҳфими ҳикмат ва эзоҳи маъъизат, ҷи сухани некӯ ва матин ронданд ва бар эроди қисса иқтисор намуда ва дар ҷумла чун рағбати мардумон аз мутолааи кутуби тозӣ қосир гаштааст ва он ҳикмат ва мавоиз маҳҷур монда буд ва масалан, худ тамома мадрус шуда, бар хотир гузашт, ки онро тарҷума карда ва дар басити суҳан ва қашфи ишорати он ишбӯе равад ва онро ба оёт ва ахбор ва абаёт ва амсол муваққад гардонида шавад, ки то ин китобро, ки мурдан чанд ҳазор сол аст, эҳёе бошад во мардум аз қавонди он маҳрум намонанд». Аз ин муқаддимаи муфасссал чанд масъалаи адаби ба миён меояд:

1. Байни тарҷумани Ибни Муқоффаъ ва назми Рӯдакӣ ва тарҷумани Абулмаоли тарҷумаҳои дигари зиёде будаанд, вале шӯҳрат набоштаанд. Дар қадом забон будани онҳоро низ қайд накардааст, вале аксарашон ба забони арабӣ будаанд.
2. Тарҷумаҳои дигар бештар на ҳикмату панду насиҳат, балки афсонагӯӣ ва ҳикоят будаанд ва ҳар тарҷумон дар он лаёқати ҳудро нишон додааст.
3. Абулмаоли қадри сухани тарҷумонҳои дигарро эътироф менамояд, вале қайд кардааст, ки дар эроди суҳан кӯтоҳӣ намудаанд.
4. Дар замони ӯ, яъне асри XII рағбати мардум аз хондани китоби арабӣ дур шудааст, бинобар ин, онро ба форси гардондан лозим. Маълум мешавад, ки дар ин асрҳо (XI—XII) ҳам «Қалила ва Димна» ба забони арабӣ будааст, вале аз даҳан мондааст.
5. Абулмаоли «Қалилаву Димна»-и назми Рӯдакиро дар даст дошт ё не, ишорат накардааст.
6. Абулмаоли тарҷумаҳои пешинарс мурдан ҳазорсола номиди, қӯшиш кардааст, ки онро бо тарҷумани худ, ки дорон байтҳои шеърӣ, оятҳо, хабарҳо, панду

насихат ва масалхост, пурра ва зинда гардонад, мардум аз он баҳравар гарданд. Вай ин китобро барои идора кардани давлат низ лозим ва дастур медонад. Ҷ гуфтааст, ки боби Барзуи табиб ва Бузургмеҳрро мӯъҷазтар баён кардааст.

Таркиби «Калила
ва Димна»

Ин асари тамсилӣ аз муқаддима ва 14 боб иборат аст. Боби аввал дар мавзӯи дустии ду шахс ва ба миён даромадани шахси хабаркаш ва дӯстиро ба душманӣ табдил додани ӯ. Чоҳу мансабпарастӣ дар симои Димна ва қаноату некхоҳӣ дар симои Калила. Дар ин мавзӯ ҳикояти Шер ва Гов оварда шудааст. Боби дуюм — тафтиши қору амали Димна. Боби сеюм — аҳамияти дӯстӣ дар ҳикояти зоғ, муш, кабутар, сардорашон Мутавақа ва сангпӯшт. Боби чорум — ба мулофати душман фирефта нашудан. — Ҳикояти бум ва зоғ. Боби панҷум — дар касби чизе аввал рафтори ҷиддӣ қардан ва дар охир суст шудан. — Ҳикояти маймунҳо. Боби шашум — дар бораи онҳое, ки дар қору амал таъҷил қунанд ва аз ғойдаи тафаккури тадбир беҳабар бошанд. — Ҳикояти Ал-носик ва ибни Ирс. Боби ҳафтум — онҳое, ки душманони зиёде доранд, вале бо лутфу марҳамат аз онҳо некӣ мебинанд. — Ҳикояти мушқу гурба. Боби ҳаштум — аҳли кина ва адоват. — Ҳикояти Тоир ва Ибнулмалик. Боби нухум — он чӣ дар миёни подшоҳон ва наздикони онҳо воқеъ мегардад. — Ҳикояти Шер ва Ибни Одӣ. Боби даҳум — нигоҳ доштани ҷон ва риояти нафс аз бадии дигарон, ба ҷанговарон зарар нарасонидан ва ба гӯш гирифтани панди носеҳон. — Ҳикояти Шер ва Шағол. Боби ёздаҳум — касе, ки касби худро монаду ҳунари дигаре ихтиёр қунад, вале аз худ қардани он муяссар нашуда, мутаҳайир, мутаассиф ва пушаймон шавад. — Ҳикояти меҳмондор ва меҳмон. Боби дувоздаҳум — дар бораи ҳислатҳои сугудайи подшоҳон аз қабилӣ ҳилм, саховат ва шучоат. — Ҳикояти подшоҳи Ҳинд ва ҳоби он. Боби сёздаҳум — некӯӣ қардани хизматгорон ва қадри тарбият донишмандони онҳо. — Ҳикояти сайёҳ ва заргар. Боби чордаҳум — дар бораи он ки чӣ тавр одами қариму оқилу зирак хабардор аз банди бало ва ҳастаи захира азоб аст ва лаими ғофилу ахлоқӣ қохил дар неъмат ва панҷаҳи орзуи моли дигаре рӯз мегузаронад. — Ҳикояти ӯ дар зикри Ибн-Алмалик ва асҳоби ӯ.

«Калилаву Димна» сюжети ягона надорад. Ҳар боб ва ҳикояти он дорои сюжети алоҳида мебошад. Тарзи баёни асар пеш аз овардани ҳикоят баёни мақсад буда, барои тасдиқи фикр ба тариқи масал ҳикояте оварда мешавад, ки персонажҳои он ҳайвонот, паррандагон ва дар баъзе мавридҳо инсонҳо мебошанд. Дар баъзе бобҳо услуби ҳикоят дар андар ва сачъ қор фармуда шудааст. Услуби асар аҷибу ғариб буда, ҷалиби диққат аст.

Ҳамаи ҳикояти 14 боб дар назди подшоҳи Ҳинд Рой аз забони Бараҳман нақл ёфтааст.

Ин асар аз роман-қиссаҳои адабиёти форсу тоҷик буда, дар асри XII, дар се чилд эҷод шудааст. Аз рӯи нақле, ки дар муқаддимаи он ворид аст, гӯё Фаромарз ибни Худодод ибни Абдуллаҳ Ал-котибии Ал-арҷонӣ аз забони қиссагӯёни замонаш, ки яке аз онҳо садақан Абулқосим ном доштааст, гирд оварда, таҳрираш кардааст. Муаллиф ва чамъкунандаи қисса таърихи чамъ кардан ва ба шакли сари бутун даровардани қиссаи «Самаки айёр»-ро рӯзи шанбе чоруми ҷимоди-ул-аввали соли 585 ҳ. қарор додааст, ки ба 21-ми июни соли 1189 мелодӣ баробар аст. Шояд дар асрҳои минбаъда боз таҳрир шуда бошад, ки дар нусхаҳои мавҷуда осори қалами асрҳои XIII—XIV мушоҳида мешавад. Ин асар дар замони худ ва минбаъд чунон интишор ёфтааст, ки аз ҳудуди Эрону Осиёи Миёна баромада, ба адабиёти арман ва араб дохил шудааст.

Нависандаи «Самаки айёр» худро эҷодкор не, чамъкунанда номидаст. Ин ишораи муаллиф ҳислати фольклорӣ доштани асарро нишон медиҳад ё ки муаллиф бо ин роҳ ба асари худ хусусияти фольклорӣ додааст, то ки ба доираҳои васеи хонандгон ва шунавандгон дохил шавад. Ин маъниро забони соддаву равои халқии он низ тасдиқ менамояд. Хусусияти дигари халқии асар он аст, ки ровӣ аз шунаванда музд мецоҳад, чунон ки маддоҳон дар маърака, чамъомадҳои халқӣ аз шунаванда ва тамошобинон музд мецоҳанд. Барои ҳар хонандаи қисса панҷ динор барои муаллифи он ҳазор динор қимат муайян кардааст ва ҳамчунин аз онҳо дуои хайр ҳам мецоҳад. Чунин қайди муаллиф бо дарбори подшоҳон алоқа надоштани нависандаи асарро нишон додааст: «...Оламафрӯз гуфт: — Эй зан, бигӯй, охир ту кистӣ? Суманрух гуфт: — Биҳоҳӣ, ки бигӯям, то ман кистам, бигӯй, ки то ин ҷамоат ҳазор динор зарри хирочӣ ба чамъкунандаи ин китоб диҳанд, ки бисёр ғусса қашидааст ва рӯзгор зоеъ карда, то ин қисса ба ҳам овардааст. Ман гуфтам: Он чӣ дар ҳиммати ман буд, бале, агар надоранд ва наметавонанд додан ба ҳиммати хеш бидиҳанд, кам аз панҷ динор надиданд».

Номи қаҳрамонҳои асар Марзбоншоҳ, Фаррух, Ашк, Паранд паҳлавон, Фаррухрӯз, Рӯин, Хуршедшоҳ, Гардумак, Шағод, Меҳрон, Кова ва дигарон, номҳои занонаи Маҳларӣ, Гулбӯй, Моҳастун, Моҳона, Симино, Мардондухт, ва ғайра ҳамма номҳои тоҷикӣ-эронӣ буда, номҳои арабӣ кам аст. Баъзе номҳо аз қабилҳои Чигилмоҳ ба баромади туркии ин қаҳрамон ишорат мекунад. Мисли ҳамин, баъзе номҳои мураккаби тоҷикию арабӣ, аз қабилҳои Лолосилоҳ ва номҳои пурраи адабӣ, аз қабилҳои Катур Салим ва Катрон низ воমেҳуранд. Қаҳрамони марказии дoston, ки шахси паҳлавон, доно, зирак, шуҷоъ ва найрангбози моҳир мебошад, Самак аст, «айёр» сифати ҷолокии ўро нишон медиҳад. Дар китоби «Таърихи Систон»

накле хаст, ки дар он чо байни ду гурӯҳи мутаассиб, ки Самаку Садақ ном доштаанд, бо ҳам муборизаҳои шадид бурдаанд. Чои тааҷҷуб аст, ки ривояткунандаи қиссаи «Самаки айёр» Садақа мебошад ва ин тасодуф ба таъсири калоне, ки асар ба ҳаёти мардум доштааст, ишорат менамояд. Ҳамчунин асари мазкурро аз забон ба зобан нақл карда ба назм медаровардаанд.

Образи Самак чунон ба вучуд оварда шудааст, ки дар симои вай ҳамаи хислатҳои олами рӯҳии айёрон гирд оварда Қиссаи «Самаки айёр» тарзи ҳаёт, урфу одат, зиндагӣ ва рӯҳияи халқҳои эронии асрҳои тоистилони мугулро акс кунандааст.

Аз порчаҳои боқимондаи манзум маълум мегардад, ки «Самаки айёр»-ро шахси номаълуме ба шакли дoston ба назм даровардааст. (Вазнаш вазни маъмули dostonҳо: ҳаҷази мусаддас). Ин маъниро порчаи зерин тасдиқ менамояд: Олам-афрӯз дар суҳан гуфтани вай (Суманрух) боз монда буд, ки суҳан некӯ мегуфт, то ҳуз дар андеша буз, ки ин зан ҳуз, кист? То гуфт: Эй зан, ман туро ҳеҷ гуна наmeshиносам ва маро дар дил ояз, ки ту кистӣ? Суманрух гуфт: Некӯ гуфтаанд дар ин маънӣ:

Чӣ бурсӣ аз ману ному нишонам,
Ки ман ному нишонат нек донам.
Ту ҳуз хастӣ Самак марди замона,
Ба мардӣ дар ҷаҳон хастӣ яғона.
Чу ту марде ба олам ҳеҷ мазар,
Назозасту назояз бешу камтар.

Мундариҷаи қиссаи «Самаки айёр»-ро қаҳрамонҳои Самак Шағоли пилзӯр, Хуршедшоҳ ва ғайра, ки айёрони мохир буданд ва саргузашти ошиқонаи Мохпарии ҷинӣ ва Хуршеди Ҳалабӣ ташкил додааст. Дар ин қисса мазмуни равияи ҷавонмардон ва амалиёти хислатҳои ҷавонмардӣ, ки пайравонаш ҳолати рӯҳияи зидди феодалий доштанд, хеле равшан акс ёфтааст.

«МАРЗБОННОМА»

Аз осори мансури маснӯи адабиёти форсу тоҷик буда, бори аввал ба забони табарӣ навишта шудааст. Муаллифи он Исфаҳади бини Рустам ибни Шарвин аст, ки ӯ аз маликзодагони хонадони Бованд буда, асари худро дар охири асри X ба забони табарӣ бо усули тамсил эҷод намудааст. Қаҳрамонони ин асар ҳайвоноти ваҳшӣ, паррандаҳо, девҳо ва инсонҳо мебошанд. Асари мазкур шояд бори аввал бошад, дар китоби «Қобуснома»-и Унсур-ул-маолии Қайковус дар боби авлодони фарзандаш ёдоварӣ шудааст: «Ҷаддаи ту модарам

маликзодаи Марзбон бинни Рустам бинни Шарвиндухт буд, ки мусаннифи китоби «Марзбоннома» буд. Баъд аз ин, чунин ишорае дар асари Ибни Исфандиёр дар китоби «Таърихи Табаристон» дар боби ҳақимони Табаристон карда шудааст ва дар он ҷо афзалияти «Марзбоннома»-ро ба «Калилаву Димна»-и Бедпои Ҳаким қайд намуда, ифтихори миллии эрониро изҳор кардааст: «Испаҳбади Марзбон бинни Рустам, бинни Шарвин..., ки китоби «Марзбоннома» аз забони вуҳуш ва туюр ва инс ва чин ва шаётин фароҳамкардаи ўст, агар донодиле, окиле аз рӯи инсоф, на тақлиди маонӣ ва ғавомиз ва ҳаким ва мавоизии он китоб бихонад ва фаҳм кунад. Хок бар сари дониши Бедпои файласуфи Ҳинд бошад, ки «Қалила ва Димна» ҷамъ карда ва бидонад, ки бад-он маҷмӯъ аочимро дар аҳли Ҳинд ва дигар ақолим чанд дараҷа фаҳр ва мазият ва ба назми табарӣ ўро девонест, «Некнома» мегуянд дастури назми Табаристон аст...

Азбаски забони табарӣ мисли забони суғди, хоразмӣ, паҳлавӣ ва ғайра забони маъмули умумӣ набуд, «Марзбоннома»-ро ба забони порсии дарӣ даровардан лозим шудааст. Оғро нависандаи асри XII Муҳаммад бинни Ғозӣ ал-Малътъявӣ, ки аслан аз Осиёи хурд (дар шимоли Ҳалаб) аст ва забони аз табарӣ ба форсии дарӣ бо номи «Равзат-ул-уқул» тарҷума кард ва дар муқаддимаи он аз «Марзбоннома» ёдоварӣ кардааст. Алмалътъявӣ аз фозилони дарбории салҷуқиёни Туркияи усмонист. Аз мансаби дабири ба рутбаи вазири Рукниддин Сулаймоншоҳ ибни Қиличарслони Салҷуқӣ (1192—1203) расидааст. Вай ҳамчун олим, фозил ва адиб барои тарбияи ахлоқ тарҷумаи ин асарро дар санаи 1201 ба анҷом расонид. Ал-малътъявӣ дар тарҷумаи худ, ҳар чанд ки мазмун ва маоли «Марзбоннома»-и аслиро нигоҳ дошта, вале таркиб ва услуби онро тағйир дод, шояд аз ҳамин сабаб, номи онро низ иваз кардааст. Аввало забон ва услуби содаи ҳамафаҳми «Марзбоннома»-ро бо калима, маҷозҳо, масал, мақолҳо ва ибораҳои арабӣ пур кард, ки ҳатто барои хонанда ва шунаванда душворфаҳм аст. Дигар ин ки, агар «Марзбоннома» аз нӯҳ боб иборат бошад, «Равзат-ул-уқул» ёздаҳ боб шудааст. Масалан, боби охири «Равзат-ул-уқул» «Малики Некбаҳт бо занаш Юно» дар «Марзбоннома» нест. Услуби «Равзат-ул-уқул» маснӯъ буда, зарбулмасал ва шеърҳои арабӣ мавқеи калон дорад. Дар истифодаи калимаҳои арабӣ чунон ғўта задааст, ки дар бисёр мавридҳо байни калимаҳои арабӣ изофат (и) мондаасту бас.

Баъд аз чанде дар байни солҳои 1210—1225 адиби дигар аз фозилони Ироқ Саъдиддин Варовинӣ шояд аз сабаби беҳабар будан аз тарҷумаи Малътъявӣ ва ё маъқул нашудани услуби душворфаҳми «Равзат-ул-уқул» «Марзбоннома»-ро бо номи аслиаш ба забони форсии дарӣ аз табарӣ тарҷума кард. Тарҷумаи ҳоли ин адиб маълум нест ва дар байни солҳои

номбаршуда тарҷума гардидани асари мазкур аз он қайди адиб маълум мегардад, ки дар муқаддима ва хотимаи асараш мулозими вазири атобек Узбак бинни Муҳаммади Озарбойҷон (1210—1225) ҳоҷа Абулқосим Рабибудинов Хорун бинни Алӣ ибни Зафари Дандон будани худро қайд намудааст. Варовинӣ «Марзбоннома»-ро ба номи ҳамин вазир, ки шахси фозил ва китобдор буда, дар Табрез китобхонаи бузурге ташкил дода, то соли 1224 зинда будааст, навиштааст. Пас, ҳуди ӯ низ муқаддате дар Табрез зиндагӣ кардааст.

«Марзбоннома»-и Варовинӣ аз як муқаддима, нӯҳ боб ва як хотима иборат аст. Баъзе ҳикоят ва масалҳо, бобҳои «Марзбоннома»-и асл партофта шудаанд. Тарҷумон ин корро дониста кардааст. Пас, тарҷумони аввал ва сонӣ ҳам ба қори тарҷума рафтори эҷодӣ кардаанд ва он асарҳо тарҷумани ҳолис набуда, эҷоди хоби муаллифони мебошад.

Муқаддимаи «Марзбоннома»-и Варовинӣ як андоза аҳамияти тарҷуманиҳолӣ ва таърихӣ ҳам дорад. Чунончи аз дебоҷа бармеояд, муаллиф дар мадрасаи Низомияи Исфаҳон мезистааст ва дар мавзӯи панду ҳикмат асарҳои бисёреро муталлаи намуда, ба навиштани асари худ шӯрӯш кардааст. У дар бораи воқеаҳои сиёсӣ ва ҷангҳои салҷуқиёну ҳоразмшоҳиён ва ҳаробиҳои Ироқ, дар ин ҷангҳо суҳан рондааст. Баъд аз ин ӯ ба Озарбойҷон рафта, ба хизмати вазири дар боло номбаршуда дохил гардида, ба фикри итмоми «Марзбоннома» шудааст.

«Марзбоннома» ҳам насри маснӯъ аст ва осори насри XII мебошад, ҳатто аз ҳадди насри маснӯъ гузашта, ба шакли шеър даромада, дар он воситаҳои тасвири муболиға, тавсиф, ташбеҳ ва истиора ҳеле кор фармуда шудаанд. Носирони пешин аз ин услуб худдорӣ мекарданд. Дар ин асар ҳам истифодаи мисолҳо, масалҳо, порчаҳои дари, арабӣ ҳеле зиёд аст. Чунон ки дида мешавад, ин асарҳои мансур ҳам як навъ тазмин ба «Марзбоннома»-и аслии, ки дар он носирон қувваозмӣ ва мусобиқа кардаанд. Санъати тарсил инчо мавқеи қалон дорад.

«СИНБОДНОМА»

Нигорандаи ин асар Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибн-ул-Ҳасан Ал-Заҳирӣ ал-Китоб-ал-Самарқандӣ буда, дар охири асри XII зиндагӣ кардааст. Тарҷумани ҳоли Заҳирии Самарқандӣ маълум нест. Подшоҳе, ки аз хонадони Қароҳониён зикр кардааст, Қилич Тамғочон Иброҳим аст, ки соли 1203 вафот ёфт ва Заҳирӣ соҳибдевони ӯ будааст.

Заҳирӣ дар давоми қорҳои девонӣ-давлатии худ бо қорҳои эҷодӣ низ машғул шудааст, яке аз асарҳоиаш «Ағроз-ул-сиёсати фӣ ағроз-ал-раёсата». Таълифи ин асар баъд аз соли

1157 аст, зеро Султон Санҷарро бо мархумӣ ёд кардааст. Ин китоб бо насри маснӯъ аз подшоҳии Ҷамшед то Қилич Тамочон ва суханони подшоҳон ва ҳақимону файласуфон баҳс менамояд.

Асари дуюми ӯ «Самъ-ул-Заҳир фӣ ҷамъ-ул-Заҳир». Асар сеюмаш «Синбоднома» аст. Асари мазкур аз осори қалами ҳақими Ҳиндустон Синбод буда, аз рӯи гуфтаи Масъуди дар китоби «Муравваҷ-ул-заҳаб» (зари ривочёфта) дар замони Қуш ном подшоҳи Ҳинд зиндагӣ кардааст. Ин китоб аз ҳиндӣ ба паҳлави ва аз он ба арабӣ тарҷума шудааст. Аз рӯи тасдиқи Ибн-ал-надим дар китоби «Ал-фехрист» «Синбоднома» ду вариант (таҳрир) доштааст: Бузург ва хурд. Тарҷумаи дари он бо амри Нуҳ ибни Мансури Сомонӣ (976—997) ва қувваи қалами Хоча Амид Абул фавориси Қановазӣ аз паҳлавӣ ба руи кор омадааст. Он ҷӣ Заҳирӣ дар дебочаи «Синбоднома»-и худ соли тарҷумаи аввалро 339 х. (950 м.) нишон додааст, саҳеҳ нест. Баъд аз тарҷумаи Қановазӣ ду таҳрири форсии дари ба зухур омадааст: Яке таҳрири Шамсиддин Муҳаммад ибни Али бинни Муҳаммад Ал-дақоқиқи Марварзӣ, ки шоир аст, вале ба насри маснӯъ ва музайян нигошта шудааст. Дигаре таҳрири Заҳирии Самарқандист. Заҳирӣ тарҷумаи Қановазиро берун аз зинати санъатҳои адабӣ номидааст... Амид Абулфаворис ранҷ баргирифт ва хотир дар кор овард ва ин китоб ба иборати дарӣ пардохт, лекин иборати азим нозил буд ва аз тазайн ва таҳалли оӣ ва отил. Заҳири дар таҳрири худ «Синбоднома»-и ба забони соддаи дарӣ бе зинат ва санъати маснӯӣ навишташударо ба услуби замони худ — насри маснӯӣ ва музайян даровард, ки дар он санъат ва воситаҳои шеърӣ, порчаи шеърҳои форсии дарӣ, арабӣ, масалҳо, мақолҳо ва тамсилҳо дохил кард ва дар ин боб маҳорати баланди адиби нусири асри XII-ро нишон дод. Ин роман ё ки қисса дар мавзӯи маишӣ буда, тасвирҳои реалистонаи ҳаёт аст.

«АБЎМУСЛИМНОМА»

Романи таърихии дорои услуби афсонавӣ буда, ба воқеаҳои таърихии шӯриши халқии бо сардории Абӯмуслим, ки бар зидди хилофати бани уммийи араб ва ҳаракати озодихонии миллии халқӣ тоҷик бахшида шудааст. Қатъи назар аз вариантҳои гуногунаш, оғзую ҳаваси аз истилои араб халос шудан ва таъмин намудани озодии сиёсии халқҳои Осиёи Миёна ва Эронро акс кунонидааст. Асоси дигари ғоявии халқии асар — адолатхоҳӣ бар зидди халифаҳои золими бани уммий аст. Ғояи роман қисман бошад ҳам, шиори зардуштии зидди-исломӣ (чунон ки дар замони шӯриш ва давраи муқаннаъ дошт) надорад, баръакс, мувофиқи шиорҳои асри миёна пар-

даи динии исломӣ дорад ва халифаҳои бани уммийи арабу ҳокимони онҳоро ҳамчун золимони номусулмон маҳкум мекунад.

Дар китоби халқии «Абӯмуслинома» ғояи дар зери байрақи ягонаи умумимиллӣ муттаҳид намудани халқи тоҷик ва вилоятҳои тоҷикнишин низ ифода ёфтааст. Ин маъниро бо сардории сарлашқари ҳар вилоят ба ихтиёри Абумуслим омадани одамони вилоятҳо тасдиқ менамояд. Масалан, Рустами кӯҳнишин. Таҳмоси Хучандӣ, Малик Қаҳтони Самарқандӣ, Шерзоди Бухорӣ, Мизробшоҳи Хоразмӣ ва ғ.: «...Аз акиби ӯ гарди дигаре баромад, аз миёни гард саду бист ҳазор лашқар ҳамроҳи подшоҳе пайдо шуд, ки ҳамаи ишон зумурадпӯш буданд, аспони ишон якранг сиёҳ буд. Наъра кашиданд, ки «Манам Малик Қаҳтони Самарқандӣ» гӯён худро бар он лашқар заданд. Гарди дигаре баромад. Наъра кашид, ки «Манам Рустами Кӯҳнишин» ва ғ. Амир хушвақт шуд, табли шодӣ заданд».

Роман ба воқеаҳои таърихӣ асри VIII бахшида шудааст, вале аз забон ва услуби он маълум мегардад, ки дар асрҳои XI—XII эҷод шудааст ва асоси фольклорӣ дорад. Асоси фольклориаш на танҳо аз ғояи халқии он, аз забон ва услуби он низ ҳувайдост.

«Абӯмуслинома» вариантҳои зиёде дорад. Худи «бемуаллифӣ» вариантҳои он аллакай ба хусусияти фольклории он гувоҳӣ медиҳад. Муайян намудани вариантҳо ва нухаи аз ҳама қадими он кори тадқиқоти адабиётшиносӣ аст. Чои нависта шудани ин асар бояд Осиёи Миёна ва ё Хуросон бошад. Аз бисёр кор фармуда шудани калимаи «худҳо» (худамон), ки ҳоси лаҳзаи Бухорост, макони эҷоди ғиро Бухоро шуморидан аз эҳтимол дур нест. Дар вариантҳо ба мундариҷаи роман мазмун ва фарқҳои мазҳабии динӣ дароварда шудааст, ки ба ин асар бетафовут набудани вариантсозҳоро нишон медиҳад.

Қаҳрамони марказии дoston Абумуслим аст, ки аслан аз ғуломони озодшуда будааст. Вай асосан ба халқи шӯришбардоштаи диёри худ такя карда, як силсила шиорҳои демократиро пеш ронда, барои ғалаба аз болои марвониёни араб ба хонадони дигари халифаҳои араб Аббосӣҳо иттифоқи муваққатӣ бастааст. Вай тадриҷан ба ҳокими Хуросону Балх мубаддал шуд, барои муттаҳид кардани кишвар бар зидди феодалҳои хурд, аз ҷумла, Бухорхудот мубориза бурдааст. Халифаҳои аббосӣ аз нуфузи ӯ тарсида, вайро ба Бағдод даъват карда, заҳр дода куштанд. Пайравони ӯ бо сардории Муқаннаъ шӯришҳои нав ташкил намуданд.

Дар роман як силсила намояндагони аҳолии шахру деҳот ва касбу ҳунар: оҳангар, кундашикан, харрот, сайқалгар, обгинасоз, қассоб, гилкор, бирёнгар, сиркофурӯш ва бисёр соҳибони ҳунар иштирокдоранд. Онҳо аз душман доно, оқил,

чораҷу, ҷаққон ва ҳамеша ғолибанд. Дар роман образҳои ҷавонмардон монанди Меҳтарбоди Ялдои Самарқандӣ ва ғ. амал мекунам. Ҳамаи онҳо ба сардори худ Абӯмуслим содиқ ва вафодоранд. Абӯмуслим табареро, ки Хурдаки оҳангар барои вай сохта буд, то охири шуриш нигоҳ доштааст.

Ҷиҳати дигари ҳалқии роман дар он аст, ки ба душман нафрати беандоза доранд ва онро бо калимаҳои қабех ёдоваранд: Масалан: Аслами бебунёд, Зулқалодаи ҳаромӣ, Марвони нодони ҳар, Язиди палид, амиралфосиқин ва ғ.

Агар романи «Самаки айёр» бештар маишӣ бошад, «Абӯмуслимнома» қариб тамоман қаҳрамонӣ аст. Хусусиятҳои фантастикаи он, аз як тараф, аз асоси фольклори он бошад, аз тарафи дигар, аз тасвири қаҳрамонист. Дар он тасвири муболиғавии портрети қаҳрамонон зиёд аст.

Мундариҷаи романи «Абӯмуслимнома» хеле печ дар печ аст. Бо вучуди оҳангҳои диниаш, онро асари диниву иртиқӣ номидан дуруст нест, зеро мувофиқи таълимоти марксизм-ленинизм агар аз он пардаи динӣ бардошта шавад, маънавияти халқи боз меомонад. Ҳар чанд ки муаллифи ин асар аниқ маълум нест, тадқиқотчиён онро ба қалами Абӯтоҳири Тарсӯӣ мансуб медонанд.

«ДОРОБНОМА»

Нависандаи ин роман Абӯтоҳири Тарсӯӣ буда, ба асрҳои XI—XII мансуб аст. Ин асар аз ҷумлаи асарҳои, ки бори аввал пеш аз ислом, ҳатто то мелод эҷод шуда, борҳо таҳриру тасниф гардида, дар давраи исломӣ ҳам аз нав кор карда шудааст. Қиссаҳои асари мазкур силсиланок набуда, аз порчаҳои ҷудогонаи қаҳрамонҳои он Доро, Дороб ва Ҳумой вобаста мебошад. Дар ин гуна асарҳои тоисломӣ, аз ҷумла, дар «Доробнома» номҳои қадимии тоҷикон ба номҳои давраи исломӣ иваз шудаанд ва ҳамаи қаҳрамонҳои он паҳнқунандагони таълимоти дини ислом мебошанд (чунон ки Искандари Македонӣ ҳамин тавр аст). Дар романи «Доробнома» ҷангҳои Дорон ҳахоманишӣ ва духтари ӯ бо Искандар тасвир ёфтааст.

«Доробнома» дар асри XV ҳам аз тарафи Мавлоно Беғамӣ аз нав кор карда шудааст, вале қаҳрамони асар Фирӯзшоҳ аст.

Муҳаммад Авфии Бухорӣ, ки чи тавре дар боло қайд шуд, на танҳо тазкиранавис ва шоир аст, балки аз насрнависони асри худ низ мебошад. Асари мансури ӯ, ки мухтасаран бо номи «Ҷавомеъ-ул-хикмат» машҳур аст, воқеаҳои таърихро то с. 1230 қайд кардааст ва тахмин меравад, ки дар с. 1232 ба номи вазири султон Шамсиддини Элтуғиш Низомулмулки Ҷунайдӣ навишта шудааст.

«Ҷавомеъ-ул-хикмат»-и Авфӣ аз чор ҷилд иборат аст ва ҳар ҷилд 25 боб дорад. Аз сарчашмаҳои гуногун ҳикояҳо,

шеърӯ адаб қиссаҳо ва воқеаҳои таърих ба таври фаровон истифода бурдааст. Аз ин рӯ, китоби мазкур на танҳо сарчашмаи адабӣ, илмӣ ҳам мебошад. Ин аст, ки аз асари Авфӣ муаррихони зиёде баҳравар шудаанд. Асари номбурда аз ҳикоя ва нақлҳои ҷудогона иборат аст. «Чавомеъ-ул-ҳикоят» низ дорои унсурҳои насри маснӯъ бошад ҳам, нисбат ба асарҳои насри маснӯъ, ки дар боло зикр ёфтанд, дар ғояти соддагӣ ва раванӣ аст ва намунаи барҷастаи насри замони худ мебошад. Қалимаҳои арабии қор фармудан он дар таркиби луғавии забони адабии он давр маъмул буд.

ХУЛОСАҲОИ УМУМИ

Миқдори асарҳои равонаи асрҳои XI—XII хеле зиёд аст ва ба асарҳои номбаршуда романҳои «Амир Ҳамза» ё ки «Ҳамзанома», «Чамшеднома», «Рустамнома», «Хусайнии хурд» ва ғайраро низ илова намудан ҷоиш аст.

2. Асарҳои насрии ин давра ба гурӯҳҳои таълифӣ ва ривоятӣ тақсим кардаанд. Аз таълифи асарҳои оригенали муаллифӣ, аз ривояти қиссаҳои нимфольклорӣ ва нимтаълифӣ аз нав қор кардашударо ҷамъидаанд.

3. Аксарияти асарҳои ривоятӣ асоси фольклорӣ доранд.

4. Ин асарҳо дорои услуби фантастикӣ-романтикӣ ва реалистӣ буда, аз ҷиҳати забон, услуб, композиция ва ғояҳои худ ба эҷодиёти халқ хеле наздиканд.

5. Асарҳои равонаи ҷи аз дунёи қадимода ва ҷи дар асрҳои VIII—X эҷодшуда ба таҳриру таҳрифи ҷиддӣ дучор шуда, ба замони худ мувофиқ гардонида шудаанд.

6. Дар ин асарҳо дар қатори қаҳрамони даврони мусбат қаҳрамонҳои халқӣ аз табақаҳои поёни ҷамъият низ иштироки ҷаъол доранд ва дар атрофи қаҳрамонҳои даврон гирд омадаанд. Онҳо аксар ҷавонмардонанд: Қаҳрамонҳои донову зираки айёр ёридиҳандагони ҷаъоли онҳо мебошанд.

Қисми дигари қаҳрамонҳои асарҳои равонаи ривоятӣ тӯдаи «бани сосон» мебошанд, ки аз одамони хонахароб, тадо, маҳрум аз неъматҳои моддӣ ҷамъияти феодалианд. Онҳо ба ҳар васила, аз ҷумла, маддоҳӣ ва қиссахониву ҳатто фолбинӣ рӯз мегузaronиданд. Онҳо макон ва манбаи муайяни зиндагӣ надоштанд. Онҳо одамони номуташаккил ва парешон набуданд, дар шаҳру деҳот сардорон ва ташкилот доштанд, ҳатто соҳиби забони маҳсус ҳам буданд, ки «арго» ном гирифтааст ва дар замонҳои охир онро забони «заргарӣ» мегуфтанд ва он бо ҷанд роҳ тартиб дода мешудааст. Дар араби онро забони «абдол» мегуфтанд. Яке аз услубҳои забонсозӣ, ки характери маҳфӣ доштани ҷаъолият ва ташкилоти бани сосонро нишон медиҳад, аз қалимаҳои камистеъмоли араби ва туркӣ забон сох-

тан аст. Аз суффиксу префeksi забонҳои дигар ба решаи забони модарӣ ҳамроҳ кардан ва ғайра. Аз ҳама муҳиммаш сирнигоҳ доштан аст, сабаби ин номро гирифтани онҳо бисёр аст: яке маънии таҳқир пайдо кардани ҷосониён баъд аз истилои араб ва ин гурӯҳро бо роҳи таҳқир ба онҳо нисбат додан. Асоси дигараш аз калимаи «сос» ва ё «сосй» будааст, ки маънояш «гадо» «нодор» ва ҳашарот будааст. Пас «бани сосон» — «гадозодагон» аст. Байни ду асоси «бани сосон» ва маънии он алоқаи мантиқӣ ҳаст.

Вучуди ин гурӯҳ, ки дар ҷамъияти феодалӣ хеле зиёд буд, диққати нависандагони тараққипарварро ба худ ҷалб кардааст.

7. Баъзе аз асарҳои ривояти ба забонҳои турки, араби ва хиндӣ тарҷума шуда, ба ҳамдигар таъсир гузаронидаанд.

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. Е. Э. Бертельс. Мухаммад аз-Захири ас-Самарканди. Синбад-наме, М.: 1960.
2. Т. Қадыров. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хурасане. Т. 1965.
3. Ю. Салимов. Насри ривоятҳои форсу тоҷик. Д., 1971.
4. Коллектив. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV. Д., 1976.

Хулосаҳо оид ба адабиёти асарҳои XI—XII.

1. Адабиёти асрҳои XI—XII чи дар ғоя ва чи дар шакли бадеӣ давоми мантики адабиёти асрҳои IX—X буда, дар айни замон фарқҳои кулли ҳам дорад.

2. Ақидан деҳқонии адолатхоҳи ва панду ҳикмат дар шаронти боз ҳам пурзӯртар шудани зулми иҷтимоӣ ва ба он илова гардидани зулми миллӣ инкишоф ёфта, тараққӣ кардааст, ки дар он се шакли баромадҳои зидди-феодалии асрҳои миёна намудор аст.

3. Ақидан зиддифеодалии тасаввуфӣ ва риндӣ ягонагии муваққатии худро аз сабаби зиёдтар шудани моҳияти иртиҷонии тасаввуф тарқ карда, ба ҷараёни алоҳидан мустақил мубаддал шуда, дар мубориза инкишоф ёфта, моҳияти антиклерикалии худро зиёд кардааст.

4. Ягонагии муваққатӣ ва зоҳирии равиёҳои халқӣ ва феодалии адабиёти асри X, ки аз сабаби давлати мутамаркази феодалии тоҷик ба вучуд омада буд, дар асрҳои XI—XII вайрон шуда, ба ҷараёни мустақили майли халқӣ ва феодалӣ-динӣ мубаддал шудааст.

5. Ба ин муносибат моҳияти сиёсӣ ва иҷтимоии қасидаҳои мадҳии асри X аз қасидаҳои асри XI—XII, ки истилогарони аҷнабиро мадҳ кардааст, фарқ дорад.

6. Чунон ки вайрон шудани давлати мутамаркази феодалии тоҷик, пароканда гардидани халқи тоҷик ва барҳам хӯрдани маркази ягонан сиёсӣ, иқтисодӣ ва илмӣ адабии он, воқеан таърихан пайдо шудани марказҳои нави адабӣ, ҳар чанд ки дар маҳалҳо ҳаракати адабиро васеъ намуд, вале азбаски ягонагии умумии адабиро вайрон кард, воқеан манфии адабиёт. Бӯ вучуди ин, рӯи ягонаи адаби ягонагии ҷараёнҳои адабиро нигоҳ доштааст, ки он дар моҳияти аслии ҳаракати адабӣ зоҳир гаштааст.

7. Вобаста ба шароити таърихи, ки ватани тоҷиконро давлатҳои феодалӣ истилогар забт карда, ватандӯстон ҳиссиёти ватандӯстӣ ва ақидҳои

прогрессивиро таъкиб мекарданд, жанри дostonҳои қаҳрамонӣ ватандӯстӣ таназзул ёфта, ҷои онро дostonҳои ишқӣ, фалсафӣ, панду ахлоқ, пурра ишғол кард.

8. Асоси ақидаи иҷтимоӣ, фалсафӣ ва панду ахлоқи адабиёти классикӣ ин давр ҳам маърифатпарварӣ буда, моҳияти он адолатхоҳӣ, подшоҳи одилпарастӣ, тарафдори подшоҳи бемаърифат будан, саодати халқро аз адолат ва маърифатнокии онҳо дониста, аз ин рӯ, ба онҳо панд додан, тарғиби умумии ахлоқ халқпарварӣ, инсондӯстӣ ва тавсифи меҳнат қаҳрамонӣ шуҷоату маърифатро ҷоиш доништан.

9. Дар асрҳои XI—XII ҳам ду намуди адабӣ-назму наср инкишоф ёфта, ҷои асосиро назм ишғол намудааст. Аз жанрҳои асари манзум қасида (мадҳия, марсия, шарҳиҳолӣ, фалсафӣ, баҳория ва ғайра), ғазал, қитъа, рубои, маснавӣ, мусаммат... аз намуди наср ҳикоят, қисса латифа ва ғ. инкишоф дошт. Маснавӣ ҳамчун истилоҳ ҳам тарзи қофиябандӣ ва ҳам шакли шеърӣ буда, шакли дostonҳои лирики фалсафӣ ва панду ахлоқ мебошад. Асрҳои маснавшакли дорои сюжети ягона дoston номида шудааст, ҳар чанд ки қиссаҳо низ дoston (дostonи Абумуслим) номида мешуд.

10. Насри асрҳои XI—XII нисбат ба насри X инкишофи кулӣ дошт.

11. Дар услуби саҳли мумутанеи асри X (услуби хуросонӣ) камубеш (бештар дар нимаи якуми асри XI) нигоҳ дошта шуда бошад ҳам, услуби ирокии методология равнақу ривож ёфт. Услуби хуросонӣ майл ба автология бештар дар асрҳои ирфонӣ суфиёна, қисман дар асрҳои равияи риндӣ мушоҳида мешавад, услуби ироқӣ дostonҳои ишқӣ романтикӣ дидактикӣ, услуби муғлақнависӣ бештар дар асрҳои шoirони дарбор ба назар мерасад, ки он аз як тараф аз сабаби аз ҳаёти халқ дур будани адабиёти майлҳои феодалӣ ва аз тарафи дигар, дар доираҳои динӣ феодалӣ зиёд шудани таъсири забони арабӣ, дурӣ ҷустан аз забони модарӣ — форсӣ дарӣ ва мусобикаи эҷодӣ шoirони дарбори феодалӣ ба вучуд омадааст.

12. Дар асри XII анъанаи дostonҳои ишқӣ романтикӣ ва дидактикӣ ба қуллай баланд расида, асоси анъанаи ҳамсанависӣ гузашта шуд.

13. Илми таърих ва назария (поэтика) адабиёт дар шакли тазкираҳо ва илми шеърӯ адаб (илми маонӣ, баён, вазн ва ғ.) инкишоф ёфтааст, вале ҳоло ба дараҷаи мафҳумӣ процесси таърихӣ ва назарияи адабиёт ҳамчун инъикоси образҳои адабиёт, ки як шакли шуури иҷтимоист, нарасида буд.

14. Адабиёти асри XI—XII яке аз давраҳои классикӣ адабиёти замони феодалӣ форсу тоҷик аст.

ТАВЗЕҲОТ

1. Ишора ба он ки бо илми алҷабр (алгебра) машғул будааст.
2. Ишора ба Абдулоӣ Ансорӣ. Беморро пинхон дошта бошанд ҳам, Хоҷа Исмоил ўро шинохт.
3. Аҳли абоҳат — онҳое, ки қорҳои дин манъқардари ба худ мубоҳ — раво медоранд.
4. Ин асар ҳоло ба даст надаромадааст.
5. Даҳ сол аст, ки.
6. Кист, ки устухонро зинда кунад? Ин фикра аз Қуръон аст. Яъне ҳар чанд ки ба устухонҳо «ҷон ҷодан» кори худост, вале онро Шервон-шоҳ иҷро карда тавонист.
7. Даъвои дигаре ҳам ҳаст, ки ин истилоҳ аз калимаи «суффа» ғирифта шудааст, зеро ғӯё сӯфиҳо дар болои суффа менишастанд ва онҳо ро «аҳли суффа» меғуфтанд.
8. Мурод аз «Исмат» Ҳоҷи Исматӣ Бухароӣ — шоири асри XV аст.
9. «Ҳашту чор» ишора ба ҳашт сайёраву чор унсур аст.
10. Маънои «қармата» дар луғат хурд ва наздик будан дар хат. Ҳамдони қадӣ кӯтоҳ доштааст, пошро наздик ҳаракат меодааст. Шарҳи дигаре он аст, ки «қармат» ба Муҳаммад ал-Варроқ, ки хати қарматиро хуб менавиштааст ва тарғиботи ақидаи исмоилия мебуд, алоқаманд аст. Даъвои сеюм ин аст, ки аз калимаи «қармата», ки маъноаш «сурхчашм» аст, ғирифта шудааст. Пас, «қармата» маънои ягона надорад.
11. Дар таълимоти исмоилия қараёни «дарзия» низ буд, ки асосгузори он Ҳасан ибни Ҳайдар Ал-Фарғонӣ ва Муҳаммад бини Исмоил Ал-Бухарӣ Ал-Дарзӣ буданд. Ал-Дарзӣ қосиб — ҳунарманд будааст.
12. Дар «Сафарнома»-и Носири Хисрав ишораи «қабодиони-ул-марвазӣ»-ро баъзе тадқиқотчиён тахмин мекунанд, ки дар Марв Қабодиён ном ҷое будааст. Аз ин ишора чунин маъниро низ фаҳмидан мумкин аст, ки дар он замон Қабодиён дар таркиби маъмури Марв будааст. Аммо таҳмини Ғанизодаи эронӣ, ки ҷои таваллуди Носири Хисравро Исфохон номидааст, ба ҳақиқат рост намеояд.
13. «Ағбар» (гардолуд, ғуборолуд, яъне хок) бо калимаи «ҷор» ҳамқофия нест, шояд Носири Хисрав қофияро ба хоҷири мазмун қурбон карда бошад.
14. Киноя аз рӯҳониёни мазҳаби сунӣ, ки аз номи ҳудову пайғамбару Қуръон бар зидди Носири Хисрав ғитнагарӣ мекарданд.
15. Дар вақтҳои ҷавонӣ дар дарбори султони хизмат карда, қасидаҳои мадҳи гуфта бошад ҳам, дар девони ашъорӣ ӯ нест.
16. Зеро маълум нест, ки сарлавҳахоро ҳуди Носири Хисрав гузоштааст ё не.
17. Зарбулмасали «реғ дар кафш будан» ё ки доштан — айб дар худ будан аст.
18. «Зиндон» ин ҷо киноя аз тани ҷисмонӣ ва олами моддист, ки ғӯё рӯҳ дар банди он аст.
19. Қалимаи «риндӣ» арабӣ буда, аз калимаи «ринуда» аст. Маъноаш ғиёҳи хушбӯй ва дар Ғиёс-ул-луғот ба маънои истилоҳиаш эзоҳ ёфтааст: «Ринд-билҷаср, мункире, ки инкори ӯ аз умури шаръия аз зиракӣ бошад, на аз ҷаҳл» (Нашри Қогон, с. 356).
20. Ба муносибати мулоҳизаи рондан дар мавзӯи «риндӣ» мехоҳем дар бораи ғалатфаҳмиҳое, ки дар фаҳмидани истилоҳи «риндӣ» ва моҳияти ақидаи «риндӣ» дар баъзе сарнашмаҳо мавҷуд аст, сухан ронем.

Пеш аз хама бояд кайд кард, ки «риндӣ» ҷараёни иҷтимоӣ, фалсафӣ ва адабиест, ки амрҳои шариату динро аз рӯи ақлу заковат инкор менамояд. Онҳое, ки ба ҷараёни риндӣ бо назари безъитиной мулоҳиза рондаи мешаванд, ба моҳияти зиддинӣ ва зидди тасаввуфӣ он пай набурдаанд (Ниг. Н. Одилов. Идеализация дар баҳодиҳӣ ба эҷодиёти Рӯдакӣ. Газ. Тоҷикистони Советӣ, аз 16 июни 1958). Ба фикри онҳо «риндизм» як ҳодисаи анъанавист. ки тақрибан дар эҷодиёти тамоми классикони пешгузаштаи тоҷик ҳис карда мешавад. Таълимоти риндӣ, таълимоти идеалисти буда, бо эпикюризми ҳамчун ҷараёни материалисти ҳеҷ умумияте надорад. Таълимоти риндӣ аз ғанимат донишони умр, дар ин дунёи «фонӣ» бо айшу ишрат сарғарм шудан ва монанди инҳо иборат аст. (Ниг. ҳамон мақола).

Пайравони фикрҳои боло ҳамаи классикҳои адабиёти форсу тоҷикро ба мастӣ-айшпарастии маҳз ва идеализм айбдор карда, ҷиҳатҳои таърихан мусбат ва моҳияти зиддизоҳидии айшпарастии онҳоро, ки ҳаётдӯстиро ба тарки дунё муқобил гузоштаанд, надидаанд. Онҳо шоирони риндро аз мавқеи «пирони ҷохил ва шайхони гумроҳ», ки иртиҷонӣ ашаддӣ замони феодали буданд, айбдор мекунанд. Ба ин маънӣ Ҳофиз хеле ҳуб ҷавоб додааст:

Моро ба мастӣ афсона карданд
Пирони ҷохил, шайхони гумроҳ.

Ҷои тааҷҷуб аст, ки ин касон бо «пирони ҷохил» ва «шайхони гумроҳ», ки риндонро «ба мастӣ афсона мекарданд» ҳамфикранд. Агар «машпарастӣ» ва айшдӯстӣ риндон ҷиҳати зоҳирӣ дошта бошад, ки онро Ҳофиз гуфтааст, реакционерони динӣ аз ин масъала ба муқобили гуруҳҳои оппозиционии зиддифеодали барои тӯҳмат истифода мекардаанд. Вазифаи талқикотчи имруза равшан кардани ин масъала буда, аз ақибаи «шайхони гумроҳ» рафтаи нест. Ғайр аз ин, дар гуфтаҳои муҳолифони ақидаи тараккипарварӣ будани риндӣ як қатор фикрҳои торик мавҷуданд: «риндизм — мегуянд онҳо, — як ҳодисаи анъанавист». Дар ин фикр ноаниқ будани мафҳуми анъана мушоҳида мешавад. Масалан, тавсифи ҳаётдӯстӣ, ишқу муҳаббат, ватандӯстӣ, инсонпарварӣ, инқироби дину шариат ва ғайра, ки анъанаи ғоявии адабиёти классикии риндона аст ва онро адабиёти советӣ дар шароити нав бо мазмуни тозае инкишоф дода истодааст, магар анъанаи бад аст? Бинобар он, вақте ки дар бораи анъана гап мезанем, пеш аз ҳама бояд анъанаҳои ҳубу бадро фарқ кунем ва баъд ғӯем, ки «риндӣ» фалон анъанаи «бад» аст ё не.

Одатан анъана аз ягон ҷараёни ғоявӣ ҳамчун давоми он пайдо мешавад. Гуфтаи лозим буд, ки риндӣ аз қадим ҷараёни ғоявӣ пайдо шудааст. Ғайр аз ин, дар бораи ин ё он ҷараёни анъанавӣ мувофиқи шароит ва замони муайяне гап задан лозим аст. Масалан, риндӣ то асри XVI анъанаи хушқу холи не, балки ақидаи ҷараёни оппозиционии зиддинсломӣ буда ва принципҳои он тадриҷан, махсусан, баъд асри XVII бо ҳамаи нуқсонҳои ба анъанаи мусбат мубаддал гаштааст, зеро ҳар як ақида аз худ анъанае мегузорад, ки онро пайравонаш давом медиҳанд. Бинобар ин, пеш аз ҳама, дар бораи мазмуни ин ё он анъана сухан рондан лозим аст. Базъе ҷиҳатҳои ғоявии риндӣ танҳо баъд аз пайдо шудани ақидаи маорифпарварӣ, ки ақидаи нав ва тараккипарварӣ буд, ба анъанаи манфӣ не, ақидаи мубаддал шуд. Агар мо ба ин масъала ин тавр рафтор кунем, ҷараёни анъана ва моҳияти онро фарқ карда наметавонем. Агар «риндӣ» анъанаи манфӣ ё ки хушқу холи беаҳамияте мешуд, шоирон Ҳилолӣ ва Машраб, ки ҳудуди риндӣ меномиданд, бори фикрҳои пешравашон бо ҳукми қозии Ҳирот ва Балх кушта намешуданд.

Ғайр аз ин, муддаиён дар бораи риндӣ «тақрибан» (ноаниқ) гап зада, даъво мекунанд, ки риндӣ дар эҷодиёти ҳамаи классикҳои тоҷик ҳис карда мешавад. Ин фикр тамоман нодуруст аст, зеро дар таърихи афкори иҷтимоии халқи тоҷик танҳо ҷараёни риндӣ не, балки ҷараёни тасаввуфӣ, зоҳидӣ, порсой, исмоилӣ, тарғиби ақидаи исломӣ ва ғайра низ мавҷуд буданд, ки ҳар қадом ба худ пайравоне доштанд. Бинобар ин бо «шӯҷуд»

ба ҳамдигар таъсир доштан, на ҳама ба риндӣ пайравӣ кардаанд. Масалан, дар эҷодиёти шоири порсо ва такводор Фирдавсӣ, исмоили Носири Хисрав, ӯсоҳ Саъдӣ ва сӯфӣ Чомӣ ақидаи риндӣ ҳамчун ҷараёни зиддиисломӣ мушоҳида намешавад. Дар бораи шоирони классик ва халқӣ будани ҳамаи онҳо шубҳа нест, вале шоири ринд будани онҳоро (бо вучуди бетаъсир набудан) таърихи адабиёт тасдиқ намекунад. Ин ақида бештар дар афкори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Ибни Сино, Хайём, Убайди Зоконӣ, Ҳофиз ва пайравони онҳо равшан ва аён аст.

Барои исботи он ки дар эҷодиёти ҳамаи классикҳо ақидаи риндӣ ҳамчун анъана ҳукмрон набуд, ду факти таърихӣ овардан кифоя аст: Масалан, шоирон Ҳусравонӣ (асри X) ва Фирдавсӣ одамони поквичдон, ҳудучӯй, порсо, вале шоирон Рӯдакӣ ва Дақиқӣ низ одамони софтинат, аммо ринд ва ҳаётдӯст буданд. Рӯдакӣ хангоми пири мӯйҳои худро сиёҳ карда, ба базмо ва хурсандҳои ҳаётдӯстона дохил мешуд, ҳеч гоҳ худро аз пири дар дами марг ва аз «порсой» дар неши дину оин ва худо сарҳам намедид. Барои чунин хислаташ, боре Ҳусравонӣ ном шоири асри X ўро таъна задааст:

Ачаб ояд маро зи мардуми пир
Ки ҳаме ришро хизоб кунанд.
Ба хизоб аз ачал ҳаме нараҳанд,
Хештанро чаро азоб кунанд?

Рӯдакӣ нишонаи тири Ҳусравонӣ буданашро пай бурда, бо лутфу шӯхӣ ҷавоб додааст:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёҳ,
То боз навҷавон шаваму нав кунам гуноҳ.
Чун чомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,
Ман мӯй аз мусибати пири кунам сиёҳ.

Фирдавсӣ дар қисми «Анлар фароҳам овардани Шоҳнома» дар бораи кушта шудани Дақиқӣ сухан ронда, ин воқеаро, ки дар натиҷаи зиддиятҳои сиёсӣ ба муқобили шоири ватандӯст рӯй дода буд, низ ҳамчун шоири ватандӯст, вале порсо аз «ахлоқи бади» Дақиқӣ, яъне аз хислати риндӣ ва айшу ишратпарастии ў эзоҳ додааст ва онро ҳамчун бадбахтии шахс маънидод намулдааст:

Чавонешро хӯи бад ёр буд,
Або бад ҳамеша ба пайкор буд...
Бад-он хӯйи бад чони ширин бидод,
Набуд аз ҷаҳон дил-ш як рӯз шод.

Факти ринд набудани қисме аз адибони гузаштаро аз муқоисаи дарвешу ринд, ки дар «Гулистон»-и Саъдӣ оварда шудааст, низ дидан мумкин аст. (Ҷоли Истамбул, 1291 ҳ. қ. с. 100). Масалан, аз рӯи ин гуфтаи Саъдӣ, ки классики адабиёт аст ва пайрави дарвешони «поқтинат» мебошад, риндӣ дар эҷодиёти ў набояд равиши асосӣ ва анъана бошад.

Давои дигари муддаён ин аст, ки таълимоти риндӣ идеалистӣ буда, ба эпикуризм, ки ҷаҳонбинии материалистӣ, буд, алоқае надорад. Ин фикр низ ғалат аст. Дар ақидаи риндӣ, ки байрақи умумии зиддифеодалӣ аст, ҷи тавре ки Эпикур ҳам мавҷудияти худохоро инкор намекунад, риндҳо низ онро тамоман инкор намекунанд:

Хар кас ба ҳар гурӯҳе дорад умеди чизе,
Моро умедгоҳе ғайр аз худо набошад.

(Убайди Зоконӣ)

Вакте ки ҳуди хамин шоир озодфикрона рафтор карда, «з-ин сакф бурун равоку дахлезе нест, ҷуз бо ману ту ақлеву тамизе нест» — мегӯяд, ҷи тавр мумкин аст, ки ўро ва ҳамфикрони вай риндонро мутлақо идеалист ва ё танҳо материалист гӯем? Пас, аз сабаби системаи ягонаи ғал-

сафа надоштам дар ҷаҳонбинии баъзе пайравони ҷудогонаи ринди идеализм ва дар баъзеи дигар материализми стихиявиро дидаи мумкин аст. Ғайр аз ин, ғанимат донишманди умр ва ҳаёт, ки дар гуфтаи Эпикур ҳам ҳаст, чаро ба ақидаи риндон, ки ин мазмунро тарғиб менамоянд, бо ӯ ҳамоҳангӣ надошта бошанд? Риндӣ дар таърихи афкори иҷтимоӣ фалсафии халқҳои Шарқи Миёна (ҳалки тоҷик аз он ҷумла) дар шароити ниҳоят мураккаби муборизаи синфҳо ва табақаҳои гуногуни ҷамъият ба вучуд омада, роли мусбати пешрав бозидаст.

21. Вафо кунему маломат барему хуш бошем,
Ки дар тариқати мо кофирист ранҷидан. (Ҳофиз)

* * *

Чун мо ба ҳеҷ ҳоле озори кас нахоҳем,
Озори хотири мо шартӣ қарам набошад. (Убайди Зоконӣ)

22. «Бахтиёрнома» достони Усмон ибни Муҳаммади Муҳрорӣ Ғазнавӣ (ваф. 1149 ё ки 1159) аст, ки ба номи Масъудшоҳи Ғазнавӣ (1099—1114) бахшида шудааст. Саргузашти Шаҳриёр — писари Барзу набераи Сӯҳроб абераи Рустам тасвир ёфтааст. Воқеа дар Ҳиндустон гузаштааст.

23. «Сомнома» Саргузашти бобои Рустам. Ҳаҷми асар аз сабаби қашолсуханӣ қариб баробари «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

24. «Барзӯнома» Саргузашти Барзӯ — набераи Рустам аст.

25. «Ҷаҳонгирнома» Саргузашти писари Рустам. Ҳаҷман қалон нест. Қаҳрамонҳо аввал аз нашинохтани якдигар бо ҳам мечанганд. Баъд шинохта, ошӣ мешаванд.

26. «Фаромарзнома» Саргузашти писари дигари Рустам.

27. «Вону Гушгоснома» — Саргузашти духтари Рустам. Ӯ шаби аввали вохӯри домодро дар набард асир ва занҷирбард мекунад. Ҳаҷми достон аз 800 то 900 байт зиёд нест.

28. «Баҳманнома».

29. «Кӯшнома» — достони қаҳамонӣҳои писари Исфандиёр аст. (Муаллифони достонҳо аз рақами 23 то 28 номаълуманд).

30. Ин образ дар шеърӣ советӣ дар эҷодиёти Ҳ. Юсуфӣ низ омадааст:

Бо чунин ғамгиннигоҳи охири қардӣ гусел,
Шуд равон поезд бо суръат чу аз қӯҳсор сел.

31. Маснавии Санойӣ «Ҳадиқат-ул-ҳақоӣқ» ба Баҳромшоҳи ғазнавӣ, асари Низомӣ ба Баҳромшоҳи Арзангон бахшида шудааст.

32. Мурод аз «модар» замин аст.

33. Мақсад аз «падар» осмон аст, ки ақидаи тоисломист.

34. Дар варианти дигар «пансаду ҳафтоду шаш» омадааст, ки 1180 миллодӣ аст.

35. Салх — дар луғат берун овардан. Дар истилоҳи нучмӣ рӯзи аввали намудор шудани моҳи нав аст. Аввали моҳи раҷабӣ 584 х. аввали июни 1188 миллодӣ.

36. Низомӣ ин таърихро бо ҳисоби абҷад ҳам гуфтааст: Ҳарфи «ц» — 500, «ф» — 80, «д» — 4 ҷамъ 584 баробари 1188 м.

37. Дар баъзе сарчашмаҳо аз адабиёти қадими Бобул будани қиссаи «Лайливу Мачнун» хабар дода шудааст. Ба ин даъво ҳамфикр шудан мумкин аст, зеро бисёр нақлу сюжетҳои қадими Шарқи Миёна бешубҳа ба фольклор ва адабиёти хаттӣ араб дохил шуда рафтааст.

38. Ин ҷо бозини суҳан ҳаст. Яке исми хоси Нусраталдин, дигаре сифати ӯ, ки «бисёркина» аст.

39. Аёр — номи моҳи румӣ аст, ки дар он Офтоб дар бурҷи савр аст.

40. Ишора ба Фирдавсӣ.

41. Ин шаҳр дар достон эзоҳ надорад. Искандарияро худӣ ӯ баъд аз ғалабааш бар зангиён дар Миср созонда буд.

42. Мо ин фактро дар асри XI ҳам ме
Ғазнаӣ султон Маҳмудро аз авлоди сосон бинем. Таърихнависони давраи
турк будани ӯро рӯпӯш карда буданд. иён шуморида, писари ғуломи

43. «з» ба ҷойи «д» омадааст.

44. «Иззо» номи духтаре, ки баъзе аз
хамчун бут мепарастиданд. қабилаҳои араб пеш аз ислом

М У Н Д А Р И Ц А

Адабиёти давраи инкишофи феодализм (асрҳои XI—XII)	3
Абӯалӣ ибни Сино	13
Абурайҳони Берунӣ	24
Абӯҳомид Муҳаммади Ғазолӣ	26
Инкишофи илми филология	
Муҳаммад ибни Умарӣ Родуёӣ ва китоби «Тарҷумон-ул-балоға»-и ӯ	28
Низомии Арӯзии Самарқандӣ	29
Рашиди Ватвот «Ҳадоиқ-ус-сехр фӣ дақиқ-уш-шеър»-и ӯ	35
Муҳаммад Авфӣ ва тазкираи ӯ «Лубоб-ул-ал-боб»	38
Доираҳои адабии дарбор	42
Доираи адабии Ғазнавиён	45
Абулқосим Ҳасан бини Аҳмади Унсурӣ	—
Фаррухӣ	47
Манучехри Домғонӣ	49
Масъуди Саъди Салмон	50
Доираи адабии Қарохониён	51
Амъақи Бухорой	—
Рашидин Самарқандӣ	52
Доираи адабии Салҷуқиён	53
Амир Муиззӣ	54
Адиб Собирӣ Тирмизӣ	59
Анварии Абевардӣ	65
Доираи адабии Моварон Қафқаз	73
Абӯ Қатронӣ Табретӣ	74
Фалакии Шервонӣ	76
Ҳоқонӣ	77
Чараёнҳои эътирозии зидди феодали дар асрҳои XI—XII	81
Тасаввуф	—
Аҳмади Чомӣ (1049—1142)	106
Саной	10
Фаридаддини Аттор	19
Исмоилия, қарматия, ботиния	126
Носирӣ Хисрав	133

Акидаи риндӣ	176
Умари Хайём	191
Достонсарой дар асрҳои XI—XII	213
Фахриддини Гургонӣ	214
Хулосаҳои умумӣ	249
Асадии Тусӣ	26
Низомии Ганҷавӣ	271
Наср дар асрҳои XI—XII	394
«Калила ва Димна»	401
«Самаки айёр»	404
«Марзбоннома»	405
«Синбоднома»	407
«Абумуслимнома»	408
«Доробнома»	410
«Ҷавомеъ-ул-хикоят ва лавомеъ-ул-ривоёт»	—
Тавзеҳот	414

Холик Мирзоаде

ИСТОРИЯ ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XI—XII ВВ.

(на тадж. языке)

Мудири редакция У. Холиқов
Мухаррири техники Л. Коникова
Мухаррири ороиш И. Тибилов
Мусахҳеҳ М. Қамарова

БН № 1504

Ба матбаа 24.03.89 супурда шуд. Ба чопаш 16.08.89 имзо шуд. Формати 60×90^{1/16}.
Коғози типографии № 1. Гарнитураи адаби. Чопи барҷаста. Чузъи чопи шартӣ 26,5.
Чузъи рангаи шартӣ 26,75. Чузъи наشريю ҳисобӣ 24,143. Адади нашр 10000. Супориш
№ 2724. Нарҳаш 1 суму 20 тин.

Наشريёти «Маориф»-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои наشريёт,
полиграфия ва савдои китоб.
734063. Душанбе, кӯчаи Айний, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои наشريёт,
полиграфия ва савдои китоб.
734063. Душанбе, кӯчаи Айний, 126.